СТОПАНСКА АКАДЕМИЯ „Д. А. ЦЕНОВ“ – СВИЩОВ

СЪЮЗ НА УЧЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ – КЛОН СВИЩОВ

НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКА
КОНФЕРЕНЦИЯ

ИКОНОМИКАТА НА БЪЛГАРИЯ – 30 ГОДИНИ СЛЕД НАЧАЛОТО НА ПРОМЕНИТЕ

Свищов, 22 ноември 2019 г.

Сборник с доклади

Конференцията е посветена на 75 години от създаването на Съюза на учените в България

Академично издателство „Ценов“
Свищов
2020

ПРОГРАМЕН КОМИТЕТ

Доц. д-р Иван Марчевски – Ректор на СА „Д. А. Ценов“ - Свищов
Проф. д.б.н. Диана Петкова – Председател на Съюза на учените в България
Доц. д-р Тодор Кръстевич – Зам. ректор „Научноизследователска и проектна дейност“ на СА „Д. А. Ценов“
Доц. д-р Красимира Славева – Председател СУБ – клон Свищов

ОРГАНИЗАЦИОНЕН КОМИТЕТ

Проф. д-р Атанас Атанасов
Доц. д-р Христо Сирашки
Доц. д-р Пепа Стойкова
Гл. ас. д-р Зоя Иванова
Гл. ас. д-р Любка Илиева

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ

Председател:
Проф. д-р Атанас Атанасов
Членове:
Проф. д-р Поля Ангелова
Проф. д-р Маргарита Богданова
Доц. д-р Красимира Славева
Доц. д-р Христо Сирашки

НАУЧНИ СЕКРЕТАРИ
Гл. ас. д-р Зоя Иванова
Гл. ас. д-р Любка Илиева

Публикуваните материали са рецензирани. Авторите носят отговорност за съдържанието на материалите, изразените мнения, използваните данни, цитираните източници и езиковото оформление на текстовете.

ISBN 978-954-23-1815-6

СЪДЪРЖАНИЕ

ИКОНОМИКС, ФИНАНСИ, ЗАСТРАХОВАНЕ, СОЦИАЛНО ДЕЛО

Напълно автоматизирания луксозен комунизъм – опит за подмяна на идеологията с технология
Проф. д.н. Борислав Борисов, докт. Дмитрий Лем 7

Бюджетно осигуряване на националната сигурност – състояние и тенденции за периода 2010 – 2019 г.
Проф. д-р Андрей Захариев, ас. д-р Стефан Станимиров, докт. Русалин Русалинов 18

За информационното общество в България – 30 години след началото на промените
Проф. д-р Йордан Василев 27

Човешките ресурси в здравеопазването (2009-2019 г.)
Доц. д-р Анастасия Марчева, гл. ас. Милена Владимирова 35

Реформата в българското данъчно облагане и икономиката в сянка
Доц. д-р Валентин Милинов 43

Надзор върху застрахователната дейност в България в контекста на защитата на интересите на застрахованите
Доц. д-р Венцислав Василев 51

Българската икономика преди и след 30 години: източници на растежа
Доц. д-р Вера Пиримова 58

Глобализацията на съвременната икономика и мястото на България в нея
Доц. д-р Людмил Несторов 67

Осигурително-технически аспекти на взаимовръзката „вход – изход“ през призмата на адекватността и еквивалентността на пенсионноосигурителната система в България
Доц. д-р Пламен Йорданов, докт. Жанета Ангелова 76

Застраховането като възможност за осигуряване на допълнителен доход на хората в надработоспособна възраст
Доц. д-р Румен Ерусалимов 84

Конвергенция на финанси и застраховане в България –
проявления, тенденции, възможности
Доц. д-р Стоян Проданов.....93

Анализ на показателите за капиталова адекватност на банките
в България през периода 2007 – 2018 г.
Гл. ас. д-р Аглика Кънева 102

Еволюция на държавния надзор върху застрахователната
дейност в България
Гл. ас. д-р Анелия Панева 113

30 години пазарна икономика в България: ефекти върху заетостта
Гл. ас. д-р Елка Сярова.....121

Оценка състоянието на задлъжнялостта в подсектор
„Местно самоуправление“
Гл. ас. д-р Петко Ангелов, докт. Силвия Заркова.....129

Развитие и усъвършенстване на институционалната структура
на пазара на труда в България
Гл. ас. д-р Таня Илиева 137

Пъзел с изменчивостта – методология за тестване на БФБ
Гл. ас. д-р Цвета н Павлов 144

Осигуряване в Универсален пенсионен фонд – състояние
и възможности
Ас. д-р Йордан Йорданов.....153

Инвестирането във ВЕЦ като важен възобновяем енергиен източник
в България
Ас. д-р Стефан Станимиров, докт. Мирослав Костадинов.....161

Мястото на преките чуждестранни инвестиции
в българската икономика
Ас. Елица Петкова.....168

Парите – начален и краен стимулатор и ограничител на банковото
външнотърговско посредничество (Финансово-правни аспекти)
Ас. Игнат Папазов 177

Стрес тестовете на българската банкова система в контекста
на регулаторните изисквания на Базел III
Докт. Беатрис Любенова **184**

Инвестиционните банки и ипотечните облигации
Докт. Борислав Киров **196**

Презастраховането като инструмент за управление на риска
Докт. Вахан Бохосян **205**

Отражение на петролните ценови шокове върху световната
икономика
Докт. Даниел Тунчев **211**

Българският модел на системата „бонус-малус" и поредното
предизвикателство пред застрахователните компании
Докт. Михаела Монова **220**

Проблеми и предизвикателства пред холдинговите дружества
в България
Докт. Теодора Цветкова **228**

СЧЕТОВОДСТВО, КОНТРОЛ, АНАЛИЗ, СТАТИСТИКА

Същност и възможности за счетоводно отчитане
на специализираните пенсионни резерви в пенсионноосигурителните
дружества
Проф. д-р Атанас Атанасов **239**

Съвременната агростатистика в България – началото
Проф. д-р Поля Ангелова **247**

Стандартизация на счетоводството в предприятията от публичния
сектор в Република България
Доц. д-р Венцислав Вечев **255**

Значими изменения в счетоводството в резултат на настъпилите
социално-икономически промени през последните 30 години
Доц. д-р Галина Чиприянова **261**

Структурните промени в българската икономика и влиянието им
върху външната търговия и икономическия растеж
Доц. д-р Красимира Славева **270**

Първи период в развитието на статистическия анализ
на „Отдалечени наблюдения“ ("OUTLIERS")
Доц. д-р Любомир Иванов **281**

Оценка на достъпа до интернет в дейността на предприятията
Доц. д-р Маргарита Шопова **288**

Стопански счетоводен анализ на ефективността и финансовата
стабилност на предприятието
Доц. д-р Марко Тимчев **296**

Правни аспекти на трансферното ценообразуване при данъчно
облагане в Р България
Доц. д-р Пенко Димитров **305**

Дуално или триално обучение по контролни дисциплини във висшето
образование – проблеми и предимства
Доц. д-р Пепа Стойкова **313**

Сравнителен анализ на финансирането на висшето образование
в страните от Европейския съюз
Доц. д-р Пламен Петков **324**

Предизвикателства пред одиторите в контекста на разширеното
докладване
Доц. д-р Силвия Костова **333**

Оценката на риска при извадковото изучаване в одита
Доц. д-р Стела Касабова **341**

Развитие на контрола върху акцизите през последните 30 години
Гл. ас. д-р Жельо Желев **347**

Мрежов модел за пътуване в България с БДЖ при планиране
на маршрут за пътуване с прикачване
Гл. ас. д-р Миглена Иванова **355**

Счетоводната професия в перспектива – умения и компетенции
Гл. ас. д-р Радосвета Кръстева-Христова **364**

Оценка на икономическото сближаване между областите в България
Гл. ас. д-р Тихомир Върбанов **371**

Проблеми при прилагането на разширения критерий на Дики-Фулър
Ас. д-р Евгени Овчинников **379**

МЕНИДЖМЪНТ, МАРКЕТИНГ, МЕЖДУНАРОДНИ ОТНОШЕНИЯ ПЛАНИРАНЕ, ИНФОРМАЦИОННИ ТЕХНОЛОГИИ

Comparative Analysis of the Competitiveness of the Balkan Countries
Prof., PhD Lyubcho Varamezov **387**

Lean Management във висшето образование
Проф. д-р Маргарита Богданова **394**

Стратегическият маркетингов мениджмънт – перспектива
за развитие на туристическите бизнес организации в България
Доц. д-р Ваня Григорова **403**

Приложение на Big Data анализа за защита на информацията
Доц. д-р Веселин Попов, доц. д-р Петя Емилова **411**

Проблемът с текучеството на персонала в българските предприятия
Доц. д-р Галина Захариева, докт. Дритон Сюлча **419**

Управление на преживяванията на персонала – фактор
за организационно развитие
Доц. д-р Ирена Емилова, гл. ас. д-р Милен Динков **427**

Подобряване на отрасловата свързаност чрез изграждане
на железопътния участък по коридор № 9
Доц. д-р Камен Петров, докт. Радослав Костев **436**

Потенциал на индустриалния интернет за нещата за подобряване
на производствените процеси
Доц. д-р Наталия Маринова **445**

Професионалното обучение и особености на системата
за професионално образование и обучение
Доц. д-р Христо Сирашки **453**

Повишаване качеството на обслужване на клиенти чрез въвеждане
на нови технологии в търговията
Гл. ас. д-р Венцислава Минкова **465**

Предимства на гъвкавото управление на проекти и въздействието върху проектния риск
Гл. ас. д-р Евелина Парашкевова **473**

Социално-икономически промени - управленски аспекти
Гл. ас. д-р Елена Йорданова **481**

Приложение на web 2.0 технологиите за споделяне на научни изследвания, ресурси и резултати
Гл. ас. д-р Кремена Маринова-Костова **487**

Съвременни предизвикателства пред управлението на регионалното развитие в Република България
Гл. ас. д-р Методи Иванов **495**

Маркетингови комуникации на българския бизнес в дигитална среда
Гл. ас. д-р Мирослава Ценкова **502**

Местното самоуправление в България – някои основни постановки
Гл. ас. д-р Юлиян Господинов **510**

Степен на интегрираност на приоритетите за интелигентна специализация в плановите документи
Ас. д-р Мариела Стоянова **518**

Концепция за многостепенно управление: възникване, развитие, перспективи
Докт. Димитрина Проданова **524**

Развитие на електронната търговия в България през последните 30 години
Докт. Михаела Маркова **533**

ИКОНОМИКА НА ОТРАСЛИТЕ

Устойчивост в развитието на туризма в националната бизнес среда
Проф. д.ик.н. Таня Горчева **543**

Българската индустрия – тридесет години по-късно
Проф. д-р Анета Денева **551**

Подпомагане на доходите на производителите от аграрния сектор
Доц. д-р Виолета Блажева **560**

Съвременни измерения на управлението на талантите
Доц. д-р Искра Пантелеева **566**

Значение на инфраструктурните коридори за регионалното
икономическо развитие на България
Доц. д-р Камен Петров **574**

Изследване на възможностите за развитие на туристическа
дестинация „Свищов“
Доц. д-р Любка Илиева **583**

Градско земеделие – алтернатива или необходимост
Доц. д-р Марина Николова **592**

Теоретико-приложни аспекти на мърчандайзинга в българската
търговска практика
Доц. д-р Петранка Мидова **603**

Туристическите агенти, резервационните услуги на туроператорите
и свързаните с тях дейности в България 30 години след началото
на промените
Доц. д-р Петя Иванова **611**

Изследване необходимостта от придобиване на търговски умения
по женско предприемачество
Доц. д-р Светослав Илийчовски, доц. д-р Теодора Филипова **618**

Бизнес среда и предприемаческа дейност на българските пивоварни
предприятия
Доц. д-р Сергей Найденов **626**

Атрибутивно анализиране на асортиментното разнообразие
в точките на продажби
Доц. д-р Симеонка Петрова **634**

Периодът на прехода – 30 години растеж на регионалните дисбаланси
Доц. д-р Тихомир Личев **642**

Социална работа и социално предприемачество
Гл. ас. д-р Ваня Ганева **652**

Анализ на сезонността в търговията
Гл. ас. д-р Венцислав Перков **660**

Разкриване на нефинансова информация от големите български държавни предприятия
Гл. ас. д-р Емил Николов 667

Подходи за управление на риска в търговските предприятия
Гл. ас. д-р Зоя Иванова 676

Проблеми и предизвикателства пред развитието на туризма в България
Гл. ас. д-р Любомира Тодорова 684

Развитие на туристическа дестинация България като част от интернационалния туристически пазар
Гл. ас. д-р Павлин Павлов 690

Анализ на предприемаческите нагласи в България
Ас. д-р Ивайло Костов 698

Устойчиво развитие на българската индустрия
Докт. Айтен Сабри 706

Значение на пътната инфраструктура като фактор за подобряване състоянието на горскостопанските предприятия
Докт. Руслан Коларов 714

Анализ на възможни решения за преодоляване на височинните ограничения и ограниченията в газенето през канала море-езеро за по-големи плавателни съдове създавани от Аспарухов мост
Инж. Дойчин Ников, Красимира Вангелова 722

НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКА КОНФЕРЕНЦИЯ

ИКОНОМИКАТА НА БЪЛГАРИЯ – 30 ГОДИНИ СЛЕД НАЧАЛОТО НА ПРОМЕНИТЕ

Свищов, 22 ноември 2019 г.

Сборник с доклади

Конференцията е посветена на 75 години от създаването на Съюза на учените в България

ISBN 978-954-23-1815-6

Издателство и печат: Академично издателство „Ценов”
Свищов, ул. Градево № 24

740

НАПЪЛНО АВТОМАТИЗИРАНИЯ ЛУКСОЗЕН КОМУНИЗЪМ – ОПИТ ЗА ПОДМЯНА НА ИДЕОЛОГИЯТА С ТЕХНОЛОГИЯ

Проф. д.н. Борислав Борисов
Стопанска академия „Д. А. Ценов“
Докт. Дмитрий Лем

Резюме: *През тази година излезе една книга на английския автор Аарон Бестани, която беше широко обсъждана, едновременно възхвалявана и критикувана. С нея авторът се стреми да докаже, че развитието на технологиите в близко бъдеще ще доведе до глобални промени в обществените отношения, ще реши проблемите на хората и ще възцари нов обществен строй, наречен „напълно автоматизиран луксозен комунизъм“. Интересът към книгата явно е продиктуван от желанието на много учени да прогнозират как сегашното общество може да се избави от своите недъзи. Но тази теория не дава обяснение защо ако богатството на държавите за едни е фактор за иновативност, то за други това не е така и те от генератори на иновации са се превърнали в консуматори на иновации. Налага се извода, че между богатството на държавите и демократичното устройство на обществото няма пряка връзка, което обяснява факта, че в света има редица богати държави с авторитарни режими. Тези два извода опровергават теорията на Бестани и я препращат към трудовете с утопичен характер.*

Ключови думи: *Fully Automated Luxury Communism; обществени отношения; технологичен напредък.*

JEL*: P00; O10.*

FULLY AUTOMATED LUXURY COMMUNISM - AN EXPERIENCE FOR REPLACING IDEOLOGY WITH TECHNOLOGY

Prof. Borislav Borisov,
D. A. Tsenov Academy of Economic – Svishtov
Dmitry Lem

Abstract: *A book by English author Aaron Bestany was released this year and was widely discussed, both lauded and criticized. With it, the author seeks to prove that the development of technology in the near future will lead to global changes in public relations, solve people's problems and give rise to a new social order called "fully automated luxury communism". The interest in the book seems to be driven by the desire of many authors to predict how the current society can get rid of its disabilities. But this theory does not explain why, if some countries' wealth is a factor for innovation, it is not the case for others, and*

they have become consumators from innovation generators. It has to be concluded that there is no direct connection between the wealth of states and the democratic structure of society, which explains the fact that there are a number of rich countries with authoritarian regimes in the world. These two conclusions refute Bestany's theory and refer it to works of a utopian natur.

Keywords: *Fully Automated Luxury Communism, public relations; technological advances.*

JEL*: P00; O10.*

In Memoriam

Решението да напиша този критичен преглед на една нова книга дойде при среща с проф. Николаев, бивш член на катедра „Планиране на народното стопанство“ при ВФСИ „Д. А. Ценов“, сега Стопанска академия. Срещата не беше по щастлив повод, напротив, събрахме се за да отдадем почит на споминалия се наш колега, преподавател, ръководител на катедрата и ректор, проф. д.ик.н. Димитър Панайотов. Тогава проф. Николаев сподели, че често двамата са си разменяли статии и книги, които после са обсъждали. Едни от последните интереси на проф. Панайотов са били идеите за т.нар. луксозен комунизъм (Luxury Communism – англ.). Професорът знаеше за разгорилата се във Великобритания и в други страни полемика по повод книгата на Аарон Бестани посветена на тази тема. След съдействие на друг наш възпитаник на ВФСИ и колега – проф. Димитър Иванов, живеещ и работещ в Лондон, двамата се сдобиват не със самата книга, но с две статии, посветени на нея. Не можах да откажа на проф. Николаев да направя критичен преглед и споделя с читателската аудитория какви са били последните научни интереси на проф. Димитър Панайотов.

1. Идеята на Бестани за автоматизирания луксозен комунизъм

В нашумялата напоследък книга на британският автор Аарон Бестани „Напълно автоматизиран луксозен комунизъм. Манифест“ (Aaron Bestani. Fully Automated Luxury Communism. A Manifesto. Verso Books, June, 2019, (ISBN: 9781786632623) авторът твърди, че напредъкът в технологиите е направил разбираема „политическата карта“, потвърждаваща идеите на Карл Маркс и на комунизма и че това може да доведе до трансформация в разпределението на богатството и

качеството на живот за всички на земята. Според Бестани автоматизацията е социалната революция, която Маркс отдавна е предвиждал. Основната му идея е, че богатство на обществото ще се генерира от екстремното предлагане на ценни ресурси, получавани от нови космически отрасли, като например добив на ресурси от астероиди. Напредъкът в роботика и автоматизация от своя страна ще направят хората до голяма степен освободени от непривлекателната ръчна работа. Новогенерираното богатство от тези технологии ще даде възможност на всички да живеят в лукс и изобилие.

Основата на аргументите на Бестани е, че съвременното общество се сблъсква едновременно с **пет свързани цивилизационни кризи**: изменение на климата, недостиг на ресурси, застаряване на обществото, нарастването на броя на бедните в световен мащаб и навлизане в нова епоха на технологиите. Те, според него, ще доведат до края на капитализма, какъвто го познаваме, но също така ще осигурят възможност за преход към нещо по-добро, което той нарича „Напълно автоматизиран луксозен комунизъм“, на английски „Fully Automated Luxury Communism (FALC)“ - идилична система, в която хората ще живеят както днешните милиардери, а луксът ще се превъплъти във всичко, тъй като обществото, основано на заработена заплата ще стане остаряла реликва като феодалния селянин и средновековен рицар“ (Bestani, June, 2019).

Капитализмът ще се срине, защото както автоматизацията, така и екстремното предлагане на ресурси ще направи всички стоки и услуги значително по-евтини. След като това се случи, твърди Бестани, тази нова система на напълно автоматизиран луксозен комунизъм ще бъде контролирана от избрано от народа ляво правителство.

Бестани се позовава на това, че Маркс вижда автоматизацията като централна за неговата комунистическа визия. Вместо да бъде заплаха за освобождаването на работници, както често я определят, автоматизацията всъщност освобождава работниците от тежкия труд. Ето защо, според него, е вярно ранното прозрение на Маркс, че страните, които са водещи в революционните промени са тези, които са на върха на капиталистическата модерност. „Едва сега знаем, че това означава преди всичко технология отколкото политиката “, казва още Бестани.

2. Трите предположения на Бестани

Твърденията на Бескани се основават главно на три предположения:

Първо предположение - Повечето работни места съвсем скоро ще бъдат автоматизирани. Бестани описва настъпващата автоматизация на производството, търговията на дребно, транспорта и здравеопазването. За бизнеса ползите от техническия прогрес са по-висока производителност и по-ниски разходи, както и избягване на сложността на управлението на хора. За работниците – лесната, безопасност, задоволеност.

На това твърдение не е трудно да се възрази, ако забележим, че все по-често производството изисква управление на нови и модерни технологии, което показва, че технологията създава нови работни места, а не просто заменя хората с роботи, т.е. не само улеснява работниците, но и ги кара да усвояват нови умения, да се преквалифицират и усъвършенстват.

Второ предположение - Новите космически индустрии ще бъдат икономически много по-ефективни. Основава се на разбирането, че ценообразуването в рамките на капиталистическата структура се основава на ограниченото предлагане, така че развитието на космическата промишленост за добив на ресурси ще увеличи драстично предлагането на ценни материали, като ще понижи цените. „Границите на земята вече няма да имат значение - защото вместо това ще залепим небето“, казва Бестани.

Тази идея – за новите възможности за снабдяване с ресурси, което ще срине ценностната система на капитализма и ще освободи работниците, е централна за FALC. Бестани обаче забравя, че лесната достъпност до потребителни стоки автоматично води до увеличаване на потребяващите ги индивиди, т.е. до увеличаване на населението. Свидетели сме на това, как населението на света се увеличава по геометрична прогресия дори над възможностите на ресурсите за задоволяване на основните му потребности, което е причина за разделението на хората на бедни и богати. Това увеличение на населението води до задълбочаване на редица съществуващи проблеми, както и до появата на нови, непознати до сега. Сред съществуващите можем да споменем само градския транспорт, който макар и напълно автоматизиран ще трябва да превозва двойно и тройно повече пътници, логистиката на стоките, организацията на жизнената среда и пр. Може технологиите за създаване на умни градове и умни къщи да се развият неимоверно, но желаещите да живеят в тях ще нарасне реципрочно с възможностите за удовлетворяването им, т.е. пак ще има такива, които няма да могат да бъдат задоволени.

Трето предположение – Хората не обичат да работят. Да приемем обаче, че хората в крайна сметка ще достигнат до ресурсите, предлагани от космоса и че това ще доведе до икономическата изгода за всички на земята. С машините, заместващи човешкия труд, те ще се освободят от всички ръчни и интелектуални усилия. Остава обаче въпроса - какво ще правят хората с новото си свободно време? Няма ли да потърсят други, по приятни занимания, които биха породили нови потребности?

Бестани наистина се размечтава: „Под FALC, казва той, ще видим повече от света, ще ядем разновидности на храна, за които никога не сме чували, и ще водим живот еквивалент - ако желаем - на днешните милиардери. Луксът ще се превъплъти във всичко, тъй като обществото, основано на труд, става реликва от историята, както феодалния селянин и средновековен рицар.“ (Bestani, June, 2019). Авторът подкрепя марксистката теза, че производствените отношения формират икономическата структура на обществото, върху която възниква правна и политическа надстройка. Когато производителните сили в обществото влизат в конфликт със съществуващите производствени отношения, промените в икономическата основа на обществото водят до ера на социална революция, в която се променя цялата надстройка. Той обаче тълкува надстройката като „споделена популярна култура, като начин за разбиране нае природата и дори как начин за формиране на собствените си личности“ (Bestani, June, 2019). Това превръща конкретното наблюдение на Маркс за връзката на икономическата и политическата власт в нещо елементарно, премълчавайки това как трябва да се постигне социалната промяна, приемайки, че тя ще настъпи автоматично с развитието на технологиите.

Ние, живелите през годините на социализма добре знаем, че комунистическата идея се проваля не толкова поради изоставане в технологиите, а поради застой в обществените отношения и устройството на обществото. При социализма господстваше идеологията, че обществените отношения са по-развити и напредничави от тези в капиталистическите страни, но на практика се оказа, че те противоречат на естествената човешка природа и стремеж към заслужено облагодетелстване на индивидите в резултат на положените от тях усилия, който беше подменен с принципа на уравниловката. Така че марксистката постановка за изоставането на обществените отношения от развитието на производителните сили и неизбежното настъпване на революционни сътресения не трябва просто да се приема или отхвърля, а правилно да се разбере.

Както казва Elaine Graham-Leigh в соята критична рецензия на книгата на Бестани от 20 юни 2019, озаглавена „Напълно автоматизиран луксозен комунизъм – утопия или революционно търсене?“ (Graham-Leigh, June 20, 2019) „технологичния детерминизъм, демонстрира доста тревожна вяра в капиталистическата мантра, че търсенето определя предлагането, а не марксисткото разбиране, че е обратното. Особено в случая с храната има изобилие от доказателства за това как хранителните навици са се оформяли в продължение на повече от век от нуждите на хранителните корпорации, а не от индивидуалните предпочитания“. А може би и двете концепции са верни или с други думи, новото предлагане на екологично чисти, ресурсоспестяващи, евтини, здравословни и пр. продукти, за които говори Бестани ще доведат до промени в търсенето, които от своя страна, ще променят предлагането и така до без край.

3. Критични бележки към теорията на Аарон Бестани

Все по-очевидно е желанието за промяна на съществуващия световен ред и на обществените отношения. Търсят се алтернативи, които някои автори като Бестани виждат в автоматичното усъвършенстване на обществото в резултат на новите технологии. Може да се направи релация с идеите на екомодернистите, които алармират за опасност от климатична криза в резултат на прекомерна консумация на ресурси, но те пропагандират въздържането от потребление, докато Бестани, за разлика от екомодернистите, намира решението на екологичните кризи в новите технологии, които ще задоволят всички потребности на хората.

Съществуването на общество без потребности го обрича на застой. Защото нищо не може да задвижи обществото напред така, както една обективно възникнала потребност. Затова когато читателят реши да прочете книгата на Бестани би било полезно преди това да се запознае с научно-фантастичната новела „Формула на невъзможното“ (1963) на Евгений Войскунски и Исай Лукодянов за да разбере как пълното задоволяване води до израждане на цивилизациите, както и с книгите (не филмите) „Аз роботът“ (1959) на Айзък Азимов“ и „451 градуса по Фаренхайт“(1953) на Рей Бредбъри за да осъзнае, че техническите постижения не винаги имат само положителен ефект върху развитието на обществото.

Бестани пренебрегва факта, че реално в обществото съществуват противоречия, които не могат да бъдат преодолени с технологиите,

защото са породени от различното обществено положение, интереси и разбирания на различните хора и групи от хора (класи, касти, секти, съсловия, граждански сдружения, партии, корпорации, нации и пр.) Нека вземем един пример – най-богатите страни, оценени по показателя БВП на глава от населението са следните:

Таблица 1

БВП на глава от населението през 2018 г.

Rank	Country/Territory	US$
1	Люксембург	114,234
2	Швейцария	82,950
3	Норвегия	81,695
4	Република Изландия	76,099
5	Исландия	74,278
6	Катар	70,780
7	Сингапур	64,041
8	Съединени щати	62,606
9	Дания	60,692
10	Австралия	56,352
11	Швеция	53,873
12	Нидерландия	53,106

Източник: https://bg.db-city.com/Страна--Брутен-вътрешен-продукт-на-глава-от-населението

Също така богати сред първите 40 държави в света през 2018 година са Обединените арабски емирства – 23 място, Бруней – 27, Кувейт – 30, Бахрейн – 34, Саудитска арабия – 35. България е на 69-то място с България 9 267 USD на глава от населението годишно.

В същото време, не всички от богатите са достатъчно иновативни, т.е. световния прогрес се движи от определена група богати страни, докато други богати използват иновативните продукти, създадени от първите. Равнищата на Индекса за иновативност, публикувани от Bloomberg показват, че най-иновативните страни са Южна Корея, Германия, Финландия, Швейцария, Израел, Сингапур, Швеция, САЩ, Япония, Франция.

Таблица 2

Най-иновативните страни в света

2019 Rank	Economy	Total Score
#1	South Korea	87.38
#2	Germany	87.3
#3	Finland	85.57
#4	Switzerland	85.49
#5	Israel	84.78
#6	Singapore	84.49
#7	Sweden	84.15
#8	United States	83.21
#9	Japan	81.96
#10	France	81.67

Източник: https://www.visualcapitalist.com/the-10-most-innovative-economies-in-2019/

Обединените арабски емирства, които са 24-ти по богатство са на 46-то място по иновативност с рейтинг 52.93, Кувейт, които са на 30-то място по богатство са на 55-то по иновативност с рейтинг 47.27, Саудитска арабия с 36 място по богатство е на 56-то по иновативност с рейтинг 47.18, Катар, която е на 6-то място по богатство се нарежда на 57-мо по иновативност с рейтинг 46.58. Други богати държави като Бруней и Бахрейн въобще ги няма в класацията. Оценявани са само 95 страни, тъй като останалите не са представили данни.

В класацията за иновативност България заема 41-во място. По този показател сме преди Сърбия и Хърватия, но отстъпваме на Гърция, Румъния и Турция.

Освен сравнението на богатството с иновативността на отделните държави е интересно да се направи съпоставка и с техния Индекс на демокрация, който има пряко отношение към установените обществени отношения в тези държави. Съгласно класацията на The Economist 10-те най-демократични държави в света са Норвегия, Исландия, Швеция, Нова Зеландия, Дания, Канада, Ирландия, Финландия, Швейцария и Холандия (The Economist, 2018). България е на 46-то място, което кореспондира с мястото ѝ по отношение на иновативността и на

богатство, даже с по-малко БВП на глава от населението страната ни се нарежда след първите 50 държави по иновативност и по демокрация.

Таблица 3

Най-демократичните страни света, според Индекса на демокрация

	Rank	Overall score	Electoral process and pluralism	Functioning of government	Political participation	Political culture	Civil liberties
Full democracies							
Norway	1	9.87	10.00	9.64	10.00	10.00	9.71
Iceland	2	9.58	10.00	9.29	8.89	10.00	9.71
Sweden	3	9.39	9.58	9.64	8.33	10.00	9.41
New Zealand	4	9.26	10.00	9.29	8.89	8.13	10.00
Denmark	5	9.22	10.00	9.29	8.33	9.38	9.12
Canada	6=	9.15	9.58	9.64	7.78	8.75	10.00
Ireland	6=	9.15	9.58	7.86	8.33	10.00	10.00
Finland	8	9.14	10.00	8.93	8.33	8.75	9.71
Australia	9	9.09	10.00	8.93	7.78	8.75	10.00
Switzerland	10	9.03	9.58	9.29	7.78	9.38	9.12
Netherlands	11	8.89	9.58	9.29	8.33	8.13	9.12

Източник: http://www.eiu.com/Handlers/WhitepaperHandler. ashx?fi= Democracy_Index_2018.pdf&mode=wp&campaignid=Democracy2018

Това което обаче прави силно впечатление е значителното изоставане в класацията на такива богати държави като Кувейт (116-то място), Катар (133-то място), Обединените арабски емирства (147-мо място), Бахрейн (148-мо място), Саудитска арабия (159-то място).

Като отделен клъстер от държави се очертават средноазиатските страни от бившия СССР. Самата Русия също може да се причисли към тази група. Тя заема 60-то място по показателя БВП на глава от населението, но една 144-то по равнище на Индекса на демокрация. Силно развиващият се напоследък Казахстан заема 71-во място по богатство, почти колкото България, но дели 144-тото място по демокрация с Русия. Туркменистан е78-ми по БВП на глава но 162-ри по демокрация, а Азербайджан, който е на 103то място по БВП на глава от населението е 149-ти по демократично устройство. Характерно за тази група страни е генерирането на голяма част от БВП на основата на износа на суровини, предимно нефт и газ. Ако за Русия може да се твърди, че има сериозни постижения в иновациите, особено в космическата и военната индустрия, то за останалите държави иновациите присъстват предимно в националните стратегии като политически приоритет. Наскоро Казахстан преструктурира своите министерства, като създаде Министерство на цифровото развитие, иновациите и

космическата промишленост, а Узбекистан (155-та по богатство и 156-та по демокрация) от няколко години има Министерство на иновационното развитие. С Указ на президента на страната е поставена целта до 2030 г. Узбекистан да бъде сред първите 50 страни по Индекс на иновационно развитие (Спутник Узбекистан, 2018).

Основните изводи от изложеното по-горе, са два:

1. Ако богатството на държавите за някои от тях е фактор за иновативност, то за други това не е така и те от генератори на иновации се превръщат в консуматори на иновации.

2. Между богатството на държавите и демократичното устройство на обществото няма пряка връзка, което обяснява факта, че в света има редица богати държави с авторитарни режими.

Тези два извода, основани на реални факти, сриват теорията на Бестани, че развитието на технологиите автоматично ще доведе до едно по-справедливо общество. Той случайно или умишлено избягва да отговори на един основен въпрос – кой все пак ще управлява всичко това? Едно общество, една държава, един град или една корпорация не могат без управление. Управлението е ресурс, а той не може да бъде еднакво достъпен за всички. Тогава?

Убеден съм, че в бъдеще ще има връщане към Маркс под някаква форма. Но да не забравяме, че преди Маркс е бил Томас Мор.

Заключение

Защо професор Димитър Панайотов се е интересувал в последните си дни от книгата на Аарон Бестани? Дали не е от носталгия по комунизма? Едва ли. Авторът на „Принос към теорията на стопанското управление (1977) и „Стратегическо планиране“ (1990), в които са представени най-модерните за времето си икономически концепции, методи и модели не може лесно да бъде подведен от една нова утопия. Но той винаги е проявявал афинитет към новото, отнасяйки се към него понякога възторжено, понякога критично, но никога апатично.

Библиография

Bestani, A. (June, 2019). *Fully Automated Luxury Communism. A Manifesto.* Verso Books.

Graham-Leigh, E. (June 20, 2019). Fully Automated Luxury Communism: Utopianism or revolutionary demand? *Book Reviews*.

The Economist. (2018). *Democracy Index 2018: Me too? Political participation, protest and democracy.* Извлечено от https://www.eiu.com/n/: http://www.eiu.com/Handlers/WhitepaperHandler.ashx?fi=Democracy_Index_2018.pdf&mode=wp&campaignid=Democracy2018

https://uz.sputniknews.ru/society/20180922/9501460/Uzbekistan-k-2030-godu-nameren-voyti-v-reyting-50-peredovykh-stran-mira.html

БЮДЖЕТНО ОСИГУРЯВАНЕ НА НАЦИОНАЛНАТА СИГУРНОСТ – СЪСТОЯНИЕ И ТЕНДЕНЦИИ ЗА ПЕРИОДА 2010 – 2019 Г.

Проф. д-р Андрей Захариев
a.zahariev@uni-svishtov.bg
Ас. д-р Стефан Станимиров
s.stanimirov@uni-svishtov.bg
Докт. Русалин Русалинов
D020219183@uni-svishtov.bg
Катедра „Финанси и кредит", СА „Д. А. Ценов"

***Резюме**: Секторът на националната сигурност се оценява в икономиката на публичния сектор като чисто публично благо е неконкурентен характер, което доставя полза на всеки потребител. Тази гледна точка обективно дава основание да се търси пряка връзка между бюджетирането на публични средства на национална сигурност и опазването на националното богатство, живота и здравето на населението. Целта на настоящия доклад е да изследва в теоретико-приложен план бюджетното осигуряване на националната сигурност в Република България като изведе тенденции за периода 2010 – 2019 г.*

***Ключови думи:** национална сигурност, бюджетно осигуряване.*

***JEL**: H11, H56.*

BUDGET PROVISION OF NATIONAL SECURITY - STATUS AND TRENDS FOR THE PERIOD 2010 - 2019

Prof. Dr. Andrey Zahariev
a.zahariev@uni-svishtov.bg
Assist. Prof. Dr. Stefan Stanimirov
s.stanimirov@uni-svishtov.bg
PhD Student Rousalin Rousalinov
D020219183@uni-svishtov.bg
Department of Finance and Credit, D. A. Tsenov Academy of Economics

***Summary**: The national security sector is valued in the public sector economy as a purely public good of a non-competitive nature, which benefits every consumer. This point of view objectively gives grounds to look for a direct connection between the budgeting of public funds for national security and the protection of the national wealth, life and health*

of the population. The purpose of this report is to examine in theoretical and applied terms the budgetary provision of national security in the Republic of Bulgaria by showing trends for the period 2010 - 2019.

***Key words**: National security, Budget provision.*

***JEL**: H11, H56.*

Публичният сектор на икономиката е сфера на обществено устройство, където държавата по силата на закона упражнява свое пряко и косвено участие, както на продуктовите, така и на факторните пазари. Това участие е неразривно свързано активната роля и на останалите икономически агенти – фирмите и домакинствата. Така в рамките на кръгооборота на паричните потоци в националната икономика, създаденият и измерен на продуктовите пазари БВП достига до факторните пазари като национален доход, след като във фирмите е отчетено похабяването на производствените активи като амортизация (явяваща се разликата между БВП и чистия вътрешен продукт). Вече на ниво домакинства ние говорим за разполагаем доход, от който могат да бъдат формирани два принципно различни парични потоци – спестовен, който е насочен към банките и потребителски, който е насочен към факторните пазари, където започва нова ротация по генериране на БВП. Описаният цикъл на паричния поток по повод създаването на БВП и неговото разпределение има не само познавателна цел, но и подчертава важната роля на правителството по повод акумулирането на бюджетни ресурси и тяхното преразпределяне, съгласно националните приоритети. Сред тези приоритети е и сектора на сигурността, която не само се определя като чисто публично благо е неконкурентен характер, което доставя полза на всеки потребител, но и гарантира запазването на националния суверенитет, по повод способностите на всяка държава да се отбранява и да има възпиращ капацитет срещу враждебни задгранични сили и алианси.

Ето защо за обект на научния доклад ние определяме публичния сектор на икономиката, а за негов предмет бюджетно осигуряване на националната сигурност – състояние и тенденции за периода 2010 – 2019 г. **Целта** на настоящия доклад е да изследва в теоретико-приложен план бюджетното осигуряване на националната сигурност в Република България като изведе тенденции за периода 2010 – 2019 г. В структурен план докладът е разделен на три последващи части. Първата част разглежда в теоретико-дискусионен план място и ролята на националната сигурност в контекста на организацията на бюджетния процес, вкл. от

гледна точка на единния бюджетен класификатор. Втората част е насочен към емпирико-приложен анализ на динамиката в показателите за бюджетно осигуряване на националната сигурност в системата на Министерство на отбраната на Република България с извеждане на тенденции за периода 2010 – 2019 г., както в абсолютни числови стойности, така и в относителни като процент от БВП на страната. В заключителната част са изведени изводи и дадени насоки за бъдещи изследвания по темата.

I. Място и роля на националната сигурност в публичния сектор на икономиката

Националната сигурност е основа за опазването и развитието на националното богатство. Без да има налична и надлежно финансиран система за сигурност и отбрана, то потенциалните заплахи за критичната публична инфраструктура ще се окажат напълно реални. В своя комплексен аспект „тя е ключова система от жизнено важни елементи, чието прекъсване или неработоспособност може да окае сериозно въздействие върху осигуряване основни жизнени потребности за функционалността на икономиката и сигурността на държавата“ (Стойков, 2018, стр. 20). Практически ние може да насочим внимание върху два основни аспекта. Първият е върху кръгооборота на паричните потоци в националната икономика (вж. Фиг. 1), където на етап преразпределение се финансират разходите за национална сигурност и отбрана и вторият е върху връзката между богатството и сигурността, като израз на осигуряване на нулеви или много ниски нива на систематичен риск, което пряко влияе върху ценообразуването на самите елементи на богатството, вкл. и на това, под управление и в собственост на домакинствата и фирмите.

Сред водещите национални интереси в Програмата за развитие на отбранителните способности на въоръжените сили на Република България 2020 (МО, 2018) са поставени: „запазване на суверенитета, териториалната цялост на страната и единството на нацията; защита на населението и критичната инфраструктура при кризи, бедствия, аварии, катастрофи и други рискове и заплахи; осигуряване благоприятната и предвидима среда за сигурност; и др.

На тази основа може да се направи логичната връзка между разходите за отбрана и сигурност и опазването на елементите на богатството, свързани с територията за осигуряване на визираните сигурност и отбрана.

Фигура 1. БВП и системата за сигурност и отбрана
Източник: Виждане на автора.

Практически с растежа на БВП се подобрява публичната техническа инфраструктура, качеството на живот в урбанизираните територии, расте пазарната оценка на недвижимата собственост (поземлени имоти, сграден фонд, гори, акватории за риболов), както и сегашната стойност на културно-историческото наследство на дадена национална територия (Брусарски, Захариев, & Манлиев, 2015). Тези измерения на БВП, разгледан в динамика, създават националното богатство. То се възприема „като оценени веществени и невеществени активи, създадени чрез растеж на БВП, обвързани със съответните права на собственост и други вещни права на дадена национална територия“ (Брусарски, Захариев, & Манлиев, 2015, стр. 17).

В теоретико-дискусионен аспект включваните в оценката на националното богатство компоненти по своя произход могат да се различат на природно създадена и присъща на националната територия компонента на националното богатство; и респ. на създадена с човешка намеса и чрез предприемачество компонента на националното богатство. По елементи на понятието, могат да бъдат систематизирани:

- Национално богатство под формата на природни ресурси във вид на земя, води, реки, морски акватории, залежи от нефт, природен газ, полезни изкопаеми, горски фонд и др. подобни;
- Златен резерв, бижута, скъпоценности, резервни активи, собственост на икономическите агенти, вкл. на Централната банка;
- Национално богатство под формата на създадени с човешка намеса сгради, публична и частна техническа инфраструктура, производствени активи, вкл. добитък и дивеч, енергийни и преносни мрежи, вкл. нематериални активи, носещи авторски доход, като патенти, ноу-хау, лицензи и др.;
- Национално културно-историческо наследство;
- Други потенциални и реални активи, с носител националния човешки капитал (Захариев, Въведение във финансовата теория, 2015).

Считаме, че на база публичното право на държавата (и исторически свидетелства) при определени обстоятелства да експроприира имущество и богатства на останалите икономически агенти може да изведе заключението за националното богатство, като кумулативен израз на притежаваните от основните икономически агенти богатства, вкл.: богатство на правителството, актувана и неактувана собственост на държавата и общините (публична държавна собственост, частна държавна собственост, публична общинска собственост, частна общинска собственост); акционерно богатство и собственост на фирмите; богатство и собственост на домакинствата. Всички тези елементи на богатството логично следва да бъдат поставени в обхвата на защита и опазване от системата на сигурността и отбраната. Към тях може да бъде упражнено зловредно влияние както от гл. точка на човешка намеса с криминогенен характер, така и влияние с природо-климатичен характер (земетресения, бури, наводнения и др.), които да доведат до частично или пълно погубване на елементи на така формулираното национално богатство. Ето защо опазването на националното богатство от една страна и живота и здравето на населението от друга страна следва да бъдат винаги приоритет на правителството и да получават необходимото бюджетно финансиране за изпълнение на поставените отбранителни задачи със стратегически, тактически оперативен характер.

II. Емпирико-приложен анализ на динамиката в показателите за бюджетно осигуряване на националната сигурност в Република България за периода 2010 – 2019 г.

За целите на провеждане на емпирико-приложен анализ на динамиката в показателите за бюджетно осигуряване на националната сигурност в Република България за периода 2010 – 2019 г. са изведени данни за посочения период на база решенията на Народното събрание по Закона за държавния бюджет на Република България, надлежно обнародвани в ДВ.

Характерно за бюджетната процедура в Република България е, че от 2014 год. се преминава към разпределение на бюджетните разходи по области на политики и бюджетни програми с ясно разграничение на политиките в областта на отбранителните способности и политиките в областта на съюзната и международната сигурност (вж. табл. 2).

Таблица 1

Основни показатели по бюджета на Министерство на отбраната на Република България за периода 2010-2019 г.

Година	Приходи	Разходи	Трансфери (нето)	Субсидия от ЦБ
2010	72000	890630	-23263	841893
2011	62000	990630	-21610	950240
2012	52000	980630	-21610	950240
2013	62000	1080465	-24084	1042549
2014	52000	1021475	-24084	1002387
2015	30000	954589	-24084	957964
2016	40000	1003089	-24084	983173
2017	44000	1080267	-25736	1062003
2018	44000	1193319	-25801	1175120
2019	44000	1414211	-28098	1398309

Източник: МФ, ДВ

Таблица 2

Вторични показатели по бюджета на Министерство на отбраната на Република България за периода 2010-2019 г.

Година	Разходи за политики отбранителните способности	Разходи за политики в областта на съюзната и международната сигурност	Всичко
2014	957304	64171	1021475
2015	892509	62080	954589
2016	932349	70 740	1003089
2017	1008910	71357	1080267
2018	1116953	76366	1193319
2019	1331231	82980	1414211

На база на така структурираните данни са изведени регресионни линии на тренда за всяка от основните групи показатели (вж. фиг. 2 и фиг. 3).

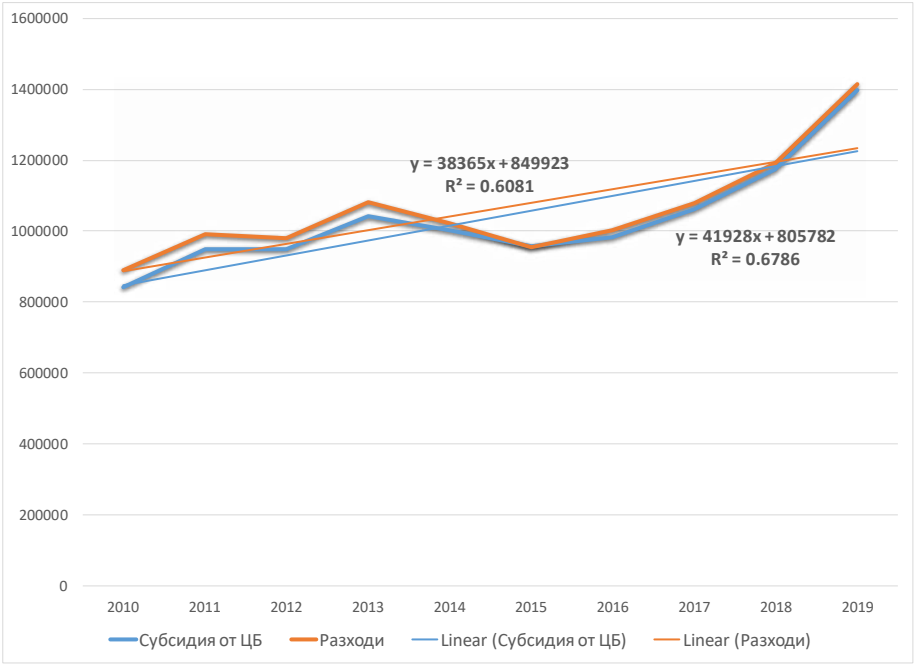

Фигура 2. Тенденции в основни показатели по бюджета на Министерство на отбраната на Република България за периода 2010-2019 г.

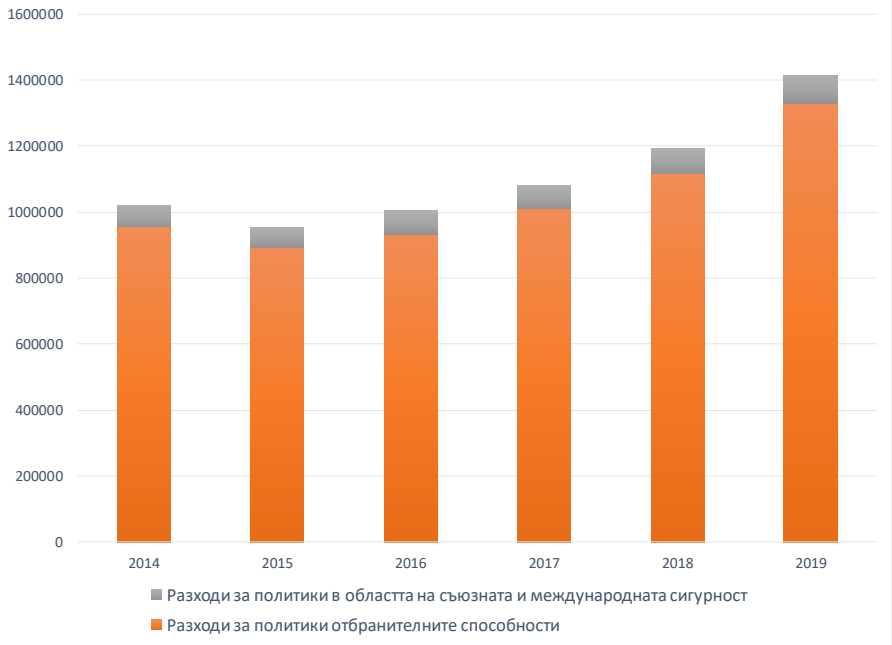

Фигура 3. Тенденции във вторичните показатели по бюджета на Министерство на отбраната на Република България за периода 2010-2019 г.

На база на изградените регресионни линии чрез фиг. 2 може да се направи извода за устойчив годишен темп на нарастване на бюджетната осигуреност с разходи и субсидии в системата на Министерство на отбраната, както следва:

- За позиция „Разходи“: $y = 38365x + 849923$; $R^2 = 0.6081$
- За позиция „Субсидии“: $y = 41928x + 805782$; $R^2 = 0.6786$

И за двете позиции коефициента на детерминация е с високо значение, респ. 61% и 68%, при годишен прираст на бюджетната осигуреност от 38,3 млн. лв. и 41,9 млн. лв. Вторичните показатели също показват устойчиво нарастване при среден дял на разходите за политики в областта на съюзната и международната сигурност от 6,5% (за периода 2013-2019 г.). Това е логично следствие от параметрите на договора за членство в Северноатлантическия пакт и потвърждава важността на осигуряването тренираността на въоръжените ни сили чрез участие в международни мироопазващи мисии, които са част от системата за сигурност в международен план (Радков & Захариев, 2016).

* * *

В заключение може да се отбележи, че за изследвания десетгодишен период страната ни постепенно създава условия за постигане на целеви за системата на НАТО показатели за бюджетно осигуряване на сектора на националната сигурност. Отбранителната способност на въоръжените ни сили, мироопазващите мисии, охраната на външните граници на ЕС, защитата от мигрантските потоци, техническото обновяване на въоръжението по родове войски намират съществено развитие и приоритет в последните години от изследвания период. Именно решенията за значителни инвестиции в обновяване на техническата обезпеченост на въоръжените ни сили са ясен знак за нашите партньори в НАТО за ресурсно осигурена промяна в посока постигане на десетилетно забавена еквивалентност в ползваното въоръжение и техника по родове войски за целите на осигуряване на отбранителен и възпиращ капацитет на сектора на националната ни сигурност. Не по-малко остава важен и въпроса за вътрешната сигурност, обществения ред, борбата с криминогенните фактори, опазването на живота и имуществото на гражданите, което е обект на бъдещи научни изследвания.

Библиография

Брусарски, Р., Захариев, А., & Манлиев, Г. (2015). *Финансова теория.* В. Търново: ФАБЕР.

Захариев, А. (2015). Въведение във финансовата теория. От Р. Брусарски, А. Захариев, & Г. Манлиев, *Финансова теория* (стр. 380). В. Търново: ФАБЕР. Извлечено от https://www.researchgate.net/publication/315830818_VVEDENIE_VV_FINANSOVATA_TEORIA

МО. (9 10 2018 г.). *Програма за развитие на отбранителните способности на въоръжените сили на Република България 2020*. Извлечено от https://www.mod.bg/bg/doc/cooperation/20181009_Programa_razvitie_otbranit%20sposobnosti.pdf

Радков, Р., & Захариев, А. (2016). *Международни финанси.* В. Търново: ФАБЕР.

Стойков, М. (2018). *Концептуални основи за стартегически преглед и повишаване институционалната устойчивост на Република България.* В. Търново: НВУ.

ЗА ИНФОРМАЦИОННОТО ОБЩЕСТВО В БЪЛГАРИЯ – 30 ГОДИНИ СЛЕД НАЧАЛОТО НА ПРОМЕНИТЕ

Проф. д-р Йордан Василев,
Катедра „Обща теория на икономиката“,
Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов,
y.vasilev@uni-svishtov.bg

Резюме: *Целта на доклада е да покаже формирането и развитието на информационното общество в България. Подчертано е водещото значение на дигиталните трансформации в съвременния свят. Специално внимание е отделено на ролята на информационните технологии. Проследена е хронологията на установяването на информационното общество в България от началото на промените в политическия живот у нас. Достига се до извода, че в съвременните условия за България няма друга разумна алтернатива на развитие от непрекъснатото въвеждане на нови информационни технологии и дигитализация на икономиката.*

Ключови думи*: информационно общество; информационни технологии; икономика на знанието.*

JEL: A1, E6, Q1, P4.

ABOUT THE INFORMATION SOCIETY IN BULGARIA - 30 YEARS AFTER THE BEGINNING OF THE CHANGE

Yordan Vasilev, prof., Ph.D,
Department of General Economic Theory,
Academy of Economics,
y.vasilev@uni-svishtov,bg

Abstract: *The aim of the report is to present the formation and development of the information society in Bulgaria. The leading importance of digital transformation in the modern world is emphasized. Special attention is given to the role of information technology. The chronology of the establishment of the information society in Bulgaria since the beginning of the changes in the political life in Bulgaria has been traced. It is concluded that in the current conditions for Bulgaria there is no other reasonable alternative to development than the continuous introduction of new information technologies and digitalization of the economy,*

Key words: information society; Information technology; knowledge economy.

JEL: *A1, E6, Q1, P4.*

1. Въведение

В края на второто десетилетие на XXI век живеем в нова епоха от развитието на цивилизацията, наречена още в средата на XX век от японците Ю. Хаяши и Й. Масуда „информационно общество“.

Животът и икономиката в съвременния свят се променят много бързо и икономическата теория видимо изостава от променящата се действителност. Днес преживяваме началото на революция, която няма аналог в досегашната история на човешкия род и тя коренно променя начина, по който живеем, работим и се отнасяме един към друг. Все още на човечеството предстои напълно да осъзнае скоростта и огромния обхват на тази нова революция. Само да си помислим за неограничените възможности, които се създават чрез милионите хора, свързани с мобилни устройства. Или да отправим поглед към зашеметяващото едновременно вливане на нови технологични пробиви, които обхващат необятни области, като изкуствения интелект, роботиката, интернет на нещата, автономни превозни средства без водач, 3D печат, нанотехнологии, биотехнологии и т.н. Много от тези нововъведения все още едва прохождат, но взаимно се надграждат и усилват, създавайки безпрецедентно сливане на технологиите във физическия, цифровия и биологичния свят.

Пред очите ни стават разместванията във всички отрасли на икономиката, белязани от появата на нови бизнес модели и преструктурирането на производството, потреблението, транспортирането и системите за доставка.

Същевременно в обществените отношения протича дълбока промяна на парадигмата относно начина, по който се трудим и общуваме, изразяваме, информираме и се забавляваме. Трансформират се държавното управление и институциите, системите за образование, здравеопазване, транспорт и мн. др. Промените са исторически по отношение на своя размер, скорост и обхват като тяхната сложност и взаимосвързаността между отделните сфери недвусмислено сочи, че всички заинтересовани страни в глобалното общество – правителствата, бизнесът, академичните среди и гражданското общество – носят отговорността да действат заедно, за да живеем по-добре.

Промените са наистина толкова фундаментални, че от гледна точка на историята на човечеството никога досега не е имало епоха, която да носи толкова големи обещания за просперитет.

В тази обстановка създаването на адекватно на променящия се свят разбиране и осмисляне за развитието на обществото е сред приоритетите на обществените науки. За икономическата теория това е от изключителна важност, защото съвременният свят се намира на границата на две епохи, едната – индустриалната, която все още не е приключила, и другата – информационната, която е започнала, но все още не е достигнала своята повсеместност.

2. Трансформационни процеси и информационно общество

В началото на XXI век съветниците на президента на САЩ Бил Клинтън в техния ежегоден годишен доклад определят състоянието, в което се намира тогава обществото като „Нова икономика“. След приемането на Лисабонската стратегия от Европейската комисия през 2000 г. се дискутира преходът на ЕС към „икономика, основана на знанието“. На по-късен етап се формулира концепцията ЕС да се превърне в „общество, базирано на знанието“.

Нарасналият през 90-те години на XX век обществен и научен интерес към постиндустриалната теория очертава и нов етап в нейното развитие – теорията за информационното общество. Интердисциплинарният характер на тематиката ангажира вниманието на множество философи, социолози и икономисти[1].

Въпреки това обаче все още не е изградена цялостна и научно издържана теоретична рамка на „информационното общество“. В разработката се използва определение, което се доближава до тесния смисъл на разбирането на информационното общество, а именно: **Информационното общество е общество, в което по-голямата част от работещите са заети с производството, съхраняването, преработката, продажбата и използването на информацията, особено в нейната висша форма – знанията.**

В обществото на знанието личността излиза на преден план. Това поражда нови предизвикателства, с които никой до този момент

[1] За повече подробности вж. **Белл,** Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. М., 1999; **Дракър,** П. Пост-капиталистическото общество. С., 2000; **Иноземцев,** В. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы. М., 2000; **Кастельс,** М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. М., 2000; **Тапскотт,** Д. Электронно-цифровое общество. М., 1999; **Тофлър,** А. Третата вълна. С., 1999; **Уэбстер,** Ф. Теории информационного общества. М., 2004.

не се е сблъсквал, свързани с новата обществена фигура - образованият човек. Образованият човек на утрешния ден трябва да се подготвя и за това да живее в глобалния свят. Той трябва да е „гражданин на света“ като мислене, мироглед, информация, но същевременно да черпи живителни сокове от родословната си среда, като на свой ред ще трябва да обогатява и подхранва собствената си местна култура.

Обществото, в което основен ресурс е информацията се характеризира с редица особености, има както положителни, така и отрицателни последици. Съвременната глобализация се разпростира върху съответстващото й общество. По такъв начин информационното общество се превръща в глобално информационно общество (Чернов, 2003).

Интернет е не само обединител, но също така разделител на хората. Възможността за виртуален диалог понякога замества реалната комуникация и то така, че хората се чувстват по-самотни. При излишъка от информация може да възникне необходимостта от използване на различни средства за бягство от реалността: употребата на наркотици, алкохол, а също и да доведе до прекомерното разчитане на виртуални светове, намалява способността на взаимодействие с околната среда.

Налице е един нов вид разделение на обществото - на такива, които имат възможност активно да боравят с компютър и сърфират в Интернет и други, които не притежават нито информационна техника, нито информационни познания и компетенции. Така се полагат основите на неравенството в осигуряването на достъпа до информация или т.н. „цифрово неравенство“, „цифров разрив“, „цифрова пропаст“, „цифрово разделение“, „цифрова асиметрия“, „информационен разрив“, „информационно неравенство“.

Този проблем е твърде стар и съществува откакто е сътворен светът. Възможността за комуникация и получаване на информация винаги е била индикатор за социално и икономическо неравенство. Гореизброените особености се отнасят предимно за национално ниво, макар в Интернет понятието „национално“ да е с почти заличен обхват и граници. Всичко анализирано дотук показва още твърде много нерешени въпроси до пълното развитие на „информационното общество“ – за всички и навсякъде.

2. Политика и възможности за развитие на информационното общество в България

За начало на националната политика на България в областта на „информационното общество“ се приема създаването през 1998 г. на Координационен съвет по проблемите на информационното общество към Министерски съвет (Постановление № 40 на МС от 17 февруари 1998 г. за създаване на Координационен съвет по проблемите на информационното общество, 1998). Той си поставя за цел да осигури социално-икономическото развитие на Република България; да обезпечи електронни и пощенски съобщения за нуждите на националната сигурност и да гарантира равен достъп до услугите на „информационното общество“.

България е една от първите страни, която още преди да е била член на ЕС предприема реални стъпки за развитие на „информационното общество“. След приемането на страната ни в ЕС, тя автоматично се задължава да синхронизира и транспонира европейския правен режим във всички дейности по отношение на изграждането и утвърждаването на „информационното общество“ и „информационната икономика“.

Административната и законодателна рамка, която регулира „информационното общество“, информационните мрежи, електронните комуникации и електронната търговия в България се състои от значителен брой нормативни актове. Някои от тях уреждат взаимоотношенията в сектора в по-общ, интегрален план. С подобен характер са: стратегии, програми, инициативи, закони, правилници, както и редица подзаконови нормативни актове за тяхното прилагане и др. Други актове са по-конкретни и засягат определени аспекти от проблемите на „информационното общество“.

Правителството на България от 2005 г., поемайки отговорността за постигане на целите, залегнали в Лисабонската стратегия и Инициативата i2010, определя „информационното общество“ за приоритет в своята Програма (Програма на „Правителството на европейската интеграция, икономическия растеж и социалната отговорност“, 2005). В края на 2006 г. Министерският съвет приема „Национална Стратегия за внедряване на електронното здравеопазване в Република България“, в която очертава същността на електронното здравеопазване и представя приоритетните насоки за неговото развитие в Република България.

Това, което е характерно за приетите стратегии и законодателни актове[2] преди приемането на България в ЕС (01.01.2007 г.) е, че те не са системно обвързани, често са противоречиви и/или дублиращи се. Като отрицателен пример може да се посочи уредбата на електронния подпис, макар България да е една от първите страни в света, приела нормативната основа за неговото прилагане. Въпреки това употребата на електронен подпис остава и досега минимална, заради високата му цена, ограничения кръг от услуги, които предлага и т.н. Друг пример е и състоянието на „електронното правителство“ като списъкът от добри намерения със слаба реализация може да бъде удължен.

В условията на евроинтеграция изграждането на „информационно общество“ в България се откроява с бавни темпове. Съгласно всички родни и международни изследвания от последните няколко години, ние сме на последно място в ЕС по готовност за развитие и прилагане на ИКТ (Национална програма „Цифрова България 2015“, август 2012 г., 2012).

В резултат на целенасочени действия в избрани области на въздействие има възможност да се поставят основите на български модел на информационното общество за преодоляване на значителното изоставане на Република България при усвояване на нови знания, технологии и практики, необходими за генериране на иновации и осъществяване на технологичен трансфер.[3]

Досегашното развитие на „информационното общество“ показва, че наличието на съдържание и услуги са определящи за развитието на инфраструктурата, а не обратното. Поради тази причина „разгръщането“ на електронното управление и „електронното правителство“ като част от него, би имало значителен положителен ефект, тъй като до момента само отделни негови елементи и в много по-голяма степен –

[2] Правната рамка на България през този период обхваща Стратегия и Национална програма за развитие на информационното общество на Република България (приети през октомври 1999 г.); Стратегия за електронно правителство (приета през декември 2002 г.); Стратегия и план за увеличаване конкурентоспособността на българския информационен и комуникационен (ИКТ) сектор на глобалните пазари (приета от Съвета за икономически растеж в началото на 2004 г.); Иновационна стратегия на Република България 2004 г.; Стратегия за насърчаване на инвестициите в Република България, октомври 2004 г. и др.

[3] Пълно и цялостно статистическо изследване на информационното общество в България е реализирано от Маргарита Шопова в монографията „Статистически аспекти на информационното общество в България“, Свищов, Стопански свят, № 137, 2017 г.

услугите в областта на информация и забавление са движещи сили на търсенето на Интернет сред населението и предприятията.

Един от основните документи, определящи пътя за изпълнение на програмата на правителството е Стратегията за електронно управление на Република България (Стратегия за електронно управление в република България 2011-2015 – 09.11.2010, 2010). Нейното основно предназначение е да очертае рамката на всички текущи и нови дейности в областта на „Електронното управление“ („е-управление“).

Въпреки активната законодателна дейност, правителството все още не успява да създаде благоприятна среда за иновации, вкл. чрез използване на наличните европейски фондове. Основните причини за това остават недостатъчния административен капацитет; институционалното съперничество между отделните структури на изпълнителната власт; липсата на интегриран подход за превръщане на иновациите в реален практически изпълняван приоритет; ниското ниво на ефективност на съдебната система; значителния дял на сива икономика в страната водещо до занижени приходи в държавния бюджет; високи нива на корупция; неработещо „електронно правителство“ и др. Тези слабости се очертават като постоянни характеристики за страната през последното десетилетие и поставят сериозни предизвикателства пред всяко от правителствата в границите на този период.

Заключение

В обобщение след направения преглед на административната и правната рамка във връзка с „информационното общество“ може да се заключи, че с цел преодоляване на социално-икономическите предизвикателства, пред които е изправена страната ни, е необходима по-голяма ангажираност и отговорност на държавата. Програмите и стратегиите са рационални и съдържателни, необходимо е само тяхното изпълнение. Потребен е интегриран подход и концентрирани усилия в рамките на единна административна програма и структура, като това е предпоставка за напредък не само по отношение на иновациите и „информационното общество“, но и спрямо трудовата заетост и социалната интеграция, за заемане на заслужена и пристойна позиция на България сред държавите-членки на ЕС.

Очакваните ползи от „електронното правителство“, „електронното обучение“ и „електронното здравеопазване“ в България все още не са изцяло реализирани. „Електронното правителство“ вече е факт

във всички държави-членки на ЕС, но „отворен“ остава само неговият процес на разширяване и по-пълното оползотворяване на предимствата му. „Електронното обучение“ е в състояние да подобри качеството на образованието и обучението; да осигури „учене през целия живот“ чрез улесняване на достъпа до е-образователни ресурси и услуги при дистанционно и виртуално сътрудничество. „Електронното здравеопазване“ формира общественото здраве на по-ефикасно, ефективно и справедливо равнище.

Гарантирането на информационен достъп е деликатна отговорност и въпрос на пълноправие за всеки човек. В това направление належащи са ред мерки за минимизиране на „информационната асиметрия“ и за формиране и утвърждаване на приобщаващо „информационно общество“ за всички граждани. Наложителни са и активности с фокус върху оптимизиране (подобряване, разширяване и надграждане) на дигиталните умения на хората с оглед на своевременни действия и адаптация към нестабилността (вариациите) на пазара на труда. Всичко изведено дотук показва още твърде много нерешени въпроси в развитието на „информационното общество“ – за всички и навсякъде. В съвременните условия за България няма друга благоразумна алтернатива от непрекъснатото въвеждане на нови информационно-комуникационни технологии и последващо закономерно приобщаване към глобалното информационно общество.

Литература

Чернов, А. А. (2003). *Становление глобального информационного общества.* Москва: Издательско-торговая корпорация „Дашков и Ко“.

Постановление № 40 на МС от 17 февруари 1998 г. за създаване на Координационен съвет по проблемите на информационното общество, ДВ бр. 22 от 1998 г. (1998).

Национална програма „Цифрова България 2015“, (2012). *.http://www.mtitc.government.bg/upload/docs/NPDigitalBulgaria.*

Програма на „Правителството на европейската интеграция, икономическия растеж и социалната отговорност“. (2005), *http://www.europe.bg/upload/docs/GovernmentalProgramme_final_bg.pdf.*

Стратегия за електронно управление в република България 2011-2015 – (2010). http://www.strategy.bg/PublicConsultations/View.aspx?

ЧОВЕШКИТЕ РЕСУРСИ В ЗДРАВЕОПАЗВАНЕТО (2009-2018)

Доц. д-р Анастасия Марчева, СА „Д. А. Ценов“- Свищов,
e-mail: a.marcheva@uni-svishtov.bg
Гл. ас. Милена Владимирова, дм, София,
Национален център по Обществено здраве и анализи,
e-mail: milena_vladimirova@abv.bg

Резюме: *Изследването на човешките ресурси в здравеопазването е необходимо за диагностиране на управленските, финансовите и социално-икономическите проблеми, възникващи при тяхното формиране и развитие. Мобилност и недостиг на висококвалифицирани специалисти са характерни за върха на пирамидата. Значителен е недостигът в средните и ниски нива на пирамидата от професионалисти по здравни грижи и някои немедицински специалности. И в двата случая се наблюдават вътрешни и външни дисбаланси, най-често породени от засилена миграция към икономическите центрове на страната или към страни с висок жизнен стандарт.*

Ключови думи*: здравеопазване; човешки ресурси; равнище и структура на заплатите.*

JEL: *I1; J21; J31.*

HUMAN RESOURCES FOR HEALTH (2009-2018)

Anastasiya Marcheva, Assoc. prof., PhD, D. Tsenov Academy of Economics, e-mail: a.marcheva@uni-svishtov.bg
Milena Vladimirova, Assist. prof., PhD, National Center of Public Health and Analyses, E-mail: milena_vladimirova@abv.bg

Abstract: *The study of human resources in health care is necessary to diagnose the managerial, financial and socio-economic problems that arise in their formation and development. The mobility and shortage of highly qualified specialists are characteristic of the top of the pyramid. There is a significant shortage in the medium and low levels of the pyramid of healthcare professionals and some non-medical majors. In both cases, there are internal and external imbalances, most often caused by increased migration to economic centers in the country or to countries with a high standard of living.*

Key words: *health; human resources; wage level and structure.*

JEL: *I1; J21; J31.*

Периодът 2009-2018 г. се характеризира с намаляване на населението на България със 7.38%, намаление на наетите лица по трудово правоотношение в страната с 3,53%, увеличение на наетите лица в Хуманно здравеопазване н социална работа (ХЗСР) е 5.91%, Хуманно здравеопазване (ХЗ) - 5.11% и в Медико-социални грижи с настаняване и социална работа без настаняване (МСГНСР) - 8.88% (табл. 1).

Таблица 1

Население и Средно списъчен брой на наетите лица по трудово и служебно правоотношение по икономически дейности (А38, А21) в България за периода 2009-2018 г.

Година	Средно-годишно население	Наети лица общо в страната	Наети лица в Хуманно здравеопазване и социална работа		
			Общо	Хуманно здравеопазване	Медико-социални грижи с настаняване и социална работа без настаняване
2009	7585131	2404633	131169	103179	27990
2010	7534289	2242607	130335	104244	26091
2011	7348328	2242488	132838	104175	28663
2012	7305888	2218718	133397	104945	28452
2013	7265115	2226403	136480	106945	29535
2014	7223937	2240544	136837	107580	29257
2015	7177991	2254768	136959	108300	28659
2016	7127822	2277345	138016	108538	29478
2017	7075947	2308129	138636	108705	29931
2018	7025037	2319762	138923	108448	30475

Население: https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/result.jsf?x_2=1089

Средно списъчен брой на наетите лица https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/result.jsf?x_2=323

Независимо, че през 2018 г. се наблюдава увеличение на дела на наетите лица по трудово и служебно правоотношение в ХЗСР в общо наетите лица в страната,то е свързано с определени колебания - нарастване от 5,45% (2009 г.) до 6,13% (2013 г.), след което намалява до 5.99% (2018 г.). Изменението в дела на наетите лица в ХЗ е от 4,29% (2009 г.) до 4,8% (2013-2015 г.), след което намалява до 4,67% (2018 г.), а в МСГНСР това изменение е от 1,25% (2009 г.) до 1,32% (2013-2015 г.), след което намалява до 1,31% (2018 г.).

В таблица 2 е представено изменението на броя на наетите лица в двата в двете дейности осъществявани в Хуманно здравеопазване и социална работа в резултат от промяната на форманта на собственост.

Намаление на средно списъчен брой на наетите лица по трудово и служебно правоотношение за периода 2009-2018 г. в обществения сектор се наблюдава както в Хуманното здравеопазване (9,49%), така и в Медико-социални грижи с настаняване и социална работа без настаняване (7,66%).

Таблица 2

Средно списъчен брой на наетите лица по трудово и служебно правоотношение в България в Хуманно здравеопазване и социална работа по форма на собственост за периода 2009-2018 г.

Година	Хуманно здравеопазване			Медико-социални грижи с настаняване и социална работа без настаняване		
	Обществен сектор	Частен сектор	Дял на наетите в обществения сектор (%)	Обществен сектор	Частен сектор	Дял на наетите в обществения сектор (%)
2009	79527	23652	77.08	27151	839	97.00
2010	79642	24602	76.40	25016	1075	95.88
2013	78520	28425	73.42	27454	2081	92.95
2014	77548	30032	72.08	26747	2510	91.42
2015	76850	31450	70.96	26184	2475	91.36
2016	75360	33178	69.43	26548	2930	90.06
2017	74230	34475	68.29	26781	3150	89.48
2018	73297	35151	67.59	27225	3250	89.34

https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/result.jsf?x_2=358

Съотношението между наетите лица в обществения спрямо частния сектор през 2009 и 2018 г. се променя както следва: в ХЗСР от 4,46:1 на 2,62:1; в ХЗ от 3,36:1 на 2,09:1; в МСГНСР от 32,36:1 на 8,38:1.

В таблица 3 са представени заетите лица по възрастови групи и пол. През десетгодишния период възрастовата структура за заетите лица се влошава. Най-малки са измененията в групата 18-24 г. - увеличение от 0.31%, следвана от групата 25-34 г. - намаление от 0.42%. Значителни са измененията в групите 35-44 г. - намаление от 9.4%; 45-54 г. - намаление от 3.55%; 55 и повече години - увеличение от 13.18%.

През десетгодишния период възрастовата структура за заетите лица се влошава. Най-малки са измененията в групата 18-24 г. - увеличение от 0.31%, следвана от групата 25-34 г. - намаление от 0.42%. Значителни са измененията в групите 35-44 г. - намаление от 9.4%; 45-54 г. - намаление от 3.55%; 55 и повече години - увеличение от 13.18%.

Таблица 3

Заети лица в Здравеопазване и социални дейности по възраст и пол в периода 2009-2018 г. (хил.)

Година	Общо	Възрастови групи (години)					Пол	
		15-24	25-34	35-44	45- 54	55 и повече	Мъже	Жени
2009	164.1	2.1	20.7	46.1	55.8	39.2	33.4	130.7
2010	157.9	1.6	22.8	39.4	52.6	41.4	31.4	126.4
2011	153.2	2.0	22.5	39.5	46.5	42.7	29.6	123.6
2012	145.0	1.7	16.8	34.0	46.5	46.1	31.1	113.9
2013	153.4	2.9	15.4	34.6	48.5	52.1	31.8	121.6
2014	163.3	2.0	17.9	38.0	50.0	55.3	34.1	129.2
2015	162.6	1.7	18.4	36.8	51.1	54.7	33.6	129.0
2016	161.3	1.1	19.3	34.7	48.2	58.0	34.3	127.0
2017	164.8	1.4	21.6	35.8	45.7	60.3	33.6	131.2
2018	163.2	2.6	19.9	30.5	49.7	60.5	33.7	129.5

https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/result.jsf?x_2=864

За Здравеопазване и социални дейности е характерно преобладаването на заетите жени, чиито дял за разглеждания период е границите от 78,6% (2012 г.) и 80,7% (2011 г.), като в началото и в края на периода делът е съответно 79,6% и 79,4%. Тази тенденция е характерна за основните групи медицинските специалисти по здравни грижи (акушерки, медицински сестри).

В таблица 4 в три измерения е представено изменението на наети лица по трудово и служебно правоотношение в Здравеопазване и социални дейности (А38) общо и по пол (брой, дял и изменение спрямо предходната година).

Независимо от това, че трудът в ХЗСД е феминизиран, се наблюдава намаление в съотношението между жени и мъже, като през 2018 г. съотношението е 3,82:1 в ХЗСД, 3,48:1 в ХЗ и 5,55:1 в МСГНСР.

Увеличаването на наетите мъже през периода 2009-2018 г. е видно и от увеличението, което се пада 1% на наетите лица в ХЗСР, то е 1,53%, докато при наетите жени е 0,57%, като в ХЗ увеличението е 1,71% при мъжете и 0.80% при жените, а в МСГНСР увеличението е 1.18% при мъжете и 0.97% при жените.

В периода 2009-2018 г. се наблюдава изключително неравномерно изменение спрямо предходната година, докато при наетите мъжете се наблюдава само увеличение, то при наетите жени през 2010 г. намалението е от 887, а през 2011 и 2013 г. се наблюдават значителни увеличения от 1882 и 2365.

Таблица 4

Наети лица по трудово и служебно правоотношение в Здравеопазване и социални дейности (А38) и пол, 2008-2018 г.

Година	Общ брой			Дял (%)		Увеличение/намаление спрямо предходната година		
	общо	мъже	жени	мъже	жени	общо	мъже	жени
2009	131169	26447	104722	20.16	79.84			
2010	130335	26491	103844	20.33	79.67	-834	44	-878
2011	132838	27172	105666	20.45	79.55	2503	681	1822
2013	136480	28096	108384	20.59	79.41	3083	718	2365
2014	136837	28153	108684	20.57	79.43	357	57	300
2015	136959	28312	108647	20.67	79.33	122	159	-37
2016	138016	28550	109466	20.69	79.31	1057	238	819
2017	138636	28740	109896	20.73	79.27	620	190	430
2018	138923	28835	110088	20.76	79.24	287	95	192

https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/result.jsf?x_2=320

В периода 2009-2018 г. значително се променя и съотношението между наетите лица по режим на работно време – пълно и непълно работно време. Наетите лица на пълно работно време от 122518 (96,4%) достигат до 128363 (92,4%), наетите лица на непълно работно време от 3884 достигат до 10560. На 1% увеличение на общо наетите лица в ХЗСР се пада 0,26% увеличение на наетите лица на пълно работно време и 77,77% на тези на непълно работно време.

В таблица 5 са представени динамиката и структурата на медицинския персонал. През изследвания период делът на медицинския персонал в общия брой наети лица в ХЗСР намалява от 62,96% на 59,92%, като намаление спрямо предходната година се наблюдава през 2010, 2014 и 2018 г. В общия медицински персонал делът на лекарите се променя от 33,9% на 35,64%; делът на лекарите по дентална медицина нараства от 7,86% на 8,7%. През 2018 г. броят на лекарите достига 29667, като най-голям брой са били през 2017 г. (30078). При лекарите по дентална медицина нарастването на броя е с по-големи колебания, през 2018 г. техният брой достига 7240, но той е по малък от този през предходните три години (през 2017г. броят е 8355).

Като благоприятна тенденция може да се определи намаляването на населението, което се пада на един лекар и лекар по дентална медицина. От 270 (2009 г.) на 236 (2018 г.) души население на един лекар и от 1165 (2009 г.) на 967 (2018 г.) на един лекар по дентална медицина. Най-ниските стойности за периода са за 2017 г., съответно 234 и 844 души.

Таблица 5

Медицински персонал в България за периода 2009-2018 г. (брой)

Година	Лекари	Лекари по дентална медицина	Медицински специалисти по Здравни грижи	Общо медицински персонал	Дял на медицинския персонал от общия брой наети лица в ХЗСР (%)
2009	27998	6493	48099	82590	62.96
2010	27997	6355	47468	81820	62.78
2011	28411	6655	47427	82493	62.10
2013	28937	7247	48463	84647	62.02
2016	29539	8011	46930	84480	61.21
2017	30078	8355	46702	85135	61.41
2018	29667	7240	46332	83239	59.92

В таблица 6 е представена неблагоприятната тенденция в динамиката и структурата на Медицински специалисти по „Здравни грижи“ в лечебните и здравните заведения.

Таблица 6

Медицински специалисти по „Здравни грижи“ в лечебните и здравните заведения на 31.12

Година	Медицински специалисти по "Здравни грижи" в лечебните и здравните заведения на 31.12.							Общо изменение спрямо предходната година
	Общо	Фелдшери	Акушерки	Медицински сестри (всички профили)	Лаборанти (медицински и рентгенови)	Зъботехници	Други	
2009	48099	2534	3289	31961	5932	1350	3033	-279
2010	47468	2417	3247	31786	5765	1280	2973	-631
2013	48463	2467	3276	32455	5895	1656	2714	657
2014	48158	2409	3263	31917	6003	1710	2856	-305
2015	47428	2315	3274	31397	5923	1663	2856	-730
2016	46930	2255	3254	30976	5962	1592	2891	-498
2017	46702	2186	3207	30955	5979	1584	2791	-228
2018	46332	2145	3155	30589	5978	1624	2841	-370

https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/result.jsf?x_2=414

За периода 2009-2018 г. от 48099 в началото, те достигат до 46332 в края на периода. Техният дял в медицинския персонал намалява от 58,24% на 55,66%. Кризата, свързана с изменението в тази категория може да се определи като системна.

Делът на отделните групи медицински специалисти в групата на медицинските специалисти по здравни грижи се променя както следва: фелдшери - от 5,27% на 5,63%; акушерки –от 6,84% на 6,81%, медицински сестри – от 66,45% на 66,02%; лаборанти – от 12,33% на 12,90%, зъботехници – от 2,81% на 3,51%; други от 6,31% на 6,13%.

Като неблагоприятна се оценява запазващата се диспропорция в осигуреността на населението с медицински персонал по области и региони, което се отразява в неравенство в достъпа до здравни услуги (табл. 7). Осигуреността най-висока е в регионите и областите, в които са разположени университетски центрове и болници. България е страна, която в момента изпитва недостиг на лекари по определени медицински специалности и акушерки и медицински сестри, особено чувствителен е недостигът в отдалечените райони (Владимирова, М., Н. Данова, П. Димитров, 2018).

Таблица 7

Териториална осигуреност с медицински персонал на населението през 2018 г.

Национално и регионално ниво	Лекари	Лекари по дентална медицина	Акушерки	Медицински сестри
България	4.24	1.03	0.45	4.37
Северозападен	4.46	0.77	0.51	4.57
Северен Централен	3.35	0.77	0.39	3.81
Североизточен	3.95	0.92	0.50	3.71
Югозападен	4.44	1.23	0.48	4.42
Южен Централен	4.05	1.20	0.42	4.22

Съставена по данни на НСИ

В таблица 8 е представено неравенството в заплащането на труда на заетите в обществения и частния сектор и в двете съставляващи Хуманното здравеопазване и социална работа дейности (ХЗ и МСГНСР). По-високо заплащане са получавали наетите лиза в ХЗ през първите три години на разглеждания период, а в МСГНСР само през първата година. Съотношението между средната брутна работна заплата в обществения спрямо частния сектор се променя както следва: в ХЗ - от 1,33 (2009 г.) на 0,86 (2018 г.); в МСГНСР – от 1,03 (2009 г.) на 0,70 (2018 г.). Средната брутна работна заплата в ХЗ спрямо тази в МСГНСР общо и в обществения сектор е по-висока между 1,7 и 1,9 пъти, а в частния между 1,4 и 1,8 пъти. В значителна степен това различие се основаван на категорията на персонала, зает в тези дейности, но то не

отразява тежестта на полагания труд и поражда недоволство, изразено в различна форма (напускане на работа, миграция, стачки).

Таблица 8

Средна брутна заплата на наетите лица по трудово и служебно правоотношение в ХЗ и МСГХСР и форма на собственост (2009-2018г.)

	Хуманно здравеопазване				Медико-социални грижи с настаняване и социална работа без настаняване			
	общо	обществен сектор	частен сектор	ОС/ ЧС	общо	обществен сектор	частен сектор	ОС/ЧС
2009	8533	9043	6818	1.33	4933	4937	4812	1.03
2010	8671	8993	7629	1.18	5135	5126	5334	0.96
2011	9097	9332	8370	1.11	5128	5117	5328	0.96
2012	9914	9876	10025	0.99	5315	5304	5474	0.97
2013	10767	10630	11147	0.95	5783	5748	6240	0.92
2014	11568	11325	12199	0.93	6284	6220	6965	0.89
2015	12117	11777	12955	0.91	6683	6468	8982	0.72
2016	13029	12640	13919	0.91	7150	6968	8818	0.79
2017	14051	13500	15251	0.89	7926	7583	10847	0.70
2018	15427	14685	16996	0.86	8782	8395	12047	0.70

https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/result.jsf?x_2=636

Конкуренцията на пазара на здравни услуги, навлизането на чуждестранни инвеститори, преструктурирането на собствеността и мрежата от лечебните и здравните заведения са предизвикателства, които поставят нови изисквания към характеристиките на човешките ресурси в здравеопазването (Владимирова, М., Н. Данова, Ан. Марчева, 2017). Това налага нов подход към инвестициите в човешкия капитал, които да отразяват както изискванията на тяхното възпроизводство, така и постигане на удовлетвореност на потребителите на здравни услуги и обществото от крайните резултати на тяхната дейност.

Литература:

Владимирова, М., Н. Данова, Ан. Марчева. (2017). Планиране на работната сила здравеопазването – съвременен прочит. *Съвременни планови практики в България – проблеми и предизвикателства* (стр. 119-121). Свищов: АИ "Ценов".

Владимирова, М., Н. Данова, П. Димитров. (2018). Развитие на човешките ресурси в здравеопазването - измерения и предизвикателства. *Социална медицина*, N 3/4, стр. 73-76.

https://infostat.nsi.bg

РЕФОРМАТА В БЪЛГАРСКОТО ДАНЪЧНО ОБЛАГАНЕ И ИКОНОМИКАТА В СЯНКА

Доц. д-р Валентин Милинов
Катедра „Финанси и кредит“,
СА „Д. А. Ценов“ – Свищов,
v.milinov@uni-svishtov.bg

Резюме: *Хармонизирането на българското данъчно облагане с европейското през последните 20 години имаше за цел да се предприемат по-ефективни мерки за борба със сивата икономика, стимулиране на инвестициите, заетостта и икономическото развитие. Това е голямо предизвикателство за всички приходните агенции в Европа, които трябва да прилагат европейските данъчни норми, свързани с обезпечава, контрол и принудително събиране на данъци. Така наричаната „скрита“ икономика или икономиката в „сянка“ е социален феномен, който обхваща всички обществено-икономически структури на европейско, национално и регионално равнище. Нейният дял в световната икономика възлиза на 11-12% от световния БВП, а колкото по слабо развита е една икономика – толкова по-висок е нейния относителен дял. Това обяснява защо в годините на преход към пазарна икономика, дори и след въвеждането на ниски преки данъци в България (след 2007г), нейния дял се запазваше относително висок.*

Ключови думи*: хармонизиране на европейското данъчно облагане, сива икономика, данъчни облекчения и данъчна реформа.*

JEL: *H20, H21, H26.*

THE BULGARIAN TAX REFORM AND THE SHADOW ECONOMY

Assoc. prof. Valentin Milinov, PhD
Finance and Credit Department,
SA „D. A. Tsenov“- Svishtov,
v.milinov@uni-svishtov.bg

Abstract: *The harmonization of the Bulgarian taxation with the European taxation over the last 20 years was aimed at taking more effective measures to combat the informal economy, stimulate investment, employment and economic development. This is a major challenge for all revenue agencies in Europe, which have to implement European tax rules related to securing, controlling and enforcing tax collection. The so-called „hidden“ economy or the shadow economy is a social phenomenon that covers all socio-economic structures at European, national and regional level. Its share in the global economy amounts to 11-12% of world GDP, and the less developed an economy is, the higher its*

relative share. This explains why in the years of transition to a market economy, even after the introduction of low direct taxes in Bulgaria (after 2007), its share remained relatively high.

Key words: *harmonization of European taxation, the informal economy, tax breaks and tax reform.*

JEL: *H20, H21, H26.*

Въведение

Научни публикации за „сив сектор“ в световната икономика се появяват още през 70-те години на XX век. Така „сива икономика“ или „икономика в сянка“ са само две определения на едно реално социално-икономическо явление, чиито измерения се наблюдават под различна форма и в различна степен в икономиката на всяка страна. (Куманова&Манолов (1996)

В България този процес започва още с прехода от планова към пазарна икономика като основно влияние върху размера и обхвата на сивата икономика у нас имат четирите фактора, които тласкат хората към неформална заетост във всяка държава (Bühn, A., A. Karmann and F. Schneider (2009):

- ✓ *Заплащане за извършена работа извън официалната икономика - участниците избягват данъци и социални вноски към бюджета, заобикаляйки по този начин данъчните и трудовите разпоредби.*
- ✓ *Липсата на „гузна съвест“ - сенчестата икономика често се смята за нормална от обществото. Тази нагласа е широко разпространена в страните, където качеството на държавните институции и националните блага е ниско или доверието към държавата е разклатено.*
- ✓ *Малък риск от разкриване – участието в сивата икономика е нелегално, но колкото по-нисък е шансът да бъде разкрито и колкото по-малки са наказанията, толкова повече хора смятат, че рискът си струва. Следователно, за намаляване на дела на сивата икономика е необходимо ясно законово становище и добро изпълнение на законите.*
- ✓ *Лесно участие – плащанията в брой улесняват навлизането в сенчестата икономика, защото не могат да бъдат проследени. Именно тези плащания са основната движеща сила в неформалния бизнес.*

Можем да обобщим, че всички действия на икономическите агенти, които са извън официалната икономика и имат за цел да заобикалят данъчното и трудовото законодателство увеличават дела на сивата икономика.

* * *

Относителният дял на икономика „в сянка“ и действия свързани с „бягство от данъка“ са явления, които показват степента на икономическото развитие за всяка държава и показват какви възможности имат правителствата да съберат данъчните плащания от икономическите агенти при провеждането на балансирана данъчна политика и контрол за да не дава големи шансове на данъчно задължените лица да „редуцират“ данъчните си задължения, заобикаляйки закона. Това дава възможност на държавата да решава ефективно своите фискални, икономически, политически и социални задачи, чрез по справедливо преразпределение на създадения брутен национален продукт.

Дълговата криза в Европа след 2008 г.(много държави са прекалили с държавното заемане на финансов ресурс) доказа още веднъж, че данъците са по-ефективен и по-стабилен източник на приходи в бюджета, затова данъчното облагане продължава да заема важно място в държавното управление на националните икономики като гъвкав фискален инструмент за въздействие върху поведението на икономическите агенти. Предприетите мерки в световен мащаб за излизане от кризата бяха свързани с въвеждане на нови данъчни политики и регулации за осигуряване на по-стабилни финансови пазари в полза на обществото. Провалът на неокласическия либерализъм предизвика по-голяма популярност на неокейнсианските възгледи за по-активно въздействие на държавата, чрез данъците върху поведението на стопанските субекти.

През 2013 г. в Европейския съюз бяха приети два нови регламента за бюджетното наблюдение конкретно в държавите-членки от еврозоната, които ги задължават да изготвят проектобюджетите си на базата на независими макроикономически прогнози и да гарантират наличието на *независими фискални институции,* които да следят за изпълнението на националните фискални правила. Ролята на *тези независимите фискални органи* е свързана, от една страна с изготвяне на

макроикономически прогнози или оценка на изготвената такава, а от друга и с анализи и оценки на *фискалното управление*.[1]

Предложението за въвеждане на нови данъци, с наднационално, международно значение, като общоевропейски данък върху финансовия сектор имаше за цел да се гарантира, че финансовите институции дават добросъвестен и съществен принос за възстановяване на загубите от последната световна финансова криза"[2].

Появява се потребност от унифициране на множеството данъци и техниката на данъчното облагане в международен план. Съществена роля в този процес изиграва данъчната класификация на Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР)[3].

Успехът на европейска икономическа интеграция зависи до голяма степен от хармонизирането на данъчни системи в страните членки на ЕС. Този процес предвижда определена данъчна конкуренция, която дава възможност на всяка държава да намери оптимално съотношение между размера на данъците и обема на икономическия ресурс, към който те се отнасят защото анализите показват че има важна зависимост между зле оптимизирана данъчна система с високи данъчни ставки и икономика в сянка. Унифицирането на данъчните системи в рамките на ЕС позволява да се предприемат по-ефективни мерки за борба със „сивия сектор" в икономика, стимулиране на инвестициите, заетостта и икономическото развитие, което е предизвикателство за приходните агенции, които трябва да прилагат европейските данъчни норми, свързани с обезпечава, контрол и принудително събиране на данъци.

---

[1] www. minfin.bg

[2] Предложението е на Жозе Мануел Барозу - бивш Председател на Европейската комисия.

[3] **Организацията за икономическо сътрудничество и развитие, ОИСР** (*Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD*) е **международна икономическа организация на развитите държави** (34 страни членки, които приемат принципите на представителната демокрация и пазарната икономика) с основна цел стимулиране на икономическия прогрес и световната търговия. Разработените от ОИСР **данъчни стандарти** се съгласуват на международно ниво и се утвърждават на Срещата на министрите на финансите на Г-20 в Берлин през 2004 година. Европейската комисия взима участие в работата на ОИСР като отделен член. В състава на ОИСР влизат още: Австралия, Австрия, Белгия, Германия, Гърция, Дания, Ирландия, Исландия, Испания, Италия, Израел, Канада, Люксембург, Мексико, Нидерландия, Нова Зеландия, Норвегия, Обединено кралство, Полша, Португалия, САЩ, Словакия, Словения, Турция, Унгария, Финландия, Франция, Чехия, Чили, Швейцария, Швеция, Южна Корея, Япония.

Трябва да подчертаем, че има съществена разлика между прехвърлянето на бизнеса в сивия сектор на икономиката и процесът на данъчната оптимизация, чрез финансовия мениджмънт в България, който включва анализирането на възможностите за оптимизиране и намаляване на данъчните плащания от страна на икономическите агенти ***в рамките на закона***, с цел подобряване на тяхното финансово състояние. *Това включва: данъчно планиране на данъчни плащания в съответствие с общото финансово планиране, както и анализ на възможностите, които се предоставят, чрез* ***системата от данъчни облекчения и преференции в данъчното законодателство на Р. България и други данъчни юрисдикции, които предлагат по –добри условия за осъществяване на бизнес.***

Политиката на министерството на финансите в областта на данъците през последните пет години дава по-добри резултати, свързани с намаляването на относителния дял на сивата икономика. Данъчната политика е съобразена с европейската нормативна рамка за лоялна данъчна конкуренция като стимулира излизането на бизнеса „на светло“ чрез запазване на *ниските данъчни ставки за преките данъци*, редуциране на административните разходите и данъчни преференции в рамките на позволената държавна помощ за бизнеса в ЕС.

Всяка година се отчита подобряване на събираемостта на приходите, чрез ограничаване на данъчните измами. Това личи по изнесените в отчетите за данъчните приходи по данни на министерство на финансите като към 31 декември 2014 г. в централния и местния бюджет са постъпили – 16,6 млрд. лв., а към 31.12. 2018 г. те вече са почти 22,8 млрд. лв. (Вж. Таблица1.)

Според средносрочната бюджетна прогноза на МФ за периода 2018–2021г. – структурата на приходите по консолидирана фискална програма (КФП) за този период предвижда да се запази делът на данъчните приходи между 57,6 – 58,6 %, а приходите на социалното и здравно осигуряване – в рамките на 23,9 до 24,4% от общите приходи. Данъчните приходи в тази средносрочна бюджетна прогноза са съобразени с приоритетите в данъчната политика и отчитат резултатите от промените в данъчното законодателство, свързани с реализиране на мерки за подобряване на събираемостта, стимулиране на икономическото развитие, намаляване на административната тежест и въвеждане в

националното законодателство на разпоредби от европейското право в областта на данъците.[4]

Таблица 1

Отчет на данъчните приходи за 2018 г. в хил. лв.

Отчет за данъчните приходи в централния и местните бюджети към 31.12. 2018 г. – 22 777 278,0.	
Данните са в хил. лв.	
Преки данъци	**6,132,526.14**
Корпоративни данъци	**2,464,479.5**
✓ от нефинансови предприятия	2,276,930.2
✓ в т.ч. от данък върху дивиденти	87,235.1
✓ от финансови институции	187,549.3
Данък върху доходите на физическите лица	**3,668,046.6**
✓ по трудови правоотношения	2,952,115.4
✓ по извънтрудови правоотношения	348,577.8
✓ окончателен годишен /патентен/данък	20,615.3
✓ други приходи по ЗДДФЛ	346,738.1
Косвени данъци	**15,267,272.6**
ДДС	**10,064,029.9**
✓ от страната	5,599,347.9
✓ от внос	4,464,682.0
Акцизи - общо	**5,203,242.7**
✓ от страната	5,195,105.8
✓ от внос	8,136.8
Мита и митнически такси	**226,159.0**
Други данъци	**1,151,320.3**
✓ в т.ч. други данъци по ЗКПО	144,617.5

[4] Средносрочната бюджетна прогноза за периода 2019-2021 г. е изготвена от МФ на основание чл. 72 от Закона за публичните финанси и в съответствие със сроковете и изискванията за първия етап от бюджетната процедура за 2019 г. и е одобрена с Решение № 264 на Министерския съвет от 19 април 2018 г. В нея са включени средносрочните икономически перспективи и основни допускания, правителствените фискални цели и политики за прогнозния период, както и тавани на разходите по отделни първостепенни разпоредители с бюджет и/или на бюджетните взаимоотношения за следващите три години

Увеличаването на данъчните приходи е резултат на оптимизирането на данъчния и митническия контрол. Това ще гарантира за държавата допълнителен финансов ресурс, макроикономическа и бюджетна стабилност в средносрочен и дългосрочен план. Въпреки постигнатите добри резултати продължават проблемите със събираемостта на ДДС в България. По данни на НАП за периода 2000–2017 г. установения с ревизионни актове дължим ДДС е в размер на 16.2 млрд. лв. като почти 5.4 млрд. лв., са определени като „несъбираеми или трудно събираеми вземания". Същия проблем има и останалите държави в рамките на ЕС. По доклад на Европейската комисия за 2014 г. загубите от „грешки в отчитането" и данъчни измами вече са над 150 млрд. евро годишно. Това налага изготвянето на проект за глобални промени в организацията на събираемостта на данъка, който осигурява най голям процент от данъчните приходи в Европа.[5]

Според доктор по икономика Ярослав Петров – важно място за ефективната борба със сивата икономика в България имат няколко международни спогодби, които подпомагат и борбата с „пране на пари и финансиране на тероризъм". Това са:

- ✓ *Спогодби за избягване на двойното данъчно облагане;*
- ✓ *Споразумения за обмен на информация в областта на данъчното облагане;*
- ✓ *Автоматичен обмен на финансова информация;*
- ✓ *Споразумения за митническо сътрудничество и взаимопомощ.*

Заключение

Данъчните реформите в България, свързани с най-вече с косвените данъци и ограничаване дела на сивата икономика трябва да продължат в духа на продължаващото хармонизиране на данъчното облагане в рамките на Европейския съюз. Те трябва да са съобразени с бързото нарастване на електронната търговия като „он-лайн" сделките

[5] В доклада на финансовия министър от Европейската комисия за 2014г., че посочва, че загубите от данъчни измами с ДДС в рамките на ЕС са за близо 150 млрд. евро. „Първенци" в голямо несъответствие за планирани и несъбрани приходи от ДДС в ЕС са Румъния са - 37,9 на сто и България -19,8%, при средното за ЕС - малко над 14 на сто. Новите законодателни предложения от Европейската комисия, представени през 2017 г., са чрез **представената пътна карта за нови правила за облагане с ДДС при сделки между страните от ЕС.**

трябва да спазват европейските данъчни правила и да плаща дължимите данъци за бюджета. Засилването на данъчния контрол за плащане на ДДС към тези сделки не трябва да дискриминира развитието на бизнеса по Интернет, а данъчните промените трябва да са насочени към предложението на Европейската комисия за неутрално данъчно облагане на електронната търговия по отношение на традиционната търговия.

ЛИТЕРАТУРА

Куманова, А., Манолов, В. (1996). Понятието „скрита икономика“ – основни подходи при неговото статистическо обхващане. Сп. Статистика, бр.2.

Bühn, A., A. Karmann and F. Schneider (2009), Shadow Economy and Do-it-yourself Activities: The German Case, Journal of Institutional and Theoretical Economics, 165/4, pp.701-722.

www. minfin.bg

НАДЗОР ВЪРХУ ЗАСТРАХОВАТЕЛНАТА ДЕЙНОСТ В БЪЛГАРИЯ В КОНТЕКСТА НА ЗАЩИТАТА НА ИНТЕРЕСИТЕ НА ЗАСТРАХОВАНИТЕ

Доц. д-р Венцислав Василев,
Катедра „Застраховане и социално дело“,
СА „Д. А. Ценов“,
e-mail: v.vasilev@uni-svishtov.bg

Резюме: *Обект на покупко-продажба на застрахователния пазар е застрахователната услуга. Тя се изразява в предоставяне на застрахователна защита, чрез която на застрахованите лица се гарантира сигурност за финансово компенсиране на възникналите от случайни събития загуби.*

Последните две десетилетия са ярко доказателство за все по-интензивното развитие на надзорната рамка, посредством която държавата има за цел защита на интересите на застрахованите и функционирането на прозрачен и стабилен застрахователен пазар.

Ключови думи*: застрахователен надзор; потребител на застрахователна услуга.*

JEL: *G22.*

THE SUPERVISION OF INSURANCE ACTIVITIES IN BULGARIA IN THE CONTEXT OF PROTECTION OF INSURED PERSONS' INTEREST

Assoc. Professor Ventsislav Vasilev, PhD
Department of Insurance and Social Security,
D. A. Tsenov Academy of Economics,
e-mail: v.vasilev@uni-svisshtov.bg

Abstract: *The object of purchase and sale on the insurance market is the insurance service. This service provides insurance protection that guarantees the insured persons financial compensation for losses arising from accidental events.*

The last two decades have been vivid evidence of the intensive development of the supervisory framework through which the state aims to protect both the interests of insured persons and the functioning of a transparent and stable insurance market.

Key words: *insurance supervision; consumer of insurance service.*

JEL: *G22.*

Застрахователната услуга притежава уникални специфики, които я отличават от всички останали услуги предлагани на пазара. Тя се изразява в предоставяне на застрахователна защита, чрез която на застрахованите лица се гарантира сигурност за финансово компенсиране на възникналите от случайни събития загуби. Обстоятелството, че „застрахователят обещава компенсация за евентуални събития през бъдещи периоди“ може да бъде причина за ситуации, при които застрахованият, като потребител на тази специфична услуга, да не получи адекватно обезщетение. Именно тук се проявява и ролята на надзорната рамка, която има за цел да защити интересите на потребителите на застрахователните услуги.

* * *

Застраховането, като икономическа категория и наука, занимаващо се с изучаването на специфични икономически отношения, е: „икономически обоснован метод, базиран върху идеята за взаимопомощ, за компенсиране на загуби, претърпени от субектите, посредством образуване, организиране, управление и разпределение на застрахователен фонд“(Ерусалимов & Василев, 2018, с.21-22). В България, юридическият монопол в застраховането се спазва стриктно до 1989 г., до появата на конкуренция. През периода 1990– 1996 г. застрахователният пазар се развива хаотично и без необходимата законова основа и държавен надзор. Налице са редица практики на различни дружества, които под формулировката „застраховане“, ощетяват в значителна степен както някои от субектите на икономическия живот у нас, така и отделните физически лица.

С приемането на Закона за застраховането през октомври 1996 г. за първи път се създаде необходимият за застрахователния пазар специален правен режим. С него се регламентира правният статут на легитимните лицензирани застрахователи. Създава се Дирекция за застрахователен надзор (ДЗН) към Министерството на финансите. Законът също така регламентира дейността на чуждестранните застрахователи, на застрахователните посредници, видовете застраховки. Същевременно обаче, законът съдържа разпоредби, които засягат и клиентите на застрахователните дружества. С приемането на този закон по същество се запълва едни вакуум – липсата на правна уредба, адекватна на пазарните отношения, характерни за специфичната по своята същност застрахователна дейност. В този първи закон би могло да се открият текстове, които директно засягат интересите на застрахованите. Така

например, чл.22 ал.8 гласи: „задължава застраховател, прилагащ задължително застраховане да сключи договор с лице, на което е отказал сключването“, а ал.9 „определя минималния размер на застрахователните премии по задължителните застраховки“. Ролята на ДЗН за защита интересите на застрахованите в този закон директно се проявява и при ликвидацията на застраховател (чл.62). Според член 71 от същия закон „При производство по несъстоятелност на застраховател, провеждащ застраховки „Живот“, интересите на застрахованите и ползващите лица могат да се представляват от застъпник, назначен от съда по предложение на ДЗН. Член 74. При разпределение на осребрените имущества задълженията се погасяват по следния ред: …3. вземанията на застрахованите по договорите за задължителни застраховки; 4. вземанията на застрахованите по застраховки „Живот“; 5. вземанията на застрахованите по останалите видове застраховане.

С влезлия в сила през 2016 г. Кодекс в българското законодателство се въвежда европейската директива Платежоспособност II, която предоставя общата за Европейския съюз (ЕС) правна рамка за осъществяването на застрахователна и презастрахователна дейност. Директивата Платежоспособност II, приета от Европейския съвет в края на 2009 г., дефинира изискванията за платежоспособност и риск, с които трябва да се съобразяват застрахователните дружества в Европейския съюз. Този Кодекс за застраховането създава условия за развитието на **стабилен, прозрачен и ефективен застрахователен пазар** и е своеобразен качествено нов по-добър подход при осигуряването на **защита на интересите на потребителите на застрахователни услуги.** Чрез транспонирането на директивата в България се въвежда нов режим за капиталовите изисквания и резервите, както и правила за инвестиции на средствата на застрахователните и презастрахователните дружества. Наред с това се подобрява режимът на системата на управление на застрахователите и презастрахователите. Регламентират се функциите, свързани с управление на риска, вътрешен одит, вътрешен контрол на застрахователното дружество, актюерска функция. Задължават се застрахователите и презастрахователите да публикуват годишен доклад за платежоспособността и финансовото си състояние, което ще позволи на всяко заинтересовано лице да извършва непосредствен анализ на тяхното състояние с оглед информиран избор на доставчик на застрахователна услуга“,

С цел повишаване степента на защита на потребителите на застрахователни услуги законопроектът въвежда регламентация на раз-

пространението на застрахователните продукти, която ще бъде приложима както спрямо застрахователите, така и спрямо застрахователните посредници.

Въведоха се и промени в материята на застрахователния договор, които са продиктувани от необходимостта да се въведат някои нови институти, които са уредени в чужди законодателства и се прилагат в застрахователната практика в България.

Налице са промени и в областта на задължителната застраховка „Гражданска отговорност на автомобилистите“. Срещу единна премия да се осигурява както покритието в България, държавите членки на ЕС и Европейското икономическо пространство, така и за всички държави, които членуват в системата „Зелена карта“. Кодексът за застраховането определя и много по-изчерпателна уредба на статута и правомощията на Националното бюро на българските автомобилни застрахователи и Гаранционния фонд.

Въвежда се **много по-всеобхватна защита на потребителите в случай на несъстоятелност на застраховател,** като се увеличава броят на гарантираните застраховки и размера на гарантираните вземания от Обезпечителния фонд.

Отново с цел защита интересите на застрахованите, **законодателят защитава интересите на застрахованите** като налага качествено нови изисквания за **платежоспособността на застрахователните дружества**.

Кодексът определя границата на **платежоспособността** като „минималния размер, на който трябва да са равни собствените средства на застраховател без право на достъп до единния пазар, намалени с нематериалните активи, необходим за осигуряване изпълнението на договорните задължения в дългосрочен план, в съответствие с общия обем на неговата дейност“. Надзорът налага т.нар. „капиталово изискване за платежоспособност“ и „минималното капиталово изискване“, като второ се явява един своеобразен допълнителен буфер, свързан с финансовите способности на застрахователя да изпълнява своите задължения по застрахователните договори. Минималното капиталово изискване не може да бъде по-малко от 5 млн. лв. за застрахователите и от 7,2 млн. лв. за презастрахователите.

Дейността на КФН включва освен регулация на небанковия финансов сектор и предприемане на мерки за стабилността на застрахователния, а също така и защита на правата на потребителите на финансови услуги. Комисията за финансов надзор е институцията, в чиито законови задължения и правомощия влиза защитата на правата

на потребителите на небанкови финансови услуги (застраховани, инвеститори и др.).

Наред с това Комисията за финансов надзор е и единствената държавна институция, която още от създаването си през 2003 г. поставя като един от основните си приоритети в прилагането на политика за финансово ограмотяване на потребителите.

Защитата на потребителите на финансови услуги се реализира по два основни начина: чрез осъществяване на регулаторна и надзорна дейност, както и чрез финансово ограмотяване на обществото. КФН извърши своевременни и адекватни промени в регулаторната рамка и надзорната дейност, съобразени с европейските изисквания и особеностите на националния пазар, с акцент върху добрите бизнес практики, с цел равнопоставеност на потребителите и осигуряване на достъп до достатъчно ясна и неподвеждаща информация. По линия на финансово ограмотяване през годината КФН реализира поредица от образователни инициативи с цел повишаване на финансовата култура и създаване на предпоставки за информиран избор при избора на финансови услуги от страна на потребителите.

На своята интернет страница КФН публикува актуална информация за регулаторната и надзорна дейност, за мерките, които тя предприема за стабилността на застрахователната дейност. Публикува се информация и за поднадзорните лица – застрахователи и застрахователни брокери - статистика, отчети, размер на капитала и друга съществена информация за дейността на всички поднадзорни лица.

В областта на застраховането периодично се актуализират списъците на българските и чуждестранни застрахователи и застрахователните брокери, застрахователите и застрахователните посредници от държави-членки на ЕС, информирали КФН, че желаят да извършват дейност на територията на Република България, както и на български застрахователи и презастрахователи, желаещи да извършват застрахователна дейност на територията на Европейския съюз.

Сайтът „Твоите финанси“ е създаден с цел по-доброто обслужване на потребителите на финансови услуги и запознаването им с основни дефиниции в трите сектори на надзор, осъществяван от КФН. Материалите, които се публикуват, имат образователна насоченост, разработени са и анкети, които отчитат нивото на финансова грамотност, както и материали за промени в нормативните изисквания на достъпен език.

През 2017 г. е открит „Информационен център за граждани и бизнес“. Посредством него става възможно осъществяването на лична

комуникация с потребителите на финансови услуги и с бизнеса, с оглед бързото предоставяне на актуална и навременна информация и затвърждаването позициите на комисията като отговорна към потребителите на финансови услуги институция.

Политиката за защита на потребителите е елемент от единния вътрешен пазар на ЕС и е важна област от дейността на Европейската комисия. Европейската политика за защита на потребителите е фокусирана към защита на икономическите интереси на потребителите на пазара, реализирана чрез наблюдение, включително на финансовия сектор, и цели осигуряване на потребителите на инструменти, с които да управляват своите финанси. В унисон с тази програма в европейските нормативни документи, уреждащи дейността на поднадзорните на КФН лица, се обръща специално внимание на защитата на потребителите, включително на потребителите от уязвимите групи. Урежда се разглеждането на **жалбите на потребителите** от лицата, предоставящи услуги, дори в някои от тях има указания за съдържанието на отговорите на жалбите.

Защитата на инвеститорите, осигурените и застрахованите лица (потребителите на финансови продукти и услуги) е една от законово установените цели на Комисията за финансов надзор. Една от функциите на члена на КФН по чл. 3, т. 5 ЗКФН е разглеждането на жалби, подадени срещу поднадзорни на Комисията лица. Тези жалби са един от каналите за получаване на информация от регулатора за спазването на изискванията на нормативната уредба, уреждаща дейността на финансовите пазари, върху които КФН осъществява надзор.

* * *

Посредством застрахователната услуга на застрахованите лица се гарантира сигурност за финансово компенсиране на възникналите от случайни събития загуби. Последните две десетилетия у нас са ярко доказателство за все по-интензивното детайлизиране на регулаторната рамка и разширяване обхвата на дейността на Комисията за финансов надзор като надзорна институция. Благодарение на това, държавата задълбочава своите усилия в посока защита на интересите на застрахованите и създава една добра база за функционирането на прозрачен и стабилен застрахователен пазар.

ЛИТЕРАТУРА

ЕРУСАЛИМОВ Р., Василев В. Икономика на застраховането, Свищов: АИ Ценов, 2018 г.

ЗАКОН за застраховането (отм.)

КОДЕКС за застраховането. Обн.ДВ, бр.102 ат 29.12.2015 г., посл. доп., бр. 42 от 28.05.2019 г.

www.fsc.bg – официален сайт на Комисията за финансов надзор. Последен достъп – 14.11.2019 г.

www.tvoitefinansi.bg – сайт, администриран от Комисията за финансов надзор. Последен достъп – 14.11.2019 г.

БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИКА ПРЕДИ И СЛЕД 30 ГОДИНИ: ИЗТОЧНИЦИ НА РАСТЕЖА

Доц. д-р Вера Пиримова,
катедра „Икономикс“, УНСС

Резюме: *Докладът е съсредоточен върху анализ на някои основни източници на растежа в България, на състоянието им в началото и след изминалите 30 години на пазарни реформи (1989-2018 г.). Наред с обема и темповете на изменение на БВП се изследват промените в секторната структура на БВП, брутообразуването на основен капитал, износа на стоки и услуги, преките чуждестранни инвестиции. Основната цел е на базата на проявилите се динамични особености, съпоставката на изходните и достигнатите параметри на тези показатели да се преценят настъпилите промени в тях като източници на икономическия растеж.*

Ключови думи: *икономически растеж, секторна структура на БВП, брутообразуване на основен капитал, износ, преки чуждестранни инвестиции*.

JEL*:E01, E22, E32.*

THE BULGARIAN ECONOMY BEFORE AND AFTER 30 YEARS: GROWTH SOURCES

Assoc. Prof. Vera Pirimova, PhD,
Department of Economics, UNWE

Abstract*: The report focuses on an analysis of some major sources of growth in Bulgaria, their status at the beginning and after the past 30 years of market reforms (1989-2018). Along with the volume and rate of GDP change, changes in the sectoral structure of GDP, gross fixed capital formation, exports of goods and services, and foreign direct investment are examined. The main objective is to evaluate the changes in them as sources of economic growth, on the basis of the dynamic characteristics that have emerged, the comparison of the initial and the achieved parameters of these indicators.*

Keywords*: economic growth, sectoral structure of GDP, gross fixed capital formation, exports, foreign direct investment.*

JEL*:E01, E22, E32.*

Увод и теоретични основи

В процеса на пазарното преустройство на българската икономика настъпват експресивни промени във всички икономически процеси и отразяващите ги показатели. Специфична е скоростта им, тъй

като някои се осъществяват по-бавно, постепенно, а други – по-ускорено. След изминалите 30 години на пазарен преход е от интерес да се очертае обобщена картина на първоначалното и на текущото състояние на пазарно модифицираните източници на икономическия растеж.

Като процес, който дава обобщен израз на развитието и разрастването на националната икономика във времето, растежът се обуславя от широка система от източници и фактори. От тях в настоящето изследване се обхващат предимно брутообразуването на основен капитал, доминиращите в структурата на БВП икономически сектори, износът на стоки и услуги, нетните входящи потоци на преките чуждестранни инвестиции. Фокусирането на анализа върху тези няколко фактора се основава на извеждането им като решаващи за динамиката на БВП в редица изследвания.

Безспорно ключово значение имат инвестициите (и още повече иновациите), което е доказано в теоретичен и емпиричен аспект в огромно многообразие от кейнсиански, неокласически и ендогенни модели на икономическия растеж. Наред с това още У. Ростоу подчертава ролята на секторните структурни изменения като основен двигател на икономическата динамика (Ростоу У., 1993). Като необходима и интегрална част от процеса на икономическия растеж разглежда структурните промени в икономиката също и С. Кузнец (Kuznets S., 1966, 1971). Докато тези изводи са подтикнати и се свързват с бързото развитие на традиционни и нови промишлени отрасли през 60-те и 70-те години на 20-ти век, то на по-късен етап секторните промени се отнасят вече до откроряване на новата водеща роля на сферата на услугите. Затова А. Дынкин достига до извод, че новите ИКТ навлизат по-масово и се разпространяват по-бързо именно в сферата на услугите, но не във всички, а само в определени дейности от нея. Той установява, че в САЩ в началото на 21-ви век това са по-конкретно търговията на едро, деловите услуги, сферата на образованието, финансовите услуги и застраховането, търговията на дребно, здравеопазването и юридическите услуги (А. Дыкин, 2008). Разработват се и анализи, посветени на трите основни аспекта на иновативната дейност – разходи за НИРД, иновативна продукция и производителност, при проявлението им в услуги, интензивни на знанието (Audretsch David B., Marian Hafenstein, Alexander S. Kritikos, Alexander Schiersch, 2018). В редица по-ранни и по-нови изследвания се потвърждава реалното проявление на връзка между динамиката на БВП, от една страна, и износа и преките чуждестранни инвестиции, от друга страна (Miankhel, A., Thangavelu, S., 2009; Dritsakis, N., Stamatiou, P., 2013; Priede, J., Pereira, E., 2013; и мн. др.).

Разкриването на настъпилите през последните 30 години промени в реалното проявление на тези фактори в България може да послужи като отправна точка на изводи относно ролята им за растежа на настоящия етап и в близка перспектива.

Особености и темпове на растежа

Включените в анализа процеси и показатели реагират по различен начин и успоредно с това допринасят за реализираните специфични темпове на прираст на БВП. Те се отличават с колебания, поредица от краткотрайни ръстове и спадове на БВП, продължили до 1997 г. включително, както и в рамките на реализиран по-траен положителен темп на растежа след 1998 г., който се прекъсва от едногодишен кризисен спад през 2009 г. (вж. фиг. 1 и табл. 1).

*Фигура 1. Годишни темпове на БВП, 1989-2018 г.**

* Източник: Данни на Световната банка, 15.12.2019 г., https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=BG&view=chart

Индуцираните от стартовите и последващите пазарни реформи сътресения в икономиката натрупват огромно изоставане, възлизащо общо за периода на над 40 процентни пункта. Въпреки това в останалите години се реализират повече на брой и по-високи ръстове на БВП, поради което обобщената дългосрочна траектория на растежа (изразена чрез линеен тренд) е възходяща. Спадовете от 90-те години забавят развитието и разрастването на потенциала на българската икономика. Те биват неутрализирани едва през 2004 г., когато за първи път съвкупното производство надхвърля равнището на БВП от 1989 г. Нов понижителен импулс генерира кризата от 2009 г., но той бива преодолян още през 2011 г. Като обобщен резултат се установява, че

през последната отчетена 2018 г. размерът на създадения БВП в доларово изражение надхвърля БВП от изходната година на периода и е в почти трикратно по-голям размер в сравнение с 1989 г.

Приносът на отделните водещи фактори на растежа за този обобщен ръст на БВП на страната е диференциран.

Таблица 1

*БВП, темпове на БВП, брутообразуване на основен капитал, износ, нетни входящи потоци ПЧИ, за 1989-2018 г.**

година	БВП (щ.дол.)	Темп на БВП, годишен (%)	БООК (щ.дол.)	Износ (щ.дол.)	ПЧИ, нетни входящи потоци (щ.дол.)
1989	21988444444	-3.289882068	7280166667	46.420595	
1990	20632090909	-9.117377097	5279500000	33.119192	4000000
1991	10943548387	-8.445355238	2472983871	43.478261	55900000
1992	10350515464	-7.272387907	2058608247	47.111554	41500000
1993	10829710145	-1.480214829	1655000000	38.206758	40000000
1994	9697416974	1.818011241	910701107	45.047565	105400000
1995	18867559524	2.860189441	3250000000	32.534112	90400000
1996	12184935357	0.704680678	33164699.27	48.932048	109000000
1997	11211546465	-1.088820247	996254236.3	50.037918	504800000
1998	14942172234	6.348979029	2723471938	42.18984	537317256.2
1999	13531969309	-8.408134389	2608804484	43.051026	818788154.9
2000	13153016531	4.765771064	2524136957	36.474409	1001503842
2001	14075616789	3.770217793	3024305397	35.148776	812942202
2002	16276456428	5.9375164	3363505055	33.908573	904659791.1
2003	20982685981	5.156218443	4667917124	34.683291	2096788700
2004	25957970922	6.435358323	6127166529	41.272159	3072550962
2005	29636617750	7.123511076	8279270694	42.86339	4098122931
2006	34130122491	6.874358379	11028666709	47.321544	7874476255
2007	44411476557	7.344421909	14934919524	52.380247	13875270457
2008	54409138498	6.021883402	20117110380	52.543368	10296720634
2009	51884481410	-3.586145625	14822279093	42.332012	3896664559
2010	50610058210	1.324087801	11421483688	50.178879	1842900000
2011	57418414504	1.914905853	12327906150	59.069082	2103810000
2012	53903022339	0.030969869	11827398160	60.801873	1788110000
2013	55555171010	0.493921421	11695304017	64.889496	1989040000
2014	56814543481	1.837521148	12239994573	64.917976	1093600000
2015	50201314895	3.471186041	10637100431	64.104399	2609370000
2016	53240950226	3.936758149	10192477376	63.978647	1562800000
2017	58220973783	3.811248158	11694209162	67.368978	2833030000
2018	65132951116	3.081157234	13496137598	64.494516	2579940000

*Източник: Данни на Световната банка, 15.12.2019 г.,
https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=BG&view=chart
https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=BG&view=chart
https://data.worldbank.org/indicator/NE.GDI.TOTL.ZS?locations=BG&view=chart
https://data.worldbank.org/indicator/NE.EXP.GNFS.ZS?locations=BG&view=chart
https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD?locations=BG&view=chart

Вътрешни и външни фактори на растежа

Ефектите от пазарните реформи, предимно от проведената приватизация на държавни фирми, отначало интензивното и напоследък по-умерено развитие на ново частно предприемачество, се свеждат до настъпила кардинална промяна в секторната структура на БВП (вж. фиг. 2.). Докато през 1989 г. около половината от БВП се създава в индустрията, към 2018 г. производството е доминирано от сектора на услугите – с относителен дял от над 72%. Макар и двата сектора да се разрастват в абсолютно изражение, по-бързо се развиват услугите. Тази променена секторна структура на БВП е повлияна от специфичната отраслова ориентация и концентрация на новите частни фирми, осезателното „отваряне“ на българската икономика предимно в областта на външната търговия и към страните от ЕС, допринесло за постигнатото сходство със структурата на високо развитите икономики на други страни от ЕС и света. Заедно с отчитаните по-високи темпове на нарастване на продукцията му, секторът на услугите се превръща във водещ за икономическия ни растеж.

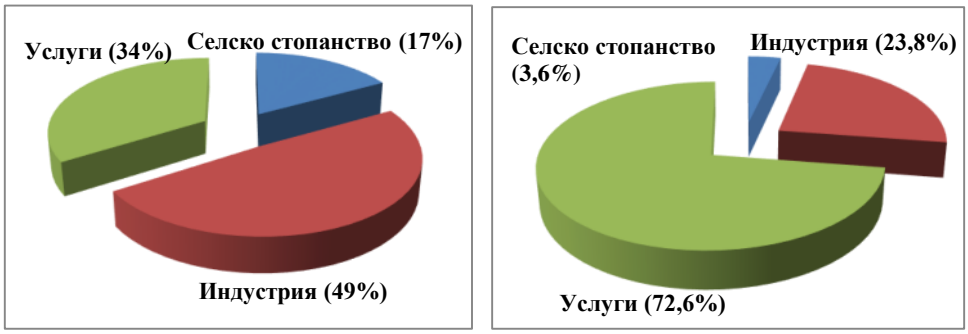

*Фигура 2. Секторна структура на БВП, за 1990 г. и 2018 г.**

* Източник: Данни на Световната банка, 15.12.2019 г., https://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.ZS?locations=BG&view=chart https://data.worldbank.org/indicator/NV.IND.TOTL.ZS?locations=BG&view=chart

Постигнатият обобщен трикратен размер на БВП на страната се дължи в голяма степен на инвестиционната активност и дейност на българските фирми. Данните в табл. 1 и фиг. 3 показват красноречиво, че брутообразуването на основен капитал е двукратно по-голямо през 2018 г. в сравнение с 1989 г. По отделни години този показател варира в широки граници, като отражение на подчертано голямата чувствителност на инвестиционните разходи и проекти на бизнеса към особе-

ностите на конюнктурата. Реализираният най-висок обем на този показател през 2008 г. може да се отдаде на отраженията от присъединяването на България към ЕС в предходната 2007 г. Същевременно то е признак за наличие на известни неоползотворени възможности за ускоряване на сравнително умерения растеж, характерен за последните няколко години, чрез по-настойчиво стимулиране на инвестициите.

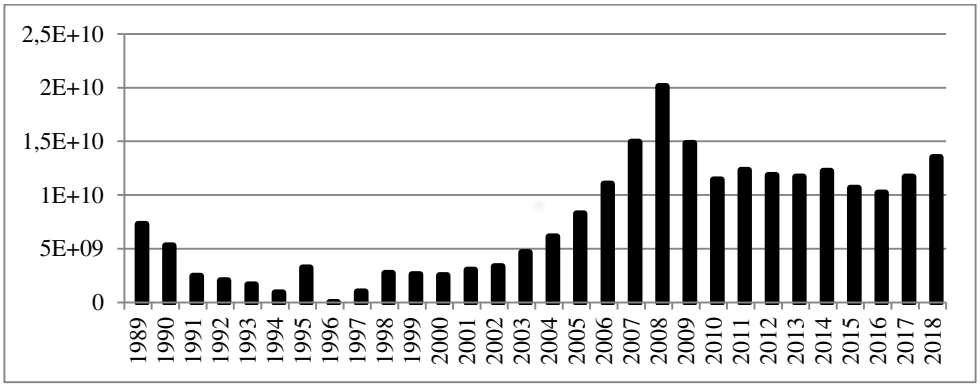

*Фигура 3. Брутообразуване на основен капитал, 1989-2018 г., щ. дол.**

* Източник: Данни на Световната банка, 15.12.2019 г., https://data.worldbank.org/indicator/NE.GDI.TOTL.CD?locations=BG&view=chart

Наред с вътрешните определено голям принос за растежа имат и външните фактори, сред които (традиционно и за България) се открояват износът и привличането на ПЧИ.

Износът на стоки и услуги, произведени в българската икономика, остава сравнително ограничен до към 2003-2004 г. (вж. фиг. 4). След това той нараства почти непрекъснато и по-значително по години, вследствие на което за 2018 г. вече е в четирикратен размер спрямо износа за 1989 г. Постигнатата висока търговска отвореност на икономиката ни, протеклите паралелно с това промени в географската и стоковата структура на българския износ, заедно с положителното външнотърговско салдо в някои години, допринасят за реализираните ръстове на БВП, особено към края на периода. Според някои изследвания (Пиримова В., 2019) умножаващите, мултиплициращи ефекти от българския износ са най-големи през 2015 г. и 2016 г., когато имат и най-съществен принос за постигнатия растеж на БВП.

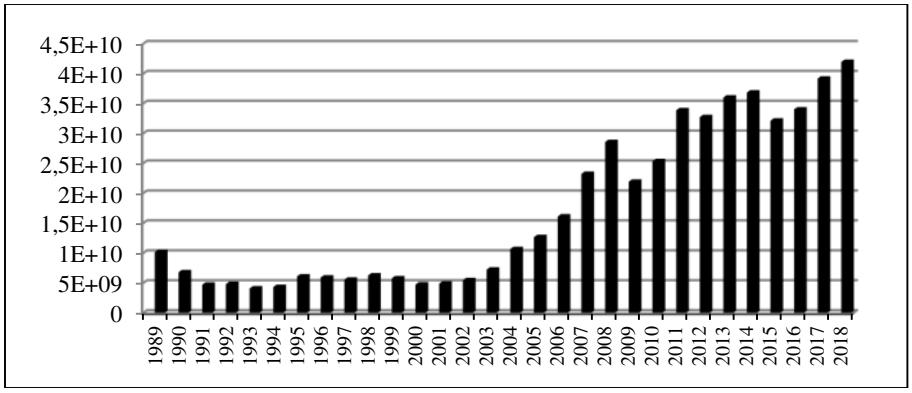

*Фигура 4. Износ на стоки и услуги, 1989-2018 г., щ. дол.**

* Източник: Данни на Световната банка, 15.12.2019 г., https://data.worldbank.org/indicator/NE.EXP.GNFS.CD?locations=BG&view=chart

Входящите потоци на ПЧИ остават твърде малки, могат да се тълкуват като символични, до 1996-1997 г. (вж. фиг. 5). През следващите няколко години те нарастват отначало по-плавно и впоследствие рязко, по-значителното им увеличаване се отнася към периода след 2003-2004 г. За 2007 г. те достигат най-големия си размер за целия период. Повлияни предимно от кризисните процеси в резидентните страни от 2008 г. те се свиват, запазват се в по-ограничени размери до края на периода. Макар да е необходимо да се отчита прекалено ниската им изходна база от 1990 г., все пак за 2018 г. те са в шестократен размер спрямо първата година на отчитането им.

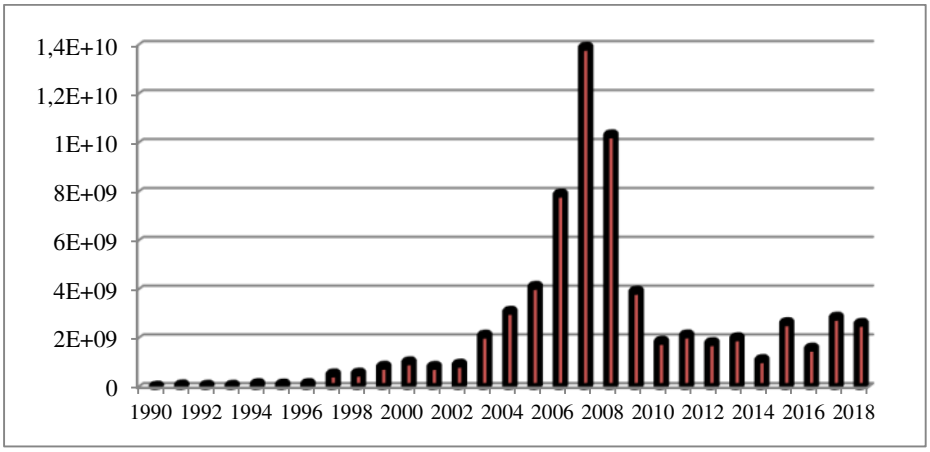

*Фигура 5. ПЧИ, нетни входящи потоци, 1990-2018 г., щ. дол.**

* Източник: Данни на Световната банка, започващи от 1990 г. за България, към 15.12.2019 г., https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD?locations=BG&view=chart

Заключение

Изминалите три десетилетия са изпълнени със значими промени, множество не само позитивни, а понякога и отделни, временно проявили се негативни ефекти, генерирани от сложно взаимодействие на съвкупност от вътрешни и външни фактори. През първите десетина години на периода икономиката е нестабилна, разтърсвана от кризи с преди всичко вътрешна предпоставеност, заради паралелно протичащите разнопосочни процеси на пазарното преустройство. В края на 20-ти и началните години на 21 век се постига постепенно възстановяване на условията на растежа, под влияние както на затихващата интензивност на реформите, така и на задълбочаващия се процес на интеграция на България със страните от ЕС. Това допринесе за неутрализиране на натрупаното в предходните години изоставане, но също така увеличи каналите за пренасяне на външни кризисни импулси, довели до още един нов спад на БВП през 2009 г. Въпреки това междувременно разрастналата се устойчивост на българската икономика спомогна за еднократно проявление и сравнително бързо преодоляване на последиците от нея.

Като обобщение сравнението на изходните (от 1989 г.) и настоящите (за 2018 г.) параметри на изследваните показатели показва постигнат забележим напредък. Дългосрочната траектория на растежа е възходяща, вътрешните и външните инвестиции (ПЧИ), както и износът се открояват с годишни многократно по-големи размери, формираната нова секторна структура на БВП е сходна на тази в редица други страни от ЕС. Всичко това дава неоспорим израз на обобщените резултати от пазарната трансформация и на умерено оптимистични очаквания за тенденциите в развитието на българската икономика в близка перспектива.

Използвана литература

Дынкин А., Мировая экономика: прогноз до 2020 года, М., ИМЭМО РАН, 2008, с. 122

Пиримова В., Ефективност на износа и конкурентоспособност на българската икономика, сп. Икономически и социални алтернативи, 2019 г., бр. 2, с. 56-71, https://www.unwe.bg/uploads/Alternatives/Pirimova5_Alternativi_BG_br_2_2019.pdf

Ростоу У., Стадии на икономическия растеж, издат. Делфин-прес, Бургас, 1993, с. 68-69, с. 71 и с. 75.

Audretsch David B., Marian Hafenstein, Alexander S. Kritikos, Alexander Schiersch, Firm Size and Innovation in the Service Sector, IZA Institute of Labor Economics, Discussion Paper Series, IZA DP No. 12035, December 2018, http://ftp.iza.org/dp12035.pdf

Dritsakis, N., Stamatiou, P., 2013, A Causal Relationship between Exports, Foreign Direct Investment and Economic Growth for five European countries. A panel data approach, paper presented at the 12th Annual EEFS Conference, Berlin, 2013, http://www.academia.edu/13024970/Exports_Foreign_Direct_Investment_and_Economic_Growth_for_Five_European_Countries_Granger_Causality_Tests_in_Panel_Data

Kuznets S., Modern Economic Growth: Rate, Structure and Spread, New Haven and London, Yale University Press, 1966; Kuznets S., Modern Economic Growth: Findings and Reflections, Lecture to the memory of Alfred Nobel, December 11, 1971, p. 2, http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economics/laureates/1971/kuznets-lecture.html)

Miankhel, A., Thangavelu, S., 2009, Foreign Direct Investment, Exports, and Economic Growth in Selected Emerging Countries: Multivariate VAR Analysis, SSRN, 2009 http://www1.doshisha.ac.jp/~ccas/eng/Epublications/eWP23MiankhelShandre.pdf

Priede, J., Pereira, E., 2013, Innovation as a Key Factor in the International Competitiveness of the European Union, European integration Studies, Vol. 7, 2013, https://pdfs.semanticscholar.org/d6e4/5ebddc96045a9bf0645f7e4892753674a3a0.pdf

https://data.worldbank.org

ГЛОБАЛИЗАЦИЯТА НА СЪВРЕМЕННАТА ИКОНОМИКА И МЯСТОТО НА БЪЛГАРИЯ В НЕЯ

Доц. д-р Людмил Несторов
Катедра „Обща теория на икономиката“
Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов
Е-мейл: l.nestorov@uni-svishtov.bg

Резюме: *В настоящата разработка се разглежда влиянието на съвременната глобализация на икономиката и проблемите свързани с мястото на България в процеса на нейното развитие. Целта е да се посочат възможностите пред страната за нейната по-добра интеграция в световната икономика. За да се постигне целта се поставя акцент на необходимите мерки, които трябва да се предприемат от страната в посока на развитие и усъвършенстване на: либерализацията на търговията, финансовата стабилност, пазарните институции и преструктурирането на икономиката. Стига се до извода, че въпреки трудностите, както в развитието на съвременната грлобализация, така и в развитието на нашата икономика, процесът на интеграция на България в световното икономическо пространство трябва да продължи и да се усъвършенства.*

Ключови думи*: глобализация, интеграция, либерализация на търговията, финансовата стабилност, пазарни институции, преструктурирането на икономиката.*

JEL: *E60, E61, F01, F15, F42.*

GLOBALIZATION OF MODERN ECONOMY AND THE PLACE OF BULGARIA IN IT

Assoc. Prof. Lyudmil Nestorov, PhD
Department of General Theory of Economics
D. A. Tsenov Academy of Economics - Svishtov
E-mail: l.nestorov@uni-svishtov.bg

Abstract: *The present paper examines the impact of contemporary economic globalization and the problems associated with Bulgaria's place in the process of its development. The aim is to identify the opportunities for the country to better integrate into the world economy. Emphasis is placed on the necessary measures that should be taken by the country in order to develop and improve the following processes: trade liberalization, financial stability, liberalization of market institutions and restructuring of the economy. The conclusion that has been reached is that despite the difficulties, both in the development*

of modern globalization and in the development of our economy, the process of integration of Bulgaria in the world economy should continue and improve.

Keywords: *globalization, integration, trade liberalization, financial stability, market institutions, restructuring of the economy.*

JEL: *E60, E61, F01, F15, F42.*

1. Въведение

През втората половина на миналия век и особено през последните двадесет години стремително набира сила процесът на глобализация на стопанския живот. Количествено това намира израз в изпреварващите динамиката на производството темпове на ръста на международната търговия със стоки и услуги. Качествената страна на този процес се изразява в засилване на взаимовръзките и взаимозависимостите между националните стопанства, което особено силно личи по време на икономическа криза.

Стремителният ръст на обема и разнообразието на световните стопански връзки се съпровожда със засилване процеса на икономически взаимозависимости между отделните страни в света. В резултат на това се формира относително цялостна икономическа система, която практически обхваща територията на цялото земно кълбо и диктува собствени "правила на играта" на националните стопанства. Феноменът, наречен глобализация, днес започва постепенно да излиза от чисто икономическите рамки и оказва силно влияние на всички сфери на обществената дейност – политика, идеология, култура и т.н.

В икономическата литература глобализацията се схваща двояко (*Леонидов, 2001*): като сближаване на националните икономики в техните традиционни форми и като транснационализация на производството. В основата на първото разбиране стои засилването на интернационализацията на стопанския живот (на износа и вноса на стоки и услуги, движението на капитали, миграцията на работна сила), а зад второто разбиране стои увеличаване на броя и дейността на задграничните филиали на големите транснационални корпорации (ТНК).

Между многото определения за глобализация на съвременната икономика изпъква това, че тя е неизбежен, обективен и естествен процес, тласкан от развитието на технологиите, при който нарастват търговските и политическите отношения между хората от различните страни в света (*Рангелова, 2001*). Това е обективно явление, което е в

полза на световното развитие и носи определени положителни и отрицателни последици за отделните страни (*Минасян, 1999*).

По-важните положителни последици са: по-бърз достъп до световните технологични новости, по-богат избор за отделните индивиди на стоки и услуги, повишаване качеството на живота, по-висока мобилност на работната сила, спадане цената на информационните услуги и възможността от тук за повишаване на конкурентоспособността на производството на по-слабо развитите страни и повишаване темповете на икономически растеж в тях.

Отрицателните страни на глобализацията на икономиката спрямо отделната страна може да се проявят в следните насоки: намаляване степента на националната икономическа и политическа независимост, уязвимост на националната икономика от глобалните производствени и финансови кризи и най-вече т. нар. "асиметрия на ефектите", която се изразява в по-бързо разпространяване на негативните, отколкото на позитивните ефекти. Особено силно се чувстват отрицателните ефекти от глобализацията в страни, където са налице тоталитарни режими на управление; има висока степен на корупция и бюрокрация; доверието към местната валута е ниско или доста колебливо; банковата система е слаба; фискалната система и държавният бюджет не отговарят на реалните икономически условия; слабо се използва националният капитал и вътрешното макроикономическо управление се откъсва от принципите на дългосрочната икономическа перспектива.

Всичко това навежда на мисълта, че **България трябва да положи допълнителни усилия, за да намали предпоставките за отрицателно влияние на глобализацията спрямо своето икономическо и обществено развитие през близките години. И това се очертава като една от най-важните задачи на националната икономическа политика както сега, така и в бъдеще. Това може да се направи чрез непрекъснато провеждане на необходимите политически и икономически реформи, осигуряващи движение към реално действащи пазарни структури и институции. Допълнителен стимул и условие за постигане на това е и процесът на евроинтеграция на страната, който протича в момента.** Или, както препоръчват някои западни икономисти, "за отделните страни в света няма друга печеливша алтернатива, освен да мислят глобално и действат локално" (*Кинг, А.; Шнайдер Б., 1993*).

2. Влиянието на глобализацията върху българската икономика

Влиянието на глобализацията върху икономиката на страната може да се проследи поне в три аспекта: либерализация на търговията и финансова стабилизация, създаване на пазарни институции и преструктуриране на икономиката.

Либерализацията на търговията и финансовата стабилизация гарантират свободен достъп до пазарите на ресурси и стоки в страната както на местни, така и на чуждестранни предприемачи. Освен това, либерализацията на движение на капитала стимулира процеса на създаване и развитие на новосформираните капиталови пазари, какъвто е нашият, и по-бързото им сливане със световните капиталови пазари (*Кънев, 1999*). По този начин се създават благоприятни условия за привличане на преки чуждестранни инвестиции и използването на вътрешните капиталови ресурси. Разбира се, всичко това е съпътствано и със съответните рискове от финансови кризи и неблагоприятни икономически и социални последици, но това е съвременната действителност, а такова се очертава и бъдещото световно икономическо пространство.

С глобализацията е свързано и **създаването на новите пазарни институции** и по-точно, приемането на нови закони и образуването на новите организации, способстващи за разпределението на ресурсите по пазарни правила (например фондовите, стоковите и трудовите борси). Те трябва да се съобразяват с изискванията на новия глобален институционен ред и да бъдат част от него (*Младенова З., 2002*). Така например, те трябва да са в унисон с решенията на СТО, МВФ, МОТ, на международните изисквания за опазване на околната среда и т.н. В епохата на глобализация на световната икономика институционалното устройство на отделните икономики се сближава. Засилването на този процес осигурява развитие на интеграцията и глобализацията.

Пазарните реформи неизбежно водят до необходимостта от **преструктуриране на икономиката**. В значителна степен това съвпада по време не само с извършващата се приватизация, а също и с навлизането в новите пазарни икономики и на големите транснационални корпорации (ТНК). По този начин все по-голяма част от произведения и разпределен в страната БВП става част от световното стопанство. При рационализиране на производството на ТНК вече по-голяма роля играят възможностите на страната и нейното географско разположение, а не

размерът на нейния пазар, защото при съвременната интернационализация на пазара ТНК са в състояние да вземат части и компоненти за дадено производство от различни местонахождения и да ги продават на съответния пазар (например автомобилния). Така глобализацията дава възможност на предприятията от новите пазарни икономики да станат по-жизнеспособни, открива нови шансове пред тях за специализация и коопериране в международното разделение на труда.

Важен фактор за това е притокът на преки чуждестранни инвестиции (ПЧИ). Но за осигуряване на дългосрочен икономически растеж е необходимо и **увеличаване на склонността към спестяване,** т.е. на възможностите за вътрешни инвестиции. Притокът на ПЧИ трябва само да допълва вложените вътрешни инвестиции. Отчитайки процеса на глобализация, този процес продължава и след извършването на приватизацията. Следва да се очаква, че след време тези инвестиции ще бъдат насочени към целите на преструктурирането на микроравнище, което в дългосрочен план ще доведе до повишаване конкурентоспособността на икономиката и темповете на икономически растеж.

Въпреки влезлия в сила от 2007 г. Закон за корпоративното данъчно облагане (*Държавен вестник, бр. 105, 2006*) и Закон за облагане на физическите лица (*Държавен вестник, бр. 95, 2006*), където данъчната ставка е една от най-ниските в Европа – 10%, в страната не успяват да влязат достатъчно чужди инвестиции, чрез които да се обнови и стимулира производството в промишлеността и селското стопанство поради все още високата данъчна тежест *(Димитров, 2012)*. По-интересни за чуждите, а и за националните инвестиции, като **ниско данъчно задължение, бизнес климат, инфраструктура, съдебна система и корупционна среда,** се оказаха Унгария, Румъния, Литва и Естония. Освен това, тъкмо когато направените промени в данъчното законодателство и предприетите от правителството мерки за стимулиране на бизнеса в страната да започнат да действат, започна да се усеща влиянието на световната финансова, а в последствие и икономическа криза. Имайки предвид, че все още сме слабо развита пазарна икономика, широко отворена към външните пазари, то всяка световна криза оказва силно влияние върху нея. Проблемът е и в това, че дори след излизането от последната икономическа криза не се забелязва чувствително нарастване на ПЧИ у нас, което показва, че посочените по-горе вътрешни проблеми свързани с тяхното стимулиране остават и е необходимо постоянно да се предприемат мерки, на правителствено равнище, те да се ограничават.

Националните правителства неизбежно срещат и ще продължават да срещат затруднения във връзка с процесите на глобализация и тези затруднения ще продължат да бъдат все така големи за новите пазарни икономики, каквато е и нашата. Понякога глобализацията е пресилено възхвалявана за новите възможности, които предоставя, като например достъпът до пазари и трансферът на технологии, което води до повишаване на производителността на труда и жизненото равнище. В същото време тя е предпоставка за нестабилност и неочаквани промени - излага местното производство на конкуренцията от вноса, което води до увеличаване на безработицата, подкопава основите на банковата система и на икономиката като цяло.

Предизвикателствата, пред които е изправена националната икономическа политика, произтичат от влиянието както на националния, така и на световния пазар като фактор за растежа и заетостта. Поради това **важният въпрос** в случая е чрез каква национална икономическа политика, от една страна, да се намали отрицателното влияние на глобализацията върху националната икономика и как, от друга страна, да се извлече положителното въздействие. Еднозначен отговор на този сложен въпрос няма и в случая само се прави опит да се даде едно мнение, което би помогнало да се доближим до неговия отговор.

На първо място, е необходимо да има **политически консенсус** относно посоката и начините за провеждане на икономическите и политическите реформи. Въз основа на този консенсус е необходимо да има разработена **дългосрочна икономическа политика,** с точно определени стратегически и тактически цели и съответните средства за тяхното постигане. Съставна част от тази политика е да продължи процеса на евроинтеграция, като стратегическа икономическа политика, изразяваща се във влизането ни в Шенгенсккото икономическо пространство и приемането на еврото като парична единица на страната. Необходимо и за в бъдеще провежданата **фискална политика,** от гледна точка на данъците, структурата на бюджетните разходи и преструктурирането на бюджетната система да стимулира растежа, нарастването на доходите и на жизненото равнище. Провежданата **парична политика,** се затруднява от продължаващия Валутен борд, но с въвеждането на еврото той ще отпадне и ще стане възможно нейното използване в посока на горе посочените цели и **по-доброто** интегриране на националната икономика в глобалното икономическо пространство.

От особено голяма важност за разглеждания процес е **поддържането на макроикономическата стабилност**. Това е важна предпос-

тавка в условията на глобализация да се запази доверието на международните инвеститори. Глобализацията увеличава необходимостта икономическата политика на дадена страна да се придържа към международните стандарти. Тази политика трябва да реагира по най-подходящия начин на външните за страната отрицателни влияния. В този смисъл целта на макроикономическата стабилност е да минимизира уязвимостта на дадена икономика от глобалните шокове.

В условията на глобализация бъдещето е в провеждането на **политика на отворена икономика**, а не на изолация. Изолацията увеличава финансовата уязвимост, защото частният сектор остава неподготвен за външните шокове, губи се връзката със световните пазари, увеличават се рисковете от нарастване на инфлацията и появата на дефицит от ресурси и крайни продукти за потребление. Въпреки рисковете от отварянето на икономиката, като например фалита на местни (послабо кокурентоспособни) фирми, увеличаване на безработицата и влиянието на световните финансови кризи, все пак отворената икономика има повече предимства, отколкото недостатъци.

В условията на глобалната икономика от важно значение е използване на доброто **геополитическо положение и качеството на човешкия капитал**. От тази гледна точка, България има определени предимства като страна между Изтока и Запада, между Севера и Юга в новата глобална икономика. Важно значение за интегрирането на България в глобалното икономическо пространство е продължаване изграждането на пазарните институции, укрепване и развитие на демократичните традиции в общественото и икономическото управление на страната (*Колодко, 2000*).

В целия този процес на глобализация се **допуска една основна слабост и тя е, че се пренебрегва разрешаването на конфликтите в сферата на разпределението**, които възникват в хода на адаптацията и проявата на външните шокове. По-точно, става дума за увеличаване на бедността в световен мащаб, за все по-голямата разлика в доходите на развитите и развиващите се страни, за задълбочаване на противоречията между богатия Север и бедния Юг и въобще между бедни и богати както в отделните страни, така и в света като цяло. Това, от своя страна, се превръща в икономическа и социална основа за антиглобалните настроения.

Засилване на неравенството в доходите, тежките световни финансови кризи, породени от неконтролираното движение на капиталовите потоци, карат много хора по цял свят да се съмняват в предимствата на глобализацията и да водят борба срещу нея.

Заключение

Желанието за по-добро икономическо и политическо бъдеще на хората по цял свят ще стимулира усъвършенстването на действащите до момента световни търговски, финансови и обществени институции, което да стане основа за по-добро икономическо бъдеще на световната икономика, част от която е и нашата. Основание за това дава казаното от бившия председател на Комисията на Европейския съюз Романо Проди, заявено пред италианския вестник "Република" още през месец юли, 2001 година (*Prodi, 2001*). В него той казва: "Даже цифрите не могат да докажат, че овладяването на световната икономика ще доведе до просперитет на всички страни. **Кризата, породена от глобализацията, може да се реши само с повече глобализация"**. Това обаче може да стане, ако този процес се управлява.

Очевидно светът вече се намира в такава фаза на обществено, политическо и икономическо развитие, когато трябва сериозно да се замисли по какъв начин да регулира процеса на глобализацията така, че да се ограничат негативните последици от нея и в същото време да стимулира икономическия растеж и нарастването на общественото благосъстояние.

За нашата страна е необходимо да продължи по пътя на интеграцията в европеъката и световната икономика. Да усъвършенства своите обществени и пазарни институции и провежда икономическа политика за поддържане на макроикономическа стабилност, стимулиране на вътрешните и външните инвестиции, преструктуриране на икономиката и на бюджетната сфера в нея с цел да се увеличава икономическия растеж и жизненото равнище на населението.

ЛИТЕРАТУРА

Димитров, П. (2012). *"Правен режим на корпоративното данъчно облагане".* Свищов: АИ "Ценов".

Държавен вестник. (бр. 105,2006). *Закон за корпоративното данъчно облагане.*

Държавен вестник. (бр. 95, 2006).З*акон за облагане на физическите лица*.

Кинг, А.; Шнайдер Б. (1993). *"Първата глобална революция".* София.

Колодко, Г. (2000). "Глобализация и сближение уровней экономического развития: от спада к росту в странах с переходной экономикой". *бр. 10*, *"Вопросый экономики",* .

Кънев, М. (1999). "Глобализиращата се икономика и националния интерес". *Първа Българо-египетска конференция, СА "Д. А. Ценов"* (с. 96-102). Свищов: АИ "Ценов" - Свищов.

Леонидов, А. (2001). "Информационна революция, глобализация и икономически растеж". *бр. 3*, *"Икономическа мисъл"*, с. 17-18.

Минасян, Г. (1999). Глобализация и локални интереси". *бр. 1, "Икономическа мисъл"*, с. 22-23.

Младенова, З. (2002). *"Световното стопанство в условията на глобализация"*. Варна: "Стено".

Рангелова, Р. (2001). "Малките икономики и предизвикателствата на глобализацията". *бр. 1*, *"Икономическа мисъл"*, с. 92-105.

Prodi, R. (2001). *Republika*.

ОСИГУРИТЕЛНО-ТЕХНИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА ВЗАИМОВРЪЗКАТА „ВХОД – ИЗХОД“ ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА АДЕКВАТНОСТТА И ЕКВИВАЛЕНТНОСТТА НА ПЕНСИОННООСИГУРИТЕЛНАТА СИСТЕМА В БЪЛГАРИЯ

Доц. д-р Пламен Йорданов
Докторант Жанета Ангелова
Катедра „Застраховане и социално дело“
СА „Д. А. Ценов“ – Свищов
p.yordanov@uni-svishtov.bg; janetaa90@abv.bg

Резюме: *Размерите на пенсиите, отпускани от публичното пенсионно осигуряване, твърде често са обект на дискусии и оценки, предимно от позициите на личните очаквания и желания, при което, обаче, встрани от вниманието, остават икономическите реалности и възможности. Цел на настоящата разработка е да провокира дискусии относно възможностите, в рамките на икономическия механизъм на пенсионноосигурителната защита и строгите ограничения на изискванията на еквивалентността, да бъде постигната и желаната адекватност на отпусканите осигурителни плащания.*

Ключови думи: *Пенсионно осигуряване, публични пенсии, еквивалентност, адекватност.*

JEL: *H55.*

INSURANCE-TECHNICAL ASPECTS OF THE INPUT-OUTPUT INTERACTION IN THE LIGHT OF ADEQUACY AND EQUIVALENCE OF THE PENSION SYSTEM IN BULGARIA

Plamen Yordanov – Assoc. Prof., PhD
Janeta Angelova – PhD student
Department of Insurance and Social Security
D. A. Tsenov Academy of Economics – Svishtov
p.yordanov@uni-svishtov.bg; janetaa90@abv.bg

Abstract: *The amount of pensions provided by public pension insurance is often subject to discussion and evaluation mainly from the standpoint of personal expectations*

and desires, however, leaving economic realities and opportunities aside from attention. The purpose of this paper is to provoke discussions about the possibilities to achieve the desired adequacy of the insurance payments granted within the economic mechanism of pension insurance protection and the strict limitations of equivalence requirements.

Keywords: *pension insurance, public pensions, equivalence, adequacy*.

JEL: *H55.*

Пенсията е периодично повтарящо се плащане, отпускано при изпълнение на определени условия и предпоставки в случаи на обективно установена трайна невъзможност за получаване на средства за съществуване от упражнявана трудова дейност или за сметка на собствен ресурс. В социален аспект пенсията се възприема като основен източник на доходи и с това тя се превръща в средство за гарантиране на индивидуална и социална сигурност. Пенсията има и своите икономически измерения, които, обикновено, намират израз в специфичните основания за отпускане, предназначение, механизъм на определяне на нейния размер и (не на последно място) финансиране[1]. Това дава основание да бъде прокарано известно разграничение между пенсията, като плащане с осигурителен (и компенсационен) характер, и пенсията, като плащане със специфичен обезпечителен (а не компенсационен) и предимно социален характер и предназначение.

Пенсионната система е интегративно понятие, представящо съвкупността от организационни форми на социалнозащитните дейности, предоставящи плащания под формата на пенсии. Публичната[2] пенсионна система на България, възприемана като общественоорганизирана и с това достъпна, при определени общи условия и предпоставки, за членовете на обществото, включва:

- задължителното (публично) пенсионно осигуряване, провеждано като част от Държавното обществено осигуряване (ДОО) и администрирано от Националния осигурителен институт (НОИ), и
- интегрираното в ДОО обезпечаване (под формата на пенсиите, несвързани с трудова дейност), също администрирано от НОИ.

[1] Съдържателните характеристики на пенсията са коментирани от изтъкнати наши икономисти и юристи, сред които Ив. Кацаров (Кацаров, 1957, стр. 370 и сл.), Н. Павлов (Павлов, 2011, стр. 190 и сл.), Кр. Средкова (Средкова, 2012, стр. 398 и сл.), В. Мръчков (Мръчков, 2014, стр. 190 и сл.) и др.

[2] Определението публичен обикновено се използва в смисъл на общодостъпен, отворен за всички, а в контекста на постигането на желаната сигурност следва да се възприема и като синоним на общественоорганизиран (Речник на българския език).

Съвременното развитие на публичното пенсионно осигуряване в България е предопределено от търсенето и постигането на оправдания компромис между желаната адекватност на изплащаните пенсии и строгите изисквания на еквивалентността. Адекватността кореспондира със социалните измерения на пенсиите и възможностите, чрез техните абсолютни размери, да се гарантира определено ниво на удовлетворяване на потребностите на получаващите ги лица (Бяла книга на ЕК за адекватни, сигурни и устойчиви пенсии, стр. 2 и сл.), но в известно отклонение от принципа на еквивалентността – понякога и без да бъде отчитан реалният принос на осигурените лица. Еквивалентността[3] в публичното пенсионно осигуряване позволява да бъде постигнато необходимото обвързване на поеманите ангажименти за извършване на бъдещи осигурителни плащания с приноса на осигурените лица, но се възприема и като основа за уравняване на общия размер на изплащаните пенсии и общия размер на събираните осигурителни вноски.

Механизмът на формиране размерите на пенсиите за трудова дейност, регламентиран със съответните законодателни решения (Кодекс за социално осигуряване), в една или друга степен, съблюдава еквивалентността, като отчита приноса на осигурените лица чрез продължителността на осигурителния стаж и величината на получавания осигурителен доход. Едновременно с това механизмът на формиране размерите на пенсиите за трудова дейност донякъде гарантира и тяхната адекватност – най-малкото чрез въведените минимални размери на пенсиите за трудова дейност от съответния вид (които следва да бъдат разграничавани от т.нар. минимална пенсия).

С разпоредби на чл. 70, ал. 12 от Кодекса за социално осигуряване (КСО) е въведен минимален размер на пенсията за осигурителен стаж и възраст, отпускана при изпълнение на изискванията на чл. 68, ал. 1 и 2 от КСО, ежегодно определян със Закона за бюджета на ДОО (към момента – 219,43 лв.), и минимални размери на останалите пенсии за трудова дейност, определяни в процент (по-голям, равен или по-малък от 100) от минималния размер на пенсията за осигурителен стаж и възраст, отпускана при изпълнение на изискванията на чл. 68, ал. 1 и 2 от КСО (чл. 70, ал. 12 – 15, чл. 75, ал. 4, чл. 79, ал. 3 - 4, чл. 81, ал. 2).

Същевременно, осигурителното законодателство регламентира редуцирането на осигурителния доход, от който се изчислява

[3] Проявлението на еквивалентността в публичното пенсионно осигуряване провокира оправдан изследователски интерес и е обект на дискусии в публикациите на Ив. Кацаров (Кацаров, 1957, стр. 185 и сл.), Н. Павлов (Павлов, Социално осигуряване (организационно-управленски аспекти), 1998, стр. 111 и сл.) и др.

индивидуалният коефициент на лице, родено след 31 декември 1959 г., с коефициент, отразяващ съотношението между размера на осигурителната вноска за универсален пенсионен фонд (УПФ) и размера на осигурителната вноска за фонд „Пенсии“ за лица, родени преди 01.01.1960 г. и работещи при условията на III категория труд – за периодите на участие в УПФ (чл. 70, ал. 10).

В случаите, в които размерите на пенсиите се определят съобразно разпоредбите на чл. 70, ал. 4 – 7, ал. 10, т. 1 и ал. 11 от КСО (отпуснати с начална дата преди 01.01.2019 г. или на основание §22ц от ПЗР на КСО), съотношението за изчисляване на индивидуалния коефициент за периода след 31.12.1996 г. не може да надхвърля съотношението между максималния осигурителен доход, определен със Закона за бюджета на ДОО, и средномесечния осигурителен доход за страната за същия период. В случай, че размерите на пенсиите се определят съобразно разпоредбите на чл. 70, ал. 8-9, ал. 10, т. 2 и ал. 11 (отпуснати с начална дата след 31.12.2018 г., без да е упражнено правото на избор по реда на §22ц от ПЗР на КСО), индивидуалният коефициент не може да надхвърля средноаритметичната стойност на месечните съотношения между максималния месечен размер на осигурителния доход и средния месечен осигурителен доход за страната (за месеците след 31.12.1999 г., участващи в изчислителните процедури).

§ 6 от ПЗР на КСО определя максималния размер на получаваните една или повече пенсии без добавките към тях: от 1 януари 2019 г. в размер 910 лв., а от 1 юли 2019 г., както и от 1 юли на всяка следваща календарна година – в размер 40% от максималния месечен размер на осигурителния доход, определен със закона за бюджета на държавното обществено осигуряване за съответната година (към момента - 1200 лв. при максимален месечен размер на осигурителния доход през 2019 г. 3000 лв.).

По данни на НОИ[4], общият брой на пенсионерите към края на 2018 г. е 2158047 души, 92,45% от които (1995056 души) получават пенсия за сметка на фонд „Пенсии“. През 2018 г.:

- Общият брой на лицата, които получават пенсия за сметка на фонд „Пенсии“ в размер, приравнен на минималния за съответния вид, е 626434, а общият брой на пенсионерите, които получават една или повече пенсии в ограничен размер, е 49 351 (Фиг. 1);

[4] Източник: НОИ (Статистически годишник: Пенсии, 2018 г., стр. 143).

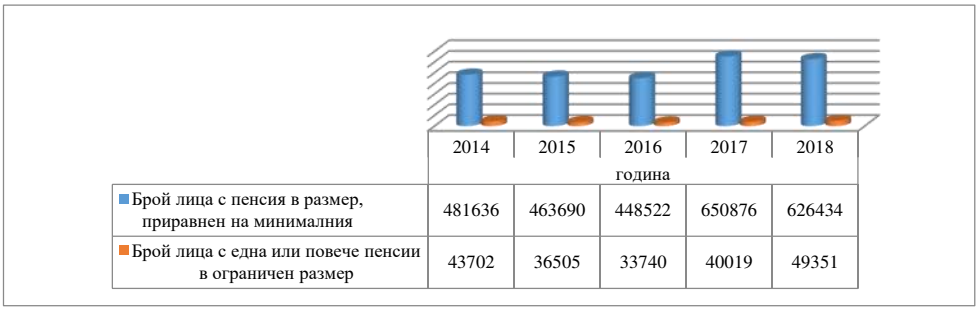

	2014	2015	2016	2017	2018
	година				
Брой лица с пенсия в размер, приравнен на минималния	481636	463690	448522	650876	626434
Брой лица с една или повече пенсии в ограничен размер	43702	36505	33740	40019	49351

Фигура 1. Брой лица с пенсия от Фонд „Пенсии“ в размер, приравнен на минималния за съответния вид, и получаващи една или повече пенсии в ограничен размер през периода 2014 – 2018 г.[5]

- Средният размер на сумата, допълваща размера на пенсията за сметка на фонд „Пенсии“ до определения минимален размер на пенсията от съответния вид, е 55,86 лв., а средният размер на разликата между действителния и максималния месечен размер на получаваните една или повече пенсии е 227,74 лв. (Фиг. 2);

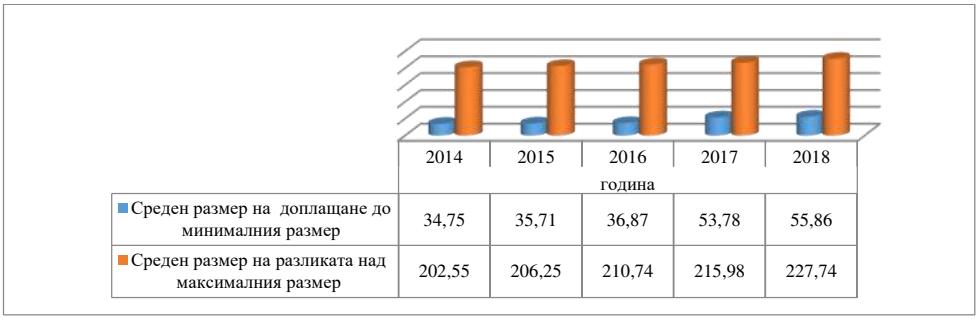

	2014	2015	2016	2017	2018
	година				
Среден размер на доплащане до минималния размер	34,75	35,71	36,87	53,78	55,86
Среден размер на разликата над максималния размер	202,55	206,25	210,74	215,98	227,74

Фигура 2. Среден размер на доплащанията до минималния размер на пенсията от съответния вид и на разликата между действителния и максималния размер на пенсиите, изплащани от Фонд „Пенсии“ през периода 2014 – 2018 г. [6]

- Общата сума на доплащанията до минималния за съответния вид пенсия размер, изплащани за сметка на фонд „Пенсии“, е 34 992 263 лв., а общата сума на разликите между действителния и максималния месечен размер на получаваните една или повече пенсии е 11 239 364 лв. (Фиг. 3);

[5] Източник: НОИ (Статистически годишник: Пенсии ...).

[6] Изчислено по данни на НОИ (Статистически годишник: Пенсии ...).

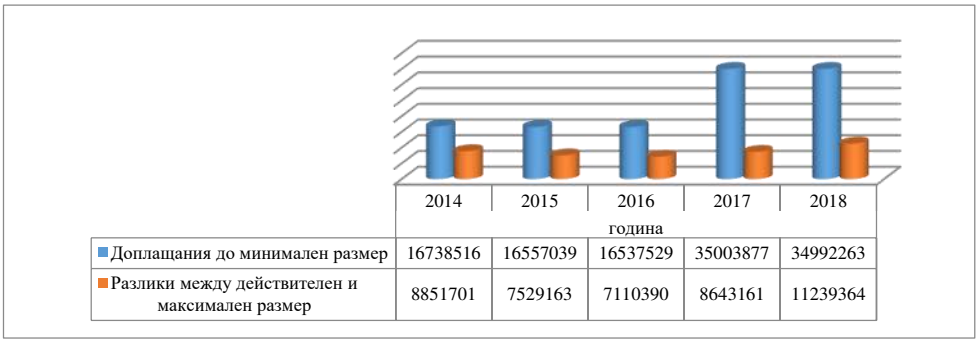

	2014	2015	2016	2017	2018
	година				
Доплащания до минимален размер	16738516	16557039	16537529	35003877	34992263
Разлики между действителен и максимален размер	8851701	7529163	7110390	8643161	11239364

Фигура 3. Общ размер на доплащанията до минималния размер на пенсията от съответния вид и на разликата между действителния и максималния размер на пенсиите, изплащани от Фонд „Пенсии“ през периода 2014 – 2018 г. [7]

- Определените минимален и максимален размер на осигурителния доход представляват, съответно, 57,31% и 292,17% от средномесечния среден осигурителен доход за страната (Фиг. 4);

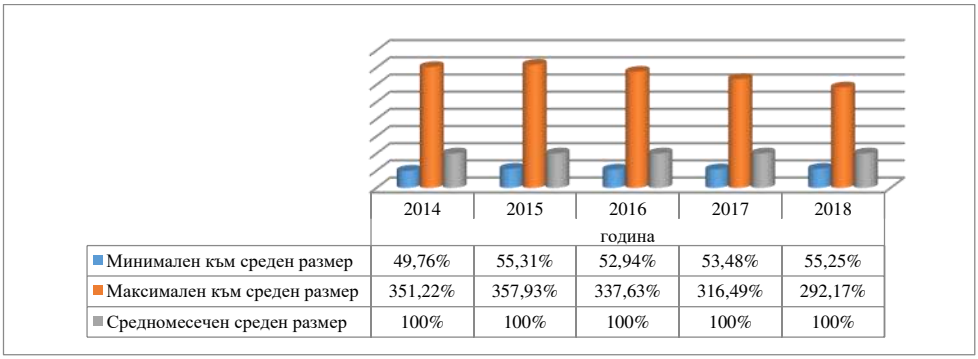

	2014	2015	2016	2017	2018
	година				
Минимален към среден размер	49,76%	55,31%	52,94%	53,48%	55,25%
Максимален към среден размер	351,22%	357,93%	337,63%	316,49%	292,17%
Средномесечен среден размер	100%	100%	100%	100%	100%

Фигура 4. Минимален и максимален размер на осигурителния доход в % от средномесечния среден размер на осигурителния доход през периода 2014 – 2018 г.[8]

- Средногодишният минимален размер и средният размер на новоотпуснатите пенсии за осигурителен стаж и възраст представляват, съответно, 63,49% и 126,49% от размера на линията на бедност в страната (Фиг. 5).

[7] Източник: НОИ (Статистически годишник: Пенсии ...)

[8] Източник: НОИ (Статистически справочник: Демография, икономика и социално осигуряване, 2018 г., стр. 45).

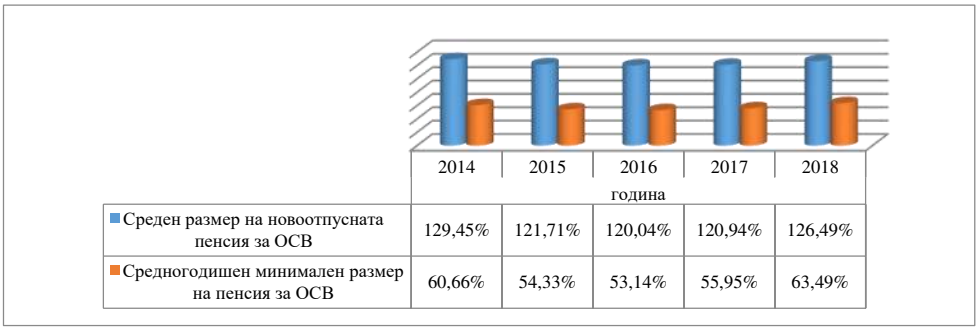

	2014	2015	2016	2017	2018
	година				
Среден размер на новоотпусната пенсия за ОСВ	129,45%	121,71%	120,04%	120,94%	126,49%
Средногодишен минимален размер на пенсия за ОСВ	60,66%	54,33%	53,14%	55,95%	63,49%

Фигура 5. Средногодишен минимален размер и среден размер на новоотпусната пенсия за ОСВ в % от линията на бедност през периода 2014 – 2018 г.[9]

- Индивидуалният коефициент, необходим за получаване на пенсия за ОСВ в минимален размер, е 0,5525, индивидуалният коефициент, необходим за получаване на пенсия за ОСВ в размер, приравнен на максималния размер на получаваните една или повече пенсии, е 2,4669, а индивидуалният коефициент, необходим за получаване на пенсия в размер, приравнен на средния основен размер на новоотпусната през годината пенсия за ОСВ е 1,1007 (Фиг. 6)[10];

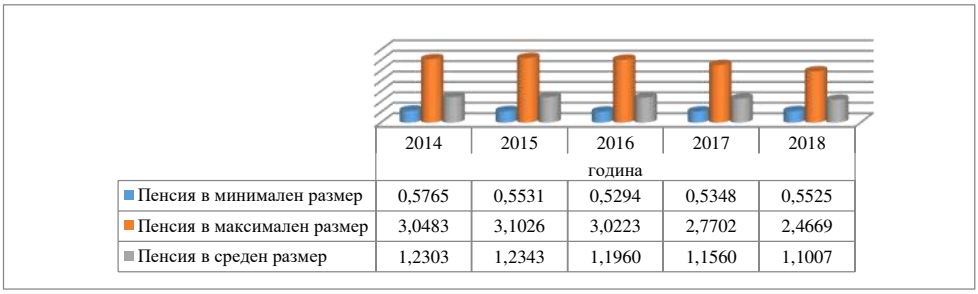

	2014	2015	2016	2017	2018
	година				
Пенсия в минимален размер	0,5765	0,5531	0,5294	0,5348	0,5525
Пенсия в максимален размер	3,0483	3,1026	3,0223	2,7702	2,4669
Пенсия в среден размер	1,2303	1,2343	1,1960	1,1560	1,1007

Фигура 6. Индивидуален коефициент, необходим за получаване на пенсия за ОСВ в размер, приравнен на минималния, на максималния и на средния за новоотпуснатите пенсии, изплащани от Фонд „Пенсии“ през периода 2014 – 2018 г.[11]

[9] Изчислено по данни на НОИ (Статистически справочник: Демография, икономика и социално осигуряване, 2018 г., стр. 44); (Статистически годишник: Пенсии ...) и по информация от МТСП (ПМС за определяне размера на линията на бедност за страната (280/8.12.2017 г.; 23/26.01.2017 г.; 296/30.10.2015 г.; 334/23.10.2014 г.; 242/23.10.2013 г.)).

[10] При условие, че продължителността на осигурителния стаж съвпада с изискуемата, осреднена за двата пола.

[11] Изчислено по данни на НОИ (Статистически годишник: Пенсии ...).

Логично е, така представените организационни решения и статистически данни да провокират дискусии относно възможностите и начините, в рамките на икономическия механизъм на пенсионноосигурителната защита и строгите ограничения на изискванията на еквивалентността, да бъде постигната и гарантирана желаната адекватност на отпусканите осигурителни плащания.

ЛИТЕРАТУРА

Бяла книга на ЕК за адекватни, сигурни и устойчиви пенсии. (н.д.). Свалено от Национален осигурителен институт: https://www.noi.bg/forusers/infomaterials/137-other

Кацаров, И. (1957). *Обществено осигуряване на работниците и служителите.* София.

Кодекс за социално осигуряване. (н.д.). Държавен вестник, бр. 110/17 декември 1999.

Мръчков, В. (2014). *Осигурително право.* София: Сиби.

Павлов, Н. (1998). *Социално осигуряване (организационно-управленски аспекти).* Свищов.

Павлов, Н. (2011). *Осигурителни схеми.* Фабер.

ПМС за определяне размера на линията на бедност за страната (280/8.12.2017 г.; 23/26.01.2017 г.; 296/30.10.2015 г.; 334/23.10.2014 г.; 242/23.10.2013 г.). (н.д.). Свалено от Министерство на труда и социалната политика: https://www.mlsp.government.bg/index.php?section=CONTENT&I=400

Речник на българския език. (н.д.). Свалено от Институт за български език: http://ibl.bas.bg/rbe/

Средкова, К. (2012). *Осигурително право.* София: Сиби.

Статистически годишник: Пенсии ... (н.д.). Свалено от Национален осигурителен институт: https://www.noi.bg/aboutbg/st/statistic/152-pensions

Статистически годишник: Пенсии, 2018 г. (н.д.). Свалено от Национален осигурителен институт: https://www.noi.bg/images/bg/about/statisticsandanalysis/statistics/pensii/YEARBOOK_PENSION_2018.pdf

Статистически справочник: Демография, икономика и социално осигуряване, 2018 г. (н.д.). Свалено от Национален осигурителен институт: https://www.noi.bg/images/bg/about/statisticsandanalysis/statistics/pokazateli/Demografia_2018.pdf

ЗАСТРАХОВАНЕТО КАТО ВЪЗМОЖНОСТ ЗА ОСИГУРЯВАНЕ НА ДОПЪЛНИТЕЛЕН ДОХОД НА ХОРАТА В НАДРАБОТОСПОСОБНА ВЪЗРАСТ

Доц. д-р Румен Ерусалимов
„Застраховане и социално дело“,
СА „Д. А. Ценов“ – Свищов,
r.erusalimov@uni-svishtov.bg

Резюме: *Бедността е социално явление, което засяга в най-голяма степен хората в надработоспособна възраст. Проблемът се задълбочава при самотно живеещите възрастни лица, които не могат да разчитат на помощ в семейството. Опитът показва, че държавата не е в състояние да осигури, чрез своята социална политика, достоен живот на голяма част от тези хора.*

Обстоятелството, че голяма част от населението на България живее в собствени жилища, съдържа в себе си огромен потенциал за решаването на редица проблеми на гражданите на страната от така наречената „трета възраст“.

Застаряването на населението, ниските доходи на възрастните и големият брой на собствените жилища в България са предпоставки за въвеждане в практиката на особен вид застраховка, чрез която може да се осигури регулярен допълнителен доход на много от тях. Нейният потенциал за развитие е огромен, още повече, че към настоящия момент, нито едно животозастрахователно дружество, работещо на българския застрахователен пазар, не предлага подобен продукт.

Ключови думи*: застраховане, рента.*

JEL*: G22.*

THE INSURANCE AS A POSSIBILITY OF PROVIDING ADDITIONAL INCOME TO PEOPLE IN ABOVE WORKING AGE

Assoc. Prof. Rumen Erusalimov
Department of Insurance and Social Security,
D.A.Tsenov Academy of Economics – Svishtov,
r.erusalimov@uni-svishtov.bg

Abstract: *Poverty is a social phenomenon that most affects people of above working age. The problem is increasing with lonely elderly people who cannot rely on family assistance. The experience shows that the state is not able to ensure, through its social policy, a decent life for many of these people.*

The fact that a large part of the population of Bulgaria lives in their own homes has enormous potential for solving a number of problems of the country's citizens from the so-called "third age".

The aging of population, the low income of the elderly and the large number of their own homes in Bulgaria are prerequisites for introducing into practice a special type of insurance, which can help ensure a regular extra income for many of them. Its potential for development is enormous, because at the moment, no life insurance company operating on the Bulgarian insurance market offers such a product.

***Key words**: insurance, rent.*

***JEL**: G22.*

Въведение

През последните 30 години, националната статистика непрекъснато отчита намаление на населението на България. Причините са комплексни, но на фона на това трайно намаление се забелязва увеличение на броя на лицата, които попадат във възрастовата група над 65 години. Съотношението между броя на влизащите и излизащите от работоспособна възраст, така наречения коефициент на демографско заместване, също продължава да намалява. Тези факти и обстоятелства са сериозна предпоставка да се окаже невъзможно държавата да осигури достоен начин на живот на пенсионерите. Затова е необходимо да се потърсят и други начини, свързани с частната инициатива, за подпомагане доходите на най-уязвимата част от нашето общество – хората в надработоспособна възраст.

1. Влияние на демографските фактори върху доходите на населението в България

Демографските фактори имат пряко отношение към развитието на икономиката и устойчивостта на социалните системи. Усъвършенстването на медицинските технологии води до увеличаване продължителността на живота. Все повече европейски граждани, в това число и българските, доживяват до по-високи възрасти. Докато средната продължителност на живота за родените през 1935-1939 година е била 51,75 години, то за родените през 2015-2017 година очакваният среден бъдещ живот е 74,8 години. Това е предпоставка за застаряване на населението.

Националният статистически институт ежегодно следи демографското състояние и промени в страната.

Таблица 1

Население на България по възрастови групи за периода 2010 - 2017 година

Година	Общо (бр.)	По възрастови групи (бр.)		
		0 – 14 г.	15 – 64 г.	над 65 г.
2010	**7504868**	1032440	5141057	1331371
2011	**7327224**	979956	4966189	1381079
2012	**7284552**	989989	4899092	1395471
2013	**7245677**	996144	4831866	1417667
2014	**7202198**	998196	4763673	1440329
2015	**7153784**	998206	4693792	1461786
2016	**7101859**	1001019	4628724	1472116
2017	**7050034**	1004376	4563750	1481908

Източник: НСИ

Изнесените в табл. 1 данни показват, че в България е налице трайно намаление на населението. От 7 504 868 души, през 2010 година, населението в България достига до 7 05 034 души през 2017 година. Официалната статистика отчита намаление за периода с 454 834 лица или с 6,06%. Само по себе си то е значително, но по-тревожното е, че неговата тенденция е постоянна във времето.

Таблица 2

Промяна на население на България по възрастови групи за периода 2010 - 2017 година

Период	Общо (%)	По възрастови групи (%)		
		0 – 14 г.	15 – 64 г.	над 65 г.
2010-2017 г.	**- 6,06**	-2,72	-11,23	+11,31

Източник: Изчисления на автора

Още по-тревожен е фактът, че на фона на общото намаление на българското население и това на лицата във възрастовите групи от 0-14 години и от 15-65 години, групата на хората над 65 годишна възраст отбелязва чувствително увеличение с 11,31%. Числата поместени в таблица 2 ясно показват очерталата се тенденция към застаряване на

населението в България. За съжаление данните сочат, че този процес ще се задълбочава и в близкото бъдеще.

Коефициентът на демографско заместване показва съотношението между броя на лицата, влизащи в работоспособна възраст (15-19 годишните) и броя на онези, излизащи от работоспособна възраст (60-64 годишните). Изчисленията представени в табл.3 сочат, че коефициентът на демографско заместване трайно заема стойности под 1,00. Това означава, че броя на лицата влизащи в трудоспособна възраст е по-малък от този излизащи от нея.

Таблица 3

Коефициент на демографско заместване за периода 2010 - 2017 година

Година	Лица на възраст 15-19 г.	Лица на възраст 60-64 г.	Коефициент на демографско заместване
2010	385512	523863	0,736
2011	358043	528972	0,677
2012	335811	524797	0,640
2013	318714	518051	0,615
2014	313313	506367	0,619
2015	313051	493132	0,635
2016	309596	493306	0,628
2017	313032	487548	0,642

Източник: Изчисления на автора

През разглеждания период се наблюдава трайна тенденция към повишаване на общия доход на лице от домакинството. Интерес, с оглед целта на изследването, обаче, представлява структурата на общия доход, който се пада средно на лицата от домакинствата.

Основен приходоизточник на домакинствата за целия разглеждан период е работната заплата. Тя формира 50-55% от доходите на населението. Данните, изнесени в таблица 4 показват също, че на второ място се нареждат пенсиите. Разликата между дела на пенсиите и дела на другите социални трансфери е значителна. Причината за това е големия брой възрастни и постоянното застаряване на населението, коментирано по-горе. Факт е обаче, че делът на пенсиите в структурата на доходите на населението през разглеждания период (2010-2017 година) намалява. Докато през 2010 година те са формирали 30,9 % от доходите на лицата, то през 2017 година този дял е 26,5%. На фона на

структурните промени и увеличаване на хората на възраст 65 и повече години, намалението на този дял говори за продължаващо обедняване на хората в надработоспособна възраст.

Таблица 4

Структура на общия доход на лице от домакинство за периода 2010 - 2017 година

Години / Компоненти	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Работна заплата	50,9	51,8	52,7	53,1	54,2	55,0	54,3	54,4
Извън работна заплата	2,1	1,3	2,5	3,8	3,5	3,2	2,9	2,3
От самостоятелна заетост	6,3	7,6	7,6	6,8	7,5	7,2	6,2	6,7
От собственост	0,8	0,7	0,9	1,1	0,8	0,5	0,7	0,9
Пенсии	30,9	30,1	26,7	25,5	25,8	26,0	27,7	26,5
Обезщетения за безработни	0,6	0,7	0,7	0,7	0,5	0,4	0,4	0,4
Семейни добавки за деца	0,9	0,8	0,8	0,7	0,9	0,9	0,8	0,7
Други обезщетения и помощи	1,8	1,7	1,9	1,6	2,3	2,1	2,3	2,3
Регулярни трансфери от други домакинства	0,9	1,0	1,4	1,0	1,0	1,2	1,3	1,3
Приходи от продажба на имущество	1,0	0,6	0,8	1,1	0,7	0,6	0,6	0,7
Други приходи	3,8	3,6	4,0	4,5	2,9	2,7	2,9	3,7

Източник: НСИ

Всяко хуманно общество има морално задължение към лицата изпаднали в нужда. България е на последно място по почти всички икономически показатели сред страните от Европейския съюз. От друга страна, населението застарява и то с нарастващи темпове. Тези обстоятелства водят до заключението, че както в настоящия момент, така и бъдеще доходите на лицата в надработоспособна възраст ще продължават да бъдат ниски, а ножицата между тях и доходите от трудова дейност ще продължава да се разтваря. Необходимо е да се потърсят и други начини хората от така наречената „трета възраст“ да получат допълнителни доходи и да се възползват от правото си на достоен живот.

Оказва се, че голяма част от населението на България живее в собствени жилища. По данни на Националния статистически институт към 31.12.2017 г. броя на жилищата в страната е 3 951 806 (Национален статистически институт, н.д.). При население, към същия момент от 7 050 034 души, средно едно жилище се обитава от 1,78 лица (Национален статистически институт, н.д.). Това обстоятелство, което не е характерно за гражданите на западноевропейските държави, съдържа в

себе си огромен потенциал за решаването на редица проблеми на хората от „третата възраст“. Парадоксалното в случая е, че много от възрастните лица притежават собствени жилища, понякога в райони, в които цените на недвижимите имоти са сравнително големи, но в същото време техните доходи (най-често формирани само от пенсии) не стигат за покриване на ежедневните им разходи. Затова, в следващото изложение ще бъде разгледан един особен аспект на застрахователната дейност, а именно предлагането на застрахователно покритие срещу придобиване на вещни права върху недвижими имоти и по-конкретно върху жилища.

2. Особености на застраховката „Рента срещу жилище“

За разлика от имуществено застраховане, където може да се оцени размера на претърпяната от застрахования щета и на тази база да се определи съответното обезщетение, застрахователите, работещи по застраховане „Живот“ се задължават с плащане на предварително договорена сума и/или суми. Тази характерна особеност на животозастраховането произлиза от невъзможността да се определи застрахователна стойност на човешкия живот.

Принципите, върху които се гради рентното (пенсионното) застраховане не се различават от тези върху които се гради всеки друг вид животозастраховане. Различен е само начинът на плащане на застрахователя. Икономическият смисъл на рентните (пенсионните) застраховки се изразява в задължението на застрахователите да правят периодически повтарящи се плащания. Според Кодекса за застраховането: „С договора за застраховка за изплащане на анюитети (пенсия или рента) застрахователят се задължава да прави пожизнени или срочни периодични плащания срещу заплащането на еднократна или периодична премия“ (Кодекс за застраховането, Обн. ДВ, бр.102/29.12.2015 г., в сила от 01.01.2016 г., посл. изм. и доп. бр. 17/26.02.2019 г., Чл. 439 (1)).

Прехвърлянето на имот (жилище) срещу рента е гражданско правна сделка, която е уредена в Закона за задълженията и договорите, чл. 9. Това обаче не е обект на нашето изследване. От друга страна е възможно договорът за прехвърляне на вещно право върху недвижими имоти срещу отпускане на рента да се сключи „по занятие“, тоест между гражданин и дружество, чиято търговска дейност включва подобен тип сделки. В нашето законодателство този въпрос е уреден в Кодекса за застраховането, според който „Договорите, сключвани по занятие, съдържащи операции за придобиване на вещни права върху недвижими

имоти чрез изплащане на пожизнени или срочни периодични плащания, се уреждат от този кодекс. В случаите по изречение първо прехвърлянето на вещни права се приема за заплащане на застрахователна премия“ (КОДЕКС за застраховането, Обн. ДВ, бр.102/29.12.2015 г., в сила от 01.01.2016 г., посл. изм. и доп. бр. 17/26.02.2019 г., Чл. 439 (2)). Така в България, единствено на животозастрахователите е дадено право да извършват подобна сделка „по занятие“, затова и опитът, който преди години беше направен от дружество без лиценз за дейността застраховане, беше прекратен от държавата още в неговото начало.

В животозастраховането, размерът на застрахователната сума се определя от кандидатите за застраховане. Той е пряко обвързан с техните финансови възможности, а цената на застрахователната услуга, в голяма степен зависи от него. В тарифите на застрахователите, застрахователната премия се определя в процент или в промил от застрахователната сума. Същото важи и при рентното (пенсионното) застраховане. Въз основа на определен от застрахования размер на рентата, застрахователят изчислява застрахователната вноска.

При застраховката „Рента срещу жилище“ обаче, този процес е обърнат. Въз основа цената на жилището, която се възприема като еднократно платена застрахователна премия, застрахователят ще трябва да определи размера на рентата, която ще плаща. Това не представлява особена трудност и в практиката са познати подобни застрахователни тарифи.

Прехвърлянето на вещни права върху жилище, прието от законодателя като еднократно платена застрахователна премия, не носи непосредствени парични постъпления за застрахователя. Животозастраховането е с дългосрочен характер и инкасираните застрахователни вноски се инвестират в различни активи като носят доход. При изграждането на застрахователните тарифи този доход се възприема за лихва, а голяма част от нея се одобрява на застрахованите и то още в момента на сключване на застрахователния договор. Въпросната лихва е прието да се нарича техническа, защото с нея се извършват застрахователно-техническите пресмятания. Очевидно при невъзможността имота да се използва веднага след сключването на застрахователния договор води до проблеми, свързани с определянето размера на техническата лихва. Някои автори дори възприемат това като загуба от лихва, която трябва да бъде калкулирана и с нея да се намали задължението на застрахователя към рентиера (Илиев, 2009, стр. 7-8). От друга страна обаче, цените на жилищата търпят промяна във времето. Особено в годините, в които търговските банки одобряват нисък лихвен процент

по депозитите[1], се забелязва увеличено търсене на недвижими имоти, в това число и жилища, чрез които инвеститорите се стремят да запазят стойността на парите си. Възможно е размерът на техническата лихва да бъде изцяло покрит от поскъпването на жилището, още повече, че през последните години неговия максимално допустим размер е малък.[2]

Липсата на парични постъпления от застрахователни вноски при застраховката „Рента срещу жилище“ води до необходимостта застрахователното дружество да разполага със собствени средства, от които да изплаща рентите. С течение на времето, при реалното придобиване на имота и неговата продажба или отдаване под наем, тези средства ще бъдат компенсирани. При този вид застраховане не е възможно и да се образува „Математически (премиен) резерв“ характерен за дългосрочните животозастрахователни договори. Застраховката обаче, трябва да разполага със запасен фонд, с който да се покриват колебанията на риска във времето. Това също изисква застрахователите да разполагат със свободни средства, с които да попълват въпросния резерв.

Заключение

Застаряването на населението, ниските доходи на възрастните хора и големият брой на собствените жилища в България са предпоставки за въвеждане в практиката на застраховката „Рента срещу жилище“. Нейният потенциал за развитие е огромен, още повече, че към настоящия момент нито едно животозастрахователно дружество, работещо на българския застрахователен пазар, не предлага подобна застраховка.

Разработването на нов застрахователен продукт е пряко свързано с изготвянето на застрахователна тарифа, която наред с общите условия по застрахователните договори да бъде одобрена от Комисията за финансов надзор. Този процес е съпроводен от актюерски изчисления, които се базират на информация за развитието на риска, лихвата и разноските на застрахователя. Последното не представлява особена трудност и актюерските екипи на животозастрахователните дружество

[1] От няколко години лихвеният процент по депозитите в търговските банки в България е под 1% годишно.

[2] Към 22.11.2019 г. максимално допустимия технически лихвен процент, определен от Комисията за финансов надзор, е 1,0918%.

могат лесно да се справят при наличието на необходимата им информация.

ЛИТЕРАТУРА

Ерусалимов, Р., Василев, В. (2019). Икономика на застраховането. Свищов: АИ „Ценов“.

Ерусалимов, Р., Панева, А., Нинова, В. (2016). Лично застраховане. В. Търново: Фабер.

Илиев, Б. (2009). Застраховка „Рента срещу жилище“. //Народностопански архив, 3.

Кодекс за застраховането, Обн. ДВ, бр.102/29.12.2015 г., в сила от 01.01.2016 г., посл. изм. и доп. бр. 17/26.02.2019 г.

Национален статистически институт. Жилища. Изтеглено на 10 04 2019 г. от Национален статистически институт: http://www.nsi.bg/bg/content/3145/%D0%B6%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D1%89%D0%B0

Национален статистически институт. (н.д.). Население по статистически райони, възраст, местоживеене и пол. Изтеглено на 10 04 2019 г. от Национален статистически институт: http://www.nsi.bg/bg/content/2977/%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5-%D0%BF%D0%BE-%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B8-%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD%D0%B8-%D0%B2%D1%8A%D0%B7%D1%80%D0%B0%D1%81%

КОНВЕРГЕНЦИЯ НА ФИНАНСИ И ЗАСТРАХОВАНЕ В БЪЛГАРИЯ – ПРОЯВЛЕНИЯ, ТЕНДЕНЦИИ, ВЪЗМОЖНОСТИ

Доц. д-р Стоян Проданов
Катедра „Финанси и кредит“,
СА „Д. А. Ценов“ Свищов,
s.prodanov@uni-svishtov.bg

Резюме: *Взаимодействието на финансовите и застрахователните пазари, на продуктите и дистрибуционните канали в застраховането и финансите е все по-срещано. Теоретичните идеи и модели в застраховането и финансите все повече се допълват, което поражда необходимост от съвместни анализи, проучвания и академични програми. Многостранната конвергенция на финансовите и застрахователните пазари, продукти и процедури се очаква да се задълбочи и да наложи нови стандарти и изисквания пред доставчиците на финансови и застрахователни услуги, актюерите и финансовите аналитици, надзора и потребителите.*

Ключови думи*: конвергенция, финансови пазари, презастрахователни и застрахователни пазари, застрахователно-обвързани ценни книжа, катастрофични облигации, банково застраховане, платежоспособност на застрахователите*

JEL: *G20, G22, G32*

CONVERGENCE OF FINANCE AND INSURANCE IN BULGARIA - DEVELOPMENTS, TRENDS, OPPORTUNITIES

Assoc. Prof. Stoyan Prodanov, PhD
Department of Finance and Credit,
Tsenov Academy of Economics - Svishtov,
s.prodanov@uni-svishtov.bg

Abstract: *The interaction between financial and insurance markets, products and distribution channels in insurance and finance is becoming more common. Theoretical ideas and models in insurance and finance are increasingly complementary, creating the need for joint analysis, research and academic programs. The multilateral convergence of financial and insurance markets, products and procedures is expected to deepen and impose new standards and requirements on financial and insurance providers, actuaries and financial analysts, supervisors and consumers.*

Key words: *convergence, financial markets, reinsurance and insurance markets, bonded securities, catastrophic bonds, bank insurance, solvency of insurers.*

JEL: *G20, G22, G32.*

1. Въведение

Последните две десетилетия доведоха до революционни промени във взаимодействието на финансовите и застрахователните пазари. Това взаимодействие се наблюдава на ниво канали за дистрибуция на застрахователни и финансови продукти, на финансовите и застрахователните (презастрахователните) пазари, на ниво регулаторни изисквания и в дизайна на застрахователните и финансови продукти. Това явление на многостранна конвергенция на финансовите и застрахователните пазари, продукти и процедури се очаква да се задълбочи и да наложи нови стандарти и изисквания пред доставчиците на финансови и застрахователни услуги, актюерите и финансовите аналитици, надзора и потребителите.

1. Застраховането и икономическите цикли

Една от най-постоянните характеристики на съвременната капиталистическа икономика е неизбежната, циклична смяна на икономическите фази –достигането на икономическия бум и последващата контракция на стопанството. Когато БВП расте с умерени темпове, фазата на растеж може да продължи години наред. Последната промяна на икономическия цикъл за световната икономика, беше през 2009 г., след края на голямата световна финансово-икономическа криза, продължила над 2 години. След десетилетие на растеж, икономиката се намира в това състояние без очевидни признаци на пречупване на тренда, с бичи финансов пазар, ниска безработица и растящи цени на недвижимостите и на труда. Състоянието на свиване на икономиката може да се трансформира в по-остра и тежка криза – икономическа рецесия, продължаваща над 3 месеца и характеризираща се с висока безработица, намаляване стойността на инвестиционните активи, недвижимостите, труда, често се съпътства от продължителен мечи тренд на финансовите пазари. Последната подобна криза започна с кризата на нискокачествените ипотечни облигации в САЩ и се прехвърли верижно върху целия дългов пазар, а впоследствие зарази световните финансови пазари и донесе на световната икономика най-голямата криза от времето на Голямата депресия през 30-те години на XX-ти век. Преди

това през 70-те години развитите държави преживяват стагнация, последвана от дълъг период на растеж през 80-те и 90-те години, приключил с дот-ком кризата от 2001 г., срива на световните борси и фалита на стотици технологични компании.

От началото на измерването на икономическите цикли в САЩ (1854 г.) техният брой е 34 (включително последния цикъл на растеж), средният период на бума е 38,7 месеца, а на свиването е 17,5 месеца (National Bureau of Economic Research, 2020). Бизнес циклите се състоят от редуващи се периоди на разширяване и свиване на икономическата активност, наблюдавано в пазарно ориентираните икономики. Международните икономически цикли имат сходни образци на проявление – времево и като ефекти, но не винаги са в пълен синхрон. Поради влиянието на различни събития – възстановяване след големи урагани, намаляване на данъците в САЩ, политиката на количествени облекчения, прилагана различно в ЕС и САЩ, икономическият растеж в САЩ и ЕС се ускорява и забавя в различни моменти през последните 2-3 години. (ECRI, 2020)Тази особеност има силни последици за инвеститорите.

Икономическите цикли се проявяват и въздействат на БВП и неговия растеж, паричното търсене и предлагане, застрахователните премии и цените на финансовите инструменти. Застраховките и финансовите инструменти се влияят и от общата икономическа и политическа стабилност, индикатори за която са политиките на централната банка, ликвидността в икономиката, риска от фалит на стопанските субекти, валутните курсове. Обичайно предшественик и предиктор на икономическия спад е появата на балон на даден пазар или актив – в последните примери влизат недвижимостите, някои валути, петрола, златото, дигиталните валути като биткойн и пр. Именно взаимодействието между финансовата и застрахователната индустрия през последните двадесет години е поле на въвеждане на значими финансови иновации, преодоляване на регулаторни бариери и ограничения, откриване на нови канали за взаимодействие с клиенти и посредници, търсене на нова парадигма на финансова стабилност и благоразумие. Парадоксално е, че именно финансовите иновации от синтеза на застрахователни и финансови продукти, създали условията за балони предлагат примери за слабости и добри практики в управлението на риска. Именно тези наблюдения правят възможни промените в регулациите, налагани от правителствата, за да осигурят финансова, икономическа и социална стабилност в условията на неминуема стопанска цикличност.

2. Конвергенция на теоретичните концепции и регулациите

Конвергенцията в областта на финансовите регулации получи силно ускорение с развиването на пакетите Базел III и Платежоспособност II, съответно в областта на банковата и застрахователната регулация. Правилата Базел III представляват набор от международни банкови разпоредби, разработени от Банката за международни разплащания за насърчаване на стабилността в международната финансова система, предназначени да намалят щетите за икономиката от банки, които поемат излишен, прекомерен и неоправдан риск. Тези правила се основават на три много важни аспекта, наричани трите стълба на Базел III - минималното капиталово изискване, процесът на надзорен преглед и пазарната дисциплина (Bank for International Settlements, 2020). Третото издание на микропруденциалните правила в банковото дело е отговор на регулаторните пропуски и дефицити, проявили се по време на последната голяма финансово-икономическа криза 2007-2009 г. и има за цел да засили финансовата стабилност на банките чрез увеличаване на ликвидността им и намаляване на финансовия ливъридж. Въвеждането на Базел III поетапно започна след приемането на промените в правилата през 2011 и продължи до 2019 г.

Аналогично, въвеждането на пакета с правила в сферата на застраховането Платежоспособност II също цели засилване на финансовата стабилност на застрахователите и в основата му стоят три стълба - количествените изисквания, качествените изисквания и процеса на надзорен преглед и нормативна и пазарна отчетност. По отношение на количествените изисквания, застрахователите изчисляват Минималното капиталово изискване (MCR) - нивото на собствените средства, под което интересите на застрахованите са изложени на сериозен риск в разглеждания застраховател. Минималното капиталово изискване представлява интервенционната точка на надзорна намеса преди отнемане на разрешението за извършване на застрахователна дейност. Другият ключов показател, Капиталовото изискване за платежоспособност (SCR) трябва да се покрие от допустими собствени средства в размер, даващ възможност на застрахователите да поемат неочаквано високи загуби и да гарантират, че плащанията към застрахованите лица и контрагентите ще бъдат извършени, когато станат дължими. Вторият стълб определя качествените изисквания за извършване на застрахователна дейности, обръща се специално внимание на процеса на надзорен преглед, използван за преглед и оценка на спазването на количествените и качествени изисквания. Тук внимание се отделя на отделните

аспекти на управлението, включително подходящите изисквания, управлението на риска, собствената оценка на риска и платежоспособността (СОРП / ORSA), вътрешният контрол и вътрешния одит, актюерската функция и изнасянето на дейности. И при Платежоспособност II, както в Базел III, третият стълб на пакета с регулации е насочен към пазарната дисциплина и прозрачността на информацията - пред надзорните органи и потребителите. Въвеждането на новата риск-базирана регулаторна уредба Платежоспособност II за застраховането стартира в България на 1 януари 2016 г. и за изминалите 4 години доказа потенциала си да донесе допълнителна финансова устойчивост за застрахователната индустрия и повече сигурност за потребителите.

Действителната граница на платежоспособност е разликата между активи и пасиви (Pentikiiinen, 1952), а теоретичната граница на платежоспособност е изискваната от надзорните органи за целите на собствената оценка на риска и платежоспособността на застрахователя или за защита на интересите на потребителите. За извеждането на платежоспособността на застрахователите се използват две концепции – че компанията е платежоспособна, ако може да покрие всички пасиви в случай на ликвидация, или когато покрива своите задължения в момента на падежирането им. Някои автори определят първата концепция за статична платежоспособност, а втората – като динамична платежоспособност (Campagne, 1961) (Kastelijn & Remmerswaal, 1986). Задълженията, определени в застрахователните договори формулират концепцията за пасивите, докато техническите провизии са стойността на застрахователните задължения, отразени в баланса. Традиционно техническите провизии включват косвени пруденциални (благоразумни) граници (Sandström, 2007). Теорията на риска позволява да се даде оценка на степента на платежоспособност и подобни риск-базирани оценки се стремят да включат обобщение на всички рискове, с които се сблъскват застрахователите (IAA, 2004). В средата на първото десетилетие на XXI век Международната актюерска асоциация, IAA и Международната асоциация на застрахователните надзори, IAIS се обединяват и лансират стандарти и правила за определяне на платежоспособност на застрахователите, преминавайки от сферата на теоретичните постановки към сферата на нормативните правила. (IAIS, 2006) (IAA, 2004). В основата на риск-базираната система, възприета от международните асоциации е подхода на общия баланс, засягащ взаимозависимостта между активите и пасивите на баланса и въздействието на Минималното капиталово изискване, Капиталовото изискване за платежоспособност и допустимостта на капитала за покриване на изискванията.

За да се изпълнят изискванията на подхода на общия баланс, е необходимо използването на финансовите концепции за оценяване на активите и пасивите, оценяване и адаптиране на несигурността в пасивите и активите, измерване на риска и рисково моделиране (снижаване на риска, диверсификация). Именно необходимостта от включване на инвестиционните техники за управление на активи, волатилността на финансовите пазари, възникването и развитието на застрахователно обвързаните ценни книжа, оценяването на активите при наличието или отсъствието на пазар поражда необходимостта от „актюер от третия тип“, както описва новите квалификации на актюерската професия Ханс Бюлман (Biihlmann, 1987). Според Бюлман, „актюер от първи тип“ е актюерът в животозастраховането, работещ с детерминистични модели, „актюер от втори тип“ е актюерът в общото застраховане, оперираш с вероятностните методи, включващи риска. А „актюерът от третия тип“ е актюерът, работещ с инвестиционната страна на застраховането и стохастичните процеси на финансовите пазари.

3. Конвергенция на предлагането на финансовите услуги

В исторически план конвергенцията на финанси и застраховане започва посредством реализацията на концепцията „bankasurance“ – банковото застраховане. Свързването на банки и застрахователни компании във финансови конгломерати позволи интеграция на предлагането на застрахователни и финансови продукти, както и на посреднически и консултантски услуги на пазара на финансови услуги през последните 30 години. При икономията на мащаба се реализират големи редукции в разходите на прилагащите тази концепция банки и финансови конгломерати, постигна се допълнителна възвръщаемост и извличане на конкурентни предимства.

Съществуват културни и икономически различия, които определят различния успех на банковото застраховане в различните държави, включително и на стария континент, въпреки единната или близка регулация в дейността на банките. В негативен план концепцията може да е проводник на „финансова зараза“ – прескачане на фалити и кризи от едни субекти към други, поради свързаност и/или зависимост. Подобно явление беше наблюдавано по време на глобалната финансово-икономическа криза от 2007-2009 г.

Банковото застраховане може да се развива в различни модели, повечето от които са експлоатирани в българската практика. На първо

място, банката може да бъде посредник в продажбата на застрахователни продукти чрез регистриран застрахователен брокер или в ролята на застрахователен агент на определена застрахователна компания. Кръстосаните продажби са начин за съвместно предлагане на продукти на банка и застраховател в резултат на споразумение между тях, въпреки липсата на по-тесни връзки. По-тясната интеграция между банка и застраховател означава размяна на пакети акции, съвместни предприятия на банка и застраховател или мажоритарно участие в капитала на застрахователя при т.нар. каптивни застрахователни компании. Интегрирането на банкирането и застраховането в съвременното банково дело у нас стартира преди повече от две десетилетия, и след лансирането и тестването на различни подходи и модели в областта на банковото застраховане от търговските банки, днес безспорно е важен аспект от оперативната банкова дейност (Станимиров, 2018). Съществува потенциал за по-голям дял на интеграцията в предлагането на застрахователни и финансови продукти в България, което ще е естествен резултат от развитието на по-стабилен финансов, банков и застрахователен пазар, осъществяване на сливания и поглъщания и продължаващата тенденция на по-тясно свързване с европейските пазари.

4. Конвергенция на финансовите и застрахователните (презастрахователните) пазари

Конвергенцията на финансовите и застрахователните (презастрахователните) пазари продължава да променя практиките и на двата традиционни пазара. Това доведе до създаването, усъвършенстването и развитието на нов клас активи - хибридните финансово-застрахователни инструменти. Секюритизацията в застраховането премина през различни застрахователно-обвързани ценни книжа - катастрофичните фючърси и опции, катастрофичните облигации, гаранции за индустриални загуби и частните пласменти застрахователно-обвързани ценни книжа.

Конвергенцията на финансовите и застрахователните (презастрахователните) пазари се обусловена от различни фактори: все позначимия катастрофичен риск, пазарната неефективност на презастрахователния пазар, вследствие на специфичните цикли на подновяване на застраховките, напредъка във високите технологии (Cummins & Weiss, 2008) и улеснения достъп до финансовите пазари на широк кръг инвеститори. Природните бедствия все повече се пораждат от климатичните промени, което ще увеличи в бъдеще негативните последици

от катастрофични събития. В крайбрежните райони по света са разположени градовете и регионите с най-висока икономическа активност, от което щетите от климатичните промени ще се усилят още повече. През последните две десетилетия в застрахователната индустрия се отбелязва намален финансов капацитет, недостатъчен за покриване на възможните загуби от природни катастрофи. Това даде стимул за финансови иновации в областта на рисково обвързаните ценни книжа (RLS), чрез които да се генерират допълнителни ресурси, за нов капацитет в допълнение към традиционния застрахователен и презастрахователен пазар. Появата на застрахователно-обвързани ценни книжа (ILS) създаде принципно нов тип трансфер на застрахователен риск към капиталовите пазари. От една страна, този нов клас активи концентрира нов капитал за застрахователи и презастрахователи за обезщетения по катастрофични събития, зачестили и с по-неблагоприятни последици за населението и икономиката в последните години. От друга страна, хибридните финансово-застрахователни инструменти предложиха интересни и привлекателни характеристики на инвеститорите – имунизиране срещу лихвения риск, некорелиране с другите класове активи, слабо корелиране с ценни книжа в рамките на същия клас активи. Поради това инвестирането в застрахователно-обвързани ценни книжа и включването им в портфейл води до забележителна диверсификация. Катастрофичните облигации в допълнение се инвестират в ликвидни ценни книжа с висок рейтинг в доверителен фонд и не съдържат кредитен риск.

България е изложена на различни катастрофични рискове – земетресения, наводнения, засушавания, ураганни ветрове и градушки. За съжаление, ниското застрахователно проникване и плътност са основен проблем пред развитието на хибридните финансово-застрахователни инструменти. Финансирането на възстановяването на пострадалите населени места и региони е зависимо от публичните фондове за бедствия и аварии, което от своя страна е пречка пред по-широкото търсене на застрахователна защита. Застрахователният пазар разполага с необходимия капацитет, но той не се използва оптимално.

Заключение (Изводи)

Изследването показва примери за конвергенция на финансовите и застрахователните пазари, продукти и процедури, проявяваща се в редица случаи на пресечни точки на застраховането и финансите. От една страна, теоретичните идеи и модели в застраховането и финансите

все повече се допълват, което поражда необходимост от съвместни анализи, проучвания и академични програми. От друга страна, банковата практика създаде и разви интеграцията в продажбените канали на банкови и застрахователни продукти, известна като банково застраховане. Не на последно място, конвергенцията на финансовите и застрахователните доведе до създаването, усъвършенстването и развитието на нов клас активи - хибридните финансово-застрахователни инструменти.

ЛИТЕРАТУРА

Bank for International Settlements. (2020). *Basel Committee on Banking Supervision reforms - Basel III.* Retrieved 1 12, 2020, from https://www.bis.org/bcbs/basel3: https://www.bis.org/bcbs/basel3/b3summarytable.pdf

Biihlmann, H. (1987). Actuaries of the Third Kind'? *ASTIN Bulletin, 17*, 137.

Campagne, C. (1961). *Standard minimum de solvabilité applicable aux enterprises d'assurances.* Report of the OECE, March II. Reprinted in Het Verzekerings-Archief deel XLVIII.

ECRI. (2020). *International Business Cycle Dates*. Retrieved 1 12, 2020, from www.businesscycle.com/ecri-business-cycles: https://www.businesscycle.com/ecri-business-cycles/international-business-cycle-dates-chronologies

IAA. (2004). *A Global Framework for Insurer Solvency Assessment.* Ontario, Canada: IAA, Ontario.

IAIS. (2006). *The IAIS Common Structure for the Assessment of Insurer Solvency.* IAIS.

Kastelijn, W. M., & Remmerswaal, J. M. (1986). Solvency, Surveys of Actuarial Studies 3. *Nationale-Nederlanden N.V.*

National Bureau of Economic Research, I. (2020). *US Business Cycle Expansions and Contractions*. Retrieved 1 12, 2020, from www.nber.org/cycles.html: https://www.nber.org/cycles.html

Pentikiiinen, T. (1952). On the net retention and solvency of insurance companies. *Skandinavisk Aktuarietidskrift*(35), 71-92.

Sandström, A. (2007). SOLVENCY : a historical review and some pragmatic solutions. *Bulletin / Swiss Association of Actuaries*.

Станимиров, С. (2018). *БАНКОВОТО ЗАСТРАХОВАНЕ КАТО ОСЪЗНАТА НЕОБХОДИМОСТ В БАНКИРАНЕТО В БЪЛГАРИЯ.* Свищов: АИ Ценов.

АНАЛИЗ НА ПОКАЗАТЕЛИТЕ ЗА КАПИТАЛОВА АДЕКВАТНОСТ НА БАНКИТЕ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ПЕРИОДА 2007 – 2018 Г.

Гл. ас. д-р Аглика Кънева
катедра „Финанси“,
УНСС,
aglika.kaneva@abv.bg

Резюме: *Докладът е посветен на анализ на динамиката на някои показатели за капиталова адекватност на банките в България - обща капиталова адекватност и адекватност на капитала от първи ред. Прави се сравнителен анализ на динамиката на тези показатели на банките в България.*

Ключови думи*: банки, банкова система, показатели за капиталова адекватност, обща капиталова адекватност, адекватност на капитала от първи ред, България.*

JEL: *G210.*

ANALYSIS OF THE CAPITAL ADEQUACY RATIOS OF THE BANKS IN BULGARIA DURING THE 2007 – 2018 PERIOD

Aglika Kaneva, Chief Assist. Prof. Ph.D.
Department of Finance,
UNWE,
aglika.kaneva@abv.bg

Abstract: *This research is dedicated to the analysis of the dynamics of several capital adequacy ratios of the banks in Bulgaria - total capital ratio and Tier 1 capital ratio. A comparative analysis has been made of the dynamics of these indicators of the banks in Bulgaria.*

Key words: *banks, banking system, capital adequacy ratios, total capital ratio, Tier 1 capital ratio, Bulgaria.*

JEL: *G210.*

Изследването на капиталовата адекватност на банките в България е концентрирано върху някои ключови финансови показатели за кредитните институции като обща капиталова адекватност и адекватност на капитала от първи ред. Периодът на изследването е от януари 2007 г. до декември 2018 г. включително. Този период обхваща годините на световната финансова и икономическа криза и дълговата криза в еврозоната. В настоящето изследване са използвани официални статистически данни на БНБ, както и данни от финансовите отчети на банките за съответните години.

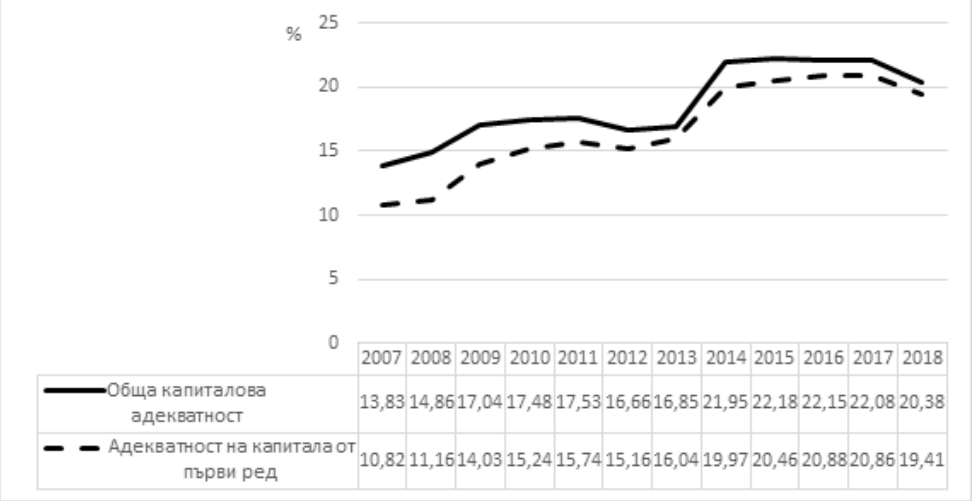

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Обща капиталова адекватност	13,83	14,86	17,04	17,48	17,53	16,66	16,85	21,95	22,18	22,15	22,08	20,38
Адекватност на капитала от първи ред	10,82	11,16	14,03	15,24	15,74	15,16	16,04	19,97	20,46	20,88	20,86	19,41

Фигура 1. Обща капиталова адекватност и адекватност на капитала от първи ред на банковата система в България през периода 2007 – 2018 г. (%)

Изискванията на БНБ са процентът на общата капиталова адекватност да не бъде по-малко от 12%, а този на капитала от първи ред – не по-малко от 6%. През 2009 г. БНБ въвежда изискване, капиталът от първи ред да не бъде по-малко от 10%, като се цели допълнителна стабилност в банковата система по време на финансовата криза. С влизането в сила на общите за ЕС изисквания за капиталови съотношения през 2014 г., които целят да приложат новите световни стандарти за банковия капитал Базел III, минимално изискваната капиталова адекватност се повишава до 13.5% за банковия сектор. Към минимално изискваната капиталова адекватност от 8% се добавят предпазен капиталов буфер в размер на 2.5% от сумата на общата рискова експозиция на банките и капиталов буфер за системен риск, равняващ се на 3% от рисковопретеглените експозиции в България, а по преценка на БНБ се

прилага и за експозиции в трети държави (Наредба № 8 от 24 април 2014 г. на БНБ за капиталовите буфери на банките, Обн., ДВ, бр. 40 от 13 май 2014 г., с. 2). Съотношението на капитал от първи ред е 6% (Наредба № 7 от 24 април 2014 г. на БНБ за организацията и управлението на рисковете в банките, Обн., ДВ, бр. 40 от 13 май 2014 г., с. 13). Кредитните институции следва да отговарят на задължителни минимални капиталови изисквания за съотношение на базов собствен капитал от първи ред (от 4.5%).

С цел смекчаване на въздействието на цикличните рискове върху финансовата стабилност през месец септември 2018 г. БНБ въведе антицикличния капиталов буфер, приложим към местните кредитни рискови експозиции, в размер на 0,5% в сила от месец октомври 2019 г. (http://www.bnb.bg/PressOffice/POPressReleases/POPRDate/PR_20181214_CCB_BG). От 1 януари 2018 г. се прилага и капиталов буфер за други системно значими институции (ДСЗИ) с нива между 0,125% - 0,50%, който е основен макропруденциален инструмент за противодействие на структурните рискове. През месец ноември 2018 г. БНБ извърши ежегодния преглед на буфера и идентифицира като ДСЗИ десет банки, за които са определени индивидуални нива през 2019 г. в интервала от 0,25% до 0,75%, а през 2020 г. – от 0,50% до 1% (http://www.bnb.bg/PressOffice/POPressReleases/POPRDate/PR_20181105_BG).

Общата капиталова адекватност на българските банки нараства през периода 2007 - 2011 г. Съществено по размер нарастване се наблюдава през 2009 г. и за няколко години показателят остава на почти непроменени нива. През 2009 г. банковата система запазва стабилни финансовите си параметри. Данните са в рамките на прогнозираните от БНБ нива. Формираната в края на месец декември 2009 г. печалба, макар и по-ниска спрямо 2008 г. осигурява допълнителен ресурс за подкрепа на капитала. На нейна база се гарантира възвръщаемост на активите на системата на нива над средните за повечето банкови системи в ЕС (Йоцов, 2014). В периода 2007 – 2010 г. БНБ промени рамката за отчитане на капиталовата адекватност с цел постоянство в качеството на капитала и цялостната му способност да абсорбира шокове като негова основна функция. Вероятно като резултат от тези мерки показателят бележи ръст (Йоцов, 2014). През 2011 г. се запазват тенденциите за стабилни стойности на капиталовите показатели, които са основание за разширяване на банковия бизнес. Лекият спад в капиталовата адекватност се отнася за повишеното кредитиране на фирми и новите из-

исквания за отчитане на кредитен риск. През 2012 г. е отчетено понижение под влияние на обезценките и специфичните провизии за кредитен риск и увеличението на отбивите от капитала. Капиталът запазва своята постоянна структура и показва индикации за стабилност при шокове (Йоцов, 2014). Най-голямото по размер покачване на показателя е отчетено през 2014 г., след което до края на периода се задържа на близки стойности.

През периода 2007 - 2017 г. адекватността на капитала от първи ред на българските банки непрекъснато нараства, като почти удвоява стойността си. През 2018 г. е отчетено понижение. Това вероятно се дължи на въвеждането на Международен стандарт за финансово отчитане 9, който влиза в сила от началото на 2018 г. Според него банките начисляват по-големи провизии включително и по обслужвани кредити, като резултат от което собственият капитал на банките намалява. Към месец юни 2019 г. както общата капиталова адекватност, така и адекватността на капитала от първи ред на българската банкова система отново се увеличават съответно до 20.54% и 19.72%.

Дори след началото на кризата капиталовата адекватност на българските банки се запазва висока. Нивото им на капиталова адекватност е над два пъти по-високо от изискванията на базелските стандарти (Йоцов, 2014).

Капиталовата адекватност на банковата система остава много добра като резултат от печалбите и натрупаните резерви на кредитните институции. По време на финансовата криза банките намаляват отпуснатите кредити. Те завишават значително изискванията си към потенциалните кредитополучатели, което допълнително намалява броя на одобрените за финансиране проекти. От фигурата е видно, че двата показателя са значително над минималните изисквания на БНБ. БНБ е консервативна институция и тези нормативни изисквания са високи в сравнение с банковите регулации в ЕС. Банките преизпълняват тези норми като поддържат капиталовата адекватност на високо ниво. Следва да се отбележи, че някои банки получиха препоръки за набиране на капитал от БНБ, за да подобрят капиталовата си адекватност. В банковата система съществуват значителни по размер резерви от финансови средства, за които се извършват лихвени плащания без да се получават доходи от лихви. Тези стойности на показателите показват влошаване на рентабилността и запазване на стабилността.

Капиталовата адекватност на банковата система в България трайно се поддържа на високо ниво. Банките трайно спазват изисква-

ията за капиталова адекватност. Капиталовата адекватност на търговските банки, измерена чрез общата капиталова адекватност и адекватност на капитала от първи ред устойчиво и значително превишава нормативните минимуми. В обобщение българската банкова система трайно се поддържа висококапитализирана, което позволява на банките относително добре подготвени да посрещнат предизвикателствата на съвременното развитие на националната икономика и трудностите на финансовите пазари в световен мащаб (Трифонова, 2002).

По линия на регулациите и във връзка с правилното управление на адекватността на капитала се наблюдава тенденция за капитализирането на печалбата от банките като инструмент за повишаване на капиталовата адекватност. Целейки стабилизиране на стойностите й, през месец април 2008 г. БНБ разреши на банките да включат в капиталовата си база полугодишната си текуща печалба. Освен положителното влияние на тази промяна, в друга насока банките управляват средствата си за сметка на акумулираната печалба, което се доказва чрез високите темпове на растеж на адекватността на капитала от първи ред през следващите години спрямо темповете на растеж на общата капиталова адекватност (Йоцов, 2014).

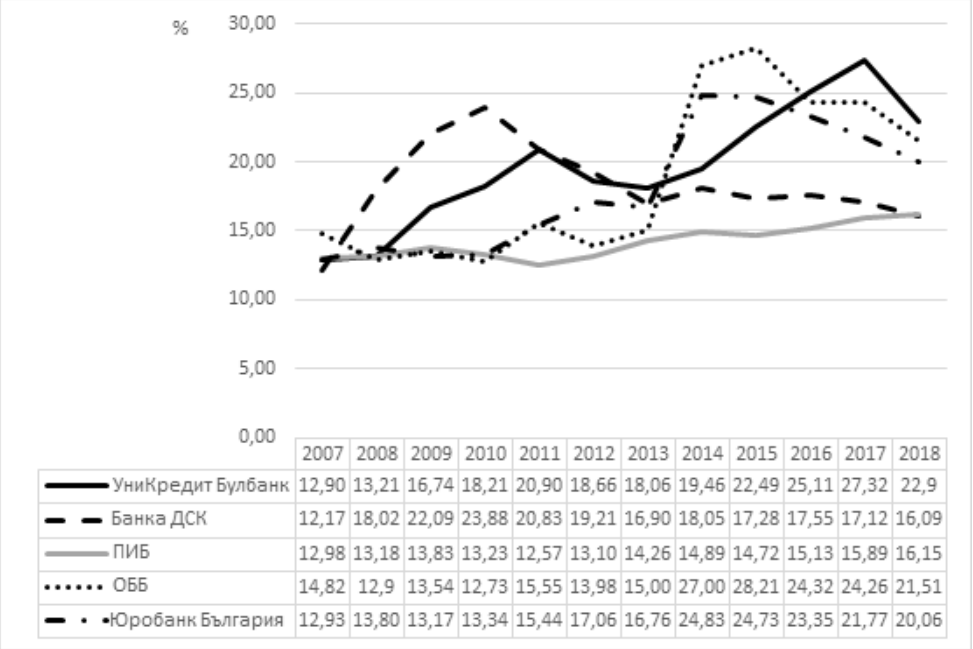

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
УниКредит Булбанк	12,90	13,21	16,74	18,21	20,90	18,66	18,06	19,46	22,49	25,11	27,32	22,9
Банка ДСК	12,17	18,02	22,09	23,88	20,83	19,21	16,90	18,05	17,28	17,55	17,12	16,09
ПИБ	12,98	13,18	13,83	13,23	12,57	13,10	14,26	14,89	14,72	15,13	15,89	16,15
ОББ	14,82	12,9	13,54	12,73	15,55	13,98	15,00	27,00	28,21	24,32	24,26	21,51
Юробанк България	12,93	13,80	13,17	13,34	15,44	17,06	16,76	24,83	24,73	23,35	21,77	20,06

Фигура 2. Обща капиталова адекватност на банките от първа група в България през периода 2007 – 2018 г. (%)

Разглежданите в анализа банки от първа група покриват нормативните изисквания за обща капиталова адекватност. Банка ДСК ЕАД, Юробанк България АД и УниКредит Булбанк АД имат по-високи стойности на съотношението на капиталова адекватност. ПИБ АД и ОББ АД поддържат стойности на коефициента по-близки до минималните нормативни изисквания. При ПИБ АД е отчетен най-голям капиталов недостиг при стрес тестовете от 2016 г.

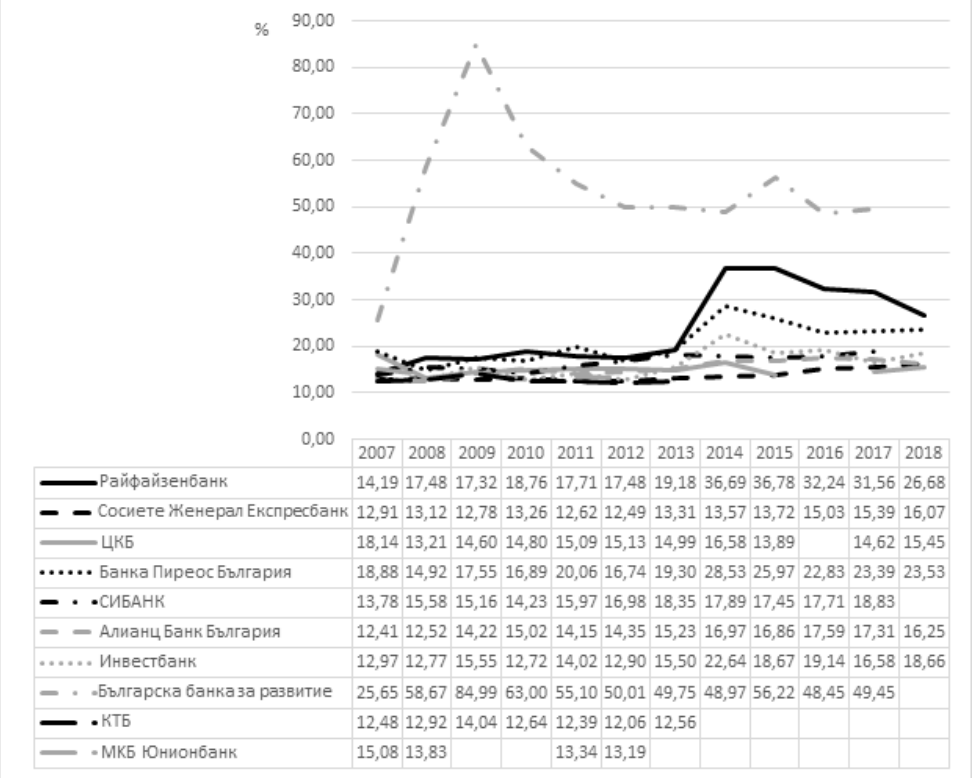

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Райфайзенбанк	14,19	17,48	17,32	18,76	17,71	17,48	19,18	36,69	36,78	32,24	31,56	26,68
Сосиете Женерал Експресбанк	12,91	13,12	12,78	13,26	12,62	12,49	13,31	13,57	13,72	15,03	15,39	16,07
ЦКБ	18,14	13,21	14,60	14,80	15,09	15,13	14,99	16,58	13,89		14,62	15,45
Банка Пиреос България	18,88	14,92	17,55	16,89	20,06	16,74	19,30	28,53	25,97	22,83	23,39	23,53
СИБАНК	13,78	15,58	15,16	14,23	15,97	16,98	18,35	17,89	17,45	17,71	18,83	
Алианц Банк България	12,41	12,52	14,22	15,02	14,15	14,35	15,23	16,97	16,86	17,59	17,31	16,25
Инвестбанк	12,97	12,77	15,55	12,72	14,02	12,90	15,50	22,64	18,67	19,14	16,58	18,66
Българска банка за развитие	25,65	58,67	84,99	63,00	55,10	50,01	49,75	48,97	56,22	48,45	49,45	
КТБ	12,48	12,92	14,04	12,64	12,39	12,06	12,56					
МКБ Юнионбанк	15,08	13,83			13,34	13,19						

Фигура 3. Обща капиталова адекватност на част от банките от втора група в България през периода 2007 - 2018 г. (%)

Разглежданите в анализа банки от втора група покриват нормативните изисквания за обща капиталова адекватност. Райфайзенбанк (България) ЕАД и Банка Пиреос България АД имат по-високи стойности на съотношението на капиталова адекватност. Сосиете Женерал Експресбанк АД, Инвестбанк АД и КТБ АД поддържат стойности на коефициента по-близки до минималните нормативни изисквания. Правят впечатление в пъти по-високите стойности на този показател на ББР АД в сравнение с другите банки през целия разглеждан период.

На 15 януари 2019 г. Банка ДСК ЕАД финализира сделката за придобиване на Сосиете Женерал Експресбанк АД и нейните дъщерни дружества в България. До пълното приключване на интеграционния процес, който се планира да продължи до 2020 г., двете институции ще продължат да извършват своята оперативна дейност като две независими банки на един собственик. Дотогава Сосиете Женерал Експресбанк ще извършва дейността си като Експресбанк (https://www.expressbank.bg/bg/za-nas/za-ekspresbank.html).

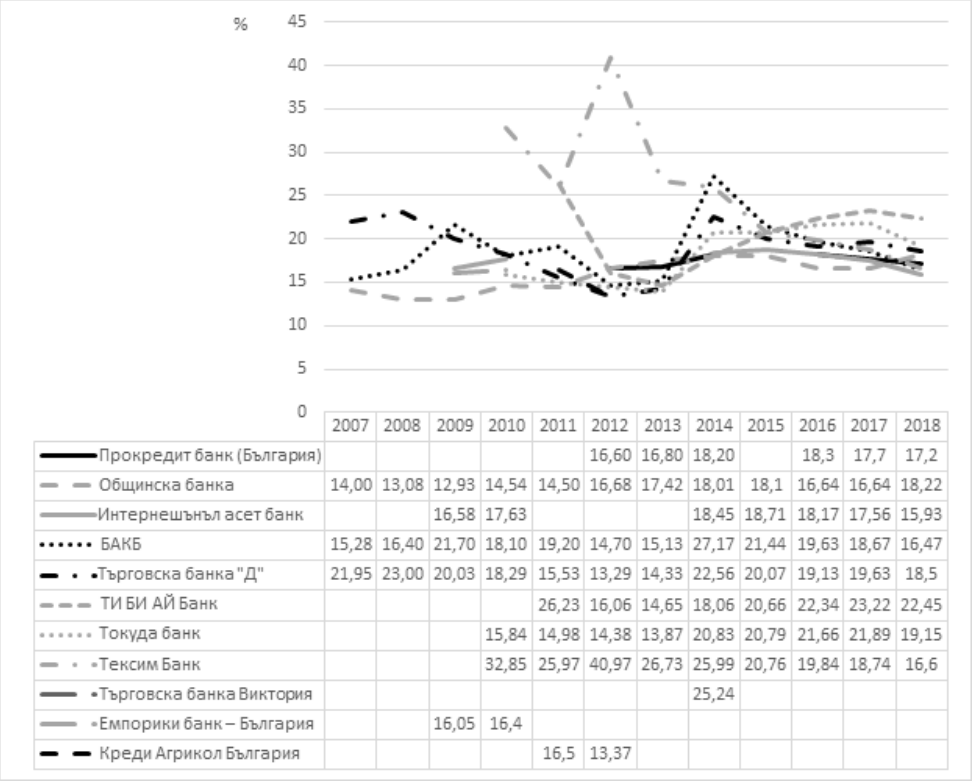

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Прокредит банк (България)						16,60	16,80	18,20		18,3	17,7	17,2
Общинска банка	14,00	13,08	12,93	14,54	14,50	16,68	17,42	18,01	18,1	16,64	16,64	18,22
Интернешънъл асет банк			16,58	17,63				18,45	18,71	18,17	17,56	15,93
БАКБ	15,28	16,40	21,70	18,10	19,20	14,70	15,13	27,17	21,44	19,63	18,67	16,47
Търговска банка "Д"	21,95	23,00	20,03	18,29	15,53	13,29	14,33	22,56	20,07	19,13	19,63	18,5
ТИ БИ АЙ Банк					26,23	16,06	14,65	18,06	20,66	22,34	23,22	22,45
Токуда банк				15,84	14,98	14,38	13,87	20,83	20,79	21,66	21,89	19,15
Тексим Банк				32,85	25,97	40,97	26,73	25,99	20,76	19,84	18,74	16,6
Търговска банка Виктория								25,24				
Емпорики банк – България			16,05	16,4								
Креди Агрикол България					16,5	13,37						

Фигура 4. Обща капиталова адекватност на част от банките от втора група в България през периода 2007 – 2018 г. (%)

Разглежданите в анализа банки от втора група покриват нормативните изисквания за обща капиталова адекватност. Видно е, че Общинска банка АД и Токуда банк АД поддържат стойности на коефициента по-близки до минималните нормативни изисквания. По високи стойности на показателя поддържат Тексим Банк АД, Българо-американска кредитна банка АД и Търговска банка „Д“ АД. И изменението на стойностите на този показател за отделните банки не е паралелно.

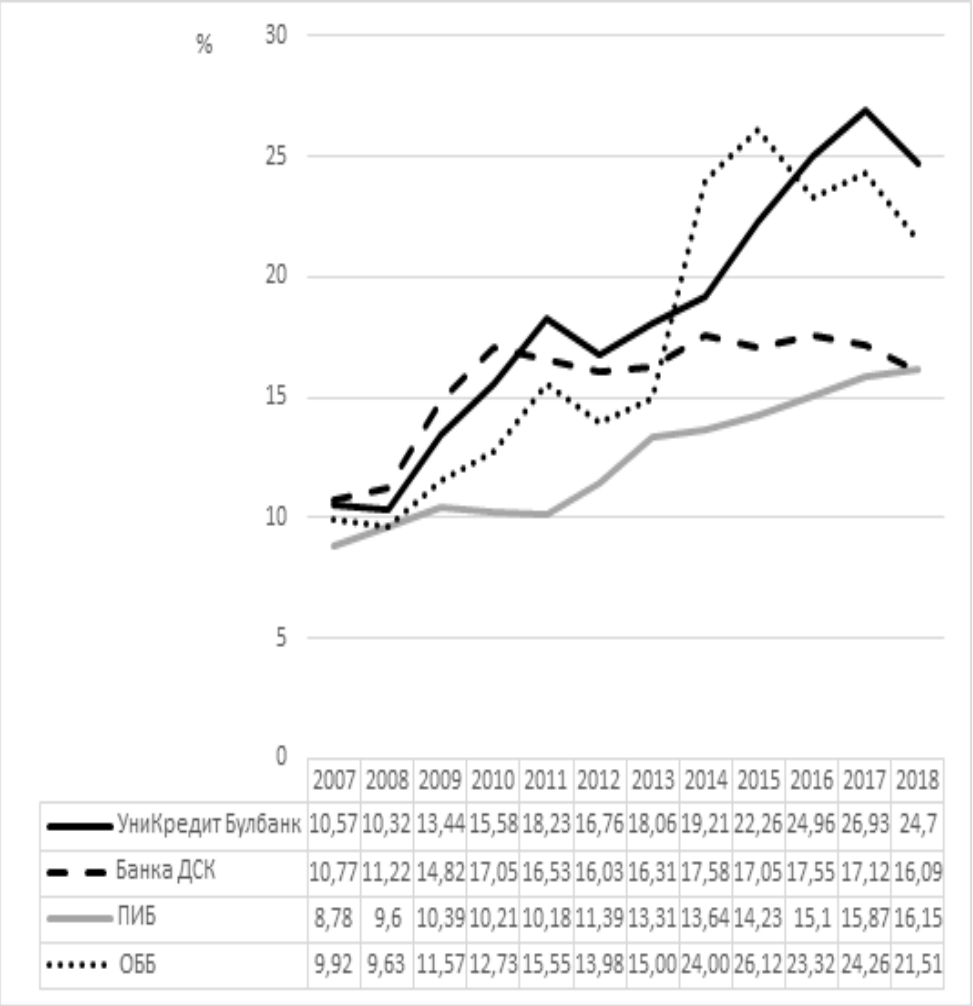

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
УниКредит Булбанк	10,57	10,32	13,44	15,58	18,23	16,76	18,06	19,21	22,26	24,96	26,93	24,7
Банка ДСК	10,77	11,22	14,82	17,05	16,53	16,03	16,31	17,58	17,05	17,55	17,12	16,09
ПИБ	8,78	9,6	10,39	10,21	10,18	11,39	13,31	13,64	14,23	15,1	15,87	16,15
ОББ	9,92	9,63	11,57	12,73	15,55	13,98	15,00	24,00	26,12	23,32	24,26	21,51

Фигура 5. Адекватност на капитала от първи ред на банките от първа група в България през периода 2007 – 2018 г. (%)

През анализирания период съотношението на адекватност на капитала от първи ред нараства във всичките пет банки от първа група, включени в анализа. Прави впечатление, че ПИБ АД и ОББ АД поддържат по-ниски стойности и по отношение на този показател в сравнение с Банка ДСК ЕАД и УниКредит Булбанк АД. Банките покриват нормативните изисквания за адекватност на капитала от първи ред.

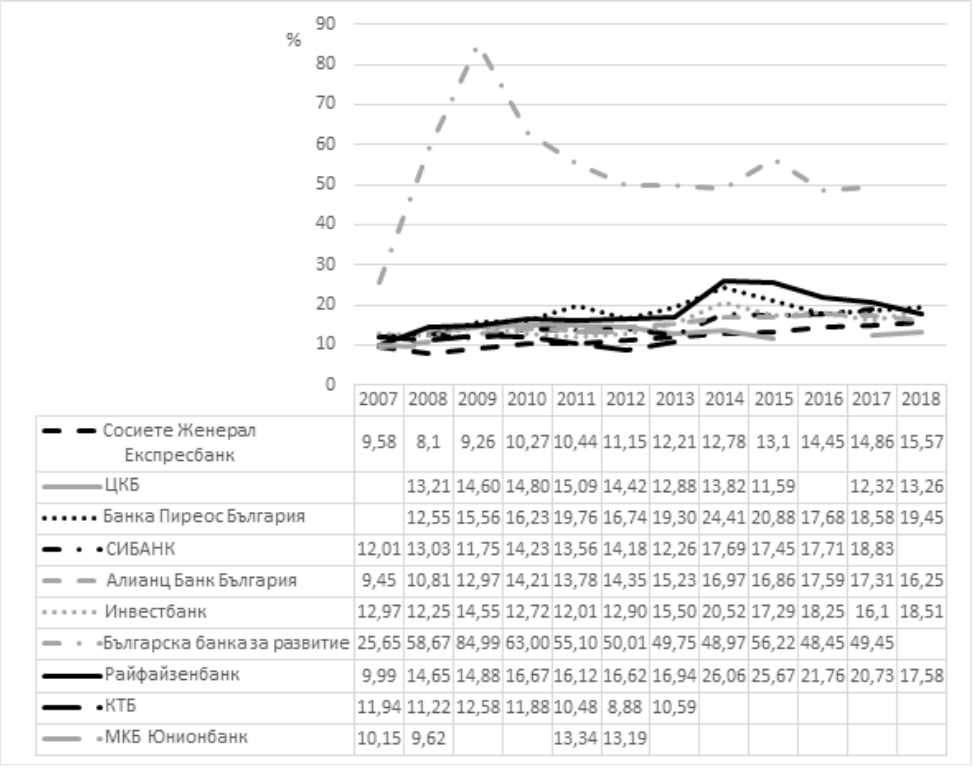

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Сосиете Женерал Експресбанк	9,58	8,1	9,26	10,27	10,44	11,15	12,21	12,78	13,1	14,45	14,86	15,57
ЦКБ		13,21	14,60	14,80	15,09	14,42	12,88	13,82	11,59		12,32	13,26
Банка Пиреос България		12,55	15,56	16,23	19,76	16,74	19,30	24,41	20,88	17,68	18,58	19,45
СИБАНК	12,01	13,03	11,75	14,23	13,56	14,18	12,26	17,69	17,45	17,71	18,83	
Алианц Банк България	9,45	10,81	12,97	14,21	13,78	14,35	15,23	16,97	16,86	17,59	17,31	16,25
Инвестбанк	12,97	12,25	14,55	12,72	12,01	12,90	15,50	20,52	17,29	18,25	16,1	18,51
Българска банка за развитие	25,65	58,67	84,99	63,00	55,10	50,01	49,75	48,97	56,22	48,45	49,45	
Райфайзенбанк	9,99	14,65	14,88	16,67	16,12	16,62	16,94	26,06	25,67	21,76	20,73	17,58
КТБ	11,94	11,22	12,58	11,88	10,48	8,88	10,59					
МКБ Юнионбанк	10,15	9,62			13,34	13,19						

Фигура 6. Адекватност на капитала от първи ред на част от банките от втора група в България през периода 2007 - 2018 г. (%)

През анализирания период съотношението на адекватност на капитала от първи ред нараства в банките от втора група, включени в анализа. Изключение от тази тенденция се наблюдава при ЦКБ АД и КТБ АД, където стойностите на показателя намаляват към края на периода в сравнение с неговото начало. КТБ АД има много близки стойности на показателя до минималните нормативни изисквания през 2011 и 2013 г., а през 2012 г. не покрива минималните капиталови изисквания, като съотношението на адекватност на капитала от първи ред на банката възлиза на 8.88%. Следва да се отбележи, че Сосиете Женерал Експресбанк АД поддържа по-ниски стойности, а Райфайзенбанк (България) ЕАД и Банка Пиреос България АД - по-високи стойности и по отношение на този показател в сравнение с останалите банки. При ББР АД и по отношение на адекватността на капитала от първи ред се отчитат много по-високи стойности в сравнение с другите кредитни институции през анализирания период. Банките покриват нормативните изисквания за адекватност на капитала от първи ред.

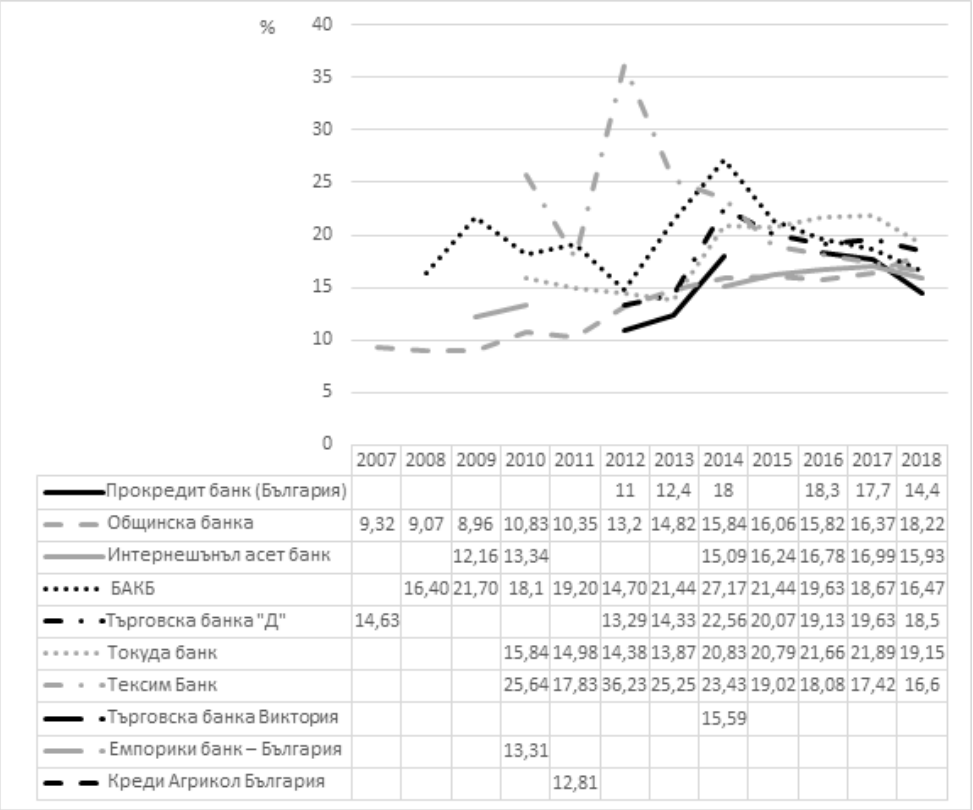

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Прокредит банк (България)						11	12,4	18		18,3	17,7	14,4
Общинска банка	9,32	9,07	8,96	10,83	10,35	13,2	14,82	15,84	16,06	15,82	16,37	18,22
Интернешънъл асет банк			12,16	13,34				15,09	16,24	16,78	16,99	15,93
БАКБ		16,40	21,70	18,1	19,20	14,70	21,44	27,17	21,44	19,63	18,67	16,47
Търговска банка "Д"	14,63					13,29	14,33	22,56	20,07	19,13	19,63	18,5
Токуда банк				15,84	14,98	14,38	13,87	20,83	20,79	21,66	21,89	19,15
Тексим Банк				25,64	17,83	36,23	25,25	23,43	19,02	18,08	17,42	16,6
Търговска банка Виктория								15,59				
Емпорики банк – България				13,31								
Креди Агрикол България					12,81							

Фигура 7. Адекватност на капитала от първи ред на част от банките от втора група в България през периода 2007 – 2018 г. (%)

През анализирания период всички разглеждани банки от втора група отговарят на нормативните изисквания за адекватност на капитала от първи ред. Стойностите на показателя са по-високи през 2018 г. в сравнение с 2007 г. Следва да се отбележи, че Общинска банка АД поддържа по-ниски стойности, а Българо-американска кредитна банка АД - по-високи стойности и по отношение на този показател в сравнение с останалите банки. При Тексим Банк АД и по отношение на адекватността на капитала от първи ред се отчитат много по-високи стойности в сравнение с другите кредитни институции през анализирания период.

Като цяло показателите за капиталова адекватност на банките в България са високи, но при големите банки с местни собственици индикаторите са под средното за банковата система.

ЛИТЕРАТУРА

Йоцов, В. (2014). *Отражение на глобалната криза върху финансовия сектор в България*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.

Трифонова, С. (2002) *Паричен съвет, банкова система и финансово развитие*. София: Университетско издателство „Стопанство“.

Наредба № 7 от 24 април 2014 г. на БНБ за организацията и управлението на рисковете в банките, Обн., ДВ, бр. 40 от 13 май 2014 г.

Наредба № 8 от 24 април 2014 г. на БНБ за капиталовите буфери на банките, Обн., ДВ, бр. 40 от 13 май 2014 г.

http://www.bnb.bg/PressOffice/POPressReleases/POPRDate/PR_20181105_BG

http://www.bnb.bg/PressOffice/POPressReleases/POPRDate/PR_20181214_CCB_BG

https://www.expressbank.bg/bg/za-nas/za-ekspresbank.html

ЕВОЛЮЦИЯ НА ДЪРЖАВНИЯ НАДЗОР ВЪРХУ ЗАСТРАХОВАТЕЛНАТА ДЕЙНОСТ В БЪЛГАРИЯ

Главен асистент д-р Анелия Панева
Катедра „Застраховане и социално дело“,
СА „Д. А. Ценов“,
e-mail: a.paneva@uni-svishtov.bg

Резюме: *Преходът от централно-управлявана към пазарна икономика поставя края на монопола в застраховането в България. С влизането в сила на Закона за застраховането на 01.01.1997 година държавният надзор върху дейността на застрахователите след 51-годишно прекъсване се възстановява. От началото на икономическите и политическите промени у нас застрахователният надзор се осъществява от редица държавни институции. Това е обусловено от различните етапи в развитието на обществото ни, респ. на застраховането, през този период.*

Ключови думи*: застрахователен надзор, концесионна система с материален надзор, надзорна институция.*

JEL*: G22.*

EVOLUTION OF STATE INSURANCE SUPERVISION IN BULGARIA

Head Assistant Anelia Paneva, PhD
Department of Insurance and Social Security,
D. A. Tsenov Academy of Economics,
e-mail: a.paneva@uni-svishtov.bg

Abstract: *The transition from a centrally managed economy to a market economy puts the end of the insurance monopoly in Bulgaria. The state supervision of the insurers' activity is restored after 51-years break with the adoption of the Insurance Act, effective from 01.01.1997. Since the beginning of the economic and political changes in our country the insurance supervision has been carried out by a number of state institutions. This is conditioned by the various stages in the development of our society and insurance respectively during this period.*

Key words: *insurance supervision, concession system with material supervision, supervision institution*

JEL: *G22*

Въведение

Развитието на икономиката в съвременното общество е немислимо без застраховането. В специализираната литература то е определяно като икономическа категория, наука и вид човешка дейност (Ерусалимов & Василев, 2018, стр. 21). Спецификата на застрахователната дейност и нейната голяма обществена значимост предопределят държавата да търси начини за регулиране на породилите се застрахователни отношения. От своето въвеждане до наши дни държавният застрахователен надзор в България се осъществява от различни институции. Техните функции са обусловени от етапа на развитие на обществото ни. Еволюцията на обществените и пазарните отношения в нашата страна е последвана от еволюция и на застрахователната дейност, респективно и на държавния надзор върху нея.

1. Начално развитие и организационно-структурни промени на държавния застрахователен надзор в България

Застраховането в България започва своето развитие само 4 години след Освобождението, когато през 1882 година, с разрешение на българското правителство, в град Русе се открива подразделение на румънското животозастрахователно дружество „Дачия-Романия“. Последвалото бурно и стихийно развитие на застрахователната дейност води до необходимостта от държавна намеса, която да регулира застрахователните отношения.

Началото на държавния надзор върху застрахователната дейност в България се поставя с приемането на Закона за държавен контрол върху частните застрахователни предприятия на 26 юли 1926 година. В страната ни започва да се прилага най-строгата система, а именно – концесионната система с постоянен материален надзор. Тя изисква създаване на специален държавен орган, който да контролира дейността на застрахователните дружества от момента на издаване на разрешение за работа до момента на ликвидацията им. Системата е свързана с лицензиране на застрахователните дружества от надзорната институция, целогодишен контрол върху отчетността им, проверка на отчисленията за нормативно регламентираните фондове и резерви, контрол върху инвестиционната им дейност и тяхната платежоспособност, издаване на предписания, налагане на санкции, отнемане лиценза на дружествата.

Смяната на политическата система и национализацията на частните застрахователни дружества през 1946 година водят до държавен монопол върху застраховането. След двадесетгодишно функциониране в България престава да се осъществява държавен застрахователен надзор.

Преходът от централно-управлявана към пазарна икономика, който започна в началото на 90-те години на миналия век, постави край на монопола в застраховането. Историята се повтори и първите години след смяната на системата се характеризираха с липсата на законова регламентация на застрахователната дейност и на държавен застрахователен надзор. Това позволи за кратък период на българския застрахователен пазар да се появят голям брой застрахователни дружества (по неофициални данни те са над 170) (Илиев, 2013, стр. 315). Поради липсата на специализирана за застраховането нормативна уредба учредяването им тогава става с минимален капитал, инвестирането на собствените средства и резервите се извършва във високо рискови носители, нарушават се условията по застраховките в ущърб на застрахованите, осъществяват се некоректни действия към потребителите на застрахователни услуги.

С влизането в сила на Закона за застраховането на 01 януари 1997 година тези практики са прекратени и държавният застрахователен надзор в България е възстановен. Въвеждат се точни и ясни регулации на застрахователната дейност в страната в съответствие с международно приети принципи и изисквания, лицензионен режим за достъп до застрахователния пазар и засилен контрол от страна на държавата върху дейността на застрахователите. В страната ни отново се прилага концесионната система с постоянен материален надзор, определяна от специалистите като най-строга. Първоначалната задача тогава е да се вземат решения за лицензиране или отказ на лиценз на функциониращите към момента застрахователни дружества. От заварените застрахователи се изисква да приведат дейността си съгласно постановките на Закона и да поискат разрешение за извършване на застрахователна дейност до 31 март 1998 година. Непоискалите, както и неполучили разрешение за застрахователна дейност прекратяват дейността си.

Законът за застраховането въвежда двустепенна система на държавен застрахователен надзор, който първоначално се осъществява от Национален съвет по застраховане към Министерски съвет и Дирекция за застрахователен надзор към Министерство на финансите. Националният съвет по застраховане е висшият орган в надзорната система. В процеса на неговото сформиране е признат приносът на Стопанска

академия „Д. А. Ценов“ – Свищов, в осигуряването на висококачествено обучение в областта на застраховането. В седемчленния състав на Националния съвет по застраховане са включени министърът на финансите (който е и председател на Съвета), министърът на правосъдието и правната евроинтеграция, министърът на вътрешните работи, министърът на труда и социалната политика, директорът на Дирекцията за застрахователен надзор, представител на Асоциацията на българските застрахователи и **хабилитиран преподавател по застраховане, посочен от Академичния съвет на Стопанската академия**.

Националният съвет по застраховане, по предложение на Дирекцията за застрахователен надзор, взема решенията за издаване и отнемане на лицензи за застрахователна дейност, разрешава преобразуването на застрахователни дружества, преотстъпването на застрахователни портфейли между застрахователи и др. Акцентът в надзорната дейност се поставя преди всичко върху размера на основния капитал. Поради строгостта на нормативната уредба в процеса по лицензиране се наблюдават две тенденции: обединения на застрахователни дружества с цел да се отговори на капиталовите изисквания на закона, и прекратяване дейността на дружества, които не покриват законовите изисквания. В резултат на лицензионния етап разрешение за извършване на застрахователна дейност получават само 25 от съществуващите застрахователи – 17 общозастрахователни акционерни дружества, 6 животозастрахователни акционерни дружества и 2 взаимозастрахователни кооперации.

Дирекцията за застрахователен надзор е изпълнителният орган на надзорната система и упражнява текущ контрол за законосъобразност върху дейността на местните и чуждестранните застрахователи, извършващи дейност на територията на България. Управлява се от директор, който се назначава от министър-председателя по предложение на Националния съвет по застраховане. Структурата на Дирекцията включва три управления – „Разрешения и надзор върху застрахователната дейност“, „Финансов надзор“ и „Правно“. При осъществяване на дейността си Дирекцията за застрахователен надзор съблюдава изискванията за постепенна хармонизация на българската надзорна дейност в областта на застраховането с тази на страните от Европейския съюз и с международните стандарти. За дейността си Дирекцията за застрахователен надзор се отчита пред министъра на финансите.

В рамките само на шест години след възстановяването му през 1997 година застрахователният надзор в България претърпява три организационно-структурни изменения.

През 2001 година Дирекцията за застрахователен надзор и Главната дирекция за контрол върху хазарта се преобразуват в Агенция за надзор върху застраховането и хазарта, която съвместно с Националния съвет по застраховане поема държавния застрахователен надзор в България. Единната агенция се ръководи от директор, който се назначава и освобождава от Министерския съвет. Дейността на агенцията е организирана в две специализирани дирекции – „Застрахователен надзор“ и „Контрол върху хазарта“. Дирекция „Застрахователен надзор“ контролира цялостната дейност на застрахователите, застрахователните брокери и клоновете на чуждестранни застрахователи, и води публични регистри на поднадзорните си лица. Агенцията упражнява текущия надзор чрез събиране и анализиране на информация за дейността им и извършване на планови и извънредни проверки на място. При констатирани нарушения на застрахователната нормативна уредба и на общите условия за застраховане се издават предписания за отстраняването им.

Обединението на двата надзорни органа – Дирекцията за застрахователен надзор и Главната дирекция за контрол върху хазарта, се приема за спорно, тъй като застраховането и хазарта са две несъвместими дейности. За хазарт се приема „всяка **игра на случайността**, в която има залог и може да се получи печалба или да се загуби залогът (Закон за хазарта, чл. 2, ал. 1), докато застраховането е „**икономически обоснован метод**, базиран върху идеята за взаимопомощ, за компенсиране на загуби, претърпени от субектите, посредством образуване, организиране, управление и разпределение на застрахователен фонд“ (Ерусалимов & Василев, 2018, стр. 21-22). Освен това рискът при хазартните игри се оценява субективно, докато в застраховането оценката на риска се установява статистически.

Спорното формиране на Агенцията за надзор върху застраховането и хазарта налага отново промяна на регулаторната институция. Въз основа на промени в Закона за хазарта от началото на 2002 година Агенцията е закрита. С цел да се улеснят процедурите при издаване на разрешения за застрахователна и хазартна дейност, се създават два нови регулаторни органа към Министерството на финансите – Държавна комисия по хазарта и Агенция за застрахователен надзор, която съвместно с Националния съвет по застраховане започва да осъществява надзора върху застраховането в България. В структурата на застрахователния надзорен орган е създадена специализирана администрация, организирана в две дирекции – „Разрешения и специализиран надзор“ и „Проверки и финансов надзор“.

2. Съвременно развитие на държавния застрахователен надзор в България

Политическата и икономическа ориентация на нашата страна през последните години наложи следване на европейските тенденции в развитието на небанковия финансов сектор. Това отново доведе до преразглеждане на системата за държавен застрахователен надзор. Обсъждат се две възможности за реформа – запазване на децентрализирания модел за надзор върху небанковите икономически агенти с отделни регулаторни органи при засилване на взаимодействието между тях или интегриране на надзора чрез създаване на единен регулатор.

Следвайки европейските тенденции, в България се взема решение за създаване на единен надзорен орган. Застъпва се мнението, че той трябва да осигурява стабилността на цялата финансова система, а не да обхваща само отделни субекти на небанковия финансов сектор. С обединяването се разчита решенията, касаещи сектора, да се вземат в по-кратки срокове, при по-добра координация и по-високо ниво на защита интересите на всички участници на финансовия пазар. Създаването на единна надзорна институция следва да улесни обмена на информация с други държавни органи и с чуждестранни финансови регулатори. Предимство на обединения небанков надзор е и по-ефективното използване на материални и човешки ресурси, намаляването на държавната администрация и бюрократизма. Отчитайки посочените предимства, през 2003 година се създава Комисия за финансов надзор, образувана чрез сливане на Държавната комисия по ценните книжа, Агенцията за застрахователен надзор и Държавната агенция за осигурителен надзор. В резултат на тази промяна правомощията на Националния съвет по застраховане и на директора на Агенцията за застрахователен надзор се прекратяват.

Комисията за финансов надзор (КФН) представлява обединен специализиран държавен орган, който осъществява регулирането и финансовия надзор на капиталовия пазар, застрахователния пазар и пазара на допълнителното пенсионно осигуряване, т.е. на небанковите финансови институции в страната. Тя е независима от изпълнителната власт институция и за своята дейност се отчита пред Народното събрание на Република България. Дейността на Комисията е организирана в три основни управления – „Застрахователен надзор“, „Осигурителен надзор“ и „Надзор на инвестиционната дейност“. Ръководството й се осъществява от петима членове, които се избират от Народното събрание – председател, трима заместник-председатели, ръководещи по едно от

трите управления, и член на Комисията, подпомагащ политиката по анализ и оценка на рисковете на финансовите пазари, усъвършенстване на надзорната практика и защита интересите на инвеститорите, застрахованите и осигурените лица. Към настоящия момент държавният застрахователен надзор в България продължава да се осъществява от Комисията за финансов надзор и от нейния заместник-председател, ръководещ управление „Застрахователен надзор“.

Надзорът, осъществяван от Комисията, обхваща разпространението на застрахователните продукти, уреждането на застрахователните претенции, платежоспособността на застрахователите, образуването на застрахователно-технически резерви, активите за покритието им и допустимите собствени средства, общите условия по предлаганите застраховки. Дейността на Комисията, касаеща застрахователния бранш, е обособена, както следва:

- **регулаторна дейност**, която обхваща изготвянето и приемането на специализирани за застраховането нормативни документи, както и издаване на указания и инструкции относно прилагането и тълкуването им;
- **лицензионна дейност**, изразяваща се в осъществяването на предварителна проверка на изискуемите за даване на застрахователен лиценз документи и информация, издаване или изменение на разрешение за извършване на застрахователна дейност;
- **превантивен контрол** върху дейността на вече допуснатите до пазара застрахователи по отношение спазването на законовите изисквания, финансовото състояние на дружествата и достоверността на предоставяната от тях информация;
- **налагане на санкции** при установени нарушения от страна на застрахователните дружества.

Заключение

Историята на застрахователния надзор в България е предопределена от динамиката на политическото и икономическото развитие на страната. Веднага след Освобождението застраховането се развива стихийно, без контрол от държавата, за да се стигне до налагане, посредством закон, на най-строгата система за държавен надзор. Въвеждането на държавен монопол върху застрахователната дейност е последвано от стихийно развитие и липсата на надзор след неговото отпадане, за да се стигне отново до налагането чрез закон на най-строгата надзорна сис-

тема. Тя действа и към момента, като надзорната политика на държавата предполага лицензионен режим за достъп до застрахователния пазар и пълен контрол върху дейността на застрахователните дружества. Целта на провеждания застрахователен надзор е да се защитят интересите на застрахованите лица и да се осигурят условия за развитието на стабилен, прозрачен и ефективен застрахователен пазар.

ЛИТЕРАТУРА

ЕРУСАЛИМОВ Р., Василев В. Икономика на застраховането. Свищов: АИ Ценов, 2018 г.

ИЛИЕВ, Боян. Генезис на застрахователния пазар в Р България (1989-2013 г.) // Финансите и стопанската отчетност – състояние, тенденции, перспективи. Сборник доклади. Т. 1. Свищов: АИ Ценов, 2013, 315-319.

ПАНЕВА, Анелия. Застрахователен пазар. В. Търново: Фабер, 2017.

ЗАКОН за застраховането (отм.).

ЗАКОН за Комисията за финансов надзор. Обн. ДВ, бр. 8 от 28.01.2003 г., посл. доп., бр. 94 от 29.11.2019 г.

ЗАКОН за хазарта. Обн. ДВ. бр. 26 от 30.03.2012 г., посл. доп. ДВ. бр. 42 от 28.05.2019 г.

КОДЕКС за застраховането. Обн. ДВ, бр. 102 от 29.12.2015 г., посл. доп., бр. 42 от 28.05.2019 г.

ПРАВИЛНИК за дейността на Националния съвет по застраховане (отм.).

ПРАВИЛНИК за устройството и дейността на Агенцията за застрахователен надзор (отм.).

ПРАВИЛНИК за устройството и дейността на Агенцията за надзор върху застраховането и хазарта (отм.).

http://www.abz.bg/ – официален сайт на Асоциацията на българските застрахователи. Последен достъп – 20.11.2019 г.

http://www.zastrahovatel.com/. Последен достъп – 20.11.2019 г.

ОЦЕНКА СЪСТОЯНИЕТО НА ЗАДЛЪЖНЯЛОСТТА В ПОДСЕКТОР „МЕСТНО САМОУПРАВЛЕНИЕ“

Гл. ас. д-р Петко Ангелов
Докторант Силвия Заркова
Катедра „Финанси и кредит“,
Стопанска академия „Д. А. Ценов“ гр. Свищов,
p.angelov@uni-svishtov.bg, d010217179@uni-svishtov.bg

Резюме: *Настоящото изследване представя оценка на задлъжнялостта на основната административно-териториална единица-общината в България. Обект на настоящия доклад са общините, разположени по поречието на естествената граница на България - река Дунав. Целта е да се проучи развитието на динамиката на общинския дълг, да се оцени състоянието на задлъжнялостта в конкретни общини и да се изведат препоръки при управлението й. Оценяването се извършва на база сравнителен анализ на тримесечни статистически данни към началото на всяка календарна година за периода 2016-2019 г.*

Ключови думи*: дълг, местно самоуправление, общински бюджет, NUTS.*

JEL*: H71, H72.*

ASSESSMENT OF THE SITUATION OF LIABILITY IN THE LOCAL GOVERNMENT SUBSECTOR

Head Assist. Prof. Petko Angelov, PhD,
Silvia Zarkova, PhD Student
Department of Finance and Credit,
D. A. Tsenov Academy of Economics, Svishtov
p.angelov@uni-svishtov.bg; d010217179@uni-svishtov.bg

Abstract: *This study presents an assessment of the situation of liability of the main administrative-territorial unit-municipality in Bulgaria. The objective of this report is the municipalities located along the natural border of Bulgaria-Danube River. The purpose is to study the development of the dynamics of municipal debt, to assess the state of indebtedness in specific municipalities and to make recommendations for its management. The evaluation is based on a comparative analysis of quarterly statistics at he beginning of each calendar year for the period 2016 – 2019.*

Key words: *debt, local government, municipal budget, NUTS.*

JEL: H71, H72.

1. Въведение

Местното самоуправление е един от основните аспекти заложени на европейско ниво още от 1985 г. чрез Европейската харта за местно самоуправление (МРРБ, 1995). В нейният обхват попадат принципите, административната структура, условията и контрола на дейността на органите за местно самоуправление. Един от основните ангажименти на местната власт е поддържане на стабилно ниво на финансовите средства, защитаващи интересите на жителите на общината и нейното развитие. Налична е съществена връзка между държавния бюджет и финансирането на по-малките административни единици, в частност общините. На основание Закона за публичните финанси на РБългария (Министерство на финансите, 2017) бюджетите на общините се приемат от общинските съвети, съобразно закона. В неговия обхват се включват както акумулирането на ресурсите от бюджетните организации посредством различни видове постъпления, така и поемането на допълнителни средства за компенсиране на разходите, в т.ч. общинския дълг. Мащабният държавен дълг не само заплашва фискалната устойчивост на страната, но влияе върху финансовата стабилност и има неблагоприятно дългосрочно влияние върху икономическия растеж на страната. Различен от публичния дълг на европейските обединения и държавния дълг на отделните страни е дълга на ниво местна власт и неговите потенциални рискове. Местният държавен дълг се състои от задълженията, които местните органи за управление трябва да поемат за да покрият необходимите разходи за нуждите на съответната регионална структура (Владимирова & Найденов, 2011).Тя може да заеме пари по много различни начини. Тези механизми за вземане на заеми са краткосрочни и дългосрочни и могат да бъдат възстановени чрез данъчни приходи, потребителски такси или специални оценки. Често използвано средство е дългосрочният дълг за финансиране на големи капиталови активи като инфраструктура, сгради и големи оборудвания. Издаването на дълг най-общо увеличава общата стойност на активите, но също така позволява на местните власти да придобият или изградят в по-кратък срок капиталови активи, които в противен случай не биха могли да бъдат финансирани от съществуващия общински бюджет. Разпределянето по оптимален начин на плащанията по дълга в продължение на много години може да изглади до известна степен разходната част на бюджета и да създаде предпоставка за по-предсказуем паричен поток. Краткосрочният дълг би могъл да се използва за покриването на временен дефицит на паричните потоци или за осигуряването

на временен метод на финансиране, докато дългосрочните зами не бъдат обезпечени. Фиксирането на фискалната пропаст и набирането на средства за изграждането на регионална инфраструктура чрез местната финансова платформа е сред най-често използваните вложения на местните задължения. (Павлова, 2017)

Териториалните единици в Република България са разпределени на три основни статистически единици (НСИ, 2013): статистически зони, статистически райони и области. Общините са основни териториални самоуправляващи се общности в страната. Числовият им брой възлиза на 265 общини, разпределени в 28 области. Фокусът на настоящото изследване са общините, разположени по поречието на р. Дунав – Свищов, Видин, Козлодуй, Оряхово, Белене, Русе и Силистра за периода 2016 г. до 2019 г. За целите на сравнителния анализ са взети предвид данните за първите тримесечия на съответните години.

2. Оценка задлъжнялостта в общинските структури, разположени по поречието на река Дунав

Основен приоритет на Министерството на финансите през последните години е подобряване състоянието на общинските разходи, респективно подобряване на приходната част в бюджетите на общините с цел ефективно предлагане на публични блага (Захариев, 2012). Прилагането на оздравителни планове от страна на общинските администрации при индикации за негативни стойности по един или няколко наблюдавани дългови индикатори би могло да допринесе за минимизиране на своевременните рискове от нарушаване на фискалните правила (Ангелов & Заркова, 2018), заложени в Закона за публичните финанси на РБългария. В обхвата на статистическите измерители за оценка на задлъжнялостта попадат следните по-важни показатели: бюджетно салдо, размер на общинския дълг, размер на просрочените задължения, размер на дълга, като процент от планираните приходи и изравнителна субсидия

Основен обект на общинската финансова политика е разработването на приоритети и задачи за развитие на общинските структури и предоставянето на блага за населението. Общинският бюджет е самостоятелна финансова единица, при която част от приходната част се формира от централния бюджет. Основният индикатор, измерващ разликата между приходната и разходната част на общинския бюджет, е бюджетното салдо. Фигура 1 представя размера на бюджетното салдо за периода 2016-2019 г.

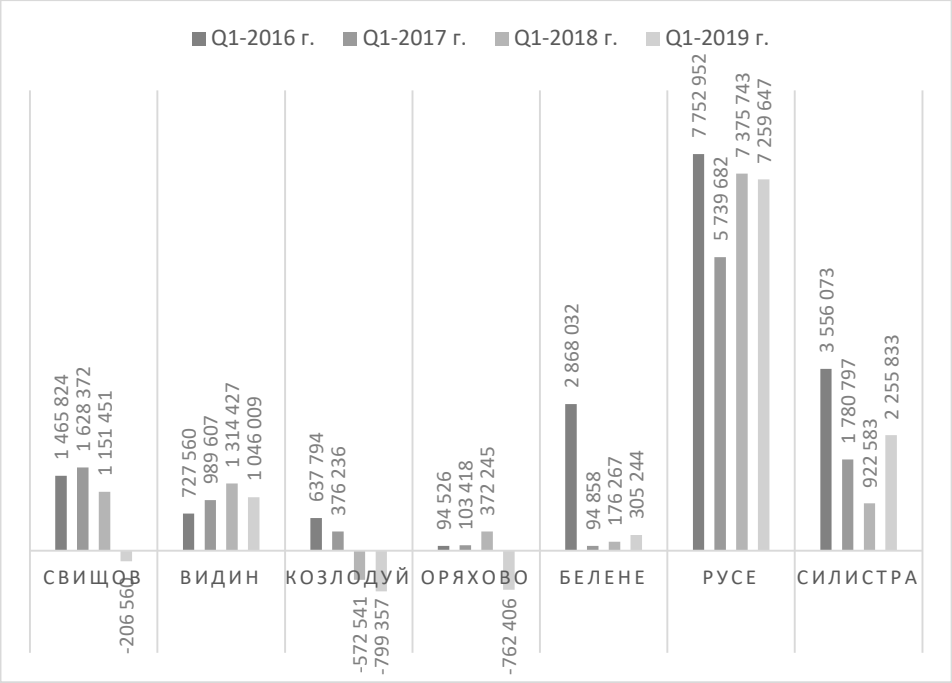

Фигура 1. Размер на бюджетното салдо

Видно от фигурата е, че от разглежданите седем общини, Русе е сред най-големите общински структури и разполага с най-голямо бюджетното салдо, което е с положителни стойности. Впечатление прави отрицателното бюджетно салдо през първото тримесечие на 2019 г. в общините Свищов, Козлодуй и Оряхово. Това наложи компенсирането на наличните дефицити чрез увеличаване събираемостта на данъчните приходи, което е адекватен метод в случай на бюджетни ограничения при належащи разходи. Други действия, към които би могло да се пристъпи са: намаляване на обема на общинското обслужване или вземането на допълнителни финансови средства – кредити. При значително ограничено ниво на собствените приходи най-често използван вариант за осигуряване на общински блага и услуги или инфраструктура си остава заемът.

На фигура 2 е изобразен размерът на общинските задължения. Най-високо ниво на задлъжнялост имат крайните общини по поречието на р. Дунав – Видин и Силистра, поради което те попадат и в обхвата на плановете за финансово оздравяване. В тях са поставени основните мерки, целящи оптимизиране на приходите и ограничаване на разходите. Сред общините с най-малък размер на задълженията попадат Русе и Оряхово.

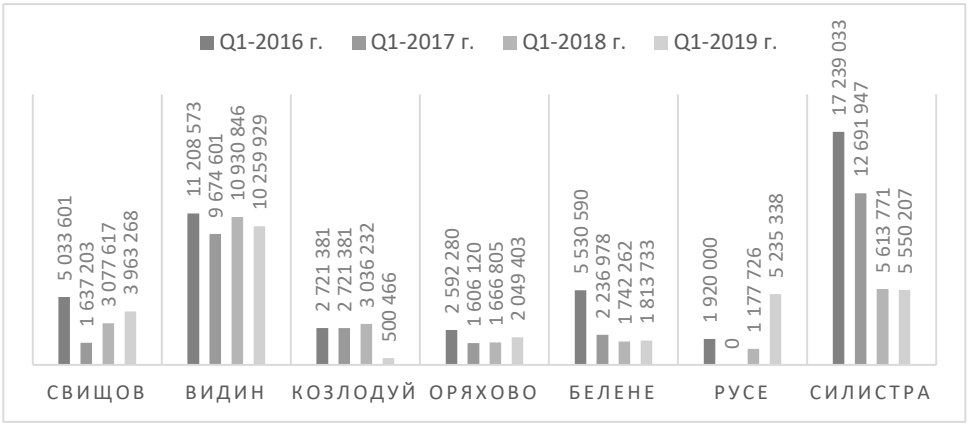

Фигура 2. Размер на общинския дълг

Сред най-важните индикатори, влияещи върху избора на източниците на финансиране на социално значими проекти в подсектор „Местно самоуправление“ са пазарните лихвени проценти, падежът на дълговите инструменти и степента на развитие местната финансова конюнктура. В случай на неблагоприятни условия би могло да се пристъпи към просрочване на общинските задължения.

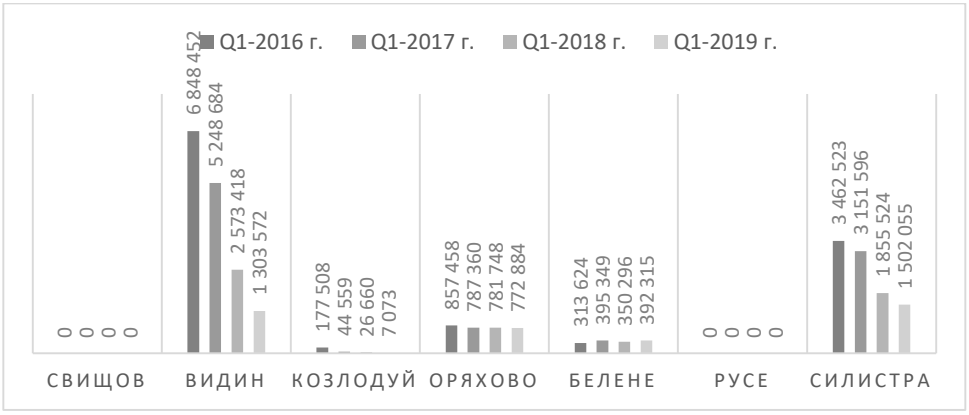

Фигура 3. Размер на просрочените задължения

Фигура 3 изобразява размера на просрочените задължения в общините. С най-висок размер на просрочени задължения са общините с най-голям размер на общите задължения – Видин и Силистра, като и при двете е наличен тренд на намаление през фиксирания период. Други две от разглежданите общини реализират нулево равнище на просрочените задължения – Свищов и Русе. Това се дължи на ефективните

оптимизационни бюджетни решения от страна на звената за финансово управление на общините.

Индикатор за степента на балансираност на общинския бюджет, изразяващ проблемите в приходната част и размера на общинския дълг е коефициентът „размер на дълга, като процент от планираните приходи и изравнителна субсидия“ (Национално сдружение на общините в Република България, 2018 г.), представен на фиг. 4.

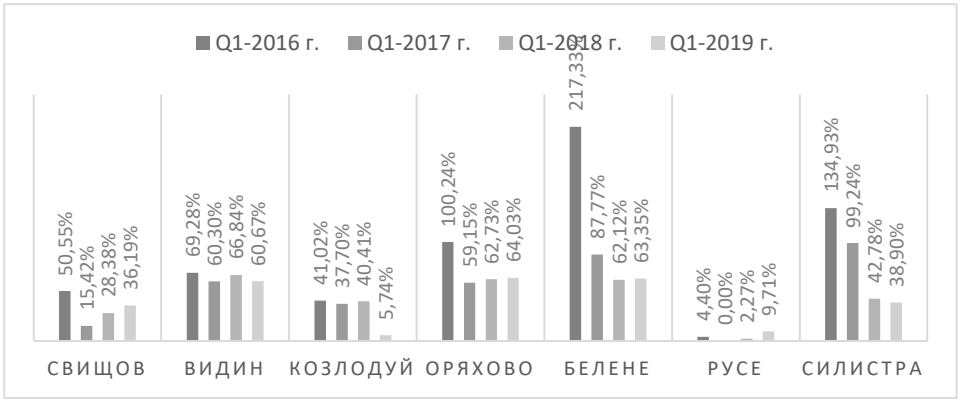

Фигура 4. Размер на дълга, като процент от планираните приходи и изравнителна субсидия

Видно от фигурата са високите стойности на коефициента в общините Белене, Силистра, Оряхово и Видин. Най-голямата община от района на поречието на р. Дунав – Русе е с най-ниско ниво на коефициента, вариращо от 0 до 9,71%, докато една от най-малките разглеждани общини – Белене е сред общините с най-висок размер на коефициента. Това се дължи главно на превишаващите стойности на задълженията спрямо приходните постъпления в бюджета.

Заключение

Предвид извършеният кратък анализ на местната задлъжнялост на общините, разположени по поречието на река Дунав би могло да се акцентира върху следните по-съществени изводи:

Първо: Съществуват значителни бюджетни диспропорции между общините: Оряхово, Козлодуй, Свищов, при които се наблюдава отрицателно бюджетно салдо, което в комбинация с демографската криза и намаленото равнище на икономическа активност, водят до повишена задлъжнялост в подсектор „Местно самоуправление“.

Второ: Изпълнението на заложените национални „оздравителни мерки“ оказват своето позитивно влияние върху намаляването на общинската задлъжнялост. Това се наблюдава най-осезаемо в община Силистра.

Трето: Бюджетните решения, предприемани от общините имат ефективно значение за оптимизиране на размер на просрочените задължения. Общини като Свищов и Русе демонстрират най-добра позитивна динамика на показателя.

Четвърто: Превишаващите стойности на задълженията в общинските структури и намаляването на приходните бюджетни постъпления водят до негативен тренд на индикатора „размер на дълга, като процент от планираните приходи и изравнителна субсидия“. Индикация за това се наблюдава в община Белене.

Усилията на местното управление в посока намаляване на общинските разходи и увеличаване на приходната част са в основата на подобряването на състоянието на задлъжнялостта. Преодоляването и елиминирането на своевременните рискове от нарушаването на фискалните правила и индикаторите от Закона за публичните финанси би могло да се постигне главно чрез подобряване на бюджетното управление, увеличаване на инвестиционната активност и осъществяването на активна дейност, насочена към проектното финансиране в разглежданите общини.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов, П., & Заркова, С. (Май 2018 г.). ФИСКАЛНИ ПРАВИЛА - ТЕОРЕТИЧНИ ОСНОВИ И ИНДИКАТОРИ ЗА ИЗМЕРВАНЕ. *International Scientific Conference INTEGRATION PROCESSES IN THE GLOBAL ECONOMY//25 years Department of International Economic Relations*, (стр. 107-113). Свищов.

Владимирова, Т., & Найденов, Л. (2011). *Местни финанси.* Варна: ИК „Стено“.

Захариев, А. (2012). *Фискална децентрализация и финансово управление на общините в България.* Свищов: АИ „Ценов“.

Павлова, М. (2017). Приоритети в разходната политика на местната власт. *Международна научно-практическа конференция „Съвременни предизвикателства пред финансовата наука в променяща се Европа*“. Свищов: АИ „Ценов“.

Национално сдружение на общините в Република България. (2018 г.). *Практически наръчник по обучителна тема „Общински бюджети*“. София.

Министерство на финансите. (14 11 2017 г.). *Закон за публичните финанси.* Извлечено от https://www.minfin.bg › upload › ZAKON_za_publicnite_finansi-2017-1

МРРБ. (1 9 1995 г.). *Европейска харта за местно самоуправление.* Извлечено от https://www.mrrb.bg › static › media › ups › articles › attachments

НСИ. (17 01 2013 г.). *Национален статистически институт.* Извлечено от Заповед №РД 07-24/17.01.2013 г. обн., ДВ, бр. 13 от 08.02.2013 г., в сила 12.02.2013 г.: https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pages/Classifics/NUTS_2013.pdf

РАЗВИТИЕ И УСЪВЪРШЕНСТВАНЕ НА ИНСТИТУЦИОНАЛНАТА СТРУКТУРА НА ПАЗАРА НА ТРУДА В БЪЛГАРИЯ

Гл. ас. д-р Таня Илиева
Катедра „Застраховане и социално дело“,
СА „Д. А. Ценов“,
e-mail: t.ilieva@uni-svishtov.bg

Резюме: *В доклада се прави исторически преглед в развитието на държавно-организираната система за обслужване на пазара на труда в България. Подробно е представена институционалната структура на трудовия пазар у нас към настоящия момент. Разгледани са функциите, които изпълняват отделните звена в тази система.*

Ключови думи: *пазар на труда, институционална структура, Агенция по заетостта, териториални поделения на Агенцията по заетостта, услуги по заетостта.*

JEL: *J48, J68.*

DEVELOPMENT AND IMPROVEMENT OF THE INSTITUTIONAL STRUCTURE OF LABOUR MARKET IN BULGARIA

Head Assist. Prof. Tanya Ilieva, PhD
Department of Insurance and Social Security,
D. A. Tsenov Academy of Economics,
e-mail: t.ilieva@uni-svishtov.bg

Abstract: *The paper gives a historic overview of the development of state-organised system for servicing the labour market in Bulgaria. The institutional structure of labour market in Bulgaria is presented in details. The functions performed by various units in this system are examined.*

Keywords: *labour market, institutional structure, Bulgarian National Employment Agency, territorial divisions of the Employment Agency, employment services.*

JEL: *J48, J68.*

През периода на централно планирана икономика трудова борса у нас не съществува. Това е продиктувано от прилаганата стратегия за пълна заетост на трудоспособното население в страната. Счита се, че държавата може да осигури работа на всички граждани. Официално безработица не съществува и не се отчита. Прилага се централизирана система за разпределение на работната сила, предимно за обучаващите се във висши учебни заведения. (Дулевски, 2010, стр. 67).

С трансформацията на икономическите модели и прехода към пазарна икономика се поставя началото на изграждането на съвременната трудова борса.

На 01.12.1990 г. с постановление на Министерски съвет е създадено Национално бюро по заетостта. Основната му цел е организиране на дейността по осигуряване трудова заетост на населението. Към Националното бюро са създадени и териториални бюра по труда. От 01.03.1991 г. Националното бюро по заетостта е преобразувано в Национална борса по труда. От своя страна тя е преобразувана в Национална служба по заетостта на 15.05.1992 г. и изпълнява функциите на специализиран орган за защита при безработица и насърчаване на заетостта.

В края на 1997 г. се приема и влиза в сила от 01.01.1998 г. Закон за закрила при безработица и насърчаване на заетостта.

От 01.01.2002 г. държавната политика по заетостта се регламентира от нов Закон за насърчаване на заетостта. Този закон определя и статута на Агенцията по заетостта.

Сред основните събития в историята и дейността на Агенцията по заетостта се открояват:[1]

- Стартиране на активната политика на пазара на труда съгласно Постановление на Министерски съвет - 13.06.1993 г.
- Стартиране на on-line трудова борса – 2003 г.
- Членство на Агенцията по заетостта в EURES – 2007 г. Това е мрежа за сътрудничество между обществените служби за заетост и други партньорски организации в страните-членки на ЕС, Европейското икономически пространство и Конфедерация Швейцария.
- В централната администрация на Агенцията по заетостта е създадено звено „EURES“, което на национално ниво ръководи и координира дейността по подсигуряване на видимост на работните места и подпомагане на мобилността в рамките на Европейския пазар на труда – 2008 г.

[1] www.az.government.bg

• Създаден е отдел „EURES и международни спогодби“ в рамките на Дирекция „Международна трудова миграция и сътрудничество“ – 2009 г.

• Създадена е Главна дирекция „Европейски фондове и международни проекти“ – 2010 г.

Държавната политика по заетостта в Република България се определя от Министерски съвет. Той приема ежегодно Национален план за действие по заетостта, разработен от Министерство на труда и социалната политика.

Институциите от държавно-организираната система за обслужване на трудовия пазар у нас са изградени на няколко равнища:

1) Национално равнище - Агенция по заетостта.

Агенцията по заетостта осъществява държавната политика по насърчаване на заетостта. Ръководи се и се представлява от изпълнителен директор. В своята дейност изпълнителният директор на Агенцията по заетостта се подпомага от Съвет към изпълнителния директор, който се състои от по двама представители на национално представените организации на работодателите и на работниците и служителите.

В дейността си изпълнителният директор се подпомага и от двама заместник изпълнителни директори.

На пряко подчинение на изпълнителния директор са звено „Сигурност на информацията и отбранително-мобилизационна подготовка“, Дирекция „Вътрешен одит“, финансови контрольори и главен секретар.

Главният секретар осъществява ръководство на администрацията. Същата е обособена в 9 дирекции, които са структурирани в обща администрация и специализирана администрация.

Общата администрация включва:

- Дирекция „Човешки ресурси и връзки с обществеността“;
- Дирекция „Финансово – счетоводни дейности“;
- Дирекция „Правно и административно обслужване“;
- Дирекция „Управление на собствеността и информационно-техническо осигуряване“.

В структурата на Специализираната администрация са обособени:

- Главна дирекция „Услуги по заетостта“ с териториални поделения; [2]
- Главна дирекция „Европейски фондове и международни проекти“;
- Дирекция „Международна трудова миграция и посредничество“;
- Дирекция „Анализи, наблюдение и планиране“;
- Дирекция „Координация и контрол“.

Дейността, структурата и числеността на персонала на Агенцията по заетостта, броят и териториалният обхват на нейните поделения се определят с устройствен правилник, приет от Министерски съвет по предложение на министъра на труда и социалната политика.

Дългосрочната цел на Агенцията е насочена към повишаване на икономическата активност и трудовия потенциал на населението. Краткосрочната цел е свързана с ограничаване на безработицата и увеличаване на заетостта.

- Основните функции на Агенцията по заетостта са:[3]
- регистриране на свободните работни места и на лицата, активно търсещи работа;
- посреднически услуги за осигуряване на заетост;
- съвместно участие с общините и работодателите в разработването на общополезни дейности на местно и национално ниво;
- участие в разработването и реализацията на програми и мерки за заетост и обучение, насочени към точно определени групи от безработни лица, които по различни причини са по-трудно приспособими на пазара на труда;
- изпълнение, самостоятелно или съвместно с други органи или организации, на проекти и програми в областта на заетостта, професионалното обучение и квалификация, социалната интеграция, финансирани от предприсъединителните фондове на Европейския съюз или от други международни организации (в т.ч. и такива с участие на български ресурси);
- защита и запазване на заетостта;
- организиране на квалификационно и мотивационно обучение за безработни и заети лица;

---

[2] Заб. Дирекциите „Регионална служба по заетостта“ и „Бюро по труда“ са териториални поделения на Агенцията по заетостта към Главна дирекция „Услуги по заетостта“.

[3] Пак там.

- посредническа дейност за заетост на български граждани в чужбина и на чужденци в България;
- анализиране на търсенето и предлагането на пазара на труда и прогнозиране на евентуалните промени в него.

2) Регионално равнище – 9 Дирекции „Регионална служба по заетостта“. Разположени са в градовете Благоевград, Бургас, Варна, Ловеч, Монтана, Пловдив, Русе, София, Хасково. Те изпълняват следните функции:[4]

- координират, подпомагат и обобщават дейността на дирекциите „Бюро по труда“;
- участват в разработването и изпълнението на областните стратегии за регионално развитие, както и в разработването и изпълнението на регионален план за действие по заетостта;
- участват в координирането, изпълнението и контрола на програми и проекти в областта на заетостта, финансирани от международни източници;
- взаимодействат с общините и ги подпомагат при разработването и изпълнението на стратегии и планове за развитие в частта им по заетостта;
- планират финансовите и материалните ресурси на дирекциите „Регионална служба по заетостта“ и на дирекциите „Бюро по труда“ от региона;
- анализират, изследват и прогнозират състоянието и развитието на регионалния пазар на труда;
- наблюдават и организират разработването на оценка на ефекта от прилагането на мерките и програмите за активна политика в региона;
- организират, координират и контролират регулярния обмен на информация между дирекциите „Бюро по труда“ и териториалните поделения на Националния осигурителен институт, службите за социално подпомагане и др.;
- поддържат информационна база данни за регионалния пазар на труда;
- организират събирането, обработката и обмена на оперативна и периодична статистическа информация от дирекциите „Бюро по труда“ в региона.

[4] Пак там.

3) Общинско равнище – 107 Дирекции „Бюро по труда“. Техните функции се свеждат до:[5]

- регистриране на лицата, активно търсещи работа;
- услуги за лицата, активно търсещи работа:

а) информация за обявени свободни работни места;

б) информация за програми и мерки за заетост и обучение;

в) посредничество по информиране и наемане на работа;

г) професионално информиране, консултиране и ориентиране;

д) професионално и мотивационно обучение;

е) включване в програми и мерки за заетост;

ж) стипендия за обучение за придобиване на професионална квалификация.

- услуги за работодателите:

а) информация за лицата, които активно търсят работа;

б) информация за програми и мерки за запазване и за насърчаване на заетостта;

в) посредничество за наемане на работна сила;

г) включване в програми и мерки за заетост;

д) преференции и премии при запазване и/или увеличаване на заетостта;

е) премии за обучение за придобиване на професионална квалификация и/или стажуване.

- участват в екипите по изготвяне на проекти за необходимите мерки при масови уволнения;
- участват в разработването на регионални и местни програми за заетост и за обучение;
- участват в реализирането на национални, браншови, регионални и местни програми за заетост и за обучение, включително на рискови групи на пазара на труда;
- участват в проучването на потребностите от обучение;
- извършват информационен обмен за свободните работни места и за лицата, активно търсещи работа;
- извършват изследвания и наблюдения на пазара на труда; изготвят анализи и прогнози за състоянието и тенденциите в развитието на местния трудов пазар.

4) Населено място – Филиали на Дирекции „Бюро по труда“ и изнесени работни места. Създават се при необходимост на равнище населено място и изпълняват функциите на бюрата по труда. С цел да се улесни обслужването на търсещите работа лица и работодателите

[5] Пак там.

към настоящия момент са разкрити 146 филиала и 548 изнесени работни места.[6]

Наред с държавните институции у нас са изградени и функционират множество частни агенции за трудово посредничество. Те изпълняват три вида функции: (Павлов, 2008, стр. 40).

- услуги свързани с предоставяне на услуги и информация на лицата, търсещи работа;
- услуги свързани с предоставяне на услуги и информация на работодателите;
- посреднически услуги при сключване на трудов договор.

През последните десетилетия частните посреднически организации се развиват динамично. Те ефективно допълват работата на държавните бюра. Частните трудови борси все повече се оформят и специализират като посреднически институции за определен вид квалифициран труд. Практиката показва, че високо-квалифицираната и образована работна сила се ориентира към услугите на специализираните частни институции, тъй като ги счита за по-ефективни.

Заключение

От изложението можем да обобщим, че у нас се наблюдава повишаване на експертния и административния капацитет на институционалната структура на пазара на труда. Това е обусловено от:

- нарастващата мобилност на работната сила;
- повишаване на изискванията към качеството на посредническите услуги по заетостта;
- реализирането на активната политика на пазара на труда.

ЛИТЕРАТУРА

Дулевски, Л. (2010). *Пазар на труда.* София: Сиела.
Павлов, Н. (2008). *Трудови пазари и безработица.* В. Търново: Фабер.
Закон за насърчаване на заетостта, изм. ДВ. бр. 24 (22 март 2019 г.).
Наредба за условията и реда за извършване на посредническа дейност по наемане на работа, изм. и доп. ДВ. бр.78 (29 септември 2017 г.).
Правилник за прилагане на закона за насърчаване на заетостта, изм. и доп. ДВ. бр. 3 (8 януари 2019 г.).
www.az.government.bg

[6] Пак там.

ПЪЗЕЛ С ИЗМЕНЧИВОСТТА – МЕТОДОЛОГИЯ ЗА ТЕСТВАНЕ НА БФБ

Гл. ас. д-р Цветан Павлов
Катедра „Финанси и кредит“,
Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов,
ts.pavlov@uni-svishtov.bg

Резюме: *Целта на изследването е да се систематизират водещите подходи за тестване на пазарната активност за наличие на пъзел с изменчивостта и да се оцени тяхната приложимост на БФБ. Моделите са групирани в две категории: на база дивидентно-дисконтови модели и чрез взаимовръзки между пазарната и дивидентна изменчивост. Водещият извод от анализа е, че най-подходящи за родния пазар са дисконтвите модели, но основани на FCFE.*

Ключови думи*: пъзел с изменчивостта, пазарна неефективност, ХЕП, поведенчески финанси, дивидента доходност.*

JEL: G13, G14.

VOLATILITY PUZZLE – METHODOLOGY FOR TESTING ON BSE

Head Assist. Prof. Tsvetan Pavlov, PhD
Department of Finance and Credit,
D.A. Tsenov Academy of Economics,
ts.pavlov@uni-svishtov.bg

Abstract: *The aim of the study is to systematize leading approaches for testing the market activity for a volatility puzzle and to evaluate their applicability on the BSE. The models are grouped into two categories: on the basis of dividend-discount models and through the relationship between market and dividend volatility. The leading conclusion from the analysis is that discount models, based on FCFE not dividends, are the most suitable for the domestic market.*

Key words: *volatility puzzle, market inefficiency, EMH, behavioral finance, dividend yield.*

JEL: *G13, G14.*

1. Въведение

„Пъзелът с изменчивостта“ се свърза със ситуация, при която емпиричният риск (историческото стандартно отклонение) на доходността на даден пазар е значително по-висок от предполагаемия от неокласическата доктрина. Пионер в тази област е Shiller (1981, 1989), който доказва, че традиционните финансови модели и допусканията за факторите, формиращи изискуемата доходност, не могат да пресъздадат поведението на американския капиталов пазар. Тази констатация оказва силно влияние върху финансовата наука, която все още търси пълня набор от фактори – рационални и поведенчески – с които да обясни пазарното поведение. Обект на моделиране са развити капиталови пазари с дълги динамични редове. Това е разбираемо и обосновано, но също така оставя празнота как да се тестват за наличен пъзел развиващите се пазари. Например особено интересен е българският капиталов пазар, който в кратката си история е белязан от периоди на рекорден, в световен мащаб, растеж и спад на цените, които са последвани от години на анемични изменения. Оттук възниква въпросът до каква степен съвременните модели са приложими и на подобни пазари.

В специализираната литература съществуват различни методи за извеждане на „справедливия“ диапазон на пазарна изменчивост, следователно и различни начини за доказване на тази пазарна неефективност. Използваните методи генерално може да се групират в два подхода: на база дивидентно-дисконтови модели и чрез взаимовръзки между пазарната и дивидентна изменчивост. Целта на разработката е да разгледа спецификите на тези методи, да определи приложимостта им на родния капиталов пазар и ако е необходимо да се предложат модификации.

2. Равновесни цени и фундаментална стойност според ХЕП

Според Хипотезата за ефективните пазари (ХЕП) един пазар се счита за ефективен в зависимост от набора налична информация Φ_t, която се инкорпорира (отчита) в цените по такъв начин, че да не е възможно пазарните играчи да реализират свръхдоходност на база на Φ_t. Fama (1970) въвежда т. нар. генерална нотация, чрез която описва как инвеститорите формират своите ценови очаквания при ефективен пазар:

$$E(p_{j,t+1}|\Phi_t) = \left[1 + E(r_{j,t+1}|\Phi_t)\right]p_{jt}, \quad (2.1)$$

където:

E е оператор на очакваната стойност, $p_{j,\,t+1}$ – цената на ценната книга j в момент $t+1$, p_{jt} – цената на j в момент t, $r_{j,\,t+1}$ – капиталовата възвръщаемост за един период $(p_{j,\,t+1} - p_{jt})/\ p_{jt}$ на j в момент $t+1$ и е наборът от налична информация към момент t.

По дефиниция възможните отклонения на бъдещата цената, $p_{j,\,t+1}$, спрямо очакваната ѝ стойност към момент t са резултат на „честна игра“ (на случайност) в изменението на Φ_t, от излизащите неочаквани добри и лоши фундаментални новини. При положение че пазарът винаги „напълно отразява“ наличната информация Φ_t, то ХЕП предполага изменението на цените да е стохастичен процес с независими, нормално разпределени случайни променливи ε или случайно блуждаене на цените (random walk).[1] Така се достига до чистия модел на случайно блуждаене:

(2.2) $$P_t = P_{t-1} + \varepsilon_t \quad => \ \Delta P_t = \varepsilon_t \,.$$

Чистият модел на случайно блуждае е изключително рестриктивен към промените в цените. Както е видимо от формула (2.2), моделът предвижда пазарните цени да лъкатушат около дадено ниво, без да показват тенденция на растеж или спад с течение на времето. Това предположение не е особено реалистично от икономическа гледна точна и в тази посока може да се използва случайното блуждаене с отклонение (random walk with a drift):

(2.3) $$P_{t+1} = P_t + a_0 + \varepsilon_{t+1} \quad ,$$

където:

a_0 е константа, ε_{t+1} – независим случаен компонент със средна нула и дисперсия σ^2_{ε}.

Константа a_0 може да отразява инфлацията, дългосрочния растеж на икономиката и дивидентите, изискуемата доходност на инвеститорите или друг константно влияещ фактор върху цените.

[1] Случайността в промените на цените предполага: (1) че средната грешка в прогнозата на инвеститорите ε ще е равна на 0 и (2) липсва на корелационна връзка между ε и Φt. Повече информация за различните модели на случайно блуждаене и връзката им с ХЕП вж. Пътев, Пл., Канарян Н. (2008), с. 571-590.

В допълнение към предположението за случайно блуждаене, ХЕП залага, че борсовите цени са точен атестат за фундаменталната стойност на активите. Според традиционната финансова теория, фундаменталната стойност на активите се определя от бъдещите им парични потоци, дисконтирани с подходяща изискуема доходност *k*:

$$P_t = \frac{1}{(1+k)} \times E_t(P_{t+1} + CF_{t+1} | \Phi_t), \quad (2.3)$$

където:

P_t е цена на акция към момент t, P_{t+1} и CF_{t+1} са съответно очакваната, на база на наличната информация Φ_t, цена и паричен поток за период $t+1$, k – дисконтов процент.

При положение че P_{t+1} отразява сегашната стойност на бъдещите парични потоци $\to\infty$, то (2.3) може да се представи като:

$$P^*_t = E_t\left(\sum_{n=0}^{\infty} \frac{CF_{t+n}}{(1+k)^{n+1}}\right), \quad (2.4)$$

където:

k е константен лихвен процент, отразяващ едногодишния доход на инвеститора от притежанието на $P_t - (\Delta P_{t+1} + D_t)/P_t$.

В специализираната литература се водят известни дебати относно възможността да се използва динамична изискуема доходност при дисконтирането на бъдещите парични потоци. Все пак, една по-генерална форма на ХЕП би позволила ограничени промени на k, зависещи от:

Първо, бъдещите изменения на лихвените проценти в рамките на всеки един период:

$$Pr^*_t = E_t\left(\sum_{n=0}^{\infty} CF_{t+n} \times \prod_{j=0}^{n} \frac{1}{(1+k_{t+j}+\varphi)}\right), \quad (2.5)$$

където:

k_{t+j} е динамичен компонент на изискуемата доходност, равен на едноперидения лихвен процент в края на период j, φ – фиксирана рискова премия.

Второ, бъдещите изменения в потреблението. Lucas (1979) предлага сближаване на икономическата и финансова теория чрез модел, в който пределният процент на заместване на потреблението през последователни периоди се използва за дисконтов процент:

$$(2.6) \quad Pc^*_t = E_t\left(\sum_{n=0}^{\infty}\prod_{j=0}^{n} M_{t+j} \times CF_{t+n}\right) \qquad 0 < M_{t+j},$$

където:

M_{t+j} е стохастичен дисконтов фактор, изведен по уравнение (2.7):

$$(2.7) \quad M_{t+j} = \beta\left(\frac{C_{t+j}}{C_{t+j+1}}\right)^{\gamma},$$

където:

β е субективен времеви дисконтов фактор, C_{t+j} – потребление на глава от населението (per capita consumption), γ – относителна рискова непоносимост.

Хипотезата за ефективните пазари не специфицира какво е конкретното измерение на паричните потоци, с които следва да се прилагат уравнения (2.4;5;6). В инвестиционната практика съществуват разнообразни методи за оценка на акции, които прилагат и различни парични потоци. Конкретно по проблемите на пазарната ефективност обаче (особено при пазарните пъзели) изследователите както от неокласическата, така и от поведенческата доктрина базират своите доводи, модели и резултати единствено на база дивидентите като олицетворение на най-важната детерминанта за фундаменталната стойност. Фокусът върху дивидентите е логичен, защото се анализират изключително дълги динамични редове, а при всички останали подходи се приема по презумпция, че определената от тях стойност ще се материализира в (близко или далечно) бъдеще под формата на дивиденти (вкл. Ликвидационен дивидент).

За разлика от индексите на развитите капиталови пазари, най-старият български индекс (SOFIX) има едва 19-годишна история. Също така, много от емисиите, листнати на БФБ, не разпределят редовно дивиденти (най-вече поради етапа на тяхното развитие). Във връзка с това е възможна хипотезата, че е рационално инвеститорите да

използват други парични потоци за оценката на компаниите, което да е причина за наблюдаваната пазарна изменчивост.

FCFE изразява остатъчния паричен поток, след плащането на данъци, покриването на инвестиционните нужди и обслужването на кредитите, който е на разположение на акционерите. Следователно FCFE показва какъв е потенциалът за изплащане на дивиденти в бъдеще, без да се засяга оперативната дейност във фирма. След като свободният паричен поток към акционерите взема под внимание единствено собствения капитал, то допусканията за вариациите на справедливата дисконтовата норма (изискуемата доходност на акционерите) при дивидентите, чрез които се извеждат равновесните постфактум пазарни цени, следва да останат валидни и при употреба на FCFE. Следователно е резонно тези модели да се прилагат за развиващите пазари и на база FCFE.

3. Тестване на съпоставимостта между фактическата и справедливата пазарна изменчивост, на база сегашна стойност на реално разпределените дивиденти или FCFE

За да се докаже наличието на пъзел, е необходимо първо да се установи количествено (според неокласическите допускания) какво трябва да е съотношението между емпиричната пазарна изменчивост ($\sigma_{Real\ Pt}$) и тази, получена след прилагане на модели (2.4;5;6), на база реално изплатените дивиденти или както предложихме за нашите условия – FCFE.

Взаимовръзката между изменчивостта на P^*_t (Pr^*_t или Pc^*_t, според използвания равновесен модел) и *Real* P_t може да се изведе посредством математическата основа на ХЕП (случайно блуждаене на активите). Според нея, съобразно цялата наличната информация в момент t, *Real* P_t следва да е равна на оптималната математическа прогноза за стойността на P^*_t (*Real* $P_t = E_t P^*_t$). Следователно P^*_t = *Real* $P_t + U_t$, където U_t е грешка в прогнозата, която не е продиктувана от наличната информация към момент t. След като цената *Real* P_t е част от наличната информация към момент t, то между *Real* P_t и U_t не би следвало да съществува корелационна връзка, иначе *Real* P_t няма да е оптималната прогноза за P^*_t. При положение че сумата на вариациите на всеки две необвързани величини (ρ=0) е равна на техния сбор, то $\sigma^2_{P^*t} = \sigma^2_{Real\ Pt} + \sigma^2_{Ut}$. Като се вземе под внимание фактът, че вариациите не може да са отрицателни величини, се достига до $\sigma^2_{Real\ Pt} \leq \sigma^2_{P^*t}$ или до т.н. неравенство на Shiller (1981, p. 422):

(3.1) $$\sigma_{RealP_t} \leq \sigma_{P^*_t}.$$

От (3.1) може да се заключи, че стандартното отклонение на справедливите постфактум цени, изведени по (2.4;5;6) на база реално разпределените дивиденти, трябва да е по-голямо или равно на емпиричната пазара изменчивост

4. Анализ на взаимовръзките между пазарната и дивидентна изменчивост

Ако приемем допускането, че дисконтовият процент, заедно с очаквания растеж на дивидентите следва да са константи във времето, то от уравнение (2.4) се извежда съотношението „цена-дивидент“ (P/D), като константа, а доходността е равна на:

(4.1) $$R_{t+1} = \frac{D_{t+1} + P_{t+1}}{P_t} = \frac{1 + P_{t+1}/D_{t+1}}{P_t/D_t} \times \frac{D_{t+1}}{D_t}.$$

При положение че P/D не се изменя във времето, то следва:

(4.2) $$r_{t+1} = \Delta d_{t+1} + константа,$$

където:

r_{t+1} е логаритмичната доходност от инвестиция в акции, а Δd_{t+1} е промяна в логаритмичния растеж на дивидентите ($\Delta d_{t+1} = d_{t+1} - d_t$).

Оттук логаритмичните изменения в цените на акциите са ограничени до промените в логаритмичния растеж на дивидентите. Обаче емпиричните данни показват, че разпределените дивиденти на водещите капиталови пазари по света имат по-малка изменчивост от пазарната възвръщаемост, което поражда необходимостта от изследване на рационалните доводи за динамично променящ се коефициент P/D.

Един от най-популярните методи в специализираната финансова литература за моделиране на изменението в P/D е предположението на Campbell и Shiller (1988) за линейно-логаритмична апроксимация на очакваната сегашна стойност на акциите. Техният модел разглежда логаритмичната връзка между цените, дивидентите и възвръщаемостта, което позволява да се изведе логаритмичния коефициент „цена-дивидент“ при приемане на терминално условие – $\lim_{j\to\infty} \rho^j p_{i,t+1} = 0$:

$$(4.3) \quad p_{i,t} - d_{i,t} = \frac{k}{1-\rho} + E_t \sum_{j=0}^{\infty} \rho^j [\Delta d_{i,t+1+j} - r_{i,t+1+j}].$$

където:

ρ и k са параметри на линейната логаритмична функция, дефинирани като: $\rho \equiv 1/(1+e^{\overline{d_{i,t}-p_{i,t}}})$ и $k \equiv -\log(\rho) - (1-\rho)\log(1/\rho - 1)$ при константно съотношение на P/D, $\rho = 1/(1+D/P)$.

Високи (ниски) стойности (спрямо средните) на логаритмичния коефициент „цена-дивидент“ от уравнение (4.3) са възможни при очаквани високи темпове на растеж (спад) на дивидентите или при ниска (висока) очаквана капиталова доходност.

Campbell (1991) извежда възвръщаемостта на акциите, на база на линейна комбинация от ревизиите (промените) в очакванията на инвеститорите за бъдещите дивиденти и възвръщаемост:

$$(4.4) \quad r_{i,t+1} - E_t r_{i.t+1} = (E_{t+1} - E_t) \sum_{j=0}^{\infty} \rho^j \Delta d_{i,t+1+j} - (E_{t+1} - E_t) \sum_{j=1}^{\infty} \rho^j r_{i,t+1+j}.$$

Това уравнение е доказателството, че съществуват две причини за неочаквана промяна в доходността на акциите (изменение на P/D): (1) промяна в очакванията за размера на бъдещите дивиденти или (2) промяна в очакваната доходност. От своя страна изменението в очакваната доходност (т.е. дисконтовия процент) може да се формира от: промяна в очакваните нива на безрисковата доходност, промяна в рисковата непоносимост или промяна в очаквания риск.

Ако на пазарите участват рационално действащи инвеститори, то би трябвало техните прогнози за промяна в бъдещите дивиденти да се реализират. Тоест наличието на по-високи (по-ниски) нива на P/D от средните му, би трябвало да означават по-висок (по-нисък) бъдещ растеж на дивидентите. Следователно промените в съотношението P/D трябва да са следствие от изменението на дисконтовите проценти. Както установихме, неокласическата доктрина предполага промените в изискуемата доходност да са следствие на измененията в лихвените проценти или потреблението.

5. Изводи

Първо, традиционната финансова теория предполага, че борсовите цени са точна индикация на фундаменталната стойност на активите. Изменение на пазарните цени е възможно единствено на база на случайна промяна в Φ_t за паричните потоци и/или очакваната промяна в краткосрочните лихвени проценти и потреблението.

Второ, ако пазарната изменчивост по-висока от тази на „справедливите" постфактум цени по равновесните модели се счита за пазарна неефективност и доказателство за наличен пъзел с волатилността.

Трето, ако изменчивостта на дивидентите е по-ниска от тази на пазара и същевременно коефициентът P/D не е способен да предвиди растежа в потреблението, нивата на реалните лихвени проценти и/или растежа на дивидентите (липсват корелационни зависимости), се доказва съществуването на пъзел с пазарната изменчивост.

Четвърто, спецификите на БФБ налагат приложението на допълнителен метод, основан на FCFE, при извеждането на динамичния ред на „справедливите" цени. Също така е редно да се приемат предпазливо констатациите на сравнителните параметрични подходи между пазарната и дивидентната изменчивост при развиващи се пазари.

ЛИТЕРАТУРА

Пътев, Пл., Канарян Н. (2008) Управление на портфейла. Абагар.

Campbell, J. Y., Shiller, R. J. (1988) The dividend-price ratio and expectations of future dividends and discount factors. Review of financial studies, 1(3), pp. 195-228.

Campbell, J.Y. (1991) A variance decomposition for stock returns. Economic Journal, 101, pp. 157−179.

Fama, E. F. (1970) Efficient capital markets: A review of theory and empirical work*. // The journal of Finance, 25(2), 383-417.

Lucas Jr, R. E. (1978) Asset prices in an exchange economy. Econometrica: Journal of the Econometric Society, pp. 1429-1445.

Shiller, R. J. (1989). Market volatility. MIT Press.

Shiller, R.J., (1981). Do Stock Prices Move Too Much to be Justified by Subsequent Changes in Dividends?. The American Economic Review, 71(3), pp.421-436.

ОСИГУРЯВАНЕ В УНИВЕРСАЛЕН ПЕНСИОНЕН ФОНД – СЪСТОЯНИЕ И ВЪЗМОЖНОСТИ

Ас. д-р Йордан Стефанов Йорданов
Катедра „Застраховане и социално дело“
Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов
e-mail: y.yordanov@uni-svishtov.bg

Резюме: *В настоящата научна разработка се представя основната идея на многоколонния пенсионен модел и накратко са изложени принципните и организационни моменти от функционирането му. Вниманието е насочено към проблемите на осигуряването в Универсален пенсионен фонд. Твърдението в доклада е, че осигуряването в тази част на многоколонния пенсионен модел, не би могло да предостави дългосрочна социална сигурност на голяма част от правоимащите лица. Аргументите в тази посока се базират на анализ на актуална статистическа информация и допълнителни изчисления. Потенциалните предложения, свързани с въвеждане на нов вид плащане и преминаване от индивидуално към колективно разпределение на натрупаните средства, при запазване на капиталовия принцип, са възможност, която би имала за резултат повишаване степента на социална сигурност на българските пенсионери в неблагоприятни социалноикономически и демографски условия.*

Ключови думи: *социална защита, универсален пенсионен фонд, пенсионно-осигурителен модел, пенсионен доход.*

JEL: *G22; G28.*

UNIVERSAL PENSION FUND INSURANCE – STATE AND OPPORTUNITIES

Assist. Prof. Yordan Stefanov Yordanov, PhD
Department of Insurance and Social Security
D.A. Tsenov Academy of Economics – Svishtov
e-mail: y.yordanov@uni-svishtov.bg

Abstract: *This research paper presents the basic idea of the multi-pillar pension model and briefly outlines the principal and organizational aspects of its functioning. The attention is paid to the problems of universal pension fund insurance. The paper states that social insurance in this part of the multi-pillar pension model would not be able to provide long-term social security to a large number of eligible people. The arguments in this regard are based on the analysis of current statistical information and additional calculations. The potential proposals related to the introduction of a new type of payment and the transition from individual to collective distribution of the accumulated funds, while maintaining the*

capital principle, are an opportunity that would result in increasing the level of social security of Bulgarian pensioners in adverse socio-economic and demographic conditions.

Keywords: *social protection, universal pension fund, pension insurance model, retirement income.*

JEL: *G22; G28.*

Въведение

Съвременните социално-икономически и демографски тенденции отправят сериозни предизвикателства пред социалнозащитната система на страната и особено пред пенсионната ни система. По данни на Комисията за финансов надзор (КФН) към юни 2019 година в Универсален пенсионен фонд (УПФ) се осигуряват 3 765 527 лица, а общата натрупана сума е над 10,5 млрд. лв. Според осигурителното законодателство предстои (2021 за жените и 2024 година за мъжете) една част от тези лица да придобият право на плащания. Актуален е въпросът дали плащанията, като размер и степен на предоставяне на социална сигурност, ще отговорят на очакванията, предварително заложени като цел на втори стълб и дали двете пенсии (допълнителната пенсия от УПФ и пенсия в намален размер от публичното пенсионно осигуряване) няма да се окажат по-малко от една (пълният размер на пенсията от фонд „Пенсии“) при избор и упражняване на правото на чл. 4 б от Кодекса за социално осигуряване (Кодекс за социално осигуряване, 2019).

I

Българската пенсионна система е изградена по логиката на многоколонния модел на организация, наложен като философия на пенсионната реформа от началото на века. В своята цялост, многоколонният модел на пенсионната система обхваща следните взаимнодопълващи се форми на организирана защита, основани на различни принципи: публично пенсионно осигуряване с интегрирани елементи на обезпечаване, допълнително задължително пенсионно осигуряване и допълнително доброволно пенсионно осигуряване.

Публичното пенсионно осигуряване е първият стълб на многоколонния модел в България. Той се основава на солидарност, взаимо-

помощ, задължително участие при разходопокривен принцип на финансиране с осигурителни вноски от осигурени лица и осигурители и държавни трансфери.

За разлика от първият стълб на пенсионната система, вторият – допълнително задължително пенсионно осигуряване се изгражда на капиталов принцип, индивидуално натрупване и разпределение на средствата. Осигуряването се извършва в два вида пенсионни фондове управлявани от частни пенсионни компании – Универсален пенсионен фонд (УПФ) и Професионален пенсионен фонд (ППФ). На допълнително задължително пенсионно осигуряване в УПФ подлежат лица родени след 31.12.1959 г., ако са осигурени във фонд „Пенсии“, съответно във фонд „Пенсии за лицата по чл. 69“ на ДОО, при условие, че не са се възползвали от правото си по чл. 4 б от Кодекса за социално осигуряване (КСО) (Концепция за регламентиране на фазата на изплащане от допълнително задължително пенсионно осигуряване, 2018). Размерът на плащането от вторият стълб се определя на база на натрупаното в индивидуалната партида и периода на получаване.

Допълнителното доброволно пенсионно осигуряване в България е форма на пенсионноосигурителна защита, която допълва публичното осигуряване, като се организира на основата на доброволност и капиталов принцип. Осигуряването се извършва в два вида пенсионни фондове – Допълнителен доброволен пенсионен фонд (ДПФ) и Допълнителен доброволен пенсионен фонд по професионални схеми (ДПФПС).

Дизайнът на многоколонната пенсионноосигурителна защита цели постигане на относителна устойчивост и независимост на пенсионната система от протичащите процеси на демографско застаряване на българското население и гарантиране на общ коефициент на заместване на получавания доход от порядъка на 70-80% и по-висока степен на социална сигурност.

II

По данни на КФН общият брой на осигурените в УПФ към 31.12.2018 г. е 3 731 166 лица. Средния размер на натрупаните средства на едно лице[1] към същата дата е 2 995,59 лв., общо за двата пола (за

[1] По данни на КФН при изчисляването на средния размер на натрупаните средства на едно осигурено лице, не са включени лица по § 4б, ал.1 от ПЗР на КСО, по чиито партиди няма натрупани средства и партидите на резерва за гарантиране на минималната доходност.

жените е 2 841,52 лв., а за мъжете 3 140,84 лв.), а за лицата във възрастовия диапазон 55-59 години 3 734,02 лв. (Осигурени лица и натрупани средства във фондовете на допълнителното задължително пенсионно осигуряване към 31.12.2018 г., 2019). Към 30.09.2019 година последната сума нараства на 4 194,53 лв. Натрупаната сума варира на индивидуална основа предимно според периода на осигуряване, размера на осигурителната вноска и осигурителният доход.

Средноаритметичната доходност на Универсалните фондове за периода 2014-2018 година (период от пет години) е 2,79%[2], постигната при средно Стандартно отклонение[3] от 2,81[4] и коефициент на Шарп[5] 1,90.

Инфлацията по данни на Националния статистически институт (НСИ) за анализирания период е 5,2% или средногодишен процент от 1,04% (Калкулатор за инфлация НСИ, 2019). Това означава, че реалната доходност на УПФ е 1,75% средногодишно при ръст на осигурителния доход, по данни на НОИ, от 6,02% средногодишно или 30,1% целия период (2014-2018 г.). С други думи, ръстът на осигурителният доход, който е основен параметър при изчисляване на размера на пенсията за осигурителен стаж и възраст, нараства с двойно по-бърз темп. В тази връзка се загатва и за проблема с величината на двете пенсии от многоколонния осигурителен модел.

Към момента допълнителното задължително пенсионно осигуряване в УПФ не изплаща пенсии за старост, тъй като се намира във фазата на натрупване. Очаква се изплащането да стартира през 2021 г. за жените и 2024 г. за мъжете, когато първото поколение на правоимащите лица (родени след 31.12.1959 г.) навършат пенсионната възраст по чл. 68 ал.1 от КСО.

Данните за средния размер на натрупаните средства в индивидуалните партиди и ниските нива на постигната доходност дават основание да се очаква, че размерите на плащанията от УПФ ще се разминават с прогнозните, а целево заложеният Коефициент на заместване на дохода няма да бъде постигнат, на този етап и по този начин на

---

[2] Изчисления на автора по данни на КФН за доходността на отделните УПФ.

[3] Стандартното отклонение е статистическа мярка за разсейването на стойностите на една случайна величина около нейната средна аритметична или очаквана стойност. Показва при каква степен на риск е постигната доходността на фонда.

[4] Изчисления на автора по данни на КФН за стандартното отклонение на отделните Универсални пенсионни фондове, по години за периода 2014-2018 г.

[5] Коефициентът на Шарп представлява отношение на постигнатата доходност над безрисковата (т.нар. рискова премия) към стандартното отклонение на доходността. Показателя дава информация за размера на полученото възнаграждение (рискова премия) за единица поет риск.

функциониране на втория стълб на многоколонната пенсионноосигурителна защита у нас.

По съществения проблем във втория стълб е свързан с подготвените от Министерството на труда и социалната политика нормативни промени в частта регламентиране на фазата на изплащане на пенсии от УПФ, според който ще съществуват три пенсионни продукта – пожизнена[6], разсрочена и еднократна пенсия. Предложението за придобиване на правото на един от трите продукта е обвързано с размера на натрупаните средства и респективно величината на изчислената пенсия. Така пожизнена пенсия ще се изплаща при размер на допълнителната пенсия, представляващ 15% от минималната пенсия за осигурителен стаж и възраст[7] или 32,90 лв. Ако натрупаната сума във фонда е до трикратния размер на минималната пенсия за осигурителен стаж и възраст се изплаща еднократно при придобиване на правото, а в останалите случаи разсрочено, според желан период от лицето. Така при вторият и третият пенсионен продукт социалната сигурност на пенсионерите е сериозно засегната и намалена. В тази връзка настоящия доклад си поставя за задача да разгледа ситуацията на първите пенсионери, придобиващи право на плащане от УПФ, които в масовия случай ще бъдат засегнати.

Ако приемем условно, че жена на 59 г. и 10 м. има натрупана сума от 4 194,53 лв., която ще се осигурява още 1 г. и 10 м. до навършване на възрастта по чл. 68 ал. 1 от КСО за жените[8], съответно придобиване на право на плащане от фонда, което условно приемаме да се извърши върху среден осигурителен доход за страната[9] от 945 лв. и при 2,79% доходност. Натрупаната сума към датата на пенсионирането ще бъде 5 486 лв. Изчисленият размер на пенсията при отчитане на средната продължителност на живота[10], която използваме като период на основата, на който ще изчислим плащането, е 398,6 лв. годишно или 33,6 лв. месечно. Плащането се изчислява като срочна пренумерандо

---

[6] При този продукт са предложени и някои разновидности, като пожизнена пенсия с гарантиран период.

[7] След актуализацията с 5,7% от 1.06.2019 г. минималната пенсия за осигурителен стаж и възраст е 219,43 лв.

[8] Пенсионна възраст от 61 г. и 8 месеца.

[9] Средномесечният осигурителен доход за страната за периода от 01.08.2018 г. до 31.07.2019 г. е 945,00 лв.

[10] Според Таблиците за смъртност и средна продължителност на живота, средната продължителност на живота на жените е 79,5 години, което при пенсионна възраст за жените от 61 г. и 8 месеца за 2021 г. означава средна продължителност на получаване на пенсия от 18 години.

рента (Ерусалимов, Актюерска техника в застраховането, 2012а, стр. 39). Сумата от 33,6 лв. е на границата, при която лицата биха имали право на пожизнено плащане. Това означава, че условно всички лица с натрупани средства под средните няма да получат този пенсионен продукт, в резултат на което ще бъдат лишени от дългосрочна социална сигурност. В този случай би било разумно лицата, индивидуално да разгледат възможността да се възползват от правото си по чл. 4 б от КСО, като прехвърлят средствата към НОИ и получат пълния размер на пенсията за стаж и възраст пожизнено. Възможности в посока усъвършенстване и преодоляване на недостатъците на еднократното и разсроченото плащане, като продукт на пенсионната система, ще бъдат разгледани в третата част на разработката.

III

Философията на втория стълб на многоколонния модел е да предложи коефициент на заместване на дохода от порядъка на 20% от получаваните доходи, при осигурителен стаж от 40 години. Базирайки се на средния размер на натрупаните средства, в индивидуалните партиди на едно осигурено в УПФ лице и според направените изчисления, размера на пенсията не би могъл да отговори на предвидения коефициент на заместване. Също значим проблем при изплащането на пенсиите е, че голяма част от тези плащания ще бъдат еднократни или срочни, а не пожизнени. Това е сериозен пропуск при функционирането на втория стълб и кореспондира директно със степента на социална сигурност, предоставяна от пенсионния модел. В тази връзка следва да се търсят възможности в посока преодоляване на очертаните слабости.

Една от тях се изразява в това лица, нямащи право на плащане с пожизнен характер, при определени доходни и имуществени критерии, предвид специфичните потребности на лицата с нарастването на възрастта, функция от старостта, да получат добавка, имаща характер на подпомагане, изплащана от системата за социално подпомагане. Финансирана с бюджетни средства, предлаганото плащане, следва да гарантира, предимно под формата на услуги и здравни грижи и според конкретните потребности на отделните лица, загубената социална сигурност, резултат от правото на срочно или еднократно плащане.

Осигуряването в УПФ притежава потенциал, който би могъл да бъде разгърнат при евентуални нормативни промени, регламентиращи съблюдаването на принципа на солидарност при разпределението на осигурителния фонд, при отпадане на наследяване на парични суми от

наследниците на починалото осигурено лице или пенсионер[11] (Ерусалимов & Илиева, Допълнително пенсионно осигуряване – индивидуално или колективно разпределение на пенсионния фонд, 2013). Това би позволило чувствително повишаване размерите на плащанията, а оттам и Коефициента на заместване на дохода при пенсиониране, което е основната идея и цел на допълнителното социално осигуряване, като част от съвременният многоколонен осигурителен модел в България.

Предложението има своите икономически, социални и демографски аргументи, които би следвало да бъдат разглеждани като възможност в настоящите социалноикономически и демографски условия, без драстични данъчно-осигурителни промени, да се постигне резултат върху степента на социалната сигурност. То би следвало да бъде поставено за разглеждане пред широката общественост, като се представят и разяснят, безпристрастно, положителните и отрицателните страни, единствено и само в контекста на смисъла и логиката на пенсионното осигуряване и пенсионният модел, а именно да осигури средства, обслужващи потребностите на лица от определена осигурителна съвкупност в периоди на неработоспособност при изпълнение на предварително заложени нормативни изисквания.

Заключение

Проблемите на структурирането на социалната защита, от която зависи и степента на социална сигурност в съвременното общество, са едни от най-важните проблеми на социалната политика. Настоящата разработка представя един от значимите и актуални проблеми на пенсионния модел, който следва да търси решение имащо за резултат постигане на социална защита, гарантираща приемливо ниво на социална сигурност. В тази връзка очертаните възможности могат да повишат, както размера на плащанията, така и степента на социалната сигурност на българските пенсионери. Направените предложения би следвало да се разглеждат, като първа стъпка на комплекс от промени, търсещи

[11] Ерусалимов и Илиева развиват идеята за колективност при разпределение на натрупаните средства във фазата изплащане на пенсии от УПФ, в контекста на противоречие между актюерските принципи за индивидуалност и разпределение на натрупаните средства на основата на средната продължителност на живота. Авторите достигат до извода, че „изплатените суми на наследниците ще са почти равни на плащаните пенсии“. В тази връзка те правят предложение „…за преосмисляне на някой текстове на Кодекса и преминаване от индивидуално към колективно допълнително пенсионно осигуряване“.

гъвкав и високо адаптивен социалнозащитен модел, отговарящ на съвременните неблагоприятни социално-икономически и демографски условия и очертали се тенденции.

Библиография

Ерусалимов, Р. (2012а). *Актюерска техника в застраховането.* Фабер.

Ерусалимов, Р., & Илиева, Т. (2013). Допълнително пенсионно осигуряване - индивидуално или колективно разпределение на пенсионния фонд. *Бизнес управление*, стр. 38-60.

Калкулатор за инфлация НСИ. (2019). Извлечено от Национален статистически институт: https://www.nsi.bg/bg/content/2539/%D0%BA%D0%B0%D0%BB%D0%BA%D1%83%D0%BB%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%80-%D0%BD%D0%B0-%D0%B8%D0%BD%D1%84%D0%BB%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F%D1%82%D0%B0

Кодекс за социално осигуряване. (2019). Извлечено от Национален осигурителен институт: http://www.nssi.bg/images/bg/legislation/Codes/KCO.pdf

Кодекс за социално осигуряване 2019, чл.70, ал. 1, 2 и 3. (н.д.). Извлечено от Национален осигурителен институт: http://www.nssi.bg/images/bg/legislation/Codes/KCO.pdf

Кодекс за социално осигуряване, чл. 131 ал. 2. (2019). Извлечено от Национален осигурителен институт: http://www.nssi.bg/images/bg/legislation/Codes/KCO.pdf

Концепция за регламентиране на фазата на изплащане от допълнително задължително пенсионно осигуряване. (април 2018 г.). Изтеглено на 2018 от Министерство на труда и социалната политика: www.mlsp.government.bg/index.php?section=CONTENT&I=230&lang

Осигурени лица и натрупани средства във фондовете на допълнителното задължително пенсионно осигуряване към 31.12.2018 г. (2019). Извлечено от Комисия за финансов надзор: https://www.fsc.bg/bg/pazari/osiguritelen-pazar/statistika/statistika-i-analizi/2018/

https://www.mlsp.government.bg/

http://www.nssi.bg/

https://nap.bg/

https://www.fsc.bg/bg/

https://www.nsi.bg/

http://www.asp.government.bg/

ИНВЕСТИРАНЕТО ВЪВ ВЕЦ КАТО ВАЖЕН ВЪЗОБНОВЯЕМ ЕНЕРГИЕН ИЗТОЧНИК В БЪЛГАРИЯ

Ас. д-р Стефан Станимиров
Докторант Мирослав Костадинов
Катедра „Финанси и кредит“,
СА „Д.А.Ценов“ Свищов,
s.stanimirov@uni-svishtov.bg
miroslav_kostadinov_phd@abv.bg

Резюме: *Инвестирането във възобновяеми енергийни източници е сложен и последователен процес, който предопределя задължително преминаване през всички етапи на законово приетите норми за всеки потенциален инвеститор. Динамиката в развитието на технологиите е основен прием за адекватни навременни решения и промени в законодателната рамкова система на определена териториална единица. Изследването е с изразена насоченост към глобално нашумелия проблем, засягащ хармонизираното препитание на човешкия индивид и всички останали природни екосистеми. Развитието на възобновяемите енергийни източници и инвестирането в тях предопределят ограничаване или свеждане до минимум на вредните емисии.*

Ключови думи*: ВЕИ – възобновяеми енергийни източници; ВЕЦ – водноелектрическа централа; НЕК - Националната електрическа компания; икономически и финансво анализ.*

JEL: */ Q: Икономика на селското стопанство и природните ресурси; Екологична и екологична икономика / / Q4: Енергия / / / Q42: Алтернативни енергийни източници.*

INVESTING IN WATER POWER PLANTS AS AN IMPORTANT RENEWABLE ENERGY SOURCE IN BULGARIA

Assistant Prof. Stefan Prodanov, PhD
Miroslav Kostadinov, PhD Student
Department of Finance and Credit,
Tsenov Academy of Economics - Svishtov,
s.stanimirov@uni-svishtov.bg
miroslav_kostadinov_phd@abv.bg

Abstract: *Investing in renewable energy sources is a complex and consistent process that predetermines the mandatory passage through all stages of the legal framework for each potential investor. Dynamics in technology development is a key element in*

adequate timely decisions and changes in the legislative framework of a given territorial unit. The study focuses on the globally acclaimed problem affecting the harmonious subsistence of the human individual and all other natural ecosystems. The development of, and investment in, renewable energy sources predetermine the reduction or minimization of harmful emissions.

Key words: *RES - renewable energy sources; HPP - Hydroelectric Power Plant; NEC - The National Electricity Company, economic and financial analysis*

JEL: */ Q: Agricultural Economics and Natural Resources; Ecological and Ecological Economics / / Q4: Energy / / / / Q42: Alternative energy sources.*

Въведение

Инвестирането във ВЕИ изисква преминава през няколко задължителни етапа за инвеститорите при експлоатацията на възобновяем източник на енергия. Този подход е приложим, когато държавата е приела нормативен регламент за благоприятно третиране на електроенергията, придобита от ВЕИ с цел намаляване на риска и подпомагане за инвестициите в този отрасъл. Чрез инвестиционния анализ на публичните проекти се търси оптимално разпределение на ограничените ресурси както по отношение на използването им в обществения или частния сектор, така и по отношение на използването им в алтернативни инвестиционни проекти **(Проданов, С, 2001)**.

Целта на изследването е да се обособят способите за инвестиране във възобновяеми енергийни източници. **Обект** на разработката е развитието на възобновяемите енергийни източници в отрасъл „енергетика“. **Предмет** на научното изследване е инвестирането във „възобновяемите енергийни източници“ (ВЕИ).

Тезата на изследването гласи, че инвестирането във ВЕИ технологиите изисква провеждането на последователна икономическа и енергийна политика и формиране на стабилна законодателна рамка от страна на държавата; обоснованост и прозрачност при вземане на решенията за инвестиране, непрекъснат мониторинг в следпроектната реализация от страна на инвеститорите. За осъществяването на целите са заложени следните задачи:

- Извършване на пазарен анализ за мястото на електроенергията, произведена от ВЕИ;
- Изследване на процеса на вземане на инвестиционни решения във ВЕИ;

- Изследване на приноса на водноелектрическите централи за развитието на ВЕИ.

1. Пазарен анализ

Пазарният анализ на електроенергията, произведена от ВЕИ е основен компонент в националния план на България за вътрешния пазар и неговото развитие (Сдружение „Хидроенергия - асоциация на стратегическите инвеститори в производството на енергия от водноелектрически централи в България“, 2017). В този анализ се оценява доколко политиката е благоприятна за потребителите, както и дали тя е съобразена с интересите на всички засегнати лица. Тази политика, дефинирана на национално и международно равнище като приоритетна, е насочена към намаляване на енергийната зависимост и увеличаване на ефективността.

Анализът е фокусиран върху прецизирането на получената информация, стойностите на показателите и начините за интерпретиране на тези стойности, които да послужат на обществеността и всички заинтересовани. Това подчертава важността и перспективността пред ВЕИ технологиите, тяхната значимост за икономиката, а в конкретика ще се разгледа водноелектрическите централи и техния принос за развитието на ВЕИ. Методиката на изследването включва анализ на индексите на пазара на едро.

Енергийния сектор на страната ни може да се квалифицира като диверсифициран, както по отношение на производството, така и на добива на електроенергия. Инсталираната обща производствена мощност за 2016 г. от всички централи на ВЕЦ, ТЕЦ, АЕЦ, сумирана от изброените видове за 2016 г. е 12 817 MW, в частност ВЕЦ са в стойност от 3 327 MW. Производството на електроенергия за времеви период една година от ВЕЦ е 4 438 304 MW.

2. Инвестиционни решения във ВЕИ

Прединвестиционните проучвания включва набор от предварителни проучвания, които конкретизират работата за определяне и оценка на първоначалния и очаквания капацитет на ресурса за производване на електроенергия от възобновяеми екологично чисти източници. Тези проучвания започват със създаване и разработка на проект за инвестиране, където инвеститорът определя фазите на проектна реализация, съобразно спецификата на обекта. Методите за инвести-

ционен анализ (финансов и икономически) извеждат проектната финансова и икономическа възвръщаемост, които определят доколко е уместна инвестицията при определени допускания. Тези допускания касаят пазарната среда и пазарните цени (или нормативно определените цени), потенциалните приходи и разходи, цената на капитала, рисковата премия, в определени случаи и външните ефекти, генерирани от проекта (Проданов, С, 2001).

След разработването на проекта се открояват изискванията за ресурсно обезпечаване. Това задължително налага подсигуряване на подходящи източници на финансиране за внедряване на инвестиционния проект и последваща експлоатация и поддръжка на обекта. От споменатите изисквания с най-висока трудност и значимост се откроява осигуряването на финансовите средства. Те са критично необходими за проекта, защото без тях е невъзможно проектирането, изграждането и развитието му. Методите за фактурен финансов анализ ни предоставят възможност за изследване на комбинация от променливи, които оказват влияние на резултатите. Така финансовия аналитик ще може да комбинира и приложи методи за фактурен финансов анализ, с чиято помощ влиянието на отделните фактори да бъде прецизно определено (Захариев, А и др,, 2016). В този ред на мисли има възможност да се прецизира избора между наличните алтернативи за намиране на необходимия капитал. Такива възможности са външното финансиране, финансирането със собствени средства и комбинираното финансиране, ползващо се от съчетаването на предходните две алтернативи. В зависимост от целите и възможностите на инвеститора се конкретизират и подходящия метод за финансиране, както и доставчика на финансиране. Обичайно инвеститорите комбинират резултатите от инвестиционния и фактурен финансов анализ, за да изведат възможните и достижими финансови източници, при чието използване проектът би бил успешен. В случая с инвестирането във ВЕИ световната практика е да стимулира тези инвестиции чрез преференциално ценообразуване на произведената енергия и/или субсидиране или субвенция на проектите.

3. Принос на водноелектрическите централи за развитието на възобновяемите енергийни източници

Конкретиката за мястото на ВЕЦ в развитието на ВЕИ изисква подробен анализ, който да подкрепи твърдението за ролята на водното електричество за постигане на ВЕИ-целите. За целите на анализа ще съпоставим средно-претегления обществен разход, измерен в лв./MWh, на алтернативите водна енергия, биомаса и слънчева енергия.

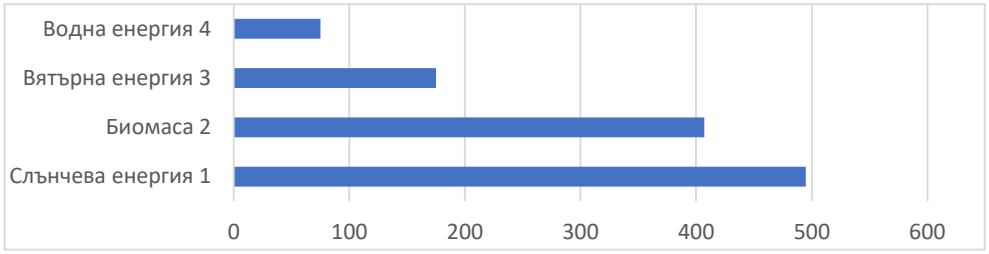

Фигура 1. Средно-претеглен обществен разход лв./MWh
Източник на данни: https://seea.government.bg/bg/ ((АУЕР), 2020)

Според предоставена обобщена информация в графиката може да констатираме, че ВЕЦ попадат в челна позиция с най-ниската разходната стойност в съотношение лв./MWh и съответно най-висока полезността в дела на произведената енергия. Развитието на ВЕЦ изглежда добра възможност и дава благоприятна перспектива от гледище на географските дадености на България. Наблюденията и данните сочат за благоприятно развитие и оползотворяване на природната даденост, свързана с релефа на страната, водните ресурси и използваната кинетична енергия на водата. Централите, използващи кинетичната енергия на водата исторически датират от хилядолетия, което ги превръща в най-добре проучената и еволюирала основна възобновяема технология, осигуряваща при съвременните ВЕЦ-концепции висока сигурност, надеждност и позволяваща гъвкавост в доставките на енергия. Това ги определя като ключово значими за енергийната системата относно належащата диверсификация на енергийния микс в дадена икономика.

От гледище на екологията производствените мощности на ВЕЦ не генерират битови отпадъци или вредни емисии. Въпреки това инвеститорите във ВЕЦ заплащат високи суми при сегашния вариант за таксуване на сметопочистването и утилизацията на отпадъците у нас. Като негативен ефект следва да се изведе намалената ефективност при маловодие или безводие. При продължителна суша ВЕЦ-мощностите не могат да генерират енергия и това рефлектира върху оперативната и финансовата ефективност. В определени случаи дори се констатират конфликти между частния интерес за производство на електроенергия и обществения интерес от рационално използване на водните ресурси за водоснабдяване и напояване.

При анализа на разходите за производството на енергия от ВЕЦ, се използват данни предоставени от АУЕР и регулативния орган, отговарящ за отрасъла КЕВР относно конкретната цена за енергия от ВЕЦ. Предоставени са данни за цената, която е средно претеглена за

енергията, произведена за 2016 г. от източници на ВЕЦ, според формата на собственост на ВЕЦ. Произведената енергия се измерва в MWh. В таблица 1 се извежда делът по форма на собственост на ВЕЦ, цената в лева и средно претегления разход в лева за MWh. Важно е тук да уточним, че данните, които са използвани се отнасят за времевия период от 01.01. 2016 г. до 31.12. 2016 г.

Таблица 1

Производство на електроенергия от ВЕЦ за 2016 г. в България

Видове ВЕЦ	**Произведена енергия/MWh**	**Процентно участие по вид ВЕЦ**	**Цена/лв**	**Средно претеглен разход, лв./MWh**
Частни ВЕЦ	1 990 310	44,84%	93,5	
ВЕЦ на НЕК	2 447 994	55,16%	59,1	
Общо	**4 438 304**	100%		**74,5**

Източник на данни: https://seea.government.bg/bg/

Вследствие на изведените данни може да се констатира, че ВЕЦ на НЕК имат по-голям дял на произведената енергия спрямо тази от частните ВЕЦ. При стойността на показателя цена, наблюденията показват по-висока с 34,4 лв. цена на произведената от частни ВЕЦ енергия спрямо тази от централите, собственост на НЕК. Това е показателно за стимулите за въвеждане на нови производствени мощности за частните инвеститори. Частните ВЕЦ са въведени в експлоатация основно през последното десетилетие и водещ мотив за инвеститорите е преференциалното третиране на произведената от ВЕЦ енергия. С така формираната финансова ефективност към този вид ВЕИ има стабилен инвеститорски интерес и сериозен дял в енергийния микс на страната.

Заключение

Умелото управление на енергетиката и следването на целите за постигане на определен дял на ВЕИ, които ЕС и правителството поставят, изискват да се стимулира използването на водната енергия за производство на електроенергия като важен отрасъл на възобновяемите енергоизточници. Същевременно е необходимо да се следват целите за разумно и пруденциално отношение към оползотворяването на водните ресурси на държавата, включващо балансиране между алтернативното използване на ресурсите за производство на електроенергия, напояване и водоснабдяване.

ЛИТЕРАТУРА

Захариев, А и др,. (2016). Финансов анализ. От А. и. Захариев. В. Търново: „Фабер“.

Проданов, С. (2001). Ивестиционен анализ на публичните проекти. От С. Проданов, *Ивестиционен анализ на публичните проекти* (стр. 203). В. Търново: „Абагар“.

Сдружение „Хидроенергия - асоциация на стратегическите инвеститори в производството на енергия от водноелектрически централи в България“. (4 12 2017 г.). Извлечено от https://hidro-energia.org/wp-content/uploads/2017/10/doklad_2017.pdf

(АУЕР), А. з. (29 1 2020 г.). *Агенцията за устойчиво енергийно развитие*. Извлечено от https://seea.government.bg/: https://seea.government.bg/bg/

МЯСТОТО НА ПРЕКИТЕ ЧУЖДЕСТРАННИ ИНВЕСТИЦИИ В БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИКА

Асист. Елица Петкова
„Обща теория на икономиката”,
СА „Д. А. Ценов” – Свищов,
e.petkova@uni-svishtov.bg

Резюме: *Преките чуждестранни инвестиции (ПЧИ) са един от основните канали за интеграция на националните икономики в световното и европейското икономическо пространство. ПЧИ са важен източник на капитали, влияят благоприятно върху заетостта, иновационната дейност, конкурентоспособността и икономическата активност. Тяхното съществено присъствие в българската икономика е предпоставка за влиянието им върху икономическото развитие на страната.*

Ключови думи*: преки чуждестранни инвестиции, икономическо развитие, икономическа трансформация, приватизация.*

JEL: *F21, F41.*

THE PLACE OF FOREIGN DIRECT INVESTMENT IN THE BULGARIAN ECONOMY

Elitsa Petkova, assistant,
Department of General Economic Theory,
D. A. Tsenov Academy of Economics - Svishtov,
e.petkova@uni-svishtov.bg

Abstract: *Foreign direct investment (FDI) is one of the main channels for integrating national economies into the global and European economic space. FDI is an important source of capital, it has a favourable impact on employment, innovation, competitiveness and economic activity. The significant presence FDI in the Bulgarian economy is a prerequisite for their strong influence on the economic development of the country.*

Key words: *foreign direct investment, economic development, economic transformation, privatization.*

JEL: F21, F41.

Въведение

Началото на 90-те години на XX в. е белязано от дълбоки промени в политическата и икономическата сфера на редица райони в Европа, като разпадането на Източния блок и СССР, на Съюзна Република Югославия, създаването на ЕС на основата на Европейската икономическа общност. Тези промени създават различни условия за международното движение на стоки и услуги, а заедно с това и на производствени фактори. Те налагат нови нива на производствена ефективност и променят движещите сили на икономическото развитие в Европа.

България става част от тези процеси и във връзка с това тя поема по нов път на развитие, който налага необходимост от преструктуриране на нейната икономика. Това поставя редица предизвикателства пред икономическата политика на национално и корпоративно равнище. Основните проблеми са свързани, от една страна, с осигуряването на необходимия финансов ресурс, който да подпомогне прехода от планово към пазарно ориентирано стопанство, а от друга – с повишаването на конкурентоспособността на местните предприятия, за да могат да отговорят на повишените изисквания и конкурентния натиск на чуждестранния пазар.

Именно тук се откроява ролята на преките чуждестранни инвестиции (ПЧИ), които са източник на необходимия капитал за трансформиращата се българска икономика. Освен чисто финансовия ефект, който имат, ПЧИ спомагат за обновяването на технико-икономическата база на производството чрез трансфер на нови технологии, успешни организационно-управленски практики и чрез инвестиции в човешки капитал. Тези условия са фактор за повишаване на ефективността и производителността на националното производство, а следователно и предпоставка за повишаване на конкурентните предимства на компаниите. Повишаването на конкурентоспособността на икономиката, от своя страна, е фактор за постигане на стабилен и устойчив икономически растеж.

Преките чуждестранни инвестиции в българската икономика

Първите години на прехода в България са белязани от редица трудности – невъзможност за обслужване на външния дълг, спад в БВП, финансова нестабилност, отсъствие на условия и умения за правене на

бизнес в новите реалности. Реформата се осъществява бавно, а завишената степен на риск, корупцията и липсата на подходяща инфраструктура, и на доверие в политическата и икономическата система стават предпоставка за ниските нива на внесените капитали под формата на преки чуждестранни инвестиции.[1] В същото време притокът на чуждестранни капитали е важен фактор за развитието на трансформиращата се българска икономика. Те способстват за формирането на пазарното стопанство и неговите структури и са предпоставка за повишаване на конкурентоспособността на българската икономика чрез преноса на нови и успешни технологии, споделянето на опит, знания и умения за организацията и управлението на производството, за квалификацията и преквалификацията на работната ръка.

В тази връзка правителството предприема курс към либерализацията на икономическите отношения и прилага стимулираща макроикономическа политика спрямо чуждестранните инвеститори, тъй като това са едни от най-важните условия за привличане на ПЧИ. В резултат на това още в първите години на прехода, на чуждестранните инвеститори са предоставени преференции като освобождаване от плащането на мито за внесените капиталови активи (машини и съоръжения) за производство на стоки за износ, възможност за репатриране на печалбата и др. В същото време не са поставени изисквания за реинвестиране на печалбата, за инвестиции в местна инфраструктура, за създаване на работни места и други мероприятия, които биха повлияли положително върху икономическото и социално развитие на страната. Тази политика крие рискове от привличане на неподходящи за българските интереси инвеститори и създаване на монополно положение на отделни предприятия в една все още неформирана пазарна икономка. В тези условия би било по-подходящо да се предоставят преференции на инвеститорите, но те да са обвързани с размера на инвестицията или отрасъла, в който тя се осъществява.

Трябва да се отбележи, че в първите години на прехода притокът на чуждестранни капитали е основно по линия на приватизацията на държавните предприятия. През 1997 г. в България на тях се падат около 70% от общия обем ПЧИ, като те са предимно в промишления сектор. (UNCTAD, 1998, p. 275)

Приватизацията в България, обаче протича бавно, а това поддържа високата неефективност на икономиката. Реално приватизацията започва през 1993 г., като сключените сделки през същата година са

[1] За първите пет години на прехода делът на акумулираните чужди капитали под формата на ПЧИ (FDI Stock) в България е средно под 5 % от БВП. (United Nations)

само 63 на брой. Въпреки че до края на десетилетието, тя набира скорост, осъществените приватизационни сделки от чуждестранни инвеститори през 1993-2004 г. са само 162, което е малко над 3% от общия им брой (5 174) за периода. (Национален статистически институт, 2005, стр. 3, 8) Това е логично предвид трудностите и неяснотите, съпътстващи прехода и кризата в България от 1996-1997 г., които многократно повишават степента на риск на капиталовите вложения. Неуредиците в нормативната уредба и несигурността по отношение на възможностите за раздържавяване на предприятия в страната оказват допълнително възпиращо въздействие върху желанието на чуждестранните инвеститори да придобият или да се слеят с българска компания. Към това могат да се добавят и ограниченията по отношение на достъпа на чуждестранните инвеститори до стратегически за страната сфери като електричеството и телекомуникациите, банковите и застрахователните услуги и др. (ЗАКОН за преобразуване и приватизация на държавни и общински предприятия, 1992)

До 1996 г. притокът на ПЧИ към страната е незначителен и не бележи сериозен растеж на годишна база, въпреки че за периода 1990-1996 г. показателят се е увеличил 26,2 пъти. (Виж Фигура 1) Причините за това вече бяха споменати – бавната икономическа реформа, неясните правила на приватизационния процес, несигурността в политическата и икономическата система.

В следствие от постигнатата, чрез въвеждането на Валутен борд, финансова стабилизация, както и поради перспективата за членство на България в Европейския съюз, след 1997 г. се наблюдава по-съществено нарастване на ПЧИ. Промените в нормативната уредба и приетият през 1997 г. Закон за чуждестранните инвестиции също оказват положително влияние върху динамиката на ПЧИ. Новият закон за чуждестранните инвестиции налага националния режим за третиране на чуждестранните инвеститори като им предоставя същите права при осъществяването на стопанска дейност както на българските инвеститори. В същото време се определят и преференциални условия за инвестициите, които отговарят на определени критерии. (Закон за чуждестранните инвестиции, 1997, стр. 4) Тези условия доведоха до трайно нарастване на ПЧИ, които през 2000 г. достигнаха пикови стойности от малко над 1 млрд. долара от началото на прехода.

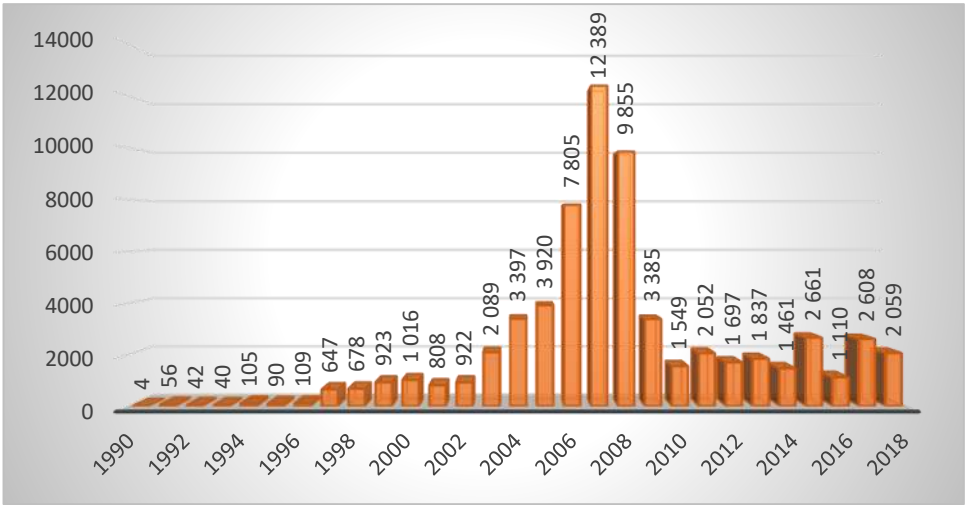

Фигура 1. Преки чуждестранни инвестиции към България за периода 1990-2018 г. (млн. долара)[2]

През следващите години настъпват значителни промени, които оказват благоприятно влияние върху притока на ПЧИ. През 2002 г. е приет Закона за приватизация и следприватизационен контрол, което заедно с последвалите изменения и допълнения в него доведе до ускоряване на приватизационния процес. През 2004 г. Законът за чуждестранните инвестиции е преименуван и допълнен няколко пъти, като в него вече се наблюдава един селективен подход по отношение на чуждестранните инвеститори. Определени са условия, на които трябва да отговаря чуждестранната инвестиция, за да се ползва от насърчителните мерки, предвидени в закона. Насърчаването на инвестициите в по-изостаналите райони на страната, с по-висока безработица е приоритет. (Закон за насърчаване на инвестициите, 2004)

Подобрената бизнес среда, ускорената приватизация и предстоящото членство на страната в ЕС стават причина за съществено нарастване на ПЧИ през следващите години, от 2003 г. до 2007 г. През 2006 г. увеличението на внесените преки инвестиции е почти двойно (99,3%), в сравнение с предходната година. През 2007 г. е регистриран рекорден размер на потока на ПЧИ за целия разглеждан период (1990-2018 г.) в размер на 12,4 млрд. долара. Трябва да се отбележи, че този период съвпада със засилена икономическа активност и на глобално равнище.

[2] Източник на данните: (UNCTAD, 2019)

Световната икономическа и финансова криза от 2008 г. обаче прекъсва тази възходяща тенденция в притока на ПЧИ към страната. ПЧИ намаляват с 20.5% в сравнение с 2007 г. През 2009 г. внесените преки инвестиции към България намаляват още повече – с 65,6% на годишна база и с 72,7% спрямо 2007 г. Причина за това сериозно понижаване на преките инвестиции от чужбина се крие основно в тяхната отраслова структура. В периода преди кризата ПЧИ са насочени предимно в областта на операциите с недвижими имоти, финансовите услуги, търговията и промишленото производство, на които се падат съответно по около ¼, 1/5, 1/6 и 1/6 от ПЧИ в страната[3], а това са едни от отраслите, които бяха най-силно засегнати от глобалната криза през 2008-2009 г. (Пиримова & Сотирова, 2018)

През следващите девет години от анализирания период потокът на ПЧИ се колебае между 1 млрд. и 2 млрд. долара, като само през 2015 г. и 2017 г. той достига 2,6 млрд. долара. Въпреки това размерът на натрупаните капитали под формата на преки инвестиции в страната е значителен. Виж Фигура 2.

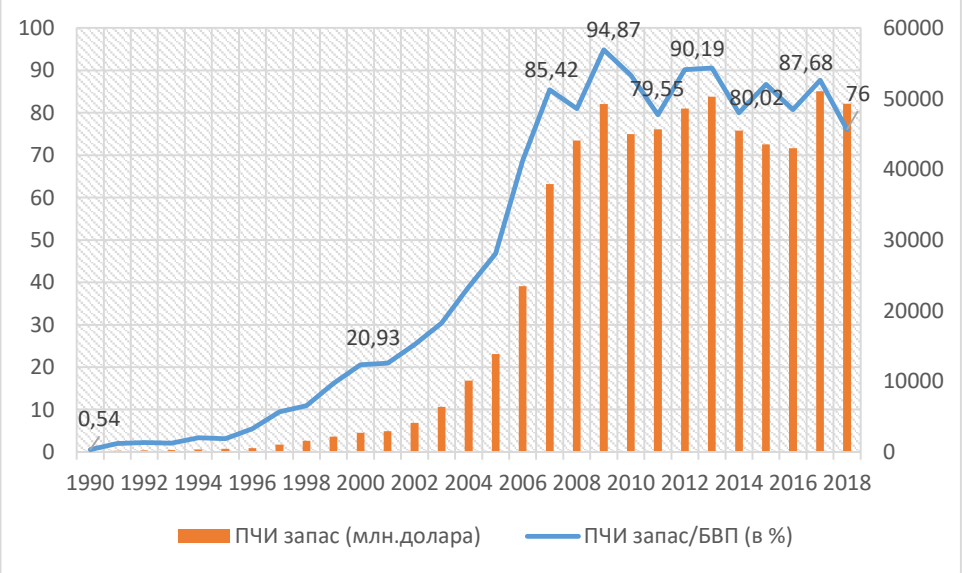

Фигура 2. Абсолютен и относителен размер (спрямо БВП) на акумулираните ПЧИ в България за периода 1990-2018 г.[4]

[3] Собствени изчисления въз основа на данните за потока на ПЧИ към България по икономически отрасъл. (Българска народна банка, н.д.)

[4] Източник на данните: (UNCTAD, 2019)

До 2018 г. включително акумулираните ПЧИ в България са на стойност 49,3 млрд. долара, което е 76% от стойността на БВП през същата година. (UNCTAD, 2019) Въпреки че за последните десет години, период, който включва световната финансова и икономическа криза, акумулираните чуждестранни инвестиции като процент от БВП са били повече – средно 85,5%, отново може да се отчете същественото присъствие на чуждестранни капитали в българската икономика.5 (Виж Фигура 2) Това разкрива степента на зависимост на България от чуждестранните капиталови потоци и е показателно за силния потенциал за влияние на ПЧИ върху икономическите процеси в страната.

Заключение

Въз основа на направения анализ може да се обобщи, че навлизането на ПЧИ в българската икономика в първите години на прехода е бавно. От една страна това се дължи на бавната реформа, закъснялата приватизация, слабата нормативна база по отношение на приватизацията и ПЧИ, несигурността в политическата система, хиперинфлацията и кризата в българската икономика през 1996-1997 г. Освен това, като се има предвид и че влагането на чуждестранни средства в приватизацията е насочено към преструктурирането на неефективните предприятия, то резултатът от чуждестранните инвестиции не може да се очаква в кратък срок. Това дава основание да се заключи, че влиянието на ПЧИ върху българската икономика в годините на преход не е недостатъчно силно изразено.

Едва след 2003 г. е привлечен по-голям обем ПЧИ, за да се стигне, през 2007 г., до рекордните за страната стойности от 12 млрд. долара. Следва съществено понижение на обема на внесените капитали под формата на ПЧИ след 2008 г. в резултат от световната финансова и

[5] В подкрепа на твърдението, че акумулираните ПЧИ в България като процент от БВП са значителни са сравнителните данни за същия показател за страните, които са част от ЕС, и които през последните 30 години са преминали през икономическа трансформация и преход към пазарно-ориентирано стопанство. Това са Естония, Латвия, Литва, Полша, Румъния, Словакия, Словения, Унгария, Хърватска и Чехия. Всички те са акумулирали значително по-малък размер ПЧИ, измерен като процент от БВП. При това, пет от тях (Латвия, Литва, Полша, Румъния и Словения) са натрупали средно за последните десет години ПЧИ под 50% от брутния им вътрешен продукт. Сред посочените страни се откроява единствено Естония, която средно за последните десет години е натрупала чуждестранни капитали под формата на ПЧИ в размер на 82,4 % от брутния й вътрешен продукт. (UNCTAD, 2019)

икономическа криза. Все пак, към днешна дата, запасът от чуждестранни капитали под формата на ПЧИ в страната е значителен. Това е основание да се заключи, че чуждестранните инвестиции вече имат потенциал за влияние върху икономическото развитие на България.

В същото време нормативната уредба по отношение на ПЧИ се създава и променя бавно с оглед присъствието на ПЧИ в страната. Едва след 2007 г. икономическата политика започва да синхронизира своите приоритети с правната регламентация по отношение на ПЧИ. Първоначално тя започва с пълна липса на критерии за привличане на инвестиции, които действително да подпомогнат развитието на българската икономика и да способстват за постигането на нейните цели. преминава през националното третиране на чуждестранните инвеститори, което създава условия за равнопоставеност на инвеститорите, повишава сигурността и автоматично създава баланс между отвореността на икономиката и националните интереси. На по-късен етап се възприема селективният подход във връзка с приоритетните за страната цели. В крайна сметка ПЧИ допринасят за провеждането на необходимите институционални и регулаторни реформи, които са дългосрочна основа за устойчивост на икономическото развитие.

Въпросът до каква степен страната е успяла и успява да се възползва от присъствието на чуждестранните капитали за трансформиране на нейната икономика, за подпомагане на икономическото й възстановяване след кризата от 2008-2009 г. и за постигането на устойчив икономически растеж остава отворен за по-нататъшни разработки.

Литература

Пиримова, В., & Сотирова, Е. (2018). Секторно-отраслова кризисна неустойчивост и възобновяване на растежа в българската икономика. *Икономически и социални алтернативи*(2), 5-19.

Държавен вестник. (8 Май 1992 г.). ЗАКОН за преобразуване и приватизация на държавни и общински предприятия.

Държавен вестник. (24 Октомври 1997 г.). Закон за чуждестранните инвестиции. (97).

Държавен вестник. (4 Май 2004 г.). Закон за насърчаване на инвестициите. (37).

Българска народна банка. (n.d.). *Статистика*. Retrieved from Българска народна банка: http://www.bnb.bg

Национален статистически институт. (2005, 12 13). ПРИВАТИЗАЦИЯТА В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ (към 32.12.2004 г.). Република България.

UNCTAD. (2019, August 16). *DataCenter*. Retrieved from UNCTADStat: https://unctadstat.unctad.org

United Nations. (1998). *UNCTAD*. Retrieved from World Investment Report: https://unctad.org/en/pages/PublicationArchive.aspx?publicationid=650

United Nations. (n.d.). *Data Center*. Retrieved from UnctadStat: https://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=96740

ПАРИТЕ – НАЧАЛЕН И КРАЕН СТИМУЛАТОР И ОГРАНИЧИТЕЛ НА БАНКОВОТО ВЪНШНОТЪРГОВСКО ПОСРЕДНИЧЕСТВО (ФИНАНСОВО-ПРАВНИ АСПЕКТИ)

Асист. Игнат Папазов
Катедра „Финанси и кредит“
СА „Димитър А. Ценов“ – Свищов

“Същността на парите не е осветлена правилно” Дж. Лоу, 1705 г.

Резюме: *Парите са продукт на стоковото производство и главното им предназначение е да обслужват стоковото обръщение – разплащанията и произтичащото от тях погасяване на задължения. Следователно, парите действат като стойностен измерител и номинален израз на стоковите цени успоредно с функциите им на инструментално средство на размяна – те служат като сметна единица със собствена субстанционална стойност. Тя съответства на субстанцията, която се съдържа в стойността и цените на всички останали стоки.*

В съвременните условия на глобализация на световната икономика парите продължават да имат много съществена роля, която се определя от функционалните им възможности. Чрез паричния оборот, моделиращ оборота на стойността и капитала, изобщо се реализира платежният оборот на отделните страни, в т.ч. международната търговия и обусловените от нея валутно-финансови отношения. В центъра на паричния оборот са финансово-кредитните институции – банките, които осъществяват неговото управление и осигуряват контролния поглед върху платежно-посредническата организация на паричния оборот.

Ключови думи: *„Пари“, „Разплащания“, „Транзакции“, „Международна търговия“, „Контрагенти“, „Банкови посредници“.*

JEL: *F49.*

MONEY - THE INITIAL AND FINAL STIMULANT AND LIMITER OF BANK FOREIGN TRADE MEDIATION /FINANCIAL AND LEGAL ASPECTS/

Assistant Ignat Papazov
Finance and Credit Department
Dimitar A. Tsenov SA – Svishtov

Abstract: *Money is a product of commodity production and their main purpose is to serve commodity circulation - payments and the resulting repayment of obligations. Therefore, money acts as a value meter and a nominal expression of commodity prices in parallel with their functions as an instrument of exchange - they serve as a unit of account with an intrinsic substantive value. It corresponds to the substance contained in the value and price of all other goods.*

In the current conditions of globalization of the world economy, money continues to play a very important role, which is determined by their functional capabilities. By means of monetary modeling of turnover of value and capital, the payment turnover of the individual countries is realized at all, incl. international trade and its monetary relations. At the center of monetary circulation are the financial and credit institutions - the banks that manage it and provide a controlling view of the monetary intermediary organization of monetary circulation.

Keywords: *„Money“, „Payments“, „Transactions,“ „International Trade“, „Counterparties“, „Banking Intermediaries.“*

JEL*: F49.*

Парите са “вечна”, суперфундаментална, най-дискутираната и едновременно най-дискусионната икономическа категория, придаваща полемичен характер на въпроса за тяхната същност и особености. Според У. Гладстон “дори любовта не е превърнала толкова много хора в глупци, колкото мъдруването над същността на парите”.[1] Същите са възприемани последователно като стока, която стихийно или спонтанно се е отделила от останалия стоков свят и е започнала да изпълнява функциите на всеобщ еквивалент, т.е. на пари, срещу които се разменят всички останали стоки или блага. Този всеобщ еквивалент е претърпял множество метаморфози, преминал е през една забележителна еволюция и въпреки нея е запазил същността си, определена от призванието да обслужва обществените отношения като цяло. Практично звучи необоримата презумпция, че “парите са това, което те изпълняват”[2].

[1] Маркс, К. “Критика на политическата икономия”. С., 1949, с. 58.
[2] Харис, Л. “Денежная теория”, М., 1990. Превод от англ., с. 17.

Може да се счита за общоприето, че парите са продукт на стоковото производство и главното им предназначение е да обслужват стоковото обръщение – разплащанията и произтичащото от тях погасяване на задължения. Следователно, парите действат като стойностен измерител и номинален израз на стоковите цени, успоредно с функциите им на инструментално средство на размяна – те служат като сметна единица със собствена субстанционална стойност. Тя съответства на субстанцията, която се съдържа в стойността и цените на всички останали стоки.

В съвременните условия на глобализация на световната икономика, парите продължават да имат много съществена роля, която се определя от функционалните им възможности. Чрез паричния оборот, моделиращ оборота на стойността и капитала, изобщо се реализира платежният оборот на отделните страни, в т.ч. международната търговия и обусловените от нея валутно-финансови отношения. В центъра на паричния оборот са финансово-кредитните институции – банките, които осъществяват неговото управление и осигуряват контролния поглед върху платежно-посредническата организация на паричния оборот. Като специфичен вид търговски предприятия, банките са икономически агенти под особен режим и заедно с останалите такива – фирми и граждани - съдействат за пласмента на паричните капитали, проявявайки нужната адаптивност към финансовите иновации, осигуряващи по-добра ликвидност и доходност на парите. Не бива да се забравя, че "в съвременната икономика парите са неотделими от банките"[3]. Финансово-платежното посредничество на банките улеснява движението на паричните потоци в икономиката. В основата на разбирането за парите и банковото им транзитиране в условията на външнотърговските отношения, а и като цяло е схващането, че "парите въплъщават произлезлите от нещо извършено искания за равноценно извършване от противната страна".[4] Съвременното звучене на тази „алфа и омега" на учението за парите запазва квинтесенцията на възприятието за тях и би се ограничило до разглеждането им като инструмент за осигуряване на претенциите за изпълнението от противната страна, които са резултат на всяка пазарна обмяна. Като изразител на престациите парите не са абстрактно а по-скоро засвидетелствано право. В тази връзка, особена възможност за всяка дейност включително и международната търговия, е рационалното управление на парите. Негови производни са паричната компетенция на субектите или контрагентите и ефективното

[3] Младенов, М. "Пари, банки, кредит". Изд. Princeps, В. 1996, с. 19.
[4] Lausburg, A. "Същността на парите". С., 1925, Превод от немски, с. 17.

използване на парите. Едно от равнищата на тази компетентност е банката с нейната ангажираност в осигуряване бързината на паричното обръщение – процес, носещ общото наименование „полезна циркулация“. Последната е форма на проявление на паричното движение, логично следваща от темповете на производството и размяната. От друга страна, банката е разположена между два основни парични потока – единият е измерим с посочената полезна циркулация, а другия засяга т.нар. нециркулационна бързина на парите. При тези условия “продуцентите трябва да произвеждат евтино, те трябва да дават срещу всяко искане, което е придружено от извършено нещо и им е предадено във форма на пари, голямо, равноценно.”[5] Може да се приеме, че посредническата роля на банките се състои в обслужване първо на производствената ефективност, като определител на нециркулационната бързина на парите, и чрез формираните кореспондентски отношения, съчетани с ефективни платежни системи равномерно да разпределя производствените резултати. Разпределителният процес в широкия смисъл на думата обединява както възникването и стабилността на външнотърговските отношения така и техния подчертано възмезден характер, с решаващо значение за циркулационната бързина на парите.

Паричното транзитиране представлява съвкупност от многобройни и разнопосочни връзки не само в национален, но и в глобален мащаб. Международната търговия е едно от най-големите и изявени средища на парично-стокова консумация, опосредствана от банките. Свързаните с нея платежни средства в чуждестранна валута, осигуряващи разчетите, получават названието „девизи“. Произтичащата от това необходимост от валутен обмен има своите обективни условия – липсата на всеобща и законна валута за всички държави, в рамките на разширения процес по интернационализация на световното стопанско развитие. Посочените обстоятелства водят до превръщане на валутните операции в мащабна банкова индустрия, обективно налагаща съпоставянето между определени национални стойности с единния паричен еквивалентен обмен. Непосредствени участници в глобалното движение на валутата са банките, които се занимават със сделки с чужбина за своя сметка или за сметка на свои клиенти. Най-общ обект на сделките на валутните пазари, с най-крупен представител международната търговия, са предимно авоари по сметки в чужда валута и в по-малка степен менителници, чекове, банкноти и др. ефекти, гласящи във валута.

Търсенето на чуждестранна валута на доминирания от банките валутен пазар се определя главно от нуждите на:

[5] Lausburg, A. Цит. съч., с. 47.

- вносителите, които плащат с валута на износителите за извършените от тях продажби на стоки;

- предприятия, банки и разни организации и частни лица, получили услуги от чужбина.

Предлагането на чуждестранна валута е определено преди всичко от износителите, продали стоки в чужбина и аналогично от предприятия, банки и разни формирования, престирали услуги на свои задгранични клиенти и получили срещу това валутно покритие.

Посредническата функция на банките при външнотърговските операции възниква eo ipso с тези на парите като инструмент за плащане – medium of exchange. Те са средства за незабавно и непосредствено плащане и лесното им прехвърляне между контрагентите в дадена сделка осигурява финализирането й с погасяване на насрещните задължения.

Внимателният поглед върху присъствието и участието на банковите посредници в международните търговски сделки – градивен елемент на паричния пазар и капитал - дава основание да се приеме, че банковата дейност се припокрива напълно с функционирането на паричния пазар като фактор на задграничната търговия и ниша, кумулираща сложни и високорискови операции. Тяхното нормално протичане е изградено в сигурната намеса на банките, които срещу минимална цена и почти нулев риск извършват съответните услуги по паричното трансфериране. Необходимо е уточнението, че банките отдавна са надхвърлили вменените им позиции на обикновени финансови посредници и понастоящем експанзията на световния търговски обмен предпоставя визията им на „маркетмейкъри“, управители на паричния оборот, който неизбежно съпътства реализирането на външнотърговските разчети. В основна цел не само на бизнес-кредиторите, но и на обслужващите ги банки в описаните условия, се превръща силното ограничаване на паричната циркулация в налични парични средства “щото да не се причини вреда на някой притежател на банкноти”[6] и в улеснение на стокообмена. “А най-подходяща за тази цел, пише Lausburg ще бъде изплащателната обмяна без налични пари”.[7] Предложеният от цитирания автор механизъм за ефективно реализиране на плащанията е елементарен и приложно достъпен – трябва да се направи опит да се изтегли от обръщението една част от банкнотите, като на техните притежатели се открива „конто“ и се заверява сметката им със съответната стойност.

[6] Lausburg, A. Цит. съч., с. 63.

[7] Пак там, с. 63.

Така се развива потенциалната до този момент възможност контрагентите да правят изплащанията си не вече в наличност, а чрез превод от собственото им „конто“ в „контото“ на другите им банкови клиенти. По този начин обмяната се освобождава от една част на прекомерното банкнотно обръщение, което влияе благоприятно върху паричната ценност, банката показва по-малко банкноти в референциите си, а банковите клиенти, които са разменили банкнотите си срещу „конто“, се ползват от преимуществата на преводната обмена. Probatum est! Именно безналичното банково опосредстване на външната търговия е с позитивен рефлект върху величината на въплътените в парите искания на блага и оттам върху цената на сделките. В подобна, почти безрискова, пазарна среда, ще се прояви категорично функционалната роля на парите като средство за противодействие на инфлационните процеси, чиито ингредиенти са бездействащите в банките частни суми и тези в емисионната банка. Значителното нарастване на техния обем осигурява представата за количеството банкноти, които трябва да се издадат, ако клиентите не плащат толкова често с превод или с чек, вместо с банкноти. Важно е уточнението, че като средство за плащане, парите проявяват своеобразна продуктивност. Посредническата им функция при размяната е едновременно израз на тяхната полезност. Продуктивността им се изразява в широко изследваните и екстрахирани за нуждите на стоково-паричния оборот икономии на разходи и време, съчетани с разширяване спектъра на посредническите банкови операции под императива “способствай преводната обмяна”. Не е инвенция твърдението, че парите не са нещо идентично с паричните знаци - то се екстраполира във всички разменни среди, в т.ч. и външната търговия. По своята същност парите освен, че имат материален израз, притежават характеристиките на абстрактно средство за размяна, сведено до инкорпориране на правото за теглене, респ. придобиване, на блага. Потребен е балансът между изразените чрез парите права, произтичащи от обмяната и техните съответни равноценности. По-старите възприятия за т.нар. “жирални пари” запазват консеквенцията с реалностите, налагащи умерения ценови коректив на стоките - с цел повишаване на паричната ценност при упражняване на по-малка покупателна сила. Свързана с нея продуктивност на парите се изразява в икономията на:

- разходи за информационно осигуряване;
- разходи по реализиране на самите сделки;
- разходи за евентуални възнаграждения на посредниците;
- икономия на време и персонална енергия.

И най-после, ако теориите за държавната територия я реципират като “мъртъв и безсмъртен градивен елемент на всяка една държава”, то същото може да се твърди и за парите, предвид принадлежността им към род, който не погива. За целите на изследваната проблематика обаче е необходимо ударението върху истинския им характер, ерго, като абстрактно право за теглене и придобиване на блага, изразяващо демаркацията между закрепеното в тях право и телесният му представител - между самите пари и паричните знаци. Негативите и рисковете във външната търговия оттук нататък ще се понесат от икономическите субекти, респ., тър¬говски партньори, които не разполагат с тези права и не влагат в приложния им смисъл значението на финансово-правна възможност за икономизиране на процесите на стокообмена, допълнено с освобождаване на продуктивни сили и средства, които да се пренасочат полезно в други комерсиални области.

30 ГОДИНИ ПАЗАРНА ИКОНОМИКА В БЪЛГАРИЯ – ЕФЕКТИ ВЪРХУ ЗАЕТОСТТА

Гл. ас. д-р Елка Сярова
Катедра „Политическа икономия", УНСС
e_pirimova@yahoo.com

Резюме: *Изминалите 30 години в световен мащаб са време на бързо развитие на множество процеси като интеграция, регионализация, глобализация, както и на стремително развитие и почти мигновено включване на новите информационно-комуникационни технологии на всички нива в обществото и икономиката. Това оказва влияние върху развитието на страната ни, води до промени в икономиката и дава отражение върху заетостта в България.*

Целта на доклада е да изследва динамиката на заетостта в периода 1991 – 2019 г. и с помощта на емпиричния анализ да се изведат основните насоки за развитие на пазара на труда.

Ключови думи*: заетост, пазар на труда.*

JEL*: J01, J21.*

30 YEARS MARKET ECONOMY IN BULGARIA - EFFECTS ON EMPLOYMENT

Chief Assist. Elka Syarova, PhD,
Department of Political Economy, UNWE, e_pirimova@yahoo.com

Abstract: *The past 30 years have been a time of rapid development of many processes such as integration, regionalization, globalization and a instant application of the new information and communication technologies in society and economy. This has an impact on the development of our country, leads to changes in the economy and has an impact on employment in Bulgaria.*

The purpose of the paper is to examine the dynamics of employment in the period 1991 - 2019 and to draw out the main directions for the development of the labor market using empirical analysis.

Keywords*: employment, labor market.*

JEL*: J01, J21.*

Последните 30 години се характеризират с бързо развитие и засилена интензификация на процесите на интеграцията, регионализацията и глобализацията. Те внасят съществени изменения в икономическо, социално, технологично и дори в политическо отношение, които имат специфични параметри и отражения на национално, регионално и световно (глобално) равнище. В тези условия и при постепенно променящата се структура на икономиката изпъква нарастващата роля на информационните и комуникационните технологии и знанията. През този период световната икономика преминава и през глобалната криза от 2008-2009 г. и постепенното възстановяване на условията на растежа в следващите години, което също дава отражение върху много аспекти на икономиката, в това число и върху динамиката на заетостта.

Динамика за заетостта в България през последните 30 години

Според данните на Световната банка, изведени от статистиката на Международната организация по труда развнището на заетост в страната ни, обхващащо населението на 15 и повече навършени години, не се е променило значително в рамките на този почти 30 – годишен период. Коефициентът на заетост през 1991 г. е възлизал на 50, 81% срещу 52,57% през 2019 г. (вж. Фиг. 1). Въпреки малкото нарастване през последната година се вижда, че в рамките на периода има и няколко спада, отразяващи националната и глобалната икономическа криза. Най-ниска е била заетостта през 2001 г., едва 41, 36%, след което страната ни постепенно се възстановява и в рамките на няколко години бележи увеличаване преди да настъпи световната криза от 2008-2009 г., което заетостта отново бешежи спад, макар и да не достига ниските стойности от 2001 г.

Коефициенти на заетост по пол

Прави впечатление и разпределението на заетите лица по пол в България, където заетостта при мъжете остава трайно над общото равнище, а тази при жените – под него. Тази тенденция е характерна, както в световен мащаб, така и на ниво ЕС, което е и причината да се приемат толкова много документи, съдържащи разпоредби, насочени към увеличаване на женското участие в пазара на труда. По данни на Евростат за 2018 г. коефициентът на заетост при мъжете на възраст между 20 и 64 г. в ЕС е 79% срещу 67,4% за жените, което прави една разлика от над единадесет процентни пункта. Сходни са данните и за България, макар и при по-малка разлика между тях – 76,5% е заетостта на мъжете и 68,3% на жените у нас. Такава разлика, макар и в специфична степен,

се наблюдава във всички държави-членки на ЕС през последните години, при това независимо от факта, че жените имат традиционно по-добра квалификация и превъзхождат мъжете по придобита степен на образование. Отчасти тази диспропорция в заетостта в посочената възрастова група вероятно вероятно се дължи на факта, че това е един от моментите в живота на жената, в които тя става майка или е заета с отглеждането на вече родените деца. Затова на национално ниво са предприети мерки, които да стимулират връщането на работа на майките през първата година след раждането (в случай, че се върнат на работа преди изтичането на едногодишния отпуск по майчинство те получат парично обезщетение в размер на 50% от обезщетението при бременност и раждане). Целта е, от една страна, по-бързото им завръщане на пазара на труда, а от друга страна - предотвратяване на загубата на квалификация вследствие дълго отсъствие от работа. Съществуват и други практики, разработени със същата цел – да се даде възможност на жената да се върне по-бързо на работа, като например възможността отпуските за отглеждане на децата да се ползват от бащите, но практиката показва, че такива случаи са по-скоро изключение.

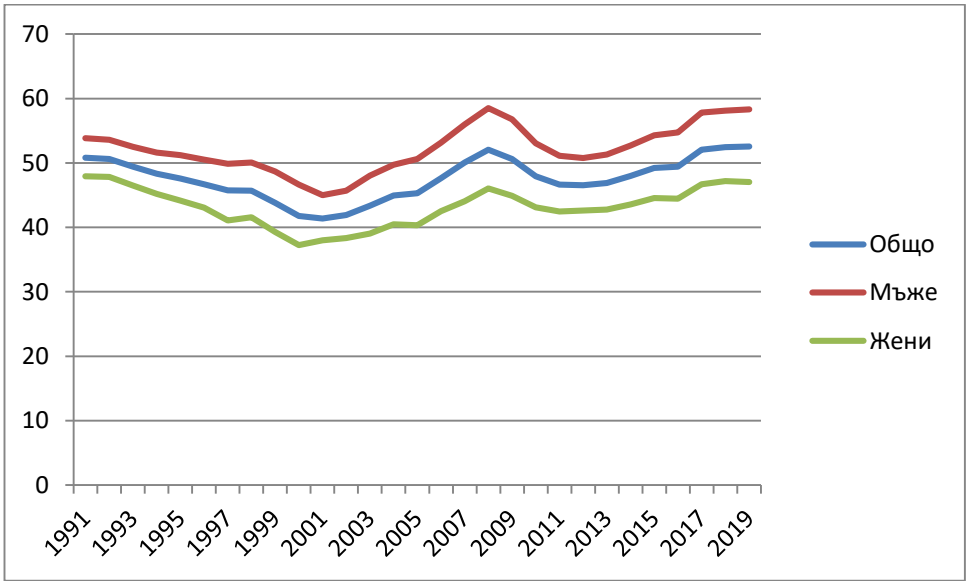

Фигура 1. Коефициенти на заетост в България, на населението на 15 и повече навършени години, 1991 - 2019 г.

Източник: Данни на Световната банка по данни на Международната организация по труда https://data.worldbank.org/indicator/SL.EMP.TOTL.SP.ZS?locations=BG

Както общо за населението, така и при жените, традиционно високи остават нивата на заетост при жените с висше образование. Това на пръв поглед би могло да се отчете като положително от гл. т. на равенството между половете. Но по-детайлен анализ показва, че това се постига с цената на постъпване на работа и заемане на работни места под образователното равнище, на по-ниски позиции, изискващи не толкова висока професионална квалификация и подготовка. Обикновено това се отчита при заетите жени в сферата на услугите – предимно в хотелиерството, търговията, образованието.

Жените изпитват като правило повече трудности и при съвместяването на платения и неплатения труд, като вторият в много европейски страни, вкл. и в България, все още се счита за приоритетна отговорност на жената. Тук може да се потърси причината и за по-слабото намаляване на заетостта на жените в годините на последната криза – техният труд е по-ниско платен, а самите те са по-гъвкави на работното си място и по-склонни да поемат нови задачи и отговорности. С цел свиване на разходите по време на криза работодателите са склонни да засилят прилагането на гъвкави форми на заетост, като почасова работа, намалено работно време и др., които макар и да запазват работното място, намаляват разходите за работна заплата за тях. В много случаи на такава промяна на часовете на работа са по-склонни и откликват жените, тъй като е преимущество при съвместяването на заплатените с незаплатените трудови задължения.

Младежка заетост

При анализа на данните от 1991 г. насам прави впечатление големият спад при младежката заетост (на населението на възраст 15-24 г.), която не дава индикации за осезаемо подобрение. Докато през 1991 г. младежката заетост е била 34,73%, то през последната 2019 г. тя е едва 22,13%, което прави разлика от над 12 процентни пункта (Вж. Фиг. 2) и буди известно безпокойство.

Като основна причина за ниските нива на младежката заетост на първо място трябва да се отбележи влиянието на продължаващата през последните десетилетия демографска криза. Според доклад на Световната банка за 2016 г. (Значение на уменията за трудовата реализация в България: Отношението между познавателните и социално-емоционалните умения и реализацията на пазара на труда, Доклад на Световната банка за 2016 г.) намаляването на населението в трудоспособна възраст в България е едно от най-резките в света. Данните показват, че от 1985 г. насам населението на възраст между 15 г. и 64 г. е отбелязало спад с

около един милион души - от около 6 млн. на 5 млн., като прогнозите са, че тази тенденция ще продължи и дори ще се усили темпът на снижаване. Доклад на ООН от 2019 г. (World Population Prospect, United Nations, 2019) предвижда, че до 2050 г. страна ни ще загуби една четвърт на населението си, а изследване на БАН на демографското развитие на България за периода 2015-2040 г. (Прогнози за демографското развитие на България за периода 2015-2040 г., БАН, 2018 г.) прави прогноза за намаляване на населението с 40-46 хил. души годишно.

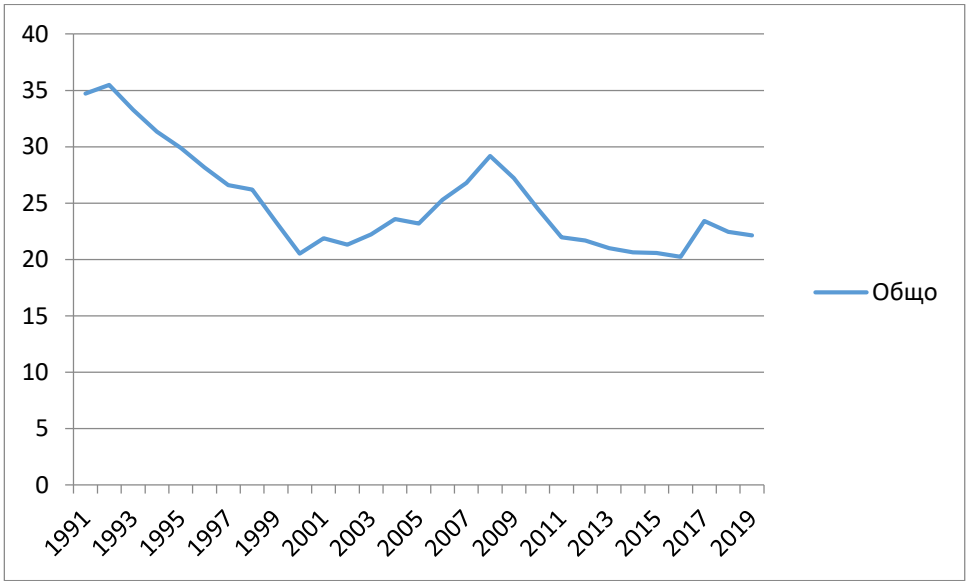

Фигура 2. Коефициенти на заетост в България, на населението на възраст 15-24 г., 1991 - 2019 г.

Източник: Данни на Световната банка по данни на Международната организация по труда https://data.worldbank.org/indicator/SL.EMP.TOTL.SP.ZS?locations=BG

Намаляването на раждаемостта през последните години, както и засилената емиграция на млади хора (насочена предимно към други страни от ЕС) са едни от основните причини за чувствителната разлика в младежката заетост между България и целия ЕС през близо 30-те години на прехода и особено през последното десетилетие. Допълнителни причини за ниската младежка заетост обаче могат да бъдат намерени и в някои структурни фактори, свързани с връзката между образование и заетост като незадоволителни резултати на системите за образование и обучение; сегментация на пазарите на труда, която засяга особено младите хора, и нисък капацитет на обществените служби по

заетостта за предоставяне на персонализирани услуги на младите хора и ограничени усилия на тези служби за работа с младите хора в най - уязвимо положение. работодателите. Към тях може да се добави и фактът, че поради младата си възраст често младежите не притежават допълнителна квалификация и/или специалност, което в комбинация с някои субективни спефицики като напр. нералистични очаквания за заплащане допълнително затруднява намирането на работа. Положението се утежнява и от други специфични причини като недостатъчно гъвкавото работно време, тенденцията на голямо текучество на работната сила, наемането на работа в дейности от сивата икономика и др.

През разглеждания период се забелязват два пика в младежката заетост – през 2007 г. и през 2017 г. (Вж. Фиг. 2) Спадът, който се отчита след 2008 г. е тясно свързан с икономическите последици от световната финансова криза, чието отражение в България предизвиква немалък спад на БВП през 2009 г., и е характерна и за целия ЕС. Но ако през 2014 г. голяма част от страните в Европейския съюз успяват да преодолеят тези последици и да постигнат повишени нива на заетост по този показател, то страната ни продължава да бележи спад и леко раздвижване в положителна посока може да се забележи едва през 2017 г. Прекъсването на осемгодишната тенденция на намаляване на заетостта на младите хора може да се приеме за показателно за постигнати закъснели, но позитивни ефекти от засиленото внимание и прилагането на ефективни мерки и политики за стимулиране на младежката заетост у нас. Лекият спад, който следва в последващите две отчетни години все още не е притеснителен и показва само, че е необходимо да бъдат продължени усилията в посока справяне с този проблем.

Интерес представлява и разпределението на младежката заетост по пол, която през първите отчетени години не следва световната тенденция мъжката заедност да надвишава женската, но от 1997 г. нататък броят на заетите мъже се повишава за сметка на заетите от женски пол и се запазва и до днес (Вж. Фиг. 3). Това отново показва необходимостта от по-стриктно прилагане на разработените на европейско и национално равнище регламети в тази посока. Част от тях са набелязани цели и приети мерки в посока премахване на различията в заплащането на жените и мъжете, осъгиряване на условия за въвеждане на гъркаво работно време и работа от къщи, премахване на различията в заеманите позиции (длъжности), формата на заетост, отработеното време, трудовия стаж и др.

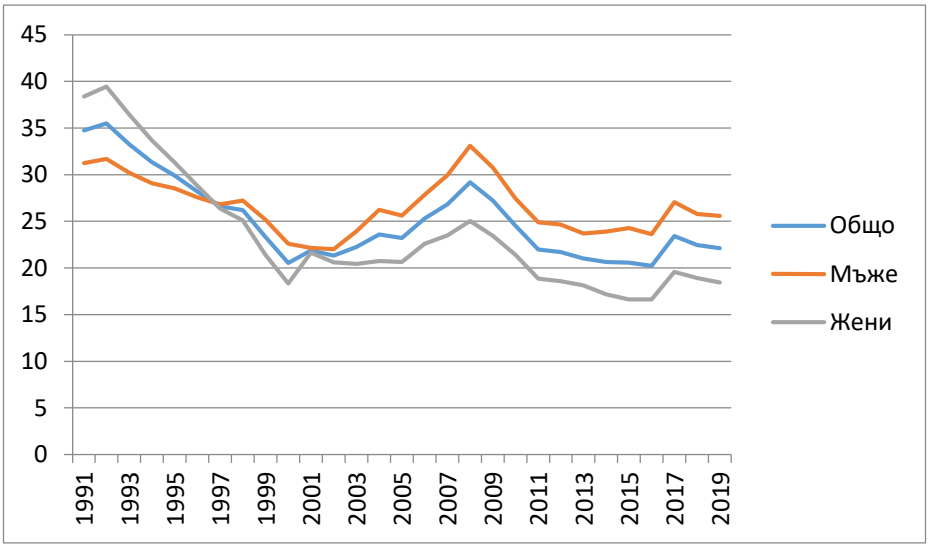

Фигура 3. Коефициенти на заетост в България, на населението на възраст 15-24 г. по пол, 1991 - 2019 г.

Източник: Данни на Световната банка по данни на Международната организация по труда https://data.worldbank.org/indicator/SL.EMP.TOTL.SP.ZS?locations=BG

***

През последните 30 години заетостта в България бележи известен ръст, но все още има неизползван потенциал, като напр. в областта на младежката заетост. За да се подобрят данните е необходимо на национално равнище да продължи разработването и прилагането на редица мерки. Те трябва да бъдат в посока:

- насърчаване на инвестициите и растежа;
- намаляване сегментирането на пазара на труда;
- стимулиране на разкриването на работни места;
- намаляване на данъчната тежест върху труда;
- осигуряване на условия за по-масово включване в пазара на труда на хората с увреждания, чиято интеграция все още е много труда,
- осигуряване на условия за включване в пазара на труда на етническите малцинства, жените и хората, живеещи в отдалечени райони;
- стимулиране на наемането на хора в пенсионна или близо до пенсионната възраст, без това да възпрепятства наемането на млади на работа и мн. др.

ЛИТЕРАТУРА

Значение на уменията за трудовата реализация в България: Отношението между познавателните и социално-емоционалните умения и реализацията на пазара на труда, Доклад на Световната банка за 2016 г., http://osi.bg/downloads/File/2016/Skills0for0wor0abor0market0outcomes_BG.pdf

Прогнози за демографското развитие на България за периода 2015-2040 г., БАН, 2018 г., https://government.bg/files/common/doklad-2040.pdf

Евростат, https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/t2020_10/default/table?lang=en

Световната банка, https://data.worldbank.org/indicator/SL.EMP.TOTL.SP.ZS?locations=BG

World Population Prospect, United Nations, 2019, https://population.un.org/wpp/Publications/Files/WPP2019_DataBooklet.pdf

СТРЕС ТЕСТОВЕТЕ НА БЪЛГАРСКАТА БАНКОВА СИСТЕМА В КОНТЕКСТА НА РЕГУЛАТОРНИТЕ ИЗИСКВАНИЯ НА БАЗЕЛ III

Докт. Беатрис Венциславова Любенова
Катедра „Финанси и кредит“,
Стопанска академия „Димитър А. Ценов“ – гр. Свищов,
beatris_lyubenova@abv.bg

Резюме: *По пътя към присъединяването на България към ERM II важна стъпка е проверката на качеството на активите и провеждането на стрес тестове за преглед устойчивостта на капиталовите позиции на банките. Целта на изследването е анализиране на получените резултати от проверката на качеството на кредитните портфейли на трите банки с най-голям размер на активите УниКредит Булбанк АД, ДСК ЕАД и ОББ АД и три банки с местен капитал – ПИБ АД, ЦКБ АД и Инвестбанк АД, както и причините за реализираните съотношения на капиталовите изисквания на тези финансови институции.*

Ключови думи: *стрес тестове на банките, качество на активите на банките, капиталови изисквания, кредитни портфейли на банките.*

JEL: *G21, G22, G28.*

STRESS TESTS OF THE BULGARIAN BANKING SYSTEM IN THE CONTEXT OF THE BASEL III REGULATORY REQUIREMENTS

Beatris Ventsislavova Lyubenova, Ph.D. Student
Department of Finance and Credit,
D. A. Tsenov Academy of Economics – Svishtov

Abstract: *In the course of Bulgaria's accession to ERM II, it is important to check the asset quality and to conduct stress tests for reviewing the sustainability of the banks' capital positions. The purpose of this study is to analyze the results obtained from reviewing the loan portfolio quality of the three largest banks by assets – UniCredit Bulbank AD, DSK EAD and UBB AD and three local banks – FIB AD, CCB AD and Investbank AD, as well as the reasons for the realized ratios of the capital requirements of these financial institutions.*

Keywords: *bank stress tests, asset quality of banks, capital requirements, credit portfolios of banks.*

JEL: *G21, G22, G28.*

Въведение

Наличието на стабилна банковата система е неизменна част от условията, които Република България трябва да изпълни, за да инициира процедура по присъединяване към ERM II. Като част от процедурата по присъединяване към банковия съюз, ЕЦБ извършва проверка на качеството на активите и стрес тест при два хипотетични сценария на шест банки, които оперират на банковия пазар в страната - трите банки с най-голям размер на активите УниКредит Булбанк АД, ДСК ЕАД и ОББ АД и три банки с местен капитал – ПИБ АД, ЦКБ АД и Инвестбанк АД. **Обект на изследване** в настоящата разработка са банките, които попаднаха в проверката на ЕЦБ. **Предмет на изследване** е методологията за провеждане на проверка на качеството на активите и стрес тестове на ЕЦБ. **Целта на изследването е** анализиране на получените резултати от проверката на качеството на кредитните портфейли на шестте банки, както и причините за реализираните съотношения на капиталовите изисквания на тези финансови институции.

Проверката на ЕЦБ включва два етапа – проверка на качеството на активите и съпоставяне на финансовите резултати за 2018 г. Методологията на ЕЦБ е създадена за банки с по-голям мащаб от тези на българския пазар, но според ЕЦБ тя успешно може да се прилага и при проверки на банкови институции с по-малък размер на активите. Водещо предимство на прилаганата методология е, че тя отчита ефекта от прилагането на МСФО 9 **(ECB, ECB updates manual for Asset Quality Review of banks)**. При провеждането на стрес теста на банковата система през 2016 г. сред планираните действия и мерки от всички български банки бе подготовката за въвеждане на МСФО 9 и необходимите промени в отчетността, произтичащи от него. Въвеждането на стандарта на 01.01.2018 г. доведе до значителни промени във финансовите отчети като изискване за начисляване на провизии на повече позиции, като например, провизиране на касовите наличности, както и депозитите в други банки.

Стрес тестовете включват два хипотетични сценария – базов и утежнен **(ECB, Asset Quality Review)**, при които се извършва симулация за три години напред на ключови макроикономически показатели - икономически растеж, инфлация, безработица, цените на жилищата и имотите с търговска цел. При базовия сценарий са направени предположения за умерени изменения на икономическата конюнктура. За разлика от базовия сценарий, при утежнения сценарий, са заложени порезки промени в макроикономическите показатели и се характеризира

с влошаване на икономическата конюнктура, нарастване на безработицата, намаляване растежа на БВП, спад в цените на жилищни и търговски имоти.

Финалните резултати от проверката на качеството на активите и стрес тестовете, показват че УниКредит Булбанк АД, ДСК ЕАД и ОББ АД, които са част от международни банкови групи, прилагат консервативна кредитна политика и са със стабилни капиталови показатели, които могат да абсорбират потенциални загуби при влошена икономическа обстановка. За разлика от големите банки, които са част от международни банкови групи, при банките с български капитал резултатите не са еднопосочни. При две от българските банки ПИБ АД и Инвестбанк АД отново са налице слабости в капиталовите позиции, както и при предходния стрес тест, като те отново имат необходимост от увеличаване на капитала. Въпреки декларациите им за оздравяване на капиталовите позиции след обявяване на резултатите през 2016 г., проблемът не е решен и в резултат на направените препоръки са предложени мерки, който да предприемат за укрепване на капиталовите си позиции. Недостигът на капитал на ПИБ АД при реализиране на негативния сценарий е в размер на 262,90 млн. евро, а за Инвестбанк АД – 51,80 млн. евро **(ЕЦБ завърши цялостната оценка на шест български банки)**.

1. Анализ на резултатите от стрес теста при УниКредит Булбанк АД, ДСК ЕАД и ОББ АД

В таблица 1 са представени получените резултати от стрес теста на кредитните портфейли на отделните сегменти на УниКредит Булбанк АД, ДСК ЕАД и ОББ АД. Направените корекции по отделните сегменти са минимални, като по отношение на някои от сегментите на кредитните портфейли, те са положителни за банките. Резултатите показват, че политиките за оценка и управление на кредитния риск в банките, които са част от международни банкови групи, са ефективни и съобразени с регулаторните капиталови изисквания. Най-големите банки на пазара поддържат нисък дял на необслужваните кредити, които дори и след корекциите, не променят значително резултатите си. Това от своя страна показва, че финансовите институции добре оценяват и управляват кредитния риск спрямо икономическата обстановка на пазара. Въпреки че прилаганата методология е доста консервативна и недостатъчно обективна относно пазарните условия в страната, банките показват устойчиви капиталови позиции. По време на проверката на

регулатора от Франкфурт, трите финансови институции са отбелязали, че експозициите на големи корпоративни клиенти, които развиват дейността си в сезонния бизнес, получават неблагоприятно третиране. Това се дължи на факта, че резултатите им са разгледани към 31.12.2018 г., а третирането им е по-строго заради влошени финансови резултати, като не се взема под внимание дали е имало просрочия при обслужване на задълженията.

Таблица 1

Резултати и корекции при прегледа на качеството на активите на УниКредит Булбанк АД, ДСК ЕАД и ОББ АД

Показатели (в млн. евро)	УниКредит Булбанк АД[1]		ДСК ЕАД[2]		ОББ АД[3]	
	Резултати	Корекции	Резултати	Корекции	Резултати	Корекции
Общо кредитни експозиции	10 516,34	-96,66	3 324,97	-13,18	2 147,70	-12,22
Потребителски портфейл	2 132,32	-4,03	1 073,90	-4,90	861,10	
Корпоративен портфейл	6 323,43	-92,63	1 659,02	-8,28	1 069,60	-12,22
Дял на необслужваните експозиции	6,18%	8,79%	10,20%	11,36%	11,24%	13,54%

Източник: ЕЦБ.

На фиг. 1. са представени капиталовите съотношения на CET 1 на трите банки според отчетите им към 31.12.2018 г., както и резултатите при двата сценария от проведения стрес тест. От годишните отчети към края на 2018 г. се изчисляват съотношенията на базовия капитал от първи ред (CET 1), които са значително над регулаторния минимум. УниКредит Булбанк АД, ДСК ЕАД и ОББ АД показват устойчиви капиталови позиции както при базовия, така и при негативния сценарии. Това се дължи на факта, че след проверката на кредитния портфейл, не са направени съществени корекции.

[1] https://www.bankingsupervision.europa.eu/ecb/pub/pdf/BGUNIC_DISCLOSURE_2019~19f24b9185.en.pdf?42b49d31e6cce94594de3f411d203b3c

[2] https://www.bankingsupervision.europa.eu/ecb/pub/pdf/BGDSKB_DISCLOSURE_2019~dad4804e38.en.pdf?5551250b74196af6d9c599fb1d173021

[3] https://www.bankingsupervision.europa.eu/ecb/pub/pdf/BGUNIT_DISCLOSURE_2019~6a82868c06.en.pdf?18ea06b87d71ba13abb5df4bf4f62d25

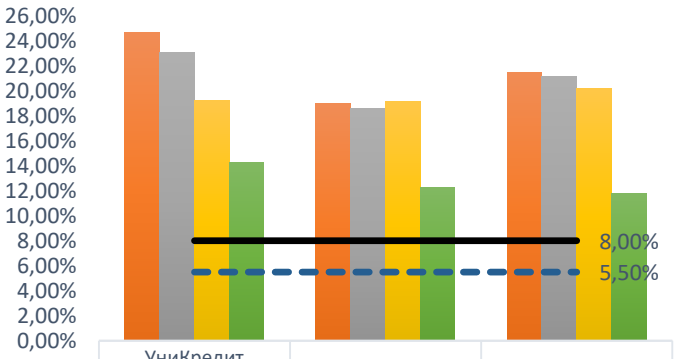

	УниКредит Булбанк АД	Банка ДСК ЕАД	ОББ АД
Съотношение на CET 1 към 31.12.2018 г. (в %)	24,70%	19,00%	21,50%
Съотношение на CET 1 след проверката (в %)	23,10%	18,60%	21,10%
Съотношение на CET 1 при базовия сценарий (в %)	19,20%	19,10%	20,20%
Съотношение на CET 1 при негативен сценарий (в %)	14,30%	12,30%	11,80%
Минимално изискуемо капиталово съотношение на CET 1 (в %)	8,00%	8,00%	8,00%
Минимално изискуемо капиталово съотношение на CET 1 при негативен сценарий	5,50%	5,50%	5,50%

Фигура 1. Капиталови съотношения на CET 1 на УниКредит Булбанк АД, ДСК ЕАД, ОББ АД

Източник: ЕЦБ[4]

Резултатите след провеждане на стрес теста показват най-висока стойност на съотношението на CET 1 на УниКредит Булбанк АД 23,10% (с 15,10% над минималните капиталови изисквания), следвана от ОББ АД с 21,10% (с 13,10% над регулаторния минимум) и ДСК АД 18,60% (с 10,60% над минималното съотношение). Сходни резултати се наблюдават при базовия сценарий, като ОББ АД реализира съотношение на CET 1 в размер на 20,20% (с 12,20% над регулаторния минимум), следвана от УниКредит Булбанк АД с 19,20% (с 11,20% над

[4] https://www.bankingsupervision.europa.eu/press/pr/date/2019/html/index.en.html?skey=ECB%20concludes%20comprehensive%20assessment%20of%20six%20Bulgarian%20banks

минималните изисквания) и ДСК АД с 19,10% (с 11,10% повече от изискуемия минимум). При негативния сценарий най-добри резултати на съотношение на СЕТ 1 реализира УниКредит Булбанк АД с 14,30% (с 8,80% над минималните изисквания при негативния сценарий), следвана от ДСК ЕАД с 12,30% (с 6,80% над изискуемия минимум при влошаване на икономическата ситуация) и ОББ АД с 11,80% (с 6,30% над изискуемия минимум при негативен сценарий).

2. Анализ на резултатите от стрес теста при ПИБ АД, ЦКБ АД и Инвестбанк АД

За разлика от трите най-големи банки в страната, при банките с местен капитал резултатите не показват такава устойчивост на капиталовите позиции и високо качество на кредитните портфейли. Единствено ЦКБ АД прави изключение като резултатите показват, че банката разполага с достатъчен капиталов резерв, който може да покрие загуби дори и при негативния сценарий на стрес теста. Резултатите на ПИБ АД и Инвестбанк АД показват проблеми, свързани с качеството на кредитния портфейл и неговото провизиране, както и капиталов недостиг. Двете банки отново показват слаби резултати, както и преди три години при проверката от БНБ за качество на активите и стрес тест при потенциални сценарии за развитието на икономиката.

В табл. 2 са представени резултатите и нанесените корекции след прегледа на качеството на активите на трите банки с български капитал. Символични корекции по сегментите на кредитния портфейл показват резултатите на ЦКБ АД, като нарастването на дела на необслужваните кредити от 8,14% на 16,76% не би създал необходимост от набирането на допълнителен капитал. Нарастването на дела им се дължи на факта, че по откритите експозиции в неизпълнение почти липсват начислени провизии. Въпреки това резултатите на ЦКБ АД показват умерен рисков апетит и стабилни капиталови позиции. При реализиране на базовия сценарий от стрес теста, ЦКБ АД отчита съотношение на базовия собствен капитал от първи ред в размер на 15,70%, което е със 7,70% над минималните капиталови изисквания. Резултатът на съотношението на капитала от СЕТ 1 при негативния сценарий е в размер на 8,00%, което е с 2,50% над минималното изискуемо ниво при негативен сценарий.

Таблица 2

Резултати и корекции при прегледа на качеството на активите на ПИБ АД, ЦКБ АД и Инвестбанк АД

(в млн. евро)	ПИБ АД[5]		ЦКБ АД[6]		Инвестбанк АД[7]	
	Резултати	Корек-ции	Резултати	Корек-ции	Резултати	Корекции
Общо кредитни експозиции	2 488,81	-411,13	1 294,80	-3,23	416,06	29,62
Потребителски портфейл	664,51	-3,00	350,40	-1,96	114,11	-11,16
Корпоративен портфейл	1 572,80	-408,12	727,30	-1,27	277,51	-18,46
Дял на необслужваните експозиции	19,06%	44,10%	8,14%	16,76%	29,50%	35,03%

Източник: ЕЦБ https://www.bankingsupervision.europa.eu/ecb/pub/pdf

За разлика от ЦКБ АД, резултатите при ПИБ АД и Инвестбанк АД показват значителни корекции при прегледа на качеството на активите. Най-сериозни корекции се наблюдават при кредитния портфейл на четвъртата по големина банка на пазара[8] ПИБ АД по отношение на корпоративния портфейл, който представлява 63,12% от кредитния портфейл на банката. Корекцията, която ЕЦБ е направила при проверката на качеството на активите, е в размер на 408,12 млн. евро (798,12 млн. лв.). Това от своя страна води и до увеличаване на дела на необслужваните експозиции, съставящи кредитния портфейл от 20,87% на 56,21% (табл. 3). Наличието на провизии по новооткритите експозиции в неизпълнение показва, че в банката са диагностицирали наличието на проблемни експозиции преди проверката. Всъщност още преди провеждането на стрес теста с двата хипотетични сценария за развитието на макроикономическа конюнктура, ПИБ АД има недостиг на капитал в размер на 124,51 млн. евро (243,52 млн. лв.), за да изпълни минималните капиталови изисквания. Ситуацията около ПИБ АД е още по-притеснителна, предвид факта че дори и при запазване на сходни макроикономически условия през следващите няколко години, размерът на недостига на капитал ще продължи да нараства. При реализиране на

[5] https://www.bankingsupervision.europa.eu/ecb/pub/pdf/BGFIRS_DISCLOSURE_2019~07d2b83caa.en.pdf?d2e92a9b519ab6890ce0f5b7fafed235

[6] https://www.bankingsupervision.europa.eu/ecb/pub/pdf/BGCENT_DISCLOSURE_2019~8e8f933a04.en.pdf?bda7f6224085ad5962c30de83e6fa2ba

[7] https://www.bankingsupervision.europa.eu/ecb/pub/pdf/BGINVE_DISCLOSURE_2019~a93d12ae97.en.pdf?9e06a1a02da2d3731d61fa4203a12e6a

[8] Към момента на изготвяне на изследването ПИБ АД е четвъртата банка в страната по размер на активите. Сделката за покупка на Банка Пиреос България АД и вливането и в Юробанк България АД по предварителни оценки ще бъде трета или четвърта по размер на активите.

негативния стрес сценарий, ПИБ АД би реализирала отрицателен размер на собствения капитал, което би било причина за отнемане на лицензa и за извършване на банкова дейност от страна на БНБ. Подобна е ситуацията и преди три години при проверката на БНБ, като тогава бе приет пакет с мерки за попълване на капиталовия недостиг. Сред обсъжданите варианти през 2016 г., както и сега, е набиране на необходимия капитал чрез БФБ, на която се търгуват акциите на банката. При публикуване на резултатите след предходната проверка като възможност за подобряване на капиталовата устойчивост, се разглежда привличането на стратегически инвеститор, но това не се реализира. Друг възможен вариант за подобряване на показателите на банката е чрез погасяване на подчинен срочен дълг или хибридни инструменти, които формират капитала от втори ред на банката и последващото им трансформиране в допълнителен капитал от първи ред в съответствие с Регламент 575. Предвид резултатите от проверката на качеството на активите и проведените стрес тестове регулаторният орган има достатъчно основания да изиска от банката не само да представи система от мерки за оздравяване на капитала, но и да осигури последващото им изпълнение.

Таблица 3

Корекции на дела на необслужвани експозиции по сегменти на кредитния портфейл на ПИБ АД и Инвестбанк АД

Сегмент	ПИБ АД[9]			Инвестбанк АД[10]		
	Преди проверката	След проверката	Разлика	Преди проверката	След проверката	Разлика
Общ дял на необслужвани експозиции	19,06%	44,13%	25,07%	29,50%	35,03%	5,53%
Потребителски портфейл	14,62%	14,62%	0,00%	31,97%	32,69%	0,72%
от които МСП	8,21%	8,21%	0,00%	41,18%	41,18%	0,00%
от които обезпечени с жилищна ипотека	-	-	-	13,47%	15,63%	2,16%
от които други	27,48%	27,48%	0,00%	-	-	-
Корпоративен портфейл	20,87%	56,21%	35,34%	28,32%	36,15%	7,84%

Източник: ЕЦБ, собствени изчисления

[9] https://www.bankingsupervision.europa.eu/ecb/pub/pdf/BGFIRS_DISCLOSURE_2019~07d2b83caa.en.pdf?d2e92a9b519ab6890ce0f5b7fafed235

[10] https://www.bankingsupervision.europa.eu/ecb/pub/pdf/BGINVE_DISCLOSURE_2019~a93d12ae97.en.pdf?9e06a1a02da2d3731d61fa4203a12e6a

Ситуацията с недостиг на капитал при Инвестбанк АД би се реализирала само при влошаване на икономическата ситуация, представена в негативния стрес сценарий. Основните корекции и тук са по отношение на корпоративния кредитен портфейл. Наличието на корекция по отношение на ритейл портфейла, където обезпечението е на жилищен имот, показва наличието на преоценка по експозициите. Откритите при проверката необслужвани експозиции водят до нарастване на дела им от 28,32% на 36,15%. Причината за нарастването се дължи на факта, че по тях липсват начислени провизии. Придобиването на кредитния портфейл на ТБ „Виктория“ също оказва влияние върху нарастването на дела на необслужваните експозиции. Важно е да се отбележи, че отчетените по-добри резултати към 31.12.2018 г. се дължат на 23 млн. лв. отрицателна репутация поради сделката за придобиване на ТБ „Виктория“. Ако не беше реализиран този ефект, Инвестбанк АД би отчела с 2 процентни пункта по-нисък резултат на базовия собствен капитал от първи ред. В допълнение, негативен ефект върху финансовата институция оказва и скандалът със сделките с венецуелски активи. Важно е да се отбележи, че и при предходната проверка през 2016 г., отново са открити същите слабости и необходимост от оздравяване на капиталовите позиции. Освен реализиране на сделката по придобиването на ТБ „Виктория“, капиталът на банката беше увеличен с 10 млн. лв. от страна на основния акционер. Възможностите, които има Инвестбанк АД за подсилване на капитала от първи ред, са чрез повторна капиталова вноска от акционерите на банката или чрез конвертирането на дългови и хибридни инструменти, съставляващи капитала от втори ред в размер на 20 млн. евро в допълнителен капитал от първи ред в съответствие с Регламент 575.

На фиг. 2. са представени съотношенията на базовия капитал от първи ред на трите банки, както и минималните капиталови изисквания при съответните условия. При базовия сценарий, ПИБ АД отчита съотношение на CET 1 в размер на 4,10%, което е с 3,9% под минималните капиталови изисквания в съответствие с Регламент 575. При реализиране на негативния сценарий съотношението на CET 1 достига -2,00%, което е с 3,5% под минимално изискуемия капитал при влошаване на икономическата ситуация.

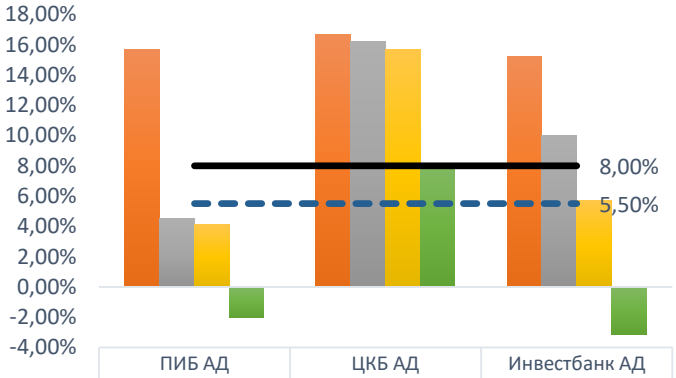

	ПИБ АД	ЦКБ АД	Инвестбанк АД
Съотношение на CET 1 към 31.12.2018 г. (в %)	15,70%	16,70%	15,20%
Съотношение на CET 1 след проверката (в %)	4,50%	16,20%	10,00%
Съотношение на CET 1 при базовия сценарий (в %)	4,10%	15,70%	5,70%
Съотношение на CET 1 при негативен сценарий (в %)	-2,00%	8,00%	-3,10%
Минимално изискуемо капиталово съотношение на CET 1 (в %)	8,00%	8,00%	8,00%
Минимално изискуемо капиталово съотношение на CET 1 при негативен сценарий	5,50%	5,50%	5,50%

Фигура 2. Капиталови съотношения на CET 1 на ПИБ АД, ЦКБ АД, Инвестбанк АД

Източник: ЕЦБ[11]

Резултатите на Инвестбанк АД след извършените тестове показват съотношение на CET 1 в размер на 10%, което е с 2% над минималните капиталови изисквания. При базовия сценарий банката отчита съотношение на базовия капитал от първи ред в размер на 5,70%, което е с 2,30% под минималното регулаторно изискване. Отрицателна стойност на съотношението на CET 1 е отчетена при негативния сценарий на стрес теста в размер на 3,10%, което е с 2,4% под минималното съотношение при влошаване на икономическата ситуация в страната.

[11] https://www.bankingsupervision.europa.eu/press/pr/date/2019/html/index.en.html?skey=ECB%20concludes%20comprehensive%20assessment%20of%20six%20Bulgarian%20banks

Изводи и заключения

Проверката на качеството на активите и провеждането на стрес тестове за преглед на устойчивостта на капиталовите позиции на трите банки с най-голям размер на активите и на три банки с местен капитал е важна част от пътя към присъединяването на България към ERM II. В резултат на направения анализ са изведени следните изводи:

- Трите най-големи банки в страната УниКредит Булбанк АД, ДСК ЕАД и ОББ АД реализират отлични резултати при проверката на качеството на кредитните им портфейли. Корекциите, които регулатора от Франкфурт прави, са минимални и не променят устойчивостта на капитала на финансовите институции. Резултатите от проведените стрес тестове показват, че и трите банки отчитат капиталови съотношения на CET 1 значително над минималните капиталови изисквания. Това показва способността им да абсорбират загуби дори и при влошена икономическа конюнктура, без да им е необходима подкрепа от банките-майки;
- Анализираните три банки с местен капитал не показват еднопосочни резултати. Резултатите на ЦКБ АД показват минимални корекции по отношение на кредитния портфейл, които от своя страна водят до умерено нарастване на дела на необслужваните експозиции. При проведения стрес тест при двата сценария, банката отчита устойчивост на капиталовите позиции при заложените в сценариите макроикономически условия. Две от банките – ПИБ АД и Инвестбанк АД, отново показват слабости както по отношение на качеството на кредитните портфейли, така и недостиг на капитал за устойчивост при двата макроикономически сценария. Налице е висока степен на сходство с отчетените резултати при проверката през 2016 г., когато тези финансови институции трябваше да представят пред БНБ пакет от мерки за оздравяване на капиталовите си позиции;
- Ситуацията около четвъртата по размер на активите банка[12] в страната ПИБ АД показва най-големи слабости както по отношение на качеството на кредитния и портфейл, така и за устойчивостта на капиталовите позиции. Корекциите, които ЕЦБ прилага по отношение на кредитния портфейл с корпоративни кредити, от 20,87% на 56,21% водят до значително нарастване на

[12] Към момента на изследването.

дела на необслужваните експозиции с 25,07%. В резултат на се налага допълнително провизиране на кредитните експозиции и е необходим капитал за покриване на кредитния риск. След проверката на качеството на кредитния портфейл ПИБ АД реализира капиталов недостиг и съотношение на CET 1 в размер на 4,50% (с 2,50% под минималните капиталови изисквания). При базовия сценарий съотношението на CET 1 е в размер на 4,10% (с 3,90% под минималните изисквания), а при негативния капиталовото съотношение достига отрицателна стойност в размер на -2% (с 3,50% под минималния изискуем размер от ЕЦБ). Недостигът на капитал е в размер на 262,90 млн. евро;

- Проверката на качеството на активите на Инвестбанк АД налага корекции по отношение на корпоративния кредитен портфейл, което води до увеличаване дела на необслужваните експозиции. Липсата на провизии по откритите необслужвани експозиции показва слабости по отношение на политиката за управление на кредитния риск. Недостигът на капитал на Инвестбанк АД при негативния сценарий е в размер на 51,80 млн. евро;
- За попълване на капиталовия недостиг ПИБ АД и Инвестбанк АД трябва да представят пакет от мерки, като възможните варианти за набиране на капитал са чрез капиталови вноски, набиране на допълнителен капитал, конвертиране на дългови капиталови и хибридни инструменти, съставляващи капитал от втори ред в допълнителен капитал от първи ред.

Използвана литература

ECB. (n.d.). Asset Quality Review. Retrieved from https://www.bankingsupervision.europa.eu/ecb/pub/pdf/ssm.assetqualityreviewmanual201806.en.pdf

ECB. (n.d.). ECB updates manual for Asset Quality Review of banks. Retrieved from ECB: https://www.bankingsupervision.europa.eu/press/pr/date/2018/html/ssm.pr180620.en.html

ЕЦБ завърши цялостната оценка на шест български банки. (n.d.). Retrieved from https://www.bankingsupervision.europa.eu/press/pr/date/2019/html/ssm.pr190726~1b474e3467.bg.html

ИНВЕСТИЦИОННИТЕ БАНКИ И ИПОТЕЧНИТЕ ОБЛИГАЦИИ

Докторант Борислав Красимиров Киров
Катедра „Финанси и кредит“,
СА „Д. А. Ценов“ – Свищов,
b_kbg@yahoo.co.uk

Резюме: *Добрата доходност и сравнително „ниския риск“, който носеха ипотечните облигации ги правеха предпочитани от големите институционални инвеститори в годините преди кризата от 2008 г. Силен тласък в развитието на този процес даде „секюритизацията“ и разработването на вторичния пазар на ипотечни облигации в САЩ. С поети правителствени гаранции, се ускорява превръщането на ипотеките в търгувани на вторичните пазари прехвърляеми, ликвидни ценни книжа като се постави начало на създаването на един от най-големите от всички видове финансови пазари. Така ипотечните облигации се превръщат във важен финансов инструмент (ценни книжа обезпечени с ипотеки), а системата на секюритизация – в бърз процес на трансформиране на неликвидни финансови активи (жилищни ипотеки) в прехвърляеми инструменти на капиталовия пазар.*

Ключови думи*: ипотечни облигации, инвестиции, инвестиционни банки, капиталов пазар.*

JEL: *G2, G18, G22.*

INVESTMENT BANKS AND MORTGAGE BONDS

Borislav Krasimirov Kirov, PhD student
Finance and Credit Department,
SA „D. A. Tsenov“- Svishtov,
b_kbg@yahoo.co.uk

Abstract: *The good yields and the relatively low risk of mortgage bonds made them preferred by major institutional investors in the years before the 2008 crisis. With government guarantees undertaken, it accelerates the conversion of mortgages into transferable, liquid securities traded on the secondary markets, paving the way for the creation of one of the largest of all types of financial markets. Thus, mortgage bonds become an important financial instrument (mortgage-backed securities), and the securitization system becomes a rapid process of transforming illiquid financial assets (residential mortgages) into transferable instruments on the capital market.*

Key words: *mortgage bonds, investments, investment banks, capital market.*

JEL: *G2, G18, G22.*

Въведение

През 1938г. в САЩ се правят първите стъпки в изграждането на съвременния пазар на ценни книжа, обезпечени с ипотеки. Правителствената Федерална национална асоциация по ипотеките (Фани Мей) има за основна цел да създаде вторичен пазар на ипотеки. Ако първичния ипотечен пазар предоставя възможност на кредитните институции да предоставят заеми на купувачите на жилища, то на вторичния пазар оперират Фани Мей и още няколко организации (Джини Мей и Фреди Мак) които закупува със средства от правителството или с държавни гаранции по определени критерии такива заеми от кредитни институции и дават възможност да кредитират нови клиенти за да стимулират пазара на жилища. След 1957г. частни инвеститори също получават възможност от регулатора да изкупуват и продават ипотеки на вторичния пазар. През втората половина на XX век инвестиционните банки започват да включат частни инвестиции, като трансформират отделни ипотеки. Инвеститорите в емитираните тогава съвременни „транзитни ценни книжа“, гарантирани с активи, получават директно изплащаните от заемополучателите главница и лихви.

* * *

Добрата доходност и сравнително „нисък риск“ превърнаха ипотечнити облигации в най-предпочитания финансов актив за институционалните инвеститори в годините преди кризата от 2008г. Това даде силен тласък и в развитието на процеса на „секюритизация“ и на вторичния пазар на ипотечни облигации. С поетите правителствени гаранции в този процес се ускорява превръщането на ипотеките в търгувани на вторичните пазари прехвърляеми, ликвидни ценни книжа. Кредитните институции имат възможност да продават в пакет стандартни ипотечни кредити като прехвърлят плащанията по тях към новите собственици на ипотечните облигации и улесняват своето финансиране. Това превърна ипотечните облигации във важен финансов инструмент (ценни книжа обезпечени с ипотеки), а системата на секюритизация – в бърз процес на трансформиране на неликвидни финансови активи (жилищни ипотеки) в прехвърляеми инструменти на капиталовия пазар.

Процесът на „секюритизация“ създава възможност за избягване на кредитния риск при банките, а ниските лихви и конкуренцията в банковия сектор стимулира най-мащабно ипотечно кредитиране в света преди кризата. Банковия мениджмънт намира решение в управлението

на кредитния риск, свързан с ипотечното кредитиране и честите изменения на лихвените проценти. Кредитните институции активно се насочват към търговия с лихвени суопи и опции за финансови инструменти, което им осигурява добра доходност при продажбата на кредити и комисионни. С възможностите пред институционалните инвеститори като инвестиционни банки, пенсионни и инвестиционни фондове да инвестират в емитираните на световните пазари ипотечни облигации се разширява инвестиционния хоризонт и се преодоляват съществените ограничения от локални кризи при икономическото развитие в националните икономики като се постига по добра доходност в условията на нови инвестиционни рискове, чието хеджиране се постига в определена степен с помощта на различни фючърсни или форуърдни операции.

За периода преди кризата секюритизацията се приема като финансова иновация, която допълнително стимулира развитието на финансовите пазари, а водещи икономисти определят ипотечните облигации като най-предпочитания от инвеститорите финансов актив при закупуването, на който „пряката собственост върху недвижимите имоти се превръща в собственост върху ликвидни ценни книжа на дружества, които притежават тези имотите“. Този процес осигурява нови възможности за финансиране на кредитните институции от капиталовия пазар и още по агресивно ипотечно кредитиране при нарастваща конкуренция на пазара.

Глобалните инвестиции на международните пазари в ипотечни облигации поставиха нови предизвикателства пред инвеститорите в управлението на техните инвестиционни портфейли.

Цикличният характер на подобни масови инвестиции в „безрискови“ или „ниско рискови“ финансови активи се влияе от много различни фактори, които не могат да бъдат напълно избегнати, но оптимизирането на мениджърските решения, чрез ефективен анализ на инвестиционния риск може да редуцира загубите до много по ниски стойности. Важен фактор в този процес е паричната политика на централните банки, които поддържат основния лихвен процент на изкуствено ниски нива, а това води до кредитната експанзия, повишаване на цените и дисбаланс между спестяванията и инвестициите. Тази политика осигурява временен, а не устойчив икономически растеж и последващ спад до изравняване нивата на спестяванията и инвестициите. Следователно изследването на възможни кризи на пазара на недвижими имоти и ипотеките, може да се анализира и определи на база на активната парична политиката на централните банки през предходните години, а опитите им да противодействат на този процес по често задълбочават

кризата във финансовата система затова съвременните решения са насочени към търсене на възможности за децентрализация на парични системи.

Нестабилността в годините след кризата на банковия пазар в световен мащаб и спад на преходите на европейските инвестиционни банки от търговия, такси за услуги и комисионни, както и глобалните промени на капиталовите пазари засилват отлива на клиентите и тези кредитни институции постепенно започнаха да губят водещата си позиция. Този процес се засилва в периода 2015-2016 г., когато Министерството на правосъдието на САЩ наложи глоба от 14 млрд. долара на Deutsche Bank във връзка с некоректни продажби на т.нар. „токсични“ ипотечно-обвързани ценни книжа преди финансовата криза от 2008 г. и това доведе до спад в доверието към банката, предизвиквайки изтеглянето на милиарди долари от нейни клиенти, което принуди най-голямата кредитна институция в Германия да продаде бизнеса си за управление на активи в много държави, включително и в САЩ. Забавянето на икономическия растеж, глобалната несигурност и ниската рентабилността на водещите в Европейския съюз инвестиционни банки са достатъчно основание за решението на рейтинговата агенция Moody’s да понижи перспективата за тях от „положителна“ на „стабилна“. Търсенето на по безопасни инвестиции от клиентите, както и ниските лихвени проценти предизвикаха големия спад в приходи им през 2016г. От анализа на Coalition за първите шест месеца на 2018г. става ясно, че приходите на 12-те най-големи в света инвестиционни банки са се увеличили с 6% спрямо същия период на 2017г. като достигат $86,5 милиарда. Изследването обхваща банките: Goldman Sachs, JPMorgan Chase & Co., Citigroup Inc., Bank of America Merrill Lynch, Morgan Stanley, Deutsche Bank, Barclays, Credit Suisse, UBS, HSBC Bank Plc, BNP Paribas, Societe Generale като добрите резултати са предимно за американските банки. Въпреки появата на положителните тенденции след кризата, Deutsche Bank се отказва да бъде на върха на инвестиционното банкиране и възнамерява да се оттегли от предизвикателствата на световния капиталов бизнес. Банката свива драстично разходите с почти една четвърт и предприема съкращения на служители – 18 000 работни места до 2022г. Това радикално преструктуриране според Пол Ахлейтнер - председател на надзорния съвет на Deutsche Bank е „правилният отговор на огромните промени и предизвикателства във финансовата индустрия“. Най-голямата банкова институция в Германия поставя началото на един процес, предизвикан от ниската ефектив-

ност на позициониране на германските банки в Европа като се прогнозира до 2030г. броят им да намалее драстично - от 1600 приблизително до 150 бр. Глобалните промени ще обхванат и останали инвестиционни банки в Европа защото седем от най-големи банкови институции в региона регистрираха в края на 2018г. средно понижение на приходите си от 19%. Лошите резултати за 2018г. и финансовите прогнози за 2019 г. принуждава френските BNP Paribas (BNP Paribas отбеляза понижение на приходите си с 40%, наред с 225 млн. евро загуба за периода) и Societe Generale (Societe Generale SA редуцира със 1600 позиции своя състав като 1200 от тях са предимно служители в звеното за глобално инвестиционно банкиране) да планират съкращение на разходите за общо 850 млн. евро. Спад бележат и приходите от инвестиционно банкиране на двете водещи швейцарски банки – Credit Suisse и UBS. В стремежа да свиват своите разходи, голяма част от европейски инвестиционни банки обмислят да се оттеглят от предизвикателствата и предимствата, които дават американския пазар, което може да е голяма грешка.

Преди кризата световните институционалните инвеститори използваха възможностите на американския пазар за да реализират добри печалби. Важна част от тази инвестиционна политика беше закупуването на големи пакети, емитирани от американските банки ипотечни облигации. През 2018-2019г. се запазва тази тенденция – инвестиционните банки да се насочват към инвестиции в САЩ, където пазарът е с най-голям потенциал. Проблем за европейската икономика може да се окаже решението на европейските инвестиционни банки да се оттеглят от американския пазар. На фона тяхното консолидиране, придружено с определена нестабилност на финансова европейска система, може да се увеличи зависимостта на европейските компании от чуждестранни кредитни институции.

* * *

Банковият сектор в България и българската икономика се влияят силно от външни негативни фактори. Ако се сбъднат анализите и прогнозите на ЕЦБ, Европейската комисия и Международният валутен фонд, свързани със забавяне на растежа в еврозоната и финансова нестабилност след 2019г., поради широката интегрираност на нашата икономика с европейската, ще има забавяне на икономическия растеж и у нас, а кредитните институции ще поемат все по-висок кредитен риск. Изправени пред „перспективата“ да инвестират в отрицателни

доходности на нискорисковите ликвидни активи, каквито са държавните ценни книжа, в търсенето на нови клиенти при силно конкурентна среда с ниски лихвени проценти по кредитите и все по нарастваща задлъжнялост при домакинствата, свръхликвидните банки у нас все по трудно постигат положителна доходност, която да покрива цената на риска. Ако се запази тази тенденция на поемане на все по-голям риск от кредитните институции в дългосрочен план, ще има голяма опасността от декапитализация.

Европейският модел на създаване на универсални търговски банки, който следвахме в България с приетия през 1997 г. Закон за банките и слабо развития капиталов пазар са основна причина у нас да нямаме създадени „български инвестиционни банки“, които да предлагат „пълния“ обем услуги - поемане на емисии, подготовка на корпоративни сливания, поглъщания, управление на инвестиционни сметки и др. С приетия през март 2003 г. Закона за Комисията за финансов надзор (2003) и новия Закон за кредитните институции (2006), се дава възможност на банките (или тяхно дъщерно дружество, което да извършва тази дейност), при поставени високи капиталови изисквания да получат лиценз за инвестиционен посредник от Комисията за финансов надзор и да извършват инвестиционно банкиране в рамките на регулациите на БНБ, КФН и Закона за публично предлагане на ценни книжа (ЗППЦК), (2000).

Със Закона за ипотечните облигации (ЗИО) в Р България от 2000 г. се поставя началото на процеса на секюритизация, който дава възможност на търговските банки у нас за директно финансиране на ипотечните си програми от капиталовия пазар като Закон за Публичното Предлагане на Ценни Книжа и ЗИО се посочват условията и реда за издаване, изплащане и гаранциите за ипотечните облигации.

Ипотечния кредит се разглежда като „отпускане на кредити срещу регистрирана ипотека върху недвижима собственост, на основата на издаване на ипотечни облигации“, като единствено банката може да финансира отпускането на ипотечен кредит с емисия на ипотечни облигации (Закон за ипотечните облигации. Обн. ДВ. бр.83 от 10 Октомври 2000 г., изм. ДВ. бр.24 от 31 Март 2009 г.).

Първата емисия ипотечни облигации за продажбата на българския капиталов пазар беше издадена през 2001г. от Българо-американската кредитна банка АД (БАКБ) с номинал 3.3 млн. евро. Банката из-

вършва през 2004г. секюритизация на вземания в България през дружеството „Капитал Директ-1“ АДСИЦ като дава възможност на институционалните инвеститори да инвестират във вземания от черноморски хотели обезпечени с ипотеки. През следващите две години Българо-американска кредитна банка АД, съвместно с Enterprise Realty Group, и Enterprise Realty Group, извършва секюритизация на недвижими имоти с търговско предназначение в България през дружество И Ар Джи Капитал-1 АДСИЦ и дружество И Ар Джи Капитал-2 АДСИЦ (Киров, 2018, стр. 116-122). През 2007 г. на пода на Българската фондова борса - София (БФБ) вече са регистрирани за търговия 12 емисии ипотечни облигации, издадени от 7 банкови институции с общ номинал над 137 млн. евро като се предлагат единствено неделими ипотечни облигации (тип *Pass through).*[1]

Кредитните институции в България вече използват активно новия източник на дългосрочен ресурс като на база кредитния си портфейл банките ще могат да теглят от капиталовия пазар нов гарантиран ресурс, който ще позволява отпускането на нови инвестиционни кредити. Банките у нас трябва да се възползват от променената емисионна политика на държавата и да използват все по активно новите финансови инструменти като ипотечните облигации.

Забелязва се ясна тенденция през последните пет години - при големия бум на ипотечното кредитиране, който вече надминава мащабите преди кризата - нашите търговски банки все по вече да използват възможностите за директно финансиране от българския капиталов пазар, чрез емисии на ипотечни облигации. Водещи у нас икономисти очакван, че процеса на секюритизацията в България, ще стимулира развитието на капиталовия пазар като ипотечните облигации се превърнат в предпочитан от инвеститорите финансов актив, пред другата възможност да инвестират в ДЦК и други нискорискови ликвидни активи с отрицателна доходност.

Институционалните инвеститори у нас внимателно трябва да се анализират всички възможни рискове, които могат да настъпят при инвестициите в ипотечни обигации, защото бъдещите очаквания съществено могат да се разминат с реалностите, следствие на влиянието на различни специфични и общи фактори, които съпътстват ипотечния пазар и дейността на емитента при явна тенденция за лесно „балонизиране“ на пазара на недвижими имоти.

[1] Списък на емисиите, търгувани на Българската фондова борса - София

Заключение

Като заключение в настоящия доклад можем да направим няколко важни извода:

1) Институционалните инвеститори у нас внимателно трябва да се анализират всички възможни рискове, които могат да настъпят при инвестициите в ипотечни обигации, защото бъдещите очаквания съществено могат да се разминат с реалностите, следствие на влиянието на различни специфични и общи фактори, които съпътстват ипотечния пазар и дейността на емитента при явна тенденция за лесно „балонизиране“ на пазара на недвижими имоти.

2) Световната финансова криза, появата на нови финансови инструменти, дигитализацията, децентрализираните технологии като блокчейн индустрията и криптовалутите са основни фактори за глобални промени във финансовия сектор. Най - големите компании и водещи инвестиционни банки вече проявяват интерес към блокчейн технологията и криптовалутите. Световната банка в партньорство с австрийската CommBank. стартираха изграждането на вторичен блокчейн пазар за една нейна емисия облигации. Нови проекти за търговия с бондове създават и европейски банки като Societe Generale, Santrander, както и дубайската Al Hilal Bank.

3) На международните финансови пазари голямо предизвикателство за институционалните инвеститори, ще се окажат и различни източници на риск, свързани с макроикономически фактори (динамични промени в световната икономика, парична политика на централни банки, балонизиране на глобални пазари, дигитализацията и др.), които трудно могат да бъдат елиминирани чрез диверсификация. Това поставя нови предизвикателства пред финансовите мениджъри на инвестиционни банки при оптимизиране на структурата на инвестиционни портфейли, така че да могат да отговорят успешно на всички шокови промени на пазара. Такъв инвестиционен риск се оказа закупуването на големи пакети от ипотечни облигации, което дава възможност за ефективното прехвърляне на доходността от вземанията по ипотеки към инвеститори, които подцениха риска от възможни локални или глобални кризи на пазара на недвижими имоти и ипотечни кредити, както и последствията от тях.

ЛИТЕРАТУРА

Киров, Б. (2018). Ипотечните облигации и възможностите за директно финансиране на търговските банки от българския капиталов пазар. *Международна научна конференция „ИНТЕГРАЦИОННИ ПРОЦЕСИ В ГЛОБАЛНАТА ИКОНОМИКА“*. Свищов: АИ „Ценов“.

Закон за Комисията за финансов надзор, 2003.

Закон за кредитните институции, 2006.

Закон за публично предлагане на ценни книжа, 2000.

Закон за ипотечните облигации, 2000.

ПРЕЗАСТРАХОВАНЕТО КАТО ИНСТРУМЕНТ ЗА УПРАВЛЕНИЕ НА РИСКА

Вахан Ахаси Бохосян,
Докторант към Катедра Финанси и Кредит
при Стопанска академия „Димитър А. Ценов“ – Свищов

Резюме: *Презастраховането е един от основните инструменти за трансфер на риск, инструмент, който позволява на застрахователите да балансират своите резултати и да се конкурират с по-големите играчи на пазара. Чрез намаляване на риска и прехвърлянето на част от него на презастрахователи, застрахователното дружество постига нужното ниво на платежоспособност без да се налага да набира нов капитал или да прибягва до финансови инструменти. В доклада ще разгледаме характерни особености на презастраховането и въздействието им върху дейността на застрахователното дружество, както и основни тенденции във взаимоотношенията между презастраховател и презастрахован.*

Ключови думи*: застраховане, презастраховане, управление на риска, Платежоспособност 2, риск трансфер, алтернативен риск трансфер, коефициент на платежоспособност, дял на презастрахователя, измерители на риск.*

JEL*: G2, G22, G32.*

REINSURANCE AS A RISK MANAGEMENT INSTRUMENT

Vahan Ahasi Bohosyan
Doctoral Student in Department of Finance and Credit at
Tsenov Academy of Economics – Svishtov

Resume: *Reinsurance is one of the fundamental risk transfer tools, instrument who give the ability to an insurance company to stabilize its technical results and to compete with the bigger players on the market. Trough reducing the risk and transferring part of it to the reinsurers, the insurance company archives the needed solvency level without having to raise additional new capital or using instruments on the financial markets. The report below will look at the specific features of the reinsurance and their impact on the activities and results of an insurance company, as well as main trends in the relationships between reinsurers and reinsureds.*

Keywords*: insurance, reinsurance, risk management, solvency II, risk transfer, alternative risk transfer, solvency ratio, cession rate, risk measuring.*

JEL: G2, G22, G32.

Още от създаването на първата професионална презастрахователна компания (“CologneRe”) през 1846 до ден днешен презастраховането играе основна роля за редуцирането и трансфера на риск при застрахователните компании, особено за катастрофични събития.
Трансфер на риск се осъществява по три основни начина – диверсификация, хеджиране и застраховане. Неслучайно, понятието риск мениджмънт само по себе си възниква от академичните среди на застраховането. При хеджирането може да се намали и дори да се анулира риска, докато при застраховането може да се анулира риска н остава възможността за реализиране на определена печалба. Въпреки че застрахователите могат значително да намалят застрахователния риск чрез диверсификация и управление на риска, остава значителен остатъчен риск и плащанията на застрахователите са твърде условни и със стохастичен характер. Един от най-важните инструменти за управление на риска от застрахователните претенции е презастраховането.

Презастраховането е инструмент, които позволява на по-малките застрахователи да се конкурират с по-големите играчи на пазара, чрез трансфер на риск и постигане на ливъридж и капиталово облекчение.

За да постигнат нужната платежоспособност, застрахователите биха могли да увеличат своята капитализация чрез набиране на нов капитал или чрез намаляване на риска чрез прехвърляне на част от него на презастрахователи. По този начин презастраховането играе ролята на заместител на капитала, а закупуването на презастраховане трябва да намали капиталовите разходи (Hoerger, 1990).

Презастраховането само по себе си можем да характеризираме с три основни функции:

- Капацитет – възможност за работа с по-високи лимити и рискови експозиции, конкуриране с по-големи застрахователи
- Стабилизация – на резултатите от дейността, преодоляване на риск от волатилност и извънредно високи и трудно предвидими загуби.
- Управление на финансови резултати – положителен ефект върху редица финансови показатели прилагани при финансовия анализ на застрахователната компания.

Основаните видове презастраховане биват факултативно и облигаторно според обема на рисковете и квотно и непропорционално според принципа на покритието им. Ключова особеност е принципът, че презастрахователят следва съдбата на презастрахования. Въпреки

разновидностите при всички има една и съща основна цел, а именно да намалят и ограничат риска на застрахователното портфолио.
Оптимално презастраховане е налице при постигане на баланс между презастрахователната премия и застрахователния риск. При големите рискове дори презастрахователите имат нужда от презастраховане, особено в линии бизнес като морско и авиационно застраховане, тук главната роля е на т.нар ретроцесия. Неслучайно се казва, че и презастрахователите имат нужда от презастраховане.

Фигура 1. Структура на процеса по трансфер на застрахователен риск

Застрахователите издават полици и събират премии срещу обещанието за изплащане на претенции, при възникване на застрахователно събитие и претърпени вреди. За много видове застраховки, разликата между времето на злополуката и времето на изплащане на щетата може да достигне няколко години. Ако през този период застрахователят има проблеми с платежоспособността си, притежателите на полици могат да загубят част от вземанията си. Следователно, крайният интерес на всеки застрахован е постоянната финансова жизнеспособност на застрахователната компания. Застрахованите лица не могат да диверсифицират своите рискове, като използват много застрахователи или да следят отблизо и в детайли управлението на застрахователната компания. Освен това, потенциалът от големите катастрофични загуби и цикличността на застрахователния бизнес изострят конфликтът на интереси между различните заинтересовани страни (Cummins, 1991).

Чрез презастрахователни договори застрахователят прехвърля премии, събрани от клиенти, на презастраховател. От своя страна презастрахователят приема част от риска, поет от застрахователя. При пропорционално презастраховане, премии и вземания се споделят между застрахователя и презастрахователя в една и съща пропорция, предвидена в договорното споразумение. В допълнение, презастрахователят плаща комисионна на застрахователя, за да го компенсира за разходите по подписване на цедирания бизнес. Комисионната обаче се определя и от характера и състава на застрахования бизнес и по резул-

татите от подписването. При непропорционално презастраховане презастрахователят поема само загубите, които надвишават определена сума, наречена самозадържане или приоритет. При изчисляване на цената на прехвърления риск, презастрахователят взема предвид загубата през предходни години и очакваните бъдещи загуби според вида на рисковете.

Покупката на презастраховане намалява риска от несъстоятелност на застрахователите чрез стабилизиране на щетимостта, увеличаване на капацитета за поемане на рискове, ограничаване на отговорността върху специфични рискове и / или защита срещу катастрофични такива (Cummins J. D., 2008).

Презастраховането значително увеличава разходите за предлагане на застрахователни услуги, но и намалява значително волатилността на коефициента на щетимост. Прехвърлянето на риск на презастрахователите обаче е скъпо. Цените на презастраховането могат да бъдат няколко пъти над актюерската оценка на прехвърления риск (Froot, 2001). Със закупуването на презастраховане застрахователите приемат да плащат по-високи разходи за намаляване на техния застрахователен риск.

Наблюдава се значителен и постоянен темп на ръст на цедирания бизнес към презастрахователи, за сравнение в САЩ през 1998г. средният коефициент на цедиране е бил едва 14%, докато през 2018 е вече 25%. В световен мащаб този коефициент е около 5% или близо 260млрд долара, съответно 200 млрд. по общо застраховане – 8.5% цедиране и 60 млрд. по животозастраховане – 2% цедиране (SwissRe, 2018).

У нас според данни за последните 10 години средният процент на цедиране на застрахователна премия на година е цели 20% (КФН, 2008-2018).

Новите застрахователни регулации „Solvency II“ са именно рисково базирани изисквания, имащи за цел преди всичко да намалят до минимум опасността от фалит на дадена компания и да предпазят застрахованите лица. Цената на тези регулации, обаче, до момента надвишава 30млрд. евро или средно между 1 и 5 млн. евро на компания за допълнителни системи, процедури, проверки. Правилната оценка и управление на рисковете води и до постигане на по-високи резултати и покриване на изискванията на новите регулации.

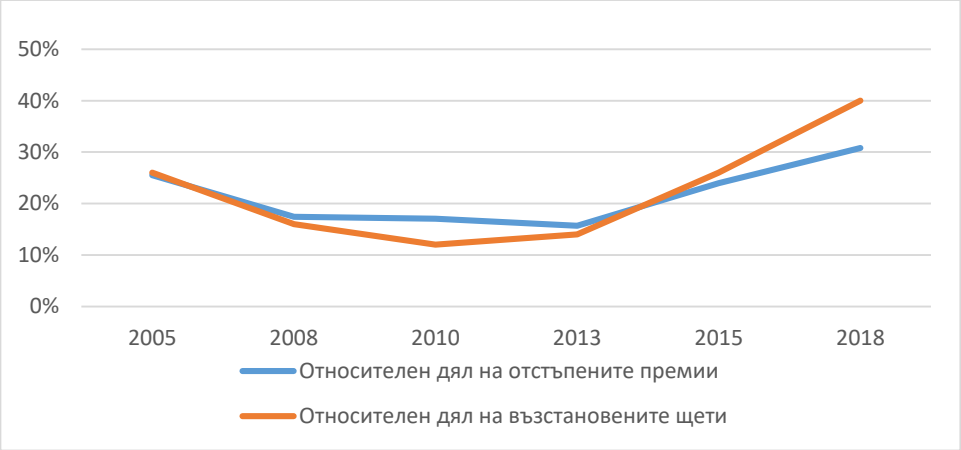

Фигура 2. Дял на презастрахователите в цедираните премии и платените щети

Техническите рискове са специфичен тип рискове, които са характерни най-вече за застрахователните компании. В тази връзка те са свързани с определянето на стойността на застрахователните премии и избора на адекватни техники за оценка на отделните искове и при общото и при животозастраховането. Следователно, измерването на техническите рискове е съществено за дейността на застрахователите. Най-често процеса на управление на тези рискове включва: тестване на адекватността на техническите резерви, определяне на застрахователните продукти, определяне на стойността на тези продукти, при дадени условия, определяне на инвестиционната стратегия и управлението на активите и пасивите и разработване на презастрахователните програми.

Систематичен риск и високата зависимост от презастрахователите е обратната страна на монетата. Притеснителен е фактът за високата концентрация на и взаимосвързаност между застраховател и презастрахователи. Топ 5 на презастрахователните групи в света осигуряват близо 60% от презастрахователното покритие.

Съществуват все повече алтернативи за риск трансфер от традиционните презастрахователни договори, поради възможностите за оползотворяване на огромни обеми от свободен капитал. Благодарение на иновациите в застрахователния бранш, компаниите сега могат да диверсифицират своите експозиции, да редуцират разходите за капитал и да разширя своя капацитет като трансферират застрахователен риск не само на презастрахователи, но и на капиталовите пазари.

Финансовите инструменти са едно от трите основи пера в алтернативния риск трансфер използван в сектора, а именно: съзастраховане

и презастрахователни пулове, финансови инструменти – опции и бондове, хибридни продукти (Weiss, 2009).

Развитието на капиталовите пазари води до разработване на нови и нови инвестиционни продукти. Големите катастрофични събития носят щети за над 100 млрд. долара, значителен дял от капитала на презастрахователите, но едва ½ % от стойността на Американските ЦК. Може да се очаква в бъдещи периоди все по-значима роля на алтернативните решения за прехвърляне на риск поради засилен интерес от страна на застрахователи и презастрахователи. Поради непрекъснатото несъответствие между търсене и предлагане на презастрахователни покрития, причинено от по-бавния растеж на презастрахователния капацитет спрямо ръста на рисковите експозиции и инвеститорите на капиталови пазари. Също така заради съчетанието между доказан ефект на диверсификация и сравнително висока възвращаемост. Но въпреки всичко алтернативните решения имат по-скоро допълващ , отколкото заместващ и на практика алтернативен характер.

Застрахователният пазар се радва на сравнително предвидими парични потоци, което е структурно предимство при дългосрочно инвестиране и респективно финансиране. В контекста на бюджетни дефицити и дефлационни трендове, Застрахователният сектор със своите огромни по обем и високи по качество активи се превръща в най-добрата алтернатива за инвестиции, в най-големият институционален инвеститор в Европа, надминаващ дори банките.

Литература

Cummins, H. a. (1991).

Cummins, J. D. (2008). The costs and benefits of reinsurance.

Hoerger, S. a. (1990).

SwissRe. (2018). *Annual report.* SwissRe.

Weiss, J. D. (2009). HYBRID AND SECURITIZED RISK TRASNFER SOLUTIONS. *The Journal of Risk and Insurance, Vol. 76, No. 3*.

КФН. (2008-2018). *Статистика за общозастрахователния пазар.* Retrieved from www.fsc.bg.

ОТРАЖЕНИЕ НА ПЕТРОЛНИТЕ ЦЕНОВИ ШОКОВЕ ВЪРХУ СВЕТОВНАТА ИКОНОМИКА

Докт. Даниел Тунчев
Катедра „Финанси и кредит", СА „Д. А. Ценов"
dtunchev@gmail.com

***Резюме**: Нормалното функциониране на международния пазар на петрол – т.е. наличието на равновесието между търсенето и предлагането, което определя и неговата цена, е в интерес както на страните вносителки, така и на страните производители и износители. Това предопределя зависимостта на националната и световната икономика от колебанията на петролните пазари. Страните вносителки се нуждаят от нарастващо предлагане на петрол, при относително ниски цени за захранване на своите икономики. Страните износителки (основно тези от ОПЕК), които разполагат с излишъци на петрол, изпитват остра необходимост от валутни приходи от експорт за заплащане на нужния им внос, от продоволствия и други стоки и услуги, които не са в състояние да произвеждат – поради характера на климатичните и географските си особености и за погасяване на задълженията си. Водещите страни износители са силно зависими от приходите от експорта на петрол, тъй като те съставляват основно перо, от което се попълват бюджетите им, и от размера на което, пряко зависи поддържането на икономическа и социална стабилност във вътрешен план. Целта на доклада е да изследва отражението на динамиката на цената на петрола върху световната икономика в контекста на явлението петролни ценови шокове.*

***Ключови думи:** петрол, ОПЕК, ценови шокове.*

JEL: E32, F37.

IMPACT OF PETROL PRICE SHOCKS ON THE GLOBAL ECONOMY

Daniel Sergeev Tunchev,
"Dimitar A. Tsenov" Academy of economics
"Finance and Credit" Department
dtunchev@gmail.com

***Summary:** The normal functioning of the international oil market – i.e. the balance between supply and demand, which determines its price, is in the interest of both parties – the importing countries and the producing and exporting countries. All this predeterminates the dependence of the national and world economy on fluctuations in the petrol markets. Importing countries need an increasing supply of petrol at relatively low prices to power their own economies. Exporting countries (mainly those in OPEC) that have petrol*

surpluses are in dire need of foreign exchange earnings to pay for their imports, food and other goods and services that they are unable to produce – because of the nature of their exports or thanks to its climatic and geographical features and the repayment of its obligations. Leading exporting countries are highly dependent on oil export revenues, as they constitute the main item from which their budgets are filled and the amount of which directly depends on maintaining economic and social stability internally. The purpose of the report is to investigate the impact of petrol price dynamics on the global economy, in the context of the phenomenon of oil price shocks.

Keywords: *oil, OPEC, price shocks, petrol, oil price shocks, petrol shocks, impact on the globe economy, petrol crisis, derivatives, OPEC, analysis of petrol prises, countries-exporters of oil and petroleum products, countries-importers of oil and petroleum products.*

JEL*: E32, F37.*

За да се обхване картината на пазара на петрола в цялост, се налага да се отчита и икономическата обстановка в света и специално в отделни държави като САЩ, ЕС, Русия, Китай, страните от ОПЕК, водещи за глобалното търсене и предлагане. Намаленото търсене от страна на домакинствата ще доведе до отсрещна реакция на фирмите – спад в производството им, намаление на маржа на печалба поради по-скъпи суровини, отдръпване от инвестиционни проекти. БВП на страните неминуемо ще се намали в реално изражение поради намаление на най-големите му компоненти - потребление и инвестиции. Това логическо заключение би било правдоподобно, ако икономиката беше статична и строга наука, при която равенството по компоненти, описващо БВП, можеше да опише процесите, които настъпват в икономиката. Но икономиката се характеризира със своята динамичност, взаимоотношенията на отделните стопански обекти оказват влияние през различни механизми и канали, които не могат да бъдат опростени математически и описани чрез статични равенства. Възможните сценарии за развитие на световната икономика в резултат на увеличението на цените на петрола са няколко и зависят от конкретните решения на стопанските агенти (Захариев, Ангелов, & Ганчев, Финансов анализ, 2017).

Оценка на възможните дългосрочни тенденции за изменение на цената на нефта е естествено да бъде направена, като първоначално бъде анализирано изменението и за достатъчно дълъг период от време. При това е целесъобразно да бъдат елиминирани моментните изменения, които имат несъществено значение. Такава една тенденция е представена на фигурата, като с червената линия са усреднените цени на нефта за период от 30 месеца преди и 30 месеца след съответния момент

във времето. Представянето на данните по такъв начин позволява ярко да бъдат откроени действалите във времето тенденции и подпомага изготвянето на коректна дългосрочна прогноза. Тъй като цената за всеки един продукт е пряко свързана с количеството предлагано на пазара, допълнително е представено и специфичното потребление на нефт, което освен потреблението отчита и изменението числеността на човечеството. От друга страна, драматичното нарастване на глобалното търсене на петрол, както и резултиращата като спирала на цената на петрола през последните няколко месеца, може да бъде началото на предупрежденията на фундаментална промяна в икономиките на индустриализираните държави (www.energybulletin.net). Според редица автори, балансът между търсенето и предлагането ще стане още по-критичен към края на десетилетието - защото, въпреки усилията на петролните компании ще има добив на петрол извън площите, които са контролирани от Организацията на страните износителки на петрол. Прогнозира се, че OPEC производството също ще започне да намалява още през 2015 г., със сигурност до 2020 г. От своя страна, ще се промени и структурата на производството - пазарът ще накара хората да вземат алтернативни решения – по-малки /икономични/ коли, по ефективни начини за отопление и пр. Покачващите се цени на петрола ще накарат и авиокомпаниите да преосмислят политиката си (Maxon).

Ситуация на растеж в света (и основно в най-големите икономики) е свързана с нарастващото търсене на петрол, докато застоят и рецесията означават свиване на консумацията на петролни продукти, спад в търсенето на петрол и дори свръх предлагане. Растежът в страните износителки способства за по-големи инвестиции в разработването на находища и за ускоряване на предлагането, така че пазарът да не се колебае значително около равновесното положение. Обратно, застоят в икономиките на износителите се транслира в замразяване на проекти по разработване и експлоатация на находища, особено на нови и труднодостъпни. Това веднага се отразява в намаляване на предлагането на петрол на международните пазари. Преценката относно икономическите последици, съпровождащи нефтените кризи налага разглеждането в икономически план на две основни групи държави: Първата група са държавите основни износителки на нефт/петрол. Втората група са държавите основни вносители на петрол.

1. Икономическо проявление на петролните шокове в страните – износителки на петрол и петролни продукти

Всяка петролна криза се отличава с петролен шок, имащ като ефект/резултат фруктуация на цената в посока понижаване или повишаване и се изразява в няколко направления: приходите от износа на петрол са основно перо в бюджета, с оглед на което резките колебания на цената не са благоприятни от гледна точка на планиране и управление дейностите на правителствата, особено когато са в посока на намаление. Налага се постоянно следене на ситуацията на пазара, която включва стремеж да се осигури сравнително високо, но същевременно приемливо и за вносителите, равнище на цената. Прекалено ниската цена излага на риск планираните от правителствата програми и стабилността на бюджетите им. Прекалено високата цена от своя страна осигурява стабилни приходи в бюджета в краткосрочен план, но е неизгодна за вносителите, създава предпоставки за политически натиск над износителките и за активно разработване на алтернативи. Това провокира ориентиране на цената на петрола към оптималната цена, това е цената, която отразява пазарната ситуация и съотношението между търсенето и предлагането, без да включва необосновани премии за износителките на петрол.

Към настоящия момент редица износителки регистрират вътрешен и външен дълг, който трябва да се обслужва и необходимосттта от плащанията, по който се явяват един вид фактор на ценообразуване на международния пазар на петрол, защото те влизат в разчетите за минималното равнище на цената, което трябва да се поддържа, за да осигуряват необходимите приходи. Тези три предпоставки предопределят в голяма степен поведението на държавите износители и последиците, които настъпват в икономиките им в следствия на сътресения, настъпили на пазара на петрол.

2. Икономическо проявление на петролните шокове в страните– вносителки на петрол и петролни продукти

Основите негативни ефекти, които се проявява за тях се дължат на флукации в цента на петрола в посока на нейното увеличение. Най-голямата група засегнати лица са домакинствата и фирмите, използващи петролни продукти в рамките на своето ежедневие. Увеличаване на цената на петрола води до намаляване на реалните им доходи. Относно

търговските дружества, то те следва да избират между двете алтернативи – да увеличат цените на произвежданата продукция или да поемат себестойността на поскъпналите продукти и да отчетат по – ниски маржове.

На макро ниво, последиците са свързани предимно в увеличаване на разходите за внос, което става за сметка на: ограничаване на помалко значимите продукти, осъществяване на различни обществено значими и социални програми, нарастване на държавния дълг – вътрешен и външен.

Следват основните мерки, с които страните вносителки се справят със силно нарастване на цената на петрола, които са следните: поддържане на високи данъци в цените на крайните петролни продукти; повишаване на основния лихвен процент и увеличение на изискването за минимални задължителни резерви на търговските банки, което парира рязката инфлация и диверсификация на икономиките.

Таблица 1

Залежи на петролни запаси в барели и процентно съотношение по данни на ОПЕК за 2018 г.

	Страна	**Залежи в барели за 2018 г.**	**Процентно съотношение за 2018 г.**
1.	Венецуела	302,810,000,000	24,9 %
2.	Саудитска Арабия	266,260,000,000	21,9 %
3.	Иран	155,600,000,000	12,8 %
4.	Ирак	147,220,000,000	12,1 %
5.	Кувейт	101,500,000,000	8,4 %
6.	ОАЕ	97,800,000,000	8,1 %
7.	Либия	48,360,000,000	4,0 %
8.	Нигерия	37,450,000,000	3,1 %
9.	Катар	25,240,000,000	2,1 %
10.	Алжир	12,200,000,000	1,0 %
11.	Ангола	8,380,000,000	0,7 %
12.	Еквадор	8,270,000,000	0,7 %
13.	Габон	2,000,000,000	0,2 %
14.	Екваториална Гвинея	1,100,000,000	0,1 %

Източник: https://www.cia.gov/index.html и
https://www.opec.org/opec_web/en/data_graphs/330.htm

3. Влияние на Организацията на страните износителки на петрол върху световната икономика

По своята правноорганизационна същност ОПЕК функционира на световния пазар под формата на картелно споразумение, което определя цената на петрола в рамките на организацията. Основната цел на държавите в картела е да действат като колективен монополист на пазара. В рамките на споразумението всеки се съгласява за произвежда по-малки количества, отколкото би произвеждал в условията на свободна конкуренция, с цел да окаже натиск за повишаване цената на дадена стока или услуга, така че на практика всички участници в картела да реализират относително по-големи печалби.

Във всички случаи, когато организацията повишава цените на петрола, това е свързано с намаляване на производството на всяка една от страните – членки. За да контролира този процес ОПЕК въвежда производствени квоти по отношение на всяка една от страните членки, като всяка производствена квота се определя в зависимост от геоложките залежи на петрол на страната членка. Друг основен момент, при определяне на политиката на ОПЕК е водещата роля, която има Саудитска Арабия в картела. Като най-големият производител е картела, тя поема разликата в случаите, когато производството следва да бъде намалено под определените преди това квоти. Например при капацитет 10 млрд. барела през 1985г., производството на Саудитска Арабия пада до 2 млрд. лева.

Основният проблем, който се появява при тази организационна политика е свързана с риска от нарушаване на споразумението, който се изразява в производството на по-големи от допустимите количества и по този начин реализирани на допълнителни печалби, задоволявайки търсенето, което надвишава предлагането към даден момент. Подобни действия се наблюдават и в поведението на страните от ОПЕК, които доста често нарушават установената „пазарна лента“, въведена през 2001г., с цел да се регулират цените в рамките на един определен ценови диапазон между 22 и 28 щатски докара.[1]

Движението на цените на петрола за периода 2001 г. – 2015 г. се характеризира с това, че в началото на изследвания период цените са ориентирани към пазарната лента, то през 2008 г. и 2009 г. е налице сериозно увеличение на цените, като се отчитат стойности от 145.45 щатски долара, многократно по-високи от най-високата точка в лентата.

[1] Energy Information Administration

Страните от ОПЕК на практика нарушават производствените си квоти по два начина: явен – първо като произвеждат повече, отколкото позволява квотата им и скрит – като нереално завишават пред колективните органи на организацията данните за залежите, с които разполагат, с цел официално да се домогнат до по-висока производствена квота. И двата начина имат еднакъв икономически резултат – увеличаване на глобалното предлагане, понижаване цената на петрола на международните пазари и от тук повишаване на приходите на страните, които експорт на квотите си. Това от своя страна води до пренасищане на пазара, което в крайна сметка провокира спад в цената на петрола, води и до ускорено изтощаване на резервите и леснодостъпните находища на по-евтин за добиване петрол от по – качествени сортове.

От момента на създаването си, ОПЕК действа като партньор в петролната индустрия на седемте световни компании, т. нар. седем сестри, които по това време играят водеща роля на пазара, като основно събира данъци и различни такси от тях срещу експлоатирането на находищата. Седемте сестри са водещите компании в производството и рафинирането на петрол. Към днешна дата по данни на „Finacial times“ новите седем сестри са: „Saudi Aramco“ (Саудитска Арабия), „Gazprom“ (Русия), „CNPC“ (Япония), „NIOC“ (Иран), „PDVSA“ (Венецуела), „Petrobras“ (Бразилия) и „Petronas“ (Малайзия). (www.ft.com)

Установен факт е, че в момента потребителите на ОПЕК печелят повече от членовете й. Акцизите върху петрола, които страните вносителки от ОПЕК – като САЩ, Италия, Великобритания и Япония налагат, са отговорни за високите цени поне толкова, колкото и ОПЕК (OPEC, 2014). Тези данъци и такси позволяват на някои страни да реализират приходи от нефт два или три пъти по-високи, отколкото някои страни от ОПЕК изобщо печелят. Ако като добавим и че създаването и развитието на петролно находище изисква огромни инвестиции, положението за ОПЕК изобщо е сериозно влошено, колкото изглежда.

Според статистиката, в периода 2009 г. - 2019 г. страните от ОИСР получават около 1, 083 милиарда за година от акцизни данъци върху петрола, докато страните от ОПЕК, печелят средно около 966 млрд. щ. долара на година за същия период, т.е. средно около 115 млрд. по-малко отколкото правителствата на страните от ОИСР. И докато милиардите долари, генерирани от ОИРС са чист приход за националните им бюджетите им, то за страните членки на ОПЕК приходите от

износа на петрол трябва да покрият високите разходи по добива на петрол (OPEC, 2014).

4. Влияние на петролните шокове върху страните – вносителки на петрол и петролни продукти

Следващата група страни, върху който се проявяват сериозни последици от петролните шокове са страните вносителки на петрол и петролни продукти. Основите негативни ефекти, които се проявява за тях се дължат на флукации в цента на петрола в посока на нейното увеличение. Най-голямата група засегнати лица са домакинствата и фирмите, използващи петролни продукти в рамките на своето ежедневие. Увеличаване на цената на петрола води до намаляване на реалните им доходи. Относно търговските дружества, то те следва да избират между двете алтернативи – да увеличат цените на произвежданата продукция или да поемат себестойността на поскъпналите продукти и да отчетат по – ниски маржове (Захариев, 1999).

Значителна част от държавите вносителки на петрол вече имат изградени системи от политики и конкретни мерки, с които постигат плавно приспособяване към негативните ефекти. От петролните шокове, резултат от кризите през 70-те и 80-те години, анализите показват, че динамиката в цената на петрола вече не предизвиква толкова силни негативни ефекти. Основните мерки, с които страните вносителки се справят със силно нарастване на цената на петрола са следните: поддържане на високи данъци в цените на крайните петролни продукти, които служат като буфер, с който държавите вносителки могат да манипулират, така че крайните цени на петролните продукти да не се променят значително и да не оказват толкова негативно влияние върху производството и потреблението. В случай на рязко увеличение на цените, държавите членки с високи данъци в цента на петрола могат да си позволят да намалят данъчната ставка с оглед избягване на сътресенията, свързани с намалените цени, като потърсят други източници на публични доходи.

* * *

В заключение бихме могли да обобщим, че равновесие (относително постоянство на нарастване) на цената на петрола се постига на ниво удовлетворяващо добивниците и преработвателите от една страна и потребителите на нефт и горива от друга, т.е. когато се получи баланс

на интересите между купувача и продавача. В политически аспект това е свързано с планирането на световно ниво при отчитане нуждите и интересите, и се изразява в постигане на разбирателство или относително дългосрочна договореност между основните страни износителки и основните страни вносителки на нефт.

Библиография:

Maxon, T. (н.д.). *Higher oil prices reflected in airline forecasts.* Свалено от http://www.dallasnews.com/sharedcontent/dws/bus/stories/DN-airfuel_08bus.ART.State.Edition1.356be12.html.

OPEC. (2014). *Annual Statistical Bulletin.* OPEC.

www.energybulletin.net. (н.д.). *www.energybulletin.net/node/4793*.

www.ft.com. (н.д.). Свалено от http:/www.ft.com/intl/cms/s/2/471ae1b8-d001-11db-94cb-000b5df10621.html#axzz3ZvStD2l9

Захариев, А. (1999). Финансовият ливъридж и инвестициите в холдинговия капитал. *Бизнес управление* .

Захариев, А., Ангелов, А., & Ганчев, А. (2017). *Финансов анализ.* Свищов: АИ Ценов.

БЪЛГАРСКИЯТ МОДЕЛ НА СИСТЕМАТА „БОНУС-МАЛУС” И ПОРЕДНОТО ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВО ПРЕД ЗАСТРАХОВАТЕЛНИТЕ КОМПАНИИ

Докт. Михаела Стоянова Монова
Катедра „Финанси и кредит“,
СА „Д. А. Ценов“ – Свищов,
mmonova@ozk.bg

Резюме: *Наред с неблагоприятното положение, в което е поставен българският застрахователен пазар във връзка с тълкувателното решение на ВКС за разширение на кръга лица, имащи право да получат обезщетение за неимуществени вреди от смъртта на техни близки, застрахователните компании, сключващи застраховка "Гражданска отговорност" на автомобилистите, са изправени и пред още едно предизвикателство - въвеждането на системата бонус-малус. Въвеждането на тази система, ще има за цел да респектира недисциплинираните водачите на пътя и да стимулира добросъвестните водачи като заплащат различна застрахователната премия по застраховка „Гражданска отговорност“.*

Ключови думи: *система бонус-малус, застраховка "Гражданска отговорност", отговорност на автомобилистите, застрахователен пазар, презастрахователен пазар, финансова стабилност.*

JEL*: G2, G22, G18 .*

THE BULGARIAN MODEL OF THE „BONUS-MALUS“ SYSTEM AND THE FOLLOWING CHALLENGE TO INSURANCE COMPANIES

Mihaela Stoyanova Monova, PhD student
Finance and Credit Department,
SA „D. A. Tsenov“- Svishtov,
mmonova@ozk.bg,

Abstract: *In addition to the unfavorable position of the Bulgarian insurance market in relation to the interpretative decision of the HCV for the extension of the circle of persons entitled to receive compensation for non-pecuniary damages from the death of their relatives, the insurance companies taking out motor third party liability insurance , they also face another challenge - the introduction of the bonus-malus system. The introduction*

of this system will aim to respect the undisciplined drivers of the road and to encourage bona fide drivers by paying a different insurance premium on civil liability insurance.,

Key words: *bonus-malus system, civil liability insurance, motorists liability, insurance market, reinsurance market, financial stability.*

JEL: *G2, G22, G18 .*

1. Въведение

Въвеждането на новата система „бонус-малус" има за цел в дългосрочен план да помогне при решаването на проблемите с недисциплинираните водачите на пътя и респективно за намаляването на пътно-транспортните произшествия, броя на смъртните случаи и телесните наранявания. Тази система поставя акцент върху пряката връзка между поведението на водачите на пътя, спазването на отговорностите на собствениците на МПС и нивата на пътен травматизъм в България. Бонус-малус системата има цел да стимулира добросъвестните водачи, чиято застрахователната премия по застраховка „Гражданска отговорност" ще намалява и да санкционира рисковите водачи чрез заплащане на по-висока застрахователна премия, определена на база на рисковото им поведение. (www.fsc.bg)

Под различни форми тази система за ценообразуване се прилага при автомобилното застраховане в цял свят, най-вече при задължителната застраховка „Гражданска отговорност" на автомобилистите, както и при доброволната застраховка Автокаско. Такъв тип системи са въведени в почти всички стани в Европа, като в някой от тях се използват от повече от 100 години. Системата „Бонус-малус" започва да се прилага във Великобритания от 1914 г., в Швейцария тази система като задължителна се въвежда от 1929 г., в Германия "бонус" се въвежда през 1954 г. и „малус" през 1969 г., в Белгия и Франция системата се въвежда през 1971 г. (easy-ins.bg).

2. Създаване на „български" модел на системата "Бонус-малус"

У нас през 2018 г. въз основа на разпоредби в Кодекса за застраховане е нает консултант с международен опит в оценката на риска и актюерството („Ърнст и Янг Бизнес"), който да изготви модел за коригиране на Застрахователната премия по задължителна застраховка

„Гражданска отговорност“ на автомобилистите в зависимост от поведението на водача при движение по пътищата и/или причинените щети. Отговорни за проекта са Комисията за финансов надзор, Министерство на вътрешните работи и Министерство на транспорта, информационните технологии и съобщенията. Въвеждането на „български“ модел на системата среща обществен отпор поради редица пропуски като: определянето на клас за „бонус-малус“ на автомобила, което се практикува само в една държава членка в Европейския съюз; предложението за запазване на класа за „бонус-малус“ при прехвърляне на собствеността върху МПС, което не е предвидено в системите за „Бонус-малус“ на нито една от анализираните държави в ЕС, а също и с аргумента, че по този начин се възлага тежест на лица, които не са отговорни за причиняване на вреди или за допускане на нарушения по пътя. Отправени бяха и критики, че системата „Бонус-малус“ не се отнася за МПС, които са общинска или държавна собственост (www.fsc.bg). При изработване на новото предложение на Наредбата за системата „Бонус-малус“, са използвани предоставени от МВР и Гаранционния фонд статистически данни, чрез които са установени факторите (пътни нарушения), които имат най-значителен ефект върху честотата на инцидентите, свързани с фатални изходи и телесни наранявания, подготвения на тяхна база статистически анализ и моделите за моделиране, изготвени от консултанта „Ърнст и Янг Бизнес Адвайзори Сълушънс“, Гърция. За да се осигурят равнопоставени условия на всички участници в „българския модел” на системата „Бонус-малус“ се предлага за целите на класификацията, както на водачите, така и на собствениците да се взимат предвид само нарушенията и престъпленията, извършени след 01.01.2020 г. (www.fsc.bg).

Прилагането на „българския“ модел среща сериозен отпор заради действащата у нас нормативна уредба, която не позволява въвеждането на класическия вариант „Бонус-малус“ поради обвързването на застраховката „Гражданска отговорност“ с автомобила вместо с неговия водач и зависимостта на предлагания модел от нарушенията, констатирани от пътната полиция.

Това означава, че успешното прилагане на системата „Бонус-малус“, ще зависи от двете основни характеристики на „българския модел“:

- автомобилите да притежават собствен бонус малус;

- като определяща база да служи не виновно причинените щети които са заплатени от застрахователите, а да се използват административно наказателните постановления на пътна полиция.

Въвеждането на системата „Бонус-малус“ у нас може да се представи в следните етапи:

1. *Първи етап*

Това е етапът на влизане в сила на разпоредбите, които ще позволят отчитането на извършените административни нарушения и престъпления, които са заложени като фактори за **определяне на „бонус-малус“ класа на водача и собственика на МПС от 01.01.2020 г.** (www.fsc.bg)

2. *Втори етап*

Това е етапът на влизане в сила на разпоредбите, които регулират определянето на „Бонус-малус“ класа на водача и собственика на МПС и **коригирането със съответния коефициент на индивидуалната застрахователна полица от 01.01.2021**.

Предвижда се системата да се прилага по еднакъв начин в случаите на моторни превозни средства, собственост на физически лица, юридически лица, държавата и общините и в случаите на моторни превозни средства, използвани за лични и служебни цели. Предложеният модел на системата отчита обективното правно положение, че съгласно българското законодателство застраховка „Гражданска отговорност“ на автомобилистите по отношение на конкретно моторно превозно средство може да се сключи, както от неговия собственик, така и от всяко друго лице. Предвижда се системата „Бонус-малус“ да отчита факторите, свързани с поведението на водачите при движение по пътищата (установени с влезли в сила актове за налагане на наказания на административни нарушения по Закона за движението по пътищата или престъпления от Наказателния кодекс, които имат отношение към настъпване на ПТП и причиняване на телесни увреждания и смърт на участници в движението).

Конкретните административни нарушения и престъпления са групирани в седем категории, съгласно тяхната тежест и за всяка категория е определен брой наказателни точки, които да се начисляват при влизане в сила на актовете за налагане на наказания. Предложеният модел предвижда носители на „Бонус-малус“ класа да бъдат собственикът на моторното превозно средство по отношение на конкретното моторно превозно средство и водачът на моторното превозно средство.

Логиката налага собственикът да бъде носител на класа за „бонус-малус“, доколкото той има право на ползване и разпореждане с моторното превозно средство и с поведението си може да определя лицата, които да го управляват. По тази причина се предлага неговият „бонус-малус“ клас по отношение на конкретното МПС да се влияе от

всички административни нарушения и/или престъпления, извършени с МПС през периодите на собственост. Предлага се водачът на моторното превозно средство да бъде носител на клас „бонус-малус“ поради факта, че поведението му е основният фактор за причиняване на пътнотранспортни произшествия с произтичащите от тях вреди върху други граждани и имущество, а основната цел на предлаганата система е да противодейства на рисковото поведение на водачите на превозни средства при движението им по пътищата.

Заложените класове „бонус-малус“ са общо 15 (петнадесет), както следва:

1. базов „неутрален“ клас (клас 6);
2. пет класа „бонус“ (класове от 1-5);
3. девет класа „малус“ (класове от 7-15).

Предвидено е и алтернативно предложение, където класовете „бонус-малус“ за общо 20 (двадесет):

1. базов „неутрален“ клас (клас 8);
2. седем класа „бонус“ (класове от 1-7);
3. дванадесет класа „малус“ (класове от 9-20) (www.fsc.bg).

3. Мониторинг на Националното бюро на българските автомобилни застрахователи, наложен от Съвета на бюрата

С решение на Управителния комитет на Съвета на бюрата от 07.12.2017 г., НББАЗ е задължено в срок до 09.03.2018 год. да предостави финансова гаранция под формата на банкова гаранция или паричен депозит в размер на 4,000,000 евро, което своевременно е изпълнено.

На 6 декември 2018 г. Управителният комитет на Съвета на бюрата решава да постави Националното бюро на българските автомобилни застрахователи (НББАЗ) „под наблюдение“. Причината за налагането на тази санкция е неприемливото поведение на определени компании на български застрахователен пазар, изразяващо се в отказа им да изплащат предявени към тях щети, настъпили в държави членки на системата „Зелена карта“.

Наред с решението си за поставяне на НББАЗ под наблюдение, Управителният комитет на Съвета на бюрата поставя допълнителни изисквания към НББАЗ, изразяващи се в това НББАЗ да сключи общ презастрахователен договор за целия пазар, както и да адаптира размера на банковата гаранция в полза на Съвета на Бюрата. (СОВ

Recommendations No 1 to 10 on reinsurance renewals as from 01/01/2019 addressed to the Monitored Bureaux)

По отношение на изискването за банкова гаранция или паричен депозит, Съвета на бюрата може да усвои банковата гаранция, ако НББАЗ (и в частност членовете на бюрото) не плаща премията по презастрахователния договор, членските си вноски или задълженията си към други бюра, произтичащи от неплатени гаранционни искания. НББАЗ трябва да избере презастрахователни брокери, които да посредничат при договарянето, пласирането и подписването на общия презастрахователен договор. След подписването му, индивидуалните презастрахователни договори, които всяка отделна застрахователна компания сключва, ще покриват рискове по застраховка „Гражданска отговорност“ на МПС, реализирани единствено на територията на Р. България. Общият презастрахователен договор за пазара трябва да отговаря на определени изисквания, наложени от Съвета на бюрата, които са следните:

1.В раздел „Презастрахован“:

1.1. Презастрахователният договор трябва да покрива отговорността на Националното бюро по отношение на задълженията му по „Вътрешни правила“ и в ролята на представляващо дружествата-членове /застрахователни дружества, които имат лиценз за издаване на полици за Зелена карта”/.

1.2. В обхвата на договора за презастраховане трябва да бъде посочено, че същият ще обезщети Презастрахования (НББАЗ) за всяка отговорност по застраховка „Гражданска отговорност“ на автомобилистите, покрита от системата Зелена карта, за която Презастрахованият носи отговорност като Гарантиращо бюро, съгласно разпоредбите на „Вътрешни правила“ и съгласно закона в страната на настъпилото ПТП.

2. В раздел „Клас бизнес“ трябва да бъде посочено, че са покрити всички щети по застраховка „Гражданска отговорност“ на автомобилистите, по отношение на покритието на системата „Зелена карта“ и в съответствие с „Вътрешни правила” на Съвета на бюрата.

3. Договорът за презастраховане трябва да включва клауза, с която бенефициент по договора е и Съвета на бюрата. Тази разпоредба е необходима, за да се гарантира, че Съвета на бюрата има право на достъп до Презастрахователя в полза на обработващото Бюро в случай, че Презастрахованото Бюро не успее да удовлетвори исканията за възстановяване на гаранции.

4. Посочва се конкретен текст на „Клауза за прекратяване“ (Терминейшъл). Целта на това изискване е гарантиране на постоянната валидност на презастрахователното споразумение.

5. В раздел „Изключени рискове“ по презастрахователния договор, изключенията, които могат да се прилагат в една конкретна компания (например превоз на опасни стоки) не трябва да важат за целия пазар, а да обхваща всички отговорности по Зелена карта. Следователно, договорът за презастраховане да бъде предмет на стандартните изключения.

6. Всички леъри трябва да бъдат пласирани само с безплатни възстановявания.

7. Минималният брой на възстановяванията трябва да бъде равен на най-малко броя възстановявания, съгласно действащите към момента презастрахователни договори.

8. Когато се предвижда годишен общ лимит, в допълнение към броя на възстановяванията, този агрегиран лимит трябва да се индексира според клаузата за стабилност.

9. Определят се конкретни дати за изготвяне на информация, която да се предостави на брокерите, приемане на условията на договора, сключване на съответния договор.

10. В „Анюитетна клауза“ (Индексирана) ((Indexed) Annuity Clause) се предвижда автоматичните комутации да се избягват в договора за презастраховане. Всяка комутация може да се извършва за всеки отделен случай, при условия, които се договарят от застрахователя и презастрахователите.

Заключение

До каква степен и по какъв начин въвеждането на „българския модел” на системата "бонус-малус" ще се отрази върху финансовото стабилност на българския застрахователен пазар е твърде рано да се каже, **тъй като застрахователните компании не могат да направят точни изчисления, поради липса на своевременен достъп до актуални данни за издадените фишове и актове на шофьорите. Такана информация ще бъде налична за тях на един по-късен етап,** а към момента - застрахователният пазар у нас трябва да се справя и с поредното предизвикателство, пред което е изправен – **мониторинг наложен от Съвета на бюрата.**

Въвеждането на системата „бонус-малус“, ще е поредното предизвикателство пред финансовият мениджмънт на застрахователните компании, които действат на българския застрахователен пазар. Те трябва да поддържа добра финансова стабилност, за да могат да посрещат бъдещи финансови сътресения и шокове от новите нормативни промени.

ЛИТЕРАТУРА

www.fsc.bg
easy-ins.bg
COB Recommendations No 1 to 10 on reinsurance renewals as from 01/01/2019 addressed to the Monitored Bureaux

ПРОБЛЕМИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ХОЛДИНГОВИТЕ ДРУЖЕСТВА В БЪЛГАРИЯ

Докт. Теодора Руменова Цветкова
Катедра „Финанси и кредит“,
СА „Д. А. Ценов“ – Свищов
theodora.tsvetkova@gmail.com

Резюме: *В съвременната икономика всяка по-голяма икономическа структура вече функционира на холдингов принцип, където управляващото дружество (наричано дружество-майка) се старае да осигури възможност на своите дъщерни дружества (в които има участие) да реализират пълния си икономически потенциал. В усилията за превличане на чужди инвестиции в държави като Белгия, Холандия, Дания, Люксембург и др., се използват различни политики: от максималното опростяване на регистрацията до ползване на различни данъчни облекчения и освобождаване от данък върху печалбите от капитал и изплащането на дивиденти на холдингови дружества, което предава по-голяма популярност за възможностите на холдинговите компании и увеличава изграждането на световна холдингова индустрия.*

Ключови думи*: холдинг, холдинговото дружество, холдинговата структура, чуждестранни инвестиции, държавна помощ, данъчни облекчения.*

JEL: *G30, G34, H25.*

PROBLEMS AND CHALLENGES TO HOLDING COMPANIES IN BULGARIA

Teodora Rymenova Cvetkova, PhD student
Finance and Credit Department,
SA „D. A. Tsenov“- Svishtov
theodora.tsvetkova@gmail.com

Abstract: *In today's economy, every larger economic structure is already operating on a holding principle, where the management company (called the parent company) seeks to enable its subsidiaries (in which it participates) to realize their full economic potential. Efforts to leverage foreign investment in countries such as Belgium, the Netherlands, Denmark, Luxembourg, etc. have different policies, ranging from the simplification of registration to the use of various tax reliefs and the exemption from capital gains tax and the payment of dividends. holding companies, which conveys greater popularity for the capabilities of holding companies and increases the construction of a global holding industry.*

Key words: *holding company, holding company, holding structure, foreign investment, state aid, tax relief.*
JEL: *G30, G34, H25.*

Въведение

Характеристиката и нормативната регламентация на холдинга определят неговия икономически произход и функциониране като една от най-популярните съвременни форми на концентрация на капитала, чрез създаването на монополна структура за управление на компании, във вид на „холдинговото дружество“, което притежава дялове (акции) от друго дружество. В съвременната икономика всяка по-голяма икономическа структура вече функционира на холдингов принцип, където управляващото дружество (наричано дружество-майка) се старае да осигури възможност на своите дъщерни дружества (в които има участие) да реализират пълния си икономически потенциал. Създаването на холдингова група може да се представи и като икономическа форма на управление, която децентрализира стратегическото и оперативното управление между икономическите дружества, които са зависими от възникнали между тях капиталови връзки.

Независимо че в държавите-членки на Европейския съюз (ЕС) няма единна правна регламентация за холдинга като икономическо понятие[1] - за първа дефиниция най-често се посочва определението в Закона на Великото херцогство Люксембург, приет през 1929г., където нормативно е определено, че холдинговото дружество „има изключителен предмет на дейност участието в местни и чуждестранни дружества, както и управлението и оценката на тези участия, без директно да извършва някаква търговска дейност“. Това означава, че независимо от разглежданата форма и дефиниция на понятията: холдингът, холдинговото дружество или холдинговата група- те възникват на базата на финансови отношения между различни акционерни дружества, обвързани с еднакви бизнес интереси като финансово-правен субект за „управление и контрол чрез капитали“. В България холдинговите дружества се създават под формата на акционерно дружество, командитно дружество с акции или дружество с ограничена отговорност. Те могат

[1] В рамките на ЕС, европейското законодателство определя възможността едно търговско дружество да участва в друго дружество без специални правни предписания или процедури като се създават холдингови групи или холдинг, основани върху участието на търговски дружества едно в друго.

да участват в други дружества или в тяхното управление, със или без да извършва собствена производствена или търговска дейност. Изграждането на холдинговата структура няма за цел само да се упражнява контрол върху управлението на определени дружества. Чрез контрола се дава шанс на финансовия мениджмънт да подкрепя дъщерните дружества и прилага ефективна стратегия за развитие като основен инструмент за максимизиране на печалбата. Когато компанията майка разполага с добър финансовият мениджмънт, достатъчно собствени капитали и механизми, това ще гарантира добър растеж на акционерното богатство, стига да има правна възможност за реструктуриране на капитала на фирмата в холдингови структури.

Като икономически феномен холдингът е резултат на дълга еволюция. В неговата структура са обединени икономически субекти с еднакви бизнес интереси като за по-голяма ефективност е изградена вертикална структура - на върха, на която стои управлението на холдинга. Съгласно нормативната уредба, предмет на дейност в международната практика могат да се дефинират различни *видове холдинг:*

• *Финансов холдинг* – с основна цел - покупко-продажба на акции.

• *Банков холдинг* – тук дружество е банка, която чрез кредитната си дейност придобива участия в други дружества.

• *Оперативен холдинг* – дружеството майка закупува дялове от свои доставчици и партньори за да ги контролира по-лесно като ги притежава.

• *Патентен холдинг* – причината за създаването е обща търговска марка, патент, лиценз, и др.

Различните видове холдинг определят и разнообразието в дейността на холдинговото дружество. Той може да е свързан с [2]: финансиране на дъщерни дружества, отстъпване на лицензии за използуване на патенти на дружества, продажба на патенти, придобиване, управление и продажба на участия в различни дружества и др.;

Можем да обобщим, че целта на формирането и развитието на холдинга не е единствено упражняването на контрол върху определени дружества, чрез закупуване на техни акции, а постигане на максимален финансов резултат, с минимум ресурси и средства.

В съвременните условия, холдинговите структури се утвърждават като най-подходящ инструмент за постигането на такива финансови

[2] Търговския закон, глава 18, чл. 278. ал. (1), приет ДВ, бр. 83 от 01,10,1996 год.

цели, а финансовите показатели, с които могат да се измерват техните резултати са сред най – добре известните и най – широко използвани инструменти за финансов анализ (Захариев & и др., 1999, стр. 70).

С приемането на Търговския закон в България се определя правната рамка за дейността и правомощията на холдинговите дружества.[3] Нормативната рамка определя на дружеството майка да кредитира само дъщерните дружества, което *дава възможност капитала на холдинга да се използва максимално ефективно при нисък риск и добра доходност на инвестицията.* Затова холдинговите дружества имат ниска задлъжнялост при правенето на бизнес. Важно условие за дружеството майка е отчитането и анализирането на отрасловия риск и ако дъщерните дружества, в които е закупила акции работят в един и същ отрасъл, да не инвестира целия си капитал в техни предприятия, ако отрасъла е много рисков. Всяка локална или глобална криза, ще понижи драстично цената на такива холдингови дружества.

Могат да се изведат няколко важни предимства, които имат холдинговите дружества. Това са:

- възможност за управление и контрол над дружества с частична собственост;
- дават възможност за по-добро за изолиране на рискове;
- законодателната уредба дава възможност за правно и счетоводно разделяне при използването на данъчни преференции и др.

На фона на предимства, които имат холдинговите дружества, трябва да посочим, че съществуват и някой недостатъци като тези, свързани с данъчното облагане (двойно данъчно облагане например), неефективност в управлението (слаб мениджмънт), възможност за принудително разпускане и др.

Данъчното облагане на корпоративната печалба от бизнеса в Р.България се определя от Закона за корпоративно подоходно облагане (ЗКПО), където попадат: дейността на еднолични търговци (еднолични фирми) и партньорството между стопанските субекти, които са обединени в акционерни дружества, където е приложим принципът за ограничената отговорност: дълговете на стопанската единица се разпростират само до дела на притежавания от тях капитал. Данъкът върху корпоративните доходи регламентира облагането на фирмите с ограничена

[3] Търговския закон, глава 18, приет ДВ, бр. 83 от 01,10,1996 год. Съгласно чл. 277. (1) дефинира холдинговото дружество като акционерно дружество, командитно дружество с акции или дружество с ограничена отговорност, което участва в други дружества или в тяхното управление (с или без да извършва собствена производствена или търговска дейност)**.** В алинея (2) се определя, че дружеството майка трябва да внесе пряко най-малко 25 на сто от капитала на холдинговото дружество в дъщерни дружества.

отговорност на съдружниците: акционерни дружества (АД), дружества с ограничена отговорност на дяловете (ООД) и еднолични дружества с ограничена отговорност на дяловете (ЕООД) (Брусарски, Захариев, & Манлиев, 2015, стр. 196).

Можем да конкретизираме, че в желанието на страните-членки от ЕС да привличат чужди инвестиции - ако в европейската правна уредба се дава конкретен юридически смисъл на понятието холдинг или холдингови дружества, същите могат да имат различен преференциален данъчно-облагателен режим и да ползват различни помощи в различни държави.

Прилагането на класическата система на облагане на корпоративните доходи в България е най разпространена в световен мащаб. Тя включва облагането на нетния доход (печалбата) на корпорацията като юридическо лице и облагане на следданъчната печалба, която е разпределена за дивиденти. *Това увеличава ефективността на данъка като приход за бюджета, тъй като е факт двойно данъчно облагане на нетния доход на фирмите с данък печалба и облагане на следданъчната печалба с данък дивидент* (Милинов & Маринов, 2015, стр. 13).

С приемането ни в ЕС, в България се извърши хармонизиране на данъчната политика с тази на страните-членки като се възползвахме от възможността да намалим ставките на преките данъци до най-ниските нива в Европа, с цел привличане на чуждестранни инвестиции. Търсеният ефект не беше постигнат. Големите компании най-често инвестират в рамките на ЕС чрез учредяване на холдингово дружество, което закупува акции на определено дружество. Така холдингът, ще контролира дейността на това дружество като очакванията са – от направените инвестиции да се реализират добри приходи от дивиденти и печалби от продажба на инвестициите си. Прилагайки добрия пример на някой водещи държави от ЕС бяхме длъжни да направим още променим в облагането с корпоративен данък на доходите на холдинговото дружество от дивиденти и печалбите като създадем „преференциални данъчни облекчения“, които да включват и редица ограничителни, но изгодни условия за нашата икономика (реинвестиране на печалбата, създаване на нови работни места, управителите на холдингови дружества да са местни лица, определяне на минимален период на държане на инвестицията в дъщерното дружество и др.)

Стратегически важно условие се оказа, че за да привличаме такива чуждестранни инвестиции трябва да се използат добрите практики и успоредно с развиването на ***добър финансов и обслужващ сектор*** *да се престъпи към създаването на преференциален холдингов*

режим на данъчно облагане.[4] Загубите на приходи в бюджета от създадени данъчни облекчения няма да са съществени защото дивидентите, платими между дружества в рамките на България, ЕС и Европейското икономическо пространство, са освободени от облагане. Пропуснатите приходи за бюджета при освобождаване от облагане с корпоративен данък на печалбите от продажба на акции и дялове между дружества до голяма степен се компенсира от подписани редица двустранни спогодби в България за избягване на двойно данъчно облагане, където се определя, че облагането на корпоративната печалба се извършва в държавата на продавача, а не там където са реализирани печалбите от продажби на инвестициите на холдинговите дружества у нас. Това показва защо най-големите чуждестранни холдингови инвеститори в България са от държави като Холандия и Австрия, с които имаме подписани такива споразумения.

Ползването на качествени финансови услуги и услугите на обслужващия сектор у нас, ще осигурят индиректни данъчни приходи, които ще компенсират директното понижаване на приходи от корпоративното им облагане. Въпреки продължаващия процес на хармонизиране на данъчното облагане в рамките на ЕС се запазва възможността в България да провеждаме лоялна данъчна конкуренция със страните-членки за привличане на чужди инвестиции от големите холдингови дружества в благоприятните условия на силен международен натиск върху държави и територии, които прилагат т.нар. „данъчен оазис“ за противодействие на тероризма, прането на пари и укриване на данъци. Важна роля в този процес има въвеждането на строги международни санкции и съставянето на „черни“ и „сиви“ списъци от Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР)[5] за юрисдикции,

---

[4] Използването на работещи схеми, които бяха използвани в държави като Холандия, Ирландия, Кипър, Малта и Унгария за превличане на чуждестранни инвестиции включват: освобождаване от облагане печалбите от продажба на дялове и акции на местните юридически лица, както и печалбите на чуждестранни лица от продажба на акции и дялове в български дружества, както и да се освободят от облагане дивидентите, получени или изплатени от юридически лица извън ЕС и Европейското икономическо пространство.

[5] **Организацията за икономическо сътрудничество и развитие, ОИСР** (*Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD*) е международна икономическа организация на развитите държави (34 страни членки, които приемат принципите на представителната демокрация и пазарната икономика) която изработва механизми за ограничаване на практикуваното от редица държави на т.нар. „данъчен оазис“, с противодействие на прането на пари и укриване на данъци. Организацията съставя списък със страни, които осъществяват недобросъвестна данъчна конкуренция. Разработените от ОИСР данъчни стандарти се съгласуват на международно ниво и се утвърждават на Срещата на министрите на финансите на Г-20 в Берлин през 2004 година. Европейската комисия взима участие в работата на ОИСР като отделен член.

които не сътрудничат с необходима информация при разследването на собственици на някой холдингови дружества и произхода на техните капитали.

В началото на 2019г. в ЗКПО бяха приети и влизат в сила редица данъчни облекчения за чуждестранните дружества, които инвестират у нас при конкретно посочени и ипълнени от закона условия. Тези промени трябва да са съобразени с ограниченията, които налага Европейската комисия за допустима държавна помощ към инвеститорите.[6]

Максималното опростяване на регистрацията и ползване на различни данъчни облекчения, както и напълно освобождаване от данък върху печалбите от капитал и изплащането на дивиденти на холдингови дружества в държави като Белгия, Холандия, Дания, Люксембург и др. предава голяма популярност за възможностите на холдинговите компании и увеличава изграждането на световна холдингова индустрия. Европейската комисия има задължението да следи за спазването на приетата европейска данъчна законодателна рамка като извършва контрол, чрез редица разследвания в държавите от ЕС за оказаните държавни помощи, свързани с данъчни становища и облекчения за определени холдингови дружества като наказателните процедури завършват със санкции и незаконните помощи следва да се върнат в бюджета. Констатираните в последните години нарушения от Европейската комисия са за стотици милиони евро, затова спазването на европейската данъчна нормативна рамка трябва да е водещ критерий за България при провеждането на държавна политика за превличането на чужди инвестиции, чрез помощи и данъчни преференции за холдинговите дружества.

Заключение

С членството на България в ЕС и увеличаването на инвестициите на чуждестранните холдинговите дружества, ще спомогнат за побързото развитие на българския капиталов пазар и икономиката като цяло. Данъчните промени, които са свързани с държавната политика за ползване на данъчни облекчения и помощи, ще привлече големите

[6] ЗКПО, Чл. 47в. (Нов - ДВ, бр. 98 от 2018 г., в сила от 01.01.2019 г.) (1) Контролирано чуждестранно дружество е чуждестранно образувание или място на стопанска дейност в чужбина, чиито печалби не подлежат на данъчно облагане или са освободени от облагане с данъци в Република България, когато са изпълнени посочените в закона условия. Други подобни промени влизат в сила от началото на 2020г.

холдинговите компании от региона да инвестиции у нас. Това ще е важен знак за добрия финансов мениджмънт в чуждестранните холдинговите структури, който има добри анализаторските умения и инвестиционен нюх.

ЛИТЕРАТУРА

Брусарски, Р., Захариев, А., & Манлиев, Г. (2015). *Финансова теория.* В. Търновно: ФАБЕР.

Захариев, А., & и др. (1999). *Финансов анализ.* В. Търново: АБАГАР.

Милинов, В., & Маринов, М. (2015). *Техника на данъчното облагане.* Русе: АВАНГАРД ПРИНТ.

Търговски закон

ЗКПО

СЧЕТОВОДСТВО, КОНТРОЛ, АНАЛИЗ, СТАТИСТИКА

СЪЩНОСТ И ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА СЧЕТОВОДНО ОТЧИТАНЕ НА СПЕЦИАЛИЗИРАНИТЕ ПЕНСИОННИ РЕЗЕРВИ В ПЕНСИОННООСИГУРИТЕЛНИТЕ ДРУЖЕСТВА

Проф. д-р Атанас Атанасов
Катедра „Счетоводна отчетност“,
СА „Д. А. Ценов“ - Свищов,
a.atanasov@uni-svishtov.bg

Резюме: *В доклада се характеризира същността на специализираните пенсионни резерви, които са задължени да формират пенсионноосигурителните дружества у нас. Очертават се особеностите на тези специфични отчетни обекти и се предлагат възможности за текущото им счетоводно отчитане в пенсионноосигурителните дружества. В заключение от направеното изследване се обобщава, че същността и възможностите за счетоводно отчитане на специализираните пенсионни резерви в пенсионноосигурителните дружества са строго нормативно регламентирани и са в унисон с особеностите на специфичната дейност на тези предприятия. Затова обосновано може да се твърди, че основната цел на приложимите изисквания е да се минимизират евентуалните рискове и да се предостави възможност за допълнителна защита на осигурените лица.*

Ключови думи*: счетоводно отчитане; пенсионни резерви; пенсионноосигурителни дружества; пенсионни фондове.*

JEL: *M 41.*

NATURE AND ACCOUNTING POSSIBILITIES FOR THE SPECIALISED PENSION RESERVES IN PENSION COMPANIES

PhD Prof. Atanas Atanasov,
Department of Accounting,
Dimitar A. Tsenov Academy of Economics
a.atanasov@uni-svishtov.bg

Abstract: *The report highlights the nature of the specialized pension reserves which are a mandatory item for the pension companies in Bulgaria. The specific features of these accounting subjects are defined. There are also presented some possibilities for their current accounting treatment in pension companies. As a result of the performed analysis, the author concludes that the nature and possibilities for accounting treatment of these items are strictly regulated depending on the specifics of that business activity. Therefore it is*

reasonable to state that the main purposes of the requirements are to minimize the potential risks and to give the opportunity for additional defense for the insured.

Key words: *accounting treatment, pension reserves, pension companies, pension funds.*

JEL: M 41

Въведение

Съгласно разпоредбата на чл. 121 (1) от Кодекса за социално осигуряване (КСО) (Обн., ДВ. бр.110 от 17 Декември 1999 г., посл. доп. ДВ. бр. 35 от 30 Април 2019 г.) пенсионноосигурителните дружества (ПОД) са лицензирани акционерни дружества, регистрирани по Търговския закон (ТЗ) у нас или по законодателството на друга държава членка на Европейския съюз. Това определение дава основание да се изрази становище, че правната форма на тези предприятия е строго определена, а дейността им е специфична и подлежи на лицензионен режим. И действително предмет на дейност на тези дружества е единствено осъществяване на допълнително пенсионно осигуряване. В този контекст по отношение на пенсионноосигурителните дружества е въведена строга забрана по отношение извършването на търговски сделки, които не са пряко свързани с дейността им. Освен това те нямат право да участват в граждански дружества и в търговски дружества като неограничено отговорни съдружници, както и да придобиват акции в други пенсионноосигурителни дружества. Очертаните обстоятелства предопределят особения статут на тези отчетно обособени единици. Една от особеностите се изразява и в това, че пенсионноосигурителните дружества, които управляват универсален пенсионен фонд и/или фонд за допълнително доброволно пенсионно осигуряване (доброволен пенсионен фонд), и които изплащат пожизнени пенсии от него, са задължени да създават специфични пенсионни резерви. Именно представянето на същността и възможности за счетоводно отчитане на тези резерви е целта на настоящото изследване.

* * *

Пенсионноосигурителните дружества осъществяват своята дейност в съответствие с изискванията на КСО, актовете по неговото

прилагане и вътрешните за даденото дружество актове (устав; правилник за организацията и дейността на управлявания от дружеството фонд за допълнително пенсионно осигуряване, с инвестиционната му политика; и други вътрешни актове, приети от дружеството съгласно изискванията на КСО и актовете по неговото прилагане).

По-конкретно специфичните пенсионни резерви се създават по силата на специална Наредба № 19 от 8 Декември 2004 г. за реда за създаване на пенсионни резерви от пенсионноосигурителните дружества, които управляват универсален пенсионен фонд и/или фонд за допълнително доброволно пенсионно осигуряване, приета с Решение № 30-Н от 8 Декември 2004 г. на Комисията за финансов надзор (КФН) (Обн., ДВ, бр. 110 от 17 Декември 2004 г., в сила от 30 Декември 2004 г., изм., бр. 18 от 27 Февруари 2018 г., в сила от 27 Февруари 2018 г.).

По смисъла на § 1, т. 1 от ДР на Наредбата пенсионен резерв представлява: „сумата от средства, заделени по съответен ред, с които се изплащат допълнителни пожизнени пенсии за старост, лични пожизнени пенсии за старост, лични пожизнени пенсии за инвалидност и наследствени пожизнени пенсии на пенсионерите, които са преживели по-дълго от предварителните актюерски разчети."

Следва да се подчертае, че пенсионните резерви могат да се използват само за изплащане на пожизнени пенсии на пенсионерите, преживели по-дълго от предварителните актюерски разчети.

Пенсионноосигурителните дружества, които управляват универсални пенсионни фондове (УПФ) създават пенсионни резерви за изплащане на допълнителни пожизнени пенсии за старост. Тези резерви се формират от:

● Собствени средства на пенсионноосигурителното дружество, т.е. собственият капитал (капиталовата база) на пенсионноосигурителното дружество по смисъла на Наредба № 10 от 26 ноември 2003 г. за изискванията към състава и структурата на собствения капитал (капиталовата база) на пенсионноосигурителното дружество, към неговата оздравителна програма и към минималните ликвидни средства на дружеството и на управляваните от него фондове за допълнително пенсионно осигуряване (Обн. ДВ. бр.109 от 16 Декември 2003г., посл. изм. и доп. ДВ. бр.41 от 21 Май 2019г.). Собственият капитал се образува от първичния капитал и допълнителните капиталови резерви на дружеството. За целите на счетоводното отчитане към него се включва и финансовият резултат от дейността на дружеството;

● Средства, натрупани по индивидуалните партиди в универсален фонд на починали осигурени лица или пенсионери, които нямат

наследници. Тези средства в срок до един месец от датата на установяване и при спазване на условията посочени в КСО (чл. 170, ал. 3) се прехвърлят по сметка на пенсионноосигурителното дружество и се отразяват като увеличение на съответния пенсионен резерв.

Пенсионноосигурителни дружества, които управляват доброволни пенсионни фондове (ДПФ) и изплащат пожизнени пенсии от тях, създават пенсионни резерви за изплащане на тези пенсии. За целта пенсионните резерви се формират от:

● Собствени средства на пенсионноосигурителното дружество, чиито източници бяха посочени по-горе в изложението;

● Средства натрупани по индивидуалните партиди в доброволния пенсионен фонд на починали осигурени лица или пенсионери, които нямат наследници. Тези средства в срок до един месец от датата на установяване и при спазване на условията посочени в КСО (чл. 245, ал. 3 и 5) се прехвърлят по сметка на пенсионноосигурителното дружество и се отразяват като увеличение на съответния пенсионен резерв.

Наредба № 19 изисква пенсионноосигурителното дружество да отчита всеки пенсионен резерв чрез отделна счетоводна сметка, а източниците, които формират всеки пенсионен резерв, да се отчитат чрез отделни под сметки към съответната счетоводна сметка.

Това означава, че в индивидуалния сметкоплан на пенсионноосигурителното дружество следва да се обособят две сметки на синтетично ниво, например: *сметка Пенсионен резерв (УПФ)* и *сметка Пенсионен резерв (ДПФ)*. Тези синтетични сметки ще имат основен, балансово-пасивен характер. Те ще се кредитират при формирането и увеличаването на стойностния размер на резервите, а ще се дебитират при неговото намаляване, т.е. при разходване на средствата по предназначение. В края на отчетния период сметките ще имат кредитни салда, които ще се посочат в пасива на баланса, раздел „Специализирани резерви“. Към всяка от тези сметки е необходимо да се открият и водят под сметки съобразно източниците за формиране на съответния резерв.

Сметките, с които ще кореспондират посочените две основни сметки при формиране и увеличение на стойността на резервите следва да дават информация за източниците (собствени средства на ПОД или прехвърлени средства от съответния УПФ или ДПФ при спазване на определените условия).

Съгласно разпоредбата на § 3.2. от отменения НСС 26 – Представяне на финансовите отчети на пенсионноосигурително дружество и на пенсионен фонд: „Сумите за пенсионните резерви се отчитат като други разходи в пенсионноосигурителното дружество и се представят

в счетоводния баланс в статия „Специализирани резерви““. (Обн. ДВ. бр.22 от 27 Февруари 2002 г., отм. ДВ. бр.30 от 7 Април 2005 г.)

Отпадането на посочената норма не задължава изрично отчетно обособените лица да преустановят (променят) прилаганата практика, още повече, че към момента информация за стойностния размер на пенсионните резерви следва да се посочи от тях, както в баланса, така и в отчета за доходите в годишния отчет за дейността по чл. 20 от Закона за статистиката (Обн. ДВ. бр.57 от 25 Юни 1999 г., посл. изм. ДВ. бр.7 от 19 Януари 2018 г.). Тази информация намира отражение и в съответните съставни части на отчетите, представяни от ПОД за надзорни цели пред КФН (баланс, отчет за доходите, отчет за паричните потоци по прекия метод, отчет за собствения капитал и специализираните резерви), съгласно Наредба № 63 от 08.11.2018 г. за изискванията към съдържанието, периодичността на изготвяне и сроковете за представяне на отчетите за надзорни цели на пенсионноосигурителните дружества и управляваните от тях фондове (Обн. ДВ, бр. 95 от 16 Ноември 2018 г.).

Сметките, с които ще кореспондират посочените две основни сметки при намаляване на стойността на резервите следва да изразяват текущото задължение за изплащане на съответните суми от УПФ или ДПФ. След това сумите се изплащат на право имащите лица по банков път. В случай, че към края на отчетния период част от тези задължения не са уредени, техният стойностен размер следва да се посочи в пасива на баланса на ПОД като текущо задължение.

На практика размерът на необходимите средства за съответния пенсионен резерв се определя по проспективен метод и е равен на сумата от положителните разлики между настоящата стойност на поетите задължения и средствата по индивидуалните партиди на пенсионерите с отпуснати пожизнени пенсии. Настоящата стойност на поетите задължения към пенсионерите за целите на формиране на съответния пенсионен резерв се изчислява от пенсионноосигурителното дружество на база на технически лихвен процент и биометрични таблици за смъртност за съответната година, поотделно за: ♦ изплащане на допълнителни пожизнени пенсии за старост от УПФ; ♦ изплащане на лични пожизнени пенсии за старост и наследствени пожизнени пенсии от ДПФ; ♦ изплащане на лични пожизнени пенсии за инвалидност от ДПФ.

Пенсионноосигурителните дружества прилагат единни технически лихвени проценти и биометрични таблици за смъртност (теоретичен модел, представен под формата на статистическа таблица, характеризираща повъзрастовия режим на преживяване и смърт на опреде-

лена общност от хора), които се утвърждават от заместник-председателя на Комисията за финансов надзор, ръководещ управление „Осигурителен надзор“, поотделно за УПФ и за ДПФ, до 31 декември всяка година.

В съответствие с действащата у нас нормативна уредба, всяко пенсионноосигурително дружество създава съответен пенсионен резерв и започва да изчислява размера му от началото на годината, следваща годината на отпускане на първата пожизнена пенсия.

Пенсионноосигурителното дружество извършва преизчисляване на размера на формирания пенсионен резерв към 31 декември всяка календарна година.

Когато размерът на пенсионния резерв в края на годината е по-малък от необходимия нормативно установен размер, пенсионноосигурителното дружество допълва от собствени средства разликата, като я отразява по сметката на пенсионния резерв до 1 март следващата календарна година. Следователно от счетоводна гледна точка се извършва една трансформация от стойностния размер на съответна форма на собствения капитал в съответния пенсионен резерв.

В случаите, когато достигнатата от УПФ доходност е по-ниска от минималната доходност, определена по реда на КСО, преизчисляване на пенсионния резерв се извършва и в деня, следващ деня на определяне на размера на средствата по индивидуалните партиди на пенсионерите и след покриване на разликата до минималната доходност.

Съгласно изискванията на Наредба № 19, максималният размер на формирания пенсионен резерв за съответния фонд в края на годината не може да бъде по-голям от 110 % от размера, изчислен в началото на годината, с изключение на случаите, когато достигнатата от УПФ доходност е по-ниска от минималната доходност, определена по реда на КСО.

Разликата над максималния размер с източник постъпления от собствени средства се освобождават от пенсионния резерв и се отразяват по сметка на пенсионноосигурителното дружество до 1 март следващата календарна година.

Отново за целите на счетоводното отчитане се извършва една трансформация от стойностния размер на съответния пенсионен резерв в съответна форма на собствения капитал.

Когато максималният размер на пенсионния резерв бъде надвишен в резултат от постъпления на средства натрупани по индивидуал-

ните партиди в УПФ или ДПФ на починали осигурени лица или пенсионери, които нямат наследници, разликата не се освобождава в полза на пенсионноосигурителното дружество, а остава по сметката на пенсионния резерв.

Пенсионноосигурителните дружества представят на КФН в срок до три месеца след края на финансовата година одитираните годишни финансови отчети, придружени с одиторските доклади, отчетите за надзорни цели и годишните доклади за дейността си и за управлението на фондовете за допълнително задължително пенсионно осигуряване. Едновременно с това пенсионноосигурителните дружества представят справка по утвърден от заместник-председателя на КФН, ръководещ управление „Осигурителен надзор“, образец за състоянието на всеки пенсионен резерв към края на отчетната година.

Пенсионноосигурителните дружества са длъжни да представят на КФН месечни финансови отчети за надзорни цели на дружествата и на управляваните от тях фондове за допълнително задължително пенсионно осигуряване, вкл. и справка по утвърден от заместник-председателя на КФН, ръководещ управление „Осигурителен надзор“, образец за състоянието на всеки пенсионен резерв към края на отчетния месец в срок до 20 дни след края на всеки месец.

Заключение

В заключение от направеното изследване може да се обобщи, че същността и възможностите за счетоводно отчитане на специализираните пенсионни резерви в пенсионноосигурителните дружества са строго нормативно регламентирани и са в унисон с особеностите на специфичната дейност на тези предприятия. Затова обосновано може да се твърди, че основната цел на приложимите изисквания е да се минимизират евентуалните рискове и да се предостави възможност за допълнителна защита на осигурените лица.

ЛИТЕРАТУРА

Кодекс за социално осигуряване. Обн., ДВ. бр.110 от 17 Декември 1999г., посл. доп. ДВ. бр.35 от 30 Април 2019г.

Закон за статистиката. Обн. ДВ. бр.57 от 25 Юни 1999г., посл. изм. ДВ. бр.7 от 19 Януари 2018г.

Наредба № 10 от 26 Ноември 2003 г. за изискванията към състава и структурата на собствения капитал (капиталовата база) на пенсионноосигурителното дружество, към неговата оздравителна програма и към минималните ликвидни средства на дружеството и на управляваните от него фондове за допълнително пенсионно осигуряване. Обн. ДВ. бр.109 от 16 Декември 2003г., посл. изм. и доп. ДВ. бр.41 от 21 Май 2019г.

Наредба № 19 от 8 Декември 2004 г. за реда за създаване на пенсионни резерви от пенсионноосигурителните дружества, които управляват универсален пенсионен фонд и/или фонд за допълнително доброволно пенсионно осигуряване. Обн., ДВ, бр. 110 от 17 Декември 2004 г., посл. изм., ДВ, бр. 18 от 27 Февруари 2018 г.

Наредба № 63 от 08 Ноември 2018 г. за изискванията към съдържанието, периодичността на изготвяне и сроковете за представяне на отчетите за надзорни цели на пенсионноосигурителните дружества и управляваните от тях фондове. Обн. ДВ, бр. 95 от 16 Ноември 2018 г.

НСС 26 - Представяне на финансовите отчети на пенсионноосигурително дружество и на пенсионен фонд. Обн. ДВ. бр.22 от 27 Февруари 2002 г., отм. ДВ. бр.30 от 7 Април 2005 г.

СЪВРЕМЕННАТА АГРОСТАТИСТИКА В БЪЛГАРИЯ – НАЧАЛОТО

Проф. д-р Поля Ангелова
Катедра „Математика и статистика“,
СА „Д. А. Ценов“ – Свищов,
p.angelova@uni-svishtov.bg

Резюме: *В доклада са представени основни акценти от процеса на създаване и утвърждаване на съвременната аграрна статистика, който през последните двадесет години институционално се реализира чрез отдел „Агростатистика“ към Министерството на земеделието, храните и горите. Дълбоките промени, съпътстващи развитието на българското земеделие след 1989 г., наложиха необходимостта от нов подход и нова организация на наблюденията в сектора, съобразен с големия брой отчетни единици и изискванията на европейското законодателство в областта на статистиката. Проблемите и предизвикателствата пред новата институционална структура в началото са много, а пътят на утвърждаване – труден. Независимо от това, днес, двадесет години по-късно, отдел „Агростатистика“ към Министерството на земеделието, храните и горите успешно реализира своята дейност и създава навременна, качествена и достоверна информация за аграрния сектор, отговаряща на високите изисквания на Евростат.*

Ключови думи*: земеделие, агростатистика, структура.*

JEL: *C10, Q10.*

CONTEMPORARY AGROSTATISTICS IN BULGARIA – THE BEGINNING

Prof. Polya Angelova, PhD
Department of Mathematics and Statistics,
D. A. Tsenov Academy of Economics – Svishtov,
p.angelova@uni-svishtov.bg

Abstract*: The report highlights the main points in the process of creating and recognizing modern agricultural statistics, which in recent twenty years is institutionally implemented through the Agrostatistics Department to the Ministry of Agriculture, Food and Forestry. The profound changes that have accompanied the development of Bulgarian agriculture since 1989 have necessitated the need for a new approach and a new organization of observations in the sector, consistent with the large number of reporting units and requirements of the European legislation in the field of statistics. The problems and challenges for the new institutional structure were many at the beginning, and the path of recognition was difficult. Nevertheless, these days, twenty years later, the Agrostatistics*

Department to the Ministry of Agriculture, Food and Forestry successfully realizes its activity and creates timely, reliable and high quality information for the agricultural sector, meeting the high Eurostat requirements.

***Keywords**: agriculture, agrostatistics, structure*.

***JEL:** C10, Q10.*

На 04 януари 2019 г. се навършиха двадесет години от създаването на специализирано структурно звено „Агростатистика“ към Министерството на земеделието, горите и аграрната реформа (тогава). Проблемите и предизвикателствата, съпътствали нелекия път на утвърждаване на уникалната за българската статистическа практика структура, са немалко. Подчертавам уникална, тъй като тогава за първи път наблюденията в селското стопанство се извеждат извън рамките на Националния статистически институт и то в период на продължила десетилетие с променлив успех аграрна реформа.

Възстановяването на частната собственост върху земята през този период доведе до възникване на стотици хиляди земеделски стопанства, чиято дейност трябваше да бъде обхванатa по нов начин, чрез нова организация, съответстваща на предстоящите процеси на присъединяване към Европейския съюз. В отговор на тези и редица други потребности на социално-икономическата и политическата обстановка в страната се появи тази нова структура, която постави началото на съвременната агростатистика в България.

В процеса на подготовката за присъединяване към ЕС в България се разработва План за развитие на агростатистиката, който има за крайна цел възприемането на достиженията на законодателството на общността в областта на земеделската статистика (МЗГАР, 1999). Това е трябвало да стане в кратки срокове, които да са съобразени със започването на бъдещите преговори за членство. Предвид важността на земеделието за преговорите, за правителството е от значение да разполага със статистическа информация, отговаряща на европейските изисквания за качество. В края на 90-те години състоянието на селскостопанската статистика е изключително тежко и обективно затруднено от невъзможността да се съчетаят използваните форми на наблюдения и новите стопански субекти.

Съгласно Плана за развитието на агростатистиката в България основна задача на отдела е да се въведе законодателството на ЕС и практиката на Евростат при производството на земеделска статистическа информация. Планът за развитие е одобрен от Евростат и е в

съответствие със Закона за статистиката на ЕС (Правилник на Съвета на Европа от 17.02.1997 г.) (Council Regulation (EC) No 322/97 of 17 February 1997 on Community Statistics, 1997). Планът за развитие е разработен с помощта на Дирекцията по земеделска статистика на Евростат и Централната служба за анкети и статистически изследвания на Министерството на земеделието на Франция. Той представя програмата за работа на бъдещото специализирано звено по агростатистика в България за периода 1997-2002 г., което, макар и изградена със сътрудничеството на НСИ, е извън неговата структура. Предвижда се то да е в рамките на Министерството на земеделието, горите и аграрната реформа (МЗГАР) и да се ръководи пряко от министъра.

В този аспект от голямо значение се оказва координацията и взаимодействието между НСИ и Министерството на земеделието и горите за реализиране на целите на Плана. Това е задължително условие за получаване на помощ от ЕС за създаване на необходимия административен капацитет и за провеждане на тестовете за приложимост на европейските анкети в земеделието. През 1997 г. и 1998 г. са извършени подготвителни дейности в съответствие с този план, включително и начало на взаимодействието между двете институции.

Съгласно поетите ангажименти Министерството на земеделието, горите и аграрната реформа създава от 4 януари 1999 г. специализирано структурно звено отдел „Агростатистика“ и се открива специална бюджетна линия за статистически дейности. Отдел “Агростатистика“ изпълнява своите дейности като орган на статистиката съгласно действащите национални и международни документи и представлява МЗГ в органите, които се занимават със статистика. Изградената структура по агростатистика се представя от: централен отдел в МЗГ, девет агростатистически зони (Варна, Бургас, Хасково, Пловдив, Благоевград, Монтана, Ловеч, Русе и София – област) и деветнадесет областни представителства (Устройствен правилник за дейността на отдел „Агростатистика“).

Основните функции на агростатистиката съгласно устройствения правилник са:

- ✓ създаване, обработка и анализ на статистическата информация в областта на земеделието и горите, чрез проектиране и поддържане на база данни;
- ✓ подготовка на статистическа информация по различни теми, която да подпомага министерството при преговорите за членство и изпълнението на договорната политика в областта на селското стопанство;

✓ координиране на събирането на статистически данни от административните структури и службите на министерството;

✓ координиране на анкетите и статистическите изследвания, предвидени в Националната програма за статистически изследвания и контрол за тяхното изпълнение;

✓ архивиране на данните, подготовка, печат и разпространение на статистическата информация и др.

Отделът по агростатистика в МЗГ работи в сътрудничество с НСИ съгласно Закона за статистиката по координацията на работата и движението на информационните потоци между двете ведомства и съгласно статистическата деонтология. Дейността на отдела е съобразена изцяло с Националната програма за статистически изследвания, при спазване на правилата за поверителност и статистическа тайна и използване на понятия, номенклатури и класификации, съвместими с утвърдените от НСИ.

Планът за развитие на агростатистиката в България се състои от три етапа, всеки от които съдържа няколко подпрограми (ПП). Предвиденият срок за пълно изграждане на съвременната агростатистика е около шест години. В следващото изложение е направен кратък ретроспективен преглед на изпълнението на конкретните подпрограми и изграждането на организацията на отделните наблюдения.

Анкета БАНСИК – подпрограма ПП1, се реализира под ръководството на ПРООН и сътрудничеството на експерти от Франция. Изследването е адаптирано към условията на преход в страната и позволява, независимо от динамичните промени в поземлените отношения, да осигури достоверна и независима оценка на декларираните от земеделските производители площи. Първата анкета е извършена през второто полугодие на 1997 г. и по оценка на западните експерти е от голямо значение, макар че покрива малка част от информационните потребности за използването на територията на страната.

Подпрограми ПП5 и ПП6 са свързани с усъвършенстване на организацията и провеждането на анкета БАНСИК, като в изпълнението на ПП6 се внася нов методологически момент. Извършена е проверка на приложимостта на анкетите чрез директен отговор, тъй като други начини за събиране на информацията към този момент (края на 1999 г.) не са предвидени. Отчетено е, че проектът БАНСИК е успешно завършен, постигната е пълна хармонизация и може да се въведе като ежегодно наблюдение.

Организацията на земеделската статистика в МЗГАР (централно ниво) – подпрограма ПП2, е свързана с формирането на работна

група от представители на НСИ и МЗГАР и външен консултант. В резултат на работата по тази подпрограма е създадено и централизираното звено отдел „Агростатистика“.

Организацията на земеделската статистика в НСИ – подпрограма ПП3, изисква само вътрешна реорганизация на дейностите в отдела по селскостопанска статистика с оглед новите задачи и наблюдения. Експертите по селскостопанска статистика в НСИ, към момента на започналото преустройство, са с най-голям опит и възможности за привеждане на изследванията в земеделието в съответствие с европейските стандарти.

Организацията на звената по земеделска статистика (регионално ниво) – ПП4, е нормативно уредена непосредствено след създаването на централното звено.

Структурната анкета на земеделските стопанства – ПП7, е едно от най-важните наблюдения в селското стопанство в Европейския съюз. По тази причина е отделено особено внимание на организацията и приложението на методологията на изследването, първо като тест за приложимост на инструментариума през 1999 г., след което следват две извадкови наблюдения за усъвършенстване на провеждането. В хода на провеждане се определят критериите за дефиниране на статистическата единица „земеделско стопанство“, която става основа за формиране на генералната и извадковите съвкупности при всички следващи наблюдения. Разработени са въпросниците и инструкциите за провеждане на анкетата в сътрудничество между НСИ и отдела по агростатистика. През 2002 г. започва работата по създаване на база данни за Евростат, което означава постигане на пълна хармонизация на изследването.

Структурирането на системата за земеделска статистика в МЗГАР – ПП8, е процес на осигуряване на административен, организационен и методологически капацитет за напълно завършена система за земеделска статистическа информация.

Постоянна анкета за потребителите на хранителни продукти – ПП9, има за цел статистическа оценка на консумацията на хранителни продукти от домакинствата (вид и тип на хранене, количество и произход на продуктите). Резултати се предвижда да бъдат използвани за съставяне на балансите на хранителните продукти.

Пълно селскостопанско преброяване – ПП10, е най-важното статистическо изследване в периода на хармонизация на аграрната статистика и своеобразен тест за функционирането на новосъздадената структура към МЗГАР. Подготвителните дейности на концептуално

ниво, както и някои организационни въпроси са резултат от съвместната работа между НСИ и отдела по агростатистика. Конкретните дейности по организацията и провеждането на Пълното преброяване на земеделските стопанства се осъществяват от структурните звена на агростатистиката на национално и регионално ниво. За успешното провеждане на преброяването важно условие е пълното приключване на поземлената реформа.

Съгласно решение на Постоянния комитет по земеделска статистика на ЕС, изграждането на агростатистиката съгласно Плана за развитието й, е осъществено с техническата помощ и под ръководството на организационна структура „LANDSIS GEIE“. Структурата функционира в съответствие с законодателството на ЕС в областта на статистиката и е натоварена с провеждането на статистически дейности и проучвания в земеделието, развитието на селските райони, околната среда и облагородяване на територията.

Процесът на утвърждаване на новата организация на агростатистиката в България след 2000 г. е съпроводен с редица проблеми, част от които бяха породени от дискусии сред представителите на статистическата наука и практика. Основните въпроси, предизвикали полемика на страниците на списание „Статистика“, бяха поставени от покойния вече проф. Венец Цонев в статията му „Дискусионни проблеми на българската селскостопанска статистика през погледа на данъкоплатеца“ (2000, стр. 95-108). Те се отнасят до вида на наблюденията в селското стопанство – изчерпателно или извадково и оценката на репрезентативната грешка; основата на извадката – териториална или адресноспи-съчна; периодичността на наблюденията; мястото за производството на селскостопанска статистика – НСИ или Министерството на земеделието и горите. В статията проф. Цонев прави критичен преглед на методологията на единственото проведено до тогава наблюдение по европейските изисквания – анкета БАНСИК, позовавайки се на статистическия сборник на ФАО. С научна почтеност той декларира, че изказаните мнения по дискусионните въпроси ангажират само него като автор, но са насочени към решаване на проблемите и по-нататъшното издигане на значението на селскостопанската статистика.

Отговор на част от поставените въпроси дават Нели Георгиева – тогава началник на отдел „Агростатистика“ към МЗГ, Жан-Клод Поршие – консултант по съставяне на статистическия сборник на ФАО (за 1988 г.) и Кристиян Ге – член на Комитета по земеделска статистика на ЕС, в обща публикация и Спас Костов – директор на дирекция „Бизнес статистика“ към НСИ. Изказаните мнения са в конструктивен дух, като

се акцентира на поставените конкретни организационно-методологически въпроси с теоретико-практическа обосновка, базираща се на опита на европейската земеделска статистика. Що се отнася до въпроса за административната организация на селскостопанската статистика и мястото, където тя да се осъществява, аргументите са в полза на ведомственото позициониране на отдела в Министерството на земеделието. То е съобразено с преобладаващата европейска практика министерствата на земеделието да са тясно свързани със земеделската статистика. Тази тенденция непрекъснато се засилва поради обстоятелството, че тези министерства управляват механизмите на ОСП на Европейския съюз. А това управление трябва да се основава на информация, създадена от земеделска статистическа система от нов тип. В заключение се отбелязва, че решаването на методологическите въпроси е от по-важно значение за европейското бъдеще на аграрната статистика, отколкото въпросът за институцията, която ще я организира.

В следващите няколко години, до приемането на България в ЕС, подобни дискусии продължиха в публичното пространство, като в определени моменти затрудняваха и без това нелекия процес на организационно и методологическо утвърждаване на аграрната статистика. Систематизирането на натрупания досега опит при провеждането на две пълни преброявания и периодичните базови извадкови анкети, анализирането на условията за развитие на селското стопанство, изпълнението на изискванията на Евростат, несъмнено доказаха ефективността на изградената система за агростатистическа информация.

От 2005 г. авторът има честта и възможността да се запознае отблизо и да осъществи взаимно полезно сътрудничество с отдел „Агростатистика“ към Министерството на земеделието. По негово професионално мнение за последните десет години експертите от отдела постигнаха значими резултати в повишаване качеството на агростатистическата информация и утвърждаване мястото на българската аграрна статистика в европейската статистическа система.

Днес, 20 години по-късно, отдел „Агростатистика“ към МЗХ успешно реализира своята дейност и създава навременна, качествена и достоверна информация за аграрния сектор, отговаряща на високите изисквания на Евростат.

ЛИТЕРАТУРА

Council Regulation (EC) No 322/97 of 17 February 1997 on Community Statistics. (22 2 1997 r.). *Official Journal, 52*, 184-190.

МЗГАР. (1999). *План за развитието на агростатистиката в България 1997-2002. Методи и документи.* София.

Устройствен правилник за дейността на отдел „Агростатистика“. (н.д.). Извлечено от http://www.nsi.bg/AboutNSI/Prav_agrostat_MZG.htm

Цонев, В. (2000). Дискусионни проблеми на българската селскостопанска статистика през погледа на данъкоплатеца. *Статистика, 1-2*, 95-108.

СТАНДАРТИЗАЦИЯ НА СЧЕТОВОДСТВОТО В ПРЕДПРИЯТИЯТА ОТ ПУБЛИЧНИЯ СЕКТОР В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

Доц. д-р Венцислав Вечев
Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов

Резюме

Процесите на глобализацията на икономиката доведоха до наличието на тесни взаимоотношение между организациите от публичния сектор от различни страни.

Осъзнатата потребност от счетоводна информация, като основен ресурс и източник на данни за вземане на обосновани икономически решения от широк кръг потребители, наложи необходимостта от извършването на редица реформи в системата на счетоводството в предприятията от публичния сектор.

Ключови думи: *стандартизация на счетоводството; публичен сектор; бюджетни организации; бюджетно счетоводство.*

JEL: M41.

STANDARDIZATION OF ACCOUNTING IN PUBLIC SECTOR ENTERPRISES IN THE REPUBLIC OF BULGARIA

Assoc. Prof. Ventsislav Vechev, PhD
D. A. Tsenov Academy of Economics

Summary

The processes of globalization of the economy have led to a close relationship between public sector organizations from different countries.

The perceived need for accounting information, as a major resource and data source for informed economic decision-making by a wide range of users, has necessitated a number of reforms to the accounting system in public-sector entities.

Keywords: *standardization of accounting; public sector; budget organizations; budget accounting*

JEL: *M41.*

Основната цел на тези промени и да се премахнат или минимизират различията и особеностите в практиките на счетоводно-отчетния процес в отделните страни. В резултат на това се възприеха целенасочени действия по стандартизиране на счетоводно-отчетния процес в отделните страни. (Филипова, 2001)[1]

Според **проф. Даниела Фесчиян** „верният път за усъвършенстване на счетоводната система в публичния сектор е нейното адаптиране към концептуалната рамка на Международните счетоводни стандарти за публичния сектор“ (Фесчиян, 2015) , чрез което според посочения автор, ще се постигне „унифициране на елементите, структурата и съдържанието на финансовите отчети“ (Фесчиян, 2015). В резултат на това ще се постигне една от основните цели, записани в Концептуалната рамка за финансово отчитане в публичния сектор, а именно повишаване на прозрачността на отчетността в предприятията от публичния сектор.

В конкретен план съсредоточаването на усилията на отделните институции по отношение на доближаването на националното и международното счетоводно законодателство ще има за резултат следните ползи:

- Повишаане на качеството и прозрачността на счетоводната информация;
- Предоставяне на изчерпателна информация за публичния сектор финансово управление и вземане на решения;
- Подпомагане на дейностите по приложение на международното счетоводно законодателство, съобразено с особеностите на националните законодателства. (The International Public Sector Accounting Standards Board, 2019)

Поради това в специализираната счетоводна литература се отбелязва, че „стандартизацията има за обект и същевременно цел – организацията на счетоводството (Душанов, Башева, Орешкова, Орешаров, & Хаджикотев, 2009).

Въвеждането на международните стандарти като ”общ счетоводен език”, организацията на счетоводно-отчетния процес в предприятията от публичния сектор в отделните страни среща редица затруднения. В специализираната литература те се обособяват в следните насоки:

- политическите и икономическите връзки с други страни;
- правната система;

[1] В специализираната литература посочените дейности се наименоват още като хармонизиране (конвергенция) на счетоводните практики в отделните страни.

- нивото на инфлация. (Mueller, Gernon, & Meek, 1987)

В България понастоящем може да се твърди, че процесите по стандартизация на счетоводството в публичния сектор с международно утвърдените счетоводни принципи и правила е по-скоро в начален етап.

Първоначално обособяването на правила за организацията и осъществяването на счетоводно-отчетния процес специално за звената от публичния сектор у нас се случи през 2001 г. с утвърждаването от министъра на финансите на Сметкоплан на бюджетните предприятия и указания, свързани с обслужването на банкови сметки на бюджетните предприятия.

През 2004 г. с издаденото указание на Дирекция „Държавно съкровище" **ДДС 20 от 14.12.2004 г. относно прилагането на Националните счетоводни стандарти от бюджетните предприятия** (Министерство на финансите, 2004) се регламентираха частично и конкретни правила относно осъществяването на текущото и периодичното счетоводно отчитане в бюджетните предприятия.

В основният си замисъл посочените стандарти не са предвидени за дейността на предприятията от публичния сектор, а се прилагат конкретни постановки, с оглед тяхната дейност. Това неминуемо рефлектира върху качеството на счетоводната информация и може да се определи като една от проблемните области в организацията на счетоводството на този вид предприятия.

Въпреки назрялата необходимост от ясно регламентирана и стандартизирана счетоводна база за публичния сектор у нас, такава не беше разработена и приложена. Промените и към настоящият момент се изразяват в разработване на допълнителни указания от страна на Министерството на финансите.

Една от съществените промени, които се извършиха в тази насока беше в края на 2013 г., когато Министерството на финансите разработи, а министърът утвърди за използване допълнителни, нови правила за счетоводното отчитане в дейността на бюджетните организации. Прието беше ново указание **ДДС 14 от 20.12.2013 г. относно Сметкоплан на бюджетните организации** (Министерство на финансите, 2014) и нов **Сметкоплан на бюджетните организации** (Министерство на финансите, 2019). По съществените изменения в счетоводството на бюджетните организации, които настъпиха през този период са: балансовото признаване на определени активи (земи, паметници на културата и произведения на изкуството, инфраструктурни обекти), обособяването на приходно-разходни и финансиращи

позиции, на сметки за отчитане на средствата от Европейския съюз и националното съфинансиране и др.

Изменения настъпиха в стопанските области (отчетни групи), в които се осъществява счетоводно-отчетния процес в отделната бюджетна организация. По същество отделните отчетни групи представляват направления за отчитане на средствата, в зависимост от обвързаността им с дейността на бюджетното предприятие Счетоводно-отчетния процес в бюджетните предприятия се осъществява в следните групи: „Бюджет“, „Средства на Европейския съюз (СЕС)“ и „Други сметки и дейности“.

Разработеният Сметкоплан и указания, свързани със счетоводното отчитане в бюджетните организации следва да отговарят на:

- изискванията на Европейския съюз за отчетността, статистиката и бюджетирането на публичния сектор;

- счетоводната рамка, принципите и концепциите на Методическото ръководство за държавна финансова статистика, издадено от Международния валутен фонд;

- международните счетоводни стандарти за публичния сектор на Международната федерация на счетоводителите;

- изискванията на българското законодателство по отношение на бюджетирането, отчитането на изпълнението на консолидираната фискална програма и управлението и контрола на средствата и разходите на бюджетните организации. (Закон за публичните финанси, 2013)

Високата степен на стандартизация в Сметкоплана на бюджетните организации се изразява по-скоро в задължителния му характер за прилагане от бюджетните организации, а не толкова по отношение на прецизирането наименованията на счетоводните сметки, в съответствие с международно утвърдените счетоводни стандарти за публичния сектор. В резултат на това и в указанията, издавани от Министерството на финансите и в Сметкоплана на бюджетните организации се забелязват конкретни постановки, които биха могли да се усъвършенстват преди всичко в съдържателно отношение, с цел да отговорят по-пълно на дефинициите, приети в Международните счетоводни стандарти за публичния сектор.

По отношение на указанията за пример може да послужи практиката, свързана с начисляването на амортизации на определени активи в бюджетните организации. В пар. 20 от **ДДС 05 от 30.09.2016 г., относно начисляване на амортизации на нефинансвои дълготрайни активи от бюджетните организации** (Министерство на финан-

сите, 2016), е записано, че: „преоценката и обезценката на амортизируем нефинансов дълготраен актив се прилагат спрямо балансовата стойност, като при съответните записвания не се засягат сметките от група 24, а увеличенията/намаленията на балансовата стойност се отразяват само по сметките от групи 20, 21 и 22“. Това означава, че амортизациите не се преразглеждат, съобразно новата балансова стойност на активите. За разлика от националните постановки, в пар. 57 от **МССПС 21 Обезценка на активи** се посочва, че при обезценката на активите амортизациите се корикигарт в съответствие с новата балансова стойност (International public sector accounting standards board, 2018). Сравнението на постановките в двете счетоводни бази е показателно, че съгласно националните разпоредби се нарушава принципа за вярно и честно представяне на имущественото и финансовото състояние на бюджетната организация.

Без да се претендира за пълнота и изчерпателност, може да се отбележи, че структурата на действащия понастоящем Сметкоплан на бюджетните организации също поражда дискусионни моменти. Един от примерите в това отношение е по отношение на отчитанне на курсовите разлики, произтичащи в резултат на валутни операции и валутна преоценка. В Сметкоплана на бюджетните организации за печалбите и загубите за всяка от посочените операции е предвидена по една синтетична сметка от **раздел 7 Сметки за приходи, трансфери и преоценки** (Министерство на финансите, 2019)**.** Посоченото обстоятелство в известна степен затруднява потребителите на счетоводната информация, тъй като и в Отчета за приходите и разходите, резултатите от валутните операции се посочват на нетна база, което затруднява оценката на ефектите поотделно.

От представените накратко съждения, може да се направи извода, че стандартизацията на счетоводството в публичния сектор у нас е на един начален етап.

По мнение на автора усилията на компетентните институции у нас би следвало да се насочат към разработване на Национални счетоводни стандарти за предприятията от публичния сектор, които в своето съдържание да са максимално доближени до международните счетоводни стандарти за предприятията от публичния сектор. Тяхното приложение следва да бъде с преходен характер, с цел организиране на счетоводната система и привеждането ѝ в готовност и състояние за пълно приложение на Международните счетоводни стандарти за публичния сектор.

Използвани източници:

International public sector accounting standards board. (2018). *Handbook of International Public Sector Accounting Pronouncements, Volume 1*. Извлечено от https://www.ifac.org/system/files/publications/files/IPSASB-HandBook-2018-Volume-1.pdf

Mueller, G., Gernon, G., & Meek, G. (1987). *Accounting - an international perspective.* Illinois: Homewood.

The International Public Sector Accounting Standards Board. (2 декември 2019 г.). Извлечено от The International Public Sector Accounting Standards Board: http://www.ipsasb.org/about-ipsasb

Душанов, И., Башева, С., Орешкова, Х., Орешаров, Н., & Хаджикотев, В. (2009). *Стандартизация на счетоводството.* София: "Икономика пред".

Закон за публичните финанси, ДВ, бр. 15 (15 Февруари 2013 г.).

Министерство на финансите. (2004). *ДДС 20 относно прилагането на Националните счетоводни стандарти от бюджетните предприятия.* Извлечено от www.mifin.bg

Министерство на финансите. (2014). *ДДС 14 относно Сметкоплан на бюджетните организации.* Извлечено от www.minfin.bg

Министерство на финансите. (2016). *ДДС 05 относно начисляване на амортизации на нефинансвои дълготрайни активи от бюджетните организации.* Извлечено от www.minfin.bg

Министерство на финансите. (2019). *Сметкоплан на бюджетните организации.* Извлечено от www.minfin.bg

Фесчиян, Д. (2015). Необходимост и перспективи в стандартизацията на счетоводството в публичния сектор. *ИДЕС*, 1-21.

Филипова, Ф. (2001). *Хармонизация на счетоводството. Международни счетоводни стандарти.* Варна: ИК "Стено".

ЗНАЧИМИ ИЗМЕНЕНИЯ В СЧЕТОВОДСТВОТО В РЕЗУЛТАТ НА СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ПРОМЕНИ ПРЕЗ ПОСЛЕДНИТЕ 30 ГОДИНИ

Доц. д-р Галина Чиприянова
Катедра „Счетоводна отчетност“
СА „Д. А. Ценов“ – Свищов
g.chipriyanova@uni-svishtov.bg

Резюме: *Преходът в България от планово-ориентирано и централизирано към пазарно стопанство е белязан от редица промени – на собствеността, икономиката, механизмите на пазара, ценообразуването, начините, източниците и формите за финансиране, компютризацията, автоматизацията, дигитализацията, глобализацията и т.н. Това от своя страна наложи по естествен път непрекъснатия процес на адаптиране на счетоводството към реформите в продължение на повече от тридесет години.*

Ключови думи*: социално-икономически промени, счетоводство, нормативна уредба на счетоводството, обучението по счетоводство, счетоводна практика.*

JEL: *M 41.*

MOST SIGNIFICANT CHANGES IN ACCOUNTING IN RESULT OF SOCIO-ECONOMIC ALTERATIONS DURING THE LAST 30 YEARS

Assoc. Prof. Galina Chipriyanova, PhD
Department of Accounting
D. A. Tsenov Academy of Economics, Svishtov
g.chipriyanova@uni-svishtov.bg

Abstract: *The transition in Bulgaria from a plan-oriented and centralized to a market economy has been marked by a number of changes, including changes in property, economy, market mechanisms, pricing, areas of finance, types and sources of financing, computerization, automation, digitalization, globalization, etc. As a consequence, events has necessitated an almost continuous process of adapting accounting to reforms and new technology for more than thirty years.*

Key words: *socio-economic alterations, accounting, accounting regulations, accounting training, accounting practice.*

JEL: *M 41.*

С промените, настъпили след 1989 г., в България постепенно се заговори за бизнес. За изминалите повече от 30 години от тогава насам бизнесът у нас се изменяше и развиваше, а динамичната обстановка, в която функционират предприятията, породи сериозни социално-икономически трансформации. Те предизвикаха изменения от *една страна*, в пазарните отношения, политиката на управление на ресурсите, начина и темпото на развитие на фирмено ниво, конкуренцията, технологиите и т.н., а от *друга* – в икономическата наука, и по-специално по отношение на теорията на счетоводството, счетоводната нормативна уредба, обучението по счетоводство и счетоводната практика на предприятията.

Новият поглед към някои *теоретически постановки на счетоводството* налага анализиране на стопанската отчетност в контекста на новите условия. Във времето до 21 век, с оглед нуждите на стопанското управление от информация, същата се декомпозира на оперативно-техническа отчетност, статистическа отчетност и счетоводна отчетност.

Организацията на счетоводната отчетност у нас се регламентира със Закона за счетоводството (ДВ, бр. 95, 08 декември 2015) и приложимите счетоводни стандарти, респ. дейността по счетоводното отчитане на сделките и другите събития в предприятията е съобразена още с Търговския закон, Кодекс на труда, Кодекс за социално осигуряване, както и с редица нормативни актове, които имат отношение към данъчната политика и данъците[1]. Динамичните промени в данъчната нормативна уредба и задоволяване потребностите на държавната и общинска администрация от информация под формата на отчети за платени данъци на отчетно обособените структурни единици ни дава основание днес да заговорим за *данъчна отчетност*. Същата би могла да се обособи като самостоятелен *клон на стопанската отчетност* и като нейни характерни отличителни особености биха могли да се посочат:

данъчната отчетност	
ръководи се методологически	функционира на законова основа
документална обусловеност на данъчната отчетност	юридическа сила на информацията от данъчната отчетност
индивидуалност на получаваната информация за отделните предприятия	

Задоволяване информационните нужди на ръководния орган при вземането на решения в условията на пазарна икономика се базира

[1] Закона за корпоративното подоходно облагане, Закона за данъците върху доходите на физическите лица, Закона за данък върху добавената стойност, Закон за местните данъци и такси и много други.

на изграждането и функционирането на всеобхватна и координирана структура от информационни подсистеми, интегрирани за преобразуване на данните в информация с доказани качествени характеристики за повишаване неговата управленческа продуктивност (Scott, 1986). С необходимостта от повишаване количеството на обработваната информация и качеството на получаваната информация, минимизиране на разходите и максимизиране на икономическите резултати, ускоряване бързината на работа в стремежа за осигуряване на пълна, навременна, бърза и точна информация за управлението се заражда предпоставката за обособяването на друг *клон на стопанската отчетност* днес, а именно – *управленската отчетност*. С обособяването на управленската отчетност, като клон на стопанската отчетност, биха могли да се открояят някои нейни белези, по-съществени от които са:

<table>
<tr><td colspan="3"><u>управленската отчетност</u></td></tr>
<tr><td>изгражда се въз основа на вътрешен регламент и правила по решение на ръководния орган, а не на база законовата уредба в страната</td><td>обект на интерпретация са различните структурни подразделения на предприятието, приходите и най-вече разходите</td><td>разходите се третират като ресурси – вече използвани или подлежащи на използване в бъдещ период (Герганов, 2012)</td></tr>
<tr><td>изследва се динамиката на разходите (Герганов, Управленска отчетност, с. 42-45, 2009)</td><td colspan="2">себестойността, формирана при управленската отчетност е различна от производствената себестойност</td></tr>
<tr><td colspan="3">информационно осигуряване на управлението относно технологичните операции, процесите, видовете дейности, произвежданата продукция/услуги</td></tr>
<tr><td colspan="3">рационално използване на счетоводната информация при бюджетирането и на информацията от бюджетите в счетоводството</td></tr>
</table>

Същевременно стратегическият приоритет на информационните технологии е предпоставка (ключов фактор) за актуализиране *метода на счетоводните сметки* и *документирането* като елементи на методологията на счетоводството, както следва:

√ аналитичното отчитане, изследвано през призмата на счетоводното бюджетиране, придобива ново значение за анализа и управленските решения. Организирането на аналитично отчитане посредством аналитични сметки и статии на калкулации към отделните аналитични сметки (Гълъбов, Възможности за аналитично отчитане, с. 22,

2014), следва да се актуализира, да се осъвремени като се пристъпи към интегрирането на допълнителни атрибути (елементи с допълнителна информация за оперативно отчитане) към всяка аналитична сметка, производни на счетоводното бюджетиране. В аналитичните сметки това са аналитичните показатели: максимална стойност на отделните партиди (информацията се взема от предварително разработените оперативни бюджети[2]); данни, въведени в процеса на счетоводното отчитане; разлика (отклонение). Обръщаме особено внимание, че тези елементи по никакъв начин не участват във формирането на резултата.

√ по отношение на документирането, продиктувано от различния формат на документите днес (постепенно документите на хартиен носител и с мастилен печат се заменят с документи в електронен, цифров формат с уникален шифър); бързия пренос на документите в реално време; отдалечения достъп до документите в реално време; определянето на нива на достъп до документите в предприятието; начина на съхранение на документите в предприятието и други.

Или, макар и под друга форма, стопанските факти и процеси се запаметяват последователно, трайно и надеждно във времето и пространството с помощта на съвременни информационни носители.

Относно *счетоводната нормативна уредба*, през последните десетилетия сферата на счетоводното законодателство се отличава с динамично развитие. За времето от 1989 г. до днес са в сила няколко Закона за счетоводството, в т.ч.:

√ Първият закон за счетоводството е в сила от 7 декември 1948 г. (ДВ, бр. 302, 24 декември 1948);

√ Вторият Закон за счетоводството е в сила от 1991 г. (ДВ, бр. 4, 15 януари 1991);

√ Закон за счетоводството в сила от 1 януари 2002 г.[3] (ДВ, бр. 98, 16 ноември 2001) и трети по ред в историята на Третата българска държава – изменян и допълван 20 пъти до 31 декември 2014 г.[4]

---

[2] Използват се исторически данни от счетоводството за максимално дълъг период от време.

[3] В **Мотиви към проекта на Закон за счетоводството** (Мотиви към проекта на Закон за счетоводството, 2015) неговата структура е определена като неефективна, а разпоредбите в него – сложни и трудни за прилагане, водещи до правна несигурност за лицата и администрацията и неединно прилагане на законодателството.

[4] Промените в счетоводното законодателство са свързани с нова счетоводна директива, която отменя две европейски директиви въведени в действащия Закон за счетоводството и обхващат целия процес на счетоводната отчетност на предприятията. Поради това през 2015 г. е изготвен проект на нов Закон за счетоводството, а не Закон за изменение и допълнение на действащия закон. Вж.: (Мотиви към проекта на Закон за счетоводството, 2015)

√ Закон за счетоводството в сила от 01 януари 2016 г. (ДВ, бр. 95, 08 декември 2015) – разработен във връзка с въвеждане в националното счетоводно законодателство на разпоредбите на Директива 2013/34/ЕС на Европейския парламент и на Съвета от 26 юни 2013 година относно годишните финансови отчети, консолидираните финансови отчети и свързаните доклади на някои видове предприятия и за изменение на Директива 2006/43/ЕО на Европейския парламент и на Съвета и за отмяна на Директиви 78/660/ЕИО и 83/349/ЕИО на Съвета (Директива 2013/34/ЕС) (Мотиви към проекта на Закон за счетоводството, 2015). С оглед унифициране на приложимите в практиката счетоводни принципи, същият съдържа принципи[5] съгласно изискванията на счетоводната директива (Мотиви към проекта на Закон за счетоводството, 2015) и цели намаляване на административната тежест и разходите за бизнеса, както и създаване на ясни правила и процедури по отношение на счетоводната отчетност на предприятията (Мотиви към проекта на Закон за счетоводството, 2015). В него се акцентира върху диференциране на четири категории предприятия: микро-, малки, средни и големи предприятия и три групи предприятия, изцяло в съответствие с изискванията на директивата. Въвежда се *съставители на финансови отчети* – физически лица в трудово, служебно или облигационно правоотношение с предприятието, които съставят междинните, годишните и консолидираните отчети на предприятията, или счетоводни предприятия (ДВ, бр. 95, 8 Декември 2015).

Успоредно за анализирания период се издава Постановление № 65 на МС от 25 март 1998 г. за приемане на национални счетоводни стандарти – чрез НСС се цели преди всичко постигане на завършеност на националното счетоводно законодателство в условията на пазарна икономика, унифицирано прилагане на възприетата международна счетоводна терминология, еднаквост при счетоводното третиране на някои отчетни ситуации, за които има алтернативни решения в МСС и други (Държавен вестник, бр.36, 31 март 1998). С ПМС № 46 от 21 март 2005 г. са приети национални счетоводни стандарти (ДВ, бр. 30, 7 Април 2005), съответно с изменения от октомври 2007 г. (ДВ, бр. 86, 26 Октомври 2007). Приети с ПМС № 394 от 30 декември 2015 г. и действащи

[5] Формулировката на принципите съответства на Международните счетоводни стандарти, приети за прилагане в Европейския съюз с Регламент (ЕО)№ 1606/2002 на Европейския парламент и на Съвета от 19 юли 2002 година за прилагането на международните счетоводни стандарти. Вж.: (Мотиви към проекта на Закон за счетоводството, 2015)

в сила от 2016 г. са нови национални счетоводни стандарти (ДВ, бр. 3, 12 януари 2016).

По отношение, *обучението по счетоводство* – с оглед задоволяване потребностите на практиката и необходимостта от покриване на нови стандарти за компетенции и компетентности, през последните 30 години учебните дисциплини, планове и програми подлежаха на непрекъсната актуализация и усъвършенстване. За анализирания период знанията се обогатиха със счетоводен анализ и счетоводно бюджетиране. В обучителния процес е внедрен счетоводен софтуер. Днес активностите са насочени в няколко направления: от една страна – работа с електронен подпис, електронни документи, електронно фактуриране, електронно банкиране, а от друга – подготовка на експерти за международни компании в областта на счетоводството и финансите. Издаването на професионални квалификации (*Professional Qualification*) се основава на обучения по програми, акредитирани от международни образователни институти и провеждани от одобрени от тези институти висши училища и обучителни компании (Христова, Сертификати за най-добрите). Акцентира се на практическо ориентирано обучение с преподаватели – действащи професионалисти в областта на счетоводството и финансите, които целят да споделят опита си от реалния бизнес и фокусът попада на решаването на реални казуси, в т.ч. по време на сертификационните изпити (Христова, Сертификати за най-добрите). През последните години, както при работодателите от чужбина, така и у нас нараства делa на тези, които изискват счетоводния персонал да притежава освен диплома за висше образование и сертификати като ACCA, CPA, CIA, CMA, CIMA, CFA, AAT и други – символ за професионализъм във финансово-счетоводната област. (Христова, Сертификати за най-добрите).

Счетоводната практика би могла да бъде анализирана от няколко гледни точки:

От една страна, процесът на оптимизация на счетоводната дейност за изминалите 30 години не би бил възможен без *компютризацията и автоматизацията*. Моделът за ръчно осчетоводяване в предприятията постепенно се замести от автоматизираното осчетоводяване. Съвременните технологии и счетоводен софтуер улесняват цялостния счетоводен процес, вкл. годишното приключване, автоматизираното изготвяне на отчетите, подаването им по електронен път, гарантират високо качество на счетоводната информация и на информацията в ГФО (Костадинова, 2012).

Още с Постановление № 65 на МС от 25 март 1998 г. към

системите за автоматизирана обработка на счетоводната информация се регламентираха нормативно определени изисквания (Държавен вестник, бр.36, 31 март 1998): [6] спазване терминологията на счетоводството относно реквизити, показатели и други, вкл. организация на информационни връзки между обектите; класифициране и кодиране на счетоводната информация при нейната автоматизирана обработка; автоматизирано получаване на всички необходими показатели поотделно и в съответните групирания; индивидуален сметкоплан; документиране на стопанските операции при спазване Закона за счетоводството и много други.

За анализирания период програмните продукти (счетоводният софтуер) се разработват и усъвършенстват задължително при спазване на изискванията на Закона за счетоводството. Към настоящия момент на пазара се предлагат десетки продукти, в т.ч. „Ажур – L“, „Бизнес Навигатор“, „Алма“, „Конто“, „Плюс Минус“, „Микроинвест“, „Алгос“ и други, а изборът се основава на: граници за автоматизация, възможности за настройка на програмния продукт към индивидуалните особености на счетоводството в обекта, преход към по-нова версия на продукта, среда за работа на програмния продукт, цена на програмния продукт и други (Нейков, М., Николаев, Й., 1993).

Днес информационна система от висок клас е системата ERP (Enterprise Resource Planning System), която автоматизира всички работни процеси на предприятието, ускорява извършваните дейности, обработва информацията, осигурява бързина в отчетността, планиране, анализиране и бюджетиране, включително и интеграция с мобилни устройства, използващи операционна система WindowsMobile или Android (MACS®, 2019).[7] ERP е съобразена със спецификата на всеки отрасъл, особеностите на стопанската дейност, функционира на модулен принцип и е ориентирана към обслужване в частност на счетоводната дейност на предприятията.

От друга страна, концепцията на предприятията за предоставяне изпълнението на счетоводната дейност на външни предприятия. За изминалите 30 години значително се е увеличил броя на счетоводните предприятия у нас, в т.ч. тенденцията *франчайз* на утвърдени марки в

[6] За повече информация вж.: (Притурка. Национални счетоводни стандарти. Национален сметкоплан. Закон за счетоводството, 2002).

[7] Това предоставя опцията на собственици, мениджъри и служители да могат да работят със системата извън предприятието, града, държавата. По примера на MACS® - интегрирана бизнес информационна система (интегриран софтуер за фирмено управление от клас ERP). Виж повече на: (MACS®, 2019)

бранша в глобален мащаб (качествено изпълнение и изгодни цени на счетоводни услуги от лидери на счетоводния пазар).

Същевременно с процеса на глобализация при международните компании се наблюдава „изнасяне“ на някой род дейности на изпълнители и подизпълнители в други страни, включително България – *аутсорсинг* на счетоводна дейност (от англ. език outsourcing – outside resource using).

* * *

В обобщение, настъпилите промени след 1989 г. пред икономическата и в частност счетоводната теория и практика налагат потребността от нов тип информация. Това от своя страна стимулира усъвършенстването на теорията на счетоводството, строгото съблюдаване на актуализираната счетоводна нормативна уредба, адаптирането на обучението по „Счетоводство“ към изискванията на времето и бизнеса и модернизиране на счетоводната практика със съвременни форми и модели.

Bibliography

MACS®. (8 September 2019 г.). *MACS® - интегрирана бизнес информационна система/интегриран софтуер за фирмено управление от клас ERP*. Свалено от https://m-a.bg/: https://m-a.bg/

Scott, G. (1986). *Principles of management information systems, p. 97.* New York: McGraw-Hill Book Company.

Герганов, Г. (2009). *Управленска отчетност, с. 42-45.* Свищов: АИ „Ценов“.

Герганов, Г. (2012). *Управленска отчетност, с. 21.* Свищов: АИ „Ценов“.

Гълъбов, М. (октомври 2014 г.). Възможности за аналитично отчитане, с. 22. *Актив, октомври 2014*, с. 22.

Гълъбов, М. (н.д.). Възможности за аналитично отчитане. *Гълъбов, М. Възможности за аналитично отчитане. Актив, октомври 2014, с. 22*.

ДВ, бр. 86 (26 Октомври 2007). *Държавен вестник*.

ДВ, бр. 30 (7 април 2005). *Държавен вестник.*

ДВ, бр. 95 (8 декември 2015). *Държавен вестник.*

ДВ, бр. 3 (12 януари2016). *Държавен вестник.*

ДВ, бр. 302 (24 декември 1948 г.). *Държавен вестник*.

ДВ, бр. 4 (15 януари 1991 г.). *Държавен вестник*.

ДВ, бр. 98 (16 ноември 2001 г.). *Държавен вестник*.

ДВ, бр. 95 (8 декември 2015 г.). *Държавен вестник*.

ДВ, бр. 36 (31 март 1998). *Държавен вестник.*

Ж., К. (2012). За оптимицацията на счетоводната дейност. *Земеделска кооперация, бр. 3*, с. 39-40.

Костадинова, Ж. (2012). За оптимицацията на счетоводната дейност. *Земеделска кооперация, бр. 3*, с. 39-40.

Мотиви към проекта на Закон за счетоводството. (17 July 2015 г.). Свалено от http://www.minfin.bg/bg/page/1010#2015

Нейков, М., Николаев, Й. (1993). *Икономическа информатика и компютърно счетоводство, с.99-118.* Свищов: АИ „Ценов“.

Притурка. Национални счетоводни стандарти. Национален сметкоплан. Закон за счетоводството. (2002). София: ФорКом.

Христова, Х. (Сертификати за най-добрите). Свалено от https://www.karieri.bg/karieren_klub/klubove/finansi/2828058_sertifikati_za_nai-dobrite/

СТРУКТУРНИТЕ ПРОМЕНИ В БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИКА И ВЛИЯНИЕТО ИМ ВЪРХУ ВЪНШНАТА ТЪРГОВИЯ И ИКОНОМИЧЕСКИЯ РАСТЕЖ

Доц. д-р Красимира Славева
Катедра „Математика и статистика“
СА „Д. А. Ценов“ – Свищов
Е-мейл: k.slaveva@uni-svishtov.bg

Резюме: *В доклада са анализирани ключови макроикономически показатели, на основата на които са оценени протичащите икономически процеси преди и след членството на България в ЕС. Установена е интензивността на промените в отрасловата структура на националната икономика и в структурата на външната търговия. На основата на динамични статистически редове са съставени регресионни модели на връзката между промените в структурата на националната икономиката и външната търговия и икономическия растеж и е изследвано влиянието на икономическа криза. Разкрити са закономерности и тенденции, на основата на които е извършена оценка на икономическата конюнктура и тенденциите в икономическото развитие на Р. България.*

Ключови думи: *структурни промени, външна търговия, икономически растеж, икономическо развитие, икономическа конюнктура.*

JEL: *C10, C13, C19, F15*

STRUCTURAL CHANGES IN THE BULGARIAN ECONOMY AND THEIR IMPACT ON FOREIGN TRADE AND ECONOMIC GROWTH

Assoc. Prof. Krasimira Slaveva, Ph.D.
Department of Mathematics and Statistics
D. A. Tsenov Academy of Economics – Svishtov

Abstract: *This paper analyzes key macroeconomic indicators, on the basis of which the current economic processes before and after Bulgaria's EU membership are evaluated. The intensity of changes in the branch structure of the national economy and in the structure of the foreign trade is identified. Regression models of the relationship between the changes in the structure of the national economy and foreign trade and the economic growth are drawn up based on time series, and the impact of an economic crisis.. Regularities and trends are identified, on the basis of which the economic situation and the trends in the economic development of the Republic of Bulgaria are evaluated.*

***Keywords**: structural changes, foreign trade, economic growth, economic development, economic situation.*

***JEL:** C10, C13, C19, F15.*

В икономиката на България след 1989 г. настъпват значителни промени в политическото устройство на държавата, преминаването от планова към пазарна икономика и членството на страната в ЕС. В страната се извършват икономически реформи, които поставят началото на цялостна трансформация на икономическата система – промяна в организацията на икономическите процеси, отварянето на страната към света и възможността за достъп до международните пазари. В началото на прехода в структурата на националната икономика най-голям относителен дял има промишлеността, на която се падат 59,4%, следвана от услугите с 29,7% и земеделието с 12,9%.

Изследването на структурните изменения в националната икономика е важна част от анализа на икономическото развитие на страната, защото потенциалът на отраслите е различен, в резултат на което те могат да предизвикат ускоряване или забавяне на икономическия растеж, а в някои случаи дори кризи, породени от структурните несъответствия. Анализирането на структурните трансформации позволява да се разкрият ключовите закономерности във функционирането на икономическата система, като познаването им е в основата на повишаването на ефективността на провежданата икономическа политика.

Измененията в илюстрират много процеси и са точен индикатор за характера и скоростта на икономическото развитие в страната. Отрасловата структура е и важна част при анализиране на темповете и пропорциите на икономическото развитие и за повишаване ефективността на всички дейности.

Цел на настоящото изследване е да се разкрият закономерностите в изменението на отрасловата структура на националната икономиката и влиянието им върху външната търговия и икономическия растеж. Въз основа на анализа на ключови макроикономически показатели са оценени протичащите икономически процеси преди и след членството на България в ЕС. Информационното осигуряване на изследването се базира на официална статистическа информация от информационните системи „Инфостат“ и „Външна търговия“ на Националния статистически институт.

1. Структурните промени в икономиката

Всяка икономика, която е в процес на трансформация претърпява значими икономически преобразования, възникват трудности и противоречия от различен характер и произход, като сред най-често прилаганите начини за тяхното отстраняване или намаляване се откроява разработването и прилагането на концепция за преструктуриране на националната икономика. Поради това провеждането на специална структурна политика засяга по един или друг начин всички сфери на икономическата и социалната дейност, тъй като независимо дали е национална, секторна или регионална, тя води до промени в икономическата среда, използването на ресурсите, инвестициите, заетостта и безработицата, доходите, разходите, външнотърговските връзки и др. В една икономика възникват кризи, когато съществуващата структура не отговаря на настоящите потребности на социално-икономическата система и не осигурява ефективното използване на ресурсите и възможностите, които предоставят новите технологии.

На изследването на структурните промени н икономиката и възникналите проблеми в тази насока, макар и в различно време, са посветени част от трудовете на Е. Бьом-Баверк, М. Вебер, Дж. Гълбрайт, Дж. Кейнс, К. Маркс, Д. Норт, В. Ойкен, Р. Солоу, Й. Шумпетер, Л. Ерхард, Н. Калдор, С. Кузнец, А. Мадисън и др. и др. **(Кънев, Кирев, & и др., 2005)**. В България теоретични и емпирични изследвания в областта на структурните промени в икономиката и външната търговия са извършени от К. Гатев, Е. Христов, З. Сугарев, Н. Янкова, В. Димитров, Д. Димитров, Л. Димитрова, Г. Минасян, А. Ковачев, А. Тасев, А. Леонидов, В. Пиримова, Р. Рангелова и др.

Измерването на структурните промени в икономиката се извършва в следните насоки **(Гатев, 1987) (Янкова, 2007)**:

- Установяване на абсолютните и относителните структурни изменения;
- Изследване вариацията в относителните дялове чрез линейни и квадратични коефициенти на структурни изменения;
- Обобщаващи измерители на структурни изменения.

Изследването на структурните промени в икономиката има важно значение както за развитието на икономическата теория, така и за решаването на редица задачи с практико-приложен характер, тъй като информацията за структурата на националната икономика и на външната търговия е надеждна основа при разработването на стратегии и на антикризисни мерки. Анализът на структурите и тяхната динамика е в

основата на разработването на програми и мерки за въздействие върху икономическите и социалните процеси.

2. Анализ на динамиката на брутната добавена стойност по сектори

Анализът на динамиката на брутната добавена стойност общо и по сектори се използва не само, когато трябва да се изследва мястото и ролята на даден икономически сектор за развитието на националната икономика, но и когато се оценяват промените в отрасловата структура. През изследвания период брутната добавена стойност (БДС), създадена в селското и горското стопанство, индустрията и услугите, се изменя с различни темпове (фиг. 1.). Доминираща е брутната добавена стойност, създадена в сектор „Услуги“, като при нея е налице ясно изразена тенденция към нарастване. Делът на БДС в услугите през 1995 г. е 56,4%, през 2000 г. е 63,7% и нараства до 68,8% през 2018 г. Тенденцията към нарастване на относителния дял на сектор „Услуги“ в БДС през целия период ясно показва значимостта му за националната икономика. Относителният дял на БДС в индустрията през 1995 г. е 27,8% и осезаемо е намалял в сравнение с 1989 г., когато делът на индустрията е около 50%. Значителният спад на индустриалното производство през тези години е в резултат на започналия преход към пазарна икономика и променените условия и приоритети, загуба на традиционни външни пазари, ниска конкурентоспособност поради остарелите технологии и т.н. Брутната добавена стойност, създадена в индустрията, нараства значително в периода 2000 - 2008 г., но през годините на икономическата криза намалява, като от 2013 г. отново започва да нараства. Делът на БДС на индустрията през 2000 г. е 28,7%, нараства до 30,6% през 2007, през следващите години е между 26% и 28%. През периода 2000-2018 г. делът на промишлеността е между 19% и 24%. Непрекъснато намалява относителният дял на БДС на аграрния сектор през периода 1995-2007 г., като на него се падат около 18% в началото на периода и намалява до 6%. През 2008 и 2009 г. делът му нараства, но през следващите години отново следва спад и през 2018 г. на него се падат около 4,8% от БДС.

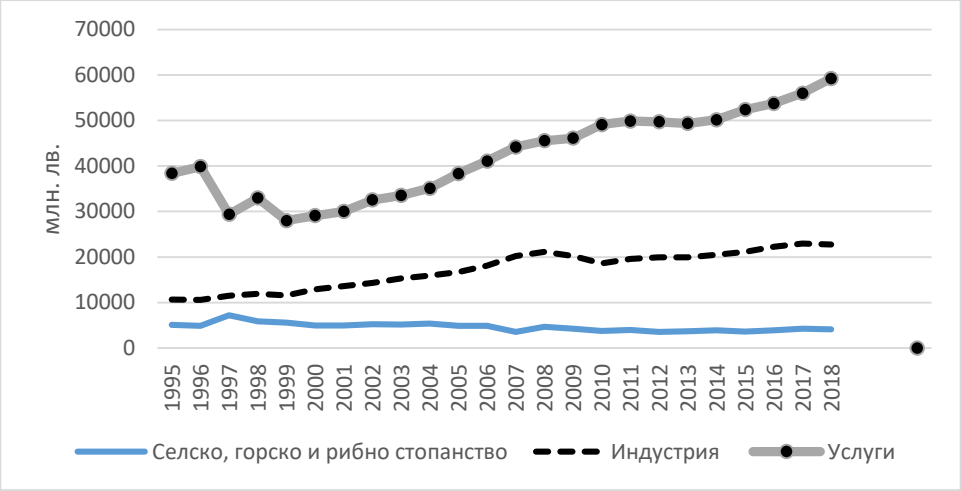

Фигура 1. Брутна добавена стойност по цени на 2015 г. за периода 1995-2018 г.

Източник: Информационна система ИНФОСТАТ, НСИ, https://infostat.nsi.bg/infostat

Верижните темпове на прираст на БДС по сектори са представени на фиг. 2., като те са изчислени спрямо значението за всяка предходна година. От тях ясно се вижда, че най-малки колебания има брутната добавена стойност в услугите, при която тенденцията за нарастване се откроява, налице са положителни стойности на темповете на прираст дори в годините на световната финансова криза. Темпът на прираст на БДС в услугите е отрицателен през 2012 (-0,4%) и 2013 г. (-0,7), но както се вижда снижението не е толкова голямо в сравнение с останалите сектори. За периода 2000-2008 г. е налице трайна тенденция към нарастване на БДС в индустрията, най-силно изразено през 2007 г. с 11,6% прираст. Снижение на БДС в индустрията е регистрирано през 2009 г. и 2010 г., съответно с -3,5% и -5,9%, като през останалите години от периода на изследване са налице положителни темпове на изменение. Най-значителни колебания от общата тенденция на развитие се наблюдават при БДС в селското, горското и рибното стопанство – през повечето от годините темповете на прираст са отрицателни, като при нея се отчитат най-резките промени – намаляване на БДС с -26,9 % през 2007 спрямо 2006 г. и нарастване с 32% през 2008 спрямо 2007 г. Снижението през 2007 г. може да се обясни с недостатъчно бързото адаптиране на сектора към ОСП на ЕС и свързаните с нея промени.

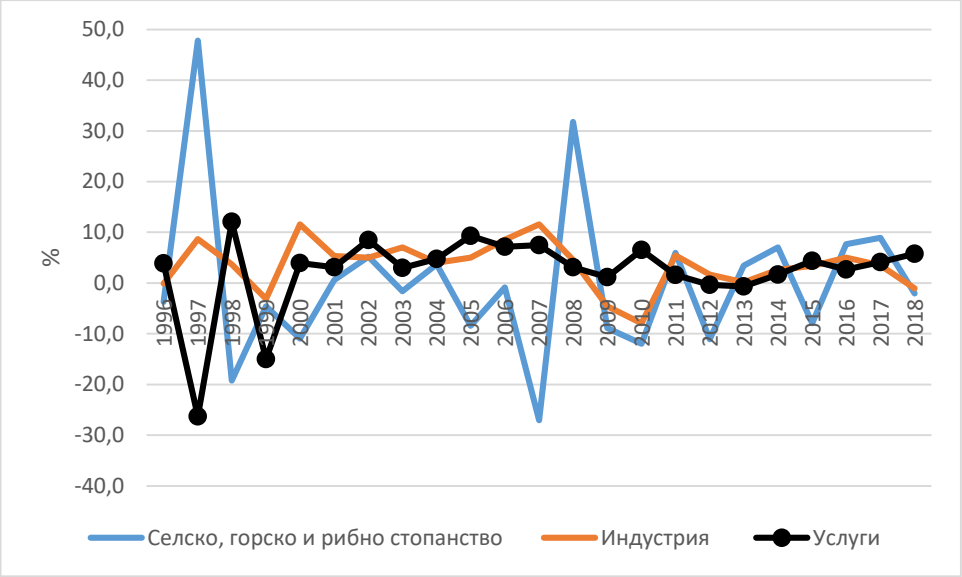

Фигура 2. Темп на прираст на БДС по сектори за периода 1996-2018 г.

Източник: Изчисления на автора

Моделирането на тенденцията се базира на метода на най-малките квадрати, чрез апробиране на линейна и нелинейни функции, като проверката за наличие на тренд е извършена чрез автокорелационния коефициент от първи порядък при критични стойности при риск от грешка 5% (Величкова, 1981) (Иванов, 2009) . Получените резултати показват, че в изменението на БДС по сектори съществува тенденция. Тестваните трендови модели представят нарастващата тенденция в динамичните редове, съдържащ данни за БДС в услугите и индустрията, а намаляваща тенденция за БДС в селското, горското и рибното стопанство. Тенденцията в изменението на БДС по сектори най-добре се описва от:

- за услугите с полином от втора степен $\tilde{y} = 35352 + 11{,}22t + 47{,}713t^2$.
- за индустрията с полином от втора степен $\tilde{y} = 8681{,}3 + 892{,}97{,}4t - 13{,}085t^2$.
- за селско, горско и рибно стопанство най-добре се описва с полином от трета степен $\tilde{y} = 5186{,}9 + 245{,}49t - 37{,}292t^2 + 1{,}0627t^3$.

На база получените трендови модели е извършено прогнозиране, като резултатите от него показват, че и в следващите години БДС в

услугите ще продължи да нараства, но темповете, с които ще нараства БДС в индустрията ще са по-високи.

3. Анализ на отрасловата структура на икономиката на България

Изследването на структурните промени в икономиката е свързвано с анализирането на динамиката на БДС по основни икономически сектори и на тази основа да се оценят структурните изменения в националната икономика и техният потенциал за развитие. Тенденциите в изменението на икономическите процеси в страната оказват значимо влияние върху отрасловата структура на националната икономика. За установяване интензивността на настъпилите промени в отрасловата структура на националната икономика е използван интегралният коефициент на структурни изменения **(Гатев, 1987) (Янкова, 2007)** изчислен при постоянна база 1995 г., 2000 г., 2007 г. и при верижна база, като база за сравнение е всяка предходна година (фиг. 3.). Спрямо базисната структура от 1995 г. коефициентът показва значителни изменения през 2002 г. (Ks=0,1372), при база 2000 г. коефициентът показва минимални изменения до 2006 г., като изразени промени в отрасловата структура настъпват след 2007 г. – получените стойности са почти двойни спрямо стойностите преди членството в ЕС.

Резултатите от анализа показват, че през периода е налице значително различие от базисната отраслова структура през 1995 г., като се наблюдава отдалечаване от базисната отраслова структура от 2000 г., а различията са най-силно изразени след 2007 г. и са породени както от членството на страната в ЕС, така и от въздействието на световната финансово-икономическа криза върху икономиката на България. Промените в отрасловата структура на националната икономика, установени на база интегралния коефициент на структурни изменения спрямо структурата от предходната година, са най-силно изразени до 2010 г., за която интегралният коефициент с верижна база е с най-висока стойност, като тук вече е ясно изразено влиянието на икономическата криза и последиците от нея. (Пиримова & Сотирова, 2018). Резултатите от анализа показват отдалечаване от базисните структури от 1995 г. и от 2000 г. и това е логично понеже периодът обхваща години, в които се извършва преструктуриране на националната икономика, което оказва влияние на темповете на развитие на отделните сектори и икономически дейности, външноикономическите връзки, пазара на труда, инвестициите, икономическата и социалната политика на

държавата. Промените в отрасловата структура са още по-силно изразени на по-ниско ниво на агрегация според Класификацията на икономическите дейности.

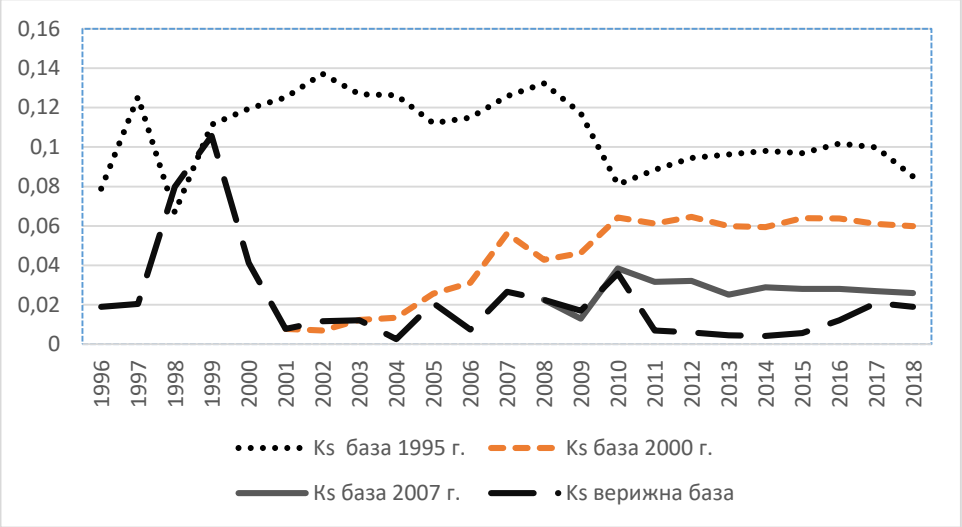

Фигура 3. Интегрален коефициент на структурни изменения и различия

Източник: Изчисления на автора

4. Влияние на промените в отрасловата структура на икономиката върху външната търговия и икономическия растеж

През анализирания период динамиката в износа и вноса е значителна, което се подкрепя от изчислените темпове на прираст на износа и вноса по съпоставими цени от 2015 г. Темповете, с които нараства износът са слаби и са по-ниски от темповете, с които нараства вносът. До 2009 г. се запазва тенденцията за изпреварващо нарастване на вноса пред износа, което означава, че трябва да продължи структурната реформа в икономиката, да се използва рационално експортния потенциал и да се стимулира развиването на експортно ориентирани производства. През 2010 г. темпът на нарастване на износа надвишава темпа на нарастване на вноса, което е признак на оживление в българската икономика, нарастване на производството, като износът се превръща във важен фактор за нарастване на БВП.

Нарастването на стойностния обем на износа е резултат от ефективното използване на конюнктурата на международните пазари, използване на експортния потенциал за определени групи стоки. През изследвания период износът бележи тенденция към нарастване. Извършената проверка на хипотеза за наличие на тренд чрез коефициента на автокорелация от първи порядък ($r_1 = 0{,}859$) показа, че в динамичния ред съществува тенденция. Моделът, който е подходящ за описване на тенденцията в изменението на износа е полиномът от втора степен $\hat{y} = 14490{,}79 + 254{,}67t + 53{,}11t^2$.

Разкриването на влиянието на промените в отрасловата структура на националната икономика върху външната търговия и икономическия растеж може да бъде оценено посредством корелационни и регресионни коефициенти, които могат да се използват за прогнозиране. Структурата на външната търговия е отражение на отрасловата структура на икономиката, а те от своя страна оказват съществено влияние върху икономическия растеж. Налице е силна положителна зависимост между промените в отрасловата структура на икономиката и промените във външната търговия ($r = 0{,}8661$), а моделът, характеризиращ тази зависимост е от вида $\hat{y} = 0{,}0667 + 0{,}0023x$.

Заключение

За периода 1989-2018 г. в икономиката на България настъпват редица промени в организацията на икономическите процеси, преструктуриране на икономиката, либерализация на търговията, приватизация, преход към пазарна икономика, преговори за членство в ЕС и приемането на страната в ЕС. Преходът към пазарна икономика в България, както и в останалите страни от ЦИЕ започва с рязко снижаване на производството и отрицателен икономически растеж. Този процес на снижение е с различна сила и продължителност за отделните страни от ЦИЕ, но в България е много силно изразен.

От анализа на тенденциите в икономическите процеси в България могат да се направят следните изводи:

- Най-значителни колебания от общата тенденция на развитие се наблюдават при БДС в селското, горското и рибното стопанство – през повечето от годините темповете на прираст са отрицателни, като снижението през 2007 г. може да се

обясни с недостатъчно бързото адаптиране на сектора към ОСП на ЕС и свързаните с нея промени.

- Посредством трендови модели е направена прогноза, че и в следващите години БДС в услугите ще продължи да нараства, но темповете, с които ще нараства БДС в индустрията ще са по-високи, а прогнозата за БДС в селското, горското и рибното стопанство е натоварена с по-голям риск от грешка.
- На база динамиката на интегралния коефициент на структурни изменения с верижна база се установи, че промените в отрасловата структура спрямо базисната структура от 1995 г. са значителни, а спрямо базисната структура от 2000 г. са минимални до 2006 г., а по-ясно изразени са след 2007 г., за които стойностите на интегралния коефициент са почти двойни в сравнение с получените преди членството в ЕС. При база за сравнение структурата от предходната година промените са най-силно изразени до 2010 г., особено през 2007 г. и 2008 г. и са свързани с членството на страната в ЕС, докато промените след 2009 г. са по-скоро под влиянието на икономическата криза.
- Получените корелационни коефициенти показват, промените в отрасловата структура на икономиката имат силно въздействие върху показателите за отвореност на икономиката и тяхното съвместно действие върху икономическия растеж е силно изразено, като тези процеси са изключително чувствителни на промените в икономическата конюнктура и влиянието на икономическата криза.

ЛИТЕРАТУРА

Величкова, Н. (1981). *Статистически методи за изучаване и прогнозиране на развитието на социално-икономически явления.* София.

Гатев, К. (1987). *Методи за статистически анализ на икономически и социални структури.* София: Наука и изкуство.

Иванов, Л. (2009). Моделиране и прогнозиране на времеви редове - статистически аспекти. *Библиотека "Стопански свят" 97*.

Кънев, М., Кирев, Л., & и др. (2005). *Икономически теории. Прозрения и пристрастия на великите икономисти.* Велико Търново: Абагар.

Пиримова, В., & Сотирова, Е. (2018). Секторно-отраслова кризисна неустойчивост и възобновяване на растежа в българската икономика. *Икономически и социални алтернативи, брой 2, 2018*.

Янкова, Н. (2007). *Статистическо изследване на структурни изменения и различия. София, Академично издателство "проф. Марин Дринов", 2007.* София: Академично издателство "проф. Марин Дринов".

ПЪРВИ ПЕРИОД В РАЗВИТИЕТО НА СТАТИСТИЧЕСКИЯ АНАЛИЗ НА „ОТДАЛЕЧЕНИ НАБЛЮДЕНИЯ“ („OUTLIERS“)

Доц. д-р Любомир Иванов
Катедра „Математика и статистика“,
Стопанска академия „Д. А. Ценов“,
lubomir.ivanov@uni-svishtov,bg

Резюме: *При извършване на статистически анализ с реални данни винаги е възможно да се получат значения на признаците, които да се отличават от останалите и да затруднят установяването на статистически закономерности в съвкупността. Тези наблюдения се наричат отдалечени наблюдения („outliers“), а статистическите методи за решаването на породените от присъствието им проблеми възникват още през XVIII век, успоредно с развитието на теорията на грешките. В настоящия доклад е представен първият период на възникване и развитие на статистическия анализ на отдалечените наблюдения и формирането на основните му направления.*

Ключови думи*: отдалечени наблюдения, екстремални наблюдения.*

JEL: C10, C18.

FIRST PERIOD IN THE DEVELOPMENT OF THE STATISTICAL ANALYSIS OF OUTLIERS

Lyubomir Ivanov, Ass. Prof., PhD
Department of Mathematics and Statistics,
Tsenov Academy of Economics,
lubomir.ivanov@uni-svishtov,bg

Abstract: *When dealing with the real data from the economic or social sphere it is always possible (and actually highly likely) to obtain via observation such values that differ drastically from the rest and thus create difficulties in establishing the major statistical regularities in the sample or population. These observations are named „extreme“ or „outliers“ and the statistical methods for dealing with them are developed in the middle of the XVIII century together with the general theory of errors. In this paper we will present the first period of this development when the two major fields of the analysis are formed.*

Key words: *Outliers, Extreme values.*

JEL: *C10, C18.*

1. Въведение

Анализът на отдалечените наблюдения има дълга история, започваща с астрономическите наблюдения през XVIII век, преминаваща през развитието на статистическата теория на заключенията (основно статистическото оценяване), теорията на извадките, постановките на многомерния анализ, Бейсовия анализ, статистическите програмни продукти и големите данни (Big Data). На базата на сравнително изучаване на проблемните области и научните изследвания за над 250 години, това развитие може да се обособи в четири основни периода, както следва:

• Първи период – от средата на XVIII век до края на Първата световна война – първи стъпки на анализа.

• Втори период – от края на Първата световна война до средата на 80-те години на XX век – разширяване и задълбочаване на анализа.

• Трети период – от средата на 80-те години на XX век до края на XX век – систематизиране на научните изследвания.

• Четвърти период – от началото на XXI век – бум на изследванията с помощта на алгоритмизацията, изчислителната техника, интернет и големите данни.

В настоящия материал ще разгледаме първия период на това развитие, когато се появяват първите научни изследвания по въпроса и се набелязват основните направления за извършване на статистически анализ в среда, съдържаща екстремални или необичайни значения на статистическите признаци.

2. Изложение

Първият период обхваща най-ранната история на научните изследвания на екстремалните значения. Той започва през средата на XVIII век и продължава приблизително до началото на Първата световна война. През този период за първи път се обръща внимание на наблюденията, които се отклоняват твърде много от останалите, и възниква напълно резонният въпрос как да бъдат третирани те, за да не се компрометират резултатите от последващия количествен анализ. Първоначално това става в областта на астрономията, където е възможно да се получат повтарящи се измервания на едни и същи обекти, и по този начин – да се формира съвкупност от еднородни наблюдения.

Първият случай на документирано изследване на екстремални значения е установен през 1757 г. в работите на **R. Boscovich**

(Boscovich, 1757). Той защитава тезата, че подобни наблюдения трябва да се премахват и да не се вземат под внимание при провеждането на анализ. При определяне на еклиптиката на Земята на основата на 10 наблюдения, той премахва две от тях, тъй като ги определя за екстремални. Използва само останалите 8, от които изчислява средна величина.

От този момент започва и дискусията дали наблюдения да се премахват или не на базата на тяхната необичайност – когато са твърде големи или твърде малки. Освен **Boscovich**, позицията за отстраняването на наблюденията се подържа и от **Legendre** (Legendre, 1805), който препоръчва премахването им, ако отклоненията им имат големина, която се преценява като недопустима. На противоположно мнение е **Bernoulli** (Bernoulli, 1777), който не приема наблюденията да се отхвърлят на базата на тяхната различност. Вместо това отхвърлянето трябва да се обосновава с конкретиката на самото наблюдение – ако е налице някакъв инцидент или причина то да не се приема, но това да се реши преди да бъде сравнено с останалите, а не след това. В противен случай наблюдението трябва да се използва, без значение колко различно изглежда. Позицията на **Bessel** и **Baeuer** (Bessel & Baeuer, 1838) е сходна – не бива да се премахват наблюдения, дори и да са с необичайно големи отклонения, нито пък да се намалява влиянието им чрез използването на тегла. Обратно – на всички наблюдения трябва да се позволи да допринесат за крайния резултат.

По този начин при решаването на вече установения проблем с наличието на екстремални значения се формират последователно две направления. Първото, което можем да определим като **идентификация** („***detection***“), е свързано с приложението на тестове, чрез които да се откриват екстремалните значения, за да бъдат елиминирани от последващия анализ. Второто е свързано с разработването на нови, **устойчиви методи за оценка** („***robust estimation***“), които да позволят да се извлича информацията от съвкупността без да се допусне прекомерните грешки да влошат качеството на резултатите.

Първият тест за определяне дали едно значение е екстремално (респективно, дали да се отхвърли или не) е предложен през 1852 г. от американския математик **B. Peirce** (Peirce, 1852), (Peirce, 1878). Наречен е „**Критерий на Peirce**“ („**Peirce's Criterion**“) и се основава на вероятностно съотношение, отразяващо възможността да се допуснат определен брой грешки в ред от данни с фиксирана дължина. **Winlock** (Winlock, 1856) подлага на анализ **Критерия на Peirce** и стига до заключението, че е коректен и подходящ за използване при анализа на

данни с екстремални значения, а **Gould** (Gould, 1855) съставя таблици, които улесняват приложението му.

По-късно **Chauvenet** (Chauvenet, 1876) предлага тест за отхвърляне на единично наблюдение, на базата на вероятността за реализирането на грешка с подобна големина, като не обвързва процедурата с конкретна форма на вероятностното разпределение на грешките. **Stone** (Stone, 1868), (Stone, 1873) предлага тест за отхвърляне на повече от едно наблюдение, като въвежда понятието „**модул на небрежност**“ („***modulus of carelessness***“), измерващо според него средния брой на наблюденията, при които се допуска една грешка.

Glaisher (Glaisher, 1873) (Glaisher, 1874) предлага методология за итеративна оценка на средната величина в присъствието на екстремални значения. Два са основните момента в неговите разработки, които представляват новости за времето си. На първо място, той за първи път разглежда концептуалния въпрос за възможността наблюденията да имат различни вероятностни разпределения или да произхождат от съвкупности с различни параметри. На второ място, той предлага да не се извършва просто отхвърляне или приемане на екстремалното значение, а да се използват всички наблюдения, но като се претеглят по определен начин.

Newcomb (Newcomb, 1886) подлага на критика **Критерия на Peirce**, като отчита, че при различните наблюдатели вероятността за грешка също е различна, както и че не се взема под внимание наличната предварителна информация за възможна грешка, а самата грешка се дефинира само според отношението ѝ спрямо останалите наблюдения. **Newcomb**, както и **Glaisher**, също разработва итеративна схема за претегляне на оценките на параметрите на съвкупността.

Wright (Wright, 1884) предлага процедура, при която се отхвърля всяко значение, ако надвишава три пъти стандартното отклонение или пет пъти – вероятната грешка. По-късно **Wright** и **Hayford** (Wright & Hayford, 1906) разработват модификация на тази процедура, при която се препоръчва да се изследва внимателно всяко наблюдение, за което отклонението надвишава три и половина пъти вероятната грешка, и да се отстранява то от анализа, ако се появи съмнение относно условията, които са съпътствали неговата регистрация. **Goodwin** (Goodwin, 1913) предлага процедура за отстраняване на екстремално наблюдение на базата на оценки на средната величина и стандартното отклонение, изчислени на основата на редуцирана съвкупност, от която е изключено екстремалното значение.

С натрупването на научни изследвания се извършват и първите критични анализи на проблематиката, които дават възможност да се отсеят плодотворните идеи и да се насочат научните търсения в областите, обещаващи полезни резултати. Разработените тестове са подложени на критика, понякога и неоснователна, свързана основно с липсата на теоретична обосновка – наричани са „**неформални**“ („***informal***“ или „***ad hoc***“) тестове, които нямат универсална приложимост (Barnett & Lewis, 1978, стр. 18) или дори „**чудновати**“ („***bizarre***“) (Barnett & Lewis, 1978, стр. 19).

Например, **Airy** (Airy, 1856) (Airy, 1861) напълно отхвърля **Критерия на Peirce**. Според него, не може и не бива да се установява правило за отхвърлянето на наблюдение, което е необичайно, само на базата на това, че то е необичайно. Колкото и да е необичайно едно наблюдение, то все пак е възможно и не бива да се дава предпочитание на някои наблюдения за сметка на други, освен ако не са налице някакви причини за подобни големи грешки. Позицията, която заема **Airy**, стига до крайност – отрича се премахването на наблюдения изобщо и се отхвърля изцяло теорията за нормалното разпределение на грешките.

Saunders (Saunders, 1903) отбелязва, че **Критерият на Peirce** много рядко се прилага на практика, но подкрепя становището, че изследователите на базата на своята индивидуална преценка трябва да обмислят дали да отхвърлят тези наблюдения, които надвишават пет пъти вероятната грешка.

Edgeworth (Edgeworth, 1887) анализира три различни сценария за отдалечени значения чрез симулации по метода „Монте Карло“. На тази основа извършва сравнителен анализ на тестовете, предложени от **Peirce**, **Chauvenet** и **Stone**, както и на методите за претегляне на **Glaisher** и **Newcomb**. Заключението му е, че тестовете на **Peirce** и **Chauvenet**, са твърде песимистични, методът на **Stone** е коректен, а методът на **Newcomb** превъзхожда останалите и използването му се препоръчва. Изводите на **Edgeworth** устояват на проверката на времето, свидетелство за което е фактът, че един от най-често използваните в практиката устойчиви методи за оценка – препоръчаният от **Huber** „***M-estimator***“, всъщност е вариация на претеглянето, предложено от **Newcomb**.

Заключение (Изводи)

Първите статистически методи за анализ на отдалечените наблюдения („*outliers*“) възникват преди повече от 250 години. Още от самото начало изследванията се групират в две насоки: първото направление свързано с откриване на отдалечените наблюдения, а второто – свързано с подобряване качеството на статистическите оценки при наличие на отдалечени наблюдения в наличните данни.

Появяват се първите тестове за проверка дали едно наблюдение е отдалечено или не, разработват се процедури за устойчиви оценки („*robust methods*“), извършва се сравнителен анализ на отделните тестове и техники, в това число и с помощта на симулационни методи.

Може да се направи общият извод, че още в първия период на развитие на анализа на отдалечените наблюдения („*outliers*“) се полагат основите за неговата бъдеща еволюция, като се набелязват основните проблемни области и се предлагат възможни решения.

ЛИТЕРАТУРА

Airy, G. B. (1856). Letter from Professor Airy, Astronomer Royal, to the Editor. Astronomical Journal(90), 137-138.

Airy, G. B. (1861). On the Algebraical and Numerical Theory of Errors of Observations and the Combinations of Observations. London: MacMillan.

Barnett, V., & Lewis, T. (1978). Outliers in Statistical Data. Chichester: Wiley.

Bernoulli, D. (1777). Dijudicatio maxime probabilis plurum observationum discrepantum atque verisimillima induction inde formanda. Acta Academiae Scientiorum Petropolitanae, 3-33.

Bessel, F. W., & Baeuer, J. J. (1838). Gradmessung in Ostpreussen un ihre Verbundung mit Preussischen und Russischen Dreiecksketten. Berlin.

Boscovich, R. J. (1757). De litteraria expeditione per pontificiam ditionem, et synopsis amplioris operis, ac habentur plura ejus ex exemplaria etiam sensorum impressa. Bononiensi Scientiarum et Artum Instuto Atque Academia Comentarii(4), 353-396.

Chauvenet, W. (1876). A Manual of Spherical and Practical Astronomy. Philadelphia: J.B. Lippincott.

Edgeworth, F. Y. (1887). On Discordant Observations. Philisophical Magazine, Ser. 5(23), 364-375.

Glaisher, J. W. (1873). On the Rejection of Discordant Observations. Monthly Notices of the Royal Astronomical Society(33), 391-402.
Glaisher, J. W. (1874). Note on a Paper by Mr. Stone 'On the Rejection of Discordant Observations'. Monthly Notices of the Royal Astronomical Society(34), 251.
Goodwin, H. M. (1913). Elements of the Precision of Measurement and Graphical Methods. New York: McGraw-Hill.
Gould, B. A. (1855). On Peirce's Criterion for the Rejection of Doubtful Observations, With Tables for Facilitating Its Application. Astronomical Journal(6), 81-83.
Legendre, A. M. (1805). Nouvelles Methodes pour la Determination des Orbites des Cometes. Paris: Courcier.
Newcomb, S. (1886). A Generalized Theory of the Combination of Observations so as to Obtain the Best Result. American Journal of Mathematics, 343-366.
Peirce, B. (1852). Criterion for the rejection of doubtful observations. Astronomical Journal(2), 161-163.
Peirce, B. (1878). On Peirce's Criterion. Proceedings of the American Academy of Arts and Science, New Series(5), 348-351.
Saunders, S. A. (1903). Note on the Use of Peirce's Criterion for the Rejection of Doubtful Observations. Monthly Notices of the Royal Astonomical Society(63), 432-436.
Stone, E. J. (1868). On the Rejection of Discordant Observations. Monthly Notices of the Royal Astronomical Society(28), 165-168.
Stone, E. J. (1873). On the Rejection of Discordant Observations. Monthly Notices of the Royal Astronomical Society(34), 9-15.
Winlock, J. (1856). On Professor Airy's objection to Peirce's criterion. Astronomical Journal(4), 145-147.
Wright, T. W. (1884). A treatise on the Adjustment of Observations by the Method of Least Squares. New York: Van Nostrand.
Wright, T. W., & Hayford, J. F. (1906). Adjustment of Observations. New York: Van Nostrand.

ОЦЕНКА НА ДОСТЪПА ДО ИНТЕРНЕТ В ДЕЙНОСТТА НА ПРЕДПРИЯТИЯТА

Доц. д-р Маргарита Шопова
Катедра „Математика и статистика“,
Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов,
m.shopova@uni-svishtov.bg

Резюме: *Критерий за функциониращо информационно общество и в същото време – предпоставки за прилагането на ИКТ в предприятията, е осигуряването на достъп до интернет. Формирането на обективна оценка за състоянието и перспективите в използването на ИКТ в предприятията е изследвано чрез показателя „достъп на предприятията до интернет“. Той се характеризира чрез относителния им дял от всички предприятия, формиращи генералната съвкупност. Изведени са закономерности за предприятията в България за периода 2004-2018 г. – общо и по признакът „големина на предприятието“. Извършен е сравнителен анализ със средните равнища на изследвания показател в ЕС по признака „основна икономическа дейност на предприятието“.*

Ключови думи*: достъп до интернет, информационни и комуникационни технологии, анализ на динамика.*

JEL: *C10, C82, O30.*

AN ASSESSMENT OF INTERNET ACCESS IN ENTERPRISES' ACTIVITIES

Assoc. Prof. Margarita Shopova, PhD,
Department of Mathematics and Statistics,
D. A. Tsenov Academy of Economics – Svishtov,
m.shopova@uni-svishtov.bg

Abstract: *A criterion for a functioning information society and, at the same time, a prerequisite for the ICT implementation in enterprises is the provision of internet access. The formation of an objective assessment of the status and perspectives of ICT use in enterprises has been examined by the Enterprise Access to the Internet Indicator. It is characterised by their relative share of all enterprises forming the general aggregate. Regularities for enterprises in Bulgaria for the period 2004-2018, in general and on the basis of the size of the enterprise, are derived. It is carried out a comparative analysis with the average levels of the examined indicator across the EU on the basis of 'the main economic activity of the enterprise'.*

Key words*: internet access, information and communication technologies, times series analysis.*

JEL: *C10, C82, O30.*

1. Въведение

Цифровизацията на бизнеса, която съпътства развитието му в информационното общество, позволява използване на ИКТ приложения за оптимизиране на управлението, познаване и внедряване на най-новите материали, технологии и знания, осъществяване на лесна и навременна комуникация с клиенти и партньори, разширяване и обогатяване на формите на търговски връзки и т. н. За успешната реализация на тези дейности предприятията все повече се нуждаят от високоскоростен, непрекъснат и надежден достъп до интернет. Това обуславя необходимостта от изследване и оценяване на достъпа и свързаността към интернет в дейността на предприятията.

Обект на изследване в доклада е достъпът до интернет на предприятията с 10 и повече заети лица в България. **Цел** на доклада е чрез описателен статистически анализ да се установят закономерностите и тенденциите в достъпа до интернет както общо за предприятията, така и според големината или икономическата дейност на предприятията за периода 2004-2018 г.

2. Информационно осигуряване на статистическия анализ

Източник на данните е изследването „Използване на ИКТ и е-търговия в предприятията“. В България то се осъществява от 2004 г. съгласно единна методология на Евростат (Methodological manual for statistics on the Information Society. Part I - ICT usage and e-commerce in enterprises, 2017).

Изследването „Използване на ИКТ и е-търговия в предприятията“ е извадково. В генералната съвкупност са включени всички икономически активни нефинансови предприятия в страната с 10 и повече заети лица. Информацията за използване на ИКТ в предприятията в България се набира чрез анкетна карта онлайн или чрез лично интервю. Формират се няколко модула. Една част от тях участват във всички проучвания, като разликите са в броя на включените въпроси и детайлизирането на проблема чрез тях. Друга част от модулите се променят, в зависимост от специфичните цели за конкретната година или технологичните промени и нововъведения в ИКТ, с които е необходимо да се разшири предметът на изследването.

Формирането на обективна оценка за състоянието и перспективите в използването на ИКТ в предприятията може да се изследва чрез показателя *„достъп на предприятията до интернет“*. Като абсолютна

величина той представя броя на предприятията с 10 и повече заети лица, които имат достъп до интернет – общо и по признака големина на предприятието. В проценти се характеризира относителният дял на предприятията с достъп до интернет от генералната съвкупност на предприятията с 10 и повече заети лица. Особеност на показателя като относителна величина е наличието на „праг на насищане“ – 100%. Признакът „големина на предприятието“ е с три значения: *малки* предприятия – броят на заетите е от 10 до 49, *средни* предприятия – от 50 до 249 заети лица, *големи* предприятия – 250 и повече заети лица.

За статистическия анализ са използвани официални данни, налични на интернет сайтовете на Националния статистически институт и Евростат (ICT usage in enterprises - Internet access). Когато изследваните показатели са представени чрез относителни дялове, значенията им са изчислени на база на генералната съвкупност от предприятия, респ. от предприятията от съответната група.

3. Описателен анализ на достъпа на предприятията до интернет по признака „големина на предприятието“

Използването на възможностите на глобални мрежи е необходимо за поддържането на високо ниво и непрекъснатото актуализиране на прилаганите ИКТ в предприятието, както и за осигуряването на съвременна връзка с останалите икономически агенти. В относителния дял на предприятията с **достъп до интернет** за периода 2004-2018 г. могат да се отбележат някои закономерности (таблица 1). Налице са ***тенденции към нарастване на относителния дял на предприятията с достъп до интернет.*** От 61,8%, за 15-годишния период, предприятията с достъп до интернет са се увеличили с 32,8 процентни пункта.

Тъй като от 2004 г. до 2008 г. нарастването на относителните дялове е по-бързо, отколкото след 2008 г., в рамките на периода 2004 – 2018 г. биха могли да се обособят **два подпериода** с граница 2008 г. По-бавното нарастване на относителните дялове през втория период може да се обясни с приближаването на абсолютния максимум (100%) на изследвания показател – колкото равнището е по-близо до него, толкова скоростта на нарастване на значенията на показателя намалява.

Най-високи равнища на достъп до интернет се наблюдават за големите предприятия (колона 4 на таблица 1). За тях относителните дялове са над 93%, достигайки 100% още през 2017 г. Средното значение за целия период е 98,1%. Недостатъчно са обезпечени с достъп до интернет малките предприятия – в началото на изследвания

период нивото е 57-58% като до 2017 г. е под 90% и едва след това се повишава и задържа на 93,7%. Тези резултати са логично следствие на различните възможности, които имат предприятията за инвестиции и иновации, включително за достъп до интернет.

Таблица 1.

Относителен дял на предприятията в България с достъп до интернет за периода 2004-2018 г.

(%)

Години	Общо	Малки предприятия	Средни предприятия	Големи предприятия
a	*1*	*2*	*3*	*4*
2004	61,8	57,1	76,7	93,9
2005	62,6	58,5	78,1	93,2
2006	74,8	71,4	86,7	96,0
2007	74,9	70,4	92,3	97,7
2008	83,5	80,5	94,9	97,4
2009	83,9	80,7	94,5	98,6
2010	85,1	82,5	96,3	98,8
2011	86,9	84,7	96,2	99,7
2012	87,4	85,7	94,5	98,3
2013	89,1	87,4	95,8	99,1
2014	91,2	89,9	97,0	99,5
2015	91,3	89,8	98,0	99,7
2016	91,3	89,7	98,4	99,8
2017	94,6	93,7	98,5	100,0
2018	94,6	93,7	98,5	100,0

Източник: (Информационно общество. Използване на ИКТ от предприятията, n.d.)

Положителна тенденция е намаляването на различията между малките, средните и големите предприятия относно свързаността им с интернет. Разликата от почти 37 процентни пункта на относителните дялове на големите и малките предприятия с достъп до интернет през 2004 г. е намалена на 6,3 процентни пункта в края на периода. През 2018 г. относителният дял на средните предприятия с достъп до интернет е само с 1,5 процентни пункта е по-малък, отколкото е този показател при големите предприятия. Независимо от високите относителни дялове на средните и големите предприятия с достъп

до интернет, които се регистрират през последните години, по наблюдавания показател ***България е все още под средното равнище за ЕС***, което след 2014 г. е вече над 97%. (Digital economy and society, н.д.).

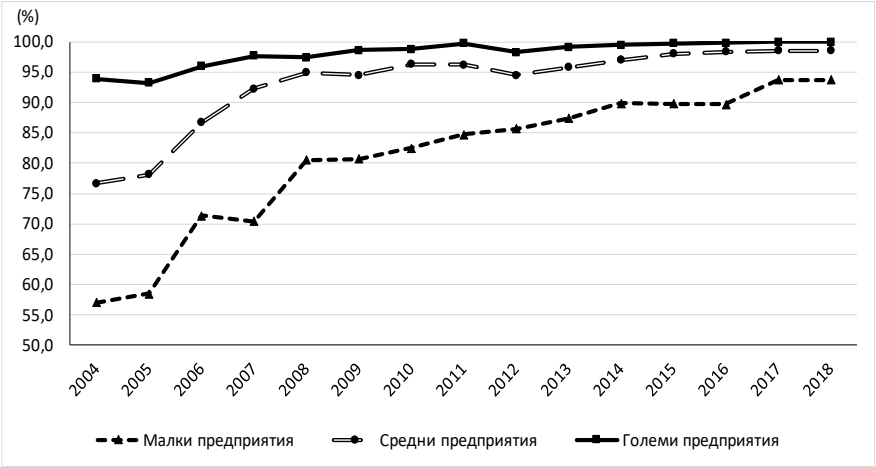

Фигура 1. Динамика на относителния дял на предприятията в България с достъп до интернет за периода 2004-2018 г.

Малките предприятия са над 80% от предприятията, с което имат определящо положение в структурата по големина на предприятието. Поради това се откриват сходни черти в динамиката на показателя за достъп до интернет общо за всички предприятия и за групата на малките сред тях. В динамичния ред за относителния дял на големите предприятия с достъп до интернет се наблюдава устойчивост през целия изследван период (фиг. 1). При средните предприятия подобна закономерност е налице от 2008 г.

Таблица 2

*Средни темпове на растеж на относителния дял на предприятията в България с достъп до интернет за периода 2004–*2018 г.

Периоди	Малки предприятия	Средни предприятия	Големи предприятия
I период 2004-2008	109,1	106,1	101,2
II период 2008-2018	101,6	100,5	100,2
2004-2018	103,2	101,5	100,4

Възходящата тенденция на относителните дялове на предприятията с достъп до интернет е характеризирана чрез средните темпове на растеж на съответните динамични редове (таблица 2). Значенията над 100% на всички темпове доказват нарастване на показателя.

Най-силни са промените на относителния дял на малките предприятия с достъп до Интернет – общ прираст от 3,2%, като през първия период се регистрира рекорден прираст от 9,1%. Най-плавно се увеличава относителният дял при големите предприятия – общият темп на прираст е 0,4% и има несъществена разлика за двете части на изследвания период. Резултатите от таблица 1 – по-високи темпове на растеж за 2004 - 2008 г., отколкото за 2008 – 2018 г. потвърждават основанието за обособяване на два периода в динамиката на разглеждания показател. По-бавното нарастване на относителните дялове през втория период може да се обясни с приближаването на прага на насищане – колкото равнището е по-близо до него, толкова скоростта на нарастване на значенията на показателя намалява.

4. Сравнителен анализ между България и ЕС на достъпа до интернет според икономическата дейност на предприятията

Този аспект на анализа допълва изводите за състоянието и възможностите за прилагане на ИКТ. Необходимите данни са представени на фиг. 2. Положителна оценка за изградената инфраструктура в България е обстоятелството, че през 2018 г. повече от 94% от предприятията във всички сектори, с изключение на сектор „Административни и спомагателни дейности“, имат осигурен достъп до Интернет.

През 2010 г. единствено секторът „Професионални дейности и научни изследвания“ отбелязва равнище на изследвания показател за България, еднакво със средноевропейското. За повечето от останалите сектори предприятията с достъп до интернет в България са между 8 и 17 процентни пункта по-малко отколкото тези в Европейския съюз. Малки различия се наблюдават за високотехнологичните сектори „ИКТ“ и „Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения“.

Изоставането на България спрямо ЕС в относителния дял на предприятията с достъп до интернет се „стопява“ и дори се констатира изпреварване през 2018 г. в някои икономически сектори. Средното различие през 2010 г. е 7,1 процентни пункта, докато през 2018 г. то е

само 1,9 процентни пункта. Например, предприятията от сектор „Административни и спомагателни дейности“ в България, свързани с интернет през 2010 г., са със 17 процентни пункта по-малко от тези в ЕС. През 2018 г. това различие е вече 5 процентни пункта. Така за България секторът отбелязва най-голям напредък спрямо 2010 г. с рекордния темп на прираст за изследвания показател 18,2% за периода 2010–2018 г.

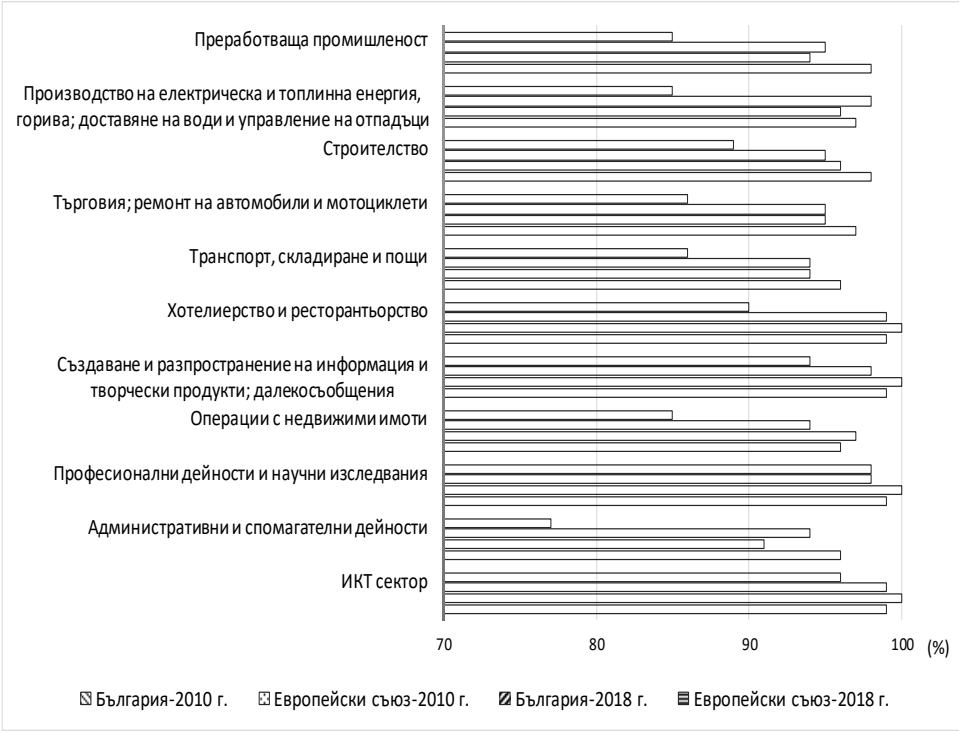

Фигура 2. Динамика на относителния дял на предприятията с достъп до интернет в България и в Европейския съюз през периода 2010-2018 г. по икономически дейности

Източник на данните: (ICT usage in enterprises - Internet access)

Продължаващите процеси на развитие на инфраструктурата и по-високата скорост на извършваните промени способстват през 2018 г. различията между България и ЕС в останалите сектори да намалеят до 1-2 процентни пункта. Нещо повече, в пет сектора относителните дялове на българските предприятия с достъп до интернет са по-големи от тези за ЕС. Достъп до интернет имат всички предприятия в четири от тях – „ИКТ“, „Професионални дейности и научни изследвания“,

„Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения“, „Хотелиерство и ресторантьорство“.

Заключение

В резултат на извършения статистически анализ се установява непрекъснато нарастване на относителния дял на предприятията с достъп до интернет както общо за страната, така и по големина на предприятието. Положителна тенденция е намаляването на различията между малките, средните и големите предприятия относно свързаността им с интернет. Непрекъснатото подобряване на инфраструктурата и високата скорост на извършваните промени в България са предпоставка относителните дялове на предприятията с достъп до интернет, изследвани по признака „икономическа дейност“, да доближават средните европейски равнища, а във високотехнологичните сектори дори да ги надвишават.

ЛИТЕРАТУРА

Национална програма „Цифрова България 2025“. (2018). Изтеглено на 10.12.2019 от Портал за обществени консултации: http://www.strategy.bg/PublicConsultations/View.aspx?@lang=bg-BG&Id=3399

Digital economy and society. (н.д.). Изтеглено на 20.10.2019 от Eurostat: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=isoc_bde15ag&lang=en

ICT usage in enterprises - Internet access. (n.d.). Retrieved 31.10.2019, from Eurostat: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=isoc_ci_in_en2&lang=en

Methodological manual for statistics on the Information Society. Part I - ICT usage and e-commerce in enterprises. (2017, December). Retrieved from Eurostat: http://ec.europa.eu/eurostat/web/digital-economy-and-society/methodology

Информационно общество. Използване на ИКТ от предприятията. (н.д.). Изтеглено на 31.10.2019 от Национален статистически институт: http://www.nsi.bg/

СТОПАНСКИ СЧЕТОВОДЕН АНАЛИЗ НА ЕФЕКТИВНОСТТА И ФИНАНСОВАТА СТАБИЛНОСТ НА ПРЕДПРИЯТИЕТО

Доц. д-р Марко Тимчев
Катедра „Счетоводство и анализ“, УНСС,
m.timchev@abv.bg

Резюме: *Резюме: В доклада са предложени модели за усъвършенстване на наукометрията, методологията и организацията на счетоводния бизнес анализ на предприятието. Изследвани са методологични проблеми и модели за анализ на ключови показатели, характеризиращи дейността, финансовата стабилност и конкурентоспособността. Представен е концентричен модел „Счетоводен бизнес анализ в балансирана система от показатели” с възможности за пазарно позициониране (SWOT – Analysis), анализ на риска (Z-Score Analysis) и анализ на конкурентоспособността*

Ключови думи: *анализ, счетоводство, балансирана система, интегрирано отчитане.*

JEL: *M 40.*

ECONOMIC ACCOUNTING ANALYSIS OF THE EFFECTIVENESS AND FINANCIAL STABILITY OF ENTERPRISES

Assoc. Prof. Marko Timchev, PhD,
Department of Accountancy and Analysis, UNWE

Abstract: *In the paper proposes models for improving the scientometry, methodology and organization of accounting business analysis of the enterprise. Methodological problems of information capacity, individual dynamics and models for the analysis of the key indicators characterizing the activity, financial stability and competitiveness of the enterprise are investigated. A concentric “Accounting Business Analysis in a Balanced Scorecard” model with market positioning (SWOT), Z-Score Analysis and competitiveness analysis are presented.*

Keywords*: analysis, accounting analysis, balanced system, key indicators, accounting, integrated reporting.*

JEL: *M 40.*

1. Въведение

Традиционната система за комплексен анализ не съответства на съвремените бизнес реалности. Необходимо е интегриране на стопанския счетоводен анализ на предприятието (ССА) в ефективни управленски конфигурации и системи. Подсистемите на ССА трябва да се интегрират в хоризонтален, вертикален, ситуационен и интегрален аспект. Необходимо е прецизиране на метода на ССА. Подходите - индукция, дедукция, традукция, анализ и синтез трябва да се координират с икономическата интуиция. Необходимо е интегриране на ССА в профила и бизнес метриката на балансираната система от показатели *«Balanced Scorecard » (BSc).* Възможностите на ССА нараствт, ако в методологията на стратегическия анализ се имплементира метода *„SWOT – Analysis”* - позициониране на предприятието в пазарното пространство. Нараства значението на анализа на антикризистия потенциал посредством оценка на риска от финансова дестабилизация и несъстоятелност.

2. Насоки за усъвършенстане на наукометричната рамка и методологията на стопанския счетоводен анализ на предприяятието

Стопанският счетоводен анализ е специфична функция на управлението, методология и наука. Във функционален аспект ССА е иманентен на основните функции на управлението: бюджетиране, отчитане, контрол, мотивиране и регулиране. Наукометричната рамка на ССА се базира на параметрите: предмет, обект и метод.

1. Предмет на ССА на предприятието са микроикономическите, финансовите, счетоводните и бизнес процесите, свързани с трансформациите на капитала във фазите на маркетинговата, инвестиционната, оперативната, търговската и финансовата дейност на предприятието. Обектът на ССА обхваща микроикономиката, активите, капиталите, капацитета и дейността на предприятието. Методът на ССА, от философско-епистемологична гл.т., е система от способи, позиционирана между предмета и обекта.

2. Динамичната, конкурентна и рискова пазарна среда предполага усъвършенстване на видовете ССА: предварителен, оперативен, текущ, последващ и ситуационен. Видовете анализ трябва да се интегрират в хоризонтален, вертикален и интегрален аспект в единна методическа система. Методиката на ССА е ориентирана към пазарните

позиции, оперативната дейност и финансовата стабилност на предприятието. Научният метод на ССА се базира на философско-гносеологичните принципи: анализ, синтез, индукция и дедукция.

3. Към показателите от системата на ССА трябва да се прилага критерий за оптимален капацитет и оптимално информационно съдържание. Теорията и методологията на счетоводството и стопанския счетоводен анализ показват, че бизнес индикаторите имат различно информационно съдържание в отделните моменти от логистичния цикъл на дейността на предприятието. Връзката между информационното съдържание на показателите и темпоралния хоризонт се описва от следния функционален модел:

$$Vip = f(t, q) \qquad (1)$$

Където:

Vip - количество информация в *i – я* показател в момента за анализ;

t – времеви хоризонт на дейността и логистичния цикъл;

q- количество информация за единица време от времевия хоризонт.

Голяма част от счетоводните показатели придобиват оптимално информационно съдържание след пълен счетоводно-информационен цикъл. Методологията и организацията на ССА се базира на комплексен, системен, стопански, счетоводен и финансов подход. Балансираната система от показатели за анализ предполага интегриране на финансови и нефинансови показатели в четири базисни перспективи (Таблица 1).

4. Необходимо е конфигуриране на ССА в специфичния дизайн на балансираната система от показатели за ефективност.

5.Възможностите на ССА нарастват когато в инструментариума на стратегическия ССА анализ се интегрира методологията *„SWOT-Analysis”*. Това позволява позициониране и ориентация на предприятието спрямо конкурентите в пазарното пространство. Интегрирането на ССА в балансирана система от показатели разширява обхвата на изследване на дейността на бизнес организацията. Стратегическата карта за ССА в балансирана система включва следните групи показатели и ключови индикатори (Таблица 1):

Таблица 1

Стратегическа карта за ССА

Перспективи	**Групи бизнес индикатори**
Финанси	Показатели за анализ на финансовата стратегия, финансовата стабилност и риска.
Маркетинг и клиенти	Показатели за анализ на маркетинговата стратегия и конкурентоспособността.
Вътрешни процеси	Показатели за анализ на доставни, оперативно-производствени, търговски, иновационни и информационни процеси.
Обучение и развитие	Показатели за анализ на трудовите ресурси и човешкия капитал

6. Балансираната система за анализ е отворена към методологията за управленски анализ и оценка и конкурентоспособността на продукцията и предприятието.

Анализът на конкурентоспособността в рамките на балансираната система *„Accounting Busines Analysis”* може да се реализира посредстом клъстерен метод. Конкуриращите се предприятия се третират като точки от n – мерното пространство. Последователно се определя условното разстояние между всяко конкуриращо се предприятие и водещото предприятие – „еталон”. Може да се определи показател - “Индикатор за конкурентоспособност” - *Ic***:**

$$Ic = 1 : (1+Ret) \qquad (2)$$

$$Ic(cp) = \sum(Ici) : n \qquad (3)$$

Където:

Ic – индивидуален коефициент на конкурентодподобност на анализирания обект;

Ic(cp) – среден коефициент на конкурентоспособност;

Ret - условно математическо отстояние до анализирания обект – „еталон”, притежаващ най-добрите параметри (определящи го като водещ в конкуренцията);

Ici – индивидуален коефициент на конкурентспособност на и-то предприятие (*ABC* - център на отговорност);

n – брой предприятия (ABC - центрове на отговорност);

Интегрирането на стопанския счетоводен анализ и балансираната система от показатели в конфигурацията на концентричен модел (Фиг.1) дава възможност за ефективно управление на стратегията на бизнес организацията.

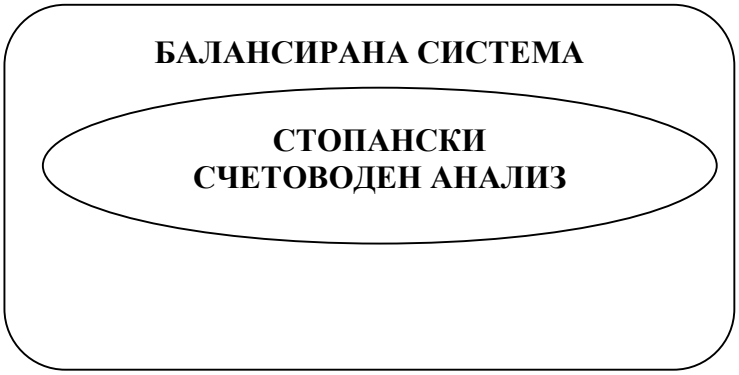

Фигура 1. Стопански счетоводен анализ в балансирана система

Съвременните икономически и бизнес реалности поставят значителни предизвикателства пред ССА. На тях може да се отговори с усъвършенстване на анализа както в методологичен, така и в практико-приложен аспект.

Необходимо е усъвършенстване на методологията за счетоводен анализ на финансовата стабилност и риска от несъстоятелност на предприятието. Дискриминантният анализ на финансовата стабилност се ориентира към перспектива „Финанси“ на балансираната система от показатели (Вж. Таблица 1). Базисният модел за дискриминантен анализ на Едуард Алтман (САЩ) обхваща следните групи счетоводно-балансови съотношения:

1) Съотношения за ликвидност - Liquidity Ratios;
2) Съотношения за структура на капитала - Gearing Ratios;
3) Съотношения за разходи (себестойност) - приходи – Cost - Income Ratios;
4) Съотношения за ефективност – Profitability and Efficiency Rratios

Моделът за оценка на риска от дестабилизация и несъстоятелност има следния аналитичен вид:

$$Z = 0{,}012X1 + 0{,}014X2 + 0{,}033X3 + 0{,}006X4 + 0{,}999X5 \quad (4)$$

Където:

X1 - отношение на собствените краткотрайни активи към общата величина на активите;

X2 - отношение на неразпределената печалба към общата величина на активите;

X3 - отношение на брутната печалба, преди данъци, такси и лихви (EBIT) към общата величина на активите;

X4 - отношение на пазарната стойност на акциите (финансовите активи) към балансовата стойност на привлечения капитал (Total Debts*)*;

X5 - отношение на нетните приходи от продажби (Net Sales*)* към общата величина на активите.

Предприятията, характеризиращи се със *„Z-Score"* параметри, равни на или по-високи от 2,99, се третират като «финансово стабилни», а бизнес организациите чийто *„Z-Score"* параметри са по-малки от 1,81 се отличават с висока степен на риск от несъстоятелност („финансов срив"). Възприета е оптимална точка минимум равна на 2,675.

Съществено значение за анализа на риска и ефективността в балансираната система - направление „Вътрешни процеси" (Вж. Таблица 1) има счетоводният показател „Себестойност на 100 лв. продукция (приходи)".

Показателят себестойност *себестойност* (*CP* – Cost Price) *на 100 лв. продукция* представлява отношение на себестойността на продукцията (основни и допълнителни разходи) към стойността на продукцията по продажни цени без данък върху добавената стойност:

$$\boldsymbol{CP100} = \frac{\sum(\boldsymbol{Q} \times \boldsymbol{FCP_i})}{\sum(\boldsymbol{Q} \times \overline{\boldsymbol{P_i}})} \times \boldsymbol{100}\,, \qquad (5)$$

Където:

*CP*100 - себестойност на 100 лв. продукция;

CP - себестойност на продукцията ;

PRD - стойност на продукцията по цени без данък върху добавената стойност;

Q - физически обем и асортиментна структура на продукцията;

FCP_i - себестойност на единица изделие от съответния вид;

$\overline{\boldsymbol{P}}_i$ - средна продажна цена на единица изделие без данък върху добавената стойност.

Себестойността на 100 лв. продукция е ключов индикатор за анализ на ефективността. Функционалната зависимост между себестойността на 100 лв. продукция и рентабилността на продукцията (*POP – Profitability of Production*) може да се представи посредством следните детерминирани модели:

$$\boldsymbol{CP100 + POP = \frac{CP}{PRD} x\ 100 + \frac{Prf}{PRD} x\ 100 = 100\%} \quad (6)$$

$$\boldsymbol{POP = 100\% - CP100}. \quad (7)$$

Счетоводният анализ на себестойността на 100 лв. продукция може да се развие в посока на основните, допълнителните, променливите и постоянните разходи за дейността (общо и по статии на калкулацията). На базата на детерминирано моделиране могат да бъдат предложени следните многопараметрични модели:

$$\boldsymbol{CP100 = \frac{\sum(Q^{STR} x\ VE_i)+CE}{\sum(Q^{STR} x\ P_i)} x\ 100} \quad (8)$$

$$\boldsymbol{CP100 = \frac{\sum(VE+FE)}{\sum(Q^{STR} x\ P_i)} x\ 100}, \quad (9)$$

Където:

Q и *STR* - физически обем и асортиментна структура на продукцията;

$\boldsymbol{VE_i}$ и $\boldsymbol{P_i}$ - променливи разходи и средна цена на единица изделие;

CE и *FE* – условно постоянни разходи.

Счетоводният анализ на себестойността на 100 лв. нетни приходи от продажби може да се развие посредством функционален модел, включващ основните и допълнителни разходи за дейността, вкл. и по статии на калкулацията:

$$\boldsymbol{CP100 = \frac{CP}{ISLS} x\ 100 = \frac{OE+ESLS+ADE}{ISLS} x\ 100}, \quad (10)$$

Където:

OE - разходи за основна дейност;

ESLS - разходи по продажби;

ADE - административни разходи;

ISLS - приходи от продажби на продукция.

Функционалната зависимост между показателите себестойността на 100 лв. продукция, нетни приходи от прозажби и финансов резултат (печалба/загуба) на предприятието може да се формализира посредством следния модел:

$$\boldsymbol{Prf(LS)} = \frac{\boldsymbol{ISLS} \text{ x } (\boldsymbol{100 - CP100})}{\boldsymbol{100}}, (11)$$

Където:
Prf (LS) - финансов резултат (печалба/загуба);
ISLS - приходи от продажби;
*CP*100 - себестойност на 100 лв. приходи.

Съществува детерминирана зависимост между себестойността на 100 лв. продукция, приходите и финансовия резултат (печалба/загуба) на предприятието, която е адекватна на следния модел:

$$\boldsymbol{Prf(LS)} = \frac{\boldsymbol{ISLS} \text{ x } (\boldsymbol{100 - CP100})}{\boldsymbol{100}}, \qquad (12)$$

Където:
Prf (LS) - финансов резултат (печалба/загуба);
ISLS - приходи от продажби**;**

Стопанският счетоводен анализ по предложените модели може да бъде реализиран на база на информация от финансовите отчети на предприятието посредством метод на верижно заместване и интегрален метод.

Заключение

Интегрирането на стопанския счетоводен анализ в рамките на балансираната система от показатели в хоризонтален и във вертикален аспект позволява по-ефективно управление и реализация на стратегията и тактиката на предприятието. При правилна постройка на методологията и организацията на стопанския счетоводен анализ в съответствие със спецификата на подсистемите на *"Balanced Scorecard Analysis"*, *"SWOT-Pest Analysis"* и *„Z-Score Method of Analysis"* се създават предпоставки за сериозно усъвършенстване на финансово-счетоводния и технико-икономически мениджмънт на предприятието.

ЛИТЕРАТУРА

Чуков Кр., Р. Иванова, Финансово-стопански анализ (2017), Издателски комплекс –УНСС, София.

Миланова, Ем. и др., Финансово-счетоводен мениджмънт (2019), ИК – УНСС, София.

Bragg, Steven, Financial Analysis: Third Edition, (2019), Accountimg tools (R)

Blogdyk, G., Balanced Scorecard A Complete Guide, (2019), Amazon.co.uk, amazon.com

Drury C., Management and Cost Accounting, (2017), Amazon.co.uk

Neely. Andy, Business Metrix, Bretish Book for Managers sheme, 2007

Neely Andy, Cris Adams and Mike Kennerleiq, The Scorecard for Meassuring and Managingq, The performance Prism, 2009

Robert S. Kaplan and David Norton, The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action, 2008

Robert S. Kaplan and David Norton, The Execution Premium: Linking Strategy to Operations, 2008, Harvard Business press, Boston, Massachusets

ПРАВНИ АСПЕКТИ НА ТРАНСФЕРНОТО ЦЕНООБРАЗУВАНЕ ПРИ ДАНЪЧНО ОБЛАГАНЕ В Р БЪЛГАРИЯ

Пенко Димитров, доцент, доктор по право
Катедра „Социални и правни науки“,
Стопанска академия „Д. А. Ценов“ - Свищов,
p.dimitrov@uni-svishtov.bg

Резюме: *В доклада е разгледан новият правен режим в Данъчно-осигурителния процесуален кодекс свързан с изготвянето на задължителна документация, чрез която ще се доказва спазването на пазарните правила при трансферното ценообразуване. Направена е връзка с хипотезите, регламентирани в чл. 15 от Закона за корпоративното подоходно облагане, при които законодателят приема, че е налице отклонение от данъчно облагане. Специално внимание е отделено на използваните от законодателя бланкетни и непрецизни понятия и изрази, като са направени и съответните предложения за усъвършенстване на правната уредба.*

Ключови думи*: отклонение от данъчно облагане, свързани лица, контролирани сделки, местно досие, обобщено досие, трансферно ценообразуване*

JEL: *K34.*

LEGAL ASPECTS OF TRANSFER PRICING IN THE CONTEXT OF TAXATION IN THE REPUBLIC OF BULGARIA

Penko Dimitrov, Associate Professor, PhD in Law
Department of Social and legal sciences,
D. A. Tsenov Academy of Economics - Svishtov,
p.dimitrov@uni-svishtov.bg

Summary: *The report considers the new legal regime set out in the Tax and Social Security Code in respect of the preparation of certain obligatory documents for the purposes of demonstrating compliance with the market rules f transfer pricing. A connecting is made with the hypotheses regulated under art.15 of the Law on corporate taxation and pursuant to which the legislator accepts the presence of tax evasion. Special attention is given to the blanket and imprecise terms and phrases used by the legislator, with respective proposals for improving the legal framework.*

Key words*: tax evasion, connected persons, controlled transactions, local file, global file, transfer pricing.*

JEL: *K34.*

Въведение

Един от основните елементи в корпоративното подоходно облагане е правният режим на отклонението от данъчно облагане, който оказва съществено влияние при формиране обекта на облагане с отделните данъци. Материално правната уредба на отклонението от данъчно облагане с корпоративни данъци се съдържа основно в гл. IV, чл.15 и чл. 16 от Закона за корпоративното подоходно облагане (ЗКПО) (Закон за корпоративното подоходно облагане, 2019).

Отклонение от данъчно облагане може да е налице както при сделки между свързани, така и при сделки между несвързани лица. Правната уредба на хипотезата при която за целите на данъчното облагане се приема, че е налице отклонение от данъчно облагане само при сделки между свързани лица се съдържа в чл. 15 от ЗКПО. В този случай правната последица е определяне на данъчната основа и облагане с данък не на реално настъпилите стопански резултати от въпросните търговски и финансови взаимоотношения, а на онези, *които биха настъпили* при условията между несвързани лица.

Затрудненията са свързани с това, че разпоредбата на чл. 15 от ЗКПО е формулирана твърде общо. Използвани са следните бланкетни изрази – „*когато **свързани лица осъществяват** търговските и финансовите си взаимоотношения **при условия**, които **оказват влияние** върху размера на данъчната основа, отличаващи се от условията между несвързани лица“*, които с изключение на понятието „свързани лица“ нямат легални определения (Димитров, 2012, стр. 51-60). Не е ясно с какво значение е използвано понятието „условия“, при които се осъществяват търговските и финансовите взаимоотношения между свързаните лица – вида на сключените сделки, формата на сделките, конкретните клаузи по тях и т.н. Още повече неясноти поражда изразът, чрез който законодателят се е опитал да посочи разграничителния критерий между визираните от него условия по търговски и финансови взаимоотношения между свързани и несвързани лица – „оказват влияние върху размера на данъчната основа“.[1]

[1] Използването на подобен израз повдига въпроса - как следва да се квалифицират случаите, ако условията, при които се осъществяват търговските и финансовите взаимоотношения между свързаните лица се отличават от тези между несвързани лица, и те „оказват влияние върху размера на данъчната основа“, но в посока на неговото нарастване и за двете страни или по отношение на едната водят до нарастване размера на данъчната основа, а по отношение на другата страна – до пропорционално на нарастването намаляване на размера на данъчната основа? Посочените случаи формално покриват състава на чл. 15 от ЗКПО, защото в него се говори само за „влияние

За отстраняване на тези слабости в материално правната уредба на борбата с отклонението от данъчно облагане при сделки между свързани лица, както и за конкретизиране кръга на последните бяха приети процесуалноправните правила на Глава осма „а“. „Документация за трансферно ценообразуване“ от Данъчно-осигурителния процесуален кодекс (ДОПК) (Данъчно-осигурителния процесуален кодекс, 2019), които ще влязат в сила от 1 януари 2020 г. Тези правила се отнасят за сделките, с които се установяват търговски и финансови взаимоотношения между свързани лица (сделки между свързани лица), като за целта те се определят като *контролирани сделки*. Приравнени на тях са и трансферите между място на стопанска дейност в Р България и други части на предприятието на чуждестранно лице, разположени извън страната (чл.71ж, ал. 1 ДОПК).

1. Документация за трансферно ценообразуване

Основната задача на новата правна уредба е установяване на ясни правила за изготвяне на документация *за доказване*, че условията на търговските и финансовите взаимоотношения между свързани лица съответстват на условията, които биха били установени между независими лица при съпоставими обстоятелства, включително че сделките

върху размера на данъчната основа“. Следва ли да се определят като отклонение от данъчно облагане случаите, при които е налице увеличаване размера на данъчната основа, а от там и на дължимата като данък сума, респ. когато е налице намаляване размера на данъчната основа за едната страна по определена сделка което е за сметка на увеличаване размера на данъчната основа за другата страна по същата сделка, а то там и на дължимите като данък суми? Ако отговорът е положителен, съобразена ли е практиката на органите по приходите с това? За да се реализират посочените правни последици при установяване на отклонението (най-често по време на ревизия), то ако обектът на облагане на едната страна по сделката е увеличен, би следвало чрез своевременна ревизия на другата страна съответстващо да бъде намален в същия размер нейния облагаем обект. Поне авторът не разполага с информация, в подобни случаи, веднага да се предизвиква и ревизия на отсрещната страна с цел намаляване на данъчното й задължение. От гледна точка на стриктното спазване на данъчните правни норми, би било разбираемо едно такова действие на органите по приходите. Но от гледна точка на фиска (бюджета) е напълно безсмислено, водещо до ненужно, допълнително натоварване на органите по приходите и до допълнителни бюджетни разходи за тяхната издръжка, както и до затрудняване дейността на данъчно задължените лица. Още повече, че поради пропорционалния характер на данъчното облагане по ЗКПО, дължимата в полза на републиканския бюджет сума, във връзка с резултатите от подобна сделка между свързани и несвързани лица е една и съща, а различно се оказва само разпределението на нейното заплащане между свързаните лица.

са осъществени по пазарни цени („**документация за трансферно ценообразуване**“). Тя включва два вида досиета - *местно досие и обобщено досие.*

Местното досие задължително съдържа следните три вида обща информация:

- данни за дейността на данъчно задълженото лице и собственика или собствениците на акциите или дяловете му,
- данни за извършените от него контролираните сделки и
- данни за прилаганите методи за определяне на пазарните цени по тях.

В местното досие може да се включи и информация, която спада към задължителното съдържание на обобщеното досие, ако липсва в последното. Местно не се изготвя за всички сделки сключени между свързани лица, а само за тези, при които са превишени установените, от закона, минимални прагове. В същото време данъчно задълженото лице може да е страна и по други сделки или съвкупност от сделки, при които не са достигнати тези прагове и поради това за тях не е необходимо изготвянето на такава документация.

От своя страна в *обобщеното досие* задължително се съдържа информация в следните **четири направления**:

- организационната структура и дейността на многонационалната група предприятия, част от която е данъчно задълженото лице;
- функциите на субектите участващи в групата;
- сключените от данъчно задълженото лице контролирани сделки;
- прилаганата политика за трансферно ценообразуване.

Тогава когато данъчните субекти, задължени да изготвят местно досие, са част от многонационална група предприятия, те трябва да разполагат и с обобщено досие, изготвено от крайното предприятие майка или друго лице от групата.

2. Носители на задължението за изготвяне на документация за трансферно ценообразуване

Максимално възможният кръг на данъчните субекти, за които *може* да възникне задължение за изготвяне на документация за трансферно ценообразуване във формата на местно досие, е очертан от законодателя в чл. 71б, ал.1 ДОПК. В този кръг попадат три категории субекти: местните юридически лица, чуждестранните юридически лица,

които осъществяват стопанска дейност в Република България чрез място на стопанска дейност, и едноличните търговци, които определят облагаемия си доход по реда на чл. 26 Закон за данъците върху доходите на физически лица (ЗДДФЛ) (Закон за данъците върху доходите на физически лица , 2019), в случаите когато осъществяват контролирани сделки. Не се поражда задължение да се изготви местно досие в случаите когато контролираните сделки са сключени с физически лица, които не са еднолични търговци. На юридическите лица по изричната разпоредба на закона са приравнени неперсонифицираните дружества (чл.71ж, ал.2 ДОПК).

С новия правен режим законодателят е освободил от задължение за изготвяне на документация за трансферно ценообразуване, във формата на местно досие, две групи данъчни субекти от кръга на данъчно задължените лица, за които по принцип може да възникне такова задължение, тъй като за дейността си те не се облагат с корпоративен данък[2]. Това освобождаване не е абсолютно, а относително доколкото тези субекти по правило не извършват дейности, подлежащи на облагане и с корпоративен данък. В случай, че някой от тях през съответната данъчна година извърши и дейност, подлежаща на облагане с корпоративен данък, за него ще възникне на общо основание задължение да изготви документация за трансферно ценообразуване (местно досие) но само във връзка с тази дейност.

Новата правна уредба освобождава от задължение за изготвяне на документация за трансферно ценообразуване във формата на местно досие, данъчно задължените лица, които сключват и изпълняват контролирани сделки единствено в страната, както и тези, които макар и да сключват такива, към 31 декември на предходната година не надвишават един от следните показатели:

а) балансова стойност на активите - 38 000 000 лв., и нетни приходи от продажби - 76 000 000 лв., или

б) средна численост на персонала за отчетния период - 250 души;

---

[2] 1. Колективни инвестиционни схеми, национални инвестиционни фондове и други алтернативни инвестиционни фондове, дружества със специална инвестиционна цел и Български червен кръст, които са освободени от облагане с корпоративен данък по част втора, глава двадесет и втора, раздел II от ЗКПО;

2. Данъчно задължени лица, които извършват дейност, подлежаща на облагане с алтернативни данъци - данък върху хазартната дейност, данък върху приходите на бюджетните предприятия и данък върху дейността от опериране на кораби по част пета от ЗКПО;

Законодателят ограничава възникването на задължение за изготвяне на документация за трансферно ценообразуване във формата на местно досие за извършени контролирани сделки за данъчни субекти от посочените по-горе категории (извън освободените от това задължение) чрез изискването за съответната данъчна година да е надхвърлен(превишен) един от следните стойностни прагове:

а) при контролирани сделки с предмет продажба на стоки – 400 000 лв. без ДДС и акцизите;

б) за всички останали контролирани сделки - 200 000 лв. без ДДС и акцизите;

в) при получен, съответно предоставен заем, над 1 000 000 лв. или размерът на начислените лихви и другите свързани със заема приходи или разходи превишава 50 000 лв.

По правило посочените праговете се изчисляват отделно за всяка контролирана сделка. Но когато съответния данъчен субект извършва две или повече контролирани сделки с едно или повече свързани лица и предметът и условията, при които се осъществяват тези сделки, са съпоставими до степен, която позволява обединяване на тези сделки и прилагане на един метод за определяне на пазарните цени спрямо съвкупността от сделки, посочените по-горе прагове се изчисляват за общата стойност на тези сделки, съответно за общия размер на получените респ. предоставените заеми.

По същият начин се обединяват и сделки с едно и също свързано лице, макар да имат различен предмет, ако са свързани по начин, при който не могат да бъдат разделени и надеждно оценени самостоятелно. При това за определяне на посочените по-горе прагове се взема предвид прагът на тази сделка, чиято стойност има най-голям дял в общата стойност на сделките, а когато такава не може да бъде надеждно определена - прагът за сделката, която е най-значима за страните по нея.

3. Изпълнение на задължението за изготвяне на документация за трансферно ценообразуване

Задължението за изготвяне на местно досие се изпълнява ежегодно до 31 март на годината, следваща годината, за която се отнася т.е. през която са сключвани контролираните сделки. Веднъж изготвено местното досие за изтеклата година може да се обновява и след посочения срок само ако е подадена коригираща годишна данъчна декларация по чл. 75, ал. 3 ЗКПО, която води до промяна на данните в местното досие. Това обновяване би следвало да се извърши в 14-дневен срок от

подаване на коригиращата декларация, но не по-късно от 30 септември на текущата година.

Данъчно задълженото лице трябва да разполага и с обобщено досие за данъчната година на крайното предприятие майка на многонационалната група предприятия, за годината, за която се изготвя местното досие.

Данъчните субекти, изготвили документацията за трансферно ценообразуване, са задължени да я съхраняват и да я предоставят по искане на орган по приходите в рамките на осъществяван данъчно-осигурителен контрол.

Заключение

С приемането на процесуалноправните правила на Глава осма „а“. „Документация за трансферно ценообразуване“ в ДОПК, законодателят прави съществена крачка в посока отстраняване на негативните ефекти от съществуващите слабости в материално правната уредба на борбата с отклонението от данъчно облагане при сделки между свързани лица. Чрез тези правила ясно се регламентират кръга на данъчните субекти и задълженията им по отношение изготвянето и поддържането на документация за трансферно ценообразуване. Значително е ограничен кръга на контролираните сделки при които е необходима документация за трансферно ценообразуване.

Запазването на разпоредбата на чл. 15 от ЗКПО, в сегашната й редакция, обективно води до двойствен стандарт в стопанския живот (икономиката) – сделки и действия, които са допустими, правомерни и действителни от гледна точка на търговското право винаги могат да бъдат обявени за недействителни за целите на облагането с данъците по ЗКПО, само защото имат за последица формиране на по-малък по размер данъчен облагаем обект.

De lege ferenda би могло да се препоръча на законодателя да преработи основно посочената разпоредба, като елиминира в максимална степен общите бланкентни изрази или в „Допълнителните разпоредби“ на закона да даде легални определения на последните. Ясно да бъдат разграничени сделките и действията, чиято основна цел е намаляване или избягване на данъчното облагане от сделките и действията, допустими в търговския оборот, чрез които данъчните субекти в съответствие с икономическите закони и пазарната логика организират и осъществяват своята стопанска дейност, минимизирайки разходите

си включително чрез избора на варианти водещо до по-ниско данъчно облагане

ЛИТЕРАТУРА

Димитров, П. (2012). Правни аспекти на отклонението от данъчното облагане при корпоративните данъци. *ИДЕС, бр.5*, 51-60.

Данъчно-осигурителния процесуален кодекс, ДВ бр.105, 2005 г. (изм. и доп. ДВ бр. 96 06 12 2019 г.).

Закон за данъците върху доходите на физически лица , ДВ. бр.95, 2006 г. (изм. и доп. ДВ бр.96 06 12 2019 г.).

Закон за корпоративното подоходно облагане, ДВ бр.105, 2006 г. (изм. и доп. ДВ бр.96 06 12 2019 г.).

ДУАЛНО ИЛИ ТРИАЛНО ОБУЧЕНИЕ ПО КОНТРОЛНИ ДИСЦИПЛИНИ ВЪВ ВИСШЕТО ОБРАЗОВАНИЕ – ПРОБЛЕМИ И ПРЕДИМСТВА

Доцент д-р Пепа Стойкова
Катедра „Контрол и анализ на стопанската дейност“,
Стопанска академия „Димитър А. Ценов“, Свищов,
p.stoykova@uni-svishtov.bg

Резюме: *Проблематиката, отнасяща се за връзката между теория и практика е актуална тема от обществения дебат. Все по-полярни са мненията дали съществуващият модел е пригоден да осигури качествено висше образование и професионална компетентност. Организациите от публичния и частния сектор изискват непосредствено прилагане в практиката на знанията и уменията, придобити до завършване на висшето образование. Тяхната директна препоръка е да бъдат обучавани студентите така, че да са актуално съответни на текущите проблеми в конкретните структурни формирования, които ръководят. Същевременно, няма или не са достатъчно и подходящи, формите на взаимодействие и достъп до практиката, както на студентите, така и на преподавателите в областта на контрола.*

В каква степен, въвеждането дуално обучение може да реши посоченият проблем е въпрос, който изисква по-голям период от време, за установяване на резултатите. Възможностите и рисковете в прилагането на дуална и триална форма на обучение, са в основата на настоящото изследване.

Ключови думи*: висше образование, дуално обучение, триално обучение, контрол, проблеми.*

JEL: *I25.*

DUAL OR TRIAL TRAINING OF CONTROL SUBJECTS IN THE HIGHER EDUCATION SYSTEM- PROBLEMS AND ADVANTAGES

Assoc. Prof. Pepa Stoykova, Ph.D.
Department of Control and Analysis of Economic Activities,
Tsenov Academy of Economics – Svishtov, Bulgaria,
stoykova@abv.bg

Abstract: *Issues related to the relationship between theory and practice are a hot topic of public debate. Opinions are increasingly polarizing as to whether the current model is suitable for providing quality higher education and professional competence. Public and*

private sector organizations require the immediate application of knowledge and skills acquired before completing higher education. Their direct recommendation is to train students so that they are up-to-date with current issues in the specific structural formations they are guided by. At the same time, there is no or not enough and suitable form of interaction and access to practice, both for students and teachers in the field of control.

To what extent introductory dual training can solve this problem is a question that requires more time to establish results. Opportunities and risks in applying dual and trial forms of training are the basis of this study.

Key words: *higher education, dual training, trial training, control, problems.*

JEL*: I25.*

1. Въведение

Интересът към темата за практически ориентирано обучение обхваща както средните, така и висшите училища. Държавната политика за промени се изразява в приетите през последните години стратегически и програмни обосновки за въвеждане на дуално обучение. Началото за страната ни е поставено през 2015 год. и се отнася за средните училища. Сега се отчитат резултатите от въвеждането за тях и се предприемат мерки за въвеждането на дуално обучение във висшите училища. Поради тази причина, общественото внимание е насочено към причините и условията, които създават предпоставки за въвеждането на подходящи форми на практическа подготовка във висшето образование.

Аргументира се необходимостта да бъде променен българският образователен модел, като се приложи система, която съществува в редица европейски държави. Дуалната система води началото си от средата на 60-те години на 20 век в Германия и немскоговорящи държави. Тя е широко разпространена, освен в Германия и в Австрия, Швейцария, Дания, Франция, Нидерландия, Китай и др. (Какво представлява дуалната система, 2014) В скандинавските страни (с изключение на Дания), в Белгия, Нидерландия и др., не се прилага дуално обучение, а се ползват програмите на професионални училища. В англосаксонските държави се разчита на образование в стандартни условия и допълнително придобиване на професионална квалификация в производствени предприятия.

Направеният преглед показва, че няма еднозначно приета концепция за начина, по който ще бъде осъществена връзката между теорията и практиката. Нещо повече, към настоящия момент, в Германия се коментира, че дуалното образование е в криза и е необходимо да се въведе

триална система. Изтъква се, че „липсва връзка между теорията и практиката, между образователни институции и реален бизнес, наличен е лош имидж“ (Интервю с Д-р Митко Василев, 2014) В германския Закон за професионалното обучение от 1969 г. е въведена надбавка за обучение, която се заплаща задължително. (http://www.azubister.net, 2020)

2. Хронология и същност на дуалното и триалното обучение

В Германия, въвеждането на дуално обучение не е преднамерено и самоцелно. До 19-ти век съществуват дългогодишни традиции за придобиване на занаят или професионална квалификация в рамките на занаятчийските гилдии. През 1821 г. в Германия е основана първата учебна работилница, която е била към фабрика за печатни преси, с което се слага началото на обединеното изучаване на занаяти. (http://uchitel.bg)

В България също е имало традиции за признаване на различните нива (чирак, калфа, майстор) от занаятчийската гилдия. За първото преподаване на занаяти се приема 1922 г., когато в София се открива първото занаятчийско училище. Тази връзка между теория и практика в обучението се потвърждава, с построяването през 1929 г., на сградата на „Занаятчийското професионално училище в София“. Тогава е обявено, че откриването и издръжката са от Софийската търговско-индустриална камара. (Илчева, 2017)

В *хронологичен* аспект, прегледът показва, че в своята история България не отстъпва на развитите държави в стремежа към напредък, чрез обучителни форми. Най-старото българско училище е създадено в Чипровци, основано през 1624 год. и в него е имало гимназион, а най-добре представилите се ученици са заминавали да учат в Италия, след което се завръщали. (https://www.bnr.bg/vidin, 2014) Това училище е създадено 12 години преди „най-старият университет в САЩ, основан през 1636 г. – Харвардският университет (Бостън, Масачузетс)“. (https://www.harvard.edu/) През годините, броят на българските училища е „достигал до 10 500 училища, а през 1912г. България е била на първо място на балканите по образователен растеж“. (Българските училища, 2017) До Освобождението (около 1878 година), едва 3% от населението на България е грамотно, което изразява липсата на държавна политика в областта на образованието от страна на Османската империя. За практическата насоченост на разрастващия се брой училища, може да се съди по местата, на които са създадени. Откриват се все по-модернизирани училища в Габрово, Елена, Търново, Сливен,

Свищов, Карлово, Котел, Казанлък, Панагюрище, където производствените и търговските процеси се разрастват. Броят на училищата в България бързо нараства – от 17 през XV век, през 112 до средата на XVIII в., 235 до 30-те години на XIX в., за да станат над 1500 около 1878 г. (Българските училища, 2017) В така посочените разнообразни по количество и качество български училища, обучението е имало основно практическа насоченост. Историческите сведения показват, че изучаваните знания са били ориентирани към съчетанието им с конкретни практически умения. Ползвани са различни методи и форми на обучение – от килийни, през взаимообучителни, беседа, драматизация и др., до съвременни иновативни, включващи последните достижения на науката и технологиите – мултимедия, холограмни изображения, обучителни смарт приложения за телефони и таблети, интерактивна дъска и др.

В днешни времена, за дуална система в българското средно образование се дискутира по-активно от преди 7-8 години. През 2014 година се приемат промени в Закона за професионалното образование и обучение, с които практически се регламентира дуалната система. Възложено е на Националната агенция за професионално образование и обучение (НАПОО) да се създаде регистър с квалификационните характеристики на професиите.

Същността на *дуалната* система (от латински ез. dualis – двойствен, двоен), се състои в разделеното на две места, паралелно провеждане на обучителни процедури. В средното училище с професионален профил и в специализирано предприятие, където може да се приложат знанията от теорията и да се усвоят нови умения. Идеята е, така разпределените грижи за учениците да бъдат съпътствани и от смесено финансиране – публично от училището и частно – от предприятието. Понастоящем в Германия, приблизително 70% от завършваното професионално образование е под формата на дуално обучение. (https://www.bmwi.de, 2020) Преимуществено е посещението на предприятието (3-4 дни, в които са свободни от учебни занятия, съобразявайки се с утвърденото работно време), за сметка на по-малкото време за теоретично обучение (1-2 дни в седмицата), провеждани в училището. За осъщественото в предприятието обучение винаги се заплаща възнаграждение на обучаемия.

Триалната система се състои от дуална система, която е интегрирана с по-високо ниво на обучение. Това означава, че три квалификации могат да се придобият за пет години. Паралелно с придобиване на свидетелство за чирак и калфа, обучаваният получава и възможност да

защити майсторска степен. Докато се усвояват детайлите по упражняване на занаят е възможно обучение в бакалавърска степен. По този начин се пести време, като се интензифицира процеса – вместо теория, която пояснява практическото усвояване на определена професия и защитено занаятчийско ниво (което е дуална форма), при триалната система е възможно едновременно да се учи в бакалавърска степен. (Симеонов, и др., 2015) Финализирането включва майсторска и бакалавърска степен. (Zhelev, 2017 /16.2) В стандартния вариант, последователното придобиване на теория, практика и майсторска квалификация, отнема осем или девет години. (СУ„Св. Кл. Охридски“, 2017)

2. Нормативна рамка

Съществуват няколко нормативни акта, които съдържат разпоредби, отнасящи се до дуалното обучение. По-съществените от тях са: (МОН - Евтимова, Георгиев, & П., 2015)

- ЗПУО – Закон за предучилищното и училищното образование;
- ЗПОО - Закон за професионалното образование и обучение;
- КТ – Кодекс на труда;
- Наредба за условията и реда за провеждане на обучение чрез работа /дуална система на обучение/;
- Програма за обучение на наставници, утвърдена от МОН.

3. Специфика на обучението по контролни дисциплини – проблеми и предимства пред дуално и триално обучение

Обучението по контролни дисциплини има специфичен характер. (Иванов, и др., 2017) За него се изисква научаването на голям обем специфична теоретична информация, (Костова, 2012) отнасяща се до категоризиране и правилно ползване на специализирани понятия, съотнасянето им, установяване на правилно третиране с видове, форми, типове, методи, способи, подходи, средства, източници на средства, основания за търсене на отговорност и за изключването й, процедури по събиране, маркиране, сортиране, анализиране, оценяване и обобщаване на доказателства, чрез законово допустимите доказателствени средства и при спазването на установения правов ред, както и много други елементи от контролната наука, легалистика и практически възможности за проявление на контролната парадигма. Изходната концептуална схе-

ма на контрола може да се реализира при добро познаване на институционалните характеристики на контролната система, на правомощията и допустимите действия и бездействия от страна на контролните органи и контролираните субекти. Основно изискване за подготовката на бъдещия специалист по контрол е да познава приложимото законодателство.

Възможните *проблеми*, свързани с внедряването на дуално или триално обучение по контролни дисциплини са следните:

- Липса на подходяща нормативна рамка за достъп до обществена информация;
- Недостатъчен брой предприятия, учреждения и институции в извънстолични (малки) градове с обучение по контролни дисциплини;
- Неосигуряване на специализирани средства, които да бъдат достатъчно за пътуване и посещаване на предприятия от публичния и частния сектор;
- Акцентирането на занаятчийството в професията на контролния орган омаловажава теоретичните възможности за установяване възможни нарушения и престъпления. Изучените модели на поведение биха се свели до тези, които реално и по-често са се случвали по време на обучението. Когато има по-специфични, комбинирани и рядко изпълнявани схеми за икономически злоупотреби, обучаваният няма да е достатъчно подготвен, поради липса на опит;
- Разнообразието в хипотезирането и правенето на версии би намаляло, когато се изучават само състояли се събития.

Възможните *предимства*, свързани с внедряването на дуално или триално обучение по контролни дисциплини са следните:

- Пряк достъп до реални документи на студентите;
- Установяване на конкретни мисловни логически модели за абстрактно хипотезиране на възможните грешки и нарушения, допуснати от контролирания субект. По този начин би се установило минимално ниво от знания и умения, които могат да служат на обучаващия се, докато придобие самостоятелност и рутина в професионалната си практики;
- Реална полезност за практиката от теорията е установяване на правилните категории и синхронизиране на понятийния апарат;

- Полезно би било за практиката да кандидатстват за работа специалисти, които вече познават организацията на работния процес и се адаптират бързо към конкретните условия;
- Реалната полезност за теорията от практиката е, че при теоретичното разработване на съответна проблематика, изследването ще се основава на реални практически данни. Те трябва да не представляват идентифициращa информация, а само да показват действителни тенденции, обработени по подходящ начин **(Ангелова, и др., 2018)**;
- Повишава конкурентоспособността на кадрите от контролната система. **(Варамезов, Славева, & Пантелеева, 2006, бр.4)**

За постигане на посочените предимства е необходимо не само студентите да имат достъп до практиката. Необходимо е регламентирането на достъпа на преподавателите в практиката.

4. Изводи

В обобщение може да се направи основен извод, че общественият дебат за връзката между теория и практика ще остане в обхвата на общественото внимание, тъй като необходимост от промяна има, но няма безспорен модел, който може да бъде внедрен лесно и бързо по начин, който да направи контролната система съвършена. Тя може до отговаря на изискванията за нормативните разпоредби *(Борисов, Славева, Петков, & Парашкевова, 2018)*, но да не допринесе желания ефект – поради обхват, правомощия на участници, организация, технология, методология и др. Увеличават се аргументите за промяна на съществуващите модели за подготовка на обучаемите. Акцентира се, че резултатът от висшето образование трябва да се оценява според непосредствената пригодност на завършващите студенти да започнат работа по специалността си, при това с минимални или без допълнителни разходи за адаптиране от работодателите. Възможният извод е, че не е реално, работодателите да не участват активно в обучителния процес, а да получат съвършен продукт или поне специалист, който ще изпълнява с лекота сложните практически казуси.

На този етап не са много дискусиите за моделите, по които се обучават вече работещите. Не се поставят на обществено обсъждане ведомствените центрове за обучение на работещите, както и аутсорсването на частни обучителни центрове, предлагащи разнообразни курсове на корпоративни служители. В редица случаи организиращите

обучителни фирми не разполагат с подходящ лиценз и с лектори, имащи доказани научни степени, звания, а понякога и компетентност. Съществуващият режим позволява известна свобода в осъществяването на консултантска и обучителна дейност, като не се гарантира качество, въпреки изискванията за лицензиране на Център за професионално обучение (ЦПО). Съществуват възможности да бъде регистриран обучителен център, който е Едноличен търговец (ЕТ, които към настоящия момент, според сайта на НАПОО са 110 бр. *(navet.government.bg/bg/registar-na-tsentrovete-za-profesiona/, 2020)*), с претенциозното наименование „Национален“, „Институт“, „Академия за обучение“ и др. подобни, за които е дадена лицензия да обучават по фризьорство, козметика, маникюр, масаж, шивашки услуги и др., а в подробностите остава любопитният факт, че в подобни Академии и Институти няма един преподавател с докторска степен или преподавателски стаж в учебно заведение. Многото ведомствени учебни центрове (1011 към настоящия момент: *(navet.government.bg/bg/registar-na-tsentrovete-za-profesiona/, 2020)*) и частни обучителни компании имат за изпълнение две основни цели: да сведат до знанието на работещите актуалните изменения на нормативната уредба и да дискутират конкретни практически казуси с по-голяма правна и фактическа сложност. Характерна за работата им е автономността и липсата на взаимодействие с Висшите училища, Българската академия на науките и различните научно-приложни звена. В резултат на посочената самостоятелност, може да се направи извода, че науката и практиката получават деформации, типични за затворените системи – самодостатъчност, повторение на познати модели в осъществяваната дейност, недостатъчна креативност и бързина в създаване на нови собствени модели и въведение на последните достижения на науката и технологиите. Посочените особености на автономността, увеличават „пропастта“ между теория и практика, като е възможно създаване на несъответствие (т. нар. „разминаване“), в понятийния апарат – ползване на едни и същи категории, но с различно за теоретиците и практиците съдържание. Науката може да стане все по-абстрактна и хипотетична, а практиката да ползва категории и понятия, които от научно-теоретична гледна точка са неправилни, неточни и с подменено съдържание.

5. Заключение

В заключение може да се изведе, че промяната на съществуващите модели за взаимодействие между теория и практика е необходимо да бъдат дискутирани от различни изходни позиции. В дискусиите е подходящо да бъдат установени слабостите и предимствата на основата на симулативни или експериментални модели. В областта на контрола се проявява специфичната зависимост от боравене със защитена от закона информация. Релевантното законодателство би защитило както обучаващите, така и обучаваните, за да се акцентира преимуществено на ползите от въвеждането на дуално или триално обучение. Изхождайки от обстоятелството, че при контролни дейности се установяват слабости и грешки на длъжностни лица с управленски функции, дуалната и триалната система са приложими, но основно като достъп до практическа среда. Приложимостта на занаятчийските нива (чирак, калфа и майстор), могат да бъдат установени на основата на служебни позиции, като стажант, младши контролен орган (одитор *(Йорданов, 2005) (Иванова, 2019, бр.1)*, надзорен орган, експерт, инспектор, ревизор и т.н.) и първо ниво на контролен специалист. В случай, че се създадат условия и регламент за достъп на преподаватели в практиката, няма да се изисква от тях да разработват теоретични модели, без да са допускани дълготрайно в практиката. Възможен е модел, прилаган във Франция, при който в рамките на две години се освобождава от учебна дейност преподавателят за един семестър, в който да пребивава в избрано от него и одобрено от приемащата страна, практическо звено. В следващите два семестъра е регламентирано време за описване на установените в практиката проблеми и защитаване на аргументите за съответните тези. В последния от четирите семестъра се изнасят лекции пред студенти, като тематичната област трябва да включва изследваната проблематика.

Всяко нововъведение е съпътствано от предвидими и латентни трудности. Приемането на подходящата нормативна база, създаването на оптималната организация в работна среда, обезпечаването с необходимите бюджетни средства и финансовото участие на работодатели е възможност да бъде адаптирана идеята за дуално или триално обучение по контролни дисциплини. Основен критерий за положителен ефект е постигането на подходящи цели. Необходимо е преодоляване на възможните затруднения, за да участват практиците не само като гост-лектори и одобряващи учебната програма, а и да се усили ефекта от въвеждането на дуалното обучение по контрол. Пригодността на завършващите студенти да започнат веднага професионална реализация

е определящ за възвръщаемостта на вложените в обучението средства, за самостоятелното развитие на завършилите образованието си бакалаври, магистри и доктори, както и за ускореното протичане на икономическите и социалните процеси.

ЛИТЕРАТУРА

http://uchitel.bg. (н.д.). http://uchitel.bg/dualno-obuchenie. *http://uchitel.bg/dualno-obuchenie*, стр. http://uchitel.bg/dualno-obuchenie.

http://www.azubister.net. (2020). *http://www.azubister.net/magazin/thema/ausbildungsverguetung*, http://www.azubister.net/magazin/ thema/ ausbildungsverguetung.

https://www.bmwi.de. (2020). *https://www.bmwi.de/Navigation/DE/Service/Ausbildungsberufe/ausbildungsberufe.html*, стр. https://www.bmwi.de/Navigation/DE/Service/Ausbildungsberufe/ausbildungsberufe.html.

https://www.bnr.bg/vidin. (2014). 390 години празнува първото българско училище "Петър Парчевич" в Чипровци. *https://www.bnr.bg/vidin*, стр. https://www.bnr.bg/vidin/post/100456124/390-godini-praznuva-parvoto-balgarsko-uchilishte-petar-parchevich-v-chiprovci.

https://www.harvard.edu/. (н.д.). https://www.harvard.edu/about-harvard/harvard-glance/history. *https://www.harvard.edu/*, стр. https://www.harvard.edu/.

navet.government.bg/bg/registar-na-tsentrovete-za-profesiona/. (2020). registar-na-tsentrovete-za-profesiona. *www.navet.government.bg/bg/registar-na-tsentrovete-za-profesiona/*.

Zhelev, Z. (2017 /16.2). Review of control procedures on the collection of local revenres to the local budgets. *Knowledge - Interndtional Journal*, 507-513.

Ангелова, П., Иванов, Л., Петков, П., Славева, К., Касабова, С., Шопова, М., & Върбанов, Т. (2018). *Основи на статистиката.* Свищов: Академично издателство - Ценов.

Борисов, Б., Славева, К., Петков, П., & Парашкевова, Е. (2018). СИСТЕМИТЕ ЗА ФИНАНСОВО УПРАВЛЕНИЕ И КОНТРОЛ В БЪЛГАРСКИТЕ ОБЩИНИ – СЪСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВИ. *Алманах "Научни изследвания"*, 7-38.

Българските училища. (2017). *По материали от „Училищен алманах“, „Българско списание за образование“, „Наука и образование“,*

Димитър Петков и др., стр. http://www.podkrepa-obrazovanie.com/bg/.

Варамезов, Л., Славева, К., & Пантелеева, И. (2006, бр.4). Корелацията "иновационна активност - конкурентноспособност" в контекста на европейската интеграция на България. *Алманах научни изследвания. СА Д. А. Ценов - Свищов*, 111-145.

Иванов, Г., Тананеев, Е., Томева, М., Крумов, К., Стойкова, П., Косотва, С., Антов, М. (2017). Теория на контрола. *АИ Ценов, Свищов*.

Иванова, Д. (2019, бр.1). Професионалната компетентност на вътрешните одитори в публичния сектор в България - предизвикателства и възможности. *Бизнес управление*, 76-91.

Илчева, Е. (2017). https://vestnikstroitel.bg/news/154934_staroto-zanayatchijsko-uchilische-v-sofiya-kato-za-urok-po-istoriya/. *https://vestnikstroitel.bg*, стр. https://vestnikstroitel.bg/news/154934_staroto-zanayatchijsko-uchilische-v-sofiya-kato-za-urok-po-istoriya/.

Интервю с Д-р Митко Василев, г. у.-б.-т. (2014). „Чуждестранни инвестиции с Германия“. Издание на Капитал в партньорство с Германско-Българската индустриално-търговска камара. *file:///F:/AAA%20%D0%9F%D1%83%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B8/2019%20-%20%D0%A1%D0%A3%D0%91%20-%20%D0%9A%D0%BE% D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D0%B8%D1%8F/INVES_GER_1_12.pdf*.

Йорданов, К. (2005). Основи на одита. *София*.

Какво представлява дуалната система. (03 03.04 2014 г.). *https://www.actualno.com/education*.

Костова, Н. (2012). Съвременият модел на висококачествена и полезна финансова информация. *Сборник доклади от научна конференция, Варна*.

МОН - Евтимова, П., Георгиев, Н., & П., З. (2015). Практическо ръководство - дуално обучение. Проект Домино. *Българо-Швейцарска програма за сътрудничество. Изд. ФолиАрт ООД, Добрич, ISBN 978-619-90984-5-5*.

Симеонов, О., Асенов, Е., Петрова- Вткова, Д., Лечева, И., Дончев, Т., Динева, В., & Ранчев, Г. (2015). Финансов контрол. *ИК УНСС*.

СУ„Св. Кл. Охридски“, Д. з. (2017). ТРИ КВАЛИФИКАЦИИ ЗА ПЕТ ГОДИНИ, ИЛИ ТРИАЛНОТО ОБРАЗОВАНИЕ https://diuu.bg/emag/5344/. *Електронното списание i-Продължаващо образование https://diuu.bg/emag/5344/ ISSN 1312-899X*.

СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА ФИНАНСИРАНЕТО НА ВИСШЕТО ОБРАЗОВАНИЕ В СТРАНИТЕ ОТ ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ

Доц. д-р Пламен Петков
Катедра „Математика и статистика“,
СА „Д. А. Ценов“,
p.petkov@uni-svishtov.bg

Резюме: *В настоящия доклад се извършва сравнителен анализ на страните от ЕС по 7 показателя за финансиране на висшето образование. Резултатите показват, че България изостава сериозно от повечето европейски страни, в това число и от страни, с които България споделя сходни демографски или териториални показатели (Унгария, Гърция, Чехия, Португалия, Австрия и Дания).*

Ключови думи*: висше образование, Европейски съюз, финансиране, стратегия „Европа 2020“.*

JEL: I22, I23, C10.

COMPARATIVE ANALYSIS OF HIGHER EDUCATION FUNDING IN THE COUNTRIES OF THE EUROPEAN UNION

Assoc. prof. Plamen Petkov,
Dept. of Mathematics and Statistics,
D. A. Tsenov Academy of Economics,
p.petkov@uni-svishtov.bg

Abstract: *This report provides a comparative analysis of EU countries on 7 indicators of higher education funding. The results show that Bulgaria lags far behind most European countries, including countries with which Bulgaria shares similar demographic or territorial indicators (Hungary, Greece, Czech Republic, Portugal, Austria and Denmark).*

Key words: *higher education, European Union, funding, Europe 2020 strategy.*

JEL: *I22, I23, C10.*

1. Въведение

Основен национален приоритет, изискващ обединените усилия на българското общество, е свързан с превръщането на българското образование в ефективна система, която да е неразделна част от общоевропейското образователно пространство. Въпреки сериозните проблеми, свързани с ефективното функциониране на системата в България, с приемането на Болонския процес нашата страна заяви сериозното желание да излезе и затвърди своето присъствие в общоевропейското образователно пространство чрез иницииране на различни законодателни процеси, разглеждани като органична част от цялостния процес на хармонизация и адаптация на националното ни законодателство към общото законодателство на Европейския съюз. Този процес е сложен, дълъг и в него се преплита влиянието на разнообразни комплексни фактори – социално-икономически, демографско-статистически, политически. За да се определи доколко посоката, която се следва е правилна, както и да се определи степента на напредъка по отношение на покриване на общоевропейските критерии периодично трябва да се извършва сравнителен анализ с постиженията на останалите европейски страни и по този начин да се определят силните и слабите ни страни, които трябва своевременно да бъдат адаптирани към непрекъснато променящите се условия.

В настоящия доклад просто се допълва картината за състоянието на българското висше образование с помощта на елементарен сравнителен анализ по основни показатели за финансиране на на системата в страните от ЕС. За целта се използват най-актуалните към момента на анализа официално-публикувани данни от Евростат, като се обхващат всички 28 страни-членки на ЕС, вкл. и Великобритания.

Разпределението на бюджетните средства е насочено към държавните университети, които съставляват 74,7% от институтите във висшата образователна система в България. Субсидията от държавния бюджет и размерът на издръжката на всяко висше училище се определя от броя на студентите, професионалните направления и оценката при акредитацията, издаването на учебници и научни трудове, социално-битови разходи и капиталови разходи. Всяко висше училище съставя, изпълняват, приключва и отчита самостоятелен бюджет (European Commission, n.d.).

Състоянието на образованието може да се представи чрез разглеждане на редица ключови критерии, разделени на две големи групи

– количествени, описващи формалната обстановка и „числата“ в образователната система, и качествени, които са показателни за реалните резултати и ефективността на образователната система (Николов, Училищното образование в България, И.П.И, юли 2013,, 2013). Тук акцентът е поставен върху количествени индикатори, характеризиращи общите условия, при които се финансира образователната система н сферата на висшето образование. Резултатите за тези индикатори, служат като отправна точка в изследването на тенденциите и основната посока на развитие на дадена образователна система.

2. Разходи за образование като относителен дял от БВП

Данни относно **публичните разходи за висшето образование като процент от брутния вътрешен продукт (БВП)** през 2015 г. са налични за всички държави-членки на ЕС, с изключение на Дания и Хърватия, а по отношение на общите разходи за образование, данни липсват още и за Естония. Делът на разходите за висше образование варира от 0.5 % в Люксембург, 0.65% в България и 0,66 % в Румъния и Унгария до 1.8% в Австрия и 1.89% във Финландия и Швеция, достигайки най-висока стойност от 2,35 % в Дания (данни за 2014 г.). Средната стойност за ЕС-28 е 1.23 %. България е на дъното по този показател като след нея е само Люксембург.

По отношение на дела на разходите за образование от БВП, с най-нисък показател е Румъния с 2.72%, следвана от Гърция, Ейре и Чехия, съответно с 3.68%, 3.77% и 3.79%, а с най-високи показатели са Белгия (6.43%), Финландия (6.75%) и Швеция (7.05%). Средната стойност за всички страни е 5.02%. По двата показателя България се нарежда след последните страни. Макар за образование българската държава да отделя 3.93% от БВП, за висше образование отиват едва 0.65%, което еднозначно може да се възприеме, че висшето образование в България не е приоритет за управляващите. Тази констатация е валидна не само за анализираната година, а като цяло за периода от 2001 г. насам. Например в Румъния, която е на последно място като относителен дял на разходите за образование в БВП, разходите за висше образование в относителен размер са по-високи (макар и символично) от тези в България.

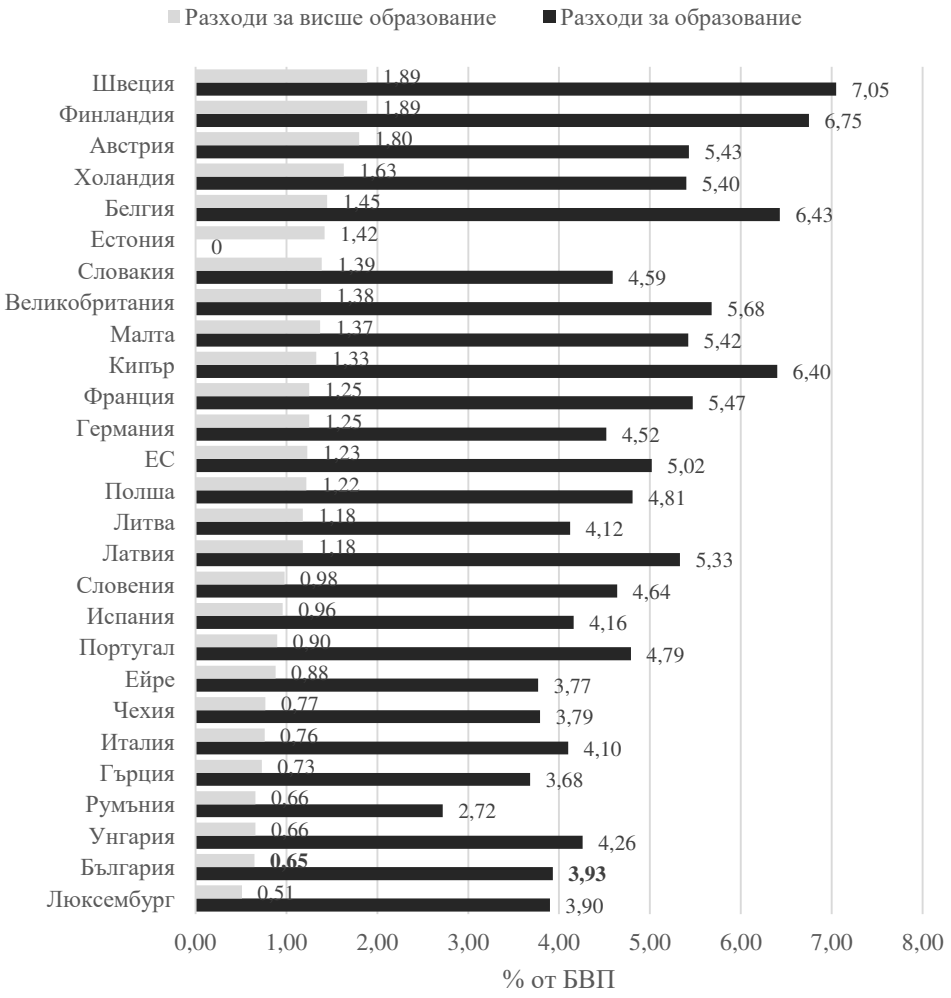

Фигура 1. Разходи за образование в страните от Европейския съюз като относителен дял от БВП през 2015 г.
Източник: Евростат (educ_uoe_fine06)

За да се допълни картината по отношение на финансирането на висшето образование нека съпоставим **разходите** в отделните страни в ЕС **чрез стандарт на покупателната способност (СПС)** . На фиг. 2 е представено финансовото осигуряване в страните от ЕС през 2014 г., тъй като за 2015 г. данни за Дания липсват. За да има съпоставимост между отделните страни, резултатите са преизчислени ***в евро*** и в ***стандарт на покупателната способност***.

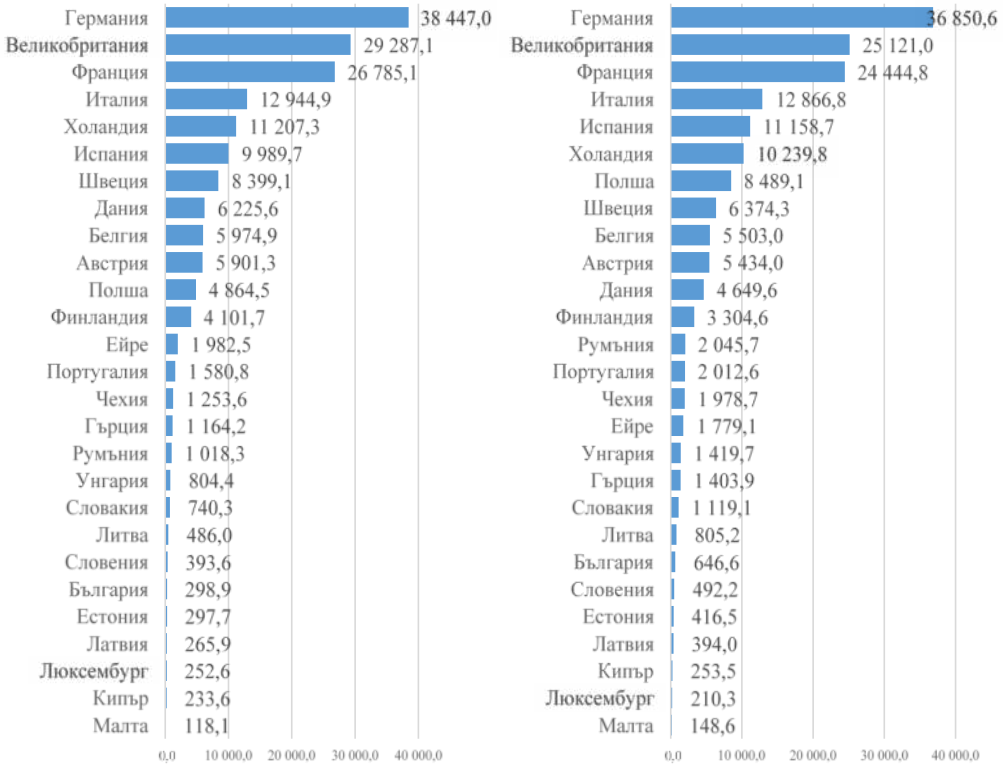

Фигура 2. Публични разходи за образование в страните от Европейския съюз по текущи цени през 2014 г., представени в СПС и в евро

Източник: Евростат (educ_uoe_fine04)

Независимо дали разходите са представени в евро или в стандарт на покупателната способност, четирите най-големи и стабилни икономически държави оглавяват класациите. Това са Германия, Великобритания, Франция и Италия. Испания и Холандия си разменят местата след тях в зависимост от това, дали разходите са представени в евро или са изчислени като стандарт на покупателна способност. С най-ниски абсолютни стойности на разходите се представят държавите с най-малобройно население – Малта, Люксембург, Кипър, Латвия и Естония, като Люксембург и Кипър си разменят местата при двете представяния на разходите. Непосредствено над тях са Словения, България

и Литва, като България и Словения са с разменени позиции. При представяне на разходите в евро, България с 298.9 млн. евро е непосредствено след Словения, в която разходите възлизат на 393.6 млн. евро. При представянето чрез паритет на покупателната способност, България изпреварва Словения поради по-ниския стандарт на живот с 646,6 млн. СПС, в сравнение с 492, 2 млн. СПС за Словения. Сериозно е изоставането на България от съпоставимите с нея по население страни като Гърция, Австрия, Дания, Португалия, Унгария и Чехия. Изоставането, измерено чрез паритета на покупателната способност, от Гърция и Унгария е малко над два пъти, от Чехия и Португалия – малко над три пъти, от Дания – над 7 пъти, а от Австрия – над 8 пъти.

3. Публични разходи за обучение на един студент

От 27 страни (за Хърватия няма данни), според **представени публичните разходи за обучение на един студент** през 2014 г. България е с най-нисък показател с едва 1275.4 евро за един студент. Преди нея са Гърция и Румъния с разходи под 2000 евро за един студент. На върха на класацията, въпреки ниският относителен дял на разходите за образование в БВП, е Люксембург с почти 41 хил. евро за студент. След нея се нареждат, и то без никаква изненада, скандинавските страни Швеция, Дания и Финландия. Изоставането на България от съпоставимите по население с нея страни е с почти същите темпове. Единствено по отношение на Гърция разходите за един студент в България са само с 37% по-ниски. Спрямо Унгария и Чехия, изоставането е около 2.5 пъти, а от Португалия – около 3.5 пъти. В сравнение с Австрия и Дания, изоставането по този показател е доста по-сериозно, съответно малко под 11 пъти и над 16 пъти.

Данните за **отпуснатите суми за подпомагане на студентите като дял от БВП** на страните от ЕС през 2015 г. се отнасят за 26 страни, като такива липсват само за Дания и Хърватия. За Дания показателят е наличен за 2014 г. и възлиза на 33.3%, което я нарежда на трето място след Великобритания и Кипър през годината. Първите две страни запазват лидерското си място и през 2015 г., съответно със 64,6% и 36.7%. По отпуснати помощи за студентите България заема междинно положение (13,9%) като изпреварва страни като Испания, Франция, Полша, Австрия, Чехия, Гърция и др.

4. Относителен дял на разходите за научно-изследователска и развойна дейност в БВП

Качеството на преподаване в университетите се обуславя от равнището на изследователската работа в тях и приложението на получените резултати в учебния процес. В Стратегия „Европа 2020“ ЕС си поставя за цел постигането на 3% от БВП средства за научноизследователска и развойна дейност (НИРД). Данните за постигнатите равнища от отделните страни през 2017 г., както и заложените целеви резултати в Стратегията са представени на фиг. 3.

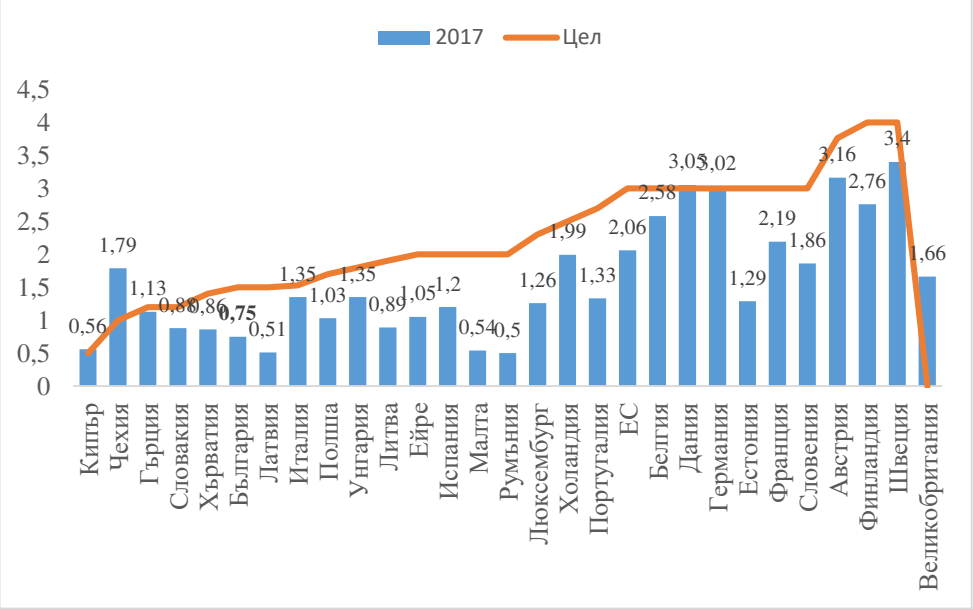

Фигура 3. Относителен дял на разходите за научно-изследователска и развойна дейност в БВП за страните от ЕС през 2017 г. и поставени цели съгласно Стратегия „Европа 2020“

Източник: Евростат (t2020_20)

Анализирайки представената информация, можем да заявим, че са малко държавите, които са постигнали заложените целеви стойности. Такива са само Кипър, Чехия, Германия и Дания, а други като Гърция и Италия са близо до тях. Докато при Кипър и Чехия, заложените цели са доста ниски (съответно 0.5% и 1.0%), при Дания и Германия са изпълнени цели от 3%. Редно е да се отбележи, че за Чехия преизпълнението е от 0,79 проценти пункта, което нарежда страната на челни места по показателя. Въпреки, че Швеция (3.4%) и Австрия (3.16%)

заделят най-висок относителен дял от БВП за разходи за НИРД, те все още не са постигнали заложените си цели, които са твърде високи (съответно 4.0% и 3.76%). За съжаление, България е твърде далеч, както от общоевропейската, така и от националната си цел (1.5%) и със своите 0.75% от БВП средства за наука през 2017 г., тя се превръща на практика в непостижима поне до хоризонта на 2020 година.

Заключение

Държавните разходи за образование са показател, оценяващ отношението на държавата към образователната система. Според това къде са съсредоточават средствата в определена степен е възможно да се определи, доколко ефективни са действията на държавата спрямо образователната сфера. Съпоставяйки България по основни показатели, характеризиращи системата на висшето образование с останалите страни от ЕС, се затвърждават основните проблеми, които редица автори засягат (Борисов, 2015; Петков, П., Минева-Димитрова, Е., 2019; Иванова, 2008; Желязков, n.d.; Николов, Финансиране на висшето образование: международният опит и българските перспективи, 2013). По отношение на поредното място на България сред всички страни по анализираните 7 показателя за финансиране на висшето образование, страната ни заема от 21-во до 27-мо място от 27 страни. Изключение има само при показателя „финансова помощ на студентите като процент от БВП“, при който страната ни се нарежда на 12 поредно място. Най-сериозно е изоставането от водещите страни по отношение на показателите „разходи за образование като дял от БВП“, „разходи за висше образование като дял от БВП“ (предпоследно място и по двата показателя) и “публични разходи за един студент“ (последно място).

За да се квантифицира потенциалът на българската система на висшето образование, изхождайки от средствата за финансиране, които отпуска българската държава, е коректно да се съпоставят резултатите ни с тези при отделните страни, с които България споделя сходни демографски или териториални показатели[1] (Унгария, Гърция, Чехия, Португалия, Австрия и Дания). България се нарежда на последното място като изостава сериозно по всички обхванати тук показатели за финансиране на висшето образование.

[1] Относно резултатите от проведен сравнителния анализ на системите на висшето образовани в страните от ЕС в шест основни направления вж. (Петков, П., Минева-Димитрова, Е., 2019).

Основният проблем на българското висше образование остава недостатъчното финансиране от страна на държавата. Въпреки това, висшето ни образование има потенциал, който трябва коректно да бъде стимулиран, за да съумее страната ни да се утвърди сред европейските партньори и да навакса изоставането си в ключови направления. Повишаването на участието на населението в системата на висшето образование може да се стимулира единствено чрез усъвършенстване на системата за финансиране, повишаване на ефективността и оптимизиране на използваните ресурси.

ЛИТЕРАТУРА

European Commission. (n.d.). *Финансиране на висшето образование.* Извлечено от https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/higher-education-funding-12_bg

Борисов, Б. (2015). *Висшето образование в България – митове и реалност.* Извлечено от https://www.bia-bg.com/analyses/view/18134/

Желязков, К. (n.d.). *Висшето образование в България – много претенции, малко действия.* Извлечено от https:/ //www.bia-bg.com/analyses/view/24834.

Иванова, М. (2008). *Висшето образование в България и управлението на човешките ресурси - перспективи и предизвикателства в контекста на Европейския съюз (Дискусионни материали).* . София: Икономически институт на БАН, с. 1-43. Извлечено от http://eprints.nbu.bg/1231/

Николов, А. (2013). *Училищното образование в България, И.П.И, юли 2013,*. Извлечено от https://ime.bg/var/images/secondary_education_Adrian.pdf.

Николов, А. (2013). *Финансиране на висшето образование: международният опит и българските перспективи.* Извлечено от http://ime.bg/var/images/higher_education_funding.pdf.

Петков, П., Минева-Димитрова, Е. (2019). Висшето образование в страните от Европейския съюз – сравнителен анализ по основни показатели. *Международна научна конференция „Новите информационни технологии и големите данни: възможности и перспективи при анализите и управленските решения в бизнеса, икономиката и социалната сфера*“, (под печат). София, 6-7 юни 2019 г.

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ОДИТОРИТЕ В КОНТЕКСТА НА РАЗШИРЕНОТО ДОКЛАДВАНЕ

Доц. д-р Силвия Костова
Катедра „Контрол и анализ на стопанската дейност,
Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов,
s.kostova@uni-svishtov.bg

Резюме: *Докладът разглежда основните фактори, които налагат подобряване на комуникацията между заинтересованите страни и одитора. Акцентът е поставен върху изискванията на одиторското законодателство и регулаторните органи и връзката им с тенденциите за интегрирано отчитане. Изведените са елементите в комуникация с ръководството на одитора и одитните комитети. Засегнати са ефектите от промените върху контрола върху качеството на одиторските услуги. Тези промени са основни стъпки за подобряване на начина, по който одиторите докладват заключенията от одита и влиянието на финансовата и нефинансовата информация върху редуцирането на информационния риск при заинтересованите лица.*

Ключови думи*: одит, интегрирано отчитане, разширено докладване.*

JEL: *M42.*

CHALLENGES TO AUDITORS IN THE CONTEXT OF THE EXPANDED REPORTING

Silviya Kostova, Associate Professor, Ph. D.
Department Control and Analysis of Business Activity, The Academy of Economics "DA Tsenov" – Svishtov,
s.kostova@uni-svishtov.bg

Abstract: *The report looks at the main factors that require improved communication between stakeholders and the auditor. Emphasis is placed on the requirements of audit legislation and regulatory authorities and their relationship with integrated reporting trends. The elements in communication with the management of the auditor and audit committees have been identified. The effects of the changes on the quality control of the audit services are affected. These changes are major steps to improve how auditors report audit findings and the impact of financial and non-financial information on reducing information risk to stakeholders.*

Key words: *audit, integrated reporting, expanded reporting.*

JEL: *M42.*

1. Въведение

Развитието и предизвикателствата в областта на одита[1] са свързани с прилагането на разпоредби на Европейския съюз (ЕС) относно комуникацията на одитора, съдържащи се в **Директива 2014/56/ЕС** за изменение на Директива 2006/43/ЕО относно задължителния одит (Директивата относно задължителния одит от 2006 г.). Те са в унисон поредица от изисквания в **Регламент (ЕС) № 537/2014**, съдържащ допълнителни изисквания, които се отнасят специално до задължителния одит на предприятията от обществен интерес (ПОИ). Във връзка с това Международни одиторски стандарти[2] (МОС) разглеждат комуникацията на одитора с потребителите на финансова информация като ключов фактор за прозрачност и качество на одитния процес. Като основен приоритет при усъвършенстването на Международните одиторски стандарти (МОС) на СМОССИС е изискването одиторския доклад по-добре да удовлетвори потребностите на заинтересованите страни и да повиши своята комуникативната стойност и уместност.

2. Тенденции в развитие на интегрираното отчитане

След финансовата криза през 2008-2009 г. се появиха тенденции за включване на информация на допълнителна информация към финансовия отчет и нарастващ интерес към нефинансовата информация (Eccles & Serafeim, 2011, pp. 70–92). Нефинансовата информация под формата на доклади за устойчивост, корпоративна социална отговорност (КСО) и други доклади се използват за допълване на класическата финансова счетоводна информация (финансови отчети и доклади за управление) чрез оповестяване на основните финансови показатели за околната среда и социалните резултати, както и свързаните рискове и възможности. Отчетите за КСО или отчетите за устойчивост се отнасят към набор от нефинансови доклади, с изключение на интегрираните доклади. Те могат да включват доклади за околната среда, за социалното управление (ESG), за корпоративна отговорност

[1] Основна информация, включена в следния информационен бюлетин на Федерацията на европейските счетоводители (FEE): http://www.fee.be/images/Factsheet_Audit_Policy_1404.pdf

[2] МОС се разработват и издават от Съвета по международни одиторски стандарти и стандарти за изразяване на сигурност (СМОССИС), който е независим орган за изготвяне и въвеждане на стандарти. Структурите и процесите, които подкрепят дейността на СМОССИС се подпомагат от Международната федерация на счетоводителите (МФС).

и др. Много институции създадоха насоки за отчитане на КСО с помощта на Global Reporting (Cohen & Simnett, 2015, pp. 59-74). В тази тенденция се отчете, че делът на водещите компании, отчитащи КСО, продължава да расте, като приблизително три четвърти (75%) от първите 100 компании от 49 държави (N100 изследвани през 2017 г., изготвящи подобни доклади (Blasco, King, McKenzie, & Karn, 2017). Въпреки това бяха очертани редица критични аспекти относно нефинансовата информация. Изрази се мнение, че изготвянето на доклади за КСО или доклади за устойчивост като отделни нефинансови доклади води до „повече непрочетени страници“ и затрудняване за заинтересованите страни от гледна точка на тяхната информираност (Ioana & Adriana, 2014, pp. 221–227). За да сведат до минимум тези проблеми и да се увеличи доверието на заинтересованите страни се създаде рамка за интегрирано отчитане (International Integrated Reporting Council (IIRC). Интегрираното отчитане се свързва с развитието в отчитането на устойчивостта (Cheng, Green, Conradie, Konishi, & Romi, 2014, pp. 90-119) и **дава възможност да се установи как една организация генерира стойност във времето, използвайки социални, екологични и икономически фактори, както и връзката между риска, стратегията и бизнес модела на предприятието.** Някои автори твърдят, че интегрираното отчитане е преминало от фокус върху устойчивостта към приоритет на инвеститорите (Flower, 2015, pp.1-17).

За да се повиши достоверността на нефинансовата информация е необходимо да се гарантира полезността на интегрираното отчитане. Предизвикателства пред осигуряването на нефинансова информация са свързани преди всичко с липсата на устойчиви системи за отчитане за събиране и обработка на нефинансова информация, субективността на преценките, съдържащи се в интегрираните отчети, липсата на подходящи професионални стандарти за издаване на становище и други методологически предизвикателства, за да се гарантира полезност на информацията. От гледна точка на заинтересованите страни, за тази информация е от съществено значение да съдържа увереност като традиционната финансова информация.

3. Изисквания за разширено докладване на одитора и комуникацията със заинтересованите лица

Във връзка с това настъпиха редица изменения в изискванията и към одиторите, които трябва да разширят докладването, свързано с интегрираното отчитане. Съгласно разпоредбите на Регламента (Рег-

ламент (ЕС) № 537/2014 на Европейския парламент и на Съвета относно специфични изисквания по отношение на задължителния одит на предприятия от обществен интерес и за отмяна на Решение 2005/909/ЕО на Комисията), в подкрепа на одиторското мнение, одиторският доклад по отношение на предприятия от обществен интерес следва да предоставя: *описание на най-значимите оценени рискове от съществени отклонения, включително оценените рискове от съществени отклонения в резултат на измама; обобщена информация за процедурите от страна на одитора в отговор на тези рискове; ключови бележки във връзка с тези рискове.*

По смисъла на МОС 240 (Ръководство по Международни стандарти за контрол върху качеството, одит, преглед, други ангажименти за изразяване на сигурност и свързани по съдържание услуги, втора част, издание 2018 г., 2019, с.212-256) се „изисква измамата да се вземе под внимание и да се поддържа определено ниво на професионален скептицизъм по време на целия одит, за да се обхване този риск, като специално одиторът следва: *да идентифицира и оцени рисковете от съществени отклонения във финансовия отчет в резултат на измама; да получи достатъчни и уместни одиторски доказателства по отношение на оценените рискове от съществени отклонения в резултат на измама, като разработи и приложи подходящи процедури в отговор на рисковете; да отговори на измамата или подозрението за измама, идентифицирани по време на одита.*

Допълнителните изисквания относно одиторския доклад са свързани със специфичната ситуация, когато одитът се извършва от повече от един одитор. В такива случаи одиторите трябва да постигнат съгласие относно заключенията си и да представят съвместен доклад и мнение. **Целта е одиторският доклад да е по-информативен, по-удобен за ползване от потребителите и по-лесен за разбиране.** Допълнителният доклад до одитния комитет включва ключови въпроси, възникнали в резултат на задължителния одит, и по-специално във връзка със съществени слабости във вътрешните контроли по отношение на процеса на финансово отчитане. Част от информацията, събрана от одитора по време на одита, има пряко отношение към управленските отговорности и се предоставя на лицата, натоварени с общо управление на предприятието, посредством допълнителния доклад до одитния комитет. Наред с комуникацията и обсъжданията между одитора и одитния комитет, този допълнителен доклад допринася за укрепване на комуникацията между двете страни.

През 2012 г. Федерацията на европейските счетоводители (FEE)

проведе проучване, посветено на функционирането на одитните комитети (Федерацията на европейските счетоводители (FEE), с. 46-49). При проучването се установи, че в някои страни комуникацията е поформализирана, отколкото в други (например, специален подробен доклад), споделянето на информация от страна на външния одитор до лицата, натоварени с общо управление. Регламентът формализира и разширява съдържанието на този доклад със следния набор от изисквания (Регламент (ЕС) № 537/2014 на Европейския парламент и на Съвета относно специфични изисквания по отношение на задължителния одит на предприятия от обществен интерес и за отмяна на Решение 2005/909/ЕО на Комисията Текст от значение за ЕИП, 2014):

- Декларация за независимост и потвърждение, че изискванията за независимост са изпълнени от всеки одитор или външен експерт, участващ в одита (когато е приложимо);
- Идентифициране на всеки ключов съдружник по одита, вземащ участие в конкретния одит (когато е приложимо);
- Описание на честотата и естеството на комуникацията между задължителния одитор или одиторска фирма и одитния комитет, ръководството и/или надзорния съвет, включително датите на заседанията;
- Описание на обхвата и времето за изпълнение на одита;
- Разпределението на задачите между повече задължителни одитори (когато е приложимо);
- Описание на използваната методология, включително кои категории от баланса са били директно проверени и потвърдени и кои са били базирани на тестване на системите и спазване на изискванията;
- Описание на количественото ниво на същественост, приложено при извършване на задължителния одит по отношение на финансовия отчет като цяло и нивата на същественост за конкретни класове сделки и операции, салда по сметки и оповестявания;
- Обяснение относно преценките във връзка със събития или условия, идентифицирани в хода на одита, които могат да породят значителни съмнения относно способността на предприятието да продължи да функционира като действащо предприятие и дали те съставляват съществена несигурност;
- Доклад относно съществени недостатъци в системата за вътрешен финансов контрол, както и в счетоводната система. По отношение на всеки съществен недостатък, допълнителният доклад трябва да посочва дали въпросният недостатък е отстранен от ръководството;

- Доклад относно съществени въпроси, включващи действително или подозирано неспазване на законодателството и нормативни разпоредби или учредителни устави, идентифицирани в хода на одита, доколкото те се считат за релевантни, за да може одитният комитет да изпълнява задачите си;
- Оценка на методите за оценяване, използвани по отношение на различните позиции в годишния или консолидирания финансов отчет, включително ефекта от евентуални промени в тези методи;
- Обяснение на обхвата на консолидиране (когато е приложимо);
- Идентифициране на работата, извършена от одитори от трети страни (когато е приложимо);
- Доклад относно значителни трудности по време на одита, съществени въпроси, произтичащи от одита, които са били обсъдени или са били обект на кореспонденция с ръководството, както и всякакви други въпроси, произтичащи от задължителния одит, които според професионалната преценка на одитора са съществени за надзора над процеса на финансово отчитане.

МОС 260 (преработен) подчертава необходимостта от ефективна и своевременна двустранна комуникация между външния одитор и лицата, натоварени с общо управление. Следователно **подобрената комуникация между одитора и одитния комитет е от полза и за двете страни при изпълнение на техните съответни отговорности. Отчитайки надлежно съответното съдържание, този допълнителен доклад вече е практика в много държави членки и подкрепя добавящи стойност взаимоотношения между одитора и одитния комитет.**

Регламентът изисква от одиторите на ПОИ да докладват до компетентните надзорни органи следното (Регламент (ЕС) № 537/2014 на Европейския парламент и на Съвета относно специфични изисквания по отношение на задължителния одит на предприятия от обществен интерес и за отмяна на Решение 2005/909/ЕО на Комисията Текст от значение за ЕИП, 2014):

- съществено нарушение на законовите, подзаконовите или административните разпоредби, които определят, когато е уместно, условията за лицензиране, или които уреждат по-конкретно извършването на дейностите на предприятието от обществен интерес;
- съществена заплаха или съществено съмнение относно непрекъснатата дейност на предприятието от обществен интерес; и
- отказ от предоставяне на одиторско мнение относно финансо-

вите отчети или предоставяне на отрицателно мнение или мнение, съдържащо резерви.

Държавите членки имат възможност да добавят към този списък допълнителни изисквания. Оповестяването на информация до компетентни органи или други надзорни органи може да става единствено ако това не нарушава законови ограничения във връзка с конфиденциалността и следва да се използва само в изключителни случаи. Логиката зад докладването до надзорния орган е да се установи ефективен двустранен диалог между компетентните надзорни органи и одиторите.

Заключение

В заключение може да се посочи, че въведените промени са особено важни и ще дадат възможност на одита да осигури по-съдържателна и прозрачна информация за заинтересованите страни. Тези промени представляват ключови стъпки към усъвършенстване на начина, по който одиторите комуникират стойността на своята работа, като Федерацията на европейските счетоводители (FEE) очаква, че паралелно с набирането на практически опит от страна на одиторите, този процес ще еволюира. Тенденциите, свързани с интегрирането отчитане все по-съществено ще оказват влияние върху обхвата на нефинансовата информация, която трябва да бъде отчитана и одитирана. Целта е да се повиши информационната стойност на финансовите отчети и респективно на одиторските доклади.

Литература

Ръководство по Международни стандарти за контрол върху качеството, одит, преглед, други ангажименти за изразяване на сигурност и свързани по съдържание услуги, първа част, издание 2018 г. (02.05 2019 г.).

Blasco, J. L., King, A., McKenzie, M., & Karn, M. (2017). *The road ahead: The KPMG Survey of Corporate Responsibility Reporting 2017*. KPMG. Retrieved 09.07.2019, from https://assets.kpmg/content/dam/ kpmg/xx/pdf/2017/10/kpmg-survey-of-corporate-responsibility-reporting-2017.pdf

Cheng, M., Green, W., Conradie, P., Konishi, N., & Romi, A. (2014, 01.04). The International Integrated Reporting Framework:Key

Issues and Future Research Opportunities. *Journal of International Financial Management & Accounting, Vol. 25, Issue1*, pp. 90-119.

Cohen, J., & Simnett, R. (2015, 02). CSR and Assurance Services: A Research Agenda. *Auditing: A Journal of Practice & Theory, Volume 34, Issue 1*, pp. 59-74.

Eccles, R., & Serafeim, G. (2011). *Accelerating the Adoption of Integrated Reporting.* Boston, USA: INNOVATIO Publishing Ltd.

Flower, J. (2015, 03). The International Integrated Reporting Council: A story of failure. *Critical Perspectives on Accounting,Volume 27*, pp. 1-17.

International Integrated Reporting Council (IIRC). (2013). International IR Framework. Retrieved 01 17, 2019, from https://integratedreporting.org/wp-content/uploads/2015/03/13-12-08-THE-INTERNATIONAL-IR-FRAMEWORK-2-1.pdf

Ioana, D., & Adriana, T.-T. (2014). Research Agenda on Integrated Reporting: New Emergent Theory and Practice. *Procedia Economics and Finance, Volume 15, 2014*, pp. 221-227.

Директива 2006/43/ЕО на Европейския парламент и на Съвета от 17 май 2006 година относно задължителния одит на годишните счетоводни отчети и консолидираните счетоводни отчети, за изменение на Директиви 78/660/ЕИО и 83/349/ЕИО на Съвета и за отмяна на Директива 84/253/ЕИО на Съвета, https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX%3A02006L0043-20140616

Регламент (ЕС) № 537/2014 на Европейския парламент и на Съвета относно специфични изисквания по отношение на задължителния одит на предприятия от обществен интерес и за отмяна на Решение 2005/909/ЕО на Комисията Текст от значение за ЕИП (16. 04. 2014 г.).

Федерацията на европейските счетоводители (FEE) http://www.fee.be/images/Factsheet_Audit_Policy_1404.pdf

ОЦЕНКАТА НА РИСКА ПРИ ИЗВАДКОВОТО ИЗУЧАВАНЕ В ОДИТА

Доц. д-р Стела Касабова
Катедра „Математика и статистика“
СА „Д. А. Ценов“
s.kasabova@uni-svishtov.bg

Резюме: *Проверките в одита трябва да се планират по начин, осигуряващ изпълнение на целите, въз основа на достатъчно доказателства. В настоящата разработка е обоснована необходимостта от получаване на резултати за цялата съвкупност въз основа на наблюдение само на част от единиците на съвкупността, т.е. въз основа на извадки при съблюдаване на определени изисквания. В изложението е представена класификация на одитните извадки в зависимост от вида на признака, по който се извършва изследването. Разгледани са видовете риск и оценката на риска. Представени са разсъждения относно точността и надеждността на оценките и свързаните с тях толерирана и очаквана грешки.*

Ключови думи*: одитна извадка, риск и оценка на риска, точност и надеждност на оценките, толерирана и очаквана грешки.*

JEL*:C10, M42.*

RISK ASSESSMENT AND SAMPLE AUDIT STUDY

Assoc. Prof. Stela Kasabova, PhD
Department of Mathematics and Statistics,
D.A. Tsenov Academy of Economics
s.kasabova@uni-svishtov.bg

Abstract: *Audit checks should be planned in such a way that the objectives are met, based on sufficient evidence. The present study substantiates the need to obtain results for the entire population based on observation of only a portion of the population units, i. on a sample basis, subject to certain requirements. The presentation presents a classification of audit samples according to the type of attribute on which the survey is conducted. The types of risk and risk assessment are considered. Reflections on the accuracy and reliability of the estimates and associated tolerated and expected errors are presented.*

Key words: *audit sample, risk and risk assessment, accuracy and reliability of estimates, tolerated and expected errors.*

JEL*:C10, M42.*

Проверките в одита трябва да се планират по начин, осигуряващ изпълнение на целите, въз основа на достатъчно доказателства. Определянето на обема на проверките зависи от наличието и качеството на контролните механизми. Съществуват редица предпоставки, които обуславят проверките да се извършват не върху цялата популация (генералната съвкупност), а само върху част от нея: голяма по обем генерална съвкупност и невъзможност от обхващане на всички единици при проверката, разход на много средства и време за реализиране на изследването и др. Оттук и необходимостта от получаване на резултати за цялата съвкупност въз основа на наблюдение само на част от единиците на съвкупността, т.е. въз основа на извадки.

Статистическите извадки в одита се различават според вида на признака, по който се извършва изследването. В този смисъл се различават: извадково изучаване по категориен (алтернативен, качествен или неметриран) признак; и извадково изучаване по вариационен (количествен или метриран) признак. Приложение намира и трети вид извадково изучаване, известно като вероятностно-пропорционален подбор.

Извадковото изучаване по категориен признак се среща под наименованието атрибутивна извадка (attributes sampling) и се използва при оценяване ефективността на системата за вътрешен контрол в проверяваната организация (извадка при тестовете на контролите). Атрибутивната извадка съдържа единици, които се проверяват за съответствие или отклонение от нормите (изследваният признак има само две възможни определения).

Извадковото изучаване по вариационен признак (вариационна извадка или variables sampling) се прилага при проверката по същество (извадка за тестовете на детайлите), за проверка салдата на материалните запаси, оборотите на приходите и разходите и др. Оценката се извършва чрез сравняване на отчетените суми и резултатите от извадковото изследване. Целта на извадковото изучаване е получаването на оценка на търсената числова характеристика.

Извадковото изучаване чрез вероятностно-пропорционален подбор, известно още като монетарна извадка (monetary unit sampling) или извадка на доларова единица (dollar unit sampling). Представлява модификация на алтернативната извадка и е приложима както при тестовете на контролите, така и при прилагане на процедури по същество.

В случаите, когато резултатите от изследването се основават на извадки, е необходимо да се спазват определени изисквания, спазването на които осигурява условието за представителност на извадките и възможност за оформяне на заключения за цялата съвкупност според получените характеристики по данни от извадката. Тези изисквания (Ръководство по Международни стандарти за контрол върху качеството, одит, преглед, други ангажименти за изразяване на сигурност и свързани по съдържание услуги. Част II. , 2014) са свързани: със съобразяване с целта на процедурата и характеристиките на съвкупността, от която ще бъде формирана извадката; с осигуряване на подбор на единиците в извадката, така че всяка единица от съвкупността да има равен шанс да бъде избрана; определяне обем на извадката, който е достатъчен да намали риска до подходящо ниско ниво.

Различават се два вида риск: риск на извадката и риск, несвързан с извадката. *Рискът на извадката* е резултат от оформяне на заключение за оценявания параметър в генералната съвкупност въз основа на наблюдение на част от единиците в съвкупността, попаднали случайно в извадката. Извадковият риск е свързан с размера на случайната грешка.

Разликата между действителната стойност на оценявания параметър и получената характеристика по данни от извадката е стойността на грешката, породена от факта че е получена от малко на брой единици от съвкупността. Ако е спазено условието за случайност при формиране на извадката, грешката е случайна величина, която се дължи на влиянието на случайни фактори, действащи по време на образуване на извадката и по тази причина може да бъде оценявана и контролирана.

Извадковият риск отразява вероятността за неправилно заключение, поради наличие на случайна грешка, при извършване на проверка по данни от извадка. Едно заключение би било погрешно, ако при наличие на съществени отклонения в системата за контрол, се приеме, че системата е ефективна (отхвърля се вярната нулева хипотеза) и обратно: при липса на съществени отклонения в системата за контрол, се приеме, че не работи ефективно (приема се невярната нулева хипотеза). В първия случай резултатът е недостатъчно доверие в системата за контрол (риск за грешка от първи род - α), а във втория – прекомерно доверие в системата за контрол (риск за грешка от втори род - β). Възможните заключения от проверката са представени в таблица 1 (Вейсел, 2011).

Таблица 1

Възможни заключения при оценяване ефективността в системата за контрол

Направено заключение:	Вярно твърдение	
	Но: Липса на съществени отклонения (ефективност в система за контрол	Н1: Наличие на съществени отклонения (неефективност в система за контрол)
Приета е Но Липса на съществени отклонения (ефективност в система за контрол)	Правилно заключение ($1-\alpha$)	Прекомерно доверие в системата за контрол – риск за надценяване (β)
Отхвърлена е Но Наличие на съществени отклонения (неефективност в система за контрол)	Недостатъчно доверие в системата за контрол – риск за подценяване (α)	Правилно заключение ($1-\beta$)

Правилното заключение е, когато липсват съществени отклонения в системата за контрол и се докаже нейната ефективност $(1-\alpha)$, или когато системата не работи ефективно и се докаже наличие на съществени отклонения в резултат от проверката $(1-\beta)$.

Рискът, несвързан с извадката „възниква от фактори, които са основание одиторът да направи погрешни изводи, поради каквато и да било друга причина, която не е свързана с размера на извадката.“ (МОС 530 Формиране на одиторски извадки и други средства за извършване на тестове, н.д.) В основни линии неизвадковият риск е свързан с компетентността на одитора и може да произтича от:

- допускане за наличие на систематична грешка при формиране на извадката, което води до изкривяване на резултатите от изследването;
- допускане на съществени неточности, отклонения и несъответствия при проучване на предприятието, организацията на работа и неговия вътрешен контрол;
- приложение на неподходящи процедури или неправилно тълкуване на одитни доказателства;

- неспособност да се разпознае отклонение или несъответствие при проучване на предоставената информация.

Неизвадковият риск не може да се измери, но след задълбочен качествен анализ на доказателствата и правилен подбор на одиторските процедури, може да се сведе до минимум.

В теорията на статистиката при репрезентативното изучаване се разглеждат понятията точкова и интервална оценка. Поради вероятностния характер на оценките не може да се твърди, че дадена оценка съвпада с оценявания параметър в генералната съвкупност.

Точковите оценки са фиксирани, точно определени числови характеристики, чрез които се оценява търсеният параметър на съвкупността. Най-характерното за точковите оценки е, че те не съдържат информация за възможния размер на допуснатата грешка.

При интервалното оценяване стойността на оценявания параметър се определя в доверителен интервал, в който се предполага (с предварително определена вероятност), че се намира стойността на оценявания параметър. Интервалната оценка в одита е прието да се нарича интервал на точност (precision interval). Тя се получава като комбинация от точковата оценка, оценката на случайния компонент на грешката и гаранционния множител.

Гаранционният множител се отбелязва със z, когато се работи с голяма по обем извадка (n>30) и се прилага нормално разпределение. Гаранционният множител (доверителният коефициент) се определя в зависимост от вероятността, с която може да се очаква, че оценяваният параметър се намира в съответния интервал на точност.

От предварително определената (гарантираната) вероятност зависи надеждността на одиторската оценка. Най-често използвани вероятности са 90% или 95%, при които стойностите на доверителния коефициент z са съответно 1,65 и 1,96. По-голямата вероятност, означава по-голяма надеждност на оценките и следователно по-широки граници на интервалната оценка.

Надеждността и точността на одиторската оценка са в обратнопропорционална зависимост. По-голямата гарантирана вероятност увеличава надеждността търсеният параметър да се намира в определения интервал на доверителност и в същото време широките граници определят по-малка точност на оценката.

Размерът на случайната грешка влияе по същия начин върху интервалната оценка – при увеличаване на нейната стойност, расте и доверителният интервал и съответно намалява точността на оценяване

и обратно при по-малка случайна грешка, интервалът на доверителност е в по-тесни граници, което води до по-голяма точност.

Определянето на обема на извадката зависи освен от оценката на риска и от размера на толерираната и очакваната грешка (Вейсел, 2011). *Толерираната грешка* (tolerable error) съответства на максимално допустимата грешка от теорията на статистиката. В одита тя се определя като отклонение от предписаните процедури, в резултат на проверката, което не влияе върху заключението на одитора. Разграничава се на: *норма на толерирано отклонение* (tolerable rate of definition) или допустимо отклонение (tolerable definition rate) при тестовете на контролите и се определя като максимално допустимия относителен дял на отклоненията във вътрешния контрол; и *толерирано отклонение* (tolerable misstatement) при тестовете по същество и представлява максималната грешка в парично изражение, наличието на която не води до определянето на финансовите отчети като недостоверни.

Очакваната грешка (expected error) се основава на информация от предходни изследвания или въз основа на резултати от микроизвадка. Основава се на професионалната преценка на одитора. Определя се в абсолютен или относителен размер в зависимост от обекта на оценяване: очаквана грешка в относителен размер или норма на очакваната грешка при тестовете на контролите; очаквана грешка в абсолютен размер при тестовете по същество.

ЛИТЕРАТУРА

Божков, В. (2003) Международни стандарти за одит на финансови отчети.

Вейсел, А. (2011) Теоретични и приложни аспекти на одитните извадки. Годишник на ВУЗФ – том VII, София: Издателство „Св. Григорий Богослов“.

Вейсел, А. (2017) Одитинг (финансов одит). София: „Сиела Норма АД“.

Учебно методическо пособие. Велико Търново: „Абагар“.

Герхаурд, Н., Смит, П. & Абхелмауер, Р. (2009). Международни одиторски стандарти. Системи за вътрешен контрол. София: „Икономика прес“.

Дамянов, Д. (2010) Одит на финансовите отчети. Свищов: АИ „Ценов“.

Калоянов, Т. (2010). Приложение на статистическото извадково изучаване в одита. София: УИ „Стопанство“.

МОС 530 Формиране на одиторски извадки и други средства за извършване на тестове. www.bulnao.government.bg/files/_bg.

РАЗВИТИЕ НА КОНТРОЛА ВЪРХУ АКЦИЗИТЕ ПРЕЗ ПОСЛЕДНИТЕ 30 ГОДИНИ

Гл. ас. д-р Жельо Желев
Катедра: „Контрол и анализ на стопанската дейност“,
СА „Д. А. Ценов“ – гр. Свищов,
zh.zhelev@uni-svishtov.bg

Резюме: *Настоящата разработка има за цел да проследи развитието на контрола върху акцизите. В тази връзка са разгледани основните нормативни актове, които обуславят контрола. Разгледаният период е разделен на три подпериода. Анализите и направените изводи подчертават устойчивост на положителните резултати от усъвършенстването на контролните действия върху акцизите и потвърждават неговия фискален и защитен характер.*

Ключови думи*: нормативни актове. контрол, данъчен контрол, акцизи, контролни процедури.*

JEL: H21, H61, H71, J24, K34, L66.

DEVELOPMENT OF EXCISE TAX CONTROL OVER THE LAST 30 YEARS

Head Assist. Prof. Zhelyo Zhelev PhD
Department of Control and analysis of economic activities
Dimitar A. Tsenov Academy of Economics
zh.zhelev@uni-svishtov.bg

Abstract: *The present report aims to check excise duty. In this connection, could look at the relevant regulations that determine the control. The considered period, it is divided into three subperiods. Analyzes and drawing conclusions ensure the sustainability of positive results from the use of results from refinement on control actions and ensuring its fiscal and protective nature of the excise.*

Key words: *control, tax control, excise duties, control procedures, tax obligations.*

JEL: *H21, H61, H71, J24, K34, L66.*

1. Въведение

Акцизът е косвен данък и участва във формирането на бюджета. Акцизът е включен в цената на стоки, които са посочени като акцизни в нормативен акт (Закон за акцизите и данъчните складове, Обн. ДВ.

бр.91, 2006). От една страна, акцизът е данък върху потребителски стоки, които не са от първа жизненоважна необходимост и се считат вредни за здравето. От друга страна, лицата, които произвеждат, употребяват, складират, движат и/или обезпечават акцизни стоки играят ролята на платци на дължимите акцизи. Предвид, че акцизните стоки се приемат като луксозни стоки може да се направи извода, че ***стойността на акциза не засяга интересите на бедните и данъчната тежест върху тях не се увеличава. По този начин акцизите служат като удобен инструмент за държавно регулиране и същевременно с това се прилагат адекватни контролни действия.***

Контролните действия основно са насочени към установяване на нарушения, слабости и недостатъци при производството, складирането и движението на акцизни стоки. Двете конкретни форми на контрола – ***проверка*** и ***ревизия*** са основни начини, чрез които се установяват нередностите при изпълнението на горепосочените действия (Тананеев, Ем.; Стойкова, П.;, 2013, стр. 93-116). Чрез проверката се установява наличието на неправомерни действия, но не може да се изясни размера на акциза. Поради това, констативният характер на ревизията дава възможност на контролните органи да установят реалния размер на дължимия акциз.

През последните 30 години облагането с акциз на определени стоки претърпява редица промени както в нормативните актове, така и в прилагания контрол за въздействие от страна на държавата. Поради тази причина, необходимо за научната разработка, е посочените по-горе години да бъдат разделени на ***три подпериода***. **Първият период** обхваща първите години на демокрацията (1991 г. – 1993 г.). **Вторият период** обхваща от 1994 г. до преди присъединяването на България към Европейския съюз (ЕС) (2006 г.). **Третият период** обхваща влизането на Република България към ЕС (2007 г.) до края на 2019 г.

1. Нормативно обезпечение и контрол върху акцизите в периода от 1991 г. до 1993 г.

В периода 1991 г. – 1993 г. е действал нормативен акт, с който се е начислявал данък върху оборота и върху акцизите (Закон за данък върху оборота и акцизите, 51). Задължените лица по този закон са били физическите и юридическите лица, едноличните и колективни фирми на граждани. Те са се облагали за производството или вноса на облагаеми стоки и услуги. Акциз се е начислявал върху **седем групи стоки**, като всяка група е имала различна данъчна ставка.

В ***първата група*** попадали уиски, водки, подсладени, маркови и специални спиртни напитки; бижутерия от благородни метали. Тяхната ставка е била 70 на сто. ***Втората група*** акцизни стоки обхващала входни билети за барове, вариетета и други; обороти от хазартни игри; тютюневи изделия; въздухоплавателни транспортни средства за лично ползване и морски съдове за лично ползване с нестопанска дейност; парфюмерийни-козметични стоки; обикновени ракии и вестници и списания, изискващи „18+“. Данъчната ставка за тази група акцизни стоки е била 60 на сто. С 50 % данъчна ставка са били стоките от ***третата група***, а именно кожени и кожухарски облекла от естествена кожа; лотарии, томболи и други игри на щастието. С 40 на сто са се облагали стоките от ***четвъртата група*** - вина, бира, кафе и вносен чай, кибрит и запалки***.*** ***Петата група*** стоки обхващала вината и ракията, произвеждани от физически лица за собствена употреба. Размерът на акциза на виното е бил 1 лв. на литър, а за ракията – 0,10 лв. на алкохолен градус. ***Шестата група*** включвала течните горива – бензин над А93 (60%) и под А-93 (50%), безоловни (40%), дизелово гориво (30%), газ-„Пропан-бутан“ (10%). В последната ***седма група*** попадал вноса на автомобили от физически и юридически лица. Основен критерий за определяне размера на акциза е бил работният обем на автомобила. За тези до 1800 куб. см не се е начислявал акциз, от 1801 до 2500 куб. см (10%) и над 2500 куб. см – 30%.

Контролът за правилното определяне и внасяне на акциза се е извършвал от органите на Министерството на финансите и ведомствения контрол по установения от министъра на финансите ред. Обект на контрол при производството на ракия са били данните в производствените листове. По тези листове се определял и акциза. Внасянето на акциза се е реализирало след като се издадат производствените листове. При виното, акцизът се е определял чрез подаване на данъчна декларация в данъчна служба. Акцизът е трябвало да се внесе в 7-дневен срок от подаването на данъчна декларация. За останалите акцизни стоки, обект на контрол, са били документите, които удостоверяват направения внос, произхода на акцизната стока и характеристиките на акцизната стока (брой, тегло, вид и други).

2. Нормативно обезпечение и контрол върху акцизите в периода от 1994 г. до 2006 г.

През 1994 г. е публикуван закон (Закон за акцизите, Обн., ДВ, бр. 19 , 1994), с който се уреждат действията по облагане на стоки и услуги

от местно производство и внасянето на стоки, посочени в Тарифата за акцизите (Тарифа за акцизите, Обн., ДВ, бр. 19, 1994). Акцизните стоки, обект на контрол са били:

1. Пивото;
2. Виното;
3. Тютюневи изделия, в т. ч. цигарите без филтър, цигарите с филтър, тютюнът за цигари, тютюн за лула, за дъвчене и за смъркане, както пури и пурети;
4. Алкохолосъдържащи суровини;
5. Кафе – печено, сурово, екстракти от кафе, прахообразни смеси със съдържание на екстракт от кафе над 10%, чай (с изключение на билков и плодов);
6. Пътнически автомобили, товаро-пътнически и състезателни автомобили за не повече от 9 човека, включително водача, с мощност на двигателя над 120 киловата (kW);
7. Авиационен бензин, автомобилен бензин (безоловен и олово-съдържащи), дизелово гориво, масла и нефтен газ.

В сферата на услугите обект на контрол са били хазартните игри, хазартните автомати и други съоръжения за хазартни игри в казино. Акцизът върху тези услуги се е начислявал на тримесечие.

Лицата, подлежащи на контрол са били производителите и вносители на акцизни стоки, както и организаторите на хазартни игри. Те са били задължени в рамките на 14 дни след започване на дейността да се регистрират в съответната данъчна дирекция, където са данъчно регистрирани. Физически лица, които са произвеждали ракия и вино за собствено потребление (до 2000 алкохолни градуса годишно), както и вносителите на автомобили за лично ползване, не с търговска цел, са били освободени от заплащане на акциз.

Контролът върху акцизните стоки се е осъществявал от данъчните и митническите органи. Данъчните органи са били ангажирани с контрола при регистрацията на задължените лица, производството на акцизни стоки и предоставянето на услугите, свързани с хазартни игри. Обект на контрол е била ***декларацията, която лицата подават***. Тя е била основанието да се издаде данъчно удостоверение. С този документ се давало разрешение на производителите и вносители на акцизни стоки, както и на организаторите на хазартни игри да осъществяват дейността си.

Друг обект на данъчните органи е *бил* ***начисляването на акциза***. Причината е, че на датата на издаване на фактурата се начислява и

акциза. Проверявало се дали фактурата е издадена на датата на прехвърляне на собствеността на стоката или предоставяната услуга, или на датата на плащането.

Обект на контрол от страна на данъчните органи са били и акцизните стоки, които са ***облепени с бандероли*** (тютюневи изделия и спиртни напитки). Проверките са обхващали асортимента на спиртните напитки и тютюневите изделия, техния вид, количествата, които подлежат на облепяне с бандерол, размера на акциза, определен на опаковка и сумата на акциза за заявените количества.

Митническите органи осъществявали контрол върху ***вноса на акцизни стоки***, както и върху ***дейността на обектите за безмитна търговия***. При внос на акцизни стоки митническите органи следели за правилното начисляване на акциза. За акцизните стоки поставени под режим отложено плащане на акциз, митническите органи проверявали размера на обезпечението, тъй като то трябвало да бъде равностойно на пълния размер на акциза.

Лицата, получили разрешение за откриване и управление на склад под митнически контрол носели отговорност при отклонение на стоките от митнически режим по време на тяхното съхранение. При установяване на несъответствия на фактическата наличност с наличността, заявена в документите, се търсела отговорност както от складодържателя, така и от вносителя на акцизната стока.

При обектите за безмитна търговия, митническите органи проверявали издадените ***фискалните бонове***, както и количеството заредено безмитно горивото на колите, влизащи в страната. Разрешеното количество е било в рамките на вместимостта на резервоара на колата. Проверявало се е вписания във фискалния бон регистрационен номер съответства ли на този, който притежава колата.

Митническите и данъчните органи са си взаимодействали и координирали действията при оказване на контролно въздействие върху производителите и вносителите на акцизни стоки. И двата типа контролни органа са имали право да инсталират технически устройства за осъществяване на контрол върху движението на акцизни стоки. Представителите на двете български институции са имали право, при официално запитване, да използват изпратената информация от институции на други държави.

Промените в новия нормативен акт се изразяват в групировката на отделните акцизни стоки и начините за контролно въздействие. В основата на промените е кандидатстването на Република България за членка на Европейския съюз. Една от основните задачи, поставена пред

страната ни е хармонизиране на законодателството. Именно акцизното законодателство е обект на подобно синхронизиране с това на ЕС, както в обхвата на отделните законодателни разпоредби, така и в прилагания контрол.

3. Нормативно обезпечение и контрол върху акцизите в периода от 2007 г. до 2019 г.

През 2006 г. влиза в сила нов Закон за акцизите и данъчните складове (Закон за акцизите и данъчните складове, 2005), който действа и към момента. Той урежда облагането с акциз, както и контрола върху производството, употребата, складирането, движението и обезпечаването на стоките, подлежащи на облагане с акциз. Акцизните стоки за разделени в четири групи:

1. Алкохол и алкохолни напитки – бира, тихи и шумящи вина, междинни продукти и етилов алкохол;
2. Тютюневи изделия – пури и пурети, цигари и тютюн за пушене;
3. Енергийни продукти – горива, масла, въглища и различните им разновидности;
4. Електрическа енергия.

Лицата, подлежащи на контрол са лицензираните складодържатели, регистрираните по акцизното законодателство лица, освободените от акциз крайни потребители, както и всички други лица, извършващи дейности с акцизни стоки. ***Лицензиран складодържател*** може да бъде всеки търговец по смисъла на Търговския закон (Търговски закон, 1991), което е получило лиценз за управление на данъчен склад от директора на Агенция „Митници“. ***Освободен от акциз краен потребител*** е лице, което има право да получава енергийни продукти или денатуриран по специален метод етилов алкохол, които се използват за освободени от акциз цели, въз основа на получено удостоверение за освобождаване от акциз. Останалите регистрирани по акцизното законодателство лица са ***регистриран получател, регистриран изпращач***, ***независима малка пивоварна***, ***специализиран малък обект за дестилиране*** и ***временно регистриран получател.***

В унисон с европейската практика, в средата на 2006 г. Агенция „Митници“ поема изцяло администрирането на акцизите у нас. По този начин, освен вноса на акцизни стоки, Агенция „Митници“ осъществява контрол и върху производството и търговията на територията на страна и в рамките на ЕС.

Контролните действия на митническите органи върху акцизните стоки са регламентирани в Данъчно-осигурителния процесуален кодекс (ДОПК) (Данъчно-осигурителен процесуален кодекс., 2015). Поради тази причина, контролът върху акцизните стоки има характер на данъчно производство. Контролното въздействие включва **проверки** и **ревизии** на лицензираните складодържатели, регистрираните по акцизното законодателство лица, освободените от акциз крайни потребители, както и всички други лица, извършващи дейности с акцизни стоки. От технологична гледна точка, насоките на контрола могат да бъдат три (Томева, М.; Петкова, З.; Антов, М.;, 2018, стр. 353):

- ***акцизно облагане при сделки и действия с акцизни стоки в страната;***
- ***акцизно облагане при сделки и действия с акцизни стоки в ЕС;***
- ***акцизно облагане при внос и износ на акцизни стоки.***

Контролното въздействие се осъществява основно чрез проверки на документи, отразяващи и отчитащи дейностите по производството, складирането и движението на акцизни стоки. Проверките могат да бъдат разделени на проверка по делегации, проверка по установяване на факти и обстоятелства, насрещни проверки и проверки по възстановяване.

Проверката по делегации обхваща действията, чрез които се установяват факти и обстоятелства, свързани с дейността на субекта, обект (данъчен склад), дейност или имущество, които се намират на територията на друга митница. Проверката по делегация се извършва **на място** при данъчнозадълженото лице. При ***проверка за установяване на факти и обстоятелства*** се търси информация, която е от значение за данъчно-установителното производство, както и относно отговорностите на задължените лица по закона. При извършването на проверката не се определят задължения на проверяваното лице.

Извършването на ***насрещни проверки*** са действията на митническите органи, които целят събиране на доказателства за трети лица. С нея не се установяват задължения за акциз на проверяваното лице, а факти и обстоятелства от значение за вече започналото производство, във връзка с което се извършва насрещната проверка.

Проверките по възстановяване се извършват от митническите органи, които са компетентни да възлагат и да извършват проверки във връзка с прихващането или възстановяването на недължимо платен акциз, както и на платен акциз, подлежащ на възстановяване, в съответствие с разпоредбите на ЗАДС.

Заключение

През последните 30 години, нормативната база, която определя обектите и субектите на контрола, ставките на отделните акцизни стоки, технологията на контрол, както и предвидените административни санкции е с често променящи се темпове. Въпреки това, се е запазило значението, че акцизите имат важна роля за държавното управление чрез своята ***фискална*** и ***защитна*** функция. Поради това, тяхното производство, складиране, внасяне и движение са контролирани както с документални, така и с фактически проверки. По този начин се оформя едно ***устойчиво развитие*** на контролните действия, които да бъдат ***адекватни*** на условията на времето, в което се прилагат, независимо от субекта, който ги осъществява.

Използвана литература:

Тананеев, Ем.; Стойкова, П. *Данъчен контрол и администрация.* В. Търново, Фабер. 2018 г.

Томева, М.; Петкова, З.; Антов, М. *Валутен и митнически контрол.* Свищов, АИ Ценов. 2018 г.

Закон за акцизите и данъчните складове, Обн. ДВ. бр.91 от 2006 г., изм. и доп. ДВ. бр.14 от 18 Февруари 2020 г.

Закон за акцизите, Обн. ДВ, бр. 19 от 2.03.1994 г., отменен 2006 г.

Закон за данък върху оборота и акцизите, Обн. ДВ. бр.91 от 13 Ноември 51 г., отменен 02.03.1994 г..

Правилник за прилагане на Закона за акцизите и данъчните складове, Обн. ДВ. бр.42 от 23 Май 2006г., изм. и доп. ДВ. бр.60 от 30 Юли 2019г.

Тарифа за акцизите, Обн., ДВ, бр. 19 от 2 март 1994 г.

Търговски закон, Обн. ДВ. бр.48 от 18 юни 1991 г., изм. и доп. ДВ. бр.83 от 22 Октомври 2019 г.

Commision, E. (2019, January 1). *EXCISE DUTY TABLES. Part II Energy products and Electricity.* Retrieved September 28, 2019, from www.ec.europa.eu:https://ec.europa.eu/taxation_customs/sites/taxation/files/resources/documents/taxation/excise_duties/energy_products/rates/excise_duties-part_ii_energy_products_en.pdf

МРЕЖОВ МОДЕЛ ЗА ПЪТУВАНЕ В БЪЛГАРИЯ С БДЖ ПРИ ПЛАНИРАНЕ НА МАРШРУТ ЗА ПЪТУВАНЕ С ПРЕКАЧВАНЕ

Гл. ас д-р Миглена Иванова[1]
Катедра „Математика“
УНСС
ivanova_mg@abv.bg

Резюме: *В доклада се представя подход за приложение мрежовото планиране при търсене на маршрут за пътуване в България с БДЖ с прекачване. Илюстрираният метод е разгледан с приложение на програмата SPSS чрез анализ на „Independent-Samples T Test“ за разлика между средните стойности (математическите очаквания) за продължителността на две групи операции с ненулев пълен резерв (от вариантите на маршрут за пътуване с два влака и прекачване) на примерен мрежов модел за пътуване с железопътен пътнически транспорт с прекачване.*

Ключови думи*: мрежов модел, маршрут за пътуване в България с БДЖ с прекачване, средна стойност (математическо очакване), SPSS.*

JEL: *B16, C02, C12, R42.*

NETWORK MODEL FOR BDZ TRAVEL IN BULGARIA WHEN PLANNING A ROUTE WITH TRANSFERS

Assist. Prof. Miglena Ivanova, PhD
Department of Mathematics,
UNWE,
ivanova_mg@abv.bg

Abstract: *A method for application of network planning, when searching a travel with transfers in Bulgaria, using BDZ, is presented in the paper. The illustrated method is reviewed by an SPSS program application, with analysis of „Independent-Samples T Test” for the difference between the average values (mathematical expectations) for the duration of two groups of operations with a non-zero full reserve (from the route options for travelling by two trains with a transfer), of an examplary network model for travel by railway passenger transport with transfers.*

Key words: *network model, route for BDZ travel in Bulgaria with a transfer, average value (mathematical expectation), SPSS.*

JEL*: B16, C02, C12, R42.*

[1] Миглена Иванова е доктор, главен асистент в катедра „Математика“, УНСС, e-mail: ivanova_mg@abv.bg

1. Въведение

В настоящото изследване се разглежда подход за приложение мрежовото планиране при търсене на маршрут за пътуване в България с железопътен пътнически транспорт с прекачване. Мрежовото планиране представлява съвкупност от математически модели и методи за тяхното решаване. Математическата основа на мрежовото планиране е теорията на графите. Основни понятия (*Балашевич В., стр.185-193; Мутафчиев Л., Е. Василев, стр.210-216*) на мрежовото планиране са понятията мрежов модел (информационно-динамичен модел за логико - математическо описание на планиран процес), събитие, операция (работа). Мрежовият модел представлява ориентиран граф, върховете на който изобразяват събития, а ребрата елементарни операции (работи), като всяко ребро се съпоставя в съответствие с времето, необходимо за изпълнение на съответните операции.

Железопътният пътнически транспорт на Р България предоставя големи възможности за извършване на масови придвижвания на пътници в крайградско съобщение в сравнително малък интервал от време и при високи икономически показатели, а също и на бързи и удобни пътнически превози (*Бакалова В., Хр. Николова, стр.25*). Маршрут за пътуване с БДЖ с прекачване може да се търси на сайта националния железопътен превозвач „БДЖ пътнически превози“ ЕООД с електронния пътеводител за търсене на маршрут чрез избиране на междинна гара за прекачване. За да се илюстрира подхода за приложение мрежовото планиране при търсене на маршрут за пътуване в България с БДЖ с прекачване с електронния пътеводител (http://razpisanie.bdz.bg/site/search.jsp) е планирана примерна транспортна дестинация за търсене на маршрут за пътуване (на 19.08.2019 г.) ***от*** *гара Асеновград* - ***през*** *гара Пловдив* - ***до*** *гара Пазарджик*. За разглежданата транспортна дестинация *Асеновград-Пловдив-Пазарджик* в таблица 1 са дадени **четири последователни варианта** за пътуване с два влака и прекачване (***Влак:*** *от Асеновград-до Пловдив*, ***Прекачване:*** *на гара Пловдив* и ***Влак:*** *от Пловдив-до Пазарджик*), генерирани с електронния пътеводител на „БДЖ пътнически превози“ ЕООД на страницата „*Данни за пътуването“*. В колоните *Код* на таблица 1 са определени кодовете на часовете на *Заминаване* и *Пристигане* за гарите и спирките на влаковете от четирите варианта.

Таблица 1

Вариант 1 /1 час и 56 минути/					Вариант 2 /2 часа и 11 минути/				
Влак:Асеновград-Пловдив Категория:КПВ					Влак:Асеновград-Пловдив Категория:КПВ				
Пристига	Код	Гара/Спирка	Заминава	Код	Пристига	Код	Гара/Спирка	Заминава	Код
		Асеновград	14:00	1			Асеновград	15:00	7
14:08	2	Маврудово	14:08	2	15:08	8	Маврудово	15:08	8
14:12	3	Крумово	14:13	4	15:12	9	Крумово	15:13	10
14:20	5	Вр.депо Пл.сп.	14:20	5	15:20	11	Вр.депо Пл.сп.	15:20	11
14:23	6	Пловдив			15:23	12	Пловдив		
Прекачване на гара Пловдив					Прекачване на гара Пловдив				
Влак:Пловдив-София Категория:ПВ					Влак:Пловдив-София Категория:ПВ				
Пристига	Код	Гара/Спирка	Заминава	Код	Пристига	Код	Гара/Спирка	Заминава	Код
		Пловдив	15:20	11			Пловдив	16:30	30
15:26	13	Прослав	15:26	13	16:36	31	Прослав	16:36	31
15:29	14	Т. Каблешков	15:30	15	16:39	32	Т. Каблешков	16:40	33
15:34	16	Кадиево	15:34	16	16:44	34	Кадиево	16:44	34
15:38	17	Стамболийски	15:39	18	16:49	35	Стамболийски	16:50	36
15:44	19	Хаджиево	15:44	19	16:56	37	Хаджиево	16:56	37
15:47	20	Огняново	15:48	21	17:00	38	Огняново	17:01	39
15:52	22	Синитово	15:22	22	17:06	40	Синитово	17:06	40
15:56	23	Пазарджик			17:11	42	Пазарджик		
Вариант 3 /1 час и 11 минути/					**Вариант 4 /1час и 24 минути/**				
Влак:Асеновград-Пловдив Категория:КПВ					Влак:Асеновград-Пловдив Категория:КПВ				
Пристига	Код	Гара/Спирка	Заминава	Код	Пристига	Код	Гара/Спирка	Заминава	Код
		Асеновград	16:00	24			Асеновград	17:00	38
16:08	25	Маврудово	16:08	25	17:08	41	Маврудово	17:08	41
16:12	26	Крумово	16:13	27	17:13	43	Крумово	17:14	44
16:20	28	Вр.депо Пл.сп.	16:20	28	17:21	45	Вр.депо Пл.сп.	17:21	45
16:23	29	Пловдив			17:26	46	Пловдив		
Прекачване на гара Пловдив					Прекачване на гара Пловдив				
Влак:Пловдив-София Категория:ПВ					Влак: Свиленград-София Категория:БВ				
Пристига	Код	Гара/Спирка	Заминава	Код	Пристига	Код	Гара/Спирка	Заминава	Код
		Пловдив	16:30	30			Пловдив	18:00	47
16:36	31	Прослав	16:36	31	18:12	48	Стамболийски	18:13	49
16:39	32	Т. Каблешков	16:40	33	18:24	50	Пазарджик		
16:44	34	Кадиево	16:44	34					
16:49	35	Стамболийски	16:50	36					
16:56	37	Хаджиево	16:56	37					
17:00	38	Огняново	17:01	39					
17:06	40	Синитово	17:06	40					
17:11	42	Пазарджик							

С данните от таблица 1 за кодовете, и времето в минути определено от часовете на *Заминаване* и *Пристигане* на влаковете от четирите варианта се получава мрежов модел (таблица 2) за пътуване с БДЖ с прекачване по маршрут „*Асеновград-Пловдив-Пазарджик“*.

Таблица 2

Влак: от гара Асеновград - до гара Пловдив						Влак: от гара Пловдив - до гара Пазарджик					
Код	$t(i,j)$	$R_п(i,j)$	Код	$t(i,j)$	$R_п(i,j)$	Код	$t(i,j)$	$R_п(i,j)$	Код	$t(i,j)$	$R_п(i,j)$
1-7	0	60	1-2	8	0	11-13	6	148	30-31	6	0
1-24	0	120	2-3	4	0	13-14	3	148	31-32	3	0
7-8	8	60	3-4	1	0	14-15	1	148	32-33	1	0
8-9	4	60	4-5	7	0	15-16	4	148	33-34	4	0
9-10	1	60	5-6	3	0	16-17	4	148	34-35	5	0
10-11	7	60	11-12	3	0	17-18	1	148	35-36	1	0
24-25	8	120	38-41	8	0	18-19	5	148	36-37	6	0
25-26	4	120	41-43	5	0	19-20	3	148	37-38	4	0
26-27	1	120	43-44	1	0	20-21	1	148	47-48	12	0
27-28	7	120	44-45	7	0	21-22	4	148	48-49	1	0
28-29	3	120	45-46	3	0	22-23	4	148	49-50	11	0
Прекачване на гара Пловдив						23-50	0	148			
Код	$t(i,j)$	$R_п(i,j)$	Код	$t(i,j)$	$R_п(i,j)$	38-39	1	73			
29-30	7	120	6-11	57	0	39-40	5	73			
			12-30	67	0	40-42	5	73			
			46-47	36	0	42-50	0	73			

2. Анализ на *„Independent-Samples T Test“* за разлика между средните стойности (математическите очаквания) за продължителността на две групи операции с ненулев пълен резерв на мрежовия модел за пътуване с БДЖ с прекачване

Средната стойност $\overline{X}$ на една случайна величина X със стойности $x_1, x_2, ..., x_n$ се определя по формулата $\overline{X} = \frac{\sum_{i=1}^{k} x_i f_i}{\sum_{i=1}^{k} f_i}$ (*Калоянов Т., В. Петров, стр.94-95*), където f_i, $i = 1,...,k$ са честотите на x_i, а k е броят на групите. Математическото очакване EX на случайната величина X може да се въведе по аналогия на средната стойност (*Екимов Ц., стр.256; Сугарев З., С. Каменаров, стр.65*), ако вместо честотите при средната стойност се вземат съответните вероятности p_i, се получава формулата за математическото очакване (*Екимов Ц., стр.256; Сугарев З., С. Каменаров, стр.65; Тодоров Д., стр.354; Иванова М., М. Й. Иванова, И. Иванов, стр.231*) $\overline{X} = EX = \sum_{i=1}^{k} x_i p_i$. За да илюстрираме подхода за анализ на генерирания с програмата SPSS *„Independent-Samples T Test“* за разлика между средните стойности (математическите очаквания) за продължителността на две групи операции с ненулев пълен резерв ще използваме два от основните показатели (таблица 2) на мрежовия модел за пътуване с БДЖ с прекачване: продължителността $t(i,j)$ на операциите в минути, и пълния им резерв $R_n(i,j)$. Анализирайки данните в таблица 1 и таблица 2 за разглеждания мрежов модел можем да направим следния извод: девет операции от вариантите на маршрута за пътуване с ***влак:****от Асеновград-до Пловдив* имат ненулев пълен резерв, една операция ***прекачване*** *на гара Пловдив* има ненулев пълен резерв, и четиринадесет операции от вариантите на маршрута за пътуване с ***влак:*** *от Пловдив-до Пазарджик* имат ненулев пълен резерв. С процедурата на *„Independent-Samples T Test“* могат да се сравнят средните стойности (математическите очаквания) на **две групи** независими извадки (приема се, че двете групи са с нормално разпределение). За разглеждания мрежов модел в **Група 1** ще включим деветте операции с продължителност $1,1,3,4,4,7,7,8,8$ (минути) от вариантите на маршрута за пътуване с ***влак:*** *от Асеновград-до Пловдив* с ненулев пълен резерв, а в **Група 2** ще включим четиринадесетте операции с

продължителност $1,1,1,1,3,3,4,4,4,4,5,5,5,6$ (минути) от вариантите на маршрута за пътуване с ***влак:****от Пловдив-до Пазарджик* с ненулев пълен резерв. За да определим операцията ***прекачване*** с продължителност $t(29,30)=7$ (минути) и с ненулев пълен резерв в коя от **двете групи** да включим, ще използваме функциите *Analyze* $\Rightarrow$ *Descriptive Statistics* $\Rightarrow$ *Explore* (*Гарванова М., стр.136*), чрез които с програмата SPSS може да се направи *тест* с критерия на *„Kolmogorov-Smirnov“* и критерия на *„Shapiro-Wilk“* за съответствие между емпиричното разпределение и нормалното теоретично разпределение (*Манов А., стр. 182-185*). Ако включим ***прекачването*** $t(29,30)=7$ в **Група 1** означена с $X1$ от *места* на *„Kolmogorov-Smirnov“* (Sig. 0,042<0,05) следва, че ***не може*** да се приеме, че $X1$ са с нормално разпределение. Ако включим ***прекачването*** $t(29,30)=7$ в **Група 2** означена с $X2$ от *места* на *„Kolmogorov-Smirnov“* (Sig. 0,192>0,05) и *„Shapiro-Wilk“* (Sig. 0,133>0,05) следва, че ***може*** да се приеме, че $X2$ са с нормално разпределение. Затова операцията ***прекачване*** $t(29,30)=7$ ще бъде включена в **Група 2** (***Пловдив-Пазарджик***). Деветте операции от **Група 1** (***Влак Асеновград-Пловдив***) означени с $X1$ от *места* на *„Kolmogorov-Smirnov“* (Sig. 0,190>0,05) и *„Shapiro-Wilk“* (Sig. 0,148>0,05) следва, че ***може*** да се приеме, че $X1$ са с нормално разпределение.

Чрез избиране на функциите *Analyze* $\Rightarrow$ *Compare Means* $\Rightarrow$ *Independent-Samples T Test* (*Гарванова М., стр.133-137; Гоев В., стр.96-98*) с програмата SPSS е генериран *„Independent-Samples T Test“* (таблица 3 и таблица 4) за разлика между средните стойности (математическите очаквания) за продължителността на деветте операции $X1$ от **Група 1** (***Влак Асеновград-Пловдив***) и на петнадесетте операции $X2$ от **Група 2** (***Пловдив-Пазарджик***).

Таблица 3

Group Statistics

	У	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Х	Влак Асеновград-Пловдив	9	4,78	2,819	,940
	Пловдив-Пазарджик	15	3,60	1,920	,496

В таблица 3 (*Group Statistics*) е генерирана средната стойност (математическото очакване) на **Група 1** и **Група 2** съответно равни на $\overline{X1}=EX1=4,78$ и $\overline{X2}=EX2=3,60$. В таблица 4 (*Independent Samples Test*) са

генерирани: разликата на средните стойности (математическите очаквания) $\overline{X1}-\overline{X2}=EX1-EX2=1{,}178$ на **Група 1** и **Група 2**, емпиричната стойност на критерия $t_e=1{,}221$ и Std. Error Difference $\hat{\sigma}_{\overline{x_1}-\overline{x_2}}=0{,}965$, които се изчисляват по формулите (*Калоянов Т., В. Петров, стр.275-276; Гарванова М., стр.133-137*) $t_e=\dfrac{\overline{x_1}-\overline{x_2}}{\hat{\sigma}_{\overline{x_1}-\overline{x_2}}}$ и $\hat{\sigma}_{\overline{x_1}-\overline{x_2}}=\sqrt{\dfrac{(n_1-1)s_1^2+(n_2-1)s_2^2}{n_1+n_2-2}\left(\dfrac{1}{n_1}+\dfrac{1}{n_2}\right)}$, където $\overline{x_1}$ и $\overline{x_2}$ са средните стойности на **Група 1** и **Група 2**, s_1^2 и s_2^2 са извадковите дисперсии на **Група 1** и **Група 2**, а n_1 и n_2 са броя на операциите от **Група 1** и **Група 2**. От *Independent Samples Test* (таблица 4), следва че няма статистически значима разлика между средните стойности (математическите очаквания) на **Група 1** и **Група 2**, тъй като сравнението (при $df=n_1+n_2-2=22$ степени на свобода и равнище на значимост за двустранен тест $\alpha=0{,}05$) на емпиричната $t_e=1{,}221$ и теоретичната $t_T=2{,}074$ характеристика показва, че $t_e<t_T$ (Sig. (2-tailed) 0,235>0,05). В таблица 4 (*Independent Samples Test*) програмата SPSS генерира доверителен интервал $(-0{,}823;\ 3{,}178)$ за разликата на средните стойности на **Група 1** и **Група 2** при гаранционна вероятност $p=95\%$. За доверителният интервал за разликата на средните стойности може да се съобрази[2], че се изчислява по формулата $\left(\overline{x_1}-\overline{x_2}-t_T.\hat{\sigma}_{\overline{x_1}-\overline{x_2}};\ \overline{x_1}-\overline{x_2}+t_T.\hat{\sigma}_{\overline{x_1}-\overline{x_2}}\right)$.

Таблица 4

Independent Samples Test

		Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means						
									95% Confidence Interval of the Difference	
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	Lower	Upper
X	Equal variances assumed	3,550	,073	1,221	22	,235	1,178	,965	-,823	3,178
	Equal variances not assumed			1,109	12,519	,288	1,178	1,062	-1,126	3,482

[2] *Забележка*: В проучената от автора на доклада литература за *„Independent-Samples T Test“* няма формула за доверителния интервал за разликата на средните стойности.

За да направим анализ на генерирания с програмата SPSS *„Independent-Samples T Test“* можем да използваме свойствата (*Тодоров Д., стр.355; Иванова М., М. Й. Иванова, И. Иванов, стр.231; Екимов Ц., стр.256-258; Сугарев З., С. Каменаров, стр.66-69*) на математическото очакване $E(X+Y)=\sum_{i=1}^{n}\sum_{j=1}^{m}(x_i+y_j)p_{ij}=EX+EY$ и $E(cX)=cEX$ ($c=const$), от които следва, че $E(X1-X2)=\sum_{i=1}^{9}\sum_{j=1}^{15}(X1_i-X2_j)p_{ij}=EX1-EX2$.

В таблица 5 са дадени разликите $X1_i-X2_j$ на стойностите на независимите величини $X1$ и $X2$ чрез, които се изчислява математическото очакване $E(X1-X2)=\sum_{i=1}^{9}\sum_{j=1}^{15}(X1_i-X2_j)p_{ij}=1{,}178$, и продължителността на всяка операция от **Група 1** и **Група 2** включена в съответните разлики. Математическото очакване $E(X1-X2)=1{,}178$ се изчислява чрез сумиране на произведенията на всяка разлика $X1_i-X2_j$ със съответната й вероятност p_{ij}. Вероятността p_{ij} по формулата $P(X1_i\cap X2_j)=P(X1_i).P(X2_j)$ (*Тодоров Д., стр.311; Иванова М., М. Й. Иванова, И. Иванов, стр.192; Екимов Ц., стр.231; Сугарев З., С. Каменаров, стр.35*) се определя като отношението на броя на операциите от **Група 1** (за съответната разлика) към общия брой на операциите $n_1=9$ се умножи с отношението на броя на операциите от **Група 2** (за съответната разлика) към общия брой на операциите $n_2=15$. Например за разликата $X1-X2=-6$ (таблица 5) операциите от **Група 1** са две, а от **Група 2** една, следователно $p_{ij}=\frac{2}{9}.\frac{1}{15}=\frac{2}{135}$.

Таблица 5

X1 – X2 = – 6		X1 – X2 = – 5		X1 – X2 = – 4		X1 – X2 = – 4		X1 – X2 = – 1		X1 – X2 = – 1	
Група 1	Група 2	Група 1	Група 2	Група 1	Група 2	Група 1	Група 2	Група 1	Група 2	Група 1	Група 2
t(26,27)=1	t(29,30)=7	t(26,27)=1	t(11,13)=6	t(26,27)=1	t(18,19)=5	t(28,29)=3	t(29,30)=7	t(28,29)=3	t(15,16)=4	t(25,26)=4	t(18,19)=5
t(9,10)=1		t(9,10)=1		t(9,10)=1	t(39,40)=5				t(16,17)=4	t(8,9)=4	t(39,40)=5
					t(40,42)=5				t(21,22)=4		t(40,42)=5
									t(22,23)=4		
X1 – X2 = – 3		X1 – X2 = – 3		X1 – X2 = – 3		X1 – X2 = – 2		X1 – X2 = – 2		X1 – X2 = – 2	
Група 1	Група 2	Група 1	Група 2	Група 1	Група 2	Група 1	Група 2	Група 1	Група 2	Група 1	Група 2
t(26,27)=1	t(15,16)=4	t(28,29)=3	t(11,13)=6	t(25,26)=4	t(29,30)=7	t(26,27)=1	t(13,14)=3	t(28,29)=3	t(18,19)=5	t(25,26)=4	t(11,13)=6
t(9,10)=1	t(16,17)=4			t(8,9)=4		t(9,10)=1	t(19,20)=3		t(39,40)=5	t(8,9)=4	
	t(21,22)=4								t(40,42)=5		
	t(22,23)=4										
X1 – X2 = 0		X1 – X2 = 0		X1 – X2 = 0		X1 – X2 = 0		X1 – X2 = 4		X1 – X2 = 4	
Група 1	Група 2	Група 1	Група 2	Група 1	Група 2	Група 1	Група 2	Група 1	Група 2	Група 1	Група 2
t(26,27)=1	t(14,15)=1	t(28,29)=3	t(13,14)=3	t(25,26)=4	t(15,16)=4	t(10,11)=7	t(29,30)=7	t(10,11)=7	t(13,14)=3	t(24,25)=8	t(15,16)=4
t(9,10)=1	t(17,18)=1		t(19,20)=3	t(8,9)=4	t(16,17)=4	t(27,28)=7		t(27,28)=7	t(19,20)=3	t(7,8)=8	t(16,17)=4
	t(20,21)=1				t(21,22)=4						t(21,22)=4
	t(38,39)=1				t(22,23)=4						t(22,23)=4
X1 – X2 = 1		X1 – X2 = 1		X1 – X2 = 1		X1 – X2 = 2		X1 – X2 = 2		X1 – X2 = 2	
Група 1	Група 2	Група 1	Група 2	Група 1	Група 2	Група 1	Група 2	Група 1	Група 2	Група 1	Група 2
t(25,26)=4	t(13,14)=3	t(10,11)=7	t(11,13)=6	t(24,25)=8	t(29,30)=7	t(28,29)=3	t(14,15)=1	t(10,11)=7	t(18,19)=5	t(24,25)=8	t(11,13)=6
t(8,9)=4	t(19,20)=3	t(27,28)=7		t(7,8)=8			t(17,18)=1	t(27,28)=7	t(39,40)=5	t(7,8)=8	
							t(20,21)=1		t(40,42)=5		
							t(38,39)=1				
X1 – X2 = 3		X1 – X2 = 3		X1 – X2 = 3		X1 – X2 = 5		X1 – X2 = 6		X1 – X2 = 7	
Група 1	Група 2	Група 1	Група 2	Група 2	Група 2	Група 1	Група 2	Група 1	Група 2	Група 1	Група 2
t(25,26)=4	t(14,15)=1	t(10,11)=7	t(15,16)=4	t(24,25)=8	t(18,19)=5	t(24,25)=8	t(13,14)=3	t(10,11)=7	t(14,15)=1	t(24,25)=8	t(14,15)=1
t(8,9)=4	t(17,18)=1	t(27,28)=7	t(16,17)=4	t(7,8)=8	t(39,40)=5	t(7,8)=8	t(19,20)=3	t(27,28)=7	t(17,18)=1	t(7,8)=8	t(17,18)=1
	t(20,21)=1		t(21,22)=4		t(40,42)=5				t(20,21)=1		t(20,21)=1
	t(38,39)=1		t(22,23)=4						t(38,39)=1		t(38,39)=1

Изводи

За разглеждания мрежов модел за пътуване в България с БДЖ с прекачване от направения анализ на *„Independent-Samples T Test“* (в таблица 5) от данните в таблица 1 и таблица 2 можем да направим следните изводи:

Всяка от деветте операции на величината $X1$ **- Група 1** (***Влак Асеновград-Пловдив***) е включена в шест разлики на стойностите $X1_i - X2_j$, а всяка от петнадесетте операции на величината $X2$ **- Група 2** (**Пловдив-Пазарджик**) е включена в пет разлики на стойностите $X1_i - X2_j$. **Прекачването** на гара Пловдив е включено в разликите $X1_i - X2_j = -6; -4; -3; 0; 1.$

Друг извод, който можем да направим е, че от **Група 1** всички операции с еднаква продължителност $t(9,10) = t(26,27) = 1$ (***влак: г./сп. Крумово***), $t(8,9) = t(25,26) = 4$ (***влак: г./сп.Маврудово-г./сп.Крумово***), $t(10,11) = t(27,28) = 7$ (***влак: г./сп.Крумово-г./сп.ВР депо Пловдив***), $t(7,8) = t(24,25) = 8$ (***влак: г./сп.Асеновград-г./сп.Маврудово***) са включени в еднакви разлики и са от еднакви участъци на маршрута за пътуване с **влаковете** „от Асеновград-до Пловдив“, а от **Група 2** само две операции с еднаква продължителност $t(20,21) = t(38,39) = 1$ (включени в еднакви разлики) са от един и същ участък (***влак: г./сп. Огняново***) на маршрута за пътуване с **влаковете** „от Пловдив-до Пазарджик“.

ЛИТЕРАТУРА

Бакалова В., Хр. Николова, Икономика на транспорта, Университетско издателство „Стопанство“, София, 2010.

Балашевич В., Математические методы в управлении производством, Издательство „Вышэйшая школа“, Минск, 1976.

Гарванова М., Статистическа обработка и анализ на данни със SPSS, Издателство „За буквите - О писменехь“, София, 2014.

Гоев В., Статистическа обработка и анализ на информацията от социологически, маркетингови и политически изследвания със SPSS, Университетска печатница на УНСС, София, 1996.

Екимов Ц., Висша математика втора част, Перник, 1998.

Иванова М., М. Й. Иванова, И. Иванов, Математика II примерни тестове за самоподготовка на студенти в икономическите висши учебни заведения, Издателски комплекс-УНСС, София, 2019.
Калоянов Т., В. Петров, Статистика, Издателски комплекс-УНСС, София, 2014.
Манов А., Статистика със SPSS, Издателство „Рикол – Б“, София, 2000.
Мутафчиев Л., Е. Василев, Икономико-математически методи и модели в транспорта, Университетско издателство „Стопанство“, София, 1999.
Сугарев З., С. Каменаров, Теория на вероятностите, Издателство „Наука и изкуство“, София, 1979.
Тодоров Д., Математика, Университетска печатница УНСС, София, 2009.

СЧЕТОВОДНАТА ПРОФЕСИЯ В ПЕРСПЕКТИВА – УМЕНИЯ И КОМПЕТЕНЦИИ

Гл. ас. д-р Радосвета Кръстева-Христова
Катедра „Счетоводна отчетност“,
СА „Д. А. Ценов“ – Свищов,
r.krasteva@uni-svishtov.bg

Резюме: *Настоящата разработка се фокусира върху разкриването на перспективите пред счетоводната професия. За целта се прави проучване на глобалните тенденции, които ще й повлияят в значителна степен. За целите на изграждането на специалисти в областта на счетоводството с висок потенциал за професионална реализация и умения за устойчиво кариерно развитие се разкриват областите на изграждане на умения и компетенции у счетоводителите в съответствие с очакванията на пазара на труда.*

Ключови думи*: брой счетоводен персонал, предизвикателства и проблеми пред счетоводната професия, умения и компетенции.*

JEL: *M 41.*

ACCOUNTING PROFESSION IN THE PERSPECTIVE - SKILLS AND COMPETENCIES

Radosveta Krasteva-Hristova, Head Assist. Prof., PhD
Department of Accounting,
The D. A. Tsenov Academy of Economics – Svishtov
r.krasteva@uni-svishtov.bg

Abstract: *This paper focuses on opening up the perspectives on the accounting profession. To this end, a study of global trends will be made, which will greatly influence it. For the purpose of building accounting professionals with high potential for professional realization and skills for sustainable career development, the areas of accounting skills and competencies of accountants are revealed in alignment with expectations on the labor market.*

Key words: *number of accounting staff, challenges and problems facing the accounting profession, skills and competencies*

JEL: *M 41.*

1. Въведение

Счетоводната професия е с ключово значение за бизнеса и обществото. Тя съчетава в себе си изискванията за специално образование, съблюдаване на известни нормативни ограничения, приложение във всички бизнес единици, афинитет към изчисленията и математиката, спазване на етични норми и поемане на отговорност, очаквания за вземане на специфични решения от страна на практикуващите я. Счетоводната професия има сравнително висок рейтинг сред всички икономически професии и в обществото. В условията на динамично развитие на икономиката, науката и обществото счетоводната професия е изправена пред редица предизвикателства. За успешното посрещане на тях следва да се изграждат нови умения и компетенции у специалистите по счетоводство, за да се гарантира качеството на предлаганите от тях услуги, стабилността и устойчивостта на създавания от тях продукт.

Обект на изследването е счетоводната професия. Предмет на разработката са уменията и компетенциите, необходими за упражняването ѝ в контекста на съвременните предизвикателства и тенденции, които влияят върху нея в значителна степен. Основна цел на научната разработка е изследване на състоянието, анализиране на предизвикателствата, очертаване на уменията и компетенциите, свързани със счетоводната професия в перспектива в световен мащаб. Извършените описание и анализ позволяват да се очертаят проблемите и изведат насоките за бъдещото развитие на професията на счетоводителите в контекста на устойчивото развитие и интелигентния растеж.

2. Потенциал и значимост на счетоводната професия

Най-старото и авторитетно периодично издание в областта на счетоводството в света – издаваното във Великобритания от 1874 г. до днес списание „The Accountant“, съвместно със създаденото през 1983 г. месечно издание „International Accounting Bulletin“, изготвят и публикуват световни проучвания в областта на счетоводната професия. В тях се представя класация на над 50 счетоводни мрежи и асоциации по отношение на различни критерии: доходи от такси, разделени и по бизнес линии; брой на заетия персонал, вкл. и по вид, с разрез на информацията по световни региони. В рамките на последното световно проучване от 2017 г. се разкриват броят и ръстът на наетия персонал в специализирани мрежи за счетоводни услуги и асоциации на счетоводни предприятия. Изследването извежда като резултат, че в рамките на проучените 31 специализирани мрежи за счетоводни услуги броят на

персонала бележи ръст със 7,39 % поради нарастването му от 1 303 001 през 2016 г. до 1 399 345 през 2017 г., а ръстът на наетия персонал в проучените 21 счетоводни асоциации е в размер съответно на 9 % в резултат на нарастването му от 203 977 през 2016 г. до 234 620 през 2017 г. (Huck, 2018).

Данните от проучването показват среден ръст от около 8,43 % на персонала на специализираните счетоводни мрежи и асоциации, което показва огромния потенциал на разширяване и развитие на сектора на счетоводни услуги и значимостта на счетоводната професия.

В контекста на тези заключения се очаква професионалистите в областта на счетоводството да притежават специфични умения и компетентности, като непрекъснато се адаптират към предизвикателствата в света на бизнеса, обществото и технологиите.

3. Тенденции и предизвикателства пред счетоводната професия

В свой доклад от 2016 г. за резултатите от проведено анкетно проучване на над 2 000 професионални счетоводители Асоциацията на сертифицираните счетоводители (ACCA) идентифицира основните предизвикателства и проблеми пред счетоводната професия между 2016 г. и 2025 г. и разкрива техническите, етичните и междуличностните умения и компетенции, които ще се изискват от счетоводителите в бъдеще (Professional accountants – the future: Drivers of change and future skills, 2016).

Според проучването **основните сфери на промяна, които ще повлияят най-силно на счетоводната професия** през периода 2016 г. – 2025 г. са следните:

- Регулация и управление;
- Дигитални технологии;
- Очаквания;
- Глобализация.

Те са своеобразните предизвикателства, които трябва да се посрещнат от счетоводната гилдия в световен мащаб.

Повишеното регулиране и управление на счетоводните процеси и процедури се свързва с: промените в глобалната икономическа и регулаторна инфраструктура; перманентното повишаване на сложността на корпоративното управление и на регулирането; задълбочаващата се глобална хармонизация на счетоводните и бизнес стандартите; разширяването на обхвата, размера и сложността на финансовата и

нефинансовата отчетност; практиките на управление и предоставяне на обществени услуги, възложени на външни изпълнители.

Развитието и разпространението на цифровите технологии е другата очаквана промяна. То се свързва с: разработване на интелигентни автоматизирани счетоводни системи; ангажиране на социалните медии и тяхната роля в бизнеса и в оповестяването на годишните финансови отчети; постоянното разширяване на ареалите на достъп до Интернет, вкл. и оптимизиране на цената и качеството на свързаността; използването на облачните технологии и изчисления; създаване на нови методологии за извличане и анализ на данни; разпространение на дигитално публикуване на годишни финансови отчети.

Очертанията на промяната на **очакванията на бизнеса към професионалните счетоводители** са следните: стратегическо мислене и действие от висшите икономически специалисти; глобален поглед върху бизнес средата; повече ad hoc отчитане на по-чести интервали; нарастваща значимост на нефинансовите резултати и отчитане; цялостен подход за управление на риска на предприятието; стратегии и политики за устойчиво развитие и създаване на стойност.

Глобализация на бизнеса и на професията също попада сред очакваните промени, които ще повлияят на счетоводителите. Тя се изразява най-общо в следното: по-голяма хармонизация на счетоводните и бизнес стандартите; повишаване на сложността на глобалната регулация и на автоматизиране на процесите; осезаемост на нуждата от многоезични специалисти и мултикултурни екипи; усложняване на международните конвенции в областта на бизнеса и на обмена на информация с цел сътрудничество; възход на Асоциацията на страните от Югоизточна Азия (АСЕАН); разместване на обществените възприятия и нагласи за стойността и значението на счетоводната професия.

Сблъсъкът с тези значителни промени през следващите години следва да предизвика реакция от страна на професионалните счетоводни организации, техните членове и образователните институции. Главната идея е те да се подготвят и адаптират към промените на средата по начин, който да даде възможност на хората със счетоводна професия да успеят и да добавят стойност за своите работодатели и клиенти в следващите години.

4. Умения и компетенции в перспектива

Тези промени са свързани с придобиването на специфични умения и компетенции от практикуващите счетоводители. Какви следва да са те?

В изследване на LinkedIn през 2019 г. анализаторите Брайън Гибънс и Даниел Барнс разкриват петте най-търсени меки и петте най-търсени твърди умения за пазара на труда, които са „извлечени“ от предлаганите в професионалната мрежа над 20 млн. работни позиции от всички браншове, като препоръчват и листваните в LinkedIn курсове за придобиването и усъвършенстването им (Гибънс & Барнс, 2019). Резултатите от този анализ са поместени в таблицата (вж. Таблица 1).

Таблица 1

Най-търсените на пазара на труда меки и твърди умения и предлаганите в LinkedIn курсове за тях за 2019 г.

Топ 5 на най-търсените меки умения	
Умение	**Курс в LinkedIn**
Творчество	Bootcamp за творчество, Пета стъпка за творчество, Креативност: Генериране на идеи с по-голямо количество и качество
Убеждаване	Убеждаване на другите, Ставане на мислен лидер, Разширено поведение на потребителите
Сътрудничество	Принципи на сътрудничество и процес, Да бъдете ефективен член на екипа, Бизнес сътрудничество в модерното работно място
Приспособимост	Стратегическа гъвкавост, Развитие на адаптивни служители, Развитие на адаптивност като мениджър
Управление на времето	Тони Шварц за управление на енергията ви за устойчиво високо представяне, Намиране на вашия стил на управление на времето, Управление на времето за мениджъри
Топ 5 на най-търсените твърди умения	
Умение	**Курс в LinkedIn**
Облачни изчисления	Учене в облачни компютри: работа в мрежа, Учене на Amazon Web Services (AWS) за разработчици, AWS за архитекти: разширена сигурност
Изкуствен интелект	Основи на изкуствения интелект: Невронни мрежи, Основи на изкуствения интелект: Машинно обучение, Машинно обучение и AI Основи: Класификационно моделиране
Аналитична обосновка	Вземане на решения, Стратегии за вземане на решения, Вземане на изпълнителни решения
Управление на хората	Мотивиране и ангажиране на служители, Управление на конфликти в екипа, Водене с цел
UX Design	Основи на UX: Мултидизайн дизайн, UX дизайн: 01 Преглед, UX изследвания за пъргави екипи

Стремежът към постоянно усъвършенстване и повишаване на качеството и конкурентоспособността на специалистите по счетоводство трябва да отразява техните усилия за информиране, обучение, тренинги и развитие на посочените в таблицата умения. Това би могло да

се случва чрез различни формални и неформални форми на обучение, като се взаимодейства с партниращи организации, неправителствения сектор, обучителните институции, международните и националните квалификационни програми и структури и пр. Разбира се, водещи в процеса на актуализиране на уменията за всеки счетоводител са проблемите на счетоводното законодателство, методология, технология и организация.

Придобитите умения са в основата на изграждането на компетенции. Понятието „компетенция“ произлиза от лат. competentia и представлява набор от лични качества, знания, умения и опит по определени въпроси. Притежаването на компетенция в дадена област позволява на специалиста да има обосновано отношение по проблемите в нея, да взема решения и да действа самостоятелно.

Съществено значение за професионализма на човека имат и притежаваните от него личностни качества. Счетоводната професия се нарежда сред най-престижните и влиятелни в обществено-икономическия живот. Това поставя пред специалиста изключително високи изисквания относно морала и личността му.

„Компетентността“ от своя страна е притежаването на съответна компетенция, съчетано с личното отношение на човека към определения кръг от проблеми. Така компетентността на специалиста по счетоводство е съчетание на компетенциите и личностните качества, които характеризират неговите професионализъм и ефективност на работа.

Докладът на Асоциацията на сертифицираните счетоводители (ACCA) разкрива и необходимите за счетоводителите на бъдещето умения и компетенции (Professional accountants – the future: Drivers of change and future skills, 2016). Според анализа бъдещите счетоводители ще се нуждаят от оптимална комбинация от знания, умения и професионални компетенции, междуличностно поведение и качества, които да отговарят на тяхната роля и етап на кариера.

По данни от доклада уменията и способностите са систематизирани в следните групи:

- **Технически умения и етика** – Уменията и способностите да изпълняват дейности последователно до определен стандарт, като същевременно се поддържат най-високите стандарти за почтеност, независимост и скептицизъм;
- **Интелигентност** - Способността за придобиване и използване на знания: мислене, разсъждения и разрешаване на проблеми;
- **Креативност** - Способността да се използват съществуващите знания в нова ситуация, да се правят връзки, да се проучват потенциалните резултати и да се генерират нови идеи;

- **Цифрова компетентност** - Осъзнаването и прилагането на съществуващи и нововъзникващи цифрови технологии, възможности, практики и стратегии;
- **Емоционална интелигентност** - Способността за идентифициране на собствените емоции и тези на другите, за използването и прилагането им;
- **Визионерство** - Способността да се предвиждат точно бъдещите тенденции чрез екстраполиране на съществуващите тенденции и факти и коригиране на пропуските, като едновременно с това се мисли иновативно;
- **Опит** - Способността и уменията да се разбират очакванията на клиентите, да се постигат желаните резултати и да се създава стойност.

Заключение (Изводи)

Счетоводният труд съпътства бизнеса във всички негови нива и етапи. Всички изменения в условията и средата за бизнес неминуемо влияят и върху специалистите по счетоводство. Високият професионализъм изисква непрекъснатото адаптиране към новите предизвикателства и промени, като се изграждат нови и специфични учения и компетентности посредством подходящо обучение, опит, развитие. Техническите умения и етиката ведно с опита се комбинират с интелигентността и цифровата компетентност; междуличностните умения, качества и поведение се отразяват в способностите за креативност, емоционална интелигентност и визионерство – това е комбинацията от умения и компетентности на счетоводителя в бъдеше.

ЛИТЕРАТУРА

Huck, V. (Ред.). (февруари 2018 г.). *International Accounting Bulletin*, 8-9. Извлечено от https://www.agn.org/AGN/INTL/IAB/Feb2018.pdf

Professional accountants – the future: Drivers of change and future skills. (2016). *ACCA Global.* Извлечено от https://www.accaglobal.com/content/dam/members-beta/images/campaigns/pa-tf/pi-professional-accountants-the-future.pdf

Гибънс, Б., & Барнс, Д. (10 Януари 2019 г.). *LinkedIn`s Most Promising Jobs of 2019*. Извлечено от https://blog.linkedin.com/2019/january/10/linkedins-most-promising-jobs-of-2019

ОЦЕНКА НА ИКОНОМИЧЕСКОТО СБЛИЖАВАНЕ МЕЖДУ ОБЛАСТИТЕ В БЪЛГАРИЯ

Гл. ас. д-р Тихомир Върбанов,
Катедра „Математика и статистика“,
Стопанска академия „Д. А. Ценов“,
t.varbanov@uni-svishtov.bg

Резюме: *В настоящия доклад е направена оценка на степента на икономическо сближаване между областите в България според брутния вътрешен продукт на човек от населението за периода 2000-2017 г. Представени са теоретични концепции и статистико-иконометрични подходи за оценка на клубната конвергенция и абсолютната бета-конвергенция. В резултат на емпиричното изследване са идентифицирани конвергентни клубове и клубове в процес на преходна дивергенция и фаза на обръщане. Чрез подхода на абсолютната бета-конвергенция е установен процес на намаляване на различията в БВП на човек от населението както между областите в обособените конвергентни клубове, така и в страната като цяло.*

Ключови думи*: регионално икономическо сближаване, клубна конвергенция, абсолютна бета-конвергенция, панелни данни.*

JEL: *C10, C50, R10.*

THE EVALUATION OF REGIONAL ECONOMIC CONVERGENCE IN BULGARIA

Tihomir Varbanov, Head Assist. Prof., PhD
Department of Mathematics and Statistics,
D. A. Tsenov Academy of Economic,
t.varbanov@uni-svishtov.bg

Abstract: *The paper evaluates the degree of regional economic convergence in Bulgaria by gross domestic product per capita for the period 2000-2017. Theoretical concepts and statistical-econometric approaches for evaluating club convergence and absolute beta convergence are presented. As a result of the empirical study, convergence clubs and clubs in the process of transitional divergence and turn-around phase are identified. A process of reducing the disparities in GDP per capita in convergence clubs and Bulgaria as a whole is established by the absolute beta-convergence approach.*

Key words: *regional economic convergence, club convergence, absolute beta-convergence, panel data.*

JEL: *C10, C50, R10.*

1. Въведение

Икономическото сближаване на национално и вътрешно регионално равнище е сред основните стратегически цели, които са заложени в Националната стратегия за регионално развитие (НСРР) за периода 2012-2022 г. В основата на постигането на тази цел е разработването и прилагането на програми за намаляване на регионалните различия, задълбочаването на които би довело до увеличаване на икономическите и социални неравенства в страната. Целта на настоящия доклад е да се изследва конвергенцията в икономическото развитие между областите в страната за периода 2000-2017 г. по показателя „брутен вътрешен продукт на човек от населението“. Информационното осигуряване на анализа се основава на официални статистически данни, публикувани от НСИ. Програмната осигуреност на изследването включва продуктите MS Excel и R version 3.4.1, package “plm” и package “ConvergenceClubs”.

2. Методология на изследването

В научната литература са разработени различни хипотези и постановки относно конвергенцията. Galor (1996) извежда следните основни типа конвергенции – клубна конвергенция, абсолютна бета-конвергенция и условна бета-конвергенция. *Клубната конвергенция* се отнася до териториални единици, които са с относително близки социално-икономически условия и проявяват тенденция към сближаване. *Абсолютната бета-конвергенция* се постига, тогава когато страните се сближават към определено ниво, независимо от различията в техните първоначални стойности. *Условната бета-конвергенция* допуска наличието на различни фактори (структурни променливи), които оказват влияние върху процеса на сближаване.

В настоящия анализ икономическото сближаване между областите в страната се изследва чрез подходите на клубната конвергенция и абсолютната бета конвергенция. При анализа на клубната конвергенция е приложена разработената от Phillips & Sul (2007) методология при използване на панелни данни, известна като *log t* тест. Методологията се състои от два основни етапа. *Първият етап* включва проверка на хипотезата за процес на конвергенция в цялата изследвана съвкупност чрез *log t* теста. В случай, че нулевата хипотеза се отхвърли, следва, че между отделните единици липсва конвергенция. Тогава се преминава към *втория етап* – клъстеризиране на териториалните единици в хомогенни групи.

Процедурата на Phillips & Sul се основава на регресионно уравнение, чрез което се проверява нулевата хипотеза за конвергенция (H_0: $\delta_i = \delta$ и $\alpha \geq 0$) спрямо алтернативната (H_1: $\delta_i \neq \delta$ за отделни единици и $\alpha < 0$). Нулевата хипотеза предполага конвергенция между всички области, а алтернативната – липса на конвергенция между част от тях. Следователно отхвърлянето на нулевата хипотеза може да означава както обща дивергенция, така и конвергенция единствено между отделни групи области. Процедурата включва три етапа – изчисляване на съотношението на дисперсиите в панела, оценяване на регресионното уравнение чрез метода на най-малките квадрати и проверка на нулевата хипотеза за конвергенция.

Скоростта на конвергенцията на δ_{it} се измерва чрез параметъра b, където $b = 2a$. Следователно нулевата и алтернативната хипотеза се трансформират както следва: H_0: $b \geq 0$ и H_1: $b < 0$. В случаите, когато $0 \leq b < 2$ конвергенцията е относителна (т.е. съществува сближаване между темповете на нарастване на наблюдавания индикатор, докато равнищата остават различни), а при $b \geq 2$ съществува абсолютна конвергенция (т.е. между равнищата на индикатора). Нулевата хипотеза за конвергенция в цялата съвкупност се отхвърля при 5 % риск от грешка, когато стойността на t-критерия (t_b) е по-малка от $-1{,}65$.

Както вече бе посочено, отхвърлянето на нулевата хипотеза не означава непременно, че между отделни области в панела не съществува конвергенция, а точно обратното. С цел тяхното идентифициране е приложен алгоритъмът на Phillips & Sul за формиране на т.нар. конвергентни клубове. Той се състои от четири основни етапа. *Първо*, единиците се ранжират във възходящ ред според значенията на променливата през последния наблюдаван период, т.е. към момента T_n. *Второ*, формира се основна група от единици, които се конвергират, като се избират k единиците с най-голямо значение на изследваната променлива, образуващи подгрупа G_k ($N > k \geq 2$). Оценява се $log\ t$ регресията и се определя стойността на t-критерия за всяко k, т.е. $t_b(k)$. Размерът на основната група k^* се определя чрез максимизиране на $t_b(k)$ до момента, в който условието $min\{t_b(k)\} > -1{,}65$ е валидно. Когато условието $t_b(k) > -1{,}65$ не е изпълнено в нито една от регресиите следва, че всички единици са дивергенти. *Трето*, определя се съставът на първия клуб като към основната група последователно се прибавя всяка невключена единица по време на предходния етап и се оценява *log t* регресията. Всички единици, които формират основната група и тези, които са добавени по време на този етап, образуват първия конвергентен клуб. *Четвърто*, оценяват се *log t* регресии за всички единици,

които не са включени в първия конвергентен клуб. При наличие на конвергенция ($t_b > -1{,}65$) тези териториални единици образуват втори клуб. В противен случай е необходимо първите три етапа да се повторят с цел да се определи дали съществуват други подгрупи, които формират конвергентни клубове. В случай, че такива не се установят, следва, че единиците са дивергенти.

Концепцията за бета-конвергенцията намира широко приложение в емпиричните изследвания при проверка на хипотезата за процес на сближаване между териториалните единици. В основата на този подход е отрицателната зависимост между първоначалното равнище на даден показател и неговия темп на нарастване (Baumol, 1986), (Barro, Sala-i-Martin, & Blanchard, 1991), (Barro & Sala-i-Martin, X., 1992). Концепцията за *абсолютната* бета-конвергенция се прилага с цел да се провери хипотезата за процес на сближаване между жизнения стандарт на отделните икономики за да се подчертае тенденцията бедните икономики да растат с по-бързи темпове от богатите. Тази концепция се нарича още „регресия към средните стойности“ и се основава на оценката на следния регресионен модел:

$$(2.1) \quad \left(\frac{1}{T}\right) ln\left(\frac{y_{iT}}{y_{i0}}\right) = \alpha + \beta \ln(y_{i0}) + \varepsilon_{iT},$$

където лявата страна на уравнението е средногодишният темп на растеж на БВП на човек от населението в област i в момент T, α е константа и ε е остатъчният компонент.

Параметърът β е измерител на бета-конвергенцията. Тя се наблюдава в случаите, когато зависимостта между първоначалното равнище на променливата и нейния годишен темп на растеж е статистически значима и отрицателна, т.е. $\beta < 0$. Положителната стойност на параметъра β е показателна за наличие на процес на раздалечаване, т.е. на дивергенция. При значима оценка на параметъра може да бъде изчислен аналитичният показател „скорост на конвергенцията“ (λ), както и времето, което е необходимо, за да се компенсират половината от първоначалните различия (hl).

3. Резултати от емпиричния анализ

Общата икономическа конвергенция между областите в България е изследвана първо чрез *log t* теста на Phillips & Sul. Резултатите показват, че между областите не съществува обща конвергенция, тъй

като коефициентът е отрицателен ($b = -0{,}996$), а значението на t-критерия е значително по-малко от критичната стойност – $t_b = -6{,}517 < -1{,}65$. Тестът за наличие на клубна конвергенция показва, че в страната съществуват четири конвергентни клуба. В резултат на извършената проверка за потенциално обединяване на клубове се установи, че нулевата хипотеза се отхвърля, т.е. не е възможно формиране на общи клубове. Областите, които образуват конвергентните клубове, както и значенията на коефициента b и t-критерия са поместени в таблица 1.

Таблица 1.

Конвергентни клубове по брутен вътрешен продукт на човек от населението

Конвергентни клубове		$\boldsymbol{b}$ $(\boldsymbol{S.E.})$	$\boldsymbol{t_b}$ $(\boldsymbol{p-value})$
Клуб I	София (столица), Стара Загора, София	-0,179 (0,199)	-0,896 (0,185)
Клуб II	Варна, Габрово, Бургас, Пловдив, Враца, Русе, Ямбол, Търговище, Разград, Добрич	0,145 (0,214)	0,678 (0,751)
Клуб III	Смолян, Велико Търново, Шумен, Ловеч, Благоевград, Монтана, Пазарджик	0,204 (0,242)	0,844 (0,801)
Клуб IV	Кюстендил, Плевен, Хасково, Перник, Кърджали, Видин, Сливен, Силистра	0,249 (0,498)	0,501 (0,692)

Значенията на коефициентите b са по-малки от 2 в регресионните уравнения за четирите клуба, предвид което конвергенцията се характеризира като относителна, т.е. между темповете на прираст. В регресионното уравнение за първия клуб знакът пред b е отрицателен и статистически значим. Това, според Caporale, G. M., You, K., & Chen, L. (2019), означава, че областите София (столица), Стара Загора и София се намират в процес на преходна дивергенция и фаза на обръщане. Сближаването между областите в останалите клубове е слабо изразена, индикация за което са ниските значения на коефициента b, които са съответно 0,145, 0,204 и 0,249. В областите от конвергентен клуб I БВП на човек от населението е най-голям и нараства от 4359,3 лв. през 2000 г. до 21124 лв. през 2017 г., т.е. близо пет пъти. На обратния полюс са областите, формиращи конвергентен клуб IV, в който средното равнище на показателя е най-ниско – 2557,5 лв. през 2000 г. и 7489,5 лв. през 2017 г. В останалите клубове средното равнище на БВП на човек от населението през разглеждания период е 6823,7 лв. и 5759,5 лв., съответно за конвергентен клуб II и III.

Хипотезата за процес на абсолютна бета-конвергенция е проверена въз основа на панелни данни. В анализа са използвани натуралните логаритми на променливите. Регресионните уравнения на абсолютната бета-конвергенция са оценени чрез обединения метод на най-малките квадрати (Pooled OLS), модели с фиксирани ефекти и модели със случайни ефекти. Значимостта на груповите ефекти е проверена чрез F-теста, а хипотезата за наличие на значими случайни ефекти – чрез LM-теста на Breusch-Pagan. В случаите, когато F-тестът и LM-тестът на Breusch-Pagan потвърждават валидността на моделите с фиксирани и случайни ефекти, окончателната спецификация се извършва след прилагане теста на Hausman.

Моделите са диагностицирани за пространствена корелация (зависимост) и автокорелация в остатъчните елементи. Проверката за пространствена зависимост е извършена с теста на Pesaran, а за автокорелация – с теста на Breusch-Godfrey. При установяване на проблеми с пространствена зависимост и/или автокорелация на остатъците, при оценяването е приложена процедурата на Beck & Katz (1995) за корекция на стандартните грешки на оценките на параметрите (panel-corrected standart errors, PCSE).

Стационарността на динамичните редове е необходимо условие за съставянето на коректни регресионни модели. Предвид това, преди тяхното оценяване е установен порядъкът на интегрираност на променливите чрез панелните тестове за единичен корен на Levin-Lin-Chu (LLC), Im-Pesaran-Shin (IPS) и Maddala-Wu (M-Wu), при които на проверка се подлага нулевата хипотеза, според която в динамичните редове има единичен корен, т.е. налице е нестационарност. Оптималният брой лагове, които е необходимо да бъдат включени в моделите, е определен въз основа на информационния критерий на Акайке (AIC). Прието е проверката да се прави като в равнищата се включва константа и тренд, а в първите разлики – само константа. В резултат се установи, че логаритмите на брутния вътрешен продукт на човек от населението са интегрирани от първи порядък.

В оценените регресионни уравнения параметрите пред лаговата променлива на брутния вътрешен продукт на човек от населението са отрицателни и статистически значими (таблица 2). Значенията на всички параметри са в интервала между 0 и -1, с изключение на коефициентите в уравненията за областите от клуб I и клуб IV, чиито стойности са съответно е $b = -1{,}032$ и $b = -1{,}036$. Според Caporale, G. M., You, K., & Chen, L. (2019), в случаите, когато значението на параметъра b е

в границите от -1 до -2, между изследваните единици е налице непостоянна конвергенция със значими колебания и през всеки следващ период се отчита забавяне на темпа, с който се намалява разстоянието до равновесното състояние.

Таблица 2.

Резултати от оценките на моделите на абсолютна бета-конвергенция на БВП на човек от населението

Модел	***България***	***Клуб I***	***Клуб II***	***Клуб III***	***Клуб IV***
	Обединен МНМК	*Обединен МНМК*	*Случайни ефекти*	*Обединен МНМК*	*Обединен МНМК*
константа	0,067***	0,093***	0,066***	0,067 ***	0,059 ***
GDP_{-1}	-0,969***	-1,032***	-0,919***	-0,971***	-1,036***
R^2	0,515	0,539	0,504	0,510	0,547
CD	36,432***	1,393	11,003***	9,444 ***	11,121***
PBG	121,220***	14,844	39,526 ***	41,177***	50,495 ***
λ	0,193	X	0,139	0,197	X
hl	3,592	X	4,964	3,524	X

Забележка: С три звезди (***), с две звезди (**) и с една звезда (*) са отбелязани статистически значимите оценки при риск от грешка съответно 1%, 5% и 10%. С CD и PBG са отбелязани значенията на тестовите характеристики на тестовете на Pesaran и на Breusch-Godfrey.

Скоростта на сближаване на областите в страната към общо равновесно равнище е 19,3% средногодишно, а времето, което е необходимо за да бъдат компенсирани половината от различията, е 3,6 години ($hl = 3{,}59$). Скоростта на сближаване е най-висока между областите от клуб III (Ловеч, Монтана, Велико Търново, Шумен, Благоевград, Пазарджик и Смолян), които намаляват дистанцията до общото равновесно състояние с 19,7% средногодишно. Запазването на тези темпове означава, че след малко повече от 3,5 години различията между тези области ще бъдат намалени с 50%. Областите от конвергентен клуб II намаляват разстоянието си до общото равновесно състояние с най-нисък средногодишен темп – с 13,9%.

Заключение

В резултат от проведеното емпирично изследване могат да се направят следните основни изводи и обобщения. *Първо*, приложението на подхода на клубната конвергенция показва, че в България като цяло не се наблюдава процес на регионално икономическо сближаване, т.е.

липсва обща конвергенция. Едновременно с това, се идентифицира наличие на конвергентни клубове и клубове в процес на преходна дивергенция и фаза на обръщане. *Второ*, чрез подхода на абсолютната бета-конвергенция се установи процес на намаляване на различията в БВП на човек от населението между областите в страната и в обособените конвергентни клубове.

ЛИТЕРАТУРА

Barro, R. J., Sala-i-Martin, X., & Blanchard, O. J. (1991). Convergence across states and regions. *Brookings papers on economic activity*, 107-182.

Barro, R., & Sala-i-Martin, X., X. (1992). Convergence. *Journal of political Economy*, 223-251.

Baumol, W. J. (1986). Productivity growth, convergence, and welfare: what the long-run data show. *The American Economic Review*, 1072-1085.

Beck, N., & Katz, J. N. (1995). What to do (and not to do) with time-series cross-section data. *American political science review, 89*(3), 634-647.

Caporale, G. M., You, K., & Chen, L. (2019). Global and regional stock market integration in Asia: a panel convergence approach. *International Review of Financial Analysis*.

Galor, O. (1996). Convergence? Inferences from theoretical models. *The Economic Journal, 106*(437), 1056-1069.

Panopoulou, E., & Pantelidis, T. (2009). Club convergence in carbon dioxide emissions. *Environmental and Resource Economics, 44*(1), 47-70.

Phillips, P. C., & Sul, D. (2007). Transition modeling and econometric convergence tests. *Econometrica, 75*(6), 1771-1855.

ПРОБЛЕМИ ПРИ ПРИЛАГАНЕТО НА РАЗШИРЕНИЯ КРИТЕРИЙ НА ДИКИ-ФУЛЪР

Асист. д-р Евгени Овчинников
Катедра „Математика и статистика“,
СА „Д. А. Ценов“,
e.ovchinnikov@uni-svishtov.bg

Резюме: *Проверката за интегрираност е неизменна част от изследователския инструментариум при провеждането на статистически анализи в социалноикономическата сфера. В настоящия доклад се представят теоретичните основи на разширения критерий на Дики-Фулър за проверка на интегрираността на динамичните редове. Идентифицирани са някои основни проблеми при прилагането му в емпиричните социално-икономически изследвания, свързани с определянето на лаговия порядък, порядъка на интегрираност, вида на детерминистичните компоненти, наличието на сезонност и структурни разриви и т.н.*

Ключови думи*: единичен корен, разширен критерий на Дики-Фулър.*

JEL*: C01, C22.*

PROBLEMS WITH THE APPLICATION OF THE AUGMENTED DICKEY-FULLER TEST

Evgeni Ovchinnikov, assistant, PhD,
Department of Mathematics and Statistics,
D. A. Tsenov Academy of Economics,
e.ovchinnikov@uni-svishtov.bg

Abstract: *Testing for unit roots plays a crucial role in the statistical analysis of the socio-economic sphere. In the current paper, we present the theoretical background of the augmented Dickey-Fuller test for the order of integration of the time series. We identify some of the basic problems with its application in the empirical research, related to the selection of lags, order of integration, type of the deterministic components, presence of seasonality and structural breaks, etc.*

Key words: *unit root, augmented Dickey-Fuller test.*

JEL: C01, C22.

1. Въведение

Динамиката на социално-икономическите явления се характеризира с инерционност. Това е предпоставка динамичните редове, които ги описват, да са нестационарни (Димитров, 1980). Една от формите на нестационарност, присъща на социално-икономическите явления, е наличието на тенденция. В основата на нейното изучаване лежи разграничението между тенденция с детерминистичен и тенденция със стохастичен характер. В първия случай динамичният ред може да се моделира чрез функция на времето, а във втория случай подобно моделиране не е коректно, тъй като динамичният ред е интегриран. Идентификацията на тенденция със стохастичен характер се осъществява чрез различни статистически методи за проверка порядъка на интегрираност, добили разпознаваемост в литературата като тестове за единичен корен.

Проверката за интегрираност е неизменна част от изследователския инструментариум при провеждането на статистически анализи в социалноикономическата сфера. От една страна, хипотезата за интегрираност е предпоставка за нарушаване на специфичните изисквания при прилагането на методите за статистическо оценяване, което на свой ред може да наруши коректността на достигнатите изводи и заключения. От друга страна, когато е налице тенденция със стохастичен характер, нестационарността налага да се прецизират използваните при анализа статистически методи.

Целта на настоящия доклад е да се представи теоретичната основа на разширения критерий на Дики-Фулър, като един от широко прилаганите тестове за проверка за интегрираност на реда и да се идентифицират някои основни проблеми при неговото прилагане в емпиричните изследвания.

2. Изложение

Тестовете за единичен корен са обект на множество теоретични и емпирични разработки, особено след 80-те години на XX век. Разработени са много и различни тестове, но сред изследователите няма единодушие за прилагането им. Условно се разделят в два класа в зависимост от начина, по който е дефинирана нулевата хипотеза – за нестационарност и стационарност.

Всеки от тестовете се характеризира както с определени предимства, така и със специфични ограничения. Широка популярност

добива разширеният критерий на Дики-Фулър с изследването на Nelson & Plosser (1982), в което авторите не могат да отхвърлят хипотезата, че основни макроикономически показатели в САЩ са интегрирани от първи порядък.

Разширеният критерий на Дики-Фулър е тест за единичен корен и като такъв принадлежи към параметричните методи за идентифициране на тенденцията на развитие в динамичните редове. Теоретичните основи на критерия са поставени от Dickey & Fuller (1979; 1981) и Said & Dickey (1984). Разширеният критерий на Дики-Фулър се прилага на основата на тестови характеристики, оценени на базата на три помощни регресионни уравнения. Разликите между тях се обуславят от включването на детерминистични компоненти. Оценката на параметрите и стандартните им грешки е чрез метода на най-малките квадрати. Помощният модел има три варианта:

- модел със свободен член и линеен тренд:

(2.1) $$\Delta y_t = \mu + \delta t + \gamma y_{t-1} + \sum_{i=1}^{p} \beta_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t,$$

където: y_t е изследваният динамичен ред;

Δ – операторът на първите последователни разлики;

t – времето в естествени числа;

p – броят на включените в модела лагове;

μ , δ , γ, β_i – параметрите на модела;

ε_t – остатъчните елементи.

- модел само със свободен член:

(2.2) $$\Delta y_t = \mu + \gamma y_{t-1} + \sum_{i=1}^{p} \beta_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t,$$

- модел без свободен член и линеен тренд:

(2.3) $$\Delta y_t = \gamma y_{t-1} + \sum_{i=1}^{p} \beta_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t.$$

Dickey & Fuller (1979) изследват проблема за проверката на нулевата хипотеза за интегрираност срещу алтернативната за стационарност около потенциален детерминистичен тренд. Те формулират клас от тестови характеристики на основата на критериите *t* и *F* . Чрез тестовите характеристики τ_τ, τ_μ и τ, съответно за модели (2.1), (2.2) и (2.3), се проверява хипотезата $\gamma = 0$. Чрез Φ_3 и Φ_2 за модел (2.1) се проверяват хипотезите $\gamma = \delta = 0$ и $\mu = \gamma = \delta = 0$. Чрез Φ_1 за модел (2.2) се проверява хипотезата $\mu = \gamma = 0$.

Разпределенията на тестовите характеристики са изучавани от Dickey & Fuller (1979), които табулират критичните стойности. Трябва

да се отбележи, че критичните стойности на тестовите характеристики зависят от включените в помощния модел детерминистични компоненти. Критичните стойности са различни при моделите с различни детерминистични компоненти и зависят също от дължината на реда. Критичните стойности не се променят при добавяне авторегресионни компоненти в помощните уравнения.

Валидността на резултатите се обуславя от допускането, че остатъчните елементи в помощните регресионни модели имат поведение на независими случайни величини с постоянна дисперсия. Това обстоятелство от своя страна поставя няколко основни проблема (Enders, 2015, pp. 215-216): определяне на лаговия порядък, определяне порядъка на интегрираност, определяне вида на детерминистичните компоненти, наличие на сезонност, структурни разриви и др.

Определяне на лаговия порядък – броят на включените авторегресионни компоненти оказва влияние на оценката на параметъра γ и на стандартната му грешка. Точността на оценяването зависи пряко от правилното определяне на броя на авторегресионните компоненти, включени в помощното уравнение. Следователно, проблемът се свежда до това да се избере подходящия брой лагове. Ако е избран къс лаг, остава автокорелация в грешките и тестовата характеристика се измества. Ако е избран дълъг лаг, мощността на теста намалява. Изборът на порядък на авторегресионния процес се осъществява най-често чрез процедурата от общото към частното или с помощта на информационните критерии на Акайке (Akaike, 1974) и Шварц (Schwarz, 1978). Първият критерий е асимптотично неустойчив, докато вторият е асимптотично устойчив, но въпреки това в практиката се е наложило приложението и на двата критерия при крайни извадки.

Определяне порядъка на интегрираност – разширеният критерий на Дики-Фулър е приложим за проверка на хипотезата, че редът е интегриран от първи порядък. Порядъкът на интегрираност може да е по-висок и това трябва да се установи точно. Dickey & Pantula (1987) представят процедура за прилагане на разширения критерий на Дики-Фулър, с която да се провери дали порядъкът на интегрираност не е повисок от единица. Те предлагат просто разширение на процедурата, ако се подозират повече от един единичен корен. По същество се прилага разширеният критерий върху последователните разлики. Допълнителен проблем е частичната интегрираност, при която порядъкът на интегрираност не е цяло, а дробно число.

Определяне вида на детерминистичните компоненти – изборът на вариант на помощното регресионно уравнение е от значение заради

различните критични стойности и оказва влияние върху мощността на критерия. В някои случаи определянето на нулевата и алтернативната хипотеза не е еднозначно. При включването на излишни детерминистични компоненти се губи мощност. Изпускането води до грешна спецификация, съответно оценката се затруднява. Според Dolado, Jenkinson, & Sosvilla-Rivero (1990) процедурата за избор на детерминистични компоненти преминава през няколко етапа.

Първи етап: Въз основа на модел (2.1) и τ_τ се проверява нулевата хипотеза $\gamma = 0$. Ако нулевата хипотеза се отхвърли, се достига до заключението, че изследваният динамичен ред е интегриран. Ако нулевата хипотеза не може да се отхвърли, се преминава на следващия етап.

Втори етап: Проверява се дали трендът принадлежи към помощното регресионно уравнение. Чрез Φ_3 се проверява хипотезата $\gamma = \delta = 0$. Ако се отхвърли хипотезата, има единичен корен заради τ_τ и или $\gamma \neq 0$, и/или $\delta \neq 0$, т.е. има единичен корен и тренд. Това допълнително може да се потвърди като се провери нулевата хипотеза $\delta = 0$ чрез *t*-характеристиката в: $\Delta y_t = \mu + \delta t + \varepsilon_i$. Ако се окаже, че $\delta = 0$, т.е. трендът е излишен се преминава на трети етап. В случай, че трендът не е излишен, се ползва модел (2.1), за да се провери $\gamma = 0$ чрез стандартната *t*-характеристика. Ако не се отхвърли хипотезата, се приема, че трендът отсъства и се преминава към трети етап.

Трети етап: Оценява се модел (2.2). Проверката за интегрираност се осъществява чрез τ_μ. Ако нулевата хипотеза се отхвърли, се приема, че няма единичен корен. Ако нулевата хипотеза не се отхвърли, се проверява значимостта на свободния член. Използва се Φ_1 за $\mu = \gamma = 0$. Ако се приеме, че свободният член липсва, се преминава към последния етап. В противен случай се проверява дали свободният член липсва по аналогичен начин като на предходния етап. Ако се приеме хипотезата $\delta = 0$, се преминава към четвърти етап.

Четвърти етап: Оценява се модел (2.3). Нулевата хипотеза $\gamma = 0$ се проверява чрез τ. Приемат се резултатите.

Наличие на сезонност – Сезонността създава предпоставки за наличие на сезонна интегрираност. Проблемът е изследван от Hylleberg, Engle, Granger, & Yoo (1990), които предлагат проверката да се извършва с друг клас тестове, които отчитат сезонността.

Наличие на структурни разриви – Те са характерни за редове, характеризиращи явления от социално-икономическата сфера. Посочените помощни уравнения не могат да обхванат структурни разриви, което налага тяхната модификация (Perron, 1989). С това се променят критичните стойности.

Заключение

Проблемите при прилагането на разширения критерий на Дики-Фулър могат най-общо да се систематизират в две групи – група, в която се променят критичните стойности и група, в която не се променят. В първата група се отнасят проблемите, свързани с наличието на частична интегрираност, сезонност и структурни разриви, а във втората – определяне на лаговия порядък, порядъка на интегрираност и вида на детерминистичните компоненти. Откроените проблеми налагат използването на специфична методология, която да подобри резултатите в емпиричните социално-икономически изследвания.

ЛИТЕРАТУРА

Димитров, А. (1980). За инерционността в икономиката. *Икономическа мисъл*(8), 41-52

Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American statistical association, 74*(366a), 427-431.

Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 1057-1072.

Dickey, D. A., & Pantula, S. G. (1987). Determining the order of differencing in autoregressive processes. *ournal of Business & Economic Statistics, 5*(4), 455-461.

Dolado, J. J., Jenkinson, T., & Sosvilla-Rivero, S. (1990). Cointegration and unit roots. *Journal of economic surveys, 4*(3), 249-273.

Hylleberg, S., Engle, R. F., Granger, C. W., & Yoo, B. S. (1990). Seasonal integration and cointegration. *Journal of econometrics, 44*(1-2), 215-238.

Nelson, C. R., & Plosser, C. R. (1982). Trends and random walks in macroeconmic time series: some evidence and implications. *Journal of monetary economics, 10*(2), 139-162.

Perron, P. (1989). The great crash, the oil price shock, and the unit root hypothesis. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 1361-1401.

Said, S. E., & Dickey, D. A. (1984). Testing for unit roots in autoregressive-moving average models of unknown order. *Biometrika, 71*(3), 599-607.

МЕНИДЖМЪНТ, МАРКЕТИНГ, МЕЖДУНАРОДНИ ОТНОШЕНИЯ ПЛАНИРАНЕ, ИНФОРМАЦИОННИ ТЕХНОЛОГИИ

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE COMPETITIVENESS OF THE BALKAN COUNTRIES

Lyubcho Varamezov, Prof., PhD
Department of Industrial Business and Entrepreneurship, D.A.Tsenov Academy of Economics,
l.varamezov@uni-svishtov.bg

Abstract
The Global Competitiveness Index 4.0 (GCI 4.0) measures the microeconomic and macroeconomic foundations of national competitiveness, which is defined as the set of institutions, policies, and factors that determine the level of productivity of a country. GCI 4.0 score is the average of the scores of the 12 pillars (Institutions; Infrastructure; ICT adoption; Macroeconomic stability; Health; Skills; Product market; Financial system; Market size; Business dynamism; Innovation capability). The comparative analysis of the competitiveness of the Balkan countries has been made according to the latest report of the World Economic Forum.

Key words: *competitiveness, Balkan countries, analysis, position, ranking.*

JEL: *O11, O47,O57.*

1. Introduction

As a result of globalization, liberalization of trade and impetuous development of information and communication technologies the paces and scale of world economy shifts are impressive. These processes face individual countries and economies with serious challenges. The economic development of every nation and the prosperity of its citizens is determined by the level of its economy`s competitiveness and by the potential for its enhancement. The more competitive an economy is, the higher its citizens` standard of living is, the more strongly it attracts foreign investors and the more easily it handles competitive pressure.

2. Methodology

Competitiveness is a synthetic category. The level and the capacities for its sustenance and increase depend on the impact of various factors – legal framework, state institutions, management, macroeconomic steadiness, infrastructure, etc…Various methodologies are used aimed at analyzing and

assessing competitiveness. Lately, the methodology of the World Economic Forum (WEF) has been employed more and more extensively. This methodology enables the positioning of each national economy according to its level of competitive capability against the competitiveness of the other countries. The annual report of World Economic Forum on global competitiveness is the most complete and representative study of the potential for economic growth of the countries throughout the world. The Growth Competitiveness Index (GCI) introduced by WEF serves the purpose of evaluating the economies` potential for accomplishing and sustaining economic growth. It is estimated through the combining of statistical data, data from the annual study of the World Economic Forum and expert evaluations.

The computation of the GCI 4.0 is based on successive aggregations of scores, from the indicator level (the most disaggregated level) to the overall GCI 4.0 score (the highest level). At every aggregation level, each aggregated measure is computed by taking the average (i.e. arithmetic mean) of the scores of its components. GCI 4.0 score is the average of the scores of the 12 pillars (Institutions; Infrastructure; ICT adoption; Macroeconomic stability; Health; Skills; Product market; Financial system; Market size; Business dynamism; Innovation capability).

The data used in the computation of the GCI 4.0 2019 represents the most recent and best data available at the time when it was collected (March–July 2019). It is possible that data was updated or revised subsequently.

3. Results

It is noteworthy that Bulgaria is ranked first by all Balkan countries (fig.1.). Bulgaria is ranked 49th in the report and shows a two-point progress compared to the previous year. Romania and Croatia also show progress, and Turkey remains in the same position. Other Balkan countries deteriorate their positions compared to the previous year.

The first pillar *(1st Pillar: Institutions)* includes many indicators, such as security, social capital, property rights, transparency, corporate governance, and more. Overall, the positions of the Balkan countries on the Institutions pillar are good, except for Bosnia and Herzegovina (B&H). The analysis of the Balkan countries' positions on individual indicators makes it possible to draw the following conclusions:

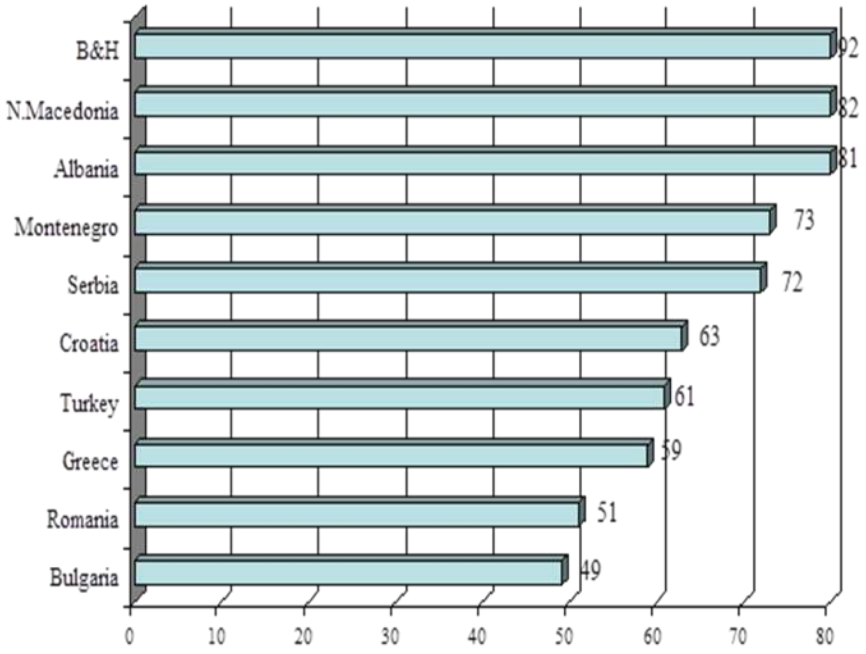

Fig. 1. Ranking of the Balkan countries (out of 141 studied countries)

✓ Organized crime (mafia-oriented racketeering, extortion) imposes huge costs on businesses in Bulgaria, N. Macedonia, Albania and B&H.

✓ With the exception of Albania, in the countries mentioned above, people do not rely on the police to enforce law and order in the country.

✓ Romania and Bulgaria occupy prestigious positions (9th and 20th respectively) in terms of the amount and timeliness of budget information that governments make public in eight key budget documents in accordance with international good practice standards.

✓In the Balkan countries, the judicial system is highly dependent from influences of the government and business. This dependence is most clearly manifested in Croatia, B&H, Albania and N. Macedonia.

✓ In addition, in almost all Balkan countries, it is extremely difficult for private businesses to challenge government actions and/or regulations through the legal system.

✓ It is well known that compliance with public administration' requirements (e.g. permits, regulations, reporting) creates difficulties for businesses and extra costs. This is clearly expressed in Romania, Greece,

Croatia, N. Macedonia and B&H. At the same time, public administration's requirements are relatively easy to bear from the businesses in Montenegro, Albania, and to a certain extent in Bulgaria and Turkey.

Building the suitable infrastructure is a prerequisite for developing a business and improving its competitiveness *(2nd Pillar: Infrastructure)*. Of particular importance for business development is the quality of road infrastructure. While in countries such as Croatia, Greece and Turkey it is high, in Bulgaria, Romania, Macedonia and B&H, the quality of roads is an obstacle to business development.

The importance of Information and Communication Technology (ICT), both as a business and as a condition for business development, is constantly growing today *(3rd Pillar: ICT adoption)*. The survey shows that ICT adoption in the Balkan countries is at a good level. Almost all of them are in the first half of the ranking, with Bulgaria and Romania occupying the prestigious 30th and 32nd positions.

The auspicious macroeconomic environment by itself cannot result in a dynamic economic growth and high competitiveness *(4th Pillar: Macroeconomic stability)*. In this respect there are preconditions in Balkan countries for attaining a long-term growth. However, the lack of macroeconomic stability in Albania, Montenegro and especially in Turkey (one of the last places in the ranking) may hinder the prospects of sustainable development.

The health *(5th Pillar: Health)* is measured by a single indicator – healthy life expectancy (number of years that a newborn can expect to live in good health, taking into account mortality and disability). The leaders in the competitiveness rankings - Bulgaria and Romania, occupy the last places on this important pillar of competitiveness. The average life expectancy in these two countries remains one of the lowest, not only in the European Union, but throughout Europe - 64.9 and 64.7 years, respectively. At the same time, the average life expectancy in Greece and Turkey is 69.9 and 67.9 years, respectively (fig.2.).

The sixth pillar *(6th Pillar: Skills)* shows that:

✓ In most Balkan countries, training lasts for about 10 years. Bulgaria ranks first with 11.8 years. The only exception is Turkey, where training is only 7.6 years.

✓ Balkan companies make insufficient investments for training and development of their staff. It is especially true for Greece, Turkey, Croatia, Serbia, N. Macedonia and B&H. Only Albanian companies are aware of that employees are their most important resource.

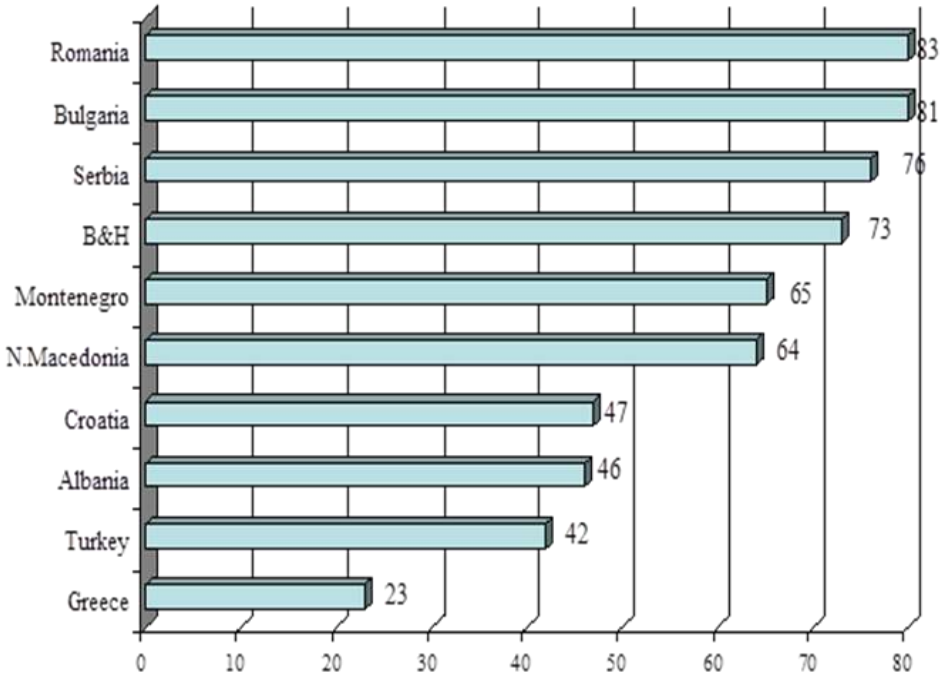

Fig. 2. Ranking of the Balkan countries (5th Pillar: Health)

✓ The answer to the previous question explains why the quality of vocational training in the Balkan countries is rated low. The only exception here is Albania. Digital skills (e.g. computer skills, basic coding, digital reading) of the active population are also unsatisfactory.

✓ Graduates from secondary education and university possess a low degree of business skills. It is therefore not surprising that the Balkan countries have difficulties in finding skilled employees.

✓ To a certain extent, the poor quality of teaching is due to the dominant style of teaching in Balkan schools. According to the research, it is predominantly frontal, teacher-based, and focused on memorizing. Again in Albanian schools only, the style of teaching encourages creative and critical individual thinking.

Fiscal measures (subsidies, tax breaks, etc.) distort competition to a great extent in Greece, Croatia, N. Macedonia, Albania, and B&H *(7th Pillar: Product market)*. Corporate activity is dominated by a few business groups in Croatia, N. Macedonia, Albania, and B&H.

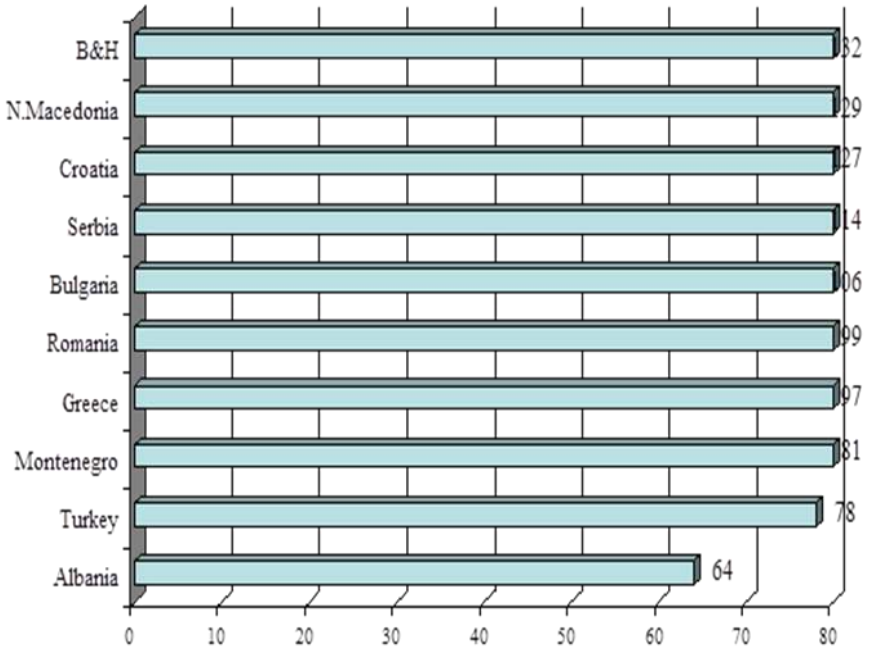

Fig.3. Ranking of the Balkan countries (Indicator "Reliance on professional management")

With few exceptions (Greece, Croatia, and B&H), the labor markets in the Balkan countries are flexible *(8th Pillar: Labour market)*. Regulations allow for the flexible hiring and firing of workers. Labour-employer relations in Albania are at the highest level. Salaries in some of the Balkan countries (Greece, N. Macedonia, Albania, and B&H) are predominantly centralized. In other countries, the approach is mixed - both centrally and by each individual company. The most decentralized approach is expressed in Montenegro. Regulations in Croatia, N. Macedonia and B&H make the hiring of foreign workers much more difficult. The survey shows that in countries such as Bulgaria, Croatia, N. Macedonia and B&H, senior management positions in companies are typically occupied by relatives and/or friends, regardless of merit (fig.3).

The study shows that SMEs financing in Greece, Croatia, N. Macedonia and B&H is unsatisfactory *(9th Pillar: Financial system)*. In these countries, access to finance for start-up entrepreneurs with innovative but risky projects is very difficult.

The market size *(10th Pillar: Market size)* is estimated by the indicators "gross domestic product" and "imports of goods and services". Not surprisingly, Turkey is ranked first in the Balkans (13th in the world) by gross domestic product, and Montenegro is last. Imports of goods and services are expressed as a percentage of GDP. N. Macedonia is ranked first out of all Balkan countries by this indicator.

The cost of starting a business in the Balkan countries is not high. Romania, Bulgaria, Greece, Montenegro and N. Macedonia occupy prestigious positions in this ranking *(11th Pillar: Business dynamism).* The costs include all official fees and fees for legal or professional services if such services are required by law or commonly used in practice. In terms of the number of calendar days needed to complete the procedures to legally operate a business, things are much different. With the exception of Albania, Serbia and Turkey, in other Balkan countries, it takes more than a week to start a business, and it takes 81 days in B&H! Almost all Balkan countries are in the second half of the ranking for the growth of new companies with innovative ideas.

With the exception of Romania and, to certain extent, Serbia and Montenegro, other Balkan countries ranked outside of the top 100 in the workforce diversity ranking (e.g. in terms of ethnicity, religion, sexual orientation, gender). The situation is no different in terms of cluster development (geographic concentrations of firms, suppliers, producers of related products and services, and specialized institutions in a particular field), cooperation within and between companies, as well as between business and universities in the field of R&D *(12th Pillar: Innovation capability).*

4. Conclusion

The Balkan countries are very close and very different at the same time. This is confirmed by the Global Competitiveness Report 2019. In most Balkan countries, the transition from a centralized planned economy to a market economy continues. Much has been achieved, but more work is still needed to improve the competitiveness and standard of living of the population in these countries.

LITERATURE

The Global Competitiveness Report 2019.

LEAN MANAGEMENT ВЪВ ВИСШЕТО ОБРАЗОВАНИЕ

Проф. д-р Маргарита Богданова
Катедра „Стратегическо планиране“,
СА „Димитър А. Ценов“,
m.bogdanova@uni-svishtov.bg

Резюме: *Традиционната за производството през 20 век Lean методология навлезе в нова парадигма на развитие през последните години. Нейните ценности – да се произвежда по-висока стойност за потребителите с по-малко ресурси чрез минимизиране на загубите и непрекъснато подобряване на работните процеси, са универсални. Ето защо този подход се прилага вече в дейността на правителствени агенции, в здравеопазването, а вече и в образованието. Lean методологията обаче не е просто програма за заздравяване на бизнеса, а начин на мислене. Настоящата публикация има за цел да покаже възможностите на този подход за управление на висшите училища, както и предизвикателствата и бариерите за неговото успешно прилагане.*

Ключови думи: Lean методология, висше образование.

JEL: I23.

LEAN MANAGEMENT IN HIGHER EDUCATION

Margarita Bogdanova, professor, PhD
Department of Strategic Planning,
D.A.Tsenov Academy of Economics, Svishtov,
m.bogdanova@uni-svishtov.bg

Abstract: *The traditional 20th century manufacturing methodology Lean has entered a new paradigm of development in recent years. Its values - producing higher value for consumers with less resource by minimizing losses and continuously improving workflows are universal. That is why this approach is already being applied in the work of government agencies, in health care, and in education. However, Lean methodology is not just a business-strengthening program, but a way of thinking. This publication aims to show the potential of this approach to managing higher education, as well as the challenges and barriers to its successful implementation.*

Key words: Lean methodology, Higher Education.

JEL: I23.

1. Въведение

Традиционната за производството през 20 век Lean методология навлезе в нова парадигма на развитие през последните години. Нейните ценности – да се произвежда по-висока стойност за потребителите с помалко ресурси чрез минимизиране на загубите и непрекъснато подобряване на работните процеси, са универсални. Ето защо този подход се прилага вече в дейността на правителствени агенции, в здравеопазването, а вече и в образованието. Lean методологията обаче не е просто програма за заздравяване на бизнеса, а начин на мислене.

Настоящата публикация има за цел да покаже възможностите на този подход за управление на висшите училища, сферите на приложение, както и предизвикателствата и бариерите за неговото успешно прилагане. Поради ограничение в обема не се разглежда връзката на Lean методологията със Six Sigma, Agile PM, Kanban и др. подходи.

2. Принципи на Lean методологията

Терминът Lean е използван първоначално в системата за производство на Toyota през 80-те години на 20 век. Оттогава насам Lean се прилага широко в производствения процес в много индустрии, а също и в логистиката и дистрибуцията, услугите, търговията на дребно, здравеопазването, строителството, а вече и в публичния сектор. Поради безспорните предимства методологията вече навлезе и във висшето образование, като до момента са известни практиките в няколко университета в САЩ и във Великобритания.

Mark Robinson и Steve Yorkstone дефинират Lean така: „правилните хора непрекъснато търсещи най-семплия и плавен процес, за да задоволят потребностите на клиента по най-перфектния начин“. (M. Robinson, St. Yorkstone, 2014)

Така авторите поставят на една плоскост служителите, процесите и клиентите, като акцентът е в непрекъснатия процес на учене, на промени, които персоналът да прави, в подобряване и изглаждане на процесите, в търсенето на съвършенство при задоволяване на потребностите на клиентите.

Lean подходът към работата е свързан с (Lean Institute, 2019):

- разбиране на това, което наистина се случва на мястото, където се създава стойността - обикновено известно като gemba walk[1];
- подобряване на процесите, чрез които продуктите и услугите се създават и доставят;
- развитие и овластяване на хората чрез решаване на проблеми и коучинг;
- разработване на лидери и ефективна система за управление.

В същото време Lean не е просто поредица от стъпки, а по-скоро приложна философия на работа. (M. Robinson, St. Yorkstone, 2014) Идеята е, че не е достатъчно да се приложат формално предписаните етапи в технологията на Lean. Необходимо е те да бъдат осъзнати и припознати като необходими и най-важни, за да се подобрят процесите и да се удовлетворят по-ефикасно потребителите. Сами по себе си етапите или стъпките не са някакъв революционен подход, който автоматично да даде резултати. Значимостта на промяната се постига както на индивидуално, така и на групово и институционално ниво. На индивидуално - чрез мотивирано и отговорно отношение на участниците в процеса, които са всеотдайни, защото вярват в своята мисия и поставят клиента в нейната сърцевина. На институционално – тъй като служителите действат като екип и работят в мрежа, така че промяната да е системна, а не епизодична или частична.

3. Етапи на прилагане на подхода Lean във висшите училища

В съвременния смисъл на понятието Lean е начин за работа, при който получаваме по-добри резултати, но с по-малко време, усилия, ресурси и енергия. Според Joanna Hughes, Lean е бизнес подход, който може да помогне на висшите училища (Hughes, 2019) поне в две посоки:

- да се съсредоточат върху създаването на стойност;
- да постигнат по-висока ефективност на управлението.

В университета Сейнт Андрюс, Шотландия, подходът Lean е приложен в пет отделни етапа в продължение на три години (M. Robinson, St. Yorkstone, 2014). Те са, както следва:

[1] Разходката Gemba (Gemba Walk) е съществена част от философията на Lean. Целта е мениджърите и ръководителите да наблюдават (буквално) реалния работен процес, да се ангажират със служителите, да придобият знания за работния процес и да проучат възможностите за непрекъснато подобрение. За повече информация: Gemba walk https://kanbanize.com/lean-management/improvement/gemba-walk/

Етап 1. Определяне на стойността за клиентите

Терминът „клиенти“ не е най-подходящият в случая, затова в университета Сейнт Андрюс е направена специална уговорка за това кои са клиентите, т.е. потребителите на услуги в широкия смисъл. При висшите училища това са не само студенти, но и техните семейства, бъдещите работодатели, а също и бизнесът като потребител на резултатите от научните изследвания и активен участник в тях, регионалните и местни власти, обществото като цяло.

Измеренията на стойността за потребителите са много и понякога стават обект на спорове, противоречия и дискусии. (Hughes, 2019) Това, което е ценно за един студент, може да не е ценно за друг. Възприятието за стойност на образователните услуги е различно и няма как да се вкара в един единствен модел (шаблон). За едни студенти редовното обучение е с по-голяма стойност, за други дистанционната форма е предпочитана. Освен това студентите оценяват стойността не само по програмите за обучение, но и по процедурите за кандидатстване, студентския живот, алумни възможностите (мрежи от възпитаници, годишни срещи, репутация на завършили и др.) Потребителите на кадри могат да искат да наемат служители с повече технически умения или, напротив, да търсят млади хора с меки умения, с креативно мислене.

Изследователи от Lean института наричат методологията “all inclusive,”. (Lean Institute, 2019) Идеята е, че в ползите за организацията идват от всички – преподаватели и изследователи, служители, потребители на образователните и изследователски продукти и услуги, доставчици и т.н. Те всички участват в една или друга степен в процеса на производство и респективно – на иновации. В този смисъл първият етап е ключов за целия процес.

Етап 2. Картографиране на потока на стойността

Картографирането е добре известен, помощен инструмент, чрез който се визуализира потокът на създаване и добавяне на стойност в организацията. Така конкретните стъпки стават по-ясни за всички – мениджъри и изпълнители на процеса. Ако организацията не е готова да инвестира в подробното описание на процесите чрез подходящ софтуер, може да се приложи физическо картографиране на ключови процеси и потоци в неформална групова обстановка,.

Картографирането дава е възможност да се подчертаят всички пропуски и дефекти в процеса, които могат да навредят на начина, по който студентът трупа опит. В контекста на висшето образование това може да варира от анализиране на процеси на високо ниво (как става набирането на преподаватели, как се поддържа тяхната квалификация,

как се мотивират да разработват качествени научни изследвания и т.н.) до анализ на ниско ниво (например намалява ли времето за обслужване на един студент във фронт офиса).

Етап 3. Очертаване на процесите по нов начин

Когато имаме ясен поглед върху това как протичат операциите или целият процес и сме го открили пропуските, можем да дефинираме какво в този процес може да се подобри.

Обикновено първата стъпка е да се открият неефективни операции, или такива, които са твърде трудни, сложни за изпълнение и създават напрежение. Те са отпадъкът, който следва да се изчисти или да се опрости, за да протича процеса по-гладко. Такива са например дублиране на работа, ненужни телефонни обаждания и имейли, грешки и дори стрес.

Въпросите, на които се търси отговор на този етап са:

Как всеки оценява работните процеси, които извършва? Има ли забавяния и какво ги причинява? Има ли стъпки, които причиняват ненужен стрес на екипа, стрес, който може да повлияе на създаването на стойност в други, последващи процеси?

Според екипа от университета Сейнт Андрюс, разговорите за това какво е излишно или неефективно трябва да се провеждат открито, за да се насърчава собствеността върху процеса, ангажираността на участниците в него, както и да се получи обратна връзка, с оглед на това да се преначертае процеса наново, когато това е необходимо.

Етап 4. Въвеждане на промени, инспирирани от изискванията от потребителите (студентите и/или други ключови заинтересовани страни).

Премахването на неефективните операции е ключово за философията на Lean мениджмънта. Принципът „точно навреме“, разработен в Тойота в средата на 20 век е първата итерация. Днес тя е развита в: доставка на правилното нещо с добро качество и в подходящо количество, в подходящо време и на подходящо място (M. Robinson, St. Yorkstone, 2014).

Водещо в този етап е центрираното около студента обучение. Това означава например да се променят традиционните бюрократични административни услуги, като се въведат електронни такива, да се направят гъвкави графици, съобразени с нуждите на потребителите и т.н. Тук следва все пак да се вземат предвид и ограниченията в ресурсите на отделните служби, катедри или факултети.

Етап 5. Непрекъснат стремеж към подобряване

Винаги нещо може да се подобри. Това е водещ Lean принцип и той се е доказал в практиката на много организации. Lean управлението

е цикличен процес. В момента, в който приключи, започва отново с нови идеи за подобрения.

Инструментите за реализиране на този принцип в университета Сейнт Андрюс са срещи три месеца след промяната. По този начин се осъществява обратна връзка от колегите и от студентите и се дискутират ползите от нововъведенията и тяхната ефективност.

4. Други практики

Интересна е и практиката на университетът в Оклахома. Там Lean методологията се прилага след като се установява, че бюджетът намалява, финансирането не е достатъчно за покриване на задължителните увеличения на разходите, административните процеси са тромави и остарели, служителите са недоволни и като цяло продуктивността им е ниска. (Moore, M., Nash, M., Henderson K., 2007)

Методологията е приложена в 4 етапа (Dragomir Cristina, Surugiu Felicia, 2012):

Етап 1: Идентифициране на възможностите. Университетът наема специализирана в Lean консултантска компания, която изследва проблемите и възможностите чрез диагностика в цялата организация. Създаден е офис за усъвършенстване на процесите с мениджър, който надзирава процесите на Lean, осигурява по-задълбочен контрол върху миналите Lean процеси и планирането на бъдещи инициативи на Lean.

Въвеждането на Lean започва с провеждането на информационни срещи, на които присъстват всички служители от административната поддръжка, за да се предоставят кратък преглед на предимствата на Lean и да се обяснят стъпките, необходими за постигане на културни промени.

На първа стъпка е създаден списък с приоритети въз основа на проучвания в целия кампус, отчитащи проблеми, възможности и области, в които са необходими незабавни действия за подобряване на обслужването на клиентите.

Етап 2: Дизайн на решения. Проектират се изменения, като те се отнасят до разработване на карти на промените, подробно планиране и обучение на служители.

Проведено е Lean обучение на целия административен персонал за картографиране на стойност на процесите. Обучението е фокусирано върху това как Lean може да се използва в административни, обслуж-

ващи и поддръжка процеси, а участниците в семинара създават актуална карта на състоянието и бъдеща карта на състоянието с приоритетни промени, за да визуално илюстрират процеса.

Етап 3: Изпълнение.

Административните отдели внедряват промени в процеса, който изпълняват въз основа на картите, направени на стъпка втора. На служителите в процеса са обяснени извършваните промени и ефектите от тях. Провеждат се т.нар. kaizen събития, на които се демонстрират тези промени и постепенно екипите разширяват своето разбиране и увереност, че могат да се справят и че резултатите ще са по-добри. Важна част е разработването на индикатори за измерване на подобренията.

Етап 4: Непрекъснато усъвършенстване. Наблюдаване на ефективността след приключване на проектите.

На практика това не е заключителен етап, а перманентен процес, при който продължава търсенето на нови начини за подобряване на работния процес и премахване на неефективните операции.

Всички изследователи обаче обръщат внимание на това, че стъпките, технологията на прилагане на Lean е само едната страна на медала. Другата е културата, разбирането за начин на работа като философия, като комбинация от принципи, които се приемат и прилагат от всички като значими и релевантни към тяхната работа. Това е и най-голямата бариера пред прилагането на Lean методологията. Ето защо дори и в развитите университети тя се прилага бавно, постепенно, тъй като хората се нуждаят от време, за да разберат връзките и смисъла на необходимостта от промени (Russell Group, н.д.).

Lean предоставя уникална възможност за постигане на синергетичен ефект, но изисква наличие на критична маса от хора, които да приемат принципите. Това, че има много разработки по темата не е достатъчно. Повечето хора биха приели идеята за добра, но смятат, че не се отнася до тях. Необходима им е помощ – както от ръководството така и от консултанти, за да се внедри успешно. (Lean Enterprise Institute)

Вместо заключение

Като цяло Lean принципите могат да бъдат използвани за стимулиране на иновациите и подобряването на процесите в университетите по най-различни начини – от промяна на най-високо ниво до ежедневно подобрение на микро ниво.

Lean мениджмънтът може да се разглежда и като философия, чрез която да се решават проблемите ежедневно. Той може да е нов начин на мислене за това как да работи университетът и екипите в него, като се правят непрекъснати подобрения, които са интегрирани помежду си и водят до създаване на стойност. От това печелят както бенефициентите на подобрението (най-вече студентите), така и служителите и преподавателите в него, и университетът като цяло. В този смисъл това е Win-Win-Win стратегия (Balzer, 2016), от която всички печелят.

Lean е промяна с дългосрочен ефект. Тя обаче трябва да стартира внимателно, с малки стъпки, които постепенно да увличат участниците. При това промяната трябва да се инициира от ръководството и то да е убедено в нейната необходимост. По този начин се дава подходящ „тон на върха“ и не само се предоставя зелена светлина, но се стимулира и мотивира персонала да участва пряко в промените.

Lean изисква да се мисли едновременно и за процесите и за хората. То е нещо като движеща се цел. Ако днес проблемите са били едни, след 6 месеца или една година вече са други и това е особено релевантно за висшето образование в България. Фокусът върху промените и стремежът към непрекъснато подобрение (на процесите), но инициран съвместно със служителите (с хората, които движат тези процеси), е ключът на Lean.

Bibliography

Balzer, B. (2016). What is Lean Higher Education? *Lean Higher Education Seminar, ODHE Efficiency Advisory Committee Meeting, November 14, 2016,*. Retrieved from https://www.ohiohighered.org/sites/ohiohighered.org/files/uploads/affordability-efficiency/Balzer_Lean-Higher-Educat

Dragomir Cristina, Surugiu Felicia. (2012). Implementing Lean in higher education university. *Constanta Maritime University Annals, Constanta Maritime University, vol. 18(2)*, pages 279-282.

Hughes, J. (2019). A beginner's guide to lean management in higher education. (K. A. Solutions, Compiler) Retrieved from https://www.keystoneacademic.com/news/lean-management-in-higher-education

Lean Enterprise Institute. (n.d.). Retrieved from A brief history of Lean: https://www.lean.org/whatslean/history.cfm

Lean Institute. (2019). Bulgaria. Retrieved from https://leaninstitute.bg/en/understand-lean/

M. Robinson, St. Yorkstone. (2014). Becoming a Lean University: The Case of the University of St Andrews. *Leadership and Governance in Higher Education, Volume No. 1*.

Moore, M., Nash, M., Henderson K. (2007). Becoming a Lean University. University of Central Oklahoma. Retrieved from http://www.sacubo.org/docs/bestpractices/2007/UnivofCentralOkla-LeanUniversity.pdf

Russell Group. (n.d.). Retrieved from http://www.russellgroup.ac.uk/home/

СТРАТЕГИЧЕСКИЯТ МАРКЕТИНГОВ МЕНИДЖМЪНТ – ПЕРСПЕКТИВА ЗА РАЗВИТИЕ НА ТУРИСТИЧЕСКИТЕ БИЗНЕС ОРГАНИЗАЦИИ В БЪЛГАРИЯ

Доц. д-р Ваня Григорова
Катедра „Маркетинг“,
СА „Д. А. Ценов“, Свищов,
v.grigorova@uni-svishtov.bg

Резюме: *Разработката разглежда някои проблеми на управлението на маркетинга в съвременните туристически бизнес организации в България. Разкрива се значимостта на стратегическия мениджмънт в маркетинговата дейност. Изведени са емпирично характеристиките и проблемите в тази област, както и маркетинговите стратегии с най-висока степен на релевантност. Целта е да се представи стратегическото маркетингово управление като подход за успешно развитие на туристическите бизнес организации.*

Ключови думи*: маркетинг, стратегически маркетингов мениджмънт, туристически бизнес организации, маркетингова стратегия.*

JEL: *M31.*

STRATEGIC MARKETING MANAGEMENT - A PROSPECT FOR THE DEVELOPMENT OF TOURIST BUSINESS ORGANIZATIONS IN BULGARIA

Vanya Grigorova, Assoc. Prof., PhD
Department of Marketing,
D. A. Tsenov Academy of Economics, Svishtov,
v.grigorova@uni-svishtov.bg

Abstract: *The development highlights some of the problems of marketing management in contemporary tourism business organizations in Bulgaria. The importance of strategic management in marketing is revealed. The characteristics and problems in this field are outlined empirically as well as the marketing strategies with the highest degree of relevance. The aim is to present strategic marketing management as an approach for successful development of tourism business organizations.*

Key words: *marketing, strategic marketing management, tourism business organizations, marketing strategy.*

JEL: *M31.*

1. Въведение

Предизвикателствата на съвременната глобална и национална обкръжаваща икономическа среда поставят нови въпроси пред бизнес организациите от туристическия сектор в България. Тяхното оцеляване в условията на наситени пазари, силна конкуренция, бързо развиващи се високи технологии, снижена потребителска лоялност, кратък жизнен цикъл и висока степен на заменяемост на продуктите и услугите, динамични процеси на обединяване на фирми и др. поставя на преден план въпроса за дългосрочната цел и посока на тяхното маркетингово развитие, за да са успешни. Управлението на маркетинга, осъществявано на базата на точно следване и изпълнение на стратегии постига и поддържа устойчивостта на постиженията на бизнес организациите.

2. Роля на стратегическия мениджмънт в маркетинга

Развитието на стратегическия мениджмънт преминава през две основни фази: от изграждането и развитието на стратегическо мислене на мениджърите се преминава към цялостно стратегическо управление на бизнес организациите. В маркетинга стратегическият мениджмънт се реализира като димeнсия на управлението на маркетинговата дейност. Концепцията на стратегическия маркетингов мениджмънт (СММ) възниква вследствие интегрирането на парадигмите на маркетинга и на стратегическото управление в края на 70$^{-те}$ години на XX в. с основни постановки, развити от Базел и Гейл (Buzzell, Gale, 1987). По същество СММ представлява маркетингов мениджмънт чрез изпълнение на стратегии, вкл. управление по резултати, фокусирано в маркетинговата и корпоративната стратегия.

Обект на СММ е стратегията за развитие на маркетинговата дейност (маркетинговата стратегия) на бизнес организацията, а предмет – дългосрочните маркетингови ефекти от управлението на маркетинга в бизнес организацията и подходите и методите за стратегическо управление на маркетинговата дейност.

СММ притежава следните основни характеристики (Brown, 1997; Schaars, 1998, p. 18-29; West, Ford & Ibrahim, 2010, p. 50-56): * всеки бизнес е уникален и няма формула за постигане на конкурентно предимство; * фирмите трябва да възприемат гъвкав процес на планиране и мониторинг, чрез който да се справят със стратегическите изненади и бързо развиващите се заплахи; * управенският фокус пада

върху начините за постигане на добавена стойност за организацията и на прибавена ценност за клиентите; * подчертана ключова роля на маркетинга като връзка между клиентите и бизнес организацията.

Като фундамент на съвременния СММ служат принципите на маркетинга, сред които:

- Съсредоточаване върху крайните финансови и нефинансови резултати и ефекти.
- Интегриран подход за постигане на целите въз основа на анализ на потребностите, прогнозиране на пазара, проучване на продукти, реклама, насърчаване на продажбите.
- Дългосрочни цели, насочени към стоки/услуги с коренно нови потребителски свойства и осигуряване на дългосрочен търговски успех.
- Гъвкавост на управлението, като отговор на промените във външната среда.
- Дългосрочен „хоризонт на виждане“.
- Въздействие върху пазара – целенасочено въздействие върху предпочитанията на потребителите, формиране на ново търсене, насърчаване на продажбите на принципа „създаване на стоки/услуги и на потребители“.

СММ се осъществява посредством процесите разработване на маркетингова стратегия, стратегическо маркетингово планиране, изпълнение и контрол на приетата стратегия, вземане на стратегически решения.

Основните перспективи на създаване и развитие на маркетинговата стратегия са (адапт. по: Johnson, Scholes & Whittington, 2008, p. 19-20):

• *Дизайн*. Стратегическото развитие в маркетинга се възприема като логичен процес, при който чрез аналитични и оценъчни техники се преценяват предимствата и ограниченията на организацията и се установява ясна стратегическа посока за развитие.

• *Опит.* Всяка следваща маркетингова стратегия на организацията зависи от опита на мениджърите при реализирането на предишните стратегии. Важен е точния анализ на стратегиите, на взетите решения, на направените предположения и на извършените дейности в съответствие с фирмената култура.

• *Идеи.* При разработването и формулирането на маркетингова стратегия на преден план стои насърчаването на многообразието и иновативността на идеите. В този аспект тази стратегия се възприема не толкова като планирана от висшия мениджмънт, колкото като възник-

ваща вътре и извън организацията в резултат от различни инициативи като отговор на несигурната и променяща се бизнес среда.

• *Дискурс.* Този аспект е важен при комуникирането на маркетинговата стратегия сред висшите и изпълнителските нива на мениджърите в организацията. Така тя се превръща в ресурс, чрез който те оформят обективни стратегически анализи и получават влияние, власт и легитимност. Затова е много важен „езикът“ за формулиране на стратегически проблеми, за даване на алтернативни предложения за стратегия, за обсъждане на въпроси и стратегически решения.

3. Състояние на стратегическото управление на маркетинга в туристическите бизнес организации

Съвременните бизнес организации в България все повече разбират значението на стратегиите при осъществяване на маркетинговата си дейност. Все повече мисията и визията не остават само на хартия, а намират реално превъплъщение в дейността. Визията заявява стратегическото намерение, желаното бъдещо състояние, към което се стремят организацията и всички нейни членове, а мисията представя основната цел, според обхвата и границите на организацията и в съответствие с очакванията на заинтересованите страни.

Нивото на развитие на СММ в български фирми производители и предложители на туристически продукти (услуги) е проучено чрез емпирично обследване, при което са установени няколко основни параметъра, формиращи маркетинговия профил на тези организации, а именно (Григорова, 2017):

- ***Обща характеристика.*** Бизнес организациите – респонденти са основно с дълъг жизнен цикъл, като преобладават формите ЕООД и ООД. Представени са хотелиерски, турагентски и туроператорски фирми с микро- и малък мащаб на дейността, собственост на български семейни и единични инвеститори.

- ***Маркетингова дейност.*** В повече от половината от организациите (62%) се извършва маркетингова дейност, свързана основно с проучване или търсене на пазари, ценообразуване и ценови промоции, дистрибуция и продажби на туристически услуги, комуникации, реклама, връзки с обществеността и лични продажби, извършване и иновиране на туристически услуги. Съотношението на отговорите е разпределено равномерно (по около 37%) между различните видове маркетингови дейности. Голяма част от фирмите (33%) прилагат аутсорсинг на маркетинговата дейност, а едва 5% не осъщест-

вяват маркетинг, тъй като с него е ангажирана централната организация на структурата, към която принадлежат.

- ***Маркетингов бюджет.*** Този документ показва мащаба на усилията за развитие на маркетинга в туристическите организации**.** Средствата, предвиждани годишно за маркетингова дейност са различни. Най-много са фирмите, които отделят до 5000 лв. (77%), следвани доста по-назад от тези с бюджет от 5 000 до 10 000 лв. (12%), както и от тези с бюджет от 10 000 до 50 000 лв. Над 50 000 лв. изразходват за маркетинг едва 3% от туристическите фирми. Като цяло преобладават ниско бюджетните за маркетинга организации, което говори за подценяване значението на маркетинга за бизнес успеха на организацията.

- ***Пазарен обхват.*** Туристическите организации работят предимно на регионалните пазари, където са най-активни фирми с годишен оборот до 1 млн. лв., като малка част от тях навлизат на международни пазари. Налице е процес на диверсифициране и разширяване обхвата на целевите пазари.

- ***Маркетингови стратегии.*** Идентифицираните маркетингови стратегии в туристическите организации са разнородни. Те са обединени в две направления: вътрешнофирмени и външни стратегии. Вътрешните са свързани с туристическия продукт, ценовите решения, дистрибуцията, комуникациите и управлението на маркетинга. Външните се отнасят до пазара, клиентите и конкуренцията. Като цяло, организациите са фокусирани предимно към стратегии за развитие на туристическите продукти, комуникациите, пазарите и обслужването на клиентите, а най-слабо са представени стратегиите, свързани с дистрибуцията, управлението на маркетинга и партньорства.

Съществуващите стратегии за управление на маркетинга касаят:

- търсене на нови и бързо адаптиращи се маркетингови планове;
- развитие на персонално управленско ноу-хау;
- професионализъм при осъществяване на маркетинговите активности;
- концентриране на ограничените ресурси в най-добрите възможности за увеличаване на продажбите и постигане на стабилно конкурентно предимство;
- намаляване на разходите за единица продукт и увеличаване на доходите в дългосрочен план;
- увеличаване продажбите на туристическите продукти;
- развитие на целия маркетингов микс;
- динамично стратегиране на маркетинга.

- ***Стратегически цели.*** По-малката част от проучените бизнес организации дават предимство на маркетингови стратегически цели пред оперативните. Сред поставените стратегически цели на маркетинга първите места заемат оптимизирането на продуктовата политика, завладяването на нови целеви пазари и повишаването на печалбата. Осъществяването на туристическите услуги, продажбите и информационния оборот са посочени най-често като оперативни цели. Част от фирмите преследват цели, свързани с търсене на управленски и пазарен опит и на законови „пролуки".

Тези резултати от проучването показват, че при вземане на стратегически решения за развитие на туристическите фирми е необходима както оптимизация на маркетинговата дейност, така и промяна на фирмената култура и формиране на нов тип стратегическо мениджърско мислене.

4. Потенциал за развитие на стратегическия маркетингов мениджмънт в туристическите бизнес организации

Развиващото се стратегическо маркетингово управление е израз, от една страна, на концептуалното развитие на тази наука, а от друга страна – на усъвършенстването и иновирането на практическите подходи за нейното осъществяване.

В туристическите организации са идентифицирани проблеми, свързани с маркетинга, които по същество представляват потенциали за усъвършенстване на СММ. Сред тях са:

- ***Нужда от „достатъчно" стратегиране***. Ключов проблем на развитието на стратегическия маркетинг в практиката е фактът, че повечето мениджъри въвеждат само елементи на оперативен маркетинг в своите организации, а стратегическият маркетинг остава в сферата на добрите намерения. В резултат на това маркетингът не се разглежда като съвкупност от събития, а по-скоро като еднократни промоции и реклами с променлив успех. При активното рекламиране на туристически продукти остават на заден план или напълно се елиминират останалите инструменти и подходи на маркетинга, анализът на търсенето, сегментирането на пазара, анализът на пазарната привлекателност и др. Поради това бизнес организациите се опитват единствено и на всяка цена да реализират продажби и губят лоялните клиенти. Освен това, при липса на информация, получена с помощта на стратегическия маркетинг, става невъзможно ефективното управление на бизнеса, остават неизвестни предпочитанията и изискванията на потребителите, размера

на пазара, конкурентната ситуация и др. В условията на динамична бизнес среда само чрез стратегически анализ на конкурентоспособността и съответствието на качеството на продуктите с изискванията на пазара може да се постигне устойчиво конкурентно предимство на организацията, което е ключово за ефективната и работа в бъдеще.

- Необходимост от подобряване на маркетинговите активности. Голям дял от туристическите фирми (60%) изразяват осъзната нужда от подобряване на своя маркетинг. Останалите нямат такава потребност поради това, че са удовлетворени или не осъществяват маркетингови дейности. Подобряването на маркетинга се търси в проучването и търсенето на пазари, в извършване и иновиране на туристическите услуги и комуникационните дейности, дистрибуцията и продажбите на туристически услуги и в ценообразуването и ценовите промоции. Съществува и малка група от фирми, които търсят развитие на маркетинга в други насоки, като търсене на обучителни ресурси, онлайн присъствие, по-енергичен и мотивиран състав, спечелване на държавна подкрепа. По своята същност, тези насоки за подобряване на маркетинга представляват и направления за отговор на приетите маркетингови стратегии в бизнес организациите.

- Стремеж към преодоляване недостатъците на маркетинга в туристическия браншкато цяло. Една четвърт от фирмите осъзнават нуждата от подобряване на маркетинга на всички български туристически фирми. Колебание с позитивна настройка по този въпрос проявяват половината от респондентите (48%), 25% не могат да преценят, а 2% са категорично против, като възможната причина е доброто развитие на маркетинга в тези фирми. Това показва високия дял на позитивно настроените мениджъри на бизнес организации към необходимостта от промени в маркетинга в туристическия сектор.

Дефинираните проблеми служат като катализатори и в същото време като мотиватори за търсене на стратегически решения за постъпателно развитие на маркетинга, а оттам и на бизнеса.

Заключение

Разкритата в настоящото изследване специфика на стратегическия маркетингов мениджмънт като концепция и неговото проявление в практиката на туристическите организации поставя основите за решаване на идентифицираните проблеми в туристическия бизнес. Стратегическото управление на маркетинговата дейност представлява

инструмент не само за осъществяване на маркетинговите и корпоративните дългосрочни цели, но и за проследяване на тяхното изпълнение. Потенциалът му се крие в постигането на устойчиво и целенасочено развитие на маркетинга. Туристическите бизнес организации трябва да осъзнаят ключовата роля на тази концепция за постигане на бизнес резултатите и за прогнозиране и преодоляване на кризисни ситуации.

ЛИТЕРАТУРА

Григорова, В. (2017). Маркетингови мрежи от фирми: състояние и стратегически решения в туристическия сектор. *Стопански свят, 136*.

Brown, L. (1997). *Competitive Marketing Strategy: Dynamic Manoeuvring for Competitive Position.* Melbourne: Nelson.

Buzzell, R., Gale, B. . (1987). *The PIMS Principles: Linking Strategy to Performance.* New York: Free Press.

Johnson, G., Scholes, K. & Whittington, R. (2008). *Exploring Corporate Strategy (8 ed.).* Harlow, Essex. England: Prentice Hall.

Schaars, S. (1998). *Marketing Strategy.* The Free Press.

West, D., Ford, J., Ibrahim, E. (2010). *Strategic Marketing: Creating Competitive Advantage.* Oxford: Oxford University Press.

ПРИЛОЖЕНИЕ НА BIG DATA АНАЛИЗА ЗА ЗАЩИТА НА ИНФОРМАЦИЯТА

Доц. д-р Веселин Попов
Катедра "Бизнес информатика", С А „Д. А. Ценов", Свищов,
V.POPOV@UNI-SVISHTOV.BG
Доц. д-р Петя Емилова
Катедра "Бизнес информатика", СА „Д. А. Ценов", Свищов,
P.EMILOVA@UNI-SVISHTOV.BG

Резюме: *Наред с множеството възможности, които Big Data предоставя на потребителите (бизнес потребители и индивиди), тя води със себе си и множество заплахи за обществото, бизнеса и индивидите. Едновременно с това анализът на Big Data (Big Data Analytics) се налага като ефективен инструмент в много сфери на съвременната обработка на информация, включително в сферата на информационната защита. Big Data технологиите, използвани в системите за защита са способни да открият заплахите предварително. Докладът представя проблемите и предизвикателствата на защита на Big Data в тези два.*

Ключови думи*: Big Data, Big Data Analytics, информационна сигурност.*

JEL*: D80.*

APPLYING BIG DATA ANALYSIS TO PROTECT INFORMATION

Veselin Popov, Assoc. Prof. PhD,
"Business informatics", D. A. Tsenov Academy of Economics,
Svishtov, v.popov@uni-svishtov.bg
Petya Emilova, Assoc. Prof. PhD,
"Business informatics", D. A. Tsenov Academy of Economics,
Svishtov, p.emilova@uni-svishtov.bg

Abstract: *Along with the many opportunities that Big Data provides to users (business users and individuals), it brings many threats to society, businesses and individuals. At the same time, BDA has established itself as an effective tool in many areas of modern information processing, including the area of information security. Big Data technologies used in security systems are able to detect threats in advance. This report focuses on the problems and challenges of protecting Big Data in these two aspects,*

Key words: *Big Data, Big Data Analytics, Information Security.*

JEL: *D80.*

1. Въведение

Big Data Analytics (BDA) се налага като ефективен инструмент в много сфери на съвременната обработка на информация, включително в сферата на информационната защита. Осигурявайки инструменти за събиране и анализиране на големи количества от дигитална информация, генерирана от различни източници или регистрирана от различни устройства, BDA помага за откриване и дефиниране на модели и тенденции на непозволено поведение, търсене на методи за проследяване на кибер престъпници, предсказване и стопиране на потенциални кибер атаки.

Настоящият доклад разглежда възможностите, проблемите и предизвикателствата на Big Data и Big Data Analytics по отношение на информационната сигурност.

2. Big Data – източници, характеристики, защита, платформи

В специализираната литература с термина „Big Data“ се означават огромни съвкупности информация, които се складират, предават и обработват в компютърните системи. Днес основни източници за генериране на Big Data са социалните медии, огромно количество разнообразни смарт устройствата, видео, дигитални образи, сензори и записи на търговски транзакции (TECHOPEDIA, 2019). Освен огромни тези съвкупности от информация са и сложни, поради което традиционните приложения за обработка не могат да се справят с тях.

Според Националния институт за стандарти и технологии (NIST, 2015), Big data са тези данни, при които обемът, изискуемата бързина на обработка или представянето на данните ограничават възможностите за ефективен анализ с традиционните релационни подходи или изисква значително хоризонтално мащабиране, за да бъде осигурена ефективна обработка. Това породи необходимостта от ново поколение софтуерни приложения и инструменти.

Big Data се различават от традиционните бази данни по четири основни характеристики, свързани с: обема на съвкупността от данни; скоростта на генериране и предаване на данни; многообразието на данните под формата на различни видове структурирани и неструктурирани данни; сложността, свързана със структурата, поведението и пермутациите на съвкупностите от данни, когато действат различни критични фактори.

Едно от най-сериозните предизвикателства за Big Data платформите е защитата, която трябва да се осъществява през всеки етап от жизнения цикъл на платформата и използва комбинация от *традиционни* инструменти за защита, *нови* инструменти и технологии, както и *интелигентни процеси* за мониторинг на сигурността.

Жизненият цикъл на Big Data включва четири етапа: организиране на данните, обработка, поддържане на хранилище с данни, обработка и продукция.

Организиране на данните включва създаване и/или достъп до данните. Big Data са съвкупност от разнообразни типове данни, които идват от различни източници. Според източниците, Big Data са три типа: данни генерирани от хората – текст, снимки, видео; данни, генерирани от машини – компютри, опериращи с документи, бази данни, мултимедия, GPS, RFID, т. нар. умни „домове“; и данни генерирани от различни дигитални устройства(обекти).

Така например, генерираните от потребители данни включват CRM данни, данни като имейл съобщения, телефони, SMS или постове в социални медии и др. Много са транзакционните данни и данните от съхранявани в различни БД. Налице са също и огромно количество данни, генерирани от персонализиран софтуер, датчици и сензори. Транзитираните от източници към платформата данни трябва да бъдат защитавани.

Съхраняване в хранилище за данни. За защита се използват защитни инструменти като криптиране, автентификация на потребителя, защита от проникване. Тези инструменти за защита трябва да действат в условията на разпределена платформа с много сървъри и възли за разклонения. Защитните инструменти трябва да защитават лог файлове и аналитични инструменти, когато те оперират върху платформата.

Много организации използват облачни услуги за да си осигурят решение за складиране на данни. Облачните технологии позволяват на компаниите също така да използват предварително създадени Big Data-решения, или бързо да създадат или разгърнат мощни сървърни комплекси, без значителни разходи за придобиване на хардуер. Освен предимства новите технологии поставят предизвикателства пред защита.

Аналитичната обработка (анализ и резултати) на различни типове данни е същността на Big Data. Резултатите, получени от тази обработка са насочени към приложения, отчети, работни табла и са цел за атаки. Затова криптирането на резултатите, контролът на достъпа и на трафика са от изключително значение.

Класическите технологиите, използвани за защита в Big Data са: криптиране, контрол на потребителския достъп, откриване и противодействие на проникването, физическа защита. Криптирането защитава данните както при тяхното съхраняване в хранилищата, така и при тяхното транзитиране. Трябва да се отбележи това, че криптирането трябва да работи с различни типове данни и с различни аналитични инструменти, релационни и не релационни бази данни, специални файлови системи и т.н. Контролът на потребителския достъп е основен инструмент за защита на мрежово ниво. Той е важен за Big Data платформата, трябва да е много прецизен и да се базира на точно дефинирани политики. Системите за откриване и противодействие на проникването също са важни за Big Data платформата тъй като допринасят за навременно откриване на опитите за проникване. Физическата защита е свързана с защитата на сградата и помещенията на центъра за данни на организацията или на облачния доставчик.

На *софтуерния пазар* за обработка на Big data се предлагат стотици софтуерни инструменти и комплексни платформи. Някои от тях имат дългогодишна история, а други са се появили наскоро. На този пазар доминират големите корпоративни производители на софтуерни решения, като Oracle, IBM, SAS, SAP, Teradata, Microsoft и др. За техните продукти за работа с Big data е характерно, че са интегрирани с комплексни решения за управление на бизнеса.

Успешни продукти се предлагат също и от по-малки софтуерни компании, специализирани в областта на Big data като Tableaau, RapidMiner, Pentaho, Alteryx, Alpine и др.

На пазара се предлагат също и продукти, базирани на отворен код като Apache Hadoop, MapReduce, GridGain, Storm и др. Някои от софтуерните решения с отворен код често се включват в проекти на комерсиални производители.

Най-добрите софтуерни инструменти за обработка на Big data, според тяхното предназначение, изпълнявани функции и реализирано ниво на защита са (IMPORT.IO, 2018):

- за съхраняване и управление на данни – Haddop, Cloudera, MongoDB, Talend;
- за почистване на данни – OpenRefine, DataCleaner;
- за извличане на знания от данни – RapidMiner, IBM SPSS Modeler, Oracle data mining, Teradata, FramedData, Kaggle;
- за анализ на данни – Qubole, BigML, Statwing;
- за визуализация на данни – Tableau, Silk, CartoDB, Plot.ly, Datawrapper;

- за интеграция на данни – Blockspring, Pentaho;
- езици за данни – R, Python, RegEx, XPath;
- за събиране на данни - Import.io.

3. Big Data Analytics за информационна сигурност

Анализът на Big data е значително по-сложен от прилагания в традиционните БД. Big data са с големи обеми, неагрегирани, в различни формати и тяхната обработка трудно може да се извърши в паметта само на един компютър. Обработката на Big data включва механични процеси и алгоритми. Използваните методи за анализ на Big data са два основни вида – реагиращ и прогнозиращ (CHAOVALITWONGSE & HUANG, 2015).

Реагиращият анализ има за цел да направи статистика за текущите и историческите данни и да осигури информация за това, което се е случило и защо се е случило. Той включва методи като статистическо моделиране, генериране на отчети за тенденциите, визуализация, асоциация и корелационен анализ.

Прогнозиращият анализ се фокусира върху използването на известни данни (данни за обучение), които включват входни свойства на данните (атрибути) и стойности на отговора (целеви модели) за изграждане на предсказуем модел (решение), за да се направят прогнози за невидими данни (тестови данни). Той използва методи като векторни машини, линейна регресия/класификация, нелинейна регресия (обобщаващ линеен модел), дърво на решенията, теорията на Bayes, неврони мрежи и др.

Big Data технологиите, използвани в системите за защита са способни да открият заплахите предварително. Например те могат да открият нетипично поведение в мрежата, да предскажат атака и да анализират източниците на атака.

Big Data създава условия за ефикасно и ефективно прилагане на някой техники за откриване на измами. В специализираната литература те са разделени в две основни групи: *статистически* техники и техники, използващи *изкуствен интелект*. Таблица 1 представя примери на тези техники.

Таблица 1

Примери за Big Data Analytics техники

	Статистически техники
1.	Техники, използвани при предварителна обработка на данни за откриване, валидиране, коригиране на грешки, попълване на липсващи и неточни данни.
2.	Изчисляване на различни статистически параметри като средни стойности, клапани, показатели за ефективност, разпределение на вероятностите и др.
3.	Модели и вероятностно разпределение на различни бизнес дейности.
4.	Обработка на потребителски профили.
5.	Анализ на серии от данни, зависещи от времето.
6.	Клъстеризиране и класифициране за откриване на възможни модели / схеми и зависимости / асоциации в групите данни.
7.	Комбиниране на алгоритми за откриване на аномалии в поведението на транзакции или потребители
	Техники, използващи изкуствен интелект
1.	Data mining
2.	Експертни системи.
3.	Автоматично разпознаване на шаблони
4.	Техники на машинно обучение
5.	Неврони мрежи

Източник: (BAJPAI & ARUSHI, 2018)

4. Предизвикателства

Big Data Working Group, дефинира четири аспекта на защитата на Big data, които са: инфраструктурна сигурност; поверителност на данните; управление на данните, цялостност и реактивна сигурност (BIG DATA WORKING GROUP, 2013). Всяка от областите е свързана с множество проблеми. Например инфраструктурната сигурност има следните проблеми:

- Наличие на еднослойна защита – компаниите трябва да включат многопластова отбрана в рамките на фирмената стратегия за отбрана, която е адресира както към вътрешни, така и външни заплахи за сигурността.
- Трансфериране на данни чрез множество устройства, което изисква допълнителни нива на сигурност и мониторинг, за да се гарантира, че данните не се прехващат по маршрута от едно устройство до друго.
- Бързо развитие на технологията за големи данни и на поддържащата я инфраструктура (като облачните услуги), която

трябва да може да обработва данни от безкраен брой точки със скорост, сигурност и надеждност. Инфраструктурата трябва да включва мерки за сигурност, които да пазят информация на всеки етап от процеса.

На практика освен, че подсилва бизнес интелигентността, Big Data предоставя възможност да засили информационната сигурност. Това увеличава съществуващите вече проблеми и предизвикателства, които изискват внимание и очакват решения.

Основните проблеми със сигурността на Big Data са свързани с: Заплахи за сигурността на данните; рискове за поверителност; необходимост достоверността да бъде потвърдена; липсва технология за защита на поверителността на големите данни.

Посочените проблеми със сигурността на Big Data изискват справяне с много предизвикателства, по-важните от които се отнасят до:

a) Приемане на защитата за основен приоритет за Big Data платформите, което ще акцентира вниманието на мениджъри и разработчици в тази посока.

b) Въвеждане на реактивна и проактивна защита.

c) Физическата защита на устройствата и сървърите, които съдържат чувствителна информация трябва да бъде управлявана с особено внимание и те да са изолирани от другите устройства.

d) Защитата на приложенията е толкова важна, колкото и защитата на устройствата. В тази връзка защита на Data mining solutions е от осонено значение. Именно тези решения са в основата на Big Data платформите, допринасят за откриване на модели на поведение и тенденции на развитие и на тази база предлагат бизнес стратегии. Това значение на Data mining solutions изисква те са защитени не само срещу външни заплахи, но и от вътрешни индивиди, които злоупотребяват с привилегията си за достъп до чувствителна информация.

e) Високо ниво на контрола на достъпа, който да се осигурява с криптирана автентификация и да се определи, кой какви данни може да вижда.

f) Използване на инструменти за защита в реално време. Тези инструменти генерират огромно количество информация. Тук проблем е да се игнорира неважните сигнали, така че служителите да се насочат към истинските нарушения.

g) Управление на складирането на данните. За Big Data архитектурата е типично данните да се складират на множество нива, в зависимост от тяхната важност за бизнеса и разходите за съхраняването им.

h) Осъществяване на детайлен одит, който може да помогне да бъде определено кога пропуснати за сега атаки могат да се случат, какви са били последствията, какво да се промени в действащата система.

i) Използване на разпределени системи. С цел по-бърз анализ повечето Big Data платформи в действителност разпределят огромната работа по обработката на данните между много системи.

Заключение

Наред с множеството възможности, които Big Data предоставя на потребителите (бизнес потребители и индивиди), тя води със себе си и множество заплахи за обществото, бизнеса и индивидите. Едновременно с това BDA се налага като ефективен инструмент в много сфери на съвременната обработка на информация, включително в сферата на информационната защита. Този доклад се занимава с проблемите и предизвикателствата на защита на Big Data в тези два аспекта.

Литература

BAJPAI, A., & ARUSHI, A. (2018). Big Data Analytics in Cyber Security. *International Journal of Computer Sciences and Engineering. 6 (7).*

BIG DATA WORKING GROUP. (2013). Retrieved from Expanded top Ten Big Date Security and Privacy Challenges: https://downloads.cloudsecurityalliance.org/initiatives/bdwg/Expanded_Top_Ten_Big_Data_Security_and_Privacy_Challenges.pdf

CHAOVALITWONGSE, W., & HUANG, S. (2015). Retrieved from Computational Optimization and Statistical Methods for Big Data Analytics: Applications in Neuroimaging: http://faculty.washington.edu/artchao/INFORMS_Tutorials_2015-Web.pdf

IMPORT.IO. (2018). Retrieved from All the best big data tools and how to use them: https://www.import.io/post/all-the-best-big-data-tools-and-how-to-use-them/

NIST. (2015). Retrieved from Big Data Interoperability Framework: https://www.nist.gov/el/cyber-physical-systems/big-data-pwg

TECHOPEDIA. (2019). Retrieved from Big Data Analytics: https://www.techopedia.com/definition/28659/big-data-analytics.

ПРОБЛЕМЪТ С ТЕКУЧЕСТВОТО НА ПЕРСОНАЛА В БЪЛГАРСКИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ

Доц. д-р Галина Захариева
Катедра „Международни икономически отношения“,
СА „Д. А. Ценов“,
g.zaharieva@uni-svishtov.bg

Докт. Дритон Сюлча
Катедра „Международни икономически отношения“,
СА „Д. А. Ценов“,
dsylqa@gmail.com

Резюме: *В настоящия доклад се разглеждат някои теоретични аспекти и емпирични проявления на текучеството на персонала. Основната му цел е да се изследва проблема за текучеството в българските фирми, за да се определи неговата значимост и идентифицират практиките по отношение на регулирането му. В теоретичен план са обхванати в силно синтезиран вид причините, ефектите от текучеството и начини за ограничаването му. Изводите за значимостта на проблема в българските предприятия и управленските подходи към него са направени въз основа на резултатите от проведено анкетно проучване сред тях.*

Ключови думи*: текучество, човешки ресурси.*

JEL: *J63.*

THE PROBLEM WITH EMPLOYEE TURNOVER IN BULGARIAN ENTERPRISES

Galina Zaharieva, Assoc. prof., PhD
Department of International Economic Relations,
D. A. Tsenov Academy of Economics, Svishtov,
g.zaharieva@uni-svishtov.bg

Driton Sylqa, PhD Student
Department of International Economic Relations,
D. A. Tsenov Academy of Economics, Svishtov,
dsylqa@gmail.com

Abstract: *The paper examines some theoretical aspects and empirical manifestations of staff turnover. Its main purpose is to investigate the problem of employee turnover in Bulgarian enterprises in order to determine its importance and identify practices for its regulation. It highlights in a highly synthesized form the theoretic aspects of the*

causes for, the effects of and the ways of limiting employee turnover. Based on the information from a survey among Bulgarian enterprises conclusions are made on the significance of the problem and the approaches to its management nationally.

Key words: *turnover, human resource.*

JEL: *J63.*

1. Въведение

Безспорно, човешките ресурси са едни от най-важните за просперитета на предприятията. Пълноправното членство на България в Европейския съюз промени съществено условията, в които българските фирми функционират. Конкуренцията нарасна, а движението на един от най-важните фактори на производство - труда - стана много по-лесно. Това постави българските фирми в среда, която в по-малка или по-голяма степен влияе върху политиките и начините на управление на човешките ресурси, с оглед тяхното мотивиране и задържане за продължителен период от време. Разбира се флуктуациите, поради различни причини, в количествен и качествен план на човешките ресурси не са нито нещо ново, нито нещо нетипично и не винаги вредно за фирмите. В големи размери (и не само) обаче, могат да нанесат вреди на предприятията и доведат до допълнителни финансови разходи за тях. Поради това е важно за тях да се отчитат промените в структурата на човешките ресурси и техните темпове, с оглед да се предприемат адекватни промени в подходите и политиките на управление на хората. Целта на настоящия доклад е да се изследва проблема за текучеството в българските фирми, с оглед да се определи неговата значимост и идентифицират практиките по отношение на неговото регулиране.

1. Текучеството на персонал – причини, ефекти и начини за справяне с него

Текучеството по своята същност представлява прекратяване на трудовите правоотношения между служител и работодател. То намира проявление в различни форми, които са функция на причините за напускането на работното място. Причините за напускането на персонала се крият както във външната за конкретните индивиди среда, така и вътре в него. Според някои автори детерминантите на текучеството могат да бъдат разделени на фактори, свързани с работата, персонални

фактори и външни фактори. Според други, има фактори, които са основни каквито са удовлетворението от работата и ангажираността към организацията и такива, които са второстепенни като индивидуалните променливи (възраст, стаж, пол и т.н.) и променливи от външната среда на организацията (трудов пазар, безработица) (Славянска, 2012).

Ефектите от неуправляваното текучество могат да бъдат както негативни, така и положителни. Текучеството генерира допълнителни финансови разходи за предприятията, които могат да бъдат преки и непреки. Към директните се отнасят онези, свързани с последващ подбор на нови кандидати и тяхното последващо обучение. Преките разходи нарастват повече, ако пазарът на труда е неблагоприятен за работодателя. Към индиректни разходи се отнасят ефектът върху натовареността, духа на останалите, удовлетворението на клиентите и рискът от тяхното пренасочване към други фирми. Тук следва да се отчете цената на пропуснатите възможности, поради загубените познания и пренасочване усилията на мениджърите и други служители към запълването на вакантното място и въвеждането на заместника в работата. В същото време, то позволява на работодателите да се освободят от не толкова продуктивни и компетентни служители, които да бъдат заменени с други, носещи нови идеи и потенциал (The Harvard Business Essentials Series, 2002).

Съществуват разнообразни начини, изпитани в практиката за въздействие върху процеса на текучество като (Христова, 2015):

- Подобряване на процедурата за подбор на човешки ресурси;
- Разнообразяване средствата за стимулиране и мотивиране с нетрадиционни такива;
- Повишаване ангажираността на служителите, насърчаване на социализацията и споделянето;
- Инвестиране в обучението на персонала и насърчаване на менторството;
- Балансиране на служебните ангажименти с личния живот;
- Изграждане на среда на доверие и др.

2. Изследване на текучеството в българските предприятия

За установяване параметрите, значимостта и подходите на управление на текучеството в българските предприятие е осъществено онлайн анкетно проучване, като за създаването на анкетната карта е използвана виртуалната среда Google Forms. Проучването е осъществено в периода 14.10-11.11.2019 г., в рамките на който са получени 103 отговора. Приблизително 84% от фирмите са частна собственост на

национални физически или юридически лица, 9% - на чуждестранни юридически лица, 5% са смесена собственост, 2% - кооперативна собственост и 1% са държавна/общинска собственост. Повече от половината реализират продукцията си на външните и вътрешния пазари (56%), 35% само на вътрешния, а 8% само на външни пазар. Около 53% от фирмите са производствени, 19% са търговски, 6% са транспортни, 7% софтуерни, 3% строителни, а останалите в други сфери на услугите. Според броя на заетите 30% от фирмите са микро, 23% - малки, 29% - средни и 17% - големи. Значителна част от фирмите са посочили, че нямат отдел Човешки ресурси (55%, предимно микро и малки фирми), 28% разполагат с такъв, а 18% имат само длъжност.

Текучеството се възприема от повечето респонденти като малък или не толкова голям проблем. Около 13% от респондентите заявяват, че в предприятието няма текучество, 67% го определят в различни степени като малко, а останалите като сравнително голямо (вж. Фиг. 1).

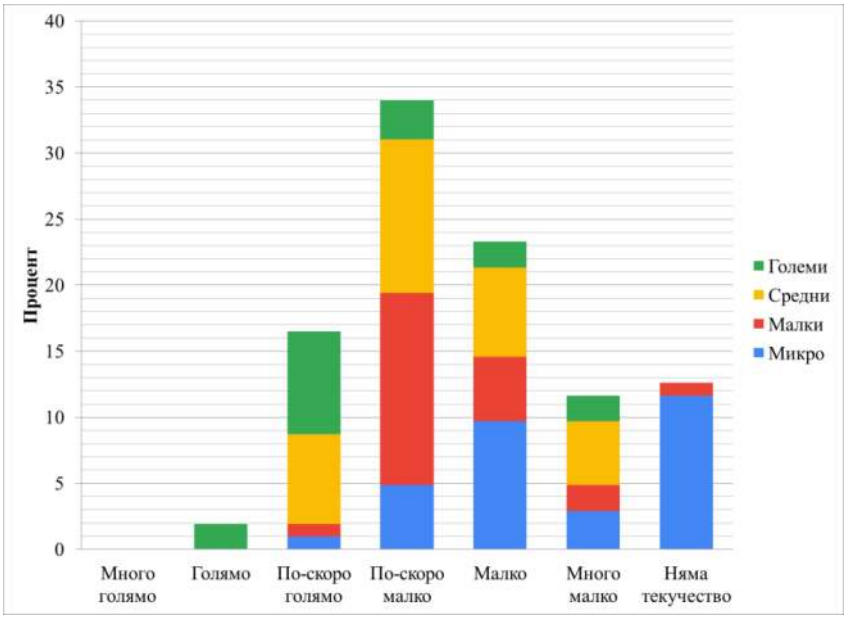

Фигура 1. Оценка на проблема за текучеството на фирмено ниво

Това намира потвърждение и в данните за размера на текучеството (вж. Фиг. 2). В около 77% от фирмите текучеството е до 5%, в 18% от тях е между 5% и 10%, а в останалите (5%) е над 10%

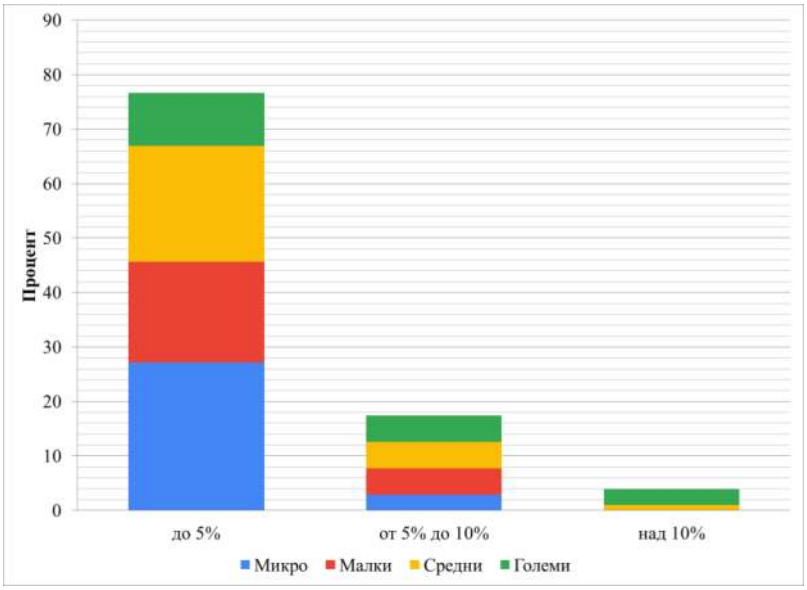

Фигура 2. Диапазон на текучеството в предприятията

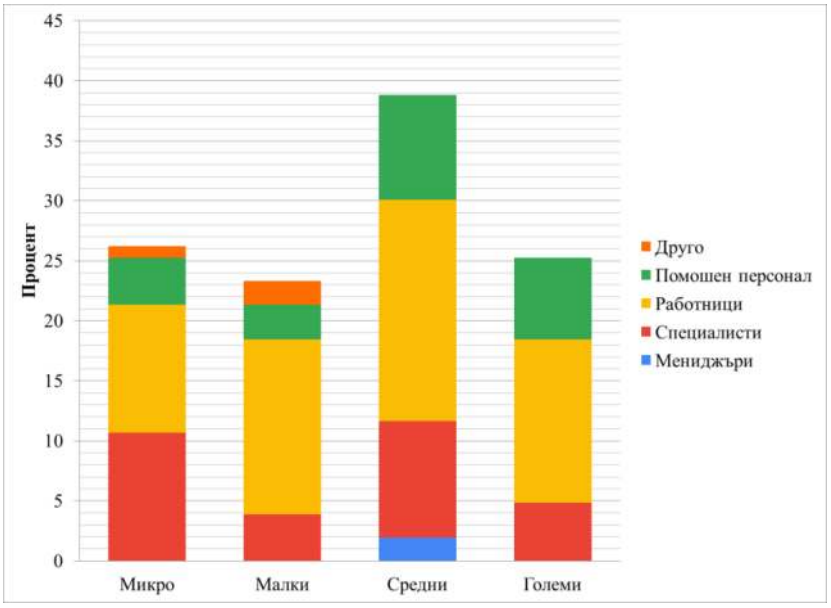

Фигура 3. Категории персонал с най-голямо текучество

Най-голямо е текучеството на работници при всички фирми, независимо от големината (57%), след това на специалистите (29%, предимно при микро и средните фирми) и на помощен персонал (22%). Много малко е текучеството на мениджъри (вж. Фиг. 3).

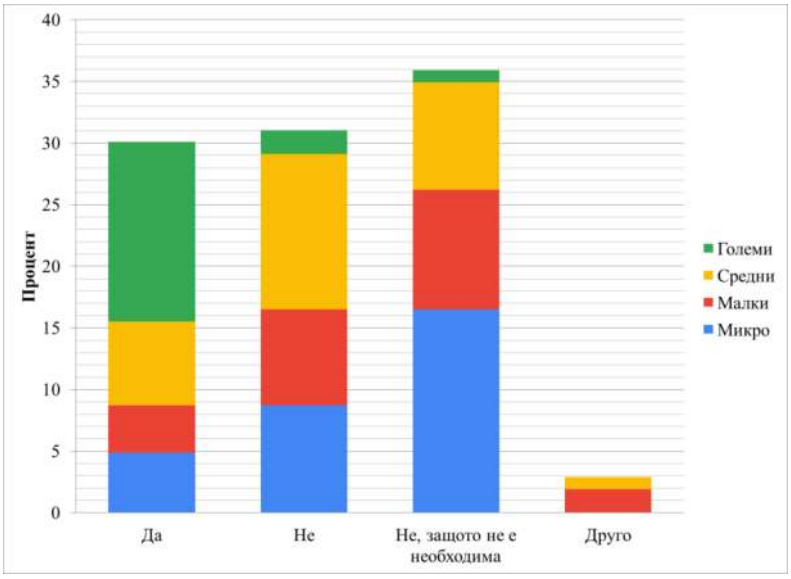

Фигура 4. Наличие на изградена система за събиране и анализиране на информацията за причините за напускане

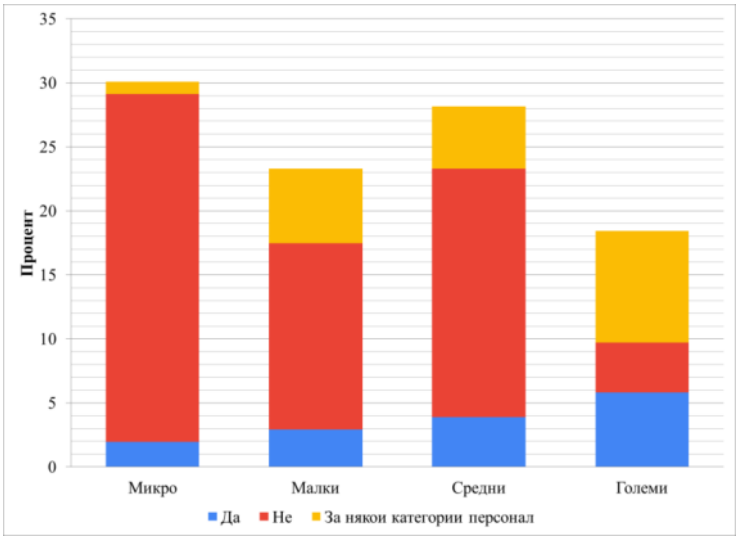

Фигура 5. Наличие на разработени специални програми за задържане на човешките ресурси

Почти 1/3 от респондентите заявяват, че имат изградена система за събиране и анализиране на данни относно причините за напускане на хората, като в тази група попадат почти всички големи предприятия,

но също така и микро, малки и средни фирми. С 1% повече са декларирали, че не събират информация, свързана с напускането на човешките ресурси, я някои че допитването се прави по изключение. Около 37% не смятат за необходимо да се изгради система за събиране и анализиране на данни относно причините за напускане на персонала. Една от причините за това е, че хората, които напускат, не желаят да предоставят такава информация (вж. Фиг. 4).

Данните от анкетното проучване сочат, че много малка част (около 16%) от фирмите имат разработена специална програма за задържане на човешките ресурси, най-вече при големите и средните, а друга част (20%) използват такива за определени категории персонал. Останалите нямат разработени и не прилагат специални програми за задържане на човешките ресурси (вж. Фиг. 5).

В тази връзка трябва да отбележим, че фирмите използват по-богат или по-ограничен набор от средства за мотивиране на човешките си ресурси. В най-честия случай това са паричните бонуси, периодичното обучение, гъвкавото работно време, ваучерите за храна и тийм билдинги (вж. Фиг. 6).

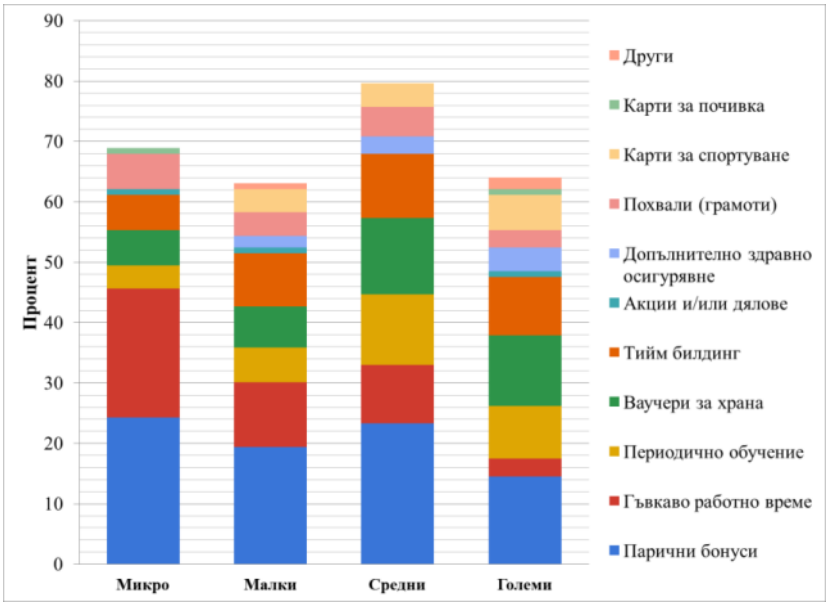

Фигура 6. Използвани средства за мотивиране на човешките ресурси

Единици са тези, които наред с така посочените използват и други средства като индивидуален коучинг, програма за личностно раз-

витие, програма за здравословен и отговорен начин на живот, инициатива за вътрешно предприемачество, подкрепа на инициативи на служителите, масажи и плодове в офиса, карти за градски транспорт, ваучери за гориво, отстъпки към доставчици на продукти и услуги, събития за децата на служителите, приятна работна среда, интересни събития за служителите и др.

Изводи:

1) Текучеството в българската практика не се очертава като голям проблем. За по-голямата част от изследваните фирми то варира в диапазона от 0 до 5%, което може да се сметне за ниско. Най-голямо е текучеството на работници и специалисти, независимо от големината на предприятията.

2) Само една част от фирмите (най-вече големите) събират и анализират системно информация относно причините за напускане. Много малка е частта и на тези, които имат разработена специална програма за задържане на човешките ресурси.

3) Фирмите използват диференциран набор от средства за мотивиране, като най-често се прилагат паричните бонуси, периодичното обучение, ваучерите за храна и тийм билдинга..

ЛИТЕРАТУРА

Славянска, В. (2012). Текучеството на персонала като организационен феномен. *Годишник на БСУ, XXVII*, pp. 57-90.

The Harvard Business Essentials Series. (2002). Hiring and Keeping the Best People. Boston: Harvard Business School Press.

Христова, Х. (2015, септември 18). Как да ограничим текучеството на персонал. Retrieved 11 12, 2019, from https://www.karieri.bg/management/2612705_kak_da_ogranichim_tekuchestvoto_na_personal/

УПРАВЛЕНИЕ НА ПРЕЖИВЯВАНИЯТА НА ПЕРСОНАЛА – ФАКТОР ЗА ОРГАНИЗАЦИОННО РАЗВИТИЕ

Доц. д-р Ирена Емилова
Гл. ас. д-р Милен Динков
Катедра „Мениджмънт“,
СА „Д. А. Ценов“ – Свищов
i.emilova@uni-svishtov.bg
m.dinkov@uni-svishtov.bg

Резюме: *В настоящия материал се дефинира понятието „преживявания на персонала“ като сума от възприятията, които те получават при взаимодействието си с организацията, в която работят. Разгледани са основни характеристики на преживяванията като феномен, а именно: единство на личност и средата; фокусиране върху определена тема; индивидуалност; ситуативност; творчески характер; единство с рефлексията. На основа на представени виждания на бизнес практици са анализирани връзките: между бизнес успеха и преживяванията на служителите и между преживяванията на служителите и тяхната организационна ангажираност. По този начин е доказана идеята, че „управление на преживяванията на персонала“ е фактор за организационно развитие.*

Ключови думи*: преживявания на персонала, управление на преживяванията, персонал, организационно развитие.*

JEL: *M1; M12.*

EMPLOYEE EXPERIENCES MANAGEMENT – FACTOR FOR ORGANIZATIONAL DEVELOPMENT

Irena Emilova, Assoc. Prof., PhD
Milen Dinkov, Head Assist. Prof., PhD
Department of Management,
D. A. Tsenov Academy of Economics – Svishtov,
i.emilova@uni-svishtov.bg
m.dinkov@uni-svishtov.bg

Abstract: *This material defines the concept of „employee experiences“ as the sum of the perceptions they receive when interacting with the organization in which they work. The main characteristics of experiences as a phenomenon are considered, namely: unity of personality and environment; focusing on a specific topic; personality; situationalism;*

creative character; oneness with reflection. Based on the views of business practitioners, the relationships were analyzed: between business success and employee experiences and between employee experiences and their organizational commitment. In this way, the idea that „personnel experience management“ is a factor for organizational development is proven.

Key words: *employee experiences, experience management, staff, organizational development.*

JEL: *M1; M12.*

Въведение

Значението на преживяванията на персонала за организационното развитие, е обект на проучване от десетилетия на работодатели и изследователи. Днес тяхна основна цел става изграждането на по-добри работни места, като фокусът е насочен главно към хората. Организации от такъв вид отлично знаят как да управляват преживяванията на служителите си. Създават се нови организационни структури, които позволяват пълно опознаване на всеки работещ и установяване на такива условия на труд, където персоналът има силна вътрешна мотивация да се развива. Вече се преосмислят връзките и отношенията като се засилват добрите междуличностни взаимоотношения и привързаността към организацията.

Целта на настоящия материал е на основата на анализ на литературни източници да се разгледа „преживяването“ като категория в научното познание, същностните му характеристики и да се анализират връзките между: бизнес успеха и преживяванията на служителите и между преживяванията на служителите и тяхната организационна ангажираност. По този начин да се докаже идеята, че „управление на преживяванията на персонала“ е фактор за организационно развитие.

1. Преживяванията на персонала – понятие и основни характеристики

Според български изследователи в областта на управлението на човешките ресурси *преживяванията на персонала са сложна и важна тема, която налага на компаниите да оценят тясната връзка между физическата, емоционална и културна среда на своите служители, както и средствата и връзките, от които те се нуждаят, за да изпълняват всекидневно работните си задължения*. (Томов, 2016)

Това наложи дефинирането на ново направление в мениджмънта - Employee Experience Management – EEM, което се фокусира върху управлението на преживяванията на хората в организацията.

Понятието „преживяване“ принадлежи към най-общите категории на психологията. То се приема като субективно репрезентирано състояние, явяващо се самостоятелно или във връзка с външно наблюдаеми форми на поведение. Интерпретира се като един *аспект на обществено-исторически обусловената организмична преработка на информацията от човека*. (Речник по психология)

За целите на настоящото изследване приемаме, че преживяванията на персонала представляват сумата от възприятията, които те получават при взаимодействието си с организацията, в която работят. (Maylett & Wride, 2017)

Основните характеристики на преживяванията като феномен са: единство на личност и средата; фокусиране върху определена тема; индивидуалност; ситуативност; творчески характер; единство с рефлексията. (Дорохова, 2017)

Първата характеристика на преживяванията е *единство на личността и средата*. Описва се като вид проста единица, намираща се между средата и личността и отразяваща тяхното динамично взаимодействие. Преживяването позволява да се определи какво представлява момента за личността и какво е нейното отношение към тази част от действителността. Важно е да се отбележи, че преживяването в този случай може да се разглежда не само като особено състояние на човека, но и като механизъм за връзка на различни аспекти на личността и средата в нейната цялост. Преживяването позволява да се намалят прегради пред личността по пътя на изучаване на вътрешния свят. Измененията на преживяванията са отражение на изменение във възприятията на личността на средата.

Тази характеристика е в основата на разбирането на преживяването като способ за изход от границите на собственото АЗ, благодарение на което човек получава възможност да трансформира негативния и деструктивен опит в нещо по-конструктивно и да премине на нов етап в своето развитие.

Следваща характеристика на преживяването е *фокусиране върху определена тема*. Това показва, че преживяването може да стане подходяща методологична основа за разработка на ефективна психологическа подкрепа на личността, преживяваща сложна жизнена ситуация.

Някои автори свързват тази характеристика с възможността за приоритизиране на норми, ценности и еталони на културата, а така също е и като себеприемане.

Друга значима характеристика на преживяването – то е *индивидуално*. Преживяването е опит, то е отражение на вътрешното усещане, на усещаното на различието от другите и подчертава уникалността на личността. Това схващане е в съзвучие с едно от разбиранията, които са в основа на качествената парадигма на изучаване на човека – всеки човек е уникален и анализа на отделните преживявания на отделните личности не отстъпват по значимост на количествените данни.

Преживяването е *ситуативно*. Тази характеристика съответства на един от разпространените принципи на практическата психология – принципа „тук и сега“, т.е. отразява степента на значимост за определен човек на едни или други събития в определен конкретен времеви отрязък. Благодарение на този процес, оказването на човека на психологическа помощ става естествено и съгласувано с това състояние, в което се намира човек. Този принцип позволява на практикуващите психолози да използват своя актуален субективен опит.

Преживяването носи *творчески характер*. Това особено се забелязва, когато човек в своя жизнен път преминава през кризисни и травматични събития. Те представляват за него предизвикателства, които налагат търсенето на нестандартни начини за решаване на проблеми. Именно в преживяването на трудни жизнени ситуации се проявява „решаване на задачи по смисъл“, възстановяване или създаване на система от смислови ориентири, необходими при попадане на личността в ситуации на травма или криза.

Още една същностна характеристика на преживяването – *единство с рефлексията*. По този начин преживяването следва да се разглежда като основен елемент на съзнанието, което характеризира рефлексивността, благодарение на което човек получава възможност дълбоко и осъзнато да се погрижи за своя вътрешен свят, да наблюдава своето психологическо пространство и да преосмисли преживяното по нов начин.

Разглеждането на същностните характеристики на феномена „преживяване“ са в пряка връзка с подходите към разбиране на човека, които подчертават неговата цялост, уникалност, значимост и отношение към отделните събития на неговия жизнен път. Във връзка с това задълбочения анализ на категорията „преживяване“ в психологията представлява перспективен подход, не само от методологическа позиция (като способ за решаване на проблеми, свързани с предмета на

съвременната психологическа наука), но и от практическа гледна точка при психологическа подкрепа на хората, намиращи се в трудна за тях житейска ситуации.

2. Преживяванията на персонала и организационното развитие

По наше мнение влиянието на преживяванията на персонала върху организационното развитие може да се търси в анализиране на връзките между: ***бизнес успеха и преживяванията на служителите*** и между ***преживяванията на служителите и тяхната организационна ангажираност***.

Ръководителите и изследователите на този феномен по целия свят наблягат на ***връзката между бизнес успеха и преживяванията на служителите.*** Така например, Brigette Hyacinth основателката на MBA Caribbean Organisation пише в своите изследвания, че бизнес успехът започва с преживяванията на служителите. Според нея, служителите в организацията ще генерират положителни преживявания и на клиентите само когато самите те се чувстват добре на своето работно място, биват ценени, уважавани и чути. (Hyacinth, 2018)

William McClane, президентът на McClane Consulting Group, казва, че начинът, по който служителите възприемат своята работа води до по-висока стойност, мотивация и очаквания, а всичко това е жизненоважно, тъй като това е ключът към по-висока производителност. (McCline, 2018)

В свое интервю за Harvard Business Review ръководителят на отдел „Човешки ресурси“ в IBM Diane Gherson заявява, че заради социалните медии компаниите днес се превръщат в „стъклени къщи“. Според нея нещата, които се казват и правят вътре в една организация, не остават вече в рамките на една малка група хора, а вместо това се разпространяват навън. (Burrell, 2018) Служителите днес имат вече свободата да изразяват мнение, която не са имали преди и поради тази причина организациите повече не могат да си позволяват да не инвестират в техните преживявания. (Morgan, 2017)

В резултат от възхода на ерата на преживяванията на служителите, организациите от всички сектори на икономиката фокусират своето внимание върху преживяванията на служителите в техните HR структури, включително компании като Adidas, Facebook и Harrods. (Ellis, 2018) През 2015 г. Airbnb е една от първите организации, които назначиха *ръководител на длъжност, свързана с преживяванията на*

служителите. (Maylet & Wride, 2017) William McClane счита, че HR отделът трябва стратегически да определи преживяванията на служителите, тъй като това никога не е било по-жизненоважно поради това, че преживяванията на служителите са ключът за постигането на по-висока производителност. (McCline, 2018)

Последиците от преживяванията на служителите както положителни, така и отрицателни, са изключително разнообразни. Следователно, важно е бизнес лидерите и мениджърите да разберат концепцията и степента на преживяванията на служителите, не само в името на тяхното благополучие, но и за цялостния организационен успех.

Бизнес магнатът и филантроп сър Ричард Брансън, основател на Virgin Group, е вдъхновил много мениджъри и ръководители със своите лидерски идеологии. Той подчертава, че организациите в крайна сметка са група от хора и следователно, от значение е да се установи как всяка организация се отнася към тези хора всеки ден. (Feifer, 2017)

Една от причините, поради които е изключително важно да се обърне внимание на преживяванията на служителите е, че войната за таланти сега е по-силна от всякога. Войната за таланти не е само за привличане най-добрите, но и запазване на съществуващите. (Morgan, 2017). Ниският процент на безработицата и страхът в работодателите, че служителите ще напуснат сегашното си работно място в търсене на по-добри позиции и работни места, кара организациите да променят начина, по който гледат на своята работна сила. (Selko, 2018) За работодателите стават все по-трудно и по-трудно да привлекат и задържат най-добрия талант. Необикновените преживявания на служителите обаче могат да доведат до нов вид конкурентно предимство за работодателите, тъй като висококвалифицираните специалисти ще бъдат заинтересовани да работят за своята организация и да останат тук за дълъг период от време. (Jackson, 2017)

В проучване, проведено от IBM се казва, че по-положителните преживявания на служителите са свързани и с дългосрочното им задържане на работа. Анализът на IBM показва, че служители с ниско ниво на преживявания са повече от два пъти по-склонни да напуснат своята месторабота в сравнение с тези с повече положителни преживявания. (IBM Analytics. Thought Leadership Whitepaper. The Employee Experience Index.)

Други изследователи са насочили своето внимание към ***анализ на връзката между преживяванията на служителите и тяхната организационна ангажираност.*** N. Allen и J. Meyer определят орга-

низационната ангажираност като психологическа връзка между работника и неговата организация. Те посочват три вида организационна ангажираност на основата на три основни причини, поради които човек иска да остане в една организация. Тези причини са, че (1) той или тя иска заплата или ползи, (2) чувства задължение да остане в организация, защото това е правилна постъпка, (3) чувства се удовлетворен от организацията и е привързан към нея на емоционално ниво. (Allen & Meyer, 1991) Последната причина се определя като афективния компонент, за който се счита, че има най-голямо влияние върху удовлетвореността от работата, текучеството на служителите, отсъствията и ангажираността. (Kinnie, Rossenberg, Swart, & Yalabik, 2015)

Във своите изследвания V. Schenoi и R. Uchil доказват, че преживяванията на служителите оказват силно влияние при формирането на тяхната ангажираност. По-голямата ангажираност на служителите от своя страна води до по-добри преживявания. (Shenoy & Uchil, 2018) T. Maylett и M. Wride обобщават, че ангажираната работна сила благоприятства висока удовлетвореност и лоялност на клиентите, по-силен растеж и по-големи печалби. Всичко това води до по-ниско текучество и по-ниски разходи за наемане на персонал. Ангажираните служители са по-склонни да имат по-здравословен начин на живот и да имат помалко хронични заболявания. (Maylet & Wride, 2017)

Лий Йон (2018) заявява, че положителните преживявания на служителите допринасят за марката на компанията, нейните отличителни ценности и характеристики. С други думи, ценностите на компаниите трябва да бъдат приведени в съответствие с техните вътрешни функции по начин, по който тези стойности да бъдат отразени в преживяванията на служителите. Това позволява на работещите да изпитат първи предимствата за това, че са част от тази организация и да бъдат по-подготвени, квалифицирани и мотивирани пред клиентите. (Lee Yohn, 2018)

С право може да се твърди, че положителните преживявания на служителите води до по-добри резултати и ги мотивира да полагат повече в тяхната работа. (IBM Analytics. Thought Leadership Whitepaper. The Employee Experience Index.) Найл Райън-Джоунс, ръководител на отдела занимаващ се с преживяванията служителите в Harrods, казва, че ако работодателите и мениджърите очакват от служителите да вложат повече усилия за клиентите, ръководния орган също трябва да го направи от своя страна. (Group, 2018)

Заключение

Преживяванията на един служител могат да се определят като цялостното му възприятие за неговата връзка с организацията, в която е нает, произтичащо от всичките допирни точки по време на неговия трудов път. Служителите гледат на всичко това, което се случва на работното им място, като на интегрирано преживяване, което оказва влияние върху ежедневието им извън организацията, включващи цялостно физическо, емоционално, професионално и финансово благополучие.

ЛИТЕРАТУРА

Речник по психология. (n.d.).

Томов, Т. (2016). *Управление на преживяванията на служителите, Employee Experience Management, EEM* (Vol. 11). Труд и Право.

Allen, N., & Meyer, J. (1991). A three-component conceptualization of organizational commitment. *Human Recourse Management Review, 7*, 61-89.

Burrell, L. (2018). Co-Creating the Employee Experience. *69*(2), 54-58.

Ellis, R. (2018). Employee Experience Essentials. *Talent Development, 72*(12), 23-25.

Feifer, J. (2017). Risk with a Purpose. *Entrepreneur, 45*(9), 17-20.

Hyacinth, B. (2018). *Team Work: Why You Should Treat Your Employees Like Your Most Loyal Customers, 40*(3), 46.

Jackson, H. (2017). The War for Talent Is Now a Way of Life for HR. *Society for Human Resources*.

Kinnie, N., Rossenberg, Y., Swart, J., & Yalabik, Z. (2015). Engaged and committed? The relationship between work engagement and committed in professional service firms. *The International Journal of Human Resource Management, 26*(12), 1602-1621.

Maylet, T., & Wride, M. (2017). *The Employee Experience: How to Attract Talent, Retain Top Performances, and Drive Results.* Hoboken, New Jersey: Jon Wiley & Sons, Inc.

Maylett, T., & Wride, M. (2017). *The Employee Experience: How to Attract Talent, Retain Top Performances, and Drive Results.* New Jersey: Jon Wiley & Sons, Inc. Hoboken.

McCline, W. (2018). Strategically Create the Employee Experience: Redefining the HR Operating Model. *Workforce Solutions Review, 9*(1), 21-23.

Morgan, J. (2017). *Employee Experience Advantage: How to Win the War for Talent by Giving Employees the Workplaces They Want, the Tools They Need, and a Culture They Can Celebrate.* Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.

Selko, A. (2018). It's Not a Job, It's an Employee Experience. *Industry Week, 267*(6), 20-23.

Shenoy, V., & Uchil, R. (2018). Influence of Cultural Environment Factors in Creating Employee Experience and Its Impact on Employee Engagement: An Employee Perspective. *International Journal of Business Insights & Transformation, 11*(2), 18-23.

Дорохова, С. В. (2017, Том 5, номер 6). *Сущностные характеристики переживания как психологической категории.* Retrieved from Интернет-журнал «Мир науки»: https://mir-nauki.com/PDF/104PSMN617.pdf

Group, S. (2018). *Two Sides of the Same Coin.* Retrieved from The Insight Magazine from Sequel: www.aq.sequelgroup.co.uk/aspic-20-special/two-sides-of-the-same-coin/

IBM Analytics. Thought Leadership Whitepaper. The Employee Experience Index. (n.d.). Retrieved 12 8, 2019, from https://www.ibm.com/downloads/cas/JDMXPMBM

Lee Yohn, D. (2018). *2018 Will Be the Year of Employee Experience.* Retrieved from https://www.forbes.com/sites/deniselyohn/2018/01/02/2018-will-be-the-year-of-employee-experience/#33bbed311c8f

ПОДОБРЯВАНЕ НА ОТРАСЛОВАТА СВЪРЗАНОСТ ЧРЕЗ ИЗГРАЖДАНЕ НА ЖЕЛЕЗОПЪТНИЯ УЧАСТЪК ПО КОРИДОР № 9

Доц. д-р Камен Петров
„Регионално развитие“,
УНСС,
petrovk@abv.bg
Докт. Радослав Костев
„Регионално развитие“,
УНСС,
radoslavkostev@abv.bg

Резюме: *Докладът е посветен на проблеми съпътстващи изграждането на железопътните връзки в рамките на инфраструктурен коридор №9 преминаващ през България. Основните моменти в изложението са посветени на възможностите за подобряване на транспортната достъпност. Представен е модел на пространствено развитие, посредством който са очертани основните фактори и територии имащи значение за развитие на железопътният транспорт в инфраструктурния коридор №9, както и използване потенциала на инфраструктурния коридор за интегрирано развитие на регионите от ниво 2 на Европейския съюз. Направен е опит да се изведат необходими потребности на железопътния транспорт за подобряване на отрасловата свързаност и неговото иновативно развитие в съчетание с прилагане на нови управленски политики имащи своето регионално измерение.*

Ключови думи*: регион, развитие, инфраструктура, свързаност, жп транспорт.*

JEL: *R11, R4.*

IMPROVEMENT OF THE INDUSTRY CONNECTION THROUGH THE CONSTRUCTION OF THE RAILWAY BY CORRIDOR № 9

Kamen Petrov, Associate Professor, phD
Regional development,
UNWE,
petrovk@abv.bg
Radoslav Kostev, phD student
Regional development,
UNWE,
radoslavkostev@abv.bg

Abstract: *The report is devoted to the problems accompanying the construction of the railway connections within the framework of infrastructure corridor № 9 passing through Bulgaria. The highlights of the exhibition are about opportunities to improve transport accessibility. A spatial development model is presented, outlining the main factors and territories relevant for the development of railway transport in infrastructure corridor 9, as well as exploiting the potential of the infrastructure corridor for the integrated development of the EU level 2 regions. An attempt has been made to address the necessary rail transport needs to improve industry cohesion and its innovative development, in combination with the implementation of new governance policies having a regional dimension.*

Key words: *region, development, infrastructure, connectivity, rail transport.*

JEL: *R11, R4.*

1. Въведение

В съвременното пространствено развитие и процеса на глобализация все по отчетливо излизат на преден план проблемите на свързаността между отделните територии и определянето на рамките на отделните регионални икономики. Функционирането на различен клас регионални икономики създават условия за формирането на регионалните различия в териториален мащаб. Това налага от страна на публичното управление да се прилагат политики, които да преодоляват очерталите се регионални диспаритети. Така на практика за да се създадат условия за подобряване на регионалното развитие в националните пространствени политики все по отчетливо значение започва да има инфраструктурата. В това отношение отделните държави имат интерес

да реализират инфраструктурни проекти, които да подобрят регионалната свързаност, а от там и подобряването на регионалните икономики.

2. Формиране на регионалната икономика и инфраструктурната обезпеченост.

Един мащабен проект е инфраструктурен коридор №9, който започва от финландската столица град Хелзинки преминава през Виборг, Санкт Петербург, Псков, Калининград, Киев-Кишинев-Букурещ–Русе-Велико Търново-Стара Загора- Хасково и завършва при Александруполис. Това е един от големите общоевропейски проекти от общ интерес, които могат да се създават нови транспортни инфраструктури, но също и да се поддържа, възстановява и реконструира съществуващата транспортна инфраструктура и да се насърчава възможно най-рационалното използване на ресурсите в рамките на тези пространства и прилежащите им територии. Глобализацията, при която свободното движение на товари и хора заличи границите, даде предимство на тези нации, които бяха съобразили политиката си с тези изисквания – съвременна и сигурна инфраструктура, модерни транспортни технологии, високоскоростен железопътен и автомобилен състав, отговарящ на световния и европейския фрахт търговски и речен флот. Така тези държави моделираха и своето регионално развитие (Станев 2005). В този порядък можем да приемем, че регионалното развитие се разглежда, като процес, който отразява икономическата действителност в териториално и пространствено отношение. Така регионалните проекти се възприемат като икономически неделими серии от задачи, свързани с реализацията на специфична техническа функция и с отъждествими цели. Под инфраструктурна изграденост се разбира проекти, разположени в една и съща област или по протежение на един и същ транспортен коридор, които дават неговата завършеност и възможност за функциониране на регионалната икономика. Така визията за развитието на транспортните коридори имат съответното пространствено измерение. В това отношение пространството може да се определи, като безкрайна неопределена среда, където са разположени всички тела и движения. От това определение произтичат някои елементи на пространството: предметите и телата с техните движения, които могат да се измерват и празнотата между тях, която не може да се измери. Територията лимитира част от пространството, отнася се за определено земно пространство с определени граници (Гешев 1999). Тук можем да кажем, че железопътният транспорт (съкратено ЖП транспорт) е вид наземен,

надземен или отчасти подземен (метро) транспорт на пътници и товари изпълняван по релсов път (железопътни линии) на определена територия са разположени тела и техните движения, които си взаимодействат в границите на самата територия и извън нея. Железопътният транспорт е сред най-енергийно ефективните средства за механизиран наземен транспорт. В Бялата книга на Европейската комисия за транспортната политика на ЕС се извеждат повече от 60-те конкретни проекта се отнасят именно до развитието на трансевропейската железопътна мрежа. Един от трите проекта за България, включени в програмата „високо ниво“ на Ван Мирт за интеграция на жп системите на присъединилите се и чакащи включване страни от Централна и Източна Европа към европейската, е железопътната линия гръцко/българска граница - София - Видин - Будапеща - Виена - Прага - Нюрнберг. В тази посока можем да изведем, че железопътният транспорт е важен фактор на регионалното развитие, защото основната задача на управленските процеси в регионите е да опишат и обясни поведение на икономическите агенти, използването на ресурси и различни видове капитал (финансов, човешки и др.), които оказват важно значение върху местното производство и потребление. На практика за да функционира нормално регионалната икономика е нужно да има изградена интегрирана транспортна система, която да извежда на преден план регионалното развитие като фактор на настоящото и бъдеще развитие на населението и селищата от съответната територия и прилежащото им пространство. Това ни дава основание да приемем, че развитието на железопътната система в рамките на транспортните коридори, ще създадат условия те да са по-атрактивни и привлекателни, за инвестиции, а от там и за подобряване на демографската структура на населението. Във формиралата се регионална икономика разположението на железопътната инфраструктура трябва да насърчава създаването на благоприятни условия за оптимално функциониране на регионалния икономически пазар. Проблемът е, че железопътната инфраструктура има своите ограничения, но пък може да се подобрява и развива допълнително чрез изграждането на по-гъсна мрежа от железопътни линии. Затова, често в контекста на регионалното развитие изборът на място за разполагане на производствени и обслужващи дейности на предприятията е обусловен от процеса на локализация и най-вече от създадените възможности за рационално използване на инфраструктурната осигуреност. Това е процес, свързан с разполагане на производството и дейности, включително и съпътстващи дейности в определена територия и обвързване на разполагаемите

обекти със съществуващите в територията условия. Целта на локализационният процес е да създаде възможно най-пълно съответствие между потребностите на обекта и възможностите на територията. Така на практика се създава рамката на регионалната икономическа политика, която от своя страна създава условия за пространствено развитие на отделните територии и създаването на хомогенни пазари и големи геоикономически центрове. (Георгиев 2006).

3. Пространствено развитие през призмата на транспортната инфраструктура.

По същество инфраструктурата не влияе пряко върху производствения процес, но осигурява свързаността между производство, ресурси и пазари. От съществена важност за нормалното протичане на икономическите процеси в регионите е наличието на подходящата транспортна инфраструктура. Тя спомага за увеличаване на конкурентоспособността на икономическите субекти и териториалните единици. Транспортната инфраструктура има съществено значение за икономическия растеж, мобилността на трудовите ресурси и предлагане на транспортни услуги. Транспортната инфраструктура обслужва потребностите националното стопанство, като обединява стопанските отрасли в отделните териториални единици, самите териториални единици и връзката с международните пазари. Тази връзка се осъществява от различни инфраструктурни обекти: пристанища, гранични пропускателни пунктове, фериботни връзки, автомагистрали, жп линии и гари, летища, интермодални центрове и др. Транспортни дейности между страните и осигуряването на подходяща инфраструктура за реализирането на тези дейности става възможно от международните транспортни коридори. Тъй като транспортните коридори имат голямо значение, особено за увеличаване на търговията между страните и градовете, по и около коридора, това ускорява регионалното развитие и регионалната интеграция, като произтича от ефектите които създава върху пазара на стоки, пазара на труда и туризма. Като особен приоритет в тях е посочено развитието на железопътната инфраструктура по протежение на трансевропейските и основните национални транспортни оси. Голямо е приложението на жп транспорта в металургични, рудодобивни, химически и др. предприятия за доставка на суровини, руди, горива и др. за вътрешнопроизводствени нужди. Това обуславя необходимостта от свързаност на железопътната инфраструктура в посока, както вътре, така и към външната за предприятията транспортна

мрежа. В това отношение се отбелязва, че липсва стратегически бизнес план за развитие на железопътния транспорт в България, целящ да бъде създадена обслужваща стратегия за пазарните сегменти, в които железниците могат да развият устойчиви конкурентни предимства в средносрочен и дългосрочен план. Стратегията трябва да включва, освен чисто транспортните услуги, и всички други услуги с добавена стойност (логистични, партньорство за превоз от врата до врата и т.н.), които могат да се развият като допълнителни източници на приходи за железниците. Една от най-важните за България, но също така и за цялото източно европейско пространство, ос на развитие е оста свързваща Балтийско с Егейско море – Коридор №9, връзката на Източна Европа в посока Север-Юг.

Разглеждайки железопътното трасе, което в България започва при гр. Русе излизат на преден план много сериозни предизвикателства. Следва да се отбележи, че в приоритетните проекти на ОП „Транспорт“ не фигурират обекти от Област Русе, с изключение на Географска информационна система (ГИС) за цялата жп мрежа. Може да се очертае, че има наличие на лошо състояние на жп мрежата и ниски скорости на влаковете. При вземане на решение за извеждането на железопътния транспорт на изток от Русе, ще бъде добре да се помисли за изграждане на голяма железопътна гара с логистичен център в близост до летище Щръклево, който да бъде свързан със железницата Варна-Дунав мост-Букурещ. Това ще наложи възстановяване на проектните параметри на жп линия Русе-Варна, както и нейното удвояване електифициране като за следващият програмен период 2021-2027 г. се заложат 112 милиона евро по програма „Транспорт“. В перспектива може да се мисли и пускането на скоростен влак между Русе и Гюргево през Дунав мост. На следващо място трябва да се работи за подобряване на състоянието на жп линията Русе-Горна Оряховица и нейното модернизиране, защото в това отношение русенската жп гара има важно стратегическо значение за осъществяване на комбинирани превози по европейските транспортни коридори №7 и №9. Затова е необходимо в следващият програмен период 2021-2027 г. близо 95 милиона евро за цялостно изпълнение на подобряването на железопътният транспорт в това направление. Това, ще способства за подобряване на връзките между градовете и периферните територии гравитиращи около протежението на коридора.

На територията на България, коридор № 9 преминава през градовете: Русе – Бяла – Велико Търново. В област Велико Търново

важно значение има град Горна Оряховица, който е ключова железопътна гара. От друга страна Свищов има възможност да се включи по-активно в железопътния транспорт, ако има по-съвременна жп връзка с жп линията София-Плевен-Горна Оряховица-Варна. В общи линии в област Велико Търново състоянието на инфраструктурата на българската жп мрежа не отговаря на съвременните изисквания за комбиниран транспорт. Координацията на връзките между жп транспорт и корабоплаването е незадоволителна.

Стратегическо значение за коридор №9 в Южна България има град Стара Загора. Той е един от основните икономически центрове в страната, както и основен транспортен възел на Южна България. Благодарение на географското си положение връзките на Стара Загора с останалата част на страната са добре развити. Така градът е основен жп възел, през който минават всички влакове, пътуващи по линиите София – Пловдив – Бургас и Русе – Подкова.

Транспортен коридор № 9 дава възможност за подобряване на транспортната достъпност, не само в регионите по протежението му, но и за страната като цяло и извън нея. Коридорът създава условия за разкриване потенциала на различните видове транспорт и тяхното ефективно използване, чрез създаване на интермодални връзки. В началото на XXI век железопътното направление на коридор №9 има нови две алтернативни трасета – Харманли, Свиленград за Александруполис и другото разклонение е в посока Кърджали, Момчилград и прохода Маказа през Комотини за Александруполис. При условие, че бъде обновена и модернизирана железопътната линия, както и достигането и до пристанището Александруполис, ще даде възможност за подобряване на пространствените връзки по протежението му и подобряване на достъпността на периферните и пограничните райони. Това ще се отрази положително върху регионалното икономическо развитие на най-южните части на България, особено за подобряване транспортните връзки в южната периферна част, на територията на област Кърджали – градовете Ардино, Джебел, Момчилград и Крумовград.

В общи линии важни центрове са град Русе при който коридор № 9 се пресича с коридор № 7, което дава възможност за създаване на интермодален и логистичен център, и използване на речния транспорт като връзка със Западна Европа, в резултат от което, в рамките на ЕС, градът придобива структуроопределящо геоикономическо значение. Мостът на река Дунав свързва Русе с Гюргево, което е предпоставка за трансгранично сътрудничество с Румъния и агломериране на двата гра-

да. На юг при Велико Търново се намира действащото летище и ключовото значение на железопътната гара при Горна Оряховица създава предпоставки за сериозно икономическо развитие. В голяма степен положително влияние коридора може да има и върху градовете Габрово, Стара Загора, Хасково и Кърджали. На практика коридорът създава условия за подобряване на вътрешнорегионалните връзки, подобряване на транспортната достъпност, може да допринесе за подобряване на транспортните връзки с Румъния, Гърция и Турция.

Заключение

За разкриване на икономическия потенциал на транспортен коридор № 9 е необходимо да се съобразим с новите реалности. На практика през България минават цели пет от общо десетте транс европейски транспортни коридори. Позовавайки се на бележитият проф. Иван Батаклиев можем да видим неговата прозорливост, че геополитическото положение на България е главната основа на силата на българската държава, но и на нейната слабост. Това се отнася в най-голяма степен до областта на транспорта и особено на железопътния. Така ние сме изправени пред необходимостта да отговорим на предизвикателството да съумеем да реализираме географските си предимства. Българската държавност и управление трябва да вземаме предвид стратегията за реализацията на големите инфраструктурни проекти, които изпълват със съдържание идеята за свързана Европа и изградени европейските коридори. Нашите съседи засега успяват относително бързо да изграждат трасетата на инфраструктурните коридори, което ги прави конкурентноспособни. Така ако искаме да сме част от глобалните икономически процеси с цел да постигнем високо ниво на социално-икономическа кохезия трябва да насочим усилия и ресурси за пълното изграждане на европейските транспортни коридори минаващи през България, както с пътища за автомобили, така и необходимата железопътна мрежа и инфраструктура.

ЛИТЕРАТУРА

Ананиев, В. (2001). *Стратегически перспективи в развитието на железопътната инфраструктура на България*. София.

Гешев, Г. (1999). *Проблеми на регионалното развитие и регионалната политика в Република България.* София: БАН;

Георгиев, Л. (2006). *Регионална икономика.* София: НБУ;
Джилджов, А., Маринов, В. (1998). *Регионалната политика в процеса на присъединяване към ЕС.* София.
Димов, Н. (2008). *География и теория. Картография на природно социалния синтез.* Кн. 2 - География, Годишник. СУ „Св. Кл. Охридски".
Патарчанов, П. (2016). *Проблеми на локалното развитие на малките общини и селища.* Кн. 2 - География, Годишник. СУ „Св. Кл. Охридски".
Петров, К.(2015). *Регионална политика на ЕС и България.* София: Стопанство.
Петров, Д. *Транспортните коридори в стратегията на Сръбските и Македонските железници.* Налично на http://www.jptactis.com/Archives/jpt305/petrov.htm.
Станев, Ж. (2005). *Транспортните коридори - реални или виртуални?.* Налично на http://www.jptactis.com/Archives/jpt505/stanev.htm

ПОТЕНЦИАЛ НА ИНДУСТРИАЛНИЯ ИНТЕРНЕТ НА НЕЩАТА ЗА ПОДОБРЯВАНЕ НА ПРОИЗВОДСТВЕНИТЕ ПРОЦЕСИ

Доц. д-р Наталия Маринова
Катедра „Бизнес информатика“,
СА „Д. А. Ценов“,
n.marinova@uni-svishtov.bg

Резюме: *Свидетели сме на поредната еволюция в съвременните информационни технологии, правеща възможно свързването на физически вещи, машини, контейнери с товари, инфраструктурни елементи, превозни средства и хора към Глобалната и други мрежи за данни - т. нар. Интернет на нещата (IoT). Според прогнозите на различни анализаторски компании, дигитализацията на производствения процес и веригата за доставки посредством използването на свързани интелигентни машини и устройства притежава потенциал за създаване на добавена стойност по цялата верига на стойността. Настоящият доклад има за цел да открои възможностите на индустриалния IoT (IIoT) като една от водещите технологии, опосредстващи прехода към „четвърта индустриална революция“.*

Ключови думи*: Индустриален Интернет на нещата, Индустрия 4.0.*

JEL: *C88.*

POTENTIAL OF THE INDUSTRIAL INTERNET OF THINGS FOR MANUFACTURE PROCESSES IMPROVING

Natalia Marinova, Assoc. Prof., PhD (Econ)
Department of Business Informatics,
D. Tsenov Academy of Economics,
n.marinova@uni-svishtov.bg

Abstract: *We are witnessing the latest evolution in contemporary information technology, making it possible to connect physical items, machines, cargo containers, infrastructure elements, vehicles and people to the Global and other data networks, so called Internet of things (IoT). According to the forecasts of various analysts, the digitization of the production process and the supply chain using connected smart machines and devices has the potential to create added value across the whole value chain. This report aims to highlight the potential of the industrial IoT as one of the leading technologies mediating the transition to the Fourth Industrial Revolution.*

Key words: *Industrial Internet of Things, Industry 4.0.*

JEL: *C88.*

1. Въведение

Събирането и анализът на данни от устройства, оборудвани със сензори (**Интернет на нещата (IoT)**), е важен елемент в стратегията за цифрова трансформация на съвременните бизнес организации. Още през 2012 г. броят на устройствата, свързани с Интернет, надвиши числеността на цялата човешка популация - над 9 милиарда свързани устройства по цял свят, включително смартфони и компютри. Повечето прогнози на изследователски фирми в бранша сочат достигане на нива от 20.8 до 30.7 млрд. свързани обекти към 2020 г. Според производителя на чипове ARM до 2035 година в света ще бъдат произведени 1 трилион IoT устройства, а годишно ще се инвестират $1 трилион в IoT хардуер и услуги (CBS INTERACTIVE INC., 2018, p. 3).

Адаптирането на IoT технологията от страна на предприятията доведе до появата на понятието **индустриален Интернет на нещата (IIoT)**. Благодарение използването на средства за интелигентно наблюдение, прогнозиране и реагиране на сигнали от сензорите върху машини и служители в цялата верига на производство и доставка, индустриалните организации започнаха да рационализират своите бизнес процеси. Прилагането на IoT сензори и платформи и други технологии като 5G, периферни изчисления, изкуствен интелект, роботика, блокчейн и виртуална/добавена реалност стои в основата на т. нар. **четвърта индустриална революция** или **Индустрия 4.0**.

2. Индустрия 4.0

Ключов фактор за конкурентоспособността на днешните промишлени предприятия е времето за отговор на заявките от страна на пазара и клиентите за различни стоки и услуги. Търсенето на нови начини за повишаване на продуктивността принуждава бизнес организациите да продължават да инвестират в автоматизирани и роботизирани технологии, да пре-проектират своите производствени линии и да създават центрове за изследване и разработки.

Повишаването на възможностите за дигитализация на производствените процеси и изчислителния капацитет на компютърните системи и мрежи в края на първото десетилетие на 21 век направи производствените фабрики „интелигентни“, по-ефективни и генериращи поголяма стойност от събираните в информационните им масиви данни. За прехода към четвърта индустриална революция се заговори през

2011 г., а две години по-късно бяха създадени две от водещите програми в това направление – немската правителствена инициатива **Индустрия 4.0** (**Industrie 4.0**) и некомерсиалният **Консорциум за промишлен интернет (IIC)** на пет американски компании (GE, Intel, Cisco, IBM и AT&T), призвани да я извършат. Аналогични инициативи разгърнаха и държави като Китай, Холандия, Великобритания, Белгия и Япония[1]. Резултатите от първите експерименти по стартиране на Индустрия 4.0 трябваше да подскажат сроковете и характера на бъдещата промишлена революция с очакван пик в периода 2025-2030 г.

Федералното Министерство на икономическите въпроси и енергетиката (Federal Ministry for Economic Affairs and Energy, 2019) дефинира Индустрия 4.0 като „*интелигентно мрежово свързване на индустриалните машини и процеси с помощта на информационни и комуникационни технологии*“. Според документа, основните предимства от внедряването на такива интелигентни мрежи се крият във възможностите за реализация на:

- гъвкаво промишлено производство, при което в процеса на създаване на даден продукт могат да участват множество производители. Благодарение на повишената дигитализация, отделните стъпки в процеса могат да бъдат по-добре координирани, а натоварването на машините по-добре планирано;
- конвертируеми фабрики, в които производствените линии могат да бъдат модулно проектирани и бързо сглобяеми за различни по характер задачи. Това ще повиши производителността и ефективността на поточните линии и ще позволи произвеждането на персонализирани продукти в малки количества на достъпни цени;
- ориентирани към клиентите решения, които ще съкратят разстоянието между потребителите и производителите. Този подход предоставя възможност на клиентите сами да проектират продукта, а на производителите да подобряват стоките си и да предлагат нови услуги;
- оптимизирани логистични процеси на база изчисляването чрез алгоритми на оптималните маршрути за доставка,

[1] На 31 януари 2019 г. IIC и консорциума OpenFog се сливат в единна структура. Други инициативи и индустриални организации, работещи в областта на Индустрия 4.0, са Plattform Industrie 4.0, Labs Network Industrie 4.0, OPC Foundation, Industrial Data Spaces Association, CyberValley of Baden Württemberg, Center for the Development and Application of Internet of Things Technologies, and Manufacturing USA и др. (CBS INTERACTIVE INC., 2019, p. 11).

генерирането на интелигентни машинни заявки за материали и мрежово-оптимизирана доставка на произведените стоки;

- ефективно използване на данните. Комбинирането на данните от различните производствени процеси с тези за състоянието на отделните продукти дава възможност за анализ в посока повишаване ефективността на производството като цяло и създаването на нови бизнес модели и услуги[2];
- кръгова икономика с ефективно използване на ресурсите, където целият жизнен цикъл на даден продукт може предварително да се проектира като се определи кои материали могат да бъдат рециклирани при изваждането му от експлоатация.

Технологиите, опосредстващи прехода към Индустрия 4.0, са най-различни. Някои от тях са реални нововъведения в промишления бранш (например разширената реалност), а други – каквито са Големите данни и интелигентния анализ на данни – се прилагат в производството вече 7-8 години. В свой доклад от 2015 г. McKinsey Institute систематизира *информационните и комуникационни технологии*, които могат да повлияят върху производствената веригата на стойността и дадат тласък на последната индустриална революция, в следните четири клъстера (McKinsey Digital, 2015, p. 12):

1) **Данни, изчислителна мощ и свързаност**. Този клъстер включва технологии като Големи данни, Интернет на нещата и облачни изчисления, които се внедряват с цел значително намаляване на разходите. Благодарение на повсеместното използване на свързани в мрежа сензори и активатори, съхранението, преноса и обработката на данни се осъществява по-ефективно.

2) **Анализи и интелигентност**. Технологиите за интелигентен анализ на данните напреднаха значително в последното десетилетие. Докато преди само прости и повтарящи се задачи можеха да бъдат изпълнявани от роботизирани машини, днес напредъкът в изкуствения интелект, машинното обучение и статистическите техники за анализ позволява от натрупаните огромни информационни масиви да се извличат ценни знания.

3) **Човеко-машинно взаимодействие**. Взаимодействието на потребителите с производствените машини става все по-интуитивно. Новите начини за връзка с индустриалните устройства – сензорен

[2] Например, производителите на асансьори могат да предложат на своите клиенти „прогнозна поддръжка“. Така на база данните от асансьорите, оборудвани със сензори, може превантивно да бъде открито и коригирано износването на някоя част от асансьорната система и да се предотврати появата на неизправност.

интерфейс, управление чрез жестове, виртуална и добавена реалност – облекчават интерфейса човек-машина и се превръщат в естествена характеристика на производствената среда.

4) **Цифрово-физическо преобразуване**. Този клъстер обединява технологии за намаляване на производствените разходи, разширяване гамата от суровини и материали и повишаване на точността и качеството на продуктите – 3D принтиране, роботика, рентабилни начини за съхраняване на енергия и иновативни методи за нейното генериране, изкуствен интелект, машинно зрение, между-машинни комуникации и др.

Комбинацията от технологии от посочените клъстери прави възможна трансформацията на физическия свят във виртуален и обратно.

2. Потенциални ефекти от приложението на IIoT

IIoT е ключова технология в последната индустриална революция. Всички прогнози сочат, че индустриалният интернет на нещата все по-често ще намира място в производствените системи на бизнеса. Според изследване и анализ на 150 работещи IoT системи по цял свят (Manyika, et al., 2015, p. 9) се прогнозира, че очакваната потенциална стойност, генерирана от IoT приложенията в девет основни икономически области, ще варира от $3.9 трилиона до $11.1 трилиона годишно, като най-големи предимства (приблизително 1/3) ще реализират фабриките (заводи, болници и ферми – в порядъка на 1.2 - $3.7 трилиона долара).

Тази технология има потенциал значително да подобри производителността и ефективността в производствения процес и по цялата верига на доставки (виж фиг. 1), изразяващ се в следните групи **предимства**:

1) **Оптимизация на операциите**. Производителите могат да придобият цялостен поглед върху това, което се случва във всеки производствен процес, и да правят корекции в готовата продукция в реално време, избягвайки дефектите. Процесите се управляват посредством интелигентни машини и устройства, които също могат да предприемат коригиращи действия.
2) **Прогнозиране поддръжката на оборудването**. Благодарение на сензори и мрежова свързаност производственото оборудване може да се наблюдава в реално време. Такова предвиждане на евентуалните прекъсвания позволява да се планират по-рентабилни методи за поддръжка на машините и да се

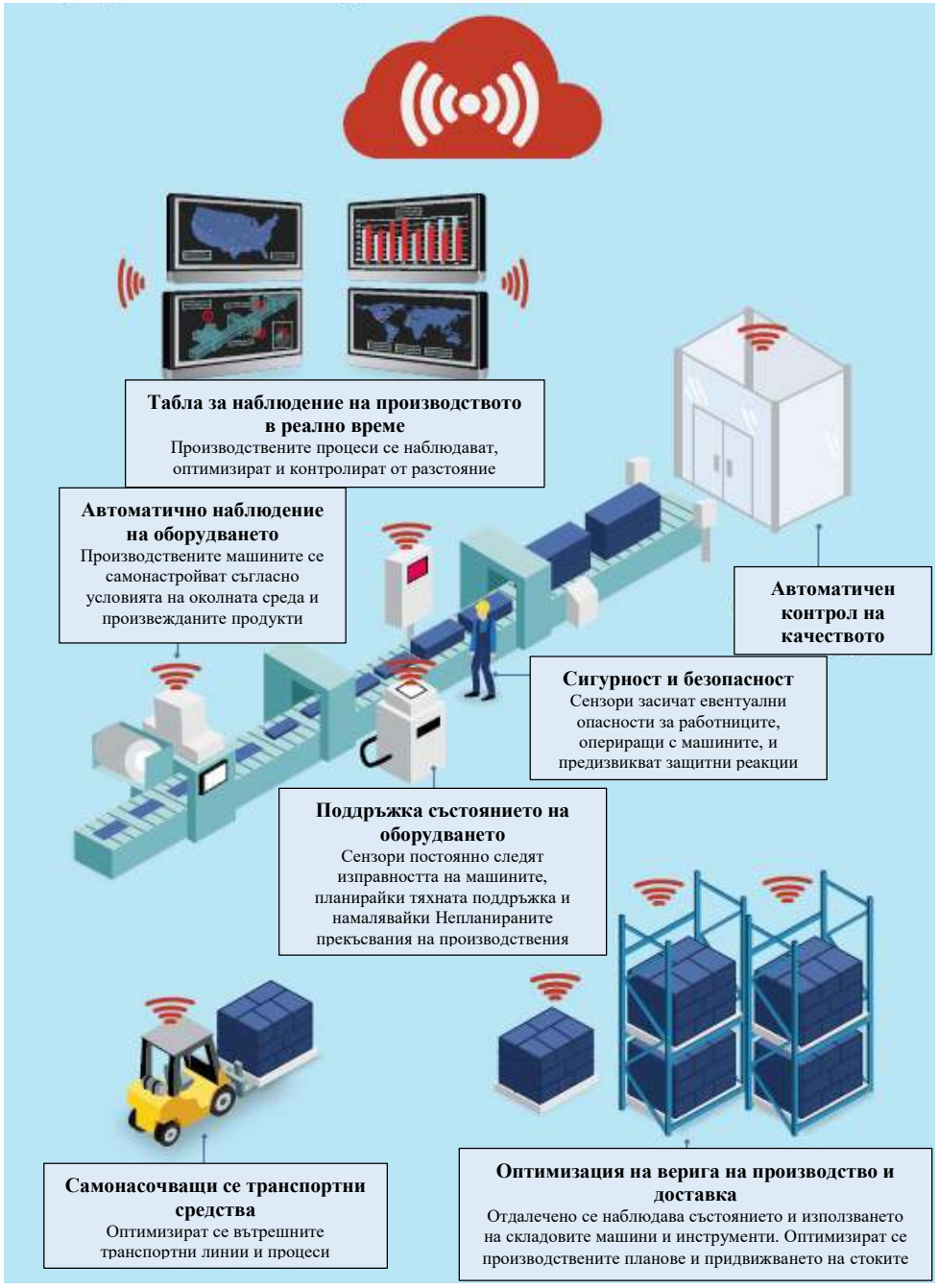

Фигура 1. Примери за приложение на IIoT технологията

подобри производствения капацитет и фабричната продуктивност. IIoT технологията спомага да се следи ефективността на всички машини едновременно.

3) **Оптимизация на инвентара**. Складовите сензори позволяват на производителя да следи запасите в реално време, така че частите и консумативите да се поръчват при необходимост. Това предотвратява нуждата от прекомерно или недостатъчно съхранение на последните.
4) **Подобряване сигурността на работниците**. Носещите се сензори следят местоположението на всеки служител във фабриката и алармират в случай на спешност. Оборудвайки работниците с NFC маркери, организациите могат да проследяват техните взаимодействията с машините и да създадат по-ефективни графици на работните операции.
5) **Оптимизация на веригата за доставки**. Сензорите по веригата за доставка правят възможно проследяването на пратките от момента, в който те напуснат фабричния етаж, до момента, в който пристигнат при клиента.

Заключение

Приложенията на Индустрия 4.0 могат да повишат продуктивността и да свият производствените разходи за енергия и поддръжка посредством намаляване на грешките във взаимодействието човек-машина, използване на дистанционно наблюдение, проследяване и контрол на оборудването и работния поток и др. Въпреки че от доста време индустриалният Интернет на нещата е дискутирана технология, нейното адаптиране от промишлените предприятия става със сравнително бавни темпове. IIoT има потенциал да проправи пътя за пълна трансформация на рутинните производствени процеси, да подобри ефективността на промишленото оборудване, да намали ненужните разходи и да подобри качеството на създаваните продукти.

ЛИТЕРАТУРА

CBS INTERACTIVE INC. (2018). *Sensor'd enterprise: IoT, ML, and big data.* Retrieved november 15, 2019, from https://www.techrepublic.

com: https://www.techrepublic.com/resource-library/whitepapers/special-report-iot-and-the-sensor-d-enterprise-free-pdf/

CBS INTERACTIVE INC. (2019). *The rise of industrial IoT.* Retrieved november 1, 2019, from https://www.techrepublic.com: https://www.techrepublic.com/resource-library/whitepapers/special-report-the-rise-of-industrial-iot-free-pdf-copy2/?ftag=TREe09998f&bhid=27491964965859997015476870398764

Federal Ministry for Economic Affairs and Energy. (2019, november 20). *What is industrie 4.0?* Retrieved 2019, from https://www.bmwi.de: https://www.plattform-i40.de/PI40/Navigation/EN/Industrie40/WhatIsIndustrie40/what-is-industrie40.html

Manyika, J., Chui, M., Bisson, P., Woetzel, J., Dobbs, R., Bughin, J., & Aharon, J. (2015). *The Internet of things:Mapping the value beyond the hype.* McKinsey Global Institute.

McKinsey Digital. (2015). *Industry 4.0:How to navigate digitalization of the manufacturing sector.* Retrieved october 1, 2019, from www.mckinsey.com: https://www.mckinsey.com/business-functions/operations/our-insights/industry-four-point-o-how-to-navigae-the-digitization-of-the-manufacturing-sector

The Industrial Internet Consortium. (2018). *Industrial internet consortium and plattform industrie 4.0.* Retrieved november 20, 2019, from https://www.iiconsortium.org: https://www.iiconsortium.org/IIC-4-0-1-Pager-web-Final.pdf

ПРОФЕСИОНАЛНОТО ОБУЧЕНИЕ И ОСОБЕНОСТИ НА СИСТЕМАТА ЗА ПРОФЕСИОНАЛНО ОБРАЗОВАНИЕ И ОБУЧЕНИЕ

Доц. д-р Христо Сирашки
Стопанска академия „Д. А. Ценов“ Свищов,
h.sirashki@uni-svishtov.bg

Резюме: *Професионалното обучение е един от основните инструменти за създаване на интелигентна, устойчива и приобщаваща икономика. Концепцията за превръщането на ученето през целия живот в реалност е ключов фактор, както за развитие на бизнеса, така и за устойчивото социално-икономическо развитие в нашата страна.*

Ключови думи: *професионално обучение, център за професионално обучение, професии.*

JEL: M53, I20, I29.

PROFESSIONAL TRAINING AND FEATURES OF THE PROFESSIONAL EDUCATION AND TRAINING

Assoc. prof. Histo Sirashki, PhD
D. A. Tsenov Academy of Economics, Svishtov,
e-mail: h.sirashki@uni-svishtov.bg

Abstract: *Professional training is one of the main tools for creating a smart, sustainable and inclusive economy. The concept of making lifelong learning a reality is a key factor for both business development and sustainable socio-economic development in our country.*

Keywords: *professional training, center for professional training, professions.*

JEL: M53, I20, I29.

Въведение

В настоящата разработка се обръща внимание на същността на професионалното образование и обучение. Акцент се поставя върху процеса на обучение, обучителните институции, регламентирани в

нормативната база и върху целите на Стратегията за развитие на професионалното образование и обучение в Република България за периода 2015-2020 г. Всичко това е с цел да се разкрие потенциала на професионалното обучение и неговата роля за всички аспекти на развитие на бизнеса у нас. Представени са различните възможни форми за професионално обучение, основната задача на системата за професионално образование и обучение, която е свързана с придобиване на професионална квалификация, придобиване на правоспособност за професии, упражняването на които изисква такава, включително и за упражняване на регулирани професии.

Основен текст

Професионалното обучение се осъществява както в професионални гимназии, професионални колежи, училища по изкуствата и центрове за професионално обучение; спортни училища; духовни училища - когато осигуряват професионална подготовка в професионално направление „Религия“; училища в местата за лишаване от свобода; специални училища - възпитателни училища интернати и социално-педагогически интернати; обединени училища, средни училища, профилирани гимназии, вечерни училища и специални училища - за обучение и подкрепа на ученици със сензорни увреждания, в отделни паралелки в тях.

В стратегията за развитие на професионалното образование и обучение в Република България за периода 2015-2020 г. се посочва, че през последните десетилетия убедеността, че професионалното образование и обучение (ПОО) е ключов фактор за устойчивото социално-икономическо развитие в Европа, нараства. Европейските инициативи в отговор на бързите промени в икономиката и обществото изискват перманентно подобряване на системите за професионално образование и обучение и модернизация на базата, така че тези системи да допринесат за увеличаване на заетостта и социалната интеграция, да дадат възможност на всеки за учене през целия живот и да улеснят достъпа до повишаване на квалификацията, в съответствие с нуждите на обществото и пазара на труда. (https://www.navet.government.bg/bg/media/Strategia-POO-2014.pdf)

Закона за професионалното образование и обучение дава правото обучение за придобиване на професионална квалификация да осъществяват министерства, общини, висши училища, университетски и многопрофилни болници, организации на работодатели, организации на работници и служители и отделни работодатели.

(https://www.navet.government.bg/bg/media/ZPOO-2018.pdf) Професионални знания, умения и компетентности могат да се придобият и чрез неформално обучение и информално учене.

Организацията на процеса на обучение е пряко свързана с осигуряване на качество на обучението. Качеството е съвкупност от характеристики на професионалното образование и обучение, които са в съответствие с очакванията и потребностите на личността и на обществото.

В този смисъл, институциите осигуряват качество на професионалното образование и обучение чрез изграждане на вътрешна система за осигуряване на качеството при спазване на държавните образователни стандарти за придобиване на квалификация по професии и на действащото законодателство. Професионалните колежи и ЦПО разработват вътрешната си система за осигуряване на качеството при условия и по ред, определени в наредба на министъра на образованието и науката, съгласувана с министъра на труда и социалната политика, министъра на икономиката, министъра на културата, министъра на младежта и спорта и министъра на земеделието, храните и горите.

Обучаемите могат да изберат формата на обучение. ПОО се организира в осем различни форми на обучение, въпреки че не всички програми се предлагат във всички форми.

Форми на обучение в ПОО:

- ✓ Дневна - Обучението се провежда между 7 и 19 ч. и не продължава повече от 8 часа на ден, 5 дена в седмицата.
- ✓ Вечерна - Обучението се провежда след 17 ч. и не продължава повече от 6 часа на ден, 5 дена в седмицата.
- ✓ Задочна - Включва интетзивни занятия в училище, самостоятелно учене и изпити по всеки предмет/ модул.
- ✓ Индивидуална - Организира се за индивидуални обучаеми лица и включва индивидуални занятия, самостоятелно учене и изпити по всеки предмет/ модул.
- ✓ Дистанционна - Индивидуално или групово, базирано на информационна и комуникационна техника обучение, което включва дистанционни занятия, самостоятелно учене, обратна връзка за резултатите от ученето и присъствени изпити по всеки предмет/ модул.
- ✓ Дуална - Организира се от доставчици на ПОО, в сътрудничество с работодатели и включва обучение чрез работа в реална работна среда, наред със занятията в училище.

- ✓ Самостоятелна - Състои се от самостоятелно учене и изпити

Според изследване, Най-популярната форма на обучение за учениците в средното професионално образование е дневната. През 2017 г. тя се предпочита от 85.9% от обучаемите лица в ПОО, докато 7.10% предпочитат задочната форма, а 4.49% - самостоятелната. Индивидуалната и комбинираните форми на обучение са въведени с цел осигуряване на възможности за по-гъвкаво обучение за ученици със специални образователни потребности или ученици, които поради някаква причина не могат да посещават редовните дневни занимания в училище. Практическото обучение (учебна практика, производствена практика, обучение чрез работа) е задължителен елемент от всяка програма за ПОО. В национален контекст практическото обучение, което се провежда на място в училищата като част от редовните занимания в рамките на учебната година, се нарича учебна практика. При професии, свързани с високотехнологични процеси обучението се провежда в реална работна среда. Провеждането на практическо обучение в предприятието (за период от две седмици или месец) в края на 11 и 12 клас се нарича производствена практика. Часовете, предвидени за практическо обучение са не по-малко от 70% от общия брой учебни часове за отраслова и специфична професионална подготовка за професиите със степен на професионална квалификация, съответстваща на ниво 2 по НКР/ ЕКР, не по-малко от 60% за професиите със степен на професионална квалификация, съответстваща на ниво 3, и не по-малко от 50% за професиите със степен на професионална квалификация, съответстваща на нива 4 и 5. ((Cedefop), 2018)

Изискванията за включване в програмите за ПОО са свързани с минимална възраст, здравословно състояние, входящо образователно равнище и входящо квалификационно равнище. Минималната възраст на кандидата в годината на кандидатстването е 13 години за училищата, и 16 години, когато обучението се извършва от друга обучаваща институция (ЦПО и др.). Здравословното състояние на кандидата се удостоверява с медицински документ, доказващо, че професията, по която желае да се обучава, не му е противопоказна. Входящото минимално образователно равнище на кандидата е завършен клас или етап от основното или средното образование, завършен начален етап на основното образование или успешно завършен курс за огрмотяване по разпоредбите на Закона за насърчаване на заетостта.

По данни на НСИ (НСИ) институции в системата на професионалното образование и обучение са:

- Професионални училища (осъществяват образование и обучение):
- Професионални гимназии (373 броя);
- Професионални паралелки в други неспециализирани и в специалните училища;
- Училища по изкуствата (22 броя);
- Спортни училища (24 броя);

Институции за обучение на възрастни (осъществяват само професионално обучение):

- ✓ Професионални колежи (36 броя);
- ✓ Центрове за професионално обучение (1006 броя).

От представената информация, най-голям е броят на центровете за професионално обучение (ЦПО). Центровете за професионално обучение и центровете за информация и професионално ориентиране са държавни, общински или частни, български с чуждестранно участие и чуждестранни. Всички ЦПО са получили лицензия за осъществяване на професионално обучение или на професионално ориентиране. Лицензията за професионално обучение или за професионално ориентиране се издава от Националната агенция за професионално образование и обучение.

Закона за професионалното образование и обучение (https://www.navet.government.bg/bg/media/ZPOO-2018.pdf) регламентира организацията, институциите, управлението и финансирането на системата на професионалното образование и обучение. Чрез него се цели осигуряване на правото на професионално образование и обучение на гражданите, съобразно личните им интереси и възможности, задоволяване на потребностите от квалифицирана работна сила, конкурентоспособна на пазара на труда. Осигурявате се условия за функциониране и развитие на системата на професионалното образование и обучение, основаващи се на сътрудничество между нейните институции и органите на изпълнителната власт и на местното самоуправление и социалните партньори.

Целта е да се подготвят гражданите за реализация в икономиката и в другите сфери на обществения живот, като се създават условия за придобиване на професионална квалификация и за нейното непрекъснато усъвършенстване.

Основната задача на системата за професионално образование и обучение е свързана с придобиване на професионална квалификация, придобиване на правоспособност за професии, упражняването на които изисква такава, включително и за упражняване на регулирани

професии. Непрекъснато усъвършенстване на професионалната квалификация, формиране на мотивационна система за реализация в гражданското общество и формиране на обща култура на основата на националните и общочовешките ценности. Всичко това се осъществява при спазване на изискванията за осигуряване на качество на професионалното образование и обучение.

Същността се състои в следното:

✓ Професионално образование, осъществявано в професионалните гимназии включва обучение за усвояване на общообразователния минимум за средно образование, както и обучение за придобиване на професионална квалификация.

✓ Професионално обучение, осъществявано от ЦПО и професионалните колежи, се предлага на обучаеми лица над 16 годишна възраст. То не включва общообразователна подготовка, която следва да бъде придобита преди включване в съответната програма за професионално обучение

✓ Придобиването на степените на професионална квалификация се различава от придобиването на образователно равнище (основно, средно и висше образование); квалификациите могат да бъдат придобити в допълнение към образователната степен и са свързани с определена професия.

Както се посочва в ЗПОО (https://www.lex.bg/laws/ldoc/2134673921), професионалното обучение осигурява придобиването на квалификация по професия или по част от професия, както и усъвършенстването ѝ. Условията са определени със ЗПОО и Закона за предучилищното и училищното образование. Осигурява се и завършването на класове от средната степен на образование.

В този смисъл професионалното обучение включва:

1. Начално професионално обучение - придобиване на първоначална квалификация по професия или по част от професия;

2. Продължаващо професионално обучение - актуализиране, разширяване или надграждане на придобитата квалификация по професия или по част от професия.

В Закона се дава възможност и за валидирането на професионални знания, умения и компетентности е признаване на придобити знания, умения и компетентности по професия или част от нея, получени чрез неформално обучение или информално учене, с цел достъп до обучение за придобиване на професионална квалификация и улесняване на достъпа до пазара на труда.

Професионалното образование осигурява придобиването на средно образование и на квалификация по професия. Професионалното образование и професионалното обучение може да се осъществяват и по пътя на обучение чрез работа т. нар. дуална система на обучение, което дава възможност на обучаемите лица да придобият реален трудов опит, да се запознаят с търсените от работодателите умения, както и с уменията, които биха улеснили реализацията им на пазара на труда.

В България ПОО се осъществява основно в системата на училищното образование. Приоритетите на ниво ЕС са тясно свързани с предизвикателствата пред държавата и националните приоритети в областта на ПОО: намаляване броя на преждевременно напускащите образователната система, осигуряване на качеството и съответствието на ПОО с нуждите на пазара на труда, както и предоставяне на подкрепа за учителите и обучаващите. ((Cedefop), 2018) Както е известно, дори и най-високите квалификации, придобити чрез ПОО, не биха могли да гарантират на завършилите успешна реализация в икономиката и в други сфери на обществения живот, ако не отчитат гражданските и универсални компетентности, и ако не са ориентирани към актуални професии и умения. Подобна констатация е валидна в още по-голяма степен при липса на ангажираност от страна на работодателите, и при процент на участие в учене за възрастни, който продължава да бъде сред най-ниските в ЕС.

Обучението се предлага най-вече от лицензирани доставчици на ПОО, като това са Центрове за професионално обучение, както и от други организации.

Според законодателството професионалното обучение след завършено средно образование, осъществявано по програми за обучение, които не се считат за висше образование, води до придобиване на степен за професионална квалификация, а не до придобиване на образователна степен.

Степента на професионална квалификацията е свързана с определена професия, и се придобива отделно от придобиването на образователна степен (основно, средно или висше образование). Тя може да се придобие като допълнение към средното образование, като получената диплома е еднаква за общото и за професионалното образование, и дава право за продължаване на образованието или за професионално обучение. (Дискусия между експерти от Cedefop и разработващите националните политики, проведена на 2-4 октомври 2017 г. в София. , 2017)

В сферата на висшето образование не се осъществяват програми за ПОО. Висшите училища могат да създават центрове за професионално обучение и да осъществяват професионално обучение, което не се счита за висше професионално обучение. Партньорството между ПОО и институциите във висшето образование улеснява прехода от ПОО, завършено в рамките на средното образование, към програмите за висше образование.

Професионалното ориентиране, професионалното обучение, професионалното образование и валидирането на професионални знания, умения и компетентности се осъществяват по професии и специалности, включени в Списъка на професиите за професионално образование и обучение. Списъкът се утвърждава от министъра на образованието и науката след съгласуване с министъра на труда и социалната политика, както и със съответните отраслови министри и с представителните организации на работодателите и на работниците и служителите на национално равнище.

Професиите и специалностите се класифицират в професионални направления и по степен на професионална квалификация. Степените на професионална квалификация, придобивани по този закон, са първа, втора, трета и четвърта.

За съответните степени на професионална квалификация се изисква:

- ✓ за първа степен - придобити професионални знания, умения и компетентности за упражняване на професии, включващи рутинни дейности, извършвани при неизменящи се условия (най- малко 70% часа за практическо обучение – ниво 2 по НКР/ЕКР;
- ✓ за втора степен - придобити професионални знания, умения и компетентности за упражняване на професии, включващи дейности с комплексен характер, извършвани при изменящи се условия(най-малко 60% часа за практическо обучение) – ниво 3 по НКР/ЕКР;
- ✓ за трета степен - придобити професионални знания, умения и компетентности за упражняване на професии, включващи дейности с комплексен характер, извършвани при изменящи се условия, както и поемане на отговорности за работата на други лица(най-малко 50% часа за практическо обучение) – ниво 4 по НКР/ЕКР;
- ✓ за четвърта степен - придобити професионални знания, умения и компетентности за упражняване на професии, включващи широк кръг дейности с комплексен характер, извършвани при изменящи се условия, както и поемане на управленски отговорности за рабо-

тата на други лица и за разпределяне на ресурси (най-малко 50% часа за практическо обучение) - ниво 5 по НКР/ЕКР.

Съгласно чл. 8 от ЗПОО (https://www.lex.bg/laws/ldoc/2134673921) входящото минимално образователно и/или квалификационно равнище за придобиване на съответните степени на професионална квалификация или на квалификация по част от професия са:

1. За първа степен:

а) завършено основно образование - за ученици;

б) завършен VII клас - за ученици и за лица, навършили 16 години, със специални образователни потребности;

в) завършен първи гимназиален етап - за ученици по допълнителен държавен план-прием;

г) завършен начален етап на основното образование или успешно завършен курс за огрмотяване, организиран от училища в системата на предучилищното и училищното образование по реда на Закона за насърчаване на заетостта или на Закона за предучилищното и училищното образование, или валидирани компетентности за начален етап на основно образование по чл. 167, ал. 1, т. 4 от Закона за предучилищното и училищното образование - за лица, навършили 16 години, а в случаите на продължаващо професионално обучение - и придобита квалификация по част от професия;

2. За втора степен:

а) завършено основно образование - за начално професионално обучение за ученици;

б) завършен първи гимназиален етап - за начално професионално обучение за ученици по допълнителен държавен план-прием;

в) завършен първи гимназиален етап и придобита първа степен на професионална квалификация за продължаващо професионално обучение за ученици по допълнителен държавен план-прием;

г) завършен XI клас и придобита първа степен на професионална квалификация - за ученици;

д) завършен първи гимназиален етап - за начално професионално обучение за лица, навършили 16 години;

3. За трета степен:

а) завършено основно образование - за ученици;

б) завършен първи гимназиален етап и придобита първа степен на професионална квалификация - за ученици;

в) завършен XI клас и придобита втора степен на професионална квалификация - за ученици;

г) придобито право за явяване на държавни зрелостни изпити или придобито средно образование - за лица, навършили 16 години;

4. за четвърта степен - завършено средно образование.

Професиите и специалностите, за които се отнася входящото минимално квалификационно равнище се определят в държавния образователен стандарт за придобиване на квалификация по професията и в съответния типов учебен план.

Изходящото образователно равнище за придобиване на съответните степени на професионална квалификация за ученици е:

1. за първа степен:

а) завършен първи гимназиален етап;

б) завършен клас от средната степен - за ученици със специални образователни потребности;

в) завършен XI клас - за ученици по допълнителен държавен план-прием;

2. за втора степен - успешно завършен XI клас или XII клас;

3. за трета степен - успешно завършен XII клас.

Изходящото образователно равнище за придобиване на степен на професионална квалификация или на квалификация по част от професия за лица, навършили 16 години, които се обучават в курсове за придобиване на професионална квалификация, е еднакво с входящото минимално образователно равнище за съответната степен.

Степента на професионална квалификация за всяка професия от Списъка на професиите за професионално образование и обучение се определя в съответствие с Националната квалификационна рамка, приета с акт на Министерския съвет.

Придобиването на професионална квалификация в системата на професионалното образование и обучение се регламентира с рамкови програми, утвърдени от министъра на образованието и науката. (https://www.navet.government.bg/bg/media/ZPOO-2018.pdf)

Тези програми определят възрастта и входящото образователно и квалификационно равнище на обучаемите, както и съдържанието и продължителността на професионалното образование и на професионалното обучение:

1. програми А за начално професионално обучение с придобиване на първа степен на професионална квалификация;

2. програми Б за начално и продължаващо професионално обучение с придобиване на втора или трета степен на професионална квалификация;

3. програми В за професионално образование с придобиване на втора или трета степен на професионална квалификация;

4. програми Г за професионално обучение с придобиване на четвърта степен на професионална квалификация;

5. програми Д за начално професионално обучение с придобиване на квалификация по част от професия;

6. програми Е за продължаващо професионално обучение за актуализиране или разширяване на придобита професионална квалификация, както и за придобиване на първа, втора и трета степен на професионална квалификация след придобита квалификация съответно по част от професия, първа или втора степен на професионална квалификация.

Заключение

В заключение може да посочим, че осигуряването на адекватни професии и качествено обучение по тях е от ключово значение за развитието на икономиката на България през следващите години. Това е свързано с намаляване на броя преждевременно напускащите образователната система, съответствие на професионалното образование и обучение с нуждите на пазара на труда и учене през целия живот.

Цитирани източници

(Cedefop), Е. ц. (2018). *https://www.cedefop.europa.eu/files/4161_bg.pdf*. Свалено от www.cedefop.europa.eu: https://www.cedefop.europa.eu/files/4161_bg.pdf

(edefop), Е. ц. (2018). *https://www.cedefop.europa.eu/files/4161_bg.pdf*. Изтеглено на 2019 от www.cedefop.europa.eu: https://www.cedefop.europa.eu/files/4161_bg.pdf

Дискусия между експерти от Cedefop и разработващите националните политики, проведена на 2-4 октомври 2017 г. в София. . (2017). Свалено от https://www.google.bg/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjS0Pq5hsrlAhUp2aYKHTlLDMIQFjABegQIARAC&url=https: Дискусия между експерти от Cedefop и разработващите националните политики, проведена на 2-4 октомври 2017 г. в София. https://www.google.bg/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&cad=rja&uact=8

&ved=2ahUKEwjS0Pq5hsrlAhUp2aYKHTlLDMIQFjABegQIARAC&url=https
https://www.lex.bg/laws/ldoc/2134673921. (н.д.). Свалено от www.lex.bg: https://www.lex.bg/laws/ldoc/2134673921
https://www.lex.bg/laws/ldoc/2134673921. (н.д.). Свалено от www.lex.bg: https://www.lex.bg/laws/ldoc/2134673921
https://www.navet.government.bg/bg/media/Strategia-POO-2014.pdf. (н.д.). Свалено от www.navet.government.bg: https://www.navet.government.bg/bg/media/Strategia-POO-2014.pdf
https://www.navet.government.bg/bg/media/ZPOO-2018.pdf. (н.д.). Свалено от www.navet.government.bg: https://www.navet.government.bg/bg/media/ZPOO-2018.pdf
НСИ. (н.д.). *Регистър на центрове за професионално обучение на НАПОО.* Свалено от www.nsi.bg: НСИ: http://www.nsi.bg/en; Регистър на центрове за професионално обучение на НАПОО:

Контактна информация:

- Доц. д-р Христо Сирашки
- Стопанска академия „Д. А. Ценов“ Свищов
- Катедра „Стратегическо планиране“
- E-mail: h.sirashki@uni-svishtov.bg
- Телефон: 0887 523 235

ПОВИШАВАНЕ КАЧЕСТВОТО НА ОБСЛУЖВАНЕ НА КЛИЕНТИ ЧРЕЗ ВЪВЕЖДАНЕ НА НОВИ ТЕХНОЛОГИИ В ТЪРГОВИЯТА

Гл. ас. д-р Венцислава Николова-Минкова
Катедра „Социални и стопански науки“,
Технически университет – Габрово,
ventsislava_n@mail.bg

Резюме: *Целта на настоящия доклад е да представи възможностите за повишаване качеството на обслужването на клиенти чрез въвеждането на новите технологии в търговията. За постигане на посочената цел е изяснена същността на процеса на обслужване на клиенти и формирането на потребителска удовлетвореност, представени са новите технологии, чието внедряване в търговията може да доведе до повишаване качеството на обслужване на крайния потребител.*

***Ключови думи**: обслужване на клиенти, потребителска удовлетвореност, нови технологии в търговията.*

***JEL:** L81, O30.*

INCREASING THE QUALITY OF CUSTOMER SERVICE BY INTRODUCING NEW TECHNOLOGIES IN TRADE

Ventsislava Nikolova-Minkova, Sen. Assist., Ph.D.,
Social and Economic Sciences,
Technical University of Gabrovo,
ventsislava_n@mail.bg

***Abstract:** The purpose of this report is to clarify the relationship between quality of customer service and the introduction of new technologies in trade. To achieve this goal is clarified the essence of the process of customer service and the formation of consumer satisfaction, the new technologies are presented, whose implementation in trade can lead to increased quality of service End-user.*

***Key words:** customer service; customer satisfaction; new technologies.*

***JEL:** L81, O30.*

Въведение

Динамичните промени в сферата на информационните технологии водят до разширяване обхвата на възможностите, стоящи пред потребителя при осъществяване на покупка. Тези възможности повишават изискванията на потребителите по отношение на предлаганото качество на обслужване и налагат въвеждането на нови технологии в търговията за привличане на нови клиенти.

Целта на настоящия доклад е да се представят възможностите за повишаване качеството на обслужването на клиенти чрез въвеждането на новите технологии в търговията.

За постигане на посочената цел е изяснена същността на процеса на обслужване на клиенти и формирането на потребителска удовлетвореност, представени са нови технологии, чието внедряване в търговията може да доведе до повишаване качеството на обслужване на крайния потребител.

1. Обслужване на потребителите. Формиране на потребителската удовлетвореност.

Обслужването на потребителите е основна част от дейността на всяко търговско предприятие, което е предпоставка за задълбоченото му изследване от широк кръг автори. Известни са многобройни дефиниции, разкриващи спецификата на обслужването в разнообразни аспекти, които не са обект на настоящата разработка, тъй като приоритетно се разглежда връзката между обслужването на клиенти и формирането на потребителска удовлетвореност. За целите на доклада дефинирането на термина „*обслужване*“ се свежда до представяне на основните направления в неговия анализ. В тесен смисъл обслужването е процес на взаимодействие между потребител и търговски персонал, който може да има еднократен характер или да се повтори през определен период от време. В широк смисъл обслужването се разглежда като *„система от взаимно свързани елементи, които си взаимодействат с цел получаване на краен резултат за участващите субекти“* (Луканова, 2017, стр. 10).

Като критерий за резултата от дейността на предприятието, целта на обслужването на клиентите е реализация на предлаганите от предприятието стоки и услуги. За постигане на тази цел е необходимо задоволяване на потребителското търсене и очаквания и формиране на определено равнище на удовлетвореност.

Удовлетвореността на потребителя е сложна категория, тъй като тя отразява моментното психологическо състояние на потребителя по отношение на формираните нагласи. Според авторите Ив. Петков и Св. Панайотова (2003), удовлетвореността на клиентите се отнася до: *„открито изразени искания; предварителни очаквания; неосъзнати изисквания; специфичното за продукта“* (Петков, Панайотова, 2003, стр. 346).

Анализирайки специализираната литература и по-специално изследвания в сферата на потребителската удовлетвореност се откроява твърдението на автори като J. Roggers, E. Kenneth и T. Kash (1994), както и M. Clark (1997), които приемат, че персоналът, ангажиран с обслужване на потребителите може чрез своето поведение да окаже съществено влияние върху потребителските нагласи и удовлетвореност. Други фактори (Василева, 2002, стр. 284-285), които влияят върху удовлетвореността на клиентите са: наличието на търсените продукти; приетите процедури по обслужване на клиентите; предлаганите допълнителни услуги на клиентите; времето за изпълнение на поръчката; надеждността на изпълнение на поръчката.

Динамиката на заобикалящата ни среда и развитието на технологиите налагат преразглеждане и допълване на посочените фактори, за привличане на потребителите и повишаване на тяхната удовлетвореност. Това извежда на преден план новите технологии в сферата на търговията и възможността за тяхното внедряване с цел повишаване качеството на обслужването на клиенти и респективно повишаване на резултатите от търговската дейност.

2. Иновативни технологии в търговията

Изхождайки от твърдението, че *„когато равнището на обслужването се подобрява и започва да надхвърля това на конкурентите (за сметка на по-големи иновации и разходи за внедряването им), продажбите и доходът от тях нарастват и по темп изпреварват ръста на разходите“* (Василева, 2002, стр. 289) е необходимо предприятията да обърнат внимание на възможностите за повишаване качеството на предлаганото обслужване. Развитието на информационните технологии позволява внедряването им в сферата на търговията и по-специално при обслужването на клиенти, което води до повишаване качеството на обслужване и на тази основа повишаване на удовлетвореността на потребителя.

В настоящия доклад е разгледана част от многообразието от технологии, която има отношение към търговията на дребно и която може да окаже положително влияние върху резултатите от търговска дейност.

2.1. Търговски мобилни приложения

Масовото разпространение на смартфоните и високото равнище на покритие с интернет позволяват на клиентите постоянната връзка с търговците чрез техните мобилни сайтове или мобилни приложения. Предимство за търговците се явяват добре разработените мобилни приложения, които осигуряват на потребителите практичност, позволяват бърз достъп до търсените стоки, имат по-голяма функционалност. Приложенията позволяват набиране на информация за предпочитанията на клиентите. Това е предпоставка за персонализиране на последващите предложения към клиентите и изпращане на push нотификации с информация за специалните предложения на търговеца към своите клиенти.

2.2. Омниканална и унифицирана търговия

Концепцията на омниканалната търговия се състои в прилагането на широк кръг от търговски канали за придобиване на търсените от потребителите стоки и услуги. Съвкупността от физически търговски обекти, електронни сайтове и магазини за търговия, мобилни приложения и каталожна търговия осигуряват удобство за потребителите. Всеки канал се характеризира със своите специфични особености, което е възможност за потребителите да осъществят покупка от най-удобния за тях канал. *„Омниканалната стратегия за развитие включва в себе си обединяването на традиционни и дигитални канали, които търговецът управлява интегрирано, за да задоволи максимално потребителското търсене.“* (Кътева, 2015, стр. 458)

За разлика от омниканалната търговия, при унифицираната търговия се цели постигане на еднотипно пазаруване, независимо от избрания канал за реализация на стоките. Унифицирането на обслужването на потребителите има за цел *„поставянето на потребителските преживявания като приоритет чрез използване на единна платформа за търговия“* (Граматикова, 2017, стр. 36). Основните елементи на унифицираната търговия са:

- взаимодействие между клиенти и търговец – записване на взаимодействията между потребител и търговец по унифициран начин, който позволява повишаване качеството при обслужване;
- единна търговска интегрирана система – подобряване управлението на покупките на потребителите чрез различни търговски приложения за управление;
- разнообразие от канали за дистрибуция на стоките;

- единна информация за продуктите – обединяване на информацията за продуктите на всички равнища.

2.3. VR, AR & MR технологии

VR технологиите (технологии за виртуална реалност) позволяват проектиране на виртуален свят, който се прожектира в близост до потребителя. Внедряването на VR технологиите в търговията позволява демонстрация на качествата на стоките, като формира емоции и преживявания за потребителите. Виртуалната реалност може да подсили потребностите на потребителя, създавайки изкуствено симулирана среда, която пресъздава бъдещото състояние на потребителя, закупувайки конкретен продукт.

AR технологиите (технологии за добавена реалност) представляват аудио-визуални технологии, които добавят звуци и компютърна графика към VR технологиите. Те са подходящи за внедряване в мобилните приложения на търговците, тъй като позволяват виртуално изпробване на продуктите от потребителите. Все по-широко е разпространението на AR технологиите при създаване на пътеводители в търговските обекти, които оказват посоката към търсения от потребителя артикул или стокова група.

MR технологиите (технологии за смесена реалност) са продължение на VR и AR технологиите. Те представляват реалност, която се намира между виртуалната реалност и действителността. Технологията позволява проектиране на 3D изображения, холограми или виртуални обекти върху физическите обекти и пространства. Внедряването на MR технологиите в сферата на търговията позволява на клиентите да създадат реална представа за даден продукт, да се разходят в него и да го огледат от всички страни.

2.4. Технологии, намаляващи времето за покупка

Guided selling (направлявана продажба) е технология, която позволява потребителите да изберат тези стоки, които в най-пълна степен отговарят на техните изисквания. Технологията подпомага потребителя в процеса на вземане на решение за покупка. Тя опростява и автоматизира подадената информация, като дефинира решение и предлага на потребителя продукти, отговарящи на зададените критерии. Осъществява се чрез информационни киоски, които могат да се разполагат в търговските обекти.

Queue busting технологията (магазини без опашки) представлява изпълнение на операции, намаляващи времето за обслужване на потребителите. В търговската практика тези технологии се прилагат чрез мобилни POS-системи, които позволяват на търговския персонал да сканира покупките на чакащите на касата клиенти в най-натоварените часове на пазаруване. Персоналът издава баркод с общата стойност на покупката и извършва мобилно разплащане или поставя баркода върху стоките, за да може клиентът да заплати дължимата сума при преминаване през касовата зона.

Click & Collect услугата (избери и вземи) съчетава възможностите за виртуална поръчка и последващото ѝ получаване от търговския обект, в определено за целта място (кутия, шкафче или кабинка, в близост до магазина).

Пълно самообслужване в търговски обекти – чрез използване на мобилно приложение и регистрация в уеб сайта на търговеца. В този случай потребителят получава достъп до магазина чрез приложението и своите биометрични данни, като след сканиране на избраните стоки, тяхната стойност се заплаща чрез кредитната карта на клиента.

2.5. Бийкън технология

Beacon technology (бийкън технология) се базира на използването на чип-предавател, чрез който се персонализира и индивидуализира предложението към всеки клиент. Бийкъните работят чрез безжичен обмен на данни, като устройствата се разполагат в търговските обекти. Когато потребителят позволи достъп на устройствата до личния му смартфон, бийкъните започват обмяна на информация с потребителските устройства. Предимства за търговците се явява възможността за проследяване и анализ на движението и поведението на потребителите, което позволява при следващо посещение на потребителя в търговския обект, изготвяне на персонално предложение към него, което е предпоставка за повишаване качеството на търговското обслужване.

Приложението на новите информационни технологии в сферата на търговията на дребно благоприятства повишаване качеството на обслужването на клиентите и води до нарастване равнището на тяхната удовлетвореност чрез създаване на преживявания и положителни емоции в процеса на покупка. Това е предпоставка за повишаване резултатите от дейността на предприятието, тъй като „*Потребителската*

удовлетвореност и лоялност са основните фактори за успеха на фирмата в условията на пазарна икономика.“ (Панайотова, Николова, 2009, стр. 139).

За да се запазят и надградят постигнатите положителни резултати от внедряването на новите технологии в сферата на обслужването е необходимо разработване на програма за управление на неговото качество.

3. Управление качеството на обслужване на клиенти

Редица автори разглеждат връзката между качеството на обслужването и удовлетвореността на потребителя. Тя е регламентирана и в Стандартите по качество от серията ISO. Стандартът ISO 9001:2015 поставя изисквания към системите за управление на предприятията, като е отделено специално внимание на способността на предприятието да предоставя непрекъснато такъв тип продукт, който да удовлетворява потребителските и нормативни изисквания, като се стреми към непрекъснато усъвършенстване.

В тази връзка, въвеждането на нови технологии в търговията на дребно представлява усъвършенстване на процесите по продажба, чрез което може да се повиши качеството на осъществяваното обслужване и удовлетворение на потребителските изисквания.

В свое изследване Tanninen, K., Puumalainen, K. & Sandstrom, J. (2010), доказват че фирмите внедрили в своята дейност принципите на Тоталното управление на качеството, отчитат по-висока потребителска удовлетвореност в сравнение с тези, които са въвели в дейността си концепцията на по-късен етап. Това се дължи на факта, че в стратегията за Тотално управление на качеството, качеството на обслужване на потребителите се разглежда като цел на всички служители, отдели и равнища на управление в предприятието.

Заключение

Осъщественият анализ на характера и спецификата на обслужването, както и ролята на внедряването на посочените иновативни технологии за формиране и повишаване на потребителска удовлетвореност, позволява да се направят следните изводи:

1) Обслужването на потребителите като дейност има решаваща роля за изхода от продажбената ситуация, тъй като по време на обслужването потребителите формират позитивни или негативни емоции, нагласи и очаквания.

2) За формиране удовлетвореността на потребителя е необходимо непрекъснато усъвършенстване на предлагането, внедряване на нови технологии в продажбения процес и постоянно повишаване качеството на обслужване.

3) Управлението на качеството на обслужването е непрекъснат процес, насочен към синхронизиране на потребителските изисквания и възможностите на предприятието да осигури необходимото на потребителите обслужване.

ЛИТЕРАТУРА

Василева, Л. и кол. (2002). Дистрибуционна политика – част 2, София: Тракия-М, ISBN 954-8401-09-6.

Граматикова, Е. (2017). Новите технологии в търговията на дребно, подобряващи качеството на търговското обслужване. *Известия на съюза на учените – Варна*, *2017(1),* 34-44.

Кътева, М. (2015). Интегрирането на традиционни и дигитални канали като омниканална стратегия за развитие в търговията на дребно. *Международна научна конференция „Посткризисно управление в бизнеса“*, *(2),* 456 – 461, София: Академик Пъбликейшън, ISBN 978-954-2940-19-8.

Луканова, Г. (2017). Социално-икономически измерения на хотелиерското обслужване. Варна: УИ Наука и икономика.

Панайотова, Св., А. Николова. (2009). Потребителската удовлетвореност и лоялност – основни фактори за успех на фирмата. *Управление и устойчиво развитие 3-4*, *2009* (24), 139-144, ISSN 1311-4506.

Петков, Ив., Св. Панайотова. (2003). Рекламациите в системата от показатели за оценка на качеството. *Fourth international scientific conference “INVESTMENTS IN THE FUTURE-2003“*, Варна, 345-350, ISBN 954-90919-5-3.

Clark, M. (1997). Modelling the Impact of Customer-Employee Relationships on Customer Retention Rates in Major UK Retail Bank. *Management Decision*, *35(4),* 293-301.

Roggers, J., E. Kenneth, T. Kash. (1994). Increasing Job Satisfaction of Service Personnel. *Journal of Servise Marketing*, *8(1)*, 14-26.

Tanninen, K., Puumalainen, K. & Sandstrom, J. (2010). The power of Total Quality Management: analysis of its effects on profitability, productivity and customer satisfaction. *Total Quality Management*, *21(2)*, 171-184.

ПРЕДИМСТВА НА ГЪВКАВОТО УПРАВЛЕНИЕ НА ПРОЕКТИ И ВЪЗДЕЙСТВИЕТО ВЪРХУ ПРОЕКТНИЯ РИСК

Гл. ас. д-р Евелина Парашкевова
Катедра „Стратегическо планиране“,
Стопанска академия „Д. А. Ценов“,
e.parashkevova@uni-svishtov.bg

Резюме: *Направен е сравнителен анализ на базовите характеристики на традиционното и гъвкавото управление на проекти. Разгледани са въпроси, свързани с възможностите за интегриране на гъвкавото управление на проекти в различни области. Изведени са основни правила за ефективно гъвкаво проектно управление. Представени са ефектите от тези методологии и приносът им спрямо проектния риск.*

Ключови думи*: управление на проекти, конвенционални подходи, гъвкави подходи, управление на риска в проект.*

JEL: *O20, O22.*

ADVANTAGES OF THE AGILE PROJECT MANAGEMENT AND THE IMPACT ON THE PROJECT RISK

Evelina Parashkevova, Head Assist. Prof., PhD
Department of Strategic Planning,
Dimitar A. Tsenov Academy of Economics,
e.parashkevova@uni-svishtov.bg

Abstract: *The report presents a comparative analysis of the basic characteristics of traditional and agile project management. It raises questions about integration options for agile project management in various fields and sets out basic rules for effective agile project management. The paper presents the effects of these methodologies and their contribution to project risk.*

Key words: *project management, conventional approaches, agile approaches, project risk management.*

JEL*: O20, O22.*

1. Увод

Съществуват множество методологии за гъвкаво управление на проекти. Приложението им до голяма степен зависи от спецификата на проекта, опита на организацията и наложилите се традиции в работата. Обоснованият избор на методология за гъвкаво управление на проекти е предпоставка за адекватното й прилагане и повишава вероятността от постигане на планираните резултати.

Потребностите на организацията от гледна точка внедряването на иновативен подход за проектно управление, какъвто предлагат гъвкавите методологии, трябва да бъдат анализирани в два аспекта: 1) Какви ползи, ефекти ще има за организацията и за конкретния проект и 2) Какви промени, затруднения ще възникнат пред организацията и съответно проекта.

Прилагането на една или друга методология за гъвкаво управление до голяма степен зависи от зрелостта на организацията. Колкото една организация е по-либерална по отношение управлението на организационните процеси, толкова по-лесно и бързо се въвеждат гъвкавите методи за проектен мениджмънт.

2. Сравнителен анализ на подходите за управление на проекти

Сравнението на характеристиките на конвенционалния и гъвкавия подходи за управление на проекти показва, че всеки от тях има своите предимства и недостатъци (виж табл. 1).

Силните страни на конвенционалното проектно управление са свързани с типичната йерархична структура на управление, предсказуемостта, стабилността, ясните нива на комуникация, работата по правила и стандарти. Като слабости могат да бъдат посочени бавното адаптиране към променящите се изисквания на околната среда, надхвърлянето на бюджета и крайните срокове, трудностите при дефиниране на изискванията към резултатите/ продуктите преди започване на проект, бавната реакция на неидентифицирани рискове.

По отношение на гъвкавото проектно управление като позитиви могат да бъдат посочени краткия цикъл на развитие, висока удовлетвореност на клиентите, бърза адаптация към променящите се изисквания на околната среда, съблюдаването на бюджета и сроковете, рядкото отклонение от тях, високото качество на резултатите и бързата реакция

на рисковете. Слабостите се свързват със силната зависимост от придобитите знания на отделните членове на екипа, неприложимост към стабилни предсказуеми проекти, предимно инфраструктурни, задължителното присъствие на висококвалифицирани членове на екипа със специфични умения за гъвкаво управление.

Таблица 1

Съпоставка на базовите характеристики на конвенционалния и гъвкавия подходи за управление на проекти

Характеристика	**Конвенционален подход за УП**	**Гъвкав подход за УП**
Система за управление	Твърда, йерархична.	Гъвкава, адаптивна.
Стил на управление	Ръководството спуска разпореждания. Заповедите и контролът са основните методи за управление.	Свободна комуникация между всички членове на екипа и между тях и организацията. Самоорганизирано управление и самоконтрол.
Планиране	Стриктно следване на плана. Създаване на подробен план за развитие преди началото на проекта.	Адаптивна промяна на плановете. Планът за развитие се разгръща и става по-подробен с напредването на проекта.
Документооборот	Висока степен на бюрократизиране и създаване на документи. Документите се използват като доказателство за свършена работа.	Непрекъснат стремеж към снижаване на документооборота. Реалните резултати – материални и нематериални са водещи, а не създаването на документи.
Отношение към промените	Резистентност или противопоставяне на измененията. Стриктно следване на плана, при необходимост актуализиране на плана.	Висока чувствителност към промените. Приспособимост към промяната. Бърза и своевременна реакция.
Въвличане/ приобщаване на потребителя/клиента	Въвличане на потребителя на ранен стадий на проекта, най-често на етап анализ на потребностите на заинтересованите страни, с последващо минимизиране на участието.	Непрекъснато въвличане на потребителя в рамките на целия проект.

Решаване на задачи	Адресиране на проблемите към ръководството. Централизирани разпореждания, указания, инструкции.	Екипът самостоятелно решава проблемите, като взема решения съвместно.
Скорост на изпълнение	Бавно и поетапно изпълнение в съответствие с плана.	Бързо изпълнение, базирано на итеративен подход и изменения в движение.
Принцип на работа	Акцент върху контролирането на процеса.	Акцент върху полезността/ стойността за потребителя, клиента, заинтересованите страни.

Традиционното управление на проекти предполага, че събитията, засягащи проекта, са предвидими и, че инструментите и дейностите са добре разбрани. Освен това при традиционното управление на проекти, веднъж приключена дадена фаза се приема, че тя няма да бъде преразгледана отново. Тук се съблюдават строги стандарти и етапи на развитие на проекта. За съжаление в динамичната среда е много трудно да бъдат предвидени в началото на проекта всички възможни факти и обстоятелства, които биха възникнали в хода на неговото изпълнение. Днес бизнес процесите са по-сложни и взаимосвързани от всякога. В резултат на това се внедряват много по-сложни системи за управление, които не винаги водят до планираните резултати.

3. Предимства на гъвкавото управление на проекти

Статистиката показва много провалени проекти, неуспешни разработки и високи разходи за традиционно управлявани проекти (Hass, 2007). Очакване за преодоляване на тези негативи се възлага на прилагането на различните видове методологии за гъвкаво управление на проекти. В последните години то намира приложение не само в иновативни индустрии, а в редица традиционни отрасли.

Гъвкавото управление възниква като резултат от непрекъснатата промяна в тенденциите, основно в софтуерните компании, които установяват едно ново разбиране за процесите. Те се интерпретират като многостепенни, интензифицирани между много участници обратни системи(Lehman, 2001). Бързата обратна връзка и динамиката на итерациите са в основата на приложението на методологията.

Опитът на група автори (Augustine, 2005) показва, че ръководителите на проекти неизменно се връщат към традиционните линейни подходи за управление, стремящи се да въведат ред в нарастващата волатилност на техните проекти. Това е възможно и при прилагане на

гъвкави методологии за управление на проекти. По този начин може да се достигне до „стабилно овладяване на системите“ (Truex, 1999), при което организациите се опитват да реагират едновременно на променящите се условия на околната среда и на техните остарели системи за управление.

В проучване за нуждите на Тринадесетият годишен доклад за състоянието на Agile (Collabnet VersionOne, 2019) над 78% от анкетираните посочват, че прилагат гъвкавата методология. Причините, които се посочват като фактори за прилагане на Agile методологията са свързани с нарастване на производителността, подобряване на етиката и морала на екипа и на взаимоотношенията, снижаване на проектния риск и намаляване разходите.

Практиката, която води до ефективни резултати от прилагането на Agile е дала основание да се очертае една стратегическа рамка от следните основни правила: екипите трябва да са с ограничен състав от 7 до 9 члена, като самоорганизацията е водеща; визията на проекта трябва да е ясна, разбираема и споделена с екипа и всички заинтересовани лица; прости правила за гъвкаво управление, възприети от всички; свободен и бърз достъп до информация; управление с висока степен на доверие; адаптивно лидерство. Следването на тези правила помага на мениджърите да се адаптират, да определят насоки, да установяват прости правила за работа и да насърчават постоянна обратна връзка, флексибилността и сътрудничество.

4. Управление на риска в проект

Различията между конвенционалното и гъвкавото управление на проекти намира израз и при управлението на риска, т.е. при изработване на управленско решение относно подходът за риск мениджмънт на един проект. Практиката показна, че независимо от множеството позитиви на гъвкавото управление то не е панацея и не бива да се прилага на всяка цена. Има случаи, които не е препоръчително да се прилага Agile (виж. табл. 2).

Въпреки опитите за противопоставяне на традиционното и гъвкавото управление на проекти, в т.ч. и по отношение на риска, трябва да се отбележи, че двата подхода не са взаимоизключващи се. По-скоро те се допълват, като много често се прилага хибриден подход, обединяващ в себе си инструменти от двата.

Конвенционалното управление на риска в проект се базира на предварителното планиране на всички възможни рискове, тяхната оценка и набелязване на възможни реакции. Гъвкавият риск мениджмънт в проекта предполага повече действие, отколкото план. Реално

управлението на риска се извършва по време на реализацията на проекта, т.е. в движение. По този начин се ограничават ресурсите и усилия за превенция на потенциални заплахи с предполагаема вероятност за настъпване и влияние върху целите на проекта и организацията.

Таблица 2

Приложение на традиционно и гъвкаво управление на риска в проект

Традиционно управление на риска в проект	Гъвкаво управление на риска в проект
Екипът няма опит в управлението на проекти и/или не е използвал преди определена технология, подход метод и т.н.	Екипът има експертиза в областта на проектното управление, включително и по отношение на гъвкавите методите.
Проектът е на изключително висока стойност.	Проектът е финансово поносим за организацията.
Екипът/проектът взаимодейства с много работни процеси и структури на организацията.	Екипът работи относително самостоятелно и не влиза в тясно взаимодействие с множество организационни структури и не влияе върху тяхната работа.
Стриктно дефиниран точно и ясен краен резултат, например строителен проект.	Крайният резултат е дефиниран, но са възможни отклонения в посока на неговото подобряване и по-пълен отговор на изискванията на заинтересованите страни и на обкръжаващата среда.
Проектът е стратегически.	Проектът е оперативен.
Проектът е дългосрочен.	Проектът е средносрочен или краткосрочен.

Докато традиционното управление на риска стъпва на ясна регламентация и стандартизиран подход, то гъвкавото управление се базира на кейс подхода и на опита или експертизата на членовете в екипа. Изследователи (Tavares, 2017) посочват, че използването на гъвкави практики за управление на рискове трябва да бъде в съответствие с принципите на Agile Manifesto (Beck, 2001).

Предизвикателствата пред интегрирането на гъвкавите техники, методи и подходи за управление на риска в проекти са свързани с изграждането на екипи с нужната експертиза, опит и меки умения за вземане на решения, както и създаването на организационна среда за гъвкаво управление. Важно за адекватното управление на риска е анализа на проектните цели в контекста на установена рискова среда. На практика гъвкавото управление на риска в проект се случа от членовете

на екипа, които ежедневно в рамките на своята работа установяват наличието на потенциални или реални рискове спрямо конкретната итерация, т.е. този риск мениджмънт може да бъде определен като ***оперативен***. На по-високите нива управлението на риска в проектите има стратегически аспект (вж. фигура 1).

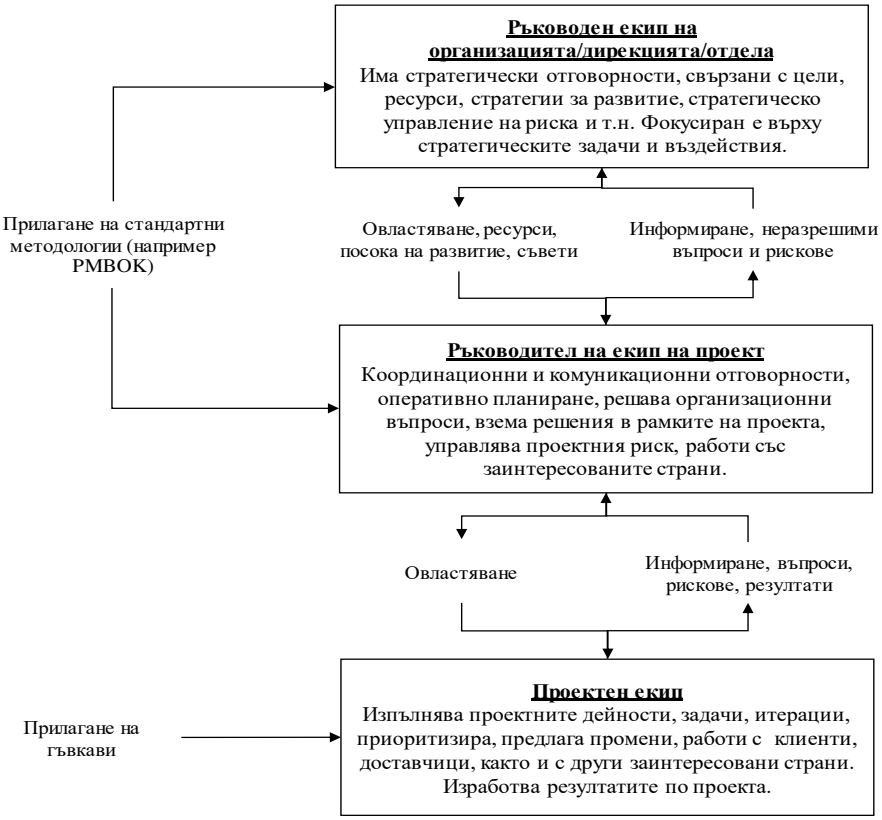

Фигура 1. Място на гъвкавите методологии при управление на проекти

Видно от фигурата проектният екип и неговият ръководител са тези, които прилагат гъвкавите методологии за управление на проекти в т.ч. и по отношение на риска. Логично, тъй като те имат оперативни функции. Традиционното управление не се отрича, напротив, то е изцяло съвместимо или допълващо на гъвкавото, като приложимостта му е основно на високите нива на организационно управление.

Именно поради оперативността на гъвкавото управление и приносът му проектния риск е свързан основно с неговото своевременно идентифициране, но не само. Приносът на гъвкавите методологии по

отношение на проектния риск мениджмънт може да бъде търсен и в следните измерения:(Parashkevova, 2019)

1. Подобрен организационен и екипен капацитет за управление на негативните рискове.

2. Споделен опит и научени уроци от един проект към друг по отношение управлението на риска.

3. Делегиране на правомощия и съответно повишаване компетенциите на екипите за вземане на решения, определяне на приоритети и цялостно управление на рисковете в рамките на своите проекти.

4. Прилагане на различни подходи към управлението на риска.

5. Намаляване на документацията за управление на риска.

Заключение

Поради спецификата на проектната дейност не е възможно в рамките на една организация да се прилага изцяло и единствено гъвкав подход. Търсенето на възможности за съвместяване на двата подхода за управление на проекти би дало по-добри резултати, особено в рамките на структури, които нямат достатъчно опит и натрупани знания по отношение на гъвкавите методологии.

ЛИТЕРАТУРА

Augustine, S. P. (December 2005 r.). Agile Project Management: teering from the edges. *Communications of the ACM, vol. 48, №12*.

Beck, K. B. (2001). *Manifesto for Agile Software Development.*

DeMarco, T. (1997). *The Deadline: A Novel About Project Management*. New York: Dorset House.

Hass, K. (May 2007 r.). Jke Blending of Traditional and Agile Project Management.

Lehman, M. (2001). Rules and tools for software evolution planning and management. *Annals of Software Engineering 11*.

Parashkevova, E. (2019). The place of risk management in AGILE methodology. *Knowledge - International Journal. Scientific papers*, 81- 86.

Tavares, B. S. (2017). Risk management analysis in scrum software projects. *International Transactions in Operational Research* .

Truex, D. B. (August 1999 r.). Growing systems in an emergent organization. *Commun. ACM 42, 8*, стр. 117–123.

ПРИЛОЖЕНИЕ НА WEB 2.0 ТЕХНОЛОГИИТЕ ЗА СПОДЕЛЯНЕ НА НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ, РЕСУРСИ И РЕЗУЛТАТИ

Гл. ас. д-р Кремена Маринова-Костова
Катедра „Бизнес информатика“,
Стопанска академия „Д. А. Ценов“,
k.marinova@uni-svishtov.bg

Резюме: *Интернет и Web 2.0 технологиите предоставят на учените нови инструменти, чрез които да подобрят изследователските си методи, както и да популяризират научните си публикации. Те подпомагат работата на учените като им предлагат нови подходи, както за осъществяване на изследванията им, така и за публикуване на резултатите от тях. По този начин се ускорява трансфера на знания сред учени и научни дисциплини, стимулират се нови видове научно сътрудничество и се насърчават съвместните научни изследвания. Целта на настоящия доклад е да очертае приложението на web 2.0 технологиите за споделяне на научни изследвания, ресурси и резултати като се разгледат най-популярните сайтове, инструменти, блогове и социални мрежи, използвани от учените. Въпреки огромното им многообразие, тяхна отличителна черта е отворената информационна архитектура, която позволява свързване на услугите и съвместна работа на учените.*

Ключови думи*: web 2.0 технологии, блогове, уикита, социални мрежи, научни изследвания.*

JEL: *L17, L86.*

APPLICATION OF WEB 2.0 TEHNOLOGIES FOR SHERING OF SCIENTIFIC RESEARCHES, RESOURCES AND RESULTS

Kremena Marinova-Kostova, Head assistant professor, PhD
Dep. Business Informatics,
Tsenov Academy of Economics - Svishtov,
k.marinova@uni-svishtov.bg

Abstract: *Internet and Web 2.0 technologies provide scientists with new tools to improve their research methods and to promote their publications. They support the scientists` work by offering them new approaches for realization of their researches and for publishing results of them. This accelerates the transfer of knowledge among scientists and scientific disciplines, encourages new types of scientific cooperation and promotes collaborative research. The main purpose of this report is to outline the application of web*

2.0 technologies for sharing of scientific researches, resources and results by reviewing the most popular sites, tools, blogs and social networks used by scientists. Despite their vast diversity, their distinguishing feature is the open information architecture that enables service connectivity and teamwork.

Key words: *web 2.0 technologies, blogs, wikis, social networks, scientific researches.*

JEL: *L17, L86.*

1. Въведение

Интернет и уеб технологиите постепенно се превърнаха в среда за развитие на човешката дейности във всички сфери на обществения живот. Електронният бизнес, електронното управление, електронното образование и др. са безспорна и често предпочитана алтернатива на традиционните подходи. Свидетели сме и на експанзия на новите технологии и в науката и научните изследвания. Съвременният научен работник използва информационни и комуникационни технологии и конкретно уеб 2.0 инструментите като блогове, уикита, социални мрежи и др. в своята ежедневна дейност, като по този начин се формира т.нар. отворено знание, част от глобалната тенденция Отворена наука. Чрез тази концепция се предоставя свободен достъп до знанието, то може да се използва, модифицира и споделя, запазвайки в най-голяма степен своя произход и откритост (Open Definition). Според Майкъл Нилсен (Nielsen, 2011) идеята на Отворена наука е научните знания от всякакъв вид да бъдат открито споделяни на колкото е възможно по-ранен етап от процеса на тяхното откриване. На практика научните работници възприемат подход, при който споделят в Интернет наблюденията и изследванията си от началния етап, сравняват, обсъждат и усъвършенстват разработките си. Това е „отваряне“ на целия научен процес – от първоначалната идея до крайното публикуване. По този начин научните изследвания стават по-прозрачни и по-ефективни, стимулират се дискусии по зададените проблеми, посочват се грешки и неточности в изследванията, които могат да бъдат коригирани на ранен етап.

2. Възможности за споделяне на изследвания

Уеб 2.0 предоставя на изследователите ресурси, чрез които те могат да споделят работата си, независимо дали в начален етап или във фазата на рецензиране. За тази цел се използват множество отворени платформи за публикуване на съдържание като блогове, академични

портали, социални мрежи или уеб сайтове със специфично съдържание. Тези технологии са така разработени, че да подпомагат работата на научната общност, премахвайки времевите и географски ограничения при формиране на изследователските групи (Rebiun, 2011).

2.1. Социални мрежи за учени

Социалните мрежи за учени представят най-точно модела Отворена наука, тъй като споделят за свободно ползване научни знания. В тях учените публикуват резултатите от своята изследователска работа, включително статии, данни, глави, отрицателни резултати, патенти, предложения за изследвания, приложени методи, презентации и програмен код. Те могат също така да следят действията на други потребители и да участват в дискусии с тях, да създават групи и т.н.

Примери за такива социални мрежи са ***ResearchGate*** и ***Academia.edu***, уеб библиографски платформи, като ***Mendeley*** и ***Zotero*** и др.

2.2. Бази данни за учени

Те позволяват на изследователите да следят работата на учените, от които се интересуват.

Най-голямата библиографска и наукометрична база данни е ***Scopus***. Тя съдържа резюмета и данни за цитиране на публикации в академични издания и конференции от множество области на науката. В допълнение на това разполага с интелигентни инструменти за проследяване, анализ и визуализация на научните изследвания (Elsevier, 2017).

Друга популярна пълнотектова бази данни за учени е ***ScienceDirec*t**, която осигурява достъп чрез абонамент до огромна база от данни с научни и по-специално медицински изследвания.

2.3. Изследователски платформи

Включват голям набор от услуги: от създаването на специализирани мрежи, организирани на предметен принцип, до споделяне на документи и изграждане на виртуални лаборатории. Те предлагат и допълнителни услуги като споделяне на календари, възможност за създаване на блогове, генериране на графики, публикуване на резултати и др.

Най-известните изследователски платформи са: ***HUBzero*** и ***MyExperiment*** (Rebiun, 2011).

2.4. Инструменти за споделяне на съдържание

Технологиите за споделяне на съдържание могат да бъдат обособени в няколко групи (Rebiun, 2011):

- **за споделяне на файлове –** използват се за получаване на достъп до сървъри, в които се съхраняват документи и файлове, които изследователите желаят да споделят с останалите. Инструментите от тази група дават възможност на всички потребители да работят с последната версия на файла и да правят изменения и допълнения в него. Самите платформи също така позволяват създаването на нови текстови документи и на презентации, споделяне на общ календар и т.н. Най-популярните услуги за споделяне на файлове са: ***Google Docs, Office Live Workspaces, Zoho, Thinkfree Online, Skydrive, SlideShare***.
- **за онлайн проучвания и изследвания** - дават възможност за организиране на онлайн въпросници, чрез които се улеснява процесът по набиране на данни и тяхното прехвърляне към приложенията, които ще ги анализират на по-късен етап. Популярни платформи от този тип са: ***Survey Monkey, Survey Gizmo, Free Online Surveys, eSurveysPro, Google Forms*.**
- **за картографиране** - особено полезни са на етапа на моделиране на изследователския проект и са много важни за групи от учени, които се нуждаят от планиране на методология на изследване, която обхваща голяма група от хора. Дават възможност да се създават и редактират мисловни карти, които съдържат връзки от различни нива. Известни платформи от този вид са: ***Compendium, FreeMind, Mindomo*.**

3. Възможности за споделяне на ресурси

Ресурсите, използвани от едни учени, могат да се окажат полезни и за други членове на екипа или други изследователи, работещи в същата област. Уеб 2.0 технологиите като библиографски препратки, или социални маркери, позволяват онлайн маркирането и споделянето на Интернет ресурси. Технологията е приложима и при индексиране на цитирания, които включват препратки към печатни издания.

3.1. Инструменти за управление на библиографски справки

Най-популярните технологии от този тип са ***Web of Science*** и ***Zotero***.

Web of Science е услуга за индексиране на научни цитати. Тя предоставя изчерпателно търсене на цитати, осигурява достъп до множество бази данни с интердисциплинарен характер, позволява задълбочено проучване на специализирани под-области в академична или научна дисциплина (Drake, 2004).

Zotero е безплатно приложение с отворен код за управление на библиографски данни и свързаните с тях изследователски материали. Във функционално отношение платформата включва: интегриране с уеб браузър; онлайн синхронизиране; генериране на цитати в текста, бележки под линия и библиографии; интеграция с текстообработващите програми.

3.2. Инструменти за маркиране на ресурси

Чрез тях учените могат да споделят линкове и препратки посредством социалните мрежи и да управляват цитиранията и тяхното описание в документите. Често влизат в състава на инструментите за управление на бази данни с научни публикации, като целта е да ги организират по най-добрия начин. Намират широко приложение и в реалните и виртуалните библиотеки.

Популярни инструменти от този тип са: ***CiteUlike, Diigo*** и ***Mendeley*.**

3.3. Индекси на цитирания

Основен измерител на влиянието на даден учен е броят на цитиранията на неговите публикации. Съществуват множество услуги, които определят броя цитирания, като ***Web of Science*** и ***Scopus***, но и уеб 2.0 технологиите предлагат услуги, чрез които авторите могат да следят броя на цитиранията си в Интернет. Те извеждат подробна справка и в кои произведения са направени съответните цитати.

Основните уеб базирани платформи, предоставящи индекси на цитиранията, са: ***Google Scholar, Microsoft Academic Search*** и ***CiteSeerx*.**

4. Възможности за споделяне на резултати

Ключова характеристика на Отворената наука е възможността за свободно разпространение на резултатите от изследванията основно чрез блогове, новинарски услуги, открито рецензиране, отворени архиви и хранилища.

Уеб 2.0 технологиите позволяват на потребителите да публикуват информация, която лесно може да се споделя, коментира и да се обединява с друго съдържание от различни източници и уеб сайтове.

Блоговете и уикитата се използват за публикуване на новите постижения и резултати от научните изследвания, които могат свободно да се коментират от учени със сходни интереси.

Съществуват и различни услуги, предоставящи научни новини, чието съдържание се разпространява чрез RSS емисии.

Използват се и технологии, предлагащи отворен достъп до списания, дисертации, материали от конференции и др.

4.1. Блогове и уикита

Блоговете и уикитата са едни от най-разпространените уеб 2.0 инструменти, предлагащи на практика неограничени възможности за публикуване на резултатите от научните изследвания.

Изследователят може да разработи собствен блог, в който да публикува резултатите от своята научна дейност, като по този начин успешно да популяризира разработките си. Водещите платформи за създаване на блогове са ***Blogger*** и ***Wordpress***, но съществуват и други, насочени предимно към научната общност.

Уикитата са вид блог, чието съдържание се списва от множество учени и най-често публикуваните разработки са резултат от тяхната съвместна работа.

Известни научни портали и платформи от тип блог или уики са: ***ScienceBlogs, PLoS Blogs Network*** и ***OpenWetWare***.

4.2. Новинарски услуги

Това е новинарска медия, която добавя уеб 2.0 за достъп до страници, отразяващи последните научни постижения. Новинарските услуги могат да се споделят посредством RSS емисии или чрез социалните мрежи, да се коментират и да се оценяват. Добавянето на новини

и статии от самите учени е ограничено и е възможно само при част от услугите.

Популярни новинарски научни услуги са: ***ScienceDaily, Science News, EurekAlert!*** и ***Science 2.0*.**

4.3. Отворен достъп

Ключова характеристика на уеб 2.0 е предоставянето на ресурси с отворен достъп, които не само могат да бъдат прочетени, но да се улесни тяхното по-бързо разпространение, посредством подходящи технологии за споделяне. За съжаление прилагането на отворен достъп до научните публикации все още не е често срещано явление и не е разпространено в необходимия мащаб.

Уеб 2.0 технологиите предоставят на потребителите свободно поле за изява, възможности за създаване на собствен сайт, за споделяне на ресурси, онлайн публикуване на резултати от изследванията, коментиране и т.н.

Тази група обхваща и услугата за откриване на документи с отворен достъп, съхранявани в научни бази от данни. Търсенето се осъществява посредством специализирани търсачки, които събират метаданни от публикациите в хранилища с научни документи. Възможно е изтеглянето на пълнотекстова версия на необходимия документ, притежаваща т.нар. „copyleft“ лиценз, който предоставя ограничени права върху съдържанието.

Най-често използваните услуги с отворен достъп са: ***Bielefeld Academic Search Engine (BASE), Public Library of Science (PLoS), InTechOpen*** и ***Directory of Open Access Journals (DOAJ)*.**

Заключение

Проучване на Техническия университет в Дрезден (Pscheida, Minet, Herbst, Albrecht, & Köhler, 2015) показва, че онлайн базираните услуги са широко разпространени сред научната общност и могат да бъдат счетени като важен компонент на научния процес. Определени онлайн технологии са станали част от научната практика и се използват ежедневно. Услугите, които се използват от най-дял от учените са: онлайн базите данни за учени (75%), инструментите за споделяне на файлове (70%) и инструментите за управление на библиографски справки (49%). В същото време някои услуги, като инструментите за маркиране

на ресурси, са на практика непознати за научната общност и се използват само от 5% от изследователите.

Сред типичните уеб 2.0 технологии най-голямо приложение намират научните социалните мрежи, които са използвани от 30% от изследователите. Останалите инструменти като блогове и уикита се използват от под 10% от учените, като основните причини за това са: липсата на добавена стойност на тяхната работа, недостатъчната техническа помощ и недостатъчното време за усъвършенстване работата с инструмента.

В заключение можем да обобщим, че учените са запознати с възможностите, които предоставят уеб 2.0 технологиите за споделяне на научни изследвания, ресурси и резултати, но редица опасения най-вече по отношение неправомерния достъп до лични данни, им пречат да ги използват в пълния им потенциал. Все пак научната общност има сравнително малко резерви по отношение на новите технологични разработки и е склонна да ги прилага с цел усъвършенстване и популяризиране на изследователския си продукт.

ЛИТЕРАТУРА

Drake, M. (2004). *Encyclopedia of Library and Information Science.* New York: N.Y.: Marcel Dekker.

Nielsen, M. (7 04 2011 г.). *Michel Nielsen.* Princeton: Princeton University Press. Извлечено от Open science: http://michaelnielsen.org/blog/open-science-2/

Pscheida, D., Minet, C., Herbst, S., Albrecht, S., & Köhler, T. (2015). *Use of Social Media and Online-based Tools in Academia.* Dresden: Technische Universität Dresden.

Rebiun. (2011). *Science 2.0: the use of social networking in research. Revised and updated version.* . Madrid.

Elsevier. (2017). Извлечено от Scopus: https://www.elsevier.com/solutions/scopus

InTechOpen. (н.д.). Извлечено от https://www.intechopen.com

Open Definition. (н.д.). Извлечено от Open Definition 2.1: http://opendefinition.org/od/2.1/en/

СЪВРЕМЕННИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД УПРАВЛЕНИЕТО НА РЕГИОНАЛНОТО РАЗВИТИЕ В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

Гл. ас. д-р Методи Иванов
Катедра „Регионално развитие“,
Софийски университет „Св. Климент Охридски“,
ivanov.metodi@abv.bg

Резюме: *Определянето на съвременните предизвикателства пред управлението на регионалното развитие трябва да се гледа през призмата на предстоящия програмен период 2021-2027 г., тъй като се очаква да се представят новите перспективи за промяна в политиката на инвестициите, което налага въвеждането на нов регионален подход основан върху инвестиции в интегрирани мерки, които да са съобразени, както със спецификата на отделните териториално-административни единици, т.е. областите и общините, така и с отделните райони на планиране, като целта е да се насърчава партньорството между общини, области и региони. Насърчаването на партньорството и въвеждането на по-гъвкав подход за многофондово финансиране ще са в основата при деконцентрираното управление на оперативните програми при реализирането на съвременните предизвикателства пред регионалното развитие на територията на страната.*

Ключови думи*: регионално развитие, регионална икономика, регионален икономически растеж, интелигентни градове, регионални трудови пазари.*

JEL: *R11, R23, R51, R58.*

CONTEMPORARY CHALLENGES TO THE REGIONAL DEVELOPMENT MANAGEMENT IN THE REPUBLIC OF BULGARIA

Metodi Ivanov, Chief. Assist. Prof., PhD,
department “Regional development“,
Sofia university “St. Kliment Ohridski”, e-mail:
ivanov.metodi@abv.bg

Abstract: *The identification of current challenges for regional development management must be viewed in the light of the upcoming programming period 2021-2027, as new perspectives for change in investment policy are expected to be presented, necessitating the introduction of a new regional approach based on investments in integrated measures that are tailored to the specificities of the individual territorial-*

administrative units, ie districts and municipalities, as well as with the individual planning regions, the aim being to foster partnerships between municipalities, districts and regions. Promoting partnerships and introducing a more flexible approach to multi-fund financing will be at the heart of deconcentrated management of operational programs in addressing contemporary challenges facing regional development on the territory of the country.

Key words: *regional development, regional economy, regional economic growth, smart cities, regional labor markets.*

JEL: *R11, R23, R51, R58.*

Въведение

Компетентния орган по провеждането на регионалната политика е Министерството на регионалното развитие и благоустройството, като предизвикателствата пред регионалното развитие в страната налагат да се извърши синхронизиране и едновременно с това обвързване на стратегическото планиране на регионалното развитие с програмирането на европейските фондове. Като този процес налага да се извърши цялостен социално-икономически анализ на районите с териториална насоченост, които да се използва от всички органи на централната изпълнителна власт. Едновременно с това трябва да се приема актуализираната Националната концепция за пространствено развитие, както и новите интегрирани регионални схеми за пространствено развитие на ниво NUTS2. Оперативната програма свързана с регионалното развитие през новия програмен период трябва да предвижда инвестициите в съответствие с интегрираните териториални стратегии, като се повиши ролята на регионалните съвети за развитие в районите от ниво NUTS 2, с цел да се създаде синергичен ефект между отделните оперативни програми. През новия програмен период трябва допълнително да се насърчи сътрудничеството, като за целта се инициира и подпомага създаването на иновативни мрежи между градовете, както и по отношение на подобряването на връзки между градовете и селата. Тук усилията през програмния период трябва да се насочат към намаляване на съществуващите диспропорции между градски и селски територии, като се търси възможност за преодоляване на административните граници на общините и на отделните населени места. Предизвикателствата през следващите седем години трябва да се обвържат със способността да се задържи населението в по-малките икономически центрове и околните им територии, като се създаде възможност за развиването им чрез при-

ложението на интегрирани инвестиции, които да са основани на местните нужди и едновременно с това да отразяват потенциала за развитие на отделните административно-териториални единици.

1. Предизвикателства пред управлението на регионалното развитие в България

Практически предизвикателствата пред регионалното развитие се свързват с търсенето на възможност да се стимулират едновременно центровете на растеж, независимо от типът структура, към който принадлежат и едновременно с това да се предостави възможност за балансирано развитие в дългосрочен план на слабо развитите региони, като усилията се насочат и към намаляване на продължаващата тенденция на депопулация и съпътстващият я спад в икономическото развитие на слабо развитите региони на страната. Друго основно предизвикателство е пространственото планиране, което се възприема основно като дейности, които са свързани с физическо разполагане на сгради и съоръжение, изграждане на прилежащата инфраструктура, проектиране и реализация на проекти по озеленяване на конкретни площи и други дейности свързани с благоустрояването на територията. Но пространственото планиране не трябва да се приема като приложение на развитието на териториалната политика, а по-скоро като метод за оказване на влияние върху бъдещото проектиране и локализация на различни видове дейности в пространствен аспект. От една страна трябва да се разглежда пространственото планиране едновременно като метод и подход за реализация на стратегически решения в различни направления в социално-икономическото развитие на територията на страната. В европейски план се наблюдават основно четири подхода за пространствено планиране, като първият подход се основава на икономическото развитие, което е в резултат и на основата на регионалното икономическо планиране. При втория подход се прилага интегрираното пространствено планиране, като начин за планиране на бъдещото развитие на територията. Третия подход се основава на пространствено планиране насочено към управление и създаването на възможности за пълноценното използване на земята, с цел запазването й за бъдещите поколения. И четвъртият подход е свързан с градския начин на живот, градоустройственото планиране и контрол на застрояването в градовете.(Ivanov, M. 2019г.) Определянето на предизвикателствата в различните градове е резултат от „различни приоритетни цели и задачи, но всички умни градове обикновено имат три характеристики, а именно

наличие на информационни и комуникационни технологии, както и съответната инфраструктура от последно поколение, която е от съществено значение за успешното предоставяне на нови услуги в интелигентните градове и за гарантиране на готовността за предоставяне на нови услуги в бъдеще. На второ място ясно изградена и интегрирана система за управление, която се основава на стриктно спазване на единни стандарти. А третата особеност при изграждането на интелигентния град е, наличието на потребители, които да могат да използват пълноценно информационните и комуникационните технологии в ежедневието си. Поради, което за изграждането на интелигенти градове трябва да се разшири достъпа до интелигентните устройства за всички категории население независимо от възрастовите групи, към които принадлежат“.(Naydenov, Kl., 2018). Определено трябва да обърнем внимание и върху схващането на регионалното икономическо развитие като процес, което налага разбирането, че местните административни структури, управляващи отделните териториални единици, трябва да се ангажират с процесите на стимулиране и/или поддържане на стопанска дейност, което означава, че те трябва да оказват влияние и върху заетостта в региона. По-този начин можем да отбележим, че основната цел на регионалното икономическо развитие е стимулиране на възможностите за заетост в секторите, които подобряват местното развитие на общността, чрез използването на съществуващите човешки, природни и институционални ресурси на региона. Това налага регионалните институции да са ангажирани и с мобилизиране на социалния капитал, в контекста на реализирането на програми и политики за регионално икономическо развитие отнасящи се до повишаването на качеството на живот на местното население, чрез създаването на подходящи условия за разширяването на производството на стопанските субекти в региона. Освен това регионално икономическо развитие трябва да се схваща и като комбинация от качествени и количествени характеристики на икономиката на региона, където като качествени характеристики не трябва да се възприемат само и единствено видовете работни места, техния брои и структура, а също така и способността и инициативността на местното население за разширяване на икономическата дейност, чрез използването на оптималния капацитет за максимално увеличаване на ползите в региона. За повишаването на ефективността на регионалното развитие, не е достатъчно да се разчита само и единствено на възможностите за приложение на концепциите за растеж, без да се обръща внимание както на

силите, които поставят началото на растежа, така и на тези които пречат за постигането му. (Иванов, М., Найденов, Кл., 2017)

2. Демографските процеси и проекцията им върху предизвикателствата пред управлението на регионалното развитие

Миграциите изиграха много важна роля в развитието на човечеството, като основната им функция винаги е била да осигурят мобилност на хората и ефективно териториално разположение по отношение на способността им да живеят и работят. Миграциите също са допринесли за рационалното използване на труда, човешките и природните ресурси на дадена територия. Миграциите често се свързват с подобряване на образователната и квалификационна структура на населението, повишаване на културното му ниво, но и с увеличаване на нуждите му и разширяване на вътрешния и външния пазар. От друга страна, миграциите имат и противоречиви последици - загуба на работно време, загуба на свободно време, намаляване на населението и влошаване на структурата му, прекомерна концентрация на населението, „принудителна“ урбанизация и редица други. Миграцията е сложен демографски и социално-икономически процес, който е свързан с развитието на производителните сили и отношения, възпроизвеждането на населението и неговото териториално разпределение. Те също са обвързани с урбанизацията и спомагат за поддържане на оптимална мобилност на населението, която осигурява рационално използване на труда, човешките и икономическите ресурси в различни населени места и територии.(Naydenov, Kl. 2018). В нашата страна „бяха направени опити за ограничаване на демографския срив, тъй като основната стратегическа цел е да се забавят темповете на намаляване на броя на населението с оглед постигане на тенденция на стабилизация в дългосрочен план и на осигуряване на високо качество на човешкия капитал. Възпроизводството на населението, раждаемостта, смъртността и миграцията се влияят от природни, икономически, социални и поведенчески фактори като:

- условията на околната среда;
- нивото на развитие на индустриалната и селскостопанската продукция;
- социална инфраструктура (пътища, образование, здравеопазване, социална подкрепа);
- заетост на населението и неговите доходи‘

- жилищна осигуреност;
- безопасността;
- културните и националните традиции и др.

Възпроизвеждането на населението също се влияе от специфичното поведение на различните социални групи в тези условия. Социално-психологическите фактори определят системата от потребности и ценности на различни социални и демографски групи, тяхната мотивация в областта на раждаемостта, брака, развода, здравето, миграцията, заетостта и социалната мобилност. В демографската глобална литература все по-често се използва терминът демографски дивидент. Демографският дивидент може да бъде определен като полза, която може да възникне, когато една страна има сравнително голям дял от населението в трудоспособна възраст поради намаляващата плодовитост и ефективно инвестира в своето здраве, образование и заетост чрез публични действия и участие на частния сектор“(Naydenov, Kl., 2017). От наблюдаваните тенденции можем да направим извода, че страната ни продължава да създава високо интелигентни и способни хора, които емигрират в други страни.

Заключение

Предизвикателствата пред управлението на административно-териториалните единици основно трябва да се обвържат с демографската криза и с многостранните ѝ проявления, тъй като продължава да намалява и да застарява населението, от една страна поради закъснелите реформи в политиките в подкрепа на семейните ценности, за увеличаването на раждаемостта и за задържане на младите кадри, от друга страна предвид социално-икономическите условия в страната продължават изселванията на населението извън пределите ѝ. Поради тази причина е необходимо изпълнението на политики за съхраняване на населените места, които са важни опорни центрове в полицентричната урбанистична мрежа и на връзките между тях, както и при определянето на приоритетите при процеса на управление на регионалното развитие в страната. Освен това трябва да се съблюдава тенденцията към значително намаляване на дела на малките и средните предприятия и особено на тези с висока ефективност, тъй като този процес води до нарастване на регионалните различия и увеличаване на диспропорциите между регионите. В този ред на мисли, определянето на регио-

налните различия е от съществено значение за всяка административно-териториална единица, тъй като те обуславят необходимостта от извършването на цялостно и комплексно изследване на развитието на конкретната териториална единица.(Иванов, М., Найденов,Кл., 2017)

ЛИТЕРАТУРА

Иванов, М., Найденов, Кл. Особености на регионалното икономическо развитие в България, 2017, available to https://www.researchgate.net/publication/337195098_OSOBENOSTI_NA_REGIONALNOTO_IKONOMICESKO_RAZVITIE_V_BLGARIA_FEATURES_OF_REGIONAL_ECONOMIC_DEVELOPMENT_IN_BULGARIA, on 02.02.2020.

Ivanov, M., Integrating spatial planning systems int the forming of the regional policy in certain countries of the European Union, 5th INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE GEOBALCANICA 2019, available to https://www.researchgate.net/publication/335580557_INTEGRATING_SPATIAL_PLANNING_SYSTEMS_IN_THE_FORMING_OF_REGIONAL_POLICY_IN_CERTAIN_COUNTRIES_OF_THE_EUROPEAN_UNION on 02.02.2020

Naydenov, Kl., International migration in Europe in the 21st century, DOI: 10.18509/GBP.2018.22 available to https://www.researchgate.net/publication/327851146_INTERNATIONAL_MIGRATION_IN_EUROPE_IN_THE_21ST_CENTURY on 02.02.2020.

Naydenov, Kl., Smart cities- the future of urban planning, available to https://www.researchgate.net/publication/329929803_SMART_CITIES_-_THE_FUTURE_OF_URBAN_PLANNING on 02.02.2020.

Naydenov, Kl., The demographic deficit in the economic development of the Republic of Bulgaria – consequences and decisions, 2017, available to https://www.researchgate.net/publication/322779967_THE_DEMOGRAPHIC_DEFICIT_IN_THE_ECONOMIC_DEVELOPMENT_OF_THE_REPUBLIC_OF_BULGARIA_-_CONSEQUENCES_AND_DECISIONS on 02.02.2020.

МАРКЕТИНГОВИ КОМУНИКАЦИИ НА БЪЛГАРСКИЯ БИЗНЕС В ДИГИТАЛНА СРЕДА

Гл. ас. д-р Мирослава Ценкова
Катедра: „Комуникация, Връзки с обществеността и реклама“,
СУ „Св. Климент Охридски“
miroslava.tsenkova@gmail.com

Резюме: *Според годишната класация на световния лидер в застраховането на търговски кредити - Euler Herms. EDI (Enabling Digitalization Index), публикувана в официалния уеб сайт на вестник Капитал, за дигитализация на бизнеса, България заема 58-мо място от 115 държави за 2018-та година.*

Индексът EDI измерва условията за развитието на бизнес с помощта на дигиталните инструменти и рисковете от евентуално забавяне. По данни на Euler Herms от 2018 година, дигитализацията стои зад създаването на около една трета от стойността в световната икономика.

Международно проучване на консултантската организация Marakon совите параметри, заложени в корпоративната политика. Причините са липса на адаптивност и недостатъчно гъвкавост към промените, които се налагат в условията на дигитализация и глобализация.

Целта на доклада е да представи маркетинговите комуникации на българските предприятия в дигитална среда, както и да очертае възможностите, които предлага дигитализацията за развитие на бизнеса. Проведеното емпирично изследване обхваща над 500 български компании за периода 2015 - 2018 година.

Ключови думи*: маркетингови комуникации, дигитализация, емпирично социално изследване, дигитален маркетинг, български компании;*

MARKETING COMMUNICATIONS OF BULGARIAN BUSINESS IN DIGITAL ENVIRONMENT

Miroslava Tsenkova Chief Assistant Professor, PhD
Department: Communication, Public Relations and Advertising,
Sofia University “Saint Kliment Ohridski”
miroslava.tsenkova@gmail.com

Abstract*: According to the annual ranking of the world leader in commercial credit insurance - Euler Herms, EDI (Enabling Digitalization Index) for Business Digitization, Bulgaria ranks 58th out of 115 countries for 2018.*

The EDI Index measures the conditions for business development with the help of digital tools and the risks of delay. According to Euler Herms, digitalization is behind the creation of about a third of the value in the global economy.

An international survey by the consulting organization Marakon Associates shows that companies realize only 63% of the financial parameters laid down in the corporate policy. The reasons are the lack of adaptability and the lack of flexibility in the changes that are required in the context of digitalization and globalization.

The purpose of the report is to present the marketing communications of Bulgarian enterprises in a digital environment and to outline the opportunities offered by digitalization for business development. The conducted empirical study covers over 500 Bulgarian companies for the period 2015-2018.

***Key words**: marketing communications, digitalization, empirical social research, digital marketing, Bulgarian companies;*

Въведение

Ускореното развитие на дигиталните технологии изправи бизнеса пред нови форми на комуникация и предизвикателства.

По данни на Accenture:

Компаниите разполагат с разнообразни канали, чрез които могат да общуват с клиентите си много по-лично: не само че сега имат безпрецедентни възможности да проследяват какво казват хората за тях, но и могат да използват дигитални технологии за създаване и поддържане на връзки, които ще привлекат нови клиенти, ще задържат настоящите и ще увеличат продажбите. (Accenture, 2013)

Мишел Сика в своята статия „Какво означава дигиталната трансформация за вашата компания?“ посочва, че:

цифровата модификация се отнася до използването на цифрови процеси и инструменти за постигане на стратегически бизнес цели. Дигиталната трансформация не променя основните ценности или предложения на бизнеса, а допринася за развиване на свързана култура на работното място и за придобиване на инструменти, които подпомагат постигането на целите. (Суса, 2018)

Именно чрез дигиталните маркетингови комуникации компаниите могат да проследяват потребителските мнения и оценки, както и да проучват нагласите на таргет групите по отношение на предлаганите продукти и услуги. Ето защо всяка година организациите увеличат размера на инвестициите си за дигитален маркетинг, който се превръща във все по-важен бизнес актив за компаниите.

Според изследване на Mondo (доставчик на технологии и дигитален маркетинг) от 2015, публикувано от Кейт Мадокс същата година, „80% от компаниите планират да увеличат своите бюджети за дигитален маркетинг през следващите 12 до 18 месеца.“ (Maddox, 2015)

Авторите Фюзун Чизмиджи и Туче Айджан очертават много точно предимствата и добавянето на стойност в комуникацията от използването на дигитален маркетинг.

Цифровият маркетинг промени структурата на маркетинга чрез създаване на платформи, които позволяват на потребителите да генерират и споделят съдържание. Дигиталният маркетинг е добавяне на ново измерение към комуникацията, установена между по-ограничена потребителска група в традиционния маркетингов процес. Страниците, които се отварят, сайтовете, създадени във виртуалната среда, вече не са платформи, които се отнасят до конкретна група. Те са станали канали, които се отнасят до по-широка потребителска група. С други думи цифровият маркетинг позволява достигането до организации и лица с различни качества на различни места по света по по-бърз начин. (Çizmeci F., 2015)

Методология на изследването:

Поради все по-бързо нарастващото значение на дигитализацията за целите на бизнеса, възниква необходимостта от задълбочено проучване на маркетинговите комуникации на българския бизнес в дигитална среда, тъй като се наблюдава нарастване на броя на компаниите с активно присъствие в интернет пространството. Това се дължи на осъзнаването на предимствата и възможностите, които предоставя дигиталният инструментариум за развитие на бизнеса.

Методиката на регистрация включва анкетна карта, съдържаща 44 въпроса, свързани с дейността, дигиталната комуникация и организационното представяне на български компании, опериращи на нашия и на международния пазар.

Методът на изследване е избран поради няколко причини:

- Използването на маркетингови комуникации в дигитална среда от страна на българския бизнес не е достатъчно изследвано и тази тенденция е сравнително нова;
- Най-подходящият начин да се проследи влиянието на онлайн маркетинговите комуникации е чрез допитване до маркетингови специалисти, които биха могли да дадат адекватна и професионална оценка;
- Ползите от прилагането на дигитални маркетингови комуникации биха могли да бъдат изведени като успешни фактори за развитие на бизнеса;

Методиката на обработка на данните от емпиричното изследване е представена чрез дескриптивен анализ с SPSS.

Резултати от емпиричното изследване:

Резултатите от отговорите на анкетираните лица по въпроса “За какво компаниите най-често използват социалните мрежи?“ са представени на Графика 1. От нея е видно, че процентът на българските предприятия, използващи социалните платформи е 93 %, което е показателно за нарастващия интерес към дигиталните канали, като ефективна платформа за развитие на бизнеса.

Внушителен е и процентът на компаниите - 80%, които са заявили, че най-често използват социалните платформи, за да отговарят на запитванията на своите потребители. Това е огромен шанс за създаване на пълноценна и стойностна обратна връзка между организацията и нейните публики, което е в основата за изграждане на мрежа от доволни и лоялни потребители.

53 % от анкетираните са посочили, че използват социалните платформи за осъществяване на диалог с потребителите, което е показателно, че това е резултатен начин за достигане до повече клиенти. 67 % от компаниите използват дигиталните мрежи за реклама на продукти и услуги, тъй като това е бърза и евтина възможност за представянето на продуктовите артикули пред по-широка аудитория.

Не е малък и делът на организациите, които заявяват, че най-често използват мрежите за публикуване на корпоративни съобщения. Красноречив е и резултатът от отговорите, свързани с привличане на нови клиенти и създаване на контакти - 40 %. Това доказва още веднъж едно от предимствата на социалните платформи като евтино и надеждно средство за разширяване на потребителската аудитория.

Показателите „нови идеи за бизнеса“ и „проучване на потребителските мнения“, събират съответно 23% и 30 %. Оказва се, че бизнесът може да черпи нови идеи и вдъхновение именно чрез социалните мрежи и чрез внимателно изслушване и съобразяване с „потребителското мнение“. Разговорът в първо лице, единствено число е гаранция за успешна и ефективна комуникация.(Вж. Графика 1)

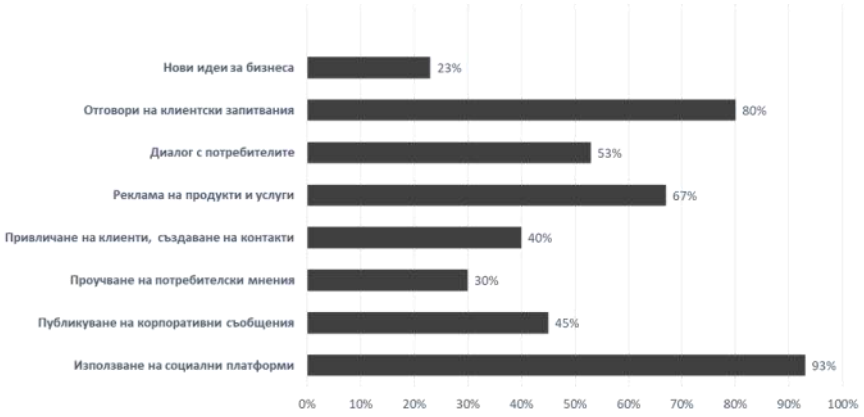

Графика 1: Възможности от използването на социални платформи за целите на бизнеса

Прави впечатление сравнително високият процент на компаниите, използващи дигитален маркетинг- 66% (Вж. Графика 2)

Това показва осъзнаване на предимствата, които предлагат дигиталните канали за привличане на потребителското внимание, за осъществяване на обратна връзка, ниски разходи, ангажиране на клиентите в неформален диалог, както и по-голяма възможност за подтикване към действие и вземане на решение за извършване на покупка.

Дигиталните инструменти дават възможност за по-адекватна и бърза реакция в условията на маркетингови предизвикателства. Ето защо инвестицията в дигиталния маркетинг е залог за привличане на нови клиенти чрез проследяване на тенденциите в потребителското поведение, както и за повишаване на продажбите и корпоративно обвързване с потребителите чрез прогнозиране и задоволяване на нуждите и желанията им.

Графика 2: Използване на дигитален маркетинг от българските компании

На Графика 3 се наблюдава интересна зависимост между размера на бюджета и стойностите на показателите: ръст на продажби, пазарен дял, ръст на печалбите и цялостно представяне на организациите. Вижда се, че в голяма част от случаите по-голямата инвестиция води до по-високи стойности на един или няколко показатели. При по-висока инвестиция, компаниите имат по-добри резултати, а при по-ниска съответно и показателите са по-лоши.

Графика 3: Зависимост: Бюджет - Резултати

По отношение на въпроса: „Дали се наблюдава зависимост между използването на дигитална комуникация и повишението на конкурентоспособността на компанията?“ Голям брой от българските фирми са отговорили положително- 71%, докато едва 29 % са посочили, че не наблюдават подобна връзка. (Вж. Графика 4)

Графика 4: Зависимост дигитална комуникация-конкурентоспособност

Доста висок е процентът на компаниите - 76% , които са заявили, че се наблюдава зависимост от присъствието на организацията в социалните мрежи и увеличаването на корпоративните печалби.
Процентът на предприятията, при които не се очертава подобна връзка е значително по-малък, едва 24 %. (Вж. Графика 5)

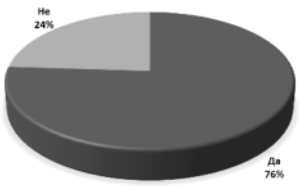

Графика 5: Зависимост социални платформи – корпоративни печалби

На Графика 6 е представено мястото на организацията по следните показатели: „ръст на продажби“, „пазарен дял“, „ръст печалба“, „цялостно представяне“. 46% са посочили, че ръстът на продажбите им е по-скоро добър. 41% са отговорили, че пазарният им дял е представен добре, 39 % от компаниите смятат, че ръстът на печалбите е много добър, а най-голям брой компании са очертали цялостното си представяне като много добро.

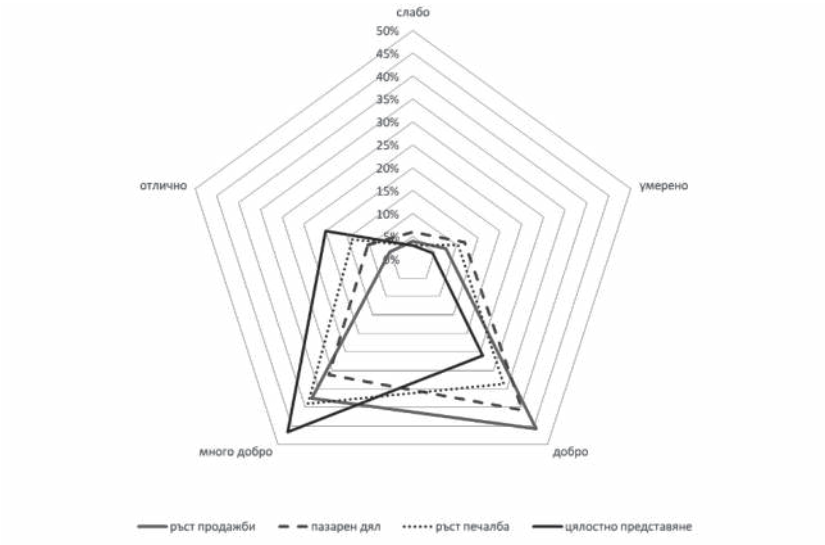

Графика 6: Място на организацията по показатели

Заключение

Използването на дигитални маркетингови комуникации от страна на българските компании е заявка за изграждане на пълноценен и ефективен диалог с потребителите. Благодарение на дигиталните канали корпоративните послания достигат до много повече потенциални клиенти, като финансовият разход за това е незначителен.

Инвестирането в дигитален маркетинг води до безспорни ползи за организациите, които се изразяват в постигане на конкурентно предимство, увеличаване на корпоративните печалби, подобряване качеството на корпоративните продукти и услуги, ефективно обслужване на клиентите, както и по-добро организационно представяне.

ЛИТЕРАТУРА

Капитал. (2018). *България е на 58-о място в света по дигитализация на бизнеса.* Извлечено от Капитал уеб сайт: https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2018/03/18/3147867_bulgariia_e_na_58-o_miasto_v_sveta_po_digitalizaciia/

Accenture. (2013). *High performers in IT: defined by digital.* Retrieved from Aardvark IT Knowledge Centre: https://aardvarkit.files.wordpress.com/2013/11/181352941-high-performers-in-it-defined-by-digital.pdf

Business wire. (2005, November 11). *New Global Study by Marakon Finds Companies Deliver Only Two-Thirds of Their Strategy's Performance Potential.* Retrieved 2019, from https://www.businesswire.com/news/home/20050222005675/en/New-Global-Study-Marakon-Finds-Companies-Deliver.

Çizmeci F., T. E. (2015). The Effect of Digital Marketing Communication Tools in the Creation Brand Awareness By Housing Companies. *MEGARON 10(2)*, 149-161.

Cyca, M. (2018, December 10). *What digital transformation means for your company?* Retrieved from https://slackhq.com/digital-transformation-means.

Enabling digitalization index 2018. (2019, December). *Measuring digitagility.* Retrieved from https://www.eulerhermes.com/en_global/media-news/news/enabling-digitalization-index-2018-measuring-digitagility.html.

Maddox, K. (2015, December 10). *Study: 80% of Companies Will Increase Digital Marketing Budgets.* Retrieved from https://adage.com/article/digital/80-companies-increase-digital-marketing-budgets/296814.

МЕСТНОТО САМОУПРАВЛЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ – НЯКОИ ОСНОВНИ ПОСТАНОВКИ

Гл. ас. д-р Юлиян Господинов
Катедра „Стратегическо планиране“,
Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов,
y.gospodinov@uni-svishtov.bg

Резюме: *В последните 30 години проблематиката на местното самоуправление активно навлезе в обществения дневен ред. Тя става особено актуална на всеки четири години, следвайки цикличността на провеждането на избори за общински съветници и за кметове. Предизборните кампании, представяните управленски приоритети, както и поеманите ангажименти се фокусират само върху част от палитрата на функциите, правомощията и отговорностите на органите на местно самоуправление у нас. Прокрадва се усещането, че управлението на местно ниво може и следва да се прави само от един човек или партия, че други не са нужни, нито като капацитет, допълваща квалификация, допълнителен, понякога различен, поглед... Настоящата разработка опитва накратко да представи някои основни постановки, свързани с местното самоуправление, участващите лица, взаимоотношенията между тях, както и сферите на тяхната компетентност.*

Ключови думи*: местно самоуправление, кмет, общински съвет, общински съветник, областен управител, публична администрация.*

JEL: *H70, H83, O21, R58.*

LOCAL SELF-GOVERNANCE IN BULGARIA - SOME BASIC ISSUES

Head Assist. Prof. Yuliyan Gospodinov,
'Strategic Planning' Department,
D. A. Tsenov Academy of Economics – Svishtov,
y.gospodinov@uni-svishtov.bg

Abstract: *In the last 30 years, the issues of local self-governance have been actively involved into the public agenda. They become especially relevant at every four years, following the cycle of holding elections for municipal councilors and mayors. The election campaigns, the presented management priorities of the candidates, as well as the commitments they made, focus only on a small part of the palette of functions, powers and responsibilities of local self-governance bodies in Bulgaria. One can easily get the impression that the local self-governance can and is to be done by one person or party, that others are not needed, as neither capacity, complementary qualification, additional, sometimes different, insight... The present research paper aims to present in brief some key*

aspects of local self-governance, the actors involved, the relationships between them, and the areas of their competence.

Key words: *local self-governance, mayor, municipal council, municipal councilor, district governor, public administration.*

JEL: *H70, H83, O21, R58.*

Съгласно Конституцията (чл. 2, ал. 1), **Република България е единна държава с местно самоуправление** (Конституция на Република България) Чл. 136, ал. 1 утвърждава, че **общината е основната административно-териториална единица, в която се осъществява местното самоуправление**. Пак там е указано, че орган на местното самоуправление в общината е общинският съвет (чл. 138), а орган на изпълнителната власт в общината е кметът (чл. 139, ал. 1).

Основният признак за наличието на ниво на самоуправление е формирането на **местни изборни органи** и предоставянето им на **самостоятелна, собствена сфера на дейност** за осигуряване на определени услуги на населението на тяхната територия. (Наръчник за новоизбрани кметове и общински съветници мандат 2019-2023, 2019) Поради тази причина, за самоуправление може да се говори само на ниво общини, но не и на нива области и райони за планиране у нас.

Горепосоченото е в пълна хармония с Европейската харта за местното самоуправление (Европейска харта за местното самоуправление) В чл. 3 на ЕХМС се дава дефиниция на понятието **местно самоуправление**, а именно:

„1. Под местно самоуправление се разбира правото и реалната възможност за местните общности да регулират и да управляват в рамките на закона, на тяхна отговорност и в интерес на тяхното население, съществена част от обществените дела.

2. Това право се упражнява чрез съвети или събрания, чиито членове са избрани чрез свободни, тайни, равни, преки и общи избори и които могат да имат изпълнителни органи, които отговарят пред тях. Тази разпоредба не изключва възможността да се прибягва до събрания на гражданите, референдуми или до всякакви други форми на пряко участие на гражданите, когато това е позволено от закона.“

Нормативният акт, който урежда условията, организацията и реда за произвеждане на избори в Република България, е Изборният кодекс (Изборен кодекс) Съгласно чл. 397 **право да бъдат избирани за общински съветници и кметове** имат българските граждани, които са

навършили 18 години към изборния ден, включително, не са поставени под запрещение, не изтърпяват наказание лишаване от свобода и са живели най-малко през последните 6 месеца в съответното населено място. Право да бъде избиран за общински съветник има и всеки гражданин на държава - членка на Европейския съюз, който не е български гражданин, навършил е 18 години към изборния ден, включително, не е поставен под запрещение, не изтърпява наказание лишаване от свобода, има статут на продължително или постоянно пребиваващ в Република България, живял е най-малко през последните 6 месеца в съответното населено място и не е лишен от правото да бъде избиран в държавата членка, на която е гражданин.

Трябва да се има предвид една характерна особеност на изборите за местни органи на управление: (чл. 399, ал. 1) изборите за общински съветници се произвеждат по пропорционална изборна система с регистрирани в многомандатни изборни райони кандидатски листи на партии и коалиции, и/или инициативни комитети, докато (чл. 400) изборите за кметове се произвеждат по мажоритарна изборна система с регистрирани в едномандатни изборни райони кандидатски листи на партии и коалиции, и/или инициативни комитети.

Специалният закон, уреждащ проблематиката на местното самоуправление и свързаните с нея обществени отношения, е Законът за местното самоуправление и местната администрация (Закон за местното самоуправление и местната администрация), който доразвива постановките, залегнали в Конституцията, при отчитане на ЕХМС. ЗМСМА (чл. 17, ал. 1) указва, че **местното самоуправление се изразява в правото и реалната възможност на гражданите и избраните от тях органи да решават самостоятелно всички въпроси от местно значение, които законът е предоставил в тяхна компетентност** в сферата на:

1. общинското имущество, общинските предприятия, общинските финанси, данъци и такси, общинската администрация;

2. устройството и развитието на територията на общината и на населените места в нея;

3. образованието;

4. здравеопазването;

5. културата;

6. благоустрояването и комуналните дейности;

7. социалните услуги;

8. опазването на околната среда и рационалното използване на природните ресурси;

9. поддържането и опазването на културни, исторически и архитектурни паметници;

10. развитието на спорта, отдиха и туризма;

11. защитата при бедствия.

Съпоставяйки правомощията на двата органа на местно ниво – Общинския съвет (ЗМСМА, чл. 21, ал. 1) и кмета (ЗМСМА, чл. 44, ал. 1), се стига до извода, че **Съветът, като орган на местното самоуправление, определя политиката за развитие на територията на общината, докато кметът има правомощия на изпълнителен орган, който привежда в действие решенията на Съвета**. В определени от закона случаи, кметът изпълнява и функции, възложени му от централните държавни органи.

Горното разграничение е изключително важно и за съжаление, недостатъчно добре осъзнато от обществото. Много често в практиката, в т.ч. по национални печатни и електронни медии, изказвания на политици и обществеици, се създава **усещане, че кметът е водещата фигура**, че той еднолично решава какво ще се случва на територията на общината, какъв ще е бюджетът, къде ще се насочат капиталовите разходи, какъв ще е размерът на местните данъци и такси, какви проекти ще се разработват и изпълняват. Несъмнено, кметът е важен участник в процесите на местно самоуправление и има право да прави предложения и изказва позиция по всички въпроси от неговата компетентност, но решенията за всичко посочено по-горе се вземат от колективния орган – Общинския съвет.

Тук се откроява още един проблем в родната действителност – фаворизиране на Общинския съвет и **неглижиране на ролята на отделния общински съветник**. Бидейки част от един колективен орган, съветникът не може да повлияе еднолично на общинската политика и да определя къде, какво, колко и как ще се случва. Вместо това, съветникът следва да търси комуникация с останалите съветници, с общинската администрация, да изгражда и утвърждава партньорски мрежи, да развива и надгражда своите компетенции, да дебатира в постоянните комисии и на заседанията на Общинския съвет, да убеждава колегите си в правотата на заеманата позиция, за да може дадено предложение да стане решение, а след това – да намери и практическата си реализация.

Към 15.12.2019 г. в България има **265 общини, които са силно хетерогенни** по отношение на своето население, броя служители в общинската администрация, големина на територията, икономически, социални, културни, географски и ред други показатели. Разлики между

общините има и по още един критерий - броят на общинските съветници, който е нормативно определен в чл. 19, ал. 1 от ЗМСМА:

1. при население на общината до 5 000 души - 11 съветници;
2. при население на общината до 10 000 души - 13 съветници;
3. при население на общината до 20 000 души - 17 съветници;
4. при население на общината до 30 000 души - 21 съветници;
5. при население на общината до 50 000 души - 29 съветници;
6. при население на общината до 75 000 души - 33 съветници;
7. при население на общината до 100 000 души - 37 съветници;
8. при население на общината до 160 000 души - 41 съветници;
9. при население на общината над 160 000 души - 51 съветници;
10. за Столичната община - 61 съветници.

Тъй като Общинските съвети се формират от определения брой общински съветници, които в общия случай са партийни номинации, от съществено значение за успешната работа на съвета, а оттам – и за живота на жителите на общината, цялостното развитие на територията, в т.ч. бизнес климата, е **консенсусът по определен брой приоритети**, диалогът между съветниците, работата в обществен интерес за сметка на ограничаване до възможния минимум на партийните противопоставяния. От изключителна важност в случая е качеството на основния документ на всеки Общински съвет - Правилникът за организацията и дейността на общинския съвет, неговите комисии и взаимодействието му с общинската администрация.

Съгласно чл. 15, ал. 1 от ЗМСМА, дейността на общинския съвет, на кмета на общината, на кмета на района и на кмета на кметството се подпомага от общинска администрация. Тук следва да се отчете още едно дълбоко навлязло в общественото съзнание (погрешно) разбиране, че **администрацията подпомага кмета** и няма отношение към Общинския съвет. Напротив, успешното местно развитие се нуждае от сътрудничество между всички заинтересовани страни – кмет, общински съветници и служители в общинската администрация. Добре би било между тях да има взаимно разбиране, споделена експертиза, подкрепа. ЗМСМА поставя изрично изискване (чл. 29а) за обособяване в структурата на общинската администрация на самостоятелно звено, което подпомага работата на общинския съвет и на неговите комисии и осъществява организационно-техническото и административно обслужване на тяхната дейност. Звеното е на пряко подчинение на председателя на общинския съвет. Към самите комисии също могат да се включват служители от администрацията, с оглед повишаване на компетенциите и отчитане спецификите на дейността.

Трябва да се отбележи, че независимо от съществените различия между 265-те местни власти, всички те имат **еднакви правомощия**, произтичащи от нормативната уредба и са призвани да изпълняват **еднотипни задачи**. В общия случай, обаче, малките и дори средните по критерия брой население общини изпитват сериозни затруднения и са принудени да работят в условия на редица ограничения по отношение броя на общинската администрация, административния капацитет на общинските служители, средствата за възнаграждения, осигуряването на достатъчни по размер приходи в общинския бюджет и правилното им разходване, покриването на разходите, разработването на общински планови документи, често изискуеми по силата на нормативната база, управлението на присъщите дейности, предоставянето на публични услуги и др. В резултат не са редки случаите на несъответствие между правата и желанията на гражданите, неправителствените организации и бизнеса за бързо, удобно и качествено комплексно административно обслужване, от една страна, и публичните услуги, оказвани от служителите в общинската администрация, от друга, които са далеч от стандартите за ефективност, ефикасност и икономичност, а понякога се срещат също некомпетентност и неетичност.

Друг често срещан проблем, когато стане дума за местно самоуправление, е фигурата на **областния управител**. Тъй като територията на областта обхваща територията на няколко съседни общини, мнозина пренасят ефекта на мащаба и във взаимоотношенията кмет – областен управител. По тази причина те смятат, че областният управител йерархично стои над кмета, че кметът му е подчинен и следва да изпълнява указанията му. Оттам „логиката“ се пренася и по отношение на администрациите и се прави извод, че общинската администрация е с по-нисък статут от областната, че служителите в областната администрация са по-висшестоящи от тези в общинската. Всъщност, става въпрос за два различни органа и две различни по своите характеристики администрации.

И кметът, и областният управител са териториални органи на изпълнителната власт, т.е. те имат правомощия на определена територия. За кмета това е територията на общината, а за областния управител – тази на областта. Дотук с приликите. Чл. 29, ал. 1 от Закона за администрацията (Закон за администрацията) определя, че областният управител е едноличен орган на изпълнителната власт в областта, който осъществява държавното управление по места и осигурява съответствие между националните и местните интереси при провеждане на регионалната политика. За разлика от кмета, който се избира пряко от

населението на общината, областният управител се назначава от Министерския съвет. При изпълнение на своята дейност кметовете се ръководят от законите, от актовете на съответните общински съвети и от решенията на населението. Кметът и областният управител са два различни органа, които не се намират в йерархическа зависимост. Същото се отнася и за администрациите.

Трябва да се отбележи, че областният управител има правомощия да упражнява контрол по законосъобразността на актовете и действията на органите на местното самоуправление и местната администрация – Общинските съвети и кметовете, но не може да взема отношение по тяхната целесъобразност.

Общинският съвет може да отменя административните актове, издадени от кмета на общината, които противоречат на актове, приети от съвета, в 14-дневен срок от получаването им. В същия срок съветът може да оспорва незаконосъобразните административни актове, издадени от кмета, пред съответния административен съд. (ЗМСМА, чл. 45, ал. 2) От своят страна, кметът може да върне за ново обсъждане незаконосъобразните или нецелесъобразните актове на общинския съвет или да оспорва незаконосъобразните актове пред съответния административен съд и да иска спиране на изпълнението на общите административни актове и действието на подзаконовите нормативни актове. Той не може да върне за ново обсъждане по целесъобразност вътрешнослужебни актове, свързани с организацията и дейността на общинския съвет и на неговите комисии. (ЗМСМА, чл. 45, ал. 5)

Много важно условие за успешно местно развитие е **участието на всички заинтересовани страни**. Гражданите, неправителствените организации и бизнесът не бива да се търсят и информират само преди избори. Напротив, трябва да се търсят активни комуникационни канали за постоянна, лесна, удобна и най-вече отговаряща на истината комуникация с жителите на територията. Те са не само гласоподаватели, но и целева група на общинските политики. Кметовете, общинските съвети и администрацията следва не само да полагат целенасочени грижи за информиране на местната общност (приемни дни, информационни срещи, интернет сайт, социални мрежи, информационни бюлетини и др.), но и да осигурят реални възможности за пълноценното участие на гражданите в заседанията на Общинския съвет и неговите комисии. Широкото участие на обществеността в процесите на местното самоуправление води до увеличаване на доверието и трябва да стане работеща практика.

Заключение (Изводи)

Местното самоуправление е управление на местната общност (чрез избрани от тях органи) на населяваната от тях територия. То не се заключава само във фигурите на кмета, общинските съветници и общинската администрация. Негови отличителни черти са демократичност, децентрализация и субсидиарност. Те са съпътствани от стремеж към подобряване на ефективността, прозрачност и отговорност. Предизвикателствата са свързани с работа по широк кръг въпроси, в нормативни, финансови, технологични, човешки, времеви и други ограничения, а често и във враждебна обкръжаваща среда. Местното самоуправление изисква активното участие на всички местни заинтересовани страни. Формулата за успеха е „силен кмет + компетентен Общински съвет + активни граждани, НПО и бизнес“.

ЛИТЕРАТУРА

Наръчник за новоизбрани кметове и общински съветници мандат 2019-2023. Изд. на НСОРБ, С., 2019.

Европейска харта за местното самоуправление. Страсбург, 15.X.1985 г. Ратифицирана със закон, приет от 37-о Народно събрание на 17.03.1995 г. - ДВ, бр. 28 от 28.03.1995 г. Издадена от Министерството на регионалното развитие и благоустройството, обн., ДВ, бр. 46 от 06.06.2000 г., в сила от 01.09.1995 г.

Закон за местното самоуправление и местната администрация. В сила от 17.09.1991 г. Отразена деноминацията от 05.07.1999 г. Обн. ДВ. бр. 77 от 17 Септември 1991 г., посл. изм. и доп. ДВ. бр. 79 от 8 Октомври 2019 г.

Закон за администрацията. Обн. ДВ. бр. 130 от 5 Ноември 1998 г., посл. изм. и доп. ДВ. бр. 80 от 28 Септември 2018 г.

Изборен кодекс. В сила от 05.03.2014 г. Обн. ДВ. бр. 19 от 5 Март 2014 г., посл. изм. и доп. ДВ. бр. 61 от 2 Август 2019 г.

Конституция на Република България. В сила от 13.07.1991 г. Обн. ДВ. бр. 56 от 13 Юли 1991 г., посл. изм. и доп. ДВ. бр. 100 от 18 Декември 2015 г.

КОНЦЕПЦИЯ ЗА МНОГОСТЕПЕННО УПРАВЛЕНИЕ: ВЪЗНИКВАНЕ, РАЗВИТИЕ, ПЕРСПЕКТИВИ

Докт. Димитрина Любенова Проданова
Катедра „Стратегическо планиране“,
СА „Д. А. Ценов“,
prodanovad@gmail.com

Резюме: *Настоящият доклад разглежда основните моменти в концепцията за многостепенното управление, нейното развитие и перспективи, както и приложението й в управлението на селските райони чрез прилагането на подхода Лидер. Идеята за многостепенно управление е разработена в ЕС в началото на 90-те години. Тя предлага разглеждането на ЕС като отличителна политическа система, която има повече прилики с националните политически системи, отколкото с международните организации. Много органи на властта, създаващи политики, си взаимодействат на различни нива. „Вертикалното“ измерение се отнася до връзките между висшите и по-ниските нива на управление, включително техните институционални, финансови и информационни аспекти. Израз на „хоризонталното“ измерение на многостепенното управление са например връзките между общини за прилагане на стратегии за развитие в селските райони, познато като прилагане на подхода ЛИДЕР на това ниво от управлението.*

Ключови думи*: многостепенно управление, подход ЛИДЕР, нива на управление, принцип на субсидиарност.*

JEL: H71, H77, O21, R11.

MULTI LEVEL GOVERNANCE CONCEPT: ORIGIN, DEVELOPMENT, PROSPECTS

Dimitrina Lyubenova Prodanova, PhD student
Strategic Planning Department,
D. A. Tsenov Academy of Economics,
prodanovad@gmail.com

Abstract: *The report looks at the main points of the concept of multilevel governance, its development and prospects, as well as its application to rural governance through the implementation of the Leader approach. The idea of multilevel governance was developed in the EU in the early 1990s. It proposes to view the EU as a distinctive political system that bears more resemblance to national political systems than to international organizations. Many policy makers interact at different levels. The „vertical“ dimension refers to the links between higher and lower levels of governance, including their institutional, financial and information aspects. The „horizontal“ dimension of multilevel governance for example are the links between municipalities for the implementation of rural*

development strategies, known as the implementation of the LEADER approach at this level of governance.

Key words: *Multilevel governance, LEADER approach, levels of governance, principle of subsidiarity*

JEL: *H71, H77, O21, R11*

Въведение

Концепцията за многостепенно управление води началото си в началото на 90-те години. Традиционно за много изследователи Европейският съюз е смятан за международна организация като ООН или НАТО, като обикновено се прилага същата теоретична база при изследването му. Нарастващата европейска интеграция през 90-те години и особено след подписването на Договора от Маастрихт, заедно с повишаващата се компетентност на наднационалните институции на ЕС, довеждат до развитието на алтернативна концепция. Тя предлага разглеждането на ЕС като отличителна политическа система, която има повече прилики с националните политически системи, отколкото с международните организации. Въпреки че първоначално идеята за многостепенно управление е разработена в ЕС, много нейни форми и модели се прилагат в други области на изследване, като например при изследването на федералните държави в сравнителната политика. Доста забележителен е аргументът на J. McCormick за произхода на концепцията. Според него „многостепенното управление е концептуален братовчед на две други, по-стари концепции“, федерализма и конфедерализма (McCormick, 2008).

Терминът „Многостепенното управление“ (multilevel governance) или в превод „управление на много нива“ е съвременно понятие, което за първи път влиза в полезрението на политическата теория преди 28 години, когато със създаването на Европейския съюз и последвалата европейската интеграция се установява, че властта се измества не само от централното държавно ниво нагоре към наднационалните структури, но и надолу към субнационалните органи.

1. Възникване на концепцията за многостепенно управление (Multi-level governance)

Политолозите Лизбет Хуге и Гари Маркс (Liesbet Hooghe, Gary Marks) разработиха концепцията за многостепенно управление в началото на 90-те години и непрекъснато допринасят за нейното изследване

и развитие. Тяхната теория е резултат от изучаването на новите структури, въведени от ЕС след подписването на договора от Маастрихт през 1992 г. и предлага опростена практическа представа за функционирането на ЕС. Многостепенното управление е подход в политическата наука и теорията за публичната администрация, който произхожда от проучванията на европейската интеграция и изразява идеята, че в развиващата се глобална политическа икономика си взаимодействат на различни нива много органи на властта, които създават политики. Или образно казано „да погледнем напречното сечение на управленската дейност в ЕС“ (Stephenson, 2013).

През 1996 г. в своята статия в „Журнал за общи пазарни проучвания“, наречена „Европейска интеграция от 80-те години: централизирано държавно управление срещу многостепенно управление“, Гари Маркс и Лизбет Хуге оспорват традиционните държавно-центрични възгледи с аргумента, че суверенитетът на европейските държави е ограничен от прилагането на колективно вземане на решения и от нарастващата компетентност на наднационалните институции. Те също така твърдят, че „европейските държави губят сплотеността си при посредничеството на представителството на вътрешния интерес в международните отношения.“ (Marks & Hooghe, European Integration from the 1980s: State-Centric v. Multi-level Governance, 1996). В по-ново изследване те твърдят, че в следствие на европейската интеграция „е създадена многостепенна политика, която предоставя или съвместно предоставя няколко от основните резултати на правителството, включително паричната политика, политиката на конкуренция, регионална политика, регулиране на пазара и елементи на индустриалните отношения, закон и ред и образование. “ (Marks & Hooghe, European Integration and Democratic Competition, 2004)

Подписването на Договора от Маастрихт за създаването на Европейския съюз през 1992 г., предшествано от реформата и създаването на процедури за споделено управление на структурните фондове през 1988 г. и създаването на единния пазар, породиха мобилизирането и разпространението на групи по интереси в рамките на политическите мрежи. Никоя друга международна форма на сътрудничество не се характеризира с толкова мащабна интеграция като Европейския съюз, по отношение на броя и обхвата на политическите области и начина, по който се развива политиката му. Европейският съюз може да се характеризира с комбинация от класическо междуправителствено сътрудничество между суверенни държави и мащабна наднационална интеграция.

2. Същност на многостепенното управление

Многостепенното управление в рамките на ЕС се разбира като зачитане на компетенции, споделяне на отговорности и сътрудничество между различните нива на управление: ЕС, държавите-членки и регионалните и местните власти. В този контекст то се позовава на принципа на субсидиарност, който поставя решенията възможно най-близки до гражданите и гарантира, че това действие на равнището на Съюза е оправдано с оглед на възможностите, налични на национално, регионално или местно равнище. На практика многостепенното управление в рамките на ЕС е свързано с участието и координацията между всички нива на управление както в процеса на вземане на решения, така и в прилагането или оценката на европейските политики.

Концепцията за управление на много нива е изградена върху няколко основни твърдения:

1. Европейската интеграция означава, че капацитетът за вземане на решения в ЕС е на няколко различни нива. Най-важните от тях са наднационалното ниво на институциите на ЕС, националното ниво на правителствата и субнационалните участници от регионалното и местното управление, като местните власти и групите по интереси;

2. Европейската интеграция означава определена загуба на суверенитет за държавите или за националните правителства. От друга страна, европейската интеграция увеличава капацитета на наднационалните органи и субнационални участници, които сега действат отвъд националните граници. Най-общо казано, междуправителственият възглед за държавите като единствени важни участници в европейската политика се отхвърля или омаловажава поне от онези, които се застъпват за многостепенното управление;

3. Приема се, че наднационалното, националното и субнационалното ниво на управление са свързани помежду си с политическото развитие на едно ниво, въздействащи върху другите нива, като по този начин се оспорва държавно-центристкия модел, В тази рамка, например, действията на субнационално ниво могат да окажат дълбоко въздействие върху други нива и съответно да окажат влияние върху скоростта и формата на интеграция **(Nugent, 2003)**.

Възможните взаимовръзки и взаимодействия между отделните нива на многостепенното управление са представени на следната фигура:

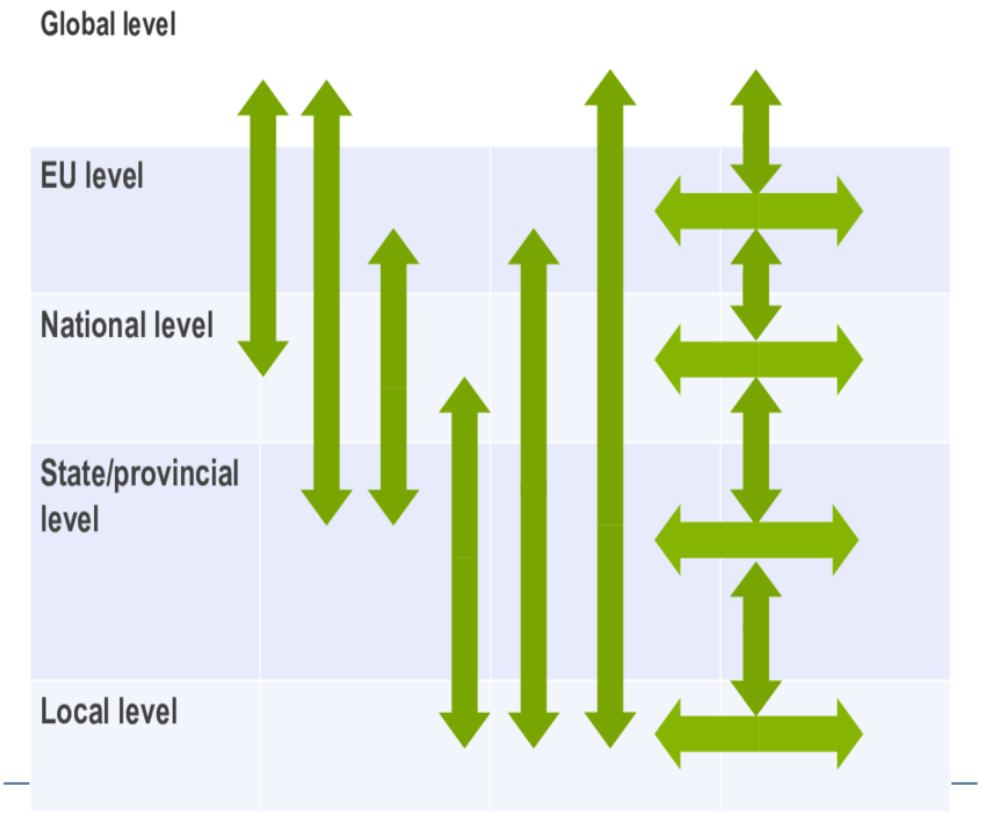

Фигура 1. Многостепенно управление: възможни хоризонтални и вертикални взаимодействия.

Източник: (Jänicke, 2015)

„Вертикалното“ измерение се отнася до връзките между висшите и по-ниските нива на управление, включително техните институционални, финансови и информационни аспекти. Тук изграждането на местен капацитет и стимулите за ефективност на субдържавните нива на управление са ключови въпроси за подобряване на качеството и съгласуваността на публичната политика.

„Хоризонталното“ измерение се отнася до договорености за сътрудничество на едно хоризонтално ниво, например между региони или между общини. Тези споразумения са все по-често срещани като средство за подобряване на ефективността на предоставянето на местни обществени услуги и прилагане на стратегии за развитие.

3. Многостепенно управление в развитието на селските райони

Израз на „хоризонталното“ измерение на многостепенното управление са връзките между общини за прилагане на стратегии за развитие в селските райони, познато като прилагане на подхода Лидер на това ниво от управлението. Този процес е тясно свързан и с правилото на субсидиарността, въведено като основен принцип на европейската интеграция и станал част от юридическите основи на ЕС с Договорите от Маастрихт през 1993 г. и Амстердам от 1999 г. По този начин законодателните инициативи на Европейската комисия се обвързват и обосновават съобразно принципа на субсидиарност, а именно да се търсят решения на проблемите на наднационално ниво единствено, ако такива не се откриват на национално и субнационално ниво. Процесът на вземане на решения следва да се изпълнява на най-ниското управленско равнище, което е най-близо до гражданите, докато по-високите управленски нива имат субсидиарен или допълнителен характер и се ползват само за наложителни спомагателни действия.

В контекста на европейската интеграция принципът на субсидиарността като основополагащ за многостепенното управление катализира местната инициатива за развитие на най-ниските управленски нива, а именно общини и региони. Това е в основата на предложения през 1991 г. подход за развитие на селските райони в посока „отдолу-нагоре“, известен като подхода Лидер. Той е резултат на регионална мобилизация на местните ресурси и човешки капитал под формата на местни инициативи, представени от сътрудничеството между различни заинтересовани страни.

В по-широк смисъл концепцията за многостепенното управление включва и участието на недържавни играчи като икономически и социални партньори и гражданско общество в процеса на вземане на решения на всички нива на управление, заемайки по този начин вертикалните и хоризонталните измерения на многостепенното управление.

Взаимодействията и връзките между отделните нива на многостепенното управление в контекста на участниците в подхода Лидер за прилагането му на територията на България са представени в следната таблица:

Таблица 1

Основни нива и елементи на подхода Лидер в контекста на многостепенното управление в България

Ниво	**Регулации**	**Заинтересовани страни и участници**
Европейско ниво	Обща стратегическа рамка Обща селскостопанска политика (ОСП) Европейски земеделски фонд за развитие на селските райони (ЕЗФРСР) Ръководство за Водено от общностите местно развитие	Европейска комисия Европейски парламент Съвет по селско стопанство и рибарство към ЕС Европейска селска мрежа (ELARD)
Национално ниво	Национална обща референтна рамка Програма за развитие на селските райони 2014-2020 г. Други оперативни програми Нормативни актове за регулиране на ВОМР/ЛИДЕР	Централно координационно звено (ЦКЗ) Министерство на земеделието, храните и горите (МЗХГ) Министерства, прилагащи ЛИДЕР/ВОМР Дирекция РСР Държавен фонд „Земеделие“ – Разплащателна агенция Национална селска мрежа
Местно ниво	Стратегия за ВОМР	Местна инициативна група (МИГ) Заинтересовани страни от публичния, бизнес и НПО секторите Бенефициенти

Така представени елементите и участниците в подхода ЛИДЕР, показват че моделите за управление на селските райони са вградени в система за многостепенно управление (Bache & Flinders, 2004). По този начин подходът създава серия от взаимовръзки както в хоризонтален смисъл, между пространства, територии и политически или местни

административни структури, така и във вертикален смисъл, между местните и всички останали заинтересовани страни, независимо дали са регионални, национални или европейски.

Заключение

Изследванията както на причините, така и на последствията от управлението на много нива продължават и така се набира все повече информация за субнационалното и за международното измерение на многостепенното управление. В рамките на ЕС това е динамичен и развиващ се процес. На 16 юни 2009 г. Комитетът на регионите приема Бяла книга за многостепенното управление, която препоръчва конкретни механизми и инструменти за стимулиране на всички етапи на процеса на вземане на решения в Европа, а в последствие разработва „Таблица за многостепенното управление“, за да следи ежегодно развитието на процеса на европейско равнище.

През 2014 г. Комитетът на регионите приема Харта за управление на много нива, която призовава публичните органи от всички нива на управление да използват и насърчават многостепенното управление в бъдещата си дейност и начинания. Редица други международни организации като Световната банка, ООН, се включват в процеса на изследване на многостепенното управление, показвайки важността на концепцията и нейните практически аспекти.

Използването на многостепенно управление позволява обединяване на ресурси за управление и прилагане на демократичните принципи, като същевременно осигурява свободата на отделните държави да действат автономно. Ефективността на управлението се повишава чрез създаване на съгласувани стандарти за прилагане и изпълнение на политиките на ЕС в различни сфери на дейност, като околната среда, индустрията и особено важната в последните години тема за безопасността. По този начин концепцията за многостепенното управление прониква в основни направления на развитието на Европейската идея.

ЛИТЕРАТУРА

Bache, I., & Flinders, M. (2004). *Multi-level Governance.* Oxford.

Jänicke, M. (8 2015 r.). Horizontal and Vertical Reinforcement in Global Climate Governance. *Energies*, 5782-5799. Извлечено от

https://www.researchgate.net/figure/Multi-level-governance-possible-horizontal-and-vertical-interactions_fig2_282188892

Marks, G., & Hooghe, L. (1996). European Integration from the 1980s: State-Centric v. Multi-level Governance. *Journal of Common Market Studies, Vol. 34, No. 3*, 341-378.

Marks, G., & Hooghe, L. (2004). European Integration and Democratic Competition. *European Integration and Democratic Competition [online]*. Извлечено от Available from: http://library.fes.de/pdf-files/id/02607x.pdf [accessed 3.5.10).1)

McCormick, J. (2008). *Understanding the European Union: A Concise Introduction.* Palgrave MacMillan: UK 15.

Nugent, N. (2003). The Government and Politics of the European Union. . *Palgrave: Basingstoke*, 473-474.

Stephenson, P. (2013). Twenty years of multi-level governance: Where does it come from? What is it? Where is it going? *Journal of European Public Policy, Vol. 20, No. 6*, 817-837.

СТЕПЕН НА ИНТЕГРИРАНОСТ НА ПРИОРИТЕТИТЕ ЗА ИНТЕЛИГЕНТНА СПЕЦИАЛИЗАЦИЯ В ПЛАНОВИТЕ ДОКУМЕНТИ

Ас. д-р Мариела Стоянова
Катедра „Стратегическо планиране“,
Стопанска академия „Д. А. Ценов“ - Свищов,
m.stoyanova@uni-svishtov.bg

Резюме: *Интелигентната специализация се наложи на европейско ниво като значим и мощен подход за трансформиране на публични политики в устойчиво, включващо и интелигентно развитие на определен планов регион. В България този подход намира отражение първоначално в Иновационната стратегия за интелигентна специализация (ИСИС), в която са определени четири вертикални приоритетни области на национално ниво, които да осигурят посоката за насочване на иновационния и научен потенциал на страната. Целта на настоящата публикация е да установи дали и доколко приоритетите на ИСИС са интегрирани в плановите документи от по-ниско йерархично ниво и конкретно в областните стратегии за развитие.*

Ключови думи*: интелигентна специализация, регионална политика, интеграция, планови документи.*

JEL: *O2, O21.*

RATE OF INTEGRATION OF THE PRIORITIES FOR SMART SPECIALIZATION IN THE PLANNING DOCUMENTS

MarielaStoyanova, Assist. Prof., PhD
Department of Strategic Planning,
Tsenov Academy of Economics-Svishtov,
m.stoyanova@uni-svishtov.bg

Abstract: *Smart specialization has established itself at European level as a significant and powerful approach for transforming public policies into sustainable, smart development of a particular planning region.In Bulgaria, this approach is initially reflected in the Innovative Strategy for Smart Specialization which identifies four vertical priority areas at national level to provide direction for targeting the country's innovation and scientific potential. The purpose of this publication is to determine whether and to what extent Innovative Strategy for Smart Specialization`s priorities are integrated in the*

planning documents at a lower hierarchical level and specifically in district development strategies.

Key words: *Smart Specialization, regional policy, integration, planning documents.*

JEL: O2, O21.

1. Въведение

Същността на специализацията може да се разгледа като концентриране на знанието или дейността в конкретна област или съвкупност от процеси, водещи до специфична експертиза (Cambridge dictionary, 2019). През призмата на икономическата теория, специализацията се изразява в сравнителните предимства на обществото в даден район да предлага определени стоки или услуги. Тези предимства могат да се дължат на по-икономически изгодно съотношение между ресурси и труд, например, което е ключов фактор за ефективността. Специализацията може да бъде провокирана, както от естествени, обективни фактори като климатични, географски, ресурсни условя, така и от субективни влияния като политически решения например. Решението на Европейската комисия за въвеждане подхода на интелигентна специализация в страните от общността е именно такова политическо решение, чрез което се цели да се подобри ефекта от Кохезионната политика върху регионите, приотизирайки техните потенциални предимства.

2. Същност и особености на интелигентната специализация

Някои автори (Kuznetsov & Sabel, 2017) определят програмата за интелигентна специализация на Европейската комисия като най-големия експеримент в областта на иновационната и индустриалната политики в света. Други я представят като нов начин за осигуряване на позасилено регионално и местно участие в процеса по вземане на решения (Oettinger & Cretu, 2017). Европейската комисия приема, че интелигентната специализация е териториално ориентиран подход, чрез който се обособяват стратегически области, подпомагащи разгръщането на икономическия потенциал на района (Smart Specialisation Platform, 2019).

За да се определят кои са предимствата и свързаната с тях посока за бъдещото развитие на определената територия е необходимо да се направи задълбочен анализ на силните страни и възможностите. В подкрепа на разбирането и внедряването на този подход в страните

членки на Европейския съюз са създадени Directorate General Regional Policy (DG REGIO) и S3 Smart Specialisation Platform (Gianelle, Kyriakou, Cohen, & Prezoar, 2016). Чрез тях бяха положени значителни усилия по свеждане на процеса на оперативно ниво като по този начин бе оказано съдействие на страните да разберат, да разработят и изпълняват своите национални стратегии за интелигентна специализация.

Създаването на стратегия предопределя и избора на области за инвестиции. Чрез обособяване на приоритетни области всяка държава членка насочва ресурс именно към тях за да засили и развие уникалните предимства, които те притежават и които са идентифицирани при анализа. На ниво Европейски съюз наличието на Иновационна стратегия за интелигентна специализация е задължително условие, за да може да се осигурят финансови средства от ЕСИФ за подкрепа развитието на иновации, образование и наука (Богданова & Паршкевова, 2017). За създаване на благоприятна предприемаческа и иновационна среда концепцията за интелигентна специализация насочва усилия в обвързване интересите на бизнеса и науката. По този начин колаборацията помежду им дава една по-пълна картина и подпомага трансфера на знания и технологии, насърчавайки създаване на по-висока добавена стойност и конкурентни предимства.

3. Роля на Иновационната стратегия за интелигентна специализация за развитие на регионите в България

След дълъг период на координация и консултации през 2015 г. България приема Иновационна стратегия за интелигентна специализация 2014-2020 в съответствие с изискванията на Европейската комисия и Националната програма за реформи. По своята същност Стратегията е хоризонтален политически документ, в който са заложени четири приоритетни области.

Всяка година се изготвя отчетен доклад за напредъка по изпълнението на ИСИС, който бива разглеждан до 2018 г. от Националния съвет за иновации към Министерството на икономиката, а след закриването му тази функция се поема от Съветът за интелигентен растеж към Министерски съвет. Ако е необходимо се предлагат промени в провежданата политика в опит да се преодолеят някои слабости идентифицирани в доклада. Такава актуализация на ИСИС за първи път е направена през 2017 г., с цел отразяване на положените усилия за изпълнение на Плана за действие и още веднъж през 2018 г., когато се добавени някои тематични подобласти.

В контекста на интелигентната специализация са и инвестициите, които се насочват към страната ни под формата на възможности за финансиране в областта на иновациите, развитието на бизнеса и науката. Ефектът от политиката на Кохезионния фонд е значителен за България и финансовия ресурс получен по тази линия допринася в най-голяма степен за ръста на икономиката (Cretu & Thyssen, 2017).

Като основна цел на ИСИС е посочена до 2020 г. България от „плах“ иноватор да премине в групата на „умерените“ иноватори (ИСИС 2014-2020 г., 2014). Към момента, почти в края на плановия период, тази цел не е постигната. Причините за това са обект на множество анализи и последващ мониторинг. Това трябва да бъде база при разработването на стратегическите документи за следващия планов период, за да се постигне един по-системен и по-холистичен подход на действие, който да доведе до реални резултати в контекста на основната цел.

4. Интегриране приоритетите на ИСИС в областните стратегии за развитие

Важно значение за добрата координация на изпълнението на ИСИС има интегрираността на идеите и принципите на интелигентната специализация в плановите документи от различни йерархични нива. Такава обвързаност се открива в актуализирания вариант на Национална стратегия за развитие на научните изследвания до 2025 г., в Оперативни програми като „Наука и образование за интелигентен растеж“, „Иновации и конкурентоспособност“, Национален иновационен фонд и др. Тази интегрираност се наблюдава основно в документи от национално ниво, докато при по-ниските такива се констатират съществени пропуски. За да бъдат осъзнати и възприети целите на интелигентната специализация е необходимо концепцията да бъде сведена ефективно именно на локално ниво, там където е предназначено тя да въздейства. В Закона за регионално развитие чл.12 (1) е записано, че Областните стратегии за развитие (които тук се разглеждат в контекста на степента на интегрираност на приоритетите на ИСИС в плановите документи) „определят средносрочните цели и приоритети за развитие на областта“ (Закон за регионално развитие, 2018). Водейки се от този норматив следва, че те трябва да бъдат съобразени и с приоритетните области за региона, в който се намират, определени в Иновационната стратегия за интелигентна специализация. Тъй като от времева гледна точка ИСИС е приета след влизане в сила на Областните стратегии, то логично би

било те да се актуализират с оглед интегриране на съществени аспекти и приоритети, които имат пряко въздействие върху развитието на областта и които в своята цялост е необходимо да допринесат за постигане на основната цел на ИСИС. След проведено кабинетно проучване, сравнителен анализ и нормативен обзор бе установено, че такава актуализация е направена от областите Габрово, Добрич, Силистра, Търговище, Шумен и Ямбол, а София и Русе приемат отделен стратегически документ за развитие изцяло насочен към интелигентната специализация на областта. На фона на общо 28-те области, обаче тази интегрираност на приоритетите на ИСИС само в шест Областни стратегии е крайно недостатъчна. Този факт определя до известна степен дисбаланса и неефективността, съпровождащи регионалното развитие. Затрудненатa координация между различните планови нива и произтичащите от това лагове при изпълнението би могло да се приеме и като част от причините, поради които България към 2019 г. все още не успява да премине в групата на „умерените“ иноватори и с това да изпълни заложената в ИСИС стратегическа цел.

Заключение (Изводи)

В заключение може да се обобщи, че приетата от Европейската комисия посока за въвеждане на интелигентната специализация като подход за насочено развитие на страните и регионите в общността все още не може да разгърне потенциала си в България. Наблюдават се политики и стратегически документи, при които липсва синергия и допълняемост. По този начин се нарушава обединяване действията на различните йерархически нива в установената национална и наднационална посока за развитие. Създава се усещане за неразбиране и стратегически хаос. Причини за това могат да се търсят, както в липса на достатъчен планов и административен капацитет, така и в затрудненатa комуникация между бизнес, наука, граждански сектор и държава. Необходими са допълнителни усилия в посока активно включване на тези ключови участници за развитието на икономическия потенциал и трансфера на знания и технологии. Важен момент за преодоляване на пропуските от този планов период е и създаване на бъдеща нагласа в заинтересованите страни за работа в мрежа, до която към настоящия момент по-скоро се прибягва в изолирани случаи, най-често когато това е условия за получаване на финансиране. България е на прага на етап за равносметка и оценка на допуснати грешки и пропуснати ползи,

които след анализ е необходимо да бъдат взети под внимание при изготвянето на стратегическите документи за следващия планов период.

ЛИТЕРАТУРА

Cambridge dictionary. (2019). Свалено от https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/specialization

Cretu, C., & Thyssen, M. (2017). *Seventh Report on Economic, Social and Territorial Cohesion.* Люксембург: Служба за публикации на Европейския съюз.

Gianelle, C., Kyriakou, D., Cohen, C., & Prezoar, M. (2016). *Implementing Smart Specialisation: A Handbook.* Brussels: European Commission.

Kuznetsov, Y., & Sabel, C. (2017). Advances in the Theory and Practice of Smart Specialization. Academic Press.

Oettinger, G., & Cretu, C. (2017). *Reflection paper on the future of EU finances.* Bruxelles: European Commission.

Smart Specialisation Platform. (2019). Свалено от https://s3platform.jrc.ec.europa.eu/what-is-smart-specialisation-

Богданова, М., & Паршкевова, Е. (2017). ИНТЕЛИГЕНТНА СПЕЦИАЛИЗАЦИЯ В ПЛАНОВИТЕ ДОКУМЕНТИ ЗА РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИЯ. *SCIENTIFIC PROCEEDINGS INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE "HIGH TECHNOLOGIES.*

Закон за регионално развитие. (2018). Изтеглено на 2019 от Закон за регионално развитие: https://www.mrrb.bg/bg/zakon-za-regionalnoto-razvitie/

Иновационна стратеггия за интелигентна специализация ИСИС 2014-2020 г. (2014).

РАЗВИТИЕ НА ЕЛЕКТРОННАТА ТЪРГОВИЯ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ПОСЛЕДНИТЕ 30 ГОДИНИ

Докт. Михаела Маркова Маркова
Катедра Бизнес информатика,
Стопанска академия „Д. А. Ценов“,
e-mail: mihaela.markova@gmail.com

Резюме: *Електронната търговия осигурява пространни възможности за бизнеса в световен мащаб. Това се постига с помощта на специфична организация и обхват. Същевременно може да удовлетворява потребностите на широк кръг от потребители, преодолявайки времевите и географски ограничения. Електронната търговия в България е успешна, явявайки се като нов модел, който обхваща хора от всички възрасти, населени места и сфери на дейност.*

Ключови думи: *Електронна търговия, дигитализация.*

JEL: *M21, F13.*

GROWTH OF E-COMMERCE IN BULGARIA IN THE LAST 30 YEARS

Mihaela Markova, phD Student
Academy of Economics “D. A. Tsenov”,
Department Business Informatics,
mihaela.markova@gmail.com

Abstract: *E-commerce provides great business opportunities worldwide. This is achieved through specific organization and scope. At the same time, it can meet the needs of a wide range of users, overcoming time and geographical constraints. E-commerce in Bulgaria is successful, emerging as a new model that covers people of all ages, places and areas of activity.*

Keywords: *E-commerce, digitalization.*

JEL: *M21, F13.*

Въведение

Електронната търговия може да се постави сред най-прогресивно развиващите се сфери. Това се налага от динамичността на информационните и комуникационни технологии и непрекъснатия им процес по усъвършенстване. В настоящия период на дигитализация за българския бизнес мигрирането от традиционна към електронна търговия се превръща от възможност в ангажимент. Неизпълнението му може да стане пречка в развитието на откроения бизнес.

Основната цел *на настоящата разработка е да се разгледа настоящото развитие на електронната търговия, обуславящо се от икономическите промени в България през последните тридесет години.*

1. Характеристики на електронната търговия

Електронната търговия възниква вследствие на по-удобни начини за потребителите, за осъществяване на покупки и продажби. Нейното начало се поставя през 1979 година, когато Майкъл Елдрич създава концепцията за отдалеченото пазаруване, което се основава на идеята за телешопинга (History of Online Shopping, 2015). За потребителите става достъпна през 1991 година, когато Интернет се превръща в Световна мрежа (History of Ecommerce, 2015). В съвременните бизнес условия броят на фирмите, които използват свои уеб сайтовете като платформи за развитие на бизнеса, непрекъснато нараства.

Електронната търговия се намира в период на развитие, което дава възможност на много представители на бизнеса да преместят дейността си в Интернет. Предпочитана среда е и за стартирането и развитието на търговски бизнес.

Електронната търговия се определя като продажба на стоки и услуги, с помощта на световната мрежа, но зад тази дефиниция стоят редица процеси, които обхващат клиентите, персонала и мениджърите на онлайн магазините. По-скоро електронната търговия може да се характеризира като множество от технологии, приложения и процеси, които свързват купувачи и доставчици, с помощта на електронен обмен на услуги, продукти и информация.

Бързото развитие на електронната търговия през последните години довежда до значими промени в търговския бизнес, в навиците на обществото, в създаването на нови продукти и услуги. Ключов фактор

при осъществяването на сделка онлайн е нейното извършване чрез Интернет, като това носи редица предимства – премахване на времеви и географски бариери, удобството да се разглеждат стотици предлагани стоки и услуги от компютър, спестяване на време и достъп до чуждестранни търговци.

По посочени данни от Ecommerce-Europe броят на потребителите, които пазаруват онлайн на целия европейски пазар е 296 милиона (ecommerce-europe, 2018). Над 2 500 000 са работните места, които са свързани директно или индиректно със сферата на е-търговията. Над 750 000 е броят на създадените онлайн бизнеси. Над 4,2 млрд. поръчки са изпратени за една година. Делът на европейската интернет икономика се равнява на 2,59% от европейския БВП през 2015 година. Прогнозира се до 2020 година този процент да се увеличи почти двойно.

2. Състояние на електронната търговия в България

За да просперира развитието на електронната търговия е важно да има добра Интернет свързаност, мобилност на данни и обучение на хората, което да им дава увереност да оперират в мрежата, особено, когато става въпрос за онлайн пазаруване. По данни на Националния статистически институт се смята, че в България Интернет е достигнал до 68% от домакинствата, като около 50% от активното население извършва транзакции онлайн, в това число влиза разплащането на комунални и телекомуникационни услуги чрез онлайн разплащания.

В Интервю, Ваня Манова, мениджър на Mastercard за България, твърди следното „Според проучване на Mastercard за 2016 г. 67% от българските потребители, които пазаруват онлайн, предпочитат да платят електронно чрез банкова карта при приключване на поръчката“ (Вучева, 2017). Развитието на дигиталната среда ще позволи към 2020 г. над 30% от всички плащания на потребителите да са по електронен път, а почти 200 милиарда транзакции годишно ще се правят през смартфон или таблет. Българските онлайн магазини не правят изключение от глобалната тенденция на развитие. Прогнозите в европейски мащаб са за ръст на електронна търговия с 45% за периода от 2015 до 2018 г. Наред с това, според данни на Евростат за 2016 г., оборотът на електронната търговия в България е 200 милиона евро, като очакванията и тук са за повишение през настоящата година. Съгласно становището на цитирания мениджър липсата на доверие се откроява като един от ключовите проблеми при онлайн пазаруването.

Характерно за България е финалната стъпка да се извършва в момента на получаване на стоката или разплащането се извършва чрез наложен платеж. Това се определя от нагласата на клиента – измерва неговото доверие към търговеца и към предлаганата от него стока.

По проучване на НСИ, тенденциозно се увеличава процента на потребители, разделени по различни критерии, които са купували стоки или услуги по Интернет. През 2014 достигат 16.6%, а 2019 – 21.7%: вж. Фиг. 1.

Фигура 1. Лица, закупили стоки и услуги по Интернет
Източник: https://www.nsi.bg/

По-голяма част от хората предпочитат досег с продукта, за да е сигурно, че ще останат удовлетворени от него. Важен е изборът за личен контакт с търговците, като в някои от случаите той е важен за крайната удовлетвореност на клиента.

Много от потребителите нямат нужните технически умения, за да поръчват по Интернет. В България това може би е един от основните проблеми, които пораждат ниския процент на поръчки в мрежата. Липсата на умения прави хората плахи и те избягват проблеми, които могат да се получат вследствие на грешка, допусната при електронно пазаруване.

Всеки електронен магазин дава възможност за преглед и тест на продукта, а някои продукти имат гаранционен срок. При проблем със

стоката, тя винаги може да се върне, замени или да бъде повдигнат диспут. Тази особеност притеснява крайния потребител, тъй като в повечето случаи той не уверен в коректността на търговеца.

Във Фиг. 2 са посочени причините, поради които българските граждани не пазаруват по Интернет. Данните са предоставени от НСИ след проучване сред населението между 16 и 74 години:

Фигура 2. Причини, поради които лицата не пазаруват по Интернет
Източник: https://www.nsi.bg/

Според проучване на НСИ за 2018 г. предприятията, които имат уеб сайт са 51,10%, лицата, ползващи мобилни устройства са 55,90%, а лицата които са поръчвали или купували стоки или услуги по Интернет са 20,80%. За да се направи сравнение със същите показатели през 2013г. са: имащите уеб сайт са 46,60%, ползващи мобилни устройства – 13,10%, поръчвали стоки или услуги по интернет – 12,10%.

Според Европейския доклад за електронна търговия за 2018 г., става ясно, че електронната търговия в България нараства до 664 млн. евро (Попов, 2018). Отчита се ръст на пазара за 2018 г. спрямо 2017 г.

Фигура 3. Приходи от електронната търговия в България за периода 2013-2018 г. (в млн. евро)

Източник: Европейски доклад за електронна търговия

Заключение

Измененията и бързият темп в развитието на електронната търговия се предпоставят от промените в желанията и потребностите на онлайн обществото. Това от своя страна показва колко важни са за онлайн търговците взаимоотношенията с клиентите, осигуряването на качествено обслужване, удовлетворяването и коректността от и към потребителите. Количеството и големият избор на продукти, които могат да се намерят в онлайн магазините, бързата доставка и пестенето на най-важния ресурс – време, променят начина по който пазарува потребителят от съвременния свят. Броят на хората, които закупуват стоки онлайн ще продължава да се увеличава. Този ръст ще отбележи началото на нови тенденции и в реалната, и в електронната търговия. Наблюдава се възможност за големи печалби, разкриване на нови работни места, дори създаване на нови продукти.

Литература

Попов, В. (2018). *Онлайн търговията в България е нараснала с 30% през 2018 г. спрямо 2017 г*. Изтеглено на 08 12 2019 г. от Попов.

Б., (2018), Онлайн търговията в България е нараснала с 30% през 2018 г. спрямо 2017 г., https://www.investor.bg/web/456/a/onlain-tyrgoviiata-v-bylgariia-e-narasnala-s-30-prez-2018-g-spriamo-2017-g-270887/

Вучева, Е. (2017). *Как се развива електронната търговия в България,* . Извлечено от https://www.capital.bg/biznes/kompanii/2017/08/04/3018569_kak_se_razviva_onlain_turgoviiata_v_bulgariia/

ecommerce-europe. (2018). Изтеглено на 08 12 2019 г. от https://www.ecommerce-europe.eu/

History of Ecommerce. (05 06 2015 г.). Изтеглено на 10 12 2019 г. от http://www.ecommerce-land.com/history_ecommerce.html

History of Online Shopping. (15 05 2015 г.). Изтеглено на 11 12 2019 г. от http://www.aldricharchive.com/shopping_history.html

СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИ ПРОМЕНИ - УПРАВЛЕНСКИ АСПЕКТИ

Гл. ас. д-р Елена Йорданова
Катедра „Мениджмънт“
Стопанска академия “Д. А. Ценов“ - Свищов

Резюме: *Мястото на управленския подход при междуличностните отношения в организациите, в условията на глобализиращата се икономика на XXI век, е широко разпространен и сложен проблем. За обществената и икономическа стабилност, както и за успешната реализация на управленския процес, съществено значение има новата визия на организациите в глобален мащаб.*

Ключови думи: *управленски подход, управленски отношения и общуване, поведение.*

JEL: *A13, Z13.*

SOCIO-ECONOMIC CHANGES – MANAGERIAL ASPECTS

Chief assist. prof. Elena Yordanova, PhD
Department of Management
D. A. Tsenov Academy of Economics – Svishtov

Abstract: *The role of the managerial approach in the interpersonal relationships at enterprises in the conditions of the globalizing economy of the XXI century is a widespread and complex problem. The social and economic stability, as well as the successful realization of the managerial process, is heavily dependent on the new vision of the enterprises on a global scale.*

Key words: *managerial approach, managerial relationships and communication, behavior.*

JEL*: A13, Z13.*

Съвременният етап от развитието на обществото и бизнеса налага цялостна промяна на традиционните управленски подходи, което включва преосмисляне на *управленското общуване*. Новите комуникационни технологии обединяват хората и успешните организации в една голяма общност и по този начин съвременните компании работят на глобалния пазар. Извършват се радикални организационни проме-

ни, позволяващи на организациите да се адаптират към нарастващата несигурност в света.

Измененията в световното пространство имат и своите нравствени измерения. Това ни насочва към растящата роля на *позитивните отношения в управленското общуване* при развитието на съвременното общество и по-конкретно в социалните организации. Осъзнаването на тази важна компонента на обществения и личния живот би допринесла за възможността да се извърши една градивна и положителна промяна в начина на мислене и поведение на хората в съвременния етап от развитието на българското общество. Във връзка със съвременните тенденции обаче, става въпрос за *нова хуманистична преориентация в управленските отношения*. За тази промяна се изисква смяна на приоритетите в посока на общата социална отговорност, обединяване на националните ценности с водещите ценности в управленските отношения в световното икономическо пространство.

В свят, изпълнен с непрекъсната промяна и натрупващи се познания, се налагат нови идеи в мениджмънта на организацията и най-вече в управлението на човешкия фактор. Като основен приоритет се налага необходимостта от *промяна, която да доближава градивните ценности от миналото и формиращите се ценности в динамичното настояще в единна система от споделени ценности, изградена върху хуманистична основа.* Ето защо насочваме вниманието към социалните промени в съзнанието и поведението на човешкия фактор, както и новите моменти и тенденции в управленските подходи.

”Сега, когато глобализацията ни тласка към взаимно проникване между културите, ние, българите, сме в условията на трансформиране и адаптиране на традиционните си културни практики, към онова, което най-общо може да се характеризира като европейска култура, или европейски културни ценности. Добре би било да преориентираме и да преосмислим собствения си културен модел, превърнал се в недействено общество, и да се постараем съзнателно да усвоим такива ценности като: уважение към индивида и правото му на лично мнение, толерантност към различността и право на свободна изява. Трябва да осъзнаем, че свободата на индивида и модерните ценности, съчетани с частна собственост, гражданско общество и пазарна икономика в съвкупност, съставляват социокултурната среда на успе-

ха, и в името на нашето общо бъдеще трябва да се опитаме да се променим в тази посока."[1]

От взаимодействието или противодействието между различните ценностни системи се формира *новата визия на организациите в глобален мащаб*. "Понастоящем ценностните системи не са пространствено ограничени. Съвременният човек и бизнес организацията се намират под въздействието на различни ценностни системи. В резултат от сблъсъка между най-различни култури, вкусове и преживявания, възниква огромно изобилие от ценности. Съвременните организации са изправени пред нова глобална конкуренция, която се базира на ценностите."[2] Твърдението подкрепя тезата за значимостта на градивните и позитивни междуличностни отношение в съвременното общуване и управление.

Преосмислянето на материалната и духовната култура в най-голяма степен се отнася за преструктурирането, *универсализацията и глобализацията на управленските отношения и общуване*. Процесът на универсализация на ценностите се проявява в деловата сфера чрез налагането на все повече единни правила - общи етични ценности при общуване и поведение – *почтеност, доверие, репутация, отговорност, лоялност* и др. Те са важни при контактите на икономическите субекти, носители на различни културни традиции, защото гарантират известна *толерантност, взаимно доверие, разбирателство*. От друга страна, бизнесът се опитва да универсализира изработваните в неговите рамки етични норми, разпространявайки ги върху цялото общество. Това е в съзвучие с пропагандираната идея за необходимостта от откроряване на обединяваща нишка в нашето изключително многообразие.[3]

Налага се убеждението, че пример за добро ръководене е управлението по формулата *„холизъм в многообразието*". Този принцип може да се възприеме като общовалиден за отношенията в една организация, за отношенията между организациите на националната територия, както и за начин на общуване между организациите в световен мащаб. Разсъжденията са в подкрепа на тенденцията за универ-

[1] Цит. по Генов, Ю. Защо толкова малко успяваме? С., "Класика и Стил" ООД, 2004, с. 75-76.

[2] Цит. по Нордстрьом, К., Й. Ридерстром. Бизнесът на бъдещето. С., "ИнфоДар" ЕООД, 2003, с. 63-64.

[3] Цит. по Пас, О. Западът тръгва на Изток в края на историята. В края на века, С.,1998, с. 137-147.

сализация на ценностите в управленските подходи и управленското общуване.

Новият начин на управленско общуване не се възприема само в тесен смисъл като метод или техника, а по-скоро става въпрос за подход, фокусиращ световния опит в организационния живот. По този начин интернационалната икономика, в съчетание с националната култура, трябва да бъдат фундамент на установяващите се нови отношения в управлението.

Съвременните аспекти към организационното поведение предполагат *нова управленска философия*, която изисква адаптивност и гъвкавост на социалните организации в условията на неопределеност на външната и вътрешната среда, търсене на общи възгледи, убеждения и ценности.

Основно предизвикателство е приемането на холистичен подход, който е предпоставка за постигането на баланс между различните ценностни системи в организацията, както и между индивидуалните и организационни ценности. „Необходимостта организациите и хората да намерят начин, по който да съчетаят противоположните си потребности и интереси, намира израз в установяването на система от ценности, породена от новите възгледи на хората в организацията. Тези променящи се ценности съответстват както на потребностите за ефективност и оцеляване на организациите, така и на индивидуалните потребности на хората за развитие”[4]. Приемането, утвърждаването и обединяването на индивидуалните и колективни ценности в организацията е гаранция за нейната ефективност и за моралната удовлетвореност на хората. „Поради това въпрос на отговорност и професионална етика е следването на ценностен модел, който да толерира както постигане целите на организацията, така и задоволяване на индивидуалните потребности.”[5]

Новите тенденции в ефективното общуване и управление на човешкия фактор изискват акцентиране върху проблеми като: *нова управленска философия*, свързана с управление на човешкия потенциал чрез *система от споделени организационни ценности, обединяващи целите на ръководството и подчинените*. Осъзнаването и приемането на необходимостта от промяна от страна на ръководството е важно предизвикателство пред управлението.

---

[4] Цит. по Илиева, С. Организационно развитие, С., Св. Кл. Охридски, 2006, с. 102.

[5] Пак там, с. 108.

При *управлението на човешкия фактор* се акцентира върху значимостта на човешките ресурси като най-важен актив на организацията, определящ успешното постигане на целите. Ключов фактор за този успех е *организационната култура и споделените ценности*, които обединяват всички членове на организацията да участват и работят със съзнанието за обща цел: „корпоративната култура и ценности, климатът в организацията и управленческото поведение, което произлиза от тази култура, оказват голямо влияние за постигането на съвършенството. Следователно тази култура трябва да се управлява, което означава, че ценностите на организацията трябва да се сменят или подсилват, а това изисква непрекъснато усилие, започвайки от върха, за възприемане и поддържане на тези ценности."[6]

Всеки участник в управленския процес се характеризира като индивидуалност не само със своята професионална подготовка, но и преди всичко като личност с определено поведение, подчинено на категории като морал, етика, съвест, разум, ценностна система. За ефективното управление на човешкия фактор са важни хармоничните отношения в организацията и съвместяването на ценностните системи. Отношенията между хората са предопределени от тяхната ценностна система, включваща изграждането им като личности и умението да общуват помежду си. Както всеки човек притежава индивидуална ценностна система, така и организациите очертават своите фирмени ценности. Ето защо от изключително значение за ефективността на общуването и взаимоотношенията при човешкия фактор е съвместяването на лични и фирмени ценности. Става въпрос за пораждане и защита на общи ценности, социалнопсихологически способи за контрол, стимул, подкрепа. В този аспект като централен момент в управленските отношения се открояват *съвместността, обединителността, колективността*.

Заключение

Правилно поставените и пълноценно функциониращи позитивни отношения в управлението на човешките ресурси, са решаващ фактор за ефективността на организацията. Осъзнаването на необходимостта от промяна в съвременния мениджмънт е определящ момент, както за поведението на членовете на организацията и нейното

[6] Цит. по Армстронг, М. Управление на човешките ресурси, изд."Делфин прес", Бургас, 1993, с. 11.

ръководство, така и за осъществяването на крайните цели и положителните резултати. Този процес е възможен чрез функционирането на споделени от членовете позитивни отношения и общуване, които да балансират съчетаването на индивидуалните и колективни интереси и потребности.

Използвана литература

Армстронг, М. Управление на човешките ресурси, изд.”Делфин прес”, Бургас, 1993

Генов, Ю. Защо толкова малко успяваме?С.,”Класика и Стил” ООД, 2004, с. 75-76

Илиева, С. Организационно развитие, С., Св. Кл. Охридски, 2006

Нордстрьом, К., Й. Ридерстром. Бизнесът на бъдещето. С., ”ИнфоДар” ЕООД, 2003

Пас, О. Западът тръгва на Изток в края на историята. В края на века, С., 1998

Контактна информация:

- Академична длъжност, научна степен, име и фамилия:
- Организация:
- Катедра (департамент):
- E-mail:
- Телефон:

ИКОНОМИКА НА ОТРАСЛИТЕ

УСТОЙЧИВОСТ В РАЗВИТИЕТО НА ТУРИЗМА В НАЦИОНАЛНАТА БИЗНЕС СРЕДА

Проф. д.ик.н. Таня Горчева
Стопанска Академия „Д. А. Ценов“ – Свищов

Резюме: *Настоящата разработка поставя акцент върху взаимодействието между бизнеса и средата в която той функционира, като се прави опит за подреждане влиянията в българската икономика, засягащи устойчивия характер на туристическия бизнес и възможността да се насочва неговото развитие в посока, която да синхронизира интересите на всички участници в него. При нарастваща комерсиализация и при доминиращата роля на пазара в качеството му на регулатор стремежът на бизнеса за печалба няма обществен предел, което налага изграждане на национална политика за устойчивост на туристическия бизнес у нас. По тази причина цел изследването е определяне на маркерите за стимулиране на устойчивостта във функционирането на българския туристически бизнес с оглед създаването на адекватен потенциал в развитието му.*

Ключови думи: *устойчиво развитие; туристически бизнес; маркери за стимулиране на устойчивостта.*

JEL: *D21; D92; E62.*

SUSTAINABILITY IN TOURISM DEVELOPMENT IN THE NATIONAL BUSINESS ENVIRONMENT

Prof. Tanya Gorcheva, DSc (Econ.)
D. A. Tsenov Academy of Economics – Svishtov

Abstract: *The present work focuses on the interaction between the business and the environment by attempting to sort out the influences in the Bulgarian economy affecting the sustainable nature of the tourism business and the possibility to direct its development in a way that synchronizes the interests of all participants. Sustainable development based on the balance of interests between business, the natural environment and society. With increasing commercialization and the dominating role of the market as a regulator, the pursuit of business for profit has no social limit, which requires the establishment of a national policy for sustainability of the tourist business in our country. For this reason, the aim of the research is to identify the markers to stimulate the sustainability of the Bulgarian tourism business in order to create adequate potential for its development.*

Key words: *Sustainable development; tourism business*; *sustainability indicators.*

JEL: *D21; D92; E62.*

1. Теоретична постановка на изследването

В специализираните изследвания темата за устойчивото развитие на туристическия бизнес не е нова и се разглежда в различни аспекти. В настоящата разработка поставяме акцент върху взаимодействието между бизнеса и средата, в която той функционира, като се опитваме да подредим влиянията в българската икономика, засягащи устойчивия характер на туристическия бизнес и възможността да се насочва неговото развитие в посока, която да синхронизира интересите на всички участници в него.

В логическа последователност на тази постановка дефинираме целта на настоящото изследване като определяне на маркерите за стимулиране на устойчивостта във функционирането на българския туристически бизнес. Темата за устойчивото развитие на туристическия бизнес в нашата страна е изключително актуална и същевременно - сложна, многопластова и дискусионна, тъй като е обвързана с процесите на преструктуриране, чието регулиране показва симптоми на непоследователност, хаотичност и отсъствие на баланс в интересите.

Отношението „ресурси–резултати" определя ефективността на функционирането на всеки бизнес, а заедно с това и възможностите за неговото вплитане в бизнес средата на националната икономика. То няма еднозначно отражение върху благосъстоянието и заетостта, както небалансираният икономическият растеж не е гаранция за напредък в обхвата на макроикономиката. В контекста на взаимодействието "бизнес-среда" устойчивото развитие се основава на взаимодействието между икономическа, социална и природна среда. При нарастваща комерсиализация и при доминиращата роля на пазара, в качеството му на регулатор, стремежът на бизнеса за печалба няма обществен предел, поради което се налага изготвяне и прилагане на национална политика за устойчивост в интерес на обществото като цяло.

2. Предпоставки за устойчивост в развитието на туристическия бизнес у нас

Отчитайки взаимодействието между туристическия бизнес и рамковите условия, които създава бизнес средата у нас, можем да дефиниране основните предпоставки, които маркират съвременното развитие на туристическия бизнес у нас, а именно:

- Осигуряване на макроикономическата стабилност за развитието на туристическия бизнес;

- Повишаване на конкурентоспособността;
- Преодоляване на проблеми и диспропорции, настъпили като резултат от неравномерното протичане на структурните реформи у нас.

Избраният профил на обзорния анализ се аргументира с това, че от една страна, стабилността на икономическото развитие и устойчивостта във функционирането на икономиката се явяват общи предпоставки за успешното функциониране на отделните видове бизнес. От друга страна, ако това функциониране не създава потенциал за бъдещото им развитие, то възможностите за устойчивост се ограничават значително.

В теорията за икономическото развитие координирането на хоризонталните и вертикалните връзки, се осъществява въз основа на ресурсната осигуреност на стратегиите. В този смисъл политиката за макроикономическа стабилизация е обвързана с успешното функциониране на икономиката. Като цел тя се разполага в краткосрочния бизнес хоризонт. За разлика от нея дългосрочните цели на развитието фиксират създаването и усъвършенстването на потенциал, в смисъла на публично богатство, което допринася за повишаване на благосъстоянието и съдейства за повишаване жизнения стандарт[1].

2.1. **Маркери за повишаване на конкурентоспособността**

Комплексната оценка на конкурентоспособността, като предпоставка за устойчивост на туристическия бизнес у нас се извършва въз основа на анализ върху два маркера и принадлежащите към тях индикатори и показатели, както следва:

- "Макроикономическа конкурентоспособност на българската икономика" по индикаторите –"Технологично развитие и иновации» и «Инфраструктура» .
- "Конкурентоспособност на българския бизнес" по индикаторите "Човешки капитал" и „Производителност".

По данни на експертите на Световния икономически форум (СИФ) в Давос се отбелязва постепенно подобряване на макроикономическата конкурентоспособност на българската икономика. Проследена по обобщаващия показател за конкурентоспособност, България отбелязва напредък в глобалната класация, като заема 50-то място сред 138 държави и се придвижва от 83-та позиция през 1999 г. към 54-та позиция през 2017 г. [2].

По-задълбочен поглед върху конкурентоспособността на българската икономика ни дава индикаторът «Технологично развитие и иновации». За да установим мястото на България в света използваме „Технологичният индекс“, чрез който се измерва технологичната готовност на страната. Този индекс има синтетичен характер[3]. Според класацията на СИФ по посочения индекс България заема на 58-ма позиция от 100 наблюдавани страни в света, като се нарежда след Естония, Чехия, Словения, Словакия, Унгария и Румъния. Този факт ни навежда на мисълта, че нашата страна изостава от съизмерими по икономическо развитие икономики в Централна и Югоизточна Европа.

Индикатор “Инфраструктура” поставя акцента върху това, доколко предпоставките за функционирането на бизнеса, като транспорт, комуникации, електроснабдяване, водоснабдяване, газифициране и др., са налични и като дейности функционират така, че да не създават технически или организационни затруднения. Като илюстрация в това отношение може да ни послужи транспортната инфраструктура. Примерът е емблематичен по отношение положените, но недостатъчни усилия на държавната администрация за поддържането на адекватна за бизнеса пътна инфраструктура. При това разходите за пътища у нас нарастват пет пъти за по-малко от десет години, а пътната инфраструктура не се подобрява значително, особено в региона на Северна България. Към затрудненията, възникващи с довършването на част от автомагистралите, се прибавят все по-нарастващите нужди от ремонти на вече създадените участъци, както и на второкласните и третокласните пътища. Общата дължина на шестте автомагистрали у нас е 1 245 км, от които 610 км (49%) са в експлоатация [4]. Според мненията на експерти от Министерството на транспорта през следващите десет години на България ще са необходими по 2.5 млрд. евро годишно за строителството на пътища, за да се развенчае лошата и слава.

По отношение на въздушния транспорт към момента в страната функционират пет граждански летища. Състоянието на пътническите и товарните терминали на всички летища не е в съответствие с международните стандарти. За да могат да използват възможностите за кацане на по-големи и по-тежки самолети, употребявани от чартърните въздушни превозвачи, българските летища се нуждаят от разширения на пистите, развитие на пътищата за рулиране и нови настилки. В летище София са направени значителни инвестиции за достигане на необходимите Европейски стандарти, използвайки финансови средства от европейски програми, но понастоящем връзката между главните летища и другите видове транспорт не е развита [5].

Инфраструктурните несгоди у нас не се проявяват единствено в сферата на транспорта. Бариери пред пазарните механизми и пазарната конкуренция се създават от действащите монополни структури (държавни и частни) в електроснабдяването, водоснабдяването, топлоснабдяването и газифицирането. Незадоволителното състояние на инфраструктурата за канализация и за пречистване на отпадъчните води, както и цялостното състояние на водоснабдителната система, не осигурява необходимото качество на съответните услуги[12].

Конкурентоспособността на българския бизнес проследяваме с помощта на индикаторите "Човешки капитал" и „Производителност", които са тясно свързани с предходните два. Средното ниво производителността на труда у нас силно изостава от тази в страните на Западна Европа, макар бавно да се доближава до нивата на страните от Централна и Източна Европа. По данни на Евростат за 2016 г. производителността, измерена като БВП (по паритет на покупателна способност) на зает от населението, е едва 42,6% от средната за ЕС (25-те членки) и е най-ниска в сравнение с новоприетите членки. Този факт кореспондира и с още един проблем - бавното нарастване на производителността – с 3% на глава от населението. При този темп ще е необходимо повече от едно поколение, за да може България да достигне средното равнище на доходите в ЕС. От друга страна, увеличаването на производителността с дори един процентен пункт годишно ще увеличи степента на конвергенция с почти десетилетие [16]. Наред с това нека не забравяме, че при ниското ниво на заплащане през последните години голяма част от квалифицираната работна ръка на България „изтича" в чужбина. Вече втора година Министерството на туризма се опитва да намери решение на проблема с недостига на обслужващ персонал в туризма чрез „внос" на работна ръка от Украйна.

Тези индикации са показателни за установените по-горе негативни тенденции при формирането на потенциал за бъдещо развитие у нас.

1.2. Маркери за преодоляване на проблемите и диспропорциите в резултат от неравномерното протичане на структурните реформи у нас

Моделът, който наследява страната ни вследствие на развитието на масовия туризъм, е ориентиран все още към организираните потоци туристи, насочени основно към нашите Черноморски курорти през лятото и към планинските ни курорти през зимата. Изградената база и

съществуващият капацитет предполагат „монокултурно" развитие на туристическия бизнес[6], а тя трудно се преодолява. Въпреки усилията за промяна познатите проблеми от периода преди реформите се запазват, а именно:

- Туристът се превръща в „затворник" на хотела или комплекса, а хотелиерът в "заложник" на туроператора, с който предварително е договорена цената за пълния пакет. Известно е, че организираният с посредничеството на туроператори масов туризъм е широко достъпен за потребителите, но с ниска възвръщаемост за хотелиерите.
- Силно изразена е и още една зависимост. Българският туризъм има сезонен характер и е ориентиран към тази разновидност, която определя нашата страна като реципиент на чуждестранни туристи. Тази пасивна форма на туристическия бизнес определя зависимостта на българския туризъм от посредничеството на чуждестранни туроператори.
- Това предопределя още една характерна черта на българския туризъм – България се представя като дестинация, която предлага преди всичко пакетни туристически продукти. Колкото по-завършен е предлаганият пакет услуги, от гледна точка на включените услуги в цената му, толкова необходимостта от изразходване на допълнителни средства от туриста се свежда до минимум. Това предварително обрича нарастването на приходите за приемащата страна.

Успешна крачка за промяна на посочения модел на бизнеса е направена с реконструкцията на наличната хотелска база и повишаване категорията на хотелите през преходния период. Така например за последните 20 години от Черноморското крайбрежие и от големите планински курорти изчезнаха хотелите с категории две звезди. Над 45% от хотелската база е с категория три звезди, делът на четири звездните хотели надхвърля 35%, а новопостроените хотели са категория над четири звезди [7]. Наред с това все по-важно място заемат и малките хотели, тип семеен, които компенсират комфорта с домашен уют. Наблюдават се известни положителни промени в част от големите градски центрове на нашата страна. Така например в София се увеличава броят на хотелите 4 и 5 звезди, а заедно с това расте броят на леглата, броят на нощувките и приходите от регистрирани чужденци. За 2015 г. броят легла в София е 12 453, като 7683 от тях са в 4 и 5 звездни хотели. Отчетените нощувки общо са 1 605 179, като над 1 млн. от тях са на чужденци. Приходите от нощувки в столицата са 116 млн. лв., (около една трета от приходите на морската Бургаска област от пренощуване и една

девета от общото за страната), от които 88 млн. лв. са от нощувки на чужденци. Четири- и петзвездните хотели на София си поделят 93.4 млн. лв. от общата сума и 77.4 млн. лв. от парите, дошли от чужди граждани [8]. Част от посоченото оживление се дължи, обаче на външни фактори. През последните години две от ниско тарифните европейски авиокомпании откриват бази у нас, с което стартират обслужването на нови авиолинии. Така например ирландската авиокомпания Ryanair откри 11 нови дестинации с начален полет от различни летища на България. Wizz Air започна да поддържа редовни полети по утвърдените си дестинации не само през активния туристически сезон, а целогодишно [9].

Така стигаме до извода, че описаната формула, по която функционира българският туристически бизнес не предлага възможност за съчетаване на висока рентабилност с новото качество на инвестициите, които да осигуряват устойчивост на развитието. Ако проследим последните три години, през които се появиха нови външни влияния, като войната в Източното Средиземноморие, враждата между Русия и Украйна и бежанската вълна, може да се каже, че на българския туризъм просто му върви. Посочените събития пренасочиха част от туристическите потоци към нашата страна, с което нивото на обслужване и качеството на българските курорти не се подобри, но пък бизнеса спечели от увеличаването броя на приетите туристи.

Направеният обзорен анализ върху влиянието на структурните реформи у нас доказва, че замисълът им предполага създаване на естествена пазарна среда за успешно, но не и устойчиво функциониране на туристическия бизнес. Тези реформи пропускат контрола като естествена част от изпълнението им, в резултат на което в макроикономическата рамка се наслояват проблеми. Един от сложните казуси, свързан с проблеми, породени от неконтролирания растеж през периода на преструктуриране е презастрояването и липсата на обвързаност с адекватна инфраструктура. В резултат на изложеното установихме, че макроикономическата стабилност съществува и като обща предпоставка допринася за създаването на благоприятни предпоставки за развитието на туристическия бизнес. Това обаче съвсем не означава че тя е достатъчна за изграждане на потенциал за бъдещото му развитие. Нещо повече установихме редица противоречия, наследство от периода на преход, които зареждат проблеми между нивата на управление по повод изработването на съвременната политика за координиране на взаимовръзките между държавната администрация и бизнеса в зоните, свързани с туристическия бизнес.

Референтни източници:

Ковачев, А. (2005). Преструктуриране и развитие на икономиката, // Народостопански архив, .3, Стопанска Академия, Свищов.

Годишен анализ на Българска туристическа камара 2017. https://www.btch.bg/bg/analizi

Plan of Implementation of the World Summit on Sustainable Development.UN The World Bank

Национална стратегическа референтна рамка 2007 - 2013 г. http://archive.eufunds.bg/bg/page/66

България и конкурентоспособността - малко по-добре, но с още предизвикателства. https://www.investor.bg/na-fokus/441/a/bylgariia-i-konkurentosposobnostta-malko-po-dobre-no-s-oshte-predizvikatelstva-225311/

Нешков, М. (2015). Туристически пазар. рубрика „Интервю", // Българска туристическа камара, София, с.12.

Столични хотели в повече, в. Капитал, 4 септември 2015. https://www.capital.bg/biznes/kompanii/2016/09/04/2821618_stolichni_hoteli_v_poveche/

https://www.dnevnik.bg/biznes/companii/2016/02/10/2702223_raiuneur_shte_leti_po_oshte_pet_novi_destinacii_ot/

Европейски фонд за регионално развитие - тематични насоки за инвестиции в туризма в: http://ec.europa.eu/regional_policy/bg/policy/themes/tourism/

БЪЛГАРСКАТА ИНДУСТРИЯ – ТРИДЕСЕТ ГОДИНИ ПО-КЪСНО

Проф. д-р Анета Денева
СА „Д. А. Ценов“

***Резюме**: Пътят на българската индустрия през последните три десетилетия не беше лесен и гладък. Нейното развитие премина буквално от „осанна“ до „разпни я“. От водещ отрасъл на икономиката в средата на 80-те години на миналия век тя съкрати с повече от 45% обема на своето производство в началото на 90-те години. Индустриалният отрасъл премина през мъчително и бавно преструктуриране, през значително съкращаване на броя на действащите предприятия и драстична промяна в техния размер. Независимо от това обаче именно той се превърна в гръбнак на българската икономика.*

Индустрията ни тридесет години по-късно е гарант на макроикономическата стабилност на българската икономика.

***Ключови думи**: икономика, индустрия, преструктуриране, асиметрия.*

***JEL**: L52, L53, L60.*

BULGARIAN INDUSTRY - THIRTY YEARS LATER

Prof. Aneta Deneva, PhD
D. A. Tsenov Academy of Economic – Svishtov
a.deneva@uni-svishtov.bg.

Abstract: *The path of Bulgarian industry in the last three decades has not been easy and smooth. Her development went from literally "heavenly" to "crucify" her. From a leading sector of the economy in the mid-1980s, it reduced more than 45% of its output in the early 1990s. The industrial sector has go through a painful and slow restructuring, a significant reduction in the number of operating enterprises and a drastic change in their size. Nevertheless, it has become the spine of the Bulgarian economy.*

Thirty years later our industry is a guarantee of the macroeconomic stability of the Bulgarian economy.

Keywords: *economics, industry, restructuring, asymmetry.*

JEL: *L52, L53, L60.*

Независимо, че началото на българското индустриално производство се свързва традиционно с името на Добри Желязков (Фабрикаджията) и построената от него през 1834 г. в гр. Сливен текстилна

фабрика, то историческите сведения са основание корените на това производство да се търсят много по-назад във времето. Първите наченки са описани в хроники и летописи от далечната 1348 г. (Денева, 2013. с. 23) и са свързани с обособяването на особена група селяни, наречени „техникари“. Безспорен факт обаче е, че същинската организация и изграждане на българската индустрия се осъществява значително по-късно, едва в края на XIX-ти век. Първият закон за развитието на родната промишленост от 1893 г. и приетият само няколко години по-късно през 1895 г. Закон за насърчаване на местната индустрия поставят основите на тази индустрия (Денева, А. 2019).

От тогава до днес пътят на българското индустриално производство е белязан от множество трудности, грешки, но и безспорни успехи. С най-бурни темпове то се развива след 70-те години на миналия век. Именно през този период са отбелязани едни от челните постижения на индустрията когато страната ни се нарежда на 20-то и 30-то място в света по някои от основните показатели на глава от населението, а производството на електро- и мотокари, електротелфери и други видове комплексно оборудване е в първата десетка (Денева, А. 2013, с. 34).

За съжаление само няколко години по-късно в края на 80-те години в българската икономика и в частност българската индустрия, започват да се наблюдават първите признаци на криза и забавяне на темповете. Възникналите обективни диспропорции предизвикват кардинални промени в икономиката. Премина се към коренно различен принцип на функциониране – пазарния и към разработването и приемането на нова нормативна регламентация. Всичко това бе съпътствано от влошаване на икономическите показатели. Отрасълът, който най-много бе повлиян от тези процеси бе именно индустрията.

*

* *

В началото на т. нар. „преходен период“ най-негативните процеси се наблюдават в индустрията. Само за няколко години от 1990 до 1993 г. по съпоставими цени намаляването на обема на индустриалното производство е с 45%. Най-ниската точка е достигната през 1993 г., когато производството е едва 51, 5% от това през 1989 г. (Денева, 2013. с. 35). На практика само за тези три години българската индустрия се връща с двадесет години назад. Подобна регресия съвсем основателно поставя въпроса за необходимостта от преструктуриране на икономиката. Още в началото на 90-те години паралелно със стартирането на

процесите на приватизация се появяват в икономическото пространство и първите тези за тотално преструктуриране на икономиката и промяна на нейната обща структура. Липсва консенсус по въпроса, кой отрасъл да бъде водещ. Мненията са твърде противоположни. За част от българските икономисти това е селското стопанство, което има своите над 100 годишни традиции и история. За първи път по време на дискусията се издига тезата и за засилване ролята на услугите и превръщането им във водещ отрасъл. Не са малко и привържениците за запазване на мястото на индустрията. Аргументите им са свързани с особената важност на промишлеността за икономиката. Именно инвестициите в индустрията в съответствие с теорията на Тофлър за третата вълна, са от решаващо значение за развитието на всяка национална икономика (Дочев, И. и др., 1995., с. 3.).

Последвалите икономически процеси са безспорно доказателство за водещата роля и място на индустрията в българската икономика. Именно индустрията се превърна в гарант на макроикономическата стабилност на страната. Не бива да се пренебрегва обаче факта, че през този тридесетгодишен период от своето развитие тя промени съществено своята структура, форма на собственост, брой заети лица и т. н.

В началото на периода – 1985-89 г. нейната отраслова структура е съставена от 16 отрасъла, сред които водещите са машиностроенето, електротехническата и електронната промишленост – 26,15 %, металообработването – 15,5 %, хранително-вкусовата – 24,9 %, химическата и каучуковата промишлености – 8,8%. Подобна структура не е случайна. Тя напълно съответства на съществуващата тогава международна специализация на страната в рамките на Съвета за икономическа взаимопомощ. Разпадането на този икономически съюз изиграва ролята на катализатор за ускореното преструктуриране на българската индустрия. През 1993 г. когато е най-ниската точка от нейното развитие отрасловата структура е доста по-различна. Генерира се както съществен спад в дела на водещите отрасли – 5,9 % за електротехническата и електронна промишленост, 9 % за металообработването и 14,9 % за машиностроенето, така и допълнително свиване на традиционни за страната ни производства – ХВП, текстилна и шивашка промишленост. Причините за намаляването на техния обем се коренят в процесите на разпад на съществувалия дотогава огромен съветски пазар. Напълно логично е периодът 1989 – 1996 г. да бъде посочен като един от най-трудните за българската индустрия. Той е белязан не само от настъпилите изменения в отрасловата структура, но и от драстични колебания в броя на действащите предприятия и значителното намаляване на

заетите лица. В началото на периода в резултат на извършваните промени и високите темпове на развитие през 80-те години се наблюдава нарастване на броя на индустриалните предприятия преди всичко за сметка на новосъздаваните малки частни фирми. След 1995 г. трендът се обръща и постоянно се констатира намаляване на броя на предприятията в резултат на рязкото съкращаване на държавния сектор. Най-бързо се снижава показателя в отраслите металургия и машиностроене. В традиционните за българската индустрия отрасли – циментова, стъкларска и химическа вследствие на извършената приватизация също намаляват производствените мощности. Към тези негативни тенденции следва да се прибави и кризата с големите стопански структури. Това принуждава правителството през 1996 г. да съгласува с МВФ програма за преструктуриране, в която се предвижда ликвидацията на 64 предприятия, а 70 други следва да бъдат подложени на изолация и оздравяване. В тези две групи попадат почти всички предприятия от водещи отрасли на индустриалното ни производство – енергетика, металургия, машиностроене, транспорт и др. (Ангелов, И. и др. 1997. с. 171-174.)

Изцяло негативни са и тенденциите по отношение на броя на заетите лица. От края на 1989 г. в страната ни се появи и бързо набра скорост непознатото до тогава явление – безработицата. През този най-труден за индустрията и за икономиката ни като цяло период тя достигна до определени критични равнища. По данни на НСИ заетите лица за този период са намалели с 1 079 157 души. През 1993 г. заетите са с 26,18% по-малко от тези през 1989 г., през 1996 г. – с 24,72% по-малко в сравнение с базисната 1989 г. Още по-негативни са тези процеси в индустрията. За отрасъла като цяло заетите лица през същия период са намалели с 734663 души. В относителни числа намалението през 1993 г. е с 40,53%, а през 1996 г. – с 44,65% спрямо базовата 1989 г. Освен общото намаляване на броя на заетите лица в индустриалния отрасъл е констатиран и спад в процента на заетите в промишлеността лица спрямо общия брой заети лица. През отделните години той е както следва: 30,37% от заетите лица са в промишления сектор през 1993 г.; 27,2% – през 1996 г. при 37,7% през 1989 г.(Денева, 2013.с.87-88).

През следващите години индустрията претърпява редица промени както по отношение на своята нормативна регулация, така и на отрасловата структура, формата на собственост и т.н. Предприети са първите мерки за подобряване на бизнес климата, облекчаване на регулативните режими и постигане на макроикономическа стабилност. Прео-

доляна е негативната тенденция в развитието на редица важни за икономиката ни отрасли – електропроизводство, добив на черни и цветни метали, машиностроене и др. В резултат на това се утвърждават нови структурни отрасли – производство на електроенергия, газ и вода – 14,6 %, добив на черни и цветни метали – 10,1 %, производство на метални изделия – 7,8 % от индустриалната продукция на страната. Извършеното преструктуриране на индустриалното производство не може да бъде оценено като изцяло положително тъй като в общата му структура с приоритет са добивните, а не преработващите отрасли. Освен това твърде висок все още е износът на суровини, което при ограничеността на суровинно-енергийната ни база води до отрицателни последствия.

След присъединяването на страната към Европейския съюз индустриалната политика и извършваните трансформации са изцяло съобразени с европейските регулации. Постепенно се засилват темповете на нарастване на индустриалното производство и се постига неговата частична стабилизация, а през 2006 г. индустрията достига обемите от 1990 г. Положителната тенциия в развитието на индустриалния отрасъл се запазва и през следващите две години и през 2008 г. са достигнати обемите на производство от края на 80-те години. В резултат на посочените процеси икономиката на страната се отличава с макроикономическа стабилност и високи темпове на развитие, което се оказа от съществено значение за преодоляване на икономическата криза от 2008-2010 г. Основната тежест на кризата е поета от преработващата промишленост. Нейните отрасли и най-вече шивашката промишленост и текстилното производство първи усетиха ударите на кризата, което доведе до същественото свиване на техния дял в структурата на общото промишлено производство – едва 6,5%. Независимо от коренно променените условия за развитие не се наблюдават драстични изменения в структурата на индустриалния сектор. Продължава увеличаването на относителния дял на ХВП – 17,2 %, на металургията и производството на метални изделия – 16,4 %, и на производството и разпределението на електроенергия, газ и вода – 13,3 %. В част отостаналите отрасли е констатирано постепенно подобряване на резултатите – производство на дървен материал и изделия от него – 3,9 %, производство на машини и оборудване – 3,2 %, производство на електрически съоръжения – 3,0 %. Запазва се негативната тенденция в химическото производство – 3,7 %. През периода 2008-2010 г. не се констатира намаляване на броя на предприятията в индустриалния сектор. Точно обратното – при някои от отраслите той нараства: в добивната промишленост – 33 новосъзда-

дени предприятия; в преработващата – 221, а при производството и разпределението на енергия, газ и вода – нови 718 предприятия. Не се наблюдават съществени изменения и при броя на заетите лица. Естествено е в част от отраслите – шивашка, текстилна промишленост да има негативна тендеция. При други обаче – производството и разпределението на енергия, газ и вода, е точно обратното. Като цяло нивото на заетост в индустриалния сектор през 2010 г. достига до 59,7%. Всичко това е основание индустрията да се определи като един от основните „виновници“ за сравнително по-краткия период на криза у нас и за задържаната въпреки световните тенденции макроикономическа стабилност на страната (Денева, 2013. с.93).

Кризата от 2010 г. изигра особено важна роля в развитието на индустрията не само у нас, но и в цялата Европейска общност. В резултат на нея се осъзна необходимостта от изграждане на силна промишленост. Това доведе до разработването и приемането през 2010 г. от Комисията на ЕС на „Интегрирана индустриална политика за ерата на глобализацията“ като част от Стратегията „Европа 2020“ (http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2012:0582:FIN:BG:PDF). Тези действия доведоха до обновяване на Европейската индустриална стратегия и формирането на Единна европейска индустриална политика, съгласно която стабилната промишленост е едно от най-важните условия за изграждането на богата и икономически успешна Европа.

Днес тридесет години по-късно българската индустрия запази и утвърди своята лидерска позиция в общата структура на икономиката. Съвсем различна е нейната отраслова структура (фиг. 1). От фигурата ясно се виждат извършените транформации. Новите структуроопределящи отрасли са производството на основни метали и метални изделия без машини и оборудване, производството и разпределението на електрическа и топлинна енергия и на газообразни вещества, производството на изделия от каучук, пластмаси и други неметални минерални суровини, хранително-вкусовата промишленост. Паралелно с това почти всички отрасли с изключение на производството и разпределението на електрическа и топлинна енергия и на газообразни вещества бележат ръст на производството спрямо 2015 г. Това се отразява и на съвкупните резултати на индустриалния отрасъл. За 2017 г. по даннни на Министерството на икономиката (https://www.mi.government.bg/files/useruploads/files/macrobuletin/bg_macro_bulletin_01-2019.pdf) средният индекс на промишленото производство е 105%, а през 2018 г. – 107% (на база 2015 г.). Индексът на

оборота на промишлеността е 111% през 2017 г. и 115% – през 2018 г. (на база 2015 г.). Нараства като цяло и дела на индустрията в брутната добавена стойност – от 21% през 2000 г. на над 25% през последните години (Ангелова, Р. 2016. с. 102-104), което превръща индустрията във водещ сектор на икономиката.

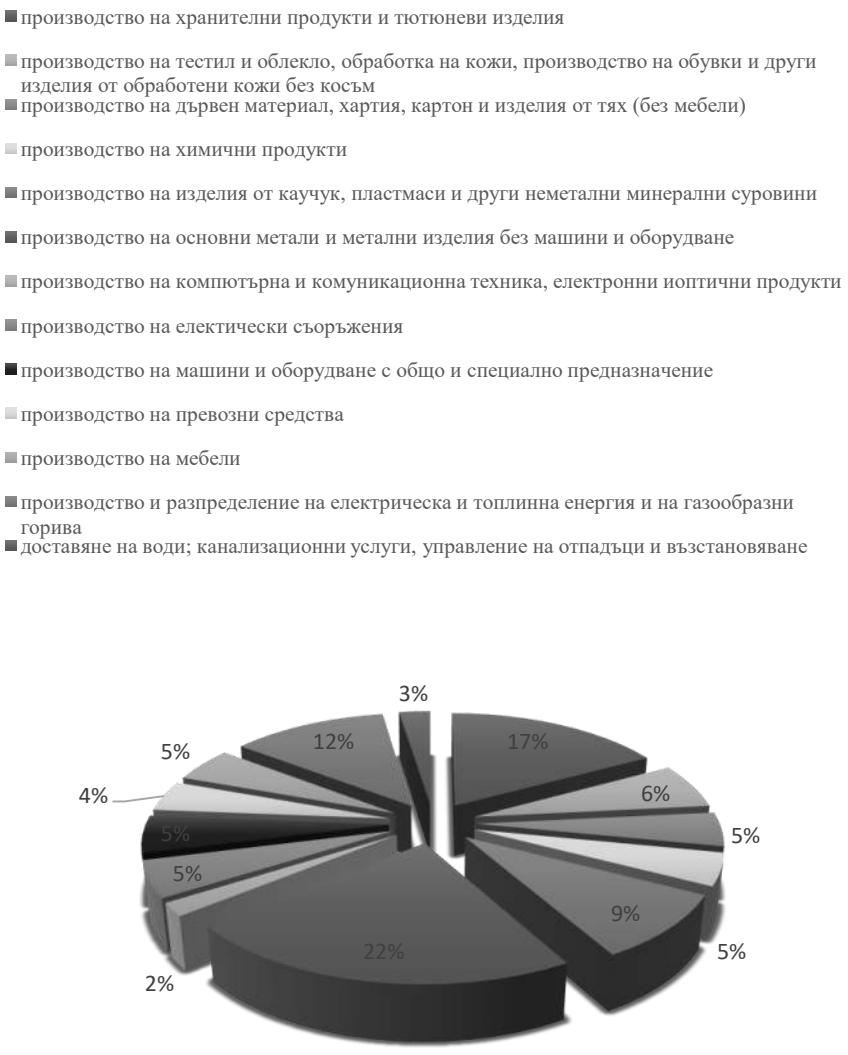

Фигура 1. Отраслова структура на българската индустрия - 2017 г.
Източник: Статически годишник 2018 г.

Извършеното преструктуриране е ориентирано към отрасли, създаващи по-висока добавена стойност като машиностроене, електропроизводство, транспортни средства и др. Това от своя страна рефлектира и върху структурата на износа, където отново преобладаващи през последните години са стоките с инвестиционно предназначение. Те увеличават своя дял от 11% през 2000г. на 26% през 2018 г. (https://ime.bg/bg/articles/v-bylgariya-nishto-ne-se-proizvejda/#ixzz6AEa86yr3). Паралелно с това следва да се отбележи, че увеличението на стоките с висока добавена стойност не е за сметка на останалите стокови групи – потребителски стоки, суровини и т.н. Всъщност те също нарастват в обема на износа, но темповете на това нарастване са значително по-ниски и бавни в сравнение на посочената група.

*

* *

От 2016 г. се обоснова концепцията Индустрия 4.0, която има за цел обединяването на индустриалното производство със съвременната информационна и комуникационна техника. Постепенно се утвърди тезата за необходимостта от дигитализация на производството. Всички тези процеси не подминаха българската икономика и в частност индустриалното ни производство. През 2017 г. Министерски съвет одобри „Концепция за цифрова трансформация на българската индустрия (Индустрия 4.0)“ (https://mi.government.bg/bg/themes/koncepciya-za-cifrova-transformaciya-na-balgarskata-industriya-industriya-4-0-1862-468.html), като основа за разработване на Стратегия за участието на България в Четвъртата индустриална революция. Съгласно тази Концепция основните направления за цифровизация на бизнеса са:

- ✓ Укрепване на връзките между науката и индустрията и ускорено интегриране на България в съществуващите международни и Европейски програми и инициативи по Индустрия 4.0;
- ✓ Технологично обновяване на икономиката посредством въвеждането на стандарти, инфраструктура и механизми за стимулиране на технологичните иновациия чрез технологиите от Индустрия 4.0;
- ✓ Създаване на човешки, научен, организационен и институционален капацитет за развитие на Индустрия 4.0 в България.

Следващите години са от особена важност за българската индустрия защото България заема 27-то място от общо 28 държави, членки

на Европейския съюз по дигитализация на икономиката, а по-малко от една на всеки десет компании у нас може да се отнесе към „високо дигитализираните“.

Литература:

Ангелов, И. и др.(1997). Икономиката на България до 1999 г. БАН. С.

Ангелова, Р. (2016). Българската индустриална политика-в търсене на синхрон между теория и практика. УИ „Паисий Хилендарски“ . Стара Загора.

Денева, А. (2013). Асиметриите в българската индустрия. Библиотека „Образование и наука“. АИ „Ценов“, кн. 30.

Денева, А. (2019). Нормативната рамка на българската индустрия – опит за справяне със стопанските кризи. Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания. т. IV. Кризи и стопанско развитие през вековете. Варна. с. 228-239.

Дочев, И., Николов, Н., Стоянов, Д. и др (1995) Преструктуриране и предприемачество в индустрията на Р България. С.

Статически годишник 2018г. НСИ. С.

http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2012:0582:FIN:BG:PDF (3.01.2020).

https://ime.bg/bg/articles/v-bylgariya-nishto-ne-se-proizvejda/#ixzz6AEa86yr3(3.01.2020).

https://mi.government.bg/bg/themes/koncepciya-za-cifrova-transformaciya-na-balgarskata-industriya-industriya-4-0-1862-468.html (3.01.2020).

ПОДПОМАГАНЕ НА ДОХОДИТЕ НА ПРОИЗВОДИТЕЛИТЕ ОТ АГРАРНИЯ СЕКТОР

Доц. д-р Виолета Блажева
Катедра „Аграрна икономика“,
Стопанска академия „Д. А. Ценов“ - Свищов,
Е-мейл: v.blazheva@uni-svishtov.bg

Резюме: *Настоящият доклад е насочен към управлението на риска, с акцент неговото влияние върху доходите на земеделските производители, през предстоящият програмен период. Вниманието се насочва към европейските и американски модели на подпомагане на производителите от аграрния сектор. В условия на глобални климатични влияния, се счита, че земеделските производители ще са заинтересовани от управлението на риска. За предотвратяване загубата на доход на стопанството си те могат да го застраховат.*

На национално ниво, в периода 2014-2020 г,. подпомагането на доходите на производителите от аграрния сектор в контекста на европейската селскостопанска политика намира проекция в Мярка 17 на Програмата за развитие на селските райони. Възможностите се свеждат до: подпомагане на застрахователни премии; вноски във взаимни фондове и стабилизиране на дохода.

Ключови думи*: аграрен сектор, доходи, загуба на доход, стабилизиране на дохода, риск, управление на риска.*

JEL: *M11, G13.*

INCOME SUPPORT OF AGRICULTURAL PRODUCERS

Violeta Blazheva, Assoc. Prof., PhD
Department of Agricultural Economics,
Dimitar A. Tsenov Academy of Economics,
E-mail: v.blazheva@uni-svishtov.bg

Abstract: *This report is aimed at risk management. It focuses on farmers' incomes during the current programming period. In this mean a attencion are European and American models of support for agricultural producers. In the face of global climate impacts, it is considered that farmers will be interested in risk management. To prevent loss of income on their farm, they can insure it.*

At the national level, supporting the income of agricultural producers in the context of European agricultural policy is projected in Measure 17 of the Rural Development Program 2014-2020. Opportunities are reflected in: support for insurance premiums; fundspayment and income stabilization.

Key words: *agricultural sector, income, loss of income, income stabilization, risk, risk management.*

JEL: *M11, G13.*

1. Въведение

Природо-климатичните явления, проявяващи се в глобален мащаб, са предпоставка вниманието да се насочи към управлението на риска в аграрния сектор. Рисковете, които имат съществен негативен ефект за производството на растениевъдна и животновъдна продукция, се характеризират като директни (такива са явленията, които с известна условност не се поддават на контрол от човека).

Като индиректен риск се възприема намалението на дохода. В този аспект европейските земеделски производители при подпомагане на доходите им (обект на изследване) се нуждаят от адекватни модели за застраховане на доходите – предмет на изследване.

Условно можем да обособим три модела на застраховане в аграрния сектор: *държавно-регулиран*, при който държавата оказва контрол на предлаганите застрахователни продукти; *пазарен* модел, където решаващи на застрахователния пазар са търсенето и предлагането и модел на *публично-частно партньорство*, изразяващ се в споделяне на риска между застрахователните компании, земеделските производители и държавата.

За предотвратяване загубата на доход земеделският производител може да застрахова дохода на стопанството си. За целта се използва показателя нетен доход на стопанството[1]. От значение са и управленските умения на земеделския производител.

2. Европейски модел за подпомагане на доходите на производителите от аграрния сектор

Подпомагането на доходите на земеделските производители съответства на втората заложена в член 39, § 1 от Договорът за функционирането на Европейския съюз цел, а именно „да се осигури приемлив

[1] Нетен доход = Нетна добавена стойност – разходи за земя, труд и капитал + приходи от субсидии за инвестиции.

Повече информация вж. Система за земеделска счетоводна информация 2017, Резултати и анализи, Министерство на земеделието, храните и горите, Агро статистика, №354 – ноември 2019, www.mzh.government.bg.

жизнен стандарт за хората, занимаващи се със селско стопанство, в частност посредством увеличаването на индивидуалните доходи на лицата, осъществяващи тази дейност“ (НСЗКБ, 2017).

За да гарантира стабилността на доходите на земеделските производители Общата селскостопанска политика на Европейския съюз разполага с различни икономически лостове, а именно (ЕСП, 2019):

- директни плащания, предоставяни на 6,4-те млн. земеделски производители в 28-те държави-членки на Общността, възлизащи на 41 млрд. €/год. При спад в цените или по-нисък добив, с цел намаляване необходимостта от застраховане, директните плащания като мярка съставляват около ¼ от доходите на стопанствата – фигура 1;

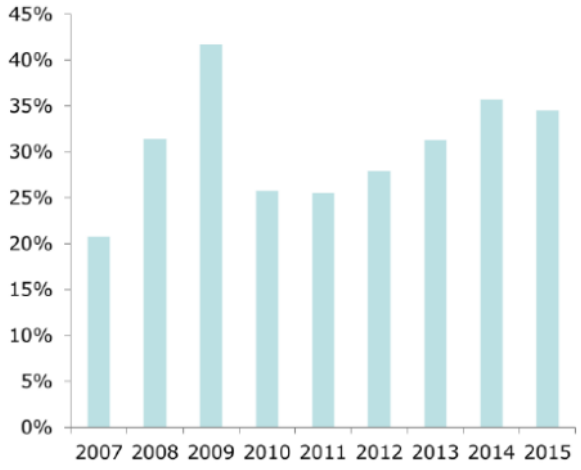

Фигура 1. Относителен дял на стопанства с годишен спад на доходите над 30% на ниво Европейски съюз (НСМ, 2018)

- специфични инструменти за предотвратяване и управление на рисковете и кризите в аграрния сектор, например чрез подпомагане на застрахователни премии и участие във взаимоспомагателни фондове;

- извънредни стабилизиращи мерки в рамките на Организация на общ пазар при възникване на значителни затруднения (например за сектори плодове и зеленчуци, вино).

Необходимо е да се вземат под внимание ограниченията на използваните видове ресурси в съответствие с потребностите на пазара (Петрова, 2014).

На национално ниво, в периода 2014-2020 г., подпомагането на доходите на производителите от аграрния сектор в контекста на евро-

пейската селскостопанска политика се изразява в следните възможности за управление на риска през настоящия програмен период и по-конкретно в Мярка 17 на Програмата за развитие на селските райони. Те се свеждат до: подпомагане на застрахователни премии; вноски във взаимни фондове и стабилизиране на дохода.

За компенсиране на земеделските производители при значителен спад на доходите им се създава взаимен фонд. Плащанията от него не са обвързани с природо-климатичните явления, а с дохода на стопанствата. Земеделските производители внасят суми във фонда, а получават плащане, когато в конкретна година доходът на стопанството им е с поне 30% по-нисък за последните три години, изчислен на средна база. Изплатените суми са максимум до 70% от загубения доход.

Счита се, че европейските инструменти за подпомагане на доходите на производителите от аграрния сектор при ценови колебания и производствени загуби, в размер на 2,6 млрд. € от европейския бюджет, са частично и в недостатъчна степен ефективни (ЕСП, 2019).

Необходимо е съответствие между структуро-асортиментните предложения и тяхното пазарно търсене (Петрова, 2009). Общата селскостопанска политика на Европейския съюз се утвърди като успешна политика, подсигурявайки достъпна храна и добър (в известна степен недостатъчно висок) стандарт за земеделските производители. Посоченото изисква наличие на достатъчен бюджет – в контраст с желанието да постигнем повече с по-малко.

Отчитайки значимостта на аграния сектор за укрепване на политическото, икономическото и социалното сближаване на държавите-членки на Общността (в т.ч. за икономиката на страната като цяло) е необходимо за постигане на устойчивост Общата селскостопанска политика на Европейския съюз да осигури балансиран подход между посочените взаимнодопълващи се взаимозависимости. Настоящото средно плащане на площ в държавите-членки на Евросъюза доказва голямата диференциация между страните, което изисква преодоляване на различията и постигане на равнопоставеност на прилаганата европейска селскостопанска политика след 2020 г. (НСЗКБ, 2019).

3. Американски модел за подпомагане на доходите на производителите от аграрния сектор

Селското стопанство е ключов сектор в САЩ, където в исторически аспект през 1940 г. съществуват 6 млн. стопанства със средна площ от 67 ха. В края на 90$^{-те}$ г. на миналия век те наброяват около 2,2

млн. и среден размер 190 ха. Американското правителство въвежда различни видове помощи за земеделските производители, предимно под формата на преки субсидии. На по-късен етап този вид подпомагане се проявява като недостатък, вследствие на произведените количества, т.е. свръхпроизводство. През 2014 г. прилаганото пряко подпомагане е заменено с друг инструмент, т.нар. застраховка за риск. За неговото приложение американското правителство приема закон, с който се одобрява отпускане на 956,4 млрд. $, известно като "най-голямо намаляване на разходите за селско стопанство в историята". Законът урежда и приложение на кредитна програма под формата на субсидии за земеделските производители при понижение под определено ниво на цените на основни култури (Български, 2019).

На земеделските производители се предоставя възможност за избор от две основни програми - застраховане на цената, поз формата на обезщетение, когато цените на продуктите падат под предварително определено равнище или застраховане на риска от загуба на доход в аграрния сектор.

Най-общо моделът функционира по следния начин – доходът от декар на земеделски производител за 5 годишен период, изчислен като средна величина, е 300 лв. При настъпване на намаление на дохода над 30% от средния за периода, (условно в размер на 180 лв.), застрахователят изплаща разликата (максимум до 70%) на база средния размер.

Американският модел на застраховане на доходите се прилага само при значителен спад на доходите в аграрния сектор.

За ефективното приложение на този вид подпомагане е необходима „история“ на доходите.

Заключение (Изводи)

Необходими са усилия за доказване на реалната добавена стойност на подкрепа за стабилизиране на доходите на равнище Европейски съюз – дали управлението на риска ще спомогне за постигането на по-високи доходи за земеделските производители в дългосрочен аспект. Значителна част от земеделските производители не предприемат действия за намаляване на риска. При настъпване на негативно явление те разчитат на публично финансиране.

Националната позиция е за запазване на директните плащания и обвързаната подкрепа, но е необходимо предприемане на действия за

управление на риска, който ще е от съществено значение за доходите на земеделските производители през програмният период 2021-2027 г.

Посоченото подчертава в достатъчна степен нуждата от създаване на адекватни модели за интеграция на европейските земеделски производители в контакста на развиването на устойчив европейски аграрен сектор.

ЛИТЕРАТУРА

Български фермер. (2019). Световните модели за успешен агробизнес, взето от www.bgfermer.bg

ЕСП. (2019). Мерките на ЕС за стабилизиране на доходите на земеделските стопани се прилагат слабо и се наблюдава свръхкомпенсиране, взето от www.eca.europa.eu.

НСЗКБ. (2017). Позиция на земеделската общност в България относно бъдещата Обща селскостопанска политика (ОСП) след 2020, взето от www.nszkb.com.

НСМ. (2018). Общата селскостопанска политика след 2020 г. Законодателни предложения, взето от www.ruralnet.bg.

Петрова, С. Обосноваване структурирането на асортимента на аграрни продукти. Сборник доклади от Юбилейна научнопрактическа конференция с международно участие „Националният аграрен сектор – елемент на европейските земеделски региони в стратегията „Европа 2020“, Том I, АИ „Ценов“, Свищов, 2014, с. 267-272.

Петрова, С. Дистрибуционна политика на икономическите субекти. Библиотека „Стопански свят“, бр. 100, Издание на СА „Д. А. Ценов“, ISSN-1310-2737, Свищов, 2009, с. 81-96.

МЗХГ. (2019). Система за земеделска счетоводна информация` 2017, Резултати и анализи, взето от www.mzh.government.bg.

СЪВРЕМЕННИ ИЗМЕРЕНИЯ НА УПРАВЛЕНИЕТО НА ТАЛАНТИТЕ

Доц. д-р Искра Пантелеева
Катедра „Индустриален бизнес и предприемачество"
Стопанска академия „Д. А. Ценов" – Свищов
E-mail: iskra@uni-svishtov.bg

Резюме: *Актуалните тенденции и атрактивните решения в областта на бизнес процесите и развитието на пазарите се свързват с атрактивно и иновативно отношение към човешкия фактор и неговите управленски аспекти. В доклада са представени в синтезиран вид най-важните тенденции и области, към които са насочени мениджърските усилия при използването на човешките ресурси – най-значимата и носеща най-големи ползи част от лицата, ангажирани с трудовите процесите в бизнес организациите – талантите и тяхното управление.*

Ключови думи*: таланти, управление на талантите, съвременни измерения на управлението на талантите.*

JEL: *J21; J24; J62; M12; M51; M53; M54.*

CURRENT DIMENSIONS OF TALENT MANAGEMENT

Iskra Panteleeva, Assoc. Prof., PhD
D. A Tsenov Academy of Economics, Svishtov, Bulgaria,
E-mail: i.panteleeva@uni-svishtov.bg

Abstract: *Current trends and attractive decisions in the field of business processes and market development are associated with an attractive and innovative attitude to the human factor and its management aspects. In the report are presented in a synthesized way the most important trends and areas targeted by the management's efforts in the use of human resources – the most significant and most valuable part of the persons involved in the work processes in business organizations – talents and their management.*

Key words: *talents, talent management, current dimensions of talent management.*

JEL: *J21; J24; J62; M12; M51; M53; M54.*

1. Въведение

Съвременните тенденции в областта на бизнес процесите и развитието на пазарите подтикват бизнес организациите да търсят атрактивни и ефективни инструменти за реализиране на многопосочна конкурентоспособност – на продукти, услуги, дейности и отрасли. През последните десетилетия уверено се утвърждава водещата роля на човешкия фактор като източник на фирмени ползи и превръщането му в стратегически ресурс с неограничени възможности. Най-новите тенденции в теоретичен и емпиричен контекст се свързват с управлението не просто на човешки ресурси, а на хора с определени личностни качества, характеристики и образователно-квалификационен ценз, на съвкупността от лица с подобен профил, използвани в рамките на ключовите длъжности и работни места. Умението да се привлекат и използват максимално точните хора в точния момент на точната позиция и фокусирането на усилията към длъжностите и лицата с най-голям принос във фирмените резултати са именно предмет на най-атрактивната част от управлението на човешките ресурси – управлението на т.нар. таланти. Предизвикателствата пред управлението на талантите са много и с разнороден характер, но тяхното идентифициране и своевременно отчитане е основа за формирането на устойчиви процеси за генериране на растеж и създаване на конкурентни предимства Именно това са и мотивите, подтикнали ни към разработването доклад с подобна тематика. В доклада са представени в синтезиран вид обобщения на ключови актуални области на развитие и тенденции относно акцентите и перспективите за развитие на бизнеса чрез използването на талантите. Фактологията се базира на емпирични изследвания на специализирани институции, световни организации, асоциации и консултантски компании, както и на мнения на мениджъри на водещи стопански структури от българския бизнес.

2. Съвременни измерения на управлението на талантите

Управлението на талантите е динамично променяща се функция на системна основа, която изисква изпреварващо отчитане на актуалните тенденции и иновационните постижения в стопанската дейност и конкретно – в областта на човешките ресурси. Способността на бизнес организациите да постигат желаните резултати, да се развиват и генерират добавена стойност като устойчив тренд зависи от всички ангажирани в трудовите и бизнес процесите. Същевременно, наличието на

съвкупност от лица, които освен експертиза, притежават специфични характеристики, знания, умения и психо-физиологичен профил, които могат и ги използват максимално по най-добрия начин, способствайки за генерирането на значими ползи и ключови конкурентни предимства. Не случайно на Световния икономически форум в Давос се анонсира тезата за промяна на ключовия вид война, която бизнесът води – не за ресурси, а за таланти. Техният стратегически характер разбираемо изисква фокусиране на усилията към идентифицирането и прилагането на атрактивни мениджърски инструменти, насочени към максимализиране възможностите за оптимизиране на бизнес процесите и конструиране на устойчиви модели на създаване на добавена стойност, мултиплициране на ефекти и синергия от експертиза, личностен профил, комуникационни умения и стратегическа визия за бизнеса и резултатите от него.

Прилагането на съвременните практики по управление на талантите съществено променя стереотипите на поведение на мениджърите и на самите бизнес организации. Поставяйки сред фирмените приоритети увеличаване на приходите, нарастване на ефективността, завоюване на пазари или по-голяма интеграция, стопанските субекти възприемат различен икономически подход. Те акцентират върху оценката на четири **проблемни области**: *бизнес среда, таланти, стратегия* и *политики*.

Фокусът пред последните години в областта на управлението на талантите е насочен към няколко утвърждаващи се вече като постулати принципни постановки (Lombardi & Laurano, 2012, pp. 4-24; Busser, 2012; smart-edu.com, 2012; Bersin & Associates, 2011, O'Leonard, 2011, Clutterbuck, Goldsmith, 2012; Baqutayan, November 2014; Pannell, 2015, pp. 26-27; Ulrich, 2016, pp. 16-19; bersin.com, 2017; King, 2017; Staffelbach, Ziswiler, & Vogel, October 2018; Lee, 2018; Ogbari, Onasanya, Ogunnaike, & Kehinde, 2018, pp. 21-32):

☑ Прилагане на интегриран подход на системна база, при използване на комплексни инструменти за анализ и оценка на въздействащите условия и фактори, както и платформи от техники за цялостни системи за управление на човешките ресурси, с акцент върху специфичното проследяване на ключовата синергично базирана верига на процеси, резултати и хора (вж. фиг. 1):

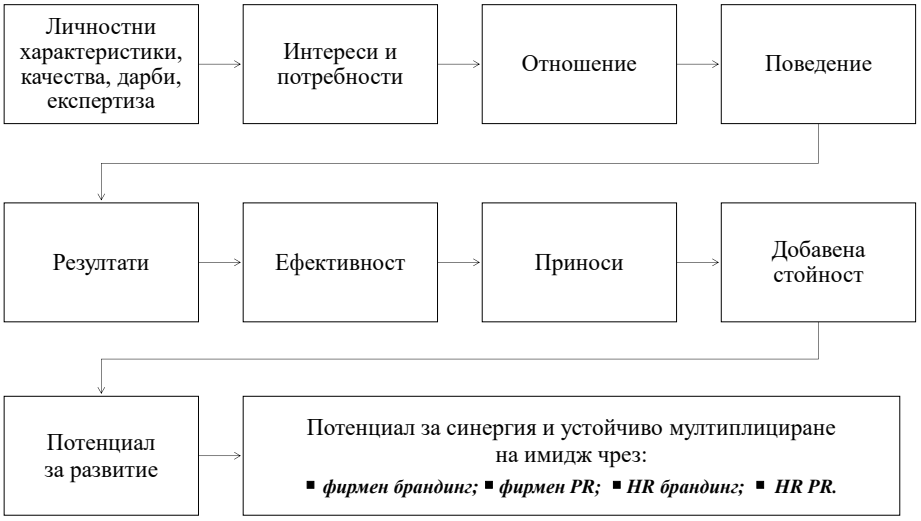

Фигура 1. Синергично базирана верига на за мониторинг и оценка на процеси, резултати и хора в бизнес организацията

☑ Комбиниране и синхронизиране на интегрирания подход към човешките ресурси със специфична система от индикатори и показатели за дълбочинна оценка на талантите, включително на т.нар. профили на талантите.

☑ Въвеждане на стандарти за работна култура в подкрепа на фирмения PR и усъвършенстване на HR брандинга.

☑ Препроектиране на HR функцията и прилагане на нов модел на управление на човешките ресурси – т.нар. High Impact HR модел.

☑ Фокусиране върху стойностите на лидерството вместо принципите на мениджмънта.

☑ Прилагане на плоски структури за управление и хоризонтални организационни структури, с фокус върху гъвкавите HR практики и талантите във всичките им измерения, на всички йерархични нива в структурен, организационен и управленски контекст.

☑ Селективни инвестиции в човешки ресурси и нови подходи при управлението на човешките ресурси и талантите – на база глобални „динамични“ HR стратегии, функционални или кросфункционални екипи, децентрализация и намаляване на вертикалните комуникации.

☑ Гъвкава политика при подбора и управлението на човешките ресурси, използването на гъвкави стратегии на заетост и режими на труд и почивка.

☑ Развитие на програми за мобилност и управление на кариерата с акцент върху развитието на лидерски качества.

☑ Прилагане на технологии за управление на база виртуално общуване.

☑ Въвеждане на нов тип взаимоотношения между заети и работодатели на база техники за краудинг, бизнес анализ, визуализация, управление на рисковете, аутсорсинг и аутстафинг на човешките ресурси.

☑ Предефиниране на трудовите ангажименти и промяна в управленския фокус към ad hock решения в оперативен порядък на база структуриран хаус и обоснована импровизация.

☑ Широко прилагане на сценарийния подход, комбиниращ текущи решения и стратегически контекст на фирмените намерения, при отчитане на динамиката във вътрешната и външната среда на бизнес организацията.

☑ Препроектиране/реинженеринг на структурата на трудовите ангажименти и отчитането на трудовото представяне , изискващо преустройване и препроектиране на HR процесите и оценителните програми, с акцент комбиниране на максимална мотивираност и възможности за задържане на талантите в бизнес организацията.

☑ Широко прилагане на пакети от мерки и аналитични методи (глобални стандарти) за описание, прогнозиране и оценка на качеството човешките ресурси и възможностите за непрекъснато усъвършенстване и развитие, изискващо замяна на обучението с интегрираното развитие на способностите. Необходим е постепенно ограничаване на т.нар. „неформалното обучение" (informal learning) и съсредоточаване върху непрекъснатото развитие на компетенциите (continuous capability development), обучение в зависимост от търсенето (on-demand training), коучинга, симулациите, програмите за наставничество (management-led on the job programs) и комбинираното обучение (blended learning). Търси се нов модел на кариерата (не стълбица, а решетка), съдействащ за улесненото придвижване на талантите по вертикала, хоризонтала и извън границите на бизнес организацията.

☑ Акцент върху формирането и поддържането на система от етични норми на служители и стимулиране развитието на етичната култура в бизнес организацията.

☑ Приоритетен фокус (особено за големите бизнес организации, опериращи на международните пазари) върху глобалното лидерство и управлението на таланта, включително улесняване мобилността на талантите (Facilitated talent mobility).

☑ Разработване и използване на съвременни подходи, методи и средства за управление на талантите – мобилни приложения, MOOCs, видео платформи и др.

☑ Въвеждане в HR практиките опции за използване на различни социални инструменти – социални системи за управление на дейността (Social performance systems), търсене и набиране на кандидати (Social sourcing systems), предоставяне средата за обучение (Social learning environments), възнаграждения (Social rewards systems) и др.

Базирайки се на посочените по-горе „императиви", бихме извели следните **насоки** за разширяване полето на действие и ефективността на управлението на талантите на всички йерархични равнища в бизнес организацията:

- Трансформиране на системите за управление на човешките ресурси (HRMS) в системи за управление на талантите (TMS), които да покриват не само административния персонал и мениджърския ешелон, а всички, работещи в бизнес организацията.
- Промяна на фокуса и непрекъснато адаптиране на стратегията за управление на талантите към променящите се параметри на бизнес стратегията и средата.
- Конструиране и въвеждане на картата за управление на талантите като синтезиран документ, комбиниращ оценката на текущото състояние и ориентационната рамка за стратегическото управление на талантите. Управленските инструменти, техники и ресурси следва да интегрират в оперативен и тактически порядък и трите нива – фирмено, чисто мениджърско и индивидуално, по веригата „план – действия – резултати – приноси".
- Своевременно (ранно) идентифициране на талантите (от момента на установяване на потребностите на бизнес организацията – таланти с търсените компетентности, потенциал за развитие и мотивация), обвързано с разработването на профили на успеха, които да бъдат точно адресирани към ключовите „двигатели" на фирмения бизнес. Ясно дефиниране на знанията, опита, компетентността и личните качества (Success ProfilesSM), необходими на лидерите за попълване на позициите, чрез които ще се реализират най-неотложните цели на бизнес организацията, като се използват за опорна точка (в методологията и системата от критерии и показатели) т.нар. профили на успеха.
- Създаване на среда, базирана на т.нар. акселератори за развитие на талантите, при отчитане на причинно-следствените връзки относно роли, професионализация, усъвършенстване, развитие.
- Силна подкрепа на лидерите, с интензивно включване в цялостния процес по управление на талантите.
- Изграждане на интернет портал и координиране на всички процеси по управление на талантите и информационната осигуреност на

системата, като се обхванат и процедурите по оценяване и извършване на административни функции (включително създаване на профили на компетентностите по длъжности (позиции), извършване на процедури за оценка, генериране на доклади и други възможности относно скрининга на компетенциите).

Заключение

Все повече бизнес организации достигат до разбирането, че фирменият успех зависи от създаването и поддържането на силен пул от таланти. През следващите две десетилетия способността да се привличат, развиват, мотивират и запазват талантите ще продължи да бъде сред основните конкурентни предимства.

Начинът на управление на талантите има съществено значение за вида, характеристиките и съдържанието на общофирмената и другите функционални фирмени стратегии. От своя страна, разработването на стратегията за управление на талантите ще изисква полагането на значителни усилия за създаването на правилата и механизмите за дългосрочното използване на този специфичен вид ресурси, както и ясна концепция относно целите, резултатите, финансовите средства и възможностите за прилагане на утвърдени системи в тази област. Подобен подход би съдействал за:

– създаването на високоефективна работна сила и развиването на умения и компетентности у служителите;

– привличането на хора с висок потенциал и задържането им чрез подходящо обучение;

– повишаването на производителността на труда в бизнес организацията;

– правилното управление на времето;

– запазването на талантливите и високоефективни служители;

– осигуряването на растеж и иновации в бизнес организацията.

ЛИТЕРАТУРА

Пять трендов управления талантами (2012). Взето от http://www.smart-edu.com/stati-upravlenie-talantami/talent-management-trends-2012.html.

Baqutayan, Sh. M. S. (November 2014). Is Talent Management Important? An Overview of Talent Management and the Way to Optimize Employee Performance. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 5(23), DOI: 10.5901/mjss.2014.v5n23p2290.

Bersin & Associates. (2011). Взето от http://www.smart-edu.com/stati-upravlenie-talantami/talent-management-trends-2011.html. Talent Labor Shortage Survey and Manufacturing Talent for the Human Age Surveys, Manpower Group, Взето от http://us.manpower.com/us/en/multimedia/ManufacturingTalent.pdf.

Busser, D. (2012). *Five Workplace Trends for 2012*. Talent Management. Взето от http://talentmgt.com/articles/view/five-workplace-trends-for-2012/2.

Clutterbuck, D., Goldsmith, M. (2012). *The Talent Wave: Why Succession Planning Fails and What to Do About It*. Kogan Page.

King, K. A. (2017). The talent climate: Creating an organisational context supportive of sustainable talent development through implementation of a strong talent system. *Journal of Organizational Effectiveness: People and Performance*, 4(4), 298-314. https://doi.org/10.1108/JOEPP-03-2017-0023.

Lee, G. J. (2018). Talent measurement: A holistic model and routes forward. *SA Journal of Human Resource Management*, 16, a990. https://doi.org/10.4102/sajhrm. v16i0.990.

Lombardi, M., & Laurano, M. (January 2012). *Human Capital Management Trends 2012*, Aberdeen Group.

Ogbari, M.E., Onasanya, Y.A., Ogunnaike, O.O., & Kehinde, O.J. (2018). Talent management as a determinant of firm performance: A conceptual approach. *Business & Social Sciences Journal*, 3(1), 21-32.

O'Leonard, K. (2011). *Talent Acquisition Factbook 2011: Benchmarks and Trends of Spending, Staffing and Key Talent Metrics*, 17.11.2011, Взето от http://www.bersin.com/Store/details.aspx?docid=15006&mkt_tok=3RkMMJWWfF9wsRoivK%2FOZKXonjHpfsX56OwuWKOwlMI%2F0ER3fOvrPUfGjI4FTsFiI%2FqLAzICFpZo2FFaH%2FKGdY4%3D.

Pannell, M. (2015). (Real) talent is scarce, elusive, mobile and expensive. *HR Future*, 6(1), 26-27.

Staffelbach, B., Ziswiler, P. & Vogel, C. (October 2018). *Talent management framework*. Lucerne: University of Lucerne.

Ulrich, D. (2016). Win the war for talent through an investor focus. HR Future, October, 16-19.

БИЗНЕС СРЕДА И ПРЕДПРИЕМАЧЕСКА ДЕЙНОСТ НА БЪЛГАРСКИТЕ ПИВОВАРНИ ПРЕДПРИЯТИЯ

Доц. д-р Сергей Найденов
Катедра „Индустриален бизнес и предприемачество“,
Стопанска академия „Димитър А. Ценов“ - Свищов,
Е-мейл: s.naydenov@uni-svishtov.bg

Резюме: *В теорията на управлението на бизнеса се отдава твърде голямо значение на изучаването на проблемите, които възникват и се решават по повод състоянието, анализа и оценките на въздействието на външната среда. Основната теза е, че колкото по-добре се познава средата от мениджъра или предприемача, толкова по-големи са шансовете за успех. Практика на повечето от големите компании е да създават специални отдели и звена и да наемат специалисти, занимаващи се с решаването на именно този проблем.*

Ключови думи*: бизнес среда, организация, идентификация, организационна идентичност, пивоварни предприятия.*

JEL: *21.*

BUSINESS ENVIRONMENT AND ENTREPRENURIAL ACTIVITY OF BULGARIAN BREWERIES ENTERPRISES

Sergey Naydenov, Assoc. Prof. PhD
Department “Indusry”, University Tsenov Academy
of Economics - Svishtov, E-mail: s.naydenov@uni-svishtov.bg

Abstract: *Modern companies are threatened to various challenges coming from the surrounding environment. To maintain their competitive advantage, they need to actively support the achievement of a stable organizational identity. Organizational identity sets prospects in the organization of internal stakeholders through their understanding of important characteristic features that give meaning to the work of his members. Companies to remain competitive, must be recognized in the market. Therefore require from bright and distinctive characteristics to help them.*

Key words: *бизнес среда, организация, идентификация, организационна идентичност, пивоварни предприятия.*

JEL: *21.*

1. Въведение

В теорията на управлението на бизнеса се отдава твърде голямо значение на изучаването на проблемите, които възникват и се решават по повод състоянието, анализа и оценките на въздействието на външната среда. Основната теза е, че колкото по-добре се познава средата от мениджъра или предприемача, толкова по-големи са шансовете за успех. Практика на повечето от големите компании е да създават специални отдели и звена и да наемат специалисти, занимаващи се с решаването на именно този проблем. Такъв подход е трудно приложим в управлението на предприемаческите организации поради две причини: първо, невъзможността да бъдат заделени такива човешки и финансови ресурси за това, и второ, въздействието на външната среда е много посилно върху малките предприемачи, отколкото върху големите фирми. Съвременните компании са изправени пред различни предизвикателства, идващи от обкръжаващата ги среда. За да запазят конкурентните си предимства, им е необходимо да подпомогнат активно постигането на стабилна организационна идентичност. Организационната идентичност задава перспективите по отношение на организацията за вътрешните стейкхолдъри чрез разбирането им за нейните характерни най-важни черти, които придават смисъл в работата на членовете ѝ за продължителен период от време. Ролята на комуникациите на организацията в този процес е значителна, защото подпомагат създаването и легитимирането на специфичния ѝ профил.

2. Роля и структура на бизнес средата на предприемача

За предприемачите опознаването на бизнес средата е от изключителна важност, защото още от първия ден те разбират, че в каквато степен познават външната среда на своя бизнес, в същата степен е възможен техният успех и оцеляване. Но, както показват множество примери от практиката, въздействието на една и съща среда върху собствениците на малкия и на големия бизнес е различно, т.е. бизнес средата засяга по различен начин всеки предприемач.

При управлението на ресурсите в организацията, предприемачите се сблъскват с множество проблеми от различен характер, произтичащи от обстоятелството, че всички стопански субекти зависят в някаква степен от качеството на околната среда. Чрез нея те намират клиенти на своя труд, намират ресурси и срещат своите конкуренти и контрагенти.[3] Повечето специалисти определят бизнес средата и нейното

въздействие върху фирмата като пряка и непряка. Основанията за това са, че някои от факторите действали по-силно, а други не толкова силно върху нея. Такъв подход може би е плодотворен за някои организации, но в реалния пазар всеки фактор може да бъде в даден момент пряко, а в следващия — непряко действащ. По тази причина ще разгледаме външната среда на фирмата като: глобална, наднационална (европейско икономическо пространство), национална и работна среда.

2.1. Външна среда

2.1.1. Глобална среда

В края на XX и началото на XXI век понятието „глобализация" стана синоним на значими промени в управлението на бизнеса. Тези промени се свързват главно със следните причини:

Нарастване на интернационализацията на пазарите и увеличаване на ролята на мултинационалните компании (МНК) за трансфера на ресурси.

Нарастване на ролята и значението на фирмите от малкия и средния бизнес в глобален мащаб, главно под влияние на развитието на средствата за телекомуникация.

Системите на телекомуникация (главно интернет) промениха основни категории в организацията на фирмата, като: маркетинг, продажби, работно място, работно време, работен ден и пр.

Политическите промени, увеличиха съществено броя на страните, които изграждат своите икономики въз основа на принципите на пазара. Икономическата и личната свобода, които индивидите в тези страни получиха, създадоха възможност за увеличаване на мобилността на бизнеса в световен мащаб.

2.1.2. Европейска среда

Присъединяването на България към ЕС създава нова среда на функциониране на българските фирми - европейското икономическо пространство. Условията, принципите и правилата на неговото функциониране пораждат множество въпроси и отправят конкретни предизвикателства към управлението на бизнеса. Някои от по-значимите са: *свободно движение на хора; съществени различия в минималното заплащане на труда; предимства на чуждите инвеститори; нови изисквания към трудовата дисциплина; повишаване на конкуренцията на*

трудовия пазар; спазване на общите правила на трудовите отношения; възможност за наднационална защита.[3]

2.1.3. Национална среда

Националната среда има важна роля за функционирането на системата за управление на човешките ресурси в организацията, защото въпреки възможностите, които предоставят глобализацията и европеизацията на бизнеса, и възможността за чужда регистрация, то локализацията на дейността има винаги конкретен национален характер.

2.2. Икономически контекст

Общите икономически условия в страната имат съществена роля и влияние върху свободното предприемачество. Към тях се отнасят: данъчен режим - равнището на преките и косвените данъци определя в решаваща степен доходите на работещите; защитата на основните икономически свободи, като: свобода на конкуренцията и защита на конкуренцията; регулация на банковата система; концесионни режими; регулиране на трудовите пазари; защита на свободата за наемане; свободата на отдаване и наемане на труд и пр.

2.3. Технологичен контекст

Съществува пряка зависимост между равнището на използваната технология в производството и свободното предприемачество. От нея произтичат основните изисквания към знанията, уменията и качествата на предприемачите. Могат да бъдат описани следните основни равнища на влияние между технология и труд в организациите.

Високоразвити технологични промени, свързани главно с използването на микропроцесорни системи, автоматизация и роботизация на производствените процеси.

Конвенционални технически промени, невключващи микропроцесорни системи за управление.

Организационни промени, свързани с използването на нови компютърни технологии за дизайн, пренос, регистриране, организация и търсене на данните.

2.4. Политически контекст

Политическите сили имат различни идеологически платформи и защитават различни интереси, и съответните правителства имат

възможността да изпълняват различни политики за постигането на политическите цели на съответните партии.

Важни аспекти от държавната политика към предприемачеството са следните: степен на защита на индивидуалните права на собственост; степен на регулиране на трудовите (индустриалните) отношения; размер на данъчното облагане върху доходите на работещите; размер на облагането върху печалбата на организациите; защита на конкуренцията.

2.5. Работна среда на предприемача

Сигурността на средата е сложна, интегративна по своята същност и относителна във времето категория, т.е. тя е краен продукт от действието на различни фактори и условия. Те имат различни социални, етнически, религиозни и психологически източници.

Наблюдения върху практиката на малкия и средния бизнес у нас извеждат на преден план следния факт. Не правото на собственост само по себе си е решаващо за успеха в бизнеса, а степента, в която правото на частна собственост е защитена. Не правото да сключиш договор, регламентирано в Закона за задълженията и договорите, а степента, в която съдебната система те защитава бързо и ефективно при неизпълнението на договора от неизправната страна. Подобна участ на неизпълнение на договорите имат хиляди дребни подизпълнители на големите фирми. Всеки индивид преценява в крайна сметка въздействието на средата главно чрез възможността за избор и преследването на собствения си интерес, т.е. ако той индивидуално е свободен и реализира своя интерес, той изразява поведение на свободен индивид.[1]

Правото на избор е най-важният компонент на икономическата свобода. В стопанския живот, основан върху частна собственост, свободата е тази, която подтиква индивида към инициативност и амбициозност. Тя поставя индивида в нови условия, при които натискът върху него е намален, и той трябва да използва много по-добре своите вътрешни ресурси — знания, умения, способности, за да реализира намеренията си. Правото на избор е субективно дефинирано у индивида от нагласата му за самоизява и реализация в социалната група.

Правото на влизане в бизнеса е един от главните показатели на икономическа свобода.

Практиката на изминалите години показва, че афишираната от правителствата и държавата свобода на размяната е безпредметна без ефективната защита на договора и правото на собственост. Съдебната

система не осигурява ефективна защита на изправната страна в тези спорове и се поддава на натиск.

Това, което реално има значение за всеки предприемач, както и за всяко друго лице, потърсило услугите на съда. е: до каква степен може да разчита на безпристрастността на съда; в какъв срок ще получи обезщетението, произтичащо от решението на съда.

Това подсказва, че развитието на пазарното стопанство е практически ежедневна борба за превръщането на предписаните и изпълняваните правила в едно.

3. Предприемаческата дейност на големите пивоварни предприятия в България.

Значимите пивопроизводители у нас са:

„Загорка“ АД е най-голямата пивоварна. Упражнява дейността си по производство на пиво в гр. Стара Загора. Произвежда и търгува с марките: “Загорка“, “Ариана“, “Хайникен“, “Амстел“, “Старобърно“.

„Каменица“ АД е пивоварна компания реализираща дейността си в два пивоварни завода в градовете Пловдив и Хасково. Нейни марки са: “Каменица“, “Астика“, “Бургаско пиво“, “Славена“, “Стела Артоа“, “Бекс“, “Старопрамен“.

„Карлсберг България“ АД е производител на пиво с ускорено положително развитие. Двете пивоварни са в Шумен и Благоевград. Съосновател е на първата българска компания, лицензирана за оползотворяване на отпадаците от опаковки. Предлага на пазара марките: “Шуменско“, “Пиринско“, “Холстен“, “Туборг“.

„Болярка ВТ“ АД е една от най-старите пивоварни в България. Пивото е символ на старопрестолния град, а предлаганите марки са: “Болярка“, “Балканско“, “Швейк“, “Кингс“, “Калтенберг“, “Варщайнер“.

„Ломско пиво“ АД е построена от братята чехи Малотин и Хозман през 1894 г. в град Лом. Продуктовата линия обхваща: “Алмус“, “Шопско пиво“, “Ломско пиво“, “Мизия“, “Гредберг“.

Предприемаческата дейност на изброените предприятия за последните няколко години ще характеризираме по индикаторите:

Пазарен дял – най-висок е на „Загорка“ АД, дължи се на приходите по брандове от продажби на вътрешния пазар. Съпътстван е от „Каменица“ АД, „Карлсберг България“ АД, „Болярка ВТ“ АД и „Ломско пиво“ АД.

Оценка на качество и цена – качеството на продуктите на „Загорка“ АД е много високо, „Каменица“ АД, „Карлсберг България“ АД, „Болярка ВТ“ АД са с високо, а „Ломско пиво“ АД е със средно. Що се касае до **цената,** пивоварите инициират промени за баланс на сезонните колебания в търсенето. Прилагат стратегии насочени към предпочитанията на потребителите и осигоряващи им предимство пред конкурентите.

Оценка на управлението на конкуретния тласък - „Загорка“ АД, „Каменица“ АД и „Болярка ВТ“ АД управляват конкурентния тласък на европейския пазар, чрез стратигическа маркетингова организация и програми, иновационен мениджмънт и системи за управение на качеството. „Карлсберг България“ АД и „Ломско пиво“ АД управляват конкурентния натиск чрез стратегически програми.

Мерки за подобряване на ефективността на ДМА – „Болярка“ АД и „Карлсберг България“ АД прилагат по-пълното натоварване на капацитета и навременното отстръняване на негодните ДМА. „Загорка“ АД и „Ломско пиво“ АД внедряват съвременни форми на организация на производство и труд. „Каменица“ АД акцентира на технико-технологичното равнище на производствената дейност.

Мерки за подобряване на ефективността на КМА – „Болярка“ АД и „Ломско пиво“ АД прилагат намаляване на незавършеното производство, краткост на продуктовата реализация и навременна събираемост на вземанията. „Загорка“ АД, „Каменица“ АД и „Карлсберг България“ АД прибягват до намаляване на производствените запаси, съкръщаване на производствения цикъл чрез подобрени технологии и стимулират краткостта на продуктовата реализация и събираемостта на вземанията.

Оценка на производителността на труда – най-висока е в „Загорка“ АД, следвана от „Карлсберг България“ АД, „Каменица“ АД и „Болярка ВТ“ АД. Най-ниска в „Ломско пиво“ АД.

Оценка на квалификацията на персонала – нивото на компетенциите на персонала е средно за „Каменица“ АД, „Болярка ВТ“ АД и „Ломско пиво“ АД и високо за „Загорка“ АД и „Карлсберг България“ АД.

Заключение (Изводи)

Съвременната бизнес среда, премоделирана от процесите на глобализация и характеризираща се със засилване на влиянията на

различните групи стейкхолдъри спрямо организацията, налага промяна в нейните политики, структура, цели. В условията на динамиката на средата е необходимо да се търсят възможности за управление на организацията, които да я подпомагат не само при оцеляването, но и във възможността да повиши конкурентоспособността си. Във връзка с това се налага и промяна в комуникационните практики с цел представяне на положителните аспекти в дейността на организацията, поддържане на идентичността, имиджа и репутацията и в средата, в която реализира своята дейност. Ефективната организационна идентичност, осъществявана както вътре в организацията, така и извън нея е гаранция за успеха на организацията. Компетентното управление, основано на нея, на корпоративния имидж и корпоративната репутация е гаранция за повишаване на конкурентните предимства на организацията.

ЛИТЕРАТУРА

Генов, Ю. (2008). Защо толкова малко успяваме? Сф. р.87.

Димитрова, Я. (2013). Организационната идентичност. Сф. ISBN 978-954-322-566-8. р.131-170.

Коев, Й. (2013). Въведение в предприемачеството. ИУ – Вн. ISBN 978-954-21-0622-7. р. 106-113.

Палашев, Н. (2008). Въведение в корпоративните комуникации. Сф. р. 63-91.

Maki, S.M. (2008). International Communication Association Audit. p. 383-404.

Kim, H., M. Lee, H. Lee (2010). Corporate Social Responsibility and Employee-Company Identification. p. 557-569.

ЗНАЧЕНИЕ НА ИНФРАСТРУКТУРНИТЕ КОРИДОРИ ЗА РЕГИОНАЛНОТО ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИЯ

Доц. д-р Камен Петров
катедра „Регионално развитие“ УНСС,
e-mail: petrovk@abv.bg

Резюме: *Настоящето изложение е посветено на регионално икономически проблеми, които в голяма степен могат да се повлияят от изграждането на преминаващите през България европейски транспортни коридори. Представени са в сем-пъл вид преминаващите коридори като специално внимание е отделено на тяхната зона на гравитация и възможност за привличане на инвестиции и капитали, които да въздействат върху регионално развитие. С изграждането на важни обекти в рамките на коридорите ще се очертаят предизвикателства пред регионалната ико-номика в отделните региони на основата на очертаващият се модел на интеграция и преодоляване на различията. Разгледани са и други групи регионални проблеми с важно значение върху регионалното икономическо развитие и управление.*

Ключови думи*: регион, система, управление, икономика, инфраструктура, развитие, коридори, транспорт.*

JEL: *R1, R5, R10.*

THE IMPORTANCE OF INFRASTRUCTURE CORRIDORS FOR THE REGIONAL ECONOMIC DEVELOPMENT OF BULGARIA

Associate Professor Kamen Petrov
UNWE, Deputy Dean of the Faculty of
Management and Administration
e-mail: petrovk@abv.bg

Summary: *This article is dedicated to the transport corridors passing through Bulgaria. These development corridors are distinct from the Trans-European transport networks, which is a European Union(EU) project and include all major established routes in the European Union, although there are proposals to combine the two systems, since most of the involved countries now are members of the EU. Thus, the study is focused on the analysis and assessment of regional development and the regional economy under the influence of transport corridors in the regional context. The study has an object on the Bulgarian territory and strength and in the European possibility.*

Kew words*: development, corridors, region, economy, territory, space, connectivity.*

JEL: *R10, R1, R5.*

Увод

Благоприятното географско положение на България като връзка между Европа и Азия и мост между Запада и Изтока в значителна степен предопределя потенциалната функция важна транзитна точка спрямо новите геоикономически предизвикателства пред страните от Европа и Азия. Нашата страна има потенциала да затвърди транспортното си знамение в посока „запад-изток“, но и да развие направлението север-юг, свързващо Балтийско със Средиземно море. Допълнително значение има провежданата политика на Европейския съюз за икономическа и социална интеграция, свързаност и трансгранично сътрудничество. В тази посока територията на България се явява свързващо пространство, което може да има съществено значение за протичащите социално-икономически процеси в съвременния свят свързани с движението на стоки, хора и капитали. От друга страна спецификата и особеностите на природния комплекс, потребността от развитие на хинтерландът, който да наложи устойчиво развитие на селската територия, която да има работещи икономически връзки с градската система на по-големите градове или агломерации. Също така съществуват различни предпоставки за организиране на икономическата дейност, за формиране на определен икономически потенциал на територията и изграждане на инфраструктурна база. Това е така, защото през последните 30 години нерешаването на проблемите на регионалното развитие в България доведоха до увеличаване на регионалните различия в националната територия. В определена степен регионалните различия отразява както цялостните тенденции в икономическото развитие, така и спецификата на характерните за страните процеси в отделните фази на провежданата регионална икономическа политика. В отделните региони на България се забелязва намаляване на икономическата активност в резултат на което се забелязва намаляване на регионалната свързаност, които допълнително поляризира модела „център – периферия“, изразен в различни скорости на социално-икономическо развитие на българските региони. Очертаният кръг от проблеми и протичащи процеси извеждат необходимостта от страна на България да се дефинират нови постулати за подобряване на регионално икономическото развитие на регионите в страната. Така извеждането на основен приоритет за България изграждането на петте инфраструктурни коридори, които преминават през нашата територия, ще създаде условия за насърчаването на регионалното икономическо развитие и преодоляването на част от очертаните дефицити в пространственото ни развитие.

Транспортните коридори и регионалната икономика.

В пространствено и териториално отношение европейските вропейски транспортни коридора са установени на Втората паневропейска транспортна конференция в Крит през 1994 г. Коридорите представляват пътища в Централна и Източна Европа, за които са необходими значителни инвестиции в продължение на 10 до 15 години. Извършени са допълнения по време на третата конференция в Хелзинки през 1997 г. Като наименование коридорите понякога биват наричани „критски коридори“ или „хелзинкски коридори“. Важно е да се отбележи, че коридорите се отличават от Трансевропейските транспортни мрежи, които включват всички основни пътища в Европейския съюз. През нашата територия минават 5 от 10-те главни еврокоридора на Балканите коридори №4, №7,№ 8, №9, и №10. Разбира се за пълното изграждане или модернизиране на еврокоридорите на българска територия са необходими значителен по обем средства, които ние трудно бихме си позволили. Друг е въпросът, че посредством изграждането на тези коридори може да се търсят възможности за провеждане на по-ефективна регионална политика и създаване на нова икономическа заетост. Внимателния анализ на природо-географските особености на България в посока на особеностите на релефа, климата, както и с новите изисквания за свободното движение на хора, стоки и услуги се оказва, че структуроопределящите фактори за планирането на транспортната инфраструктура на страната са пряко свързани с проблемите на териториалната организация на стопанството и възможностите за развитие. Така, чрез тяхното изграждане, ще се създадат условия на зони на икономическа гравитация около транспротните коридори, които могат да генерират регионален икономически растеж. Още повече, че този икономическият растеж може да се разглежда, като реално изменение (нарастване) на сумата от пазарните стойности на крайните стоки и услуги, произведени в регионалната икономика на страната. Развитието на инфраструктурните коридори, ще способства за подкрепа на жизнеспособните предприятия от слаборазвитите региони, за да повишат своята конкурентоспособност и създадат устойчиви нови работни места. В регионите с ниска степен на концентрация чрез регионалната икономическа активност, ще се създадат условия за развитие на производителността от ниско технологичните отрасли, включително и чрез различни форми на съвместна дейност и развитие на клъстерни инициативи. Така европейските транспортни коридори преминаващи през България могат да подобрят регионалната свързаност и подобрят взаимодействието между отделните региони. В тази посока, ще отделим

внимание на транспортните коридори и тяхното значение за регионалното развитие. В настоящия момент нито един от транспортните коридори преминаващи през България не е достатъчно добре развит, като следва да се отчита и конкуренцията на съществуващите алтернативни маршрути на запад от България и опита страната да се преодолява транспортно от нашите съседи.

Така нашият анализ започва от Транспортен коридор №4, който в пространствено отношение има ключово значение западната част на България. Коридор №4 В България обхваща териториите на областите Видин, Монтана, Враца, София, Софийска област, Перник, Кюстендил и Благоевград. Територията на коридора е много контрастна, защото тя преминава през Северозападния район, който има най-нисък брутен вътрешен продукт на глава от населението. В целия Европейски съюз това е зоната с най-ниско равнище на развитие. Сред посочените му характеристики са благоприятното географско положение, туристическата индустрия, транспортната инфраструктура – трансевропейски транспортни коридори – №4 Анализът на регионалната икономика сочи, че се формират два подрайона – първият, обхващащ трите области Видин, Монтана и Враца, с изключително ниски темпове на икономическо развитие и вторият – областите от Югозападния район резултатите на които са по-високи. Във вътрешнорегионален план по направлението на Коридор №4 се наблюдават големи различия. Водещи области по привличане на инвестиции са София и общините от Софийска област, Благоевград и Кюстендил. На другия полюс – с най-малко, са Видин и Монтана. Това говори за пряката връзка между размера на капиталовложенията и реализирания регионален растеж и за това, че сред факторите, влияещи върху привлекателността на района за инвестиции, е съществуването на зони с добре развита инфраструктура в близост до големите градове. Решенията за развитието на Коридор №4 предполагат фокусът на регионалното развитие да се фокусира върху довършването на бързите пътища и магистрали в направлението Видин-София-Благоевград-Кулата от една страна, а на второ място изграждане на алтернативни проекти около Коридор №4 като, скоростен път с тунел под „Петрохан“, втори ринг около 30 километра от град София включващ изграждане на Автомагистрала „Рила“ (Горни Богров-Елин Пелин-Ихтиман-Самоков- Дупница), скоростни пътища Бистрица-Самоков, Радомир-Кюстендил, Костинброд-Перник и Враца-Вършец-Берковица, Симитли-Банско и Петрич-Сандански. Необходи-

мо е да се работи и върху изграждане на нов терминал на „Летище София“ при с. Мрамор, както и подобряване на железопътният транспорт по трасето на целия транспортен коридор №4.

За регионалното икономическо развитие на Северна България важно значение може да окаже транспортен коридор №7, формиран от река Дунав, като вътрешноконтинентална връзка между Западна, Централна и Източна Европа, свързваща Европа и Азия, като през Черно море се осъществява директна връзка с вътрешната мрежа от плавателни канали на Русия и страните от Каспийския басейн. При формирането на този общоевропейски коридор е взето под внимание, че Дунав е важен международен воден път, минаващ през 10 страни, като водосборният и басейн се простира и в 7 други държави. След изграждането на канала Рейн-Майн-Дунав в Германия, през 1991, Дунав става част от трансевропейски воден път от най-голямото световно пристанище Ротердам, на Северно море, до Сулина, на Черно море. Това прави обща дължина от 3 500 км. Дунав е втората най-дълга река в Европа (след Волга). Тя е единствената голяма река на континента, течаща от запад на изток. Басейнът на Дунав преминава през Германия, Австрия, Словакия, Унгария, Хърватия, Сърбия, България, Румъния, Молдова и Украйна. ѝ заема общо 817 000 кв. км. При вливането си в Черно море, реката се разделя на три ръкава – Килийски, Сулински и Георгиевски. Най-северният – Килийският ръкав, служи за граница между Румъния и Украйна. Средният ръкав – Сулинският, е най-пълноводния и най-дълбокия. На практика България след края на Първата световна война започва все по-малко да отделя внимание на развитието на българските дунавски пристанища и респективно използването на реката за икономически цели. Икономически реката се използва пълноценно в периода 1960-1990 г., когато в рамките на Съвета за икономическа взаимопомощ през нея се пренасят суровини и стоки за страните от Източния блок, както и ресурси за индустрията на страната. След 1990 г. намаля притока на суровини към България и това се отрази като цяло на развитието на цялата Северна България, която беше икономически ориентирана към страните от бившия Съветски съюз. В новите условия това взаимодействие се разпадна и не бяха намерени нови алтернативи поради което почти цяла Северна България изпадна в депресивно икономическо състояние, а след приватизация на повечето предприятия в индустриален упадък и социално-икономическа безпътица. На практика регионалният бизнес и държавните стратегии не успяха да дефинират нов икономически почерк на прилежащите територии от Коридор № 7, от там и те загубиха своята социална-икономическа жизненост

и възможност за ново регионално развитие. Необходимите мерки са на първо място изграждане на ново на дунавски драгажен и каботажен флот, който да подобри корабоплаването, на второ място изграждане на нови пристанищни терминали във Видин, Лом, Никопол, Свищов, Русе, Тутракан и Силистра. Не на последно място е необходимо да се изработи стратегия за туристическо развитие на коридора в България и насърчаване на подобряване на материално-техническата база за неговото развитие. Регионът има своите предимства и положителни страни: богато историческо минало, изключително благоприятно географско положение и природна среда. Към територията на страната принадлежат и 57 големи дунавски острови сред, които Белене, Вардим, Богдан, Близнаци и др. От геоикономическа гледна точка, Дунав създава големи възможности за развитие на водния транспорт. Тя е най-големия международен речен път, чрез който България се свързва със страните от Централна, Западна и Източна Европа. Това създава условия за оживени търговски връзки с тези страни. Дунавското крайбрежие е подходящо за развитие на редица промишлени отрасли, използващи вносни суровини и употребяващи много вода (производство на електроенергия, дървообработваща промишленост, химическа и др.), например от коритото на реката се добиват инертни материали, много разнообразно е рибното богатство на реката. Във тази връзка е и голямото стопанско значение на пропускателните пунктове - фериботните връзки Видин – Калафат и Оряхово - Бекет, мостовете между Русе и Гюргево, Видин-Калафат. Фериботният комплекс Оряхово - Бекет е с много важно значение в нашия участък на реката. Важно значение може да имат и изграждането на нови мостове при Зимнич-Свищов, Гюргево –Мартен, Силистра-Калараш. Те могат да засилят свързаността Север-Юг.

Друг важен за България е Коридор №8 , който е с над национално значение. Това е древен римски път, който възкръсва през 1990 г., когато се поставя въпроса за изграждането на коридор изток-запад. През 1994/7 г. коридорът става част от паневропейската транспортна мрежа и получава своя номер - осем. Паневропейски транспортен коридор №8 пресича по оста Изток-Запад Югоизточна Европа – един регион с традиционно недобра транспортна инфраструктура. Липсват критично важни връзки между основните железопътни линии, да не говорим, че железопътните мрежи на Северна Македония и България са много остарели, а жп мрежата в Албания е твърде къса, макар че там нещата бавно се подобряват. Пародоксално е, че като последица от развитието на политическата динамика в региона след Втората световна война, все още няма железопътна връзка между трите основни града –

София, Скопие и Тирана. Проектът за Коридор 8 се сблъсква и с много трудности, свързани с практическото му осъществяване. чрез Коридор №8 ще се намали с две седмици транспортното разстояние по новия Път на коприната през България към Западна Европа.Той има специално място в подписания между България и Северна Македония договор за добросъседство и сътрудничество. Коридор №8 има и още едно значение за България и Северна Македония, защото двете държави изостават след Румъния и Гърция. Значението на добра инфраструктура или липсата на такава води до съществуването на коридора само на учебната карта, още повече, че докато е част от Югославия, в Македония се инвестира и се развиват добри пътища към Сърбия (които днес съвпадат с трасето на Коридор 10), за сметка на тези към България. Ето защо трафикът Гърция-Северна Македония – Сърбия е двойно по-голям в сравнение с този към България. Същото се отнася и по направленията съответно към Албания и към Гърция. Реалните действия в това направление е главно да се търсят решения за изграждане на скоростен път между Кюстендил-Крива Паланка-Куманово (98 км) и железопътна двойна линия с пропускливост 160 км. в час в същото направление. Това ще създаде възможност за по интензивни социално-икономически връзки и ще способства за развитието на пограничните региони. Държавите Албания, Северна Македония и България са амбицирани да изградят останалите проекти по коридора като жп. линията Перник-Радомир-Кюстендил, пътните връзки между Северна Македония и Албания, някои вътрешни скорости автомобилни и жп. отсечки, като и АМ.“Черно море“, но реалните действия показват по-скоро изоставане, отколкото напредък.

Важно стратегическо значение за България има и изграждането на общоевропейският транспортен коридор № 9, който тръгва от Хелзинки и преминава през Санкт Петербург - Москва/Псков – Киев – Любашевка – Кишинеу – Букурещ – Русе – Димитровград - прохода Маказа – Александруполис. На българска територия, маршрутът на Коридора е Русе - Велико Търново - Стара Загора – Димитровград –Хасково-Кърджали-Подкова – ГКПП Маказа. Този коридор е изключително важен за постигане на свързаността Север-юг,пнай-вече увеличения трафик на автомобили, пътници и товари. На територията на България се планира изграждането на магистрала Русе-Велико Търново, след което скоростен път Велико Търново-Габрово, обход и тунел под Шипка. На практика, когато се изгради тунела под шипка това ще бъде най-натоварения път в направлението Север-Юг. Дължината на главния тунел под върха ще е 3.2 км, а прилежащите към него проходи ще са с

дължина съответно 171 м, 240 м, 90 м и 290 м. Тунелът под „Шипка“ ще се намира на 1 км западно от прохода „Шипка“ и на 1 км източно от връх Малуша. Северната част на тунела ще бъде в област Габрово, а южната в област Стара Загора. Той ще бъде с две ленти за движение по 3.75 м, две водещи ивици по 0.50 м и два тротоара по 0.85 м. Според мен тунела трябва да бъде изграден с две тръби и допълнително преосигуряване най-вече с създаване на условия на максимална пътна безопасност и пропускливост. За мен едната тръба не създава достатъчно надеждна среда за автомобилна сигурност. Практическата реализация на коридора, ще го направи безалтернативен за товаро-потоците по направлението Север - Юг.

Важно стратегическо значение за регионалната икономика има и транспортен коридор №10, който приминава през българската територия. Той е сред най-интензивните в международния транзит, но се нуждае от доизграждане и модернизация на съставната инфраструктура, особено в автомобилния участък София -Калотина - граница със Сърбия. Сред плюсовете на Еврокоридор №10 - (Лондон-Калкута), в частта му Будапеща-Белград-София-Истанбул, са, че той определено е най-краткият и удобен път от Западна Европа за Близкия и Средния Изток. В тази посока можем да подчертаем, че подобряването на състоянието на Коридор №10 е от ключово значение за развитието на периферните населени места в България част от този коридор. Изграждането на коридора задължително трябва да доведе и до формирането около него на своеобразен икономически пояс, най-малкото защото европейската политико-географска архитектура не налага матрица, а напротив, тя предполага адаптация. Това създава условия България да насложи транспортен скелет, който да осмисли регионалното развитие на зоните на гравитация около София и Пловдив и доведе до ново структуриране на икономическата активност около градовете Ихтиман, Септември, Пазарджик, Чирпан, Хасково, Димитровград, Симеоновград, Харманли и Свиленград. Което пък задава нов модел на извеждането на преден план на стратегическото и геополитическото положение на Южна България като свързващо звено в посока Изток-Запад. Това обстоятелство ни задължава да подходим изключително трезво и същевременно динамично при определяне както на трасето на Еврокоридор №10 през България, така и на мерките и проектите, които можем да реализираме за неговото развитие.

Заключение

Транспортните коридори преминаващи през България са важен аргументи за засилване на регионалното развитие на националната ни територия. Тяхното изграждане от своя страна ще засили фокуса и целенасочеността на регионалната политика да постига ефективни резултати целящи преодоляване на регионалните различия. Несъмнено чрез изграждането на редица инфраструктурни обекти част от коридорите ще се насърчи регионалното икономическо развитие, а от там и подобряване на регионална свързаност и възможности за бизнес развитие.

Литература:

Аврейски Н. Голямото предизвикателство пред националната сигурност на България. Геополитика&геостратегия, бр. 6, 2017г., с., 5-29

Георгиев, Л. (2006) Регионална икономика. Изд. НБУ, 440 с.

Генчев Хр., Балканското ядро.,сп. Геополитика, бр.6, 2017 г., с.37-43

Докова, С. и др., 2008 Геоикономика и регионално развитие, Тракия-М

Деведжиев, М. (1996) География на транспорта София

Димов, Н. Балансирано развитие на районите в България – същност и главни инструменти. в Развитието на науката и висшето образование. В. Търново. 2005.

Каракашев, Хр. Д. Дончев. (2009) „География на България” изд. Сиела

ГРАДСКО ЗЕМЕДЕЛИЕ – АЛТЕРНАТИВА ИЛИ НЕОБХОДИМОСТ

Доц. д-р Марина Николова
Катедра „Аграрна икономика“
Стопанска академия „Д. А. Ценов“, Свищов
m.nikolova@uni-svishtov.bg

Резюме: *Градското земеделие се превръща във все по-привлекателен компонент в живота на съвременния, модерен човек. Положителните ефекти от развитието на градско/крайградско земеделие намират израз в използване на екологосъобразни, природощадящи практики, възможности за осигуряване на здравословна и чиста храна за семейството, разкриване на нови работни места или доброволен труд, положително въздействие върху здравето на индивида, устойчивост в развитието на градските територии, социализация на членовете, къси вериги на доставки, кооперране между членовете и др. Предизвикателствата по отношение развитието на градско земеделие са свързани с разкриването на неговия потенциал за повишаване качеството на живота и на средата в която живеят общностите в урбанизираните територии. Освен това то допринася за повишаване устойчивото развитие на тези общности в градска среда.*

Ключови думи*: градско земеделие, направления, ефекти, въздействия, модели, предизвикателства.*

JEL*: Q1, Q01, L23.*

URBAN AGRICULTURE – ALTERNATIVE OR NECESSARY

Associate Prof. Marina Nikolova, Ph.D.
“Economy of Agriculture” Department,
„D. A. Tsenov” Academy of Economics, Svishtov – Bulgaria
E-mail: m_nikolova@uni-svishtov.bg

Abstract: *Urban farming is becoming an increasingly attractive component in the life of modern, modern man. The positive effects of urban/suburban agriculture development are reflected in the use of environmentally friendly, naturalisation practices, opportunities to provide healthy and clean food for the family, the creation of new jobs or volunteer work, a positive impact on the health of the individual, sustainability in urban development, socialization of members, short supply chains, cooperation among members, etc. The challenges with regard to the development of urban agriculture are linked to the disclosure of its potential to improve the quality of life and the environment in which communities in*

the urbanized territories live. It also contributes to increasing the sustainable development of these communities in an urban environment.

Key words: *urban farming, directions, effects, impacts, patterns, challenges.*

JEL: *Q1, Q01, L23.*

Въведение

През последните години интересът към възможностите за развитие на земеделие в градските и крайградски територии все повече нараства, което съвсем естествено провокира авторите към изследвания в тази област. От една страна нарастващото търсене на качествена храна, продоволствената сигурност, климатичните промени, а от друга забързаният начин на живот, стресът на работното място, „burn out“ проблемът при все повече работещи в активна възраст, налага общите усилия и координация на повече специалисти за постигането на конкретни цели. Поради тази причина все повече организации, асоциации, местни власти в градските общини, икономисти, еколози и социолози, а също така и отделни граждани се обединяват и ангажират с развитието и функционирането на различните форми и прояви свързани с градското земеделие.

Настоящата публикация е насочена към същността и причините за възникване на този специфичен вид земеделие, към различните модели за развитие на земеделие в градските общности, които се развиват и практикуват в Европейския съюз и България. Търсят се отговорите за неговото потенциално и очаквано въздействие в градските региони, за предизвикателствата и ограниченията при развитие на градското земеделие в бъдещето, като необходимост или алтернатива за хората в съвременния свят.

* * *

Миграцията от селото към града е световна тенденция - 54% от населението в световен мащаб живее в градовете. Очаква се този процент да нарасне между 66% и 72% до 2050 година. За сравнение през 1950 г. едва 30% от населението са били „граждани“. В Европа градското население надхвърля 73%, а у нас жителите в градовете са около 74% (https://www.bgfermer.bg/Article/6991556, 2018). По данни на НСИ, вътрешната миграция на населението през 2018 г. между градовете и селата в България все повече нараства и в този момент представлява

48.4% (https://www.nsi.bg/bg/content/3068/вътрешна-миграция-на-населението-между-градовете-и-селата-по-пол, 2019).

Всеизвестен е факта, че разрастването на градовете неминуемо води до промяна в устройствените мероприятия и усвояването на нови земеделски, горски или други територии. Освен това броят на работещите в селскостопанския сектор непрекъснато намалява (фиг. 1).

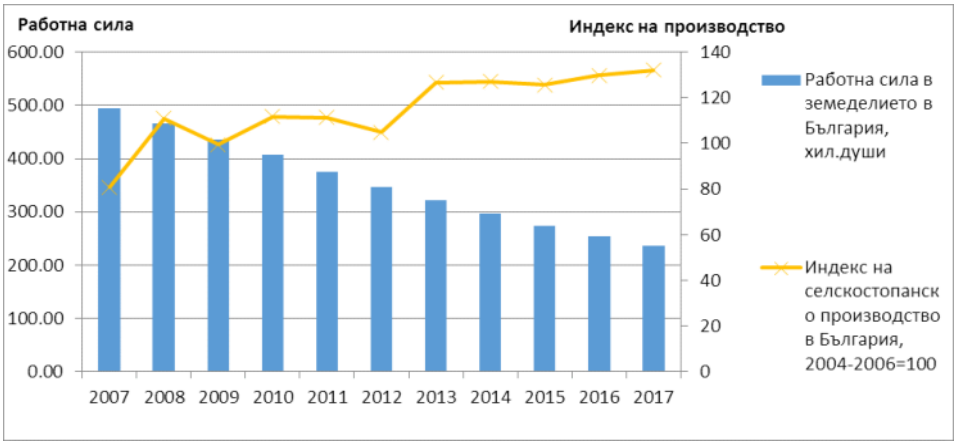

Фигура 1. Брой заети и индекс на производство в българското земеделие, хил. ГРЕ

Източник: Световна банка, ФАО, Евростат.

В същото време потреблението в градовете като цяло се увеличава, а заедно с това нараства и необходимостта за определени професии и хора, работещи в динамична работна среда да заменят умствения труд с други различни дейности. Така например някои се насочват към практикуването на туристически дейности. В тази връзка Павлов отбелязва че, селският туризъм в България има немалък потенциал за развитие (Павлов П. , 2016) и „преобладаващите положителни страни са достатъчно основание за развитието предприемаческата инициатива в сферата на винения туризъм“ (Павлов П. , 2017). А други предпочитат практикуване на земеделски такива.

Същностната характеристика на възможностите за развитие на земеделие в градски и крайградски райони може да се види от документа на Европейска парламентарна служба за изследвания, където с фигура са визуализирани различните направления за градско земеделие в Европа (McEldowney, 2017). Адаптираният вариант по авторова преценка е представен в табличен вид и включва четири основни направления в практическите възможности за осъществяване на земеделие в урбанизираните територии (табл. 1).

Таблица 1

Градско земеделие

ГРАДСКО СЕЛСКО СТОПАНСТВО	
Основни видове	**Подвидове, според локацията**
1. Училищни селскостопански градини	- Детски градини; - Общообразователни и професионални училища; - Университети; - Домове за социални дейности и др.
2. Интегрирано земеделие в сгради	- Покривно земеделие; - Аквапоника; - Хранителни стени; - Вътрешно земеделие (в сгради); - Вертикално (високоетажно).
3. Градски селскостопански градини	**-** Междублокови; **-** На гърба на основни постройки; - Хранителни земеделски пейзажи в градска среда (хранителен ландшафт).
4. Споделени градини	- Крайградски; - Квартални и др.

Забележка: Адаптирана таблица по фигура на R. Santo, A. Palmer and B. Kim, 'Vacant lots to Vibrant Plots: A review of the benefits and limitations of urban agriculture', Johns Hopkins Center for a Livable Future, May 2016, p. 1.

Целите на градския тип земеделие биха могли да се сведат до следните няколко основни вида:

Фигура 2. Обхват на целите при градското земеделие

Тези цели формират четири основни типа очаквани ***въздействия*** от осъществяването на устойчиви земеделски практики в градска среда, свързани със сплотяване на местни общности, подкрепа за икономиката в местен/регионален обхват, подобряване на здравословния статус на работещите и не на последно място по значимост – запазване и подобряване качеството на околната среда и те са показани на фиг. 3.

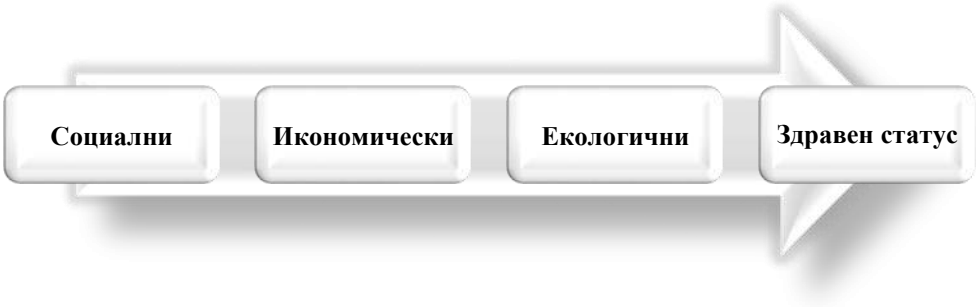

Фигура 3. Положителни ефекти от практикуването на градско земеделие

Социалното въздействие на градското земеделие намира проявление във възможностите за отдаване под наем на малкомащабни участъци земя в крайградските райони или изоставени такива в центъра на града. За тази цел се търси подкрепата на местните власти или правителството.

Икономическото въздействие се разкрива в самите цели за организиране на алтернативно производство в градските райони, за постигане на икономическа изгода или за собствено производство на храна, като най-често акцентът е върху свободното време, обществото и почивката. То е свързано с продоволствените цели за осъществяването на земеделски практики в градска среда и възможността за осигуряването на чиста и екологична храна за семейството, кварталните магазини или организирани местни пазари.

Екологичното въздействие е тясно свързано с опазване и съхраняване на околната среда (намаляване на CO_2, намаляване екологичния отпечатък, различни опаковки и др.). То намира отражение при изпълнение на образователните цели и се проявява при организация и функциониране на училищни селскостопански градини, като положителния ефект на този образователен инструмент намира израз в „учене чрез

преживяване“ и способства за придобиване на трайни умения, компетенции за щадящи земеделски практики и позитивно отношение към природата.

Антистресовото и релаксиращо въздействие се проявява като алтернатива за позитивен ефект върху здравословното и психическо състояние на хора, които са прекалено активни в офиси/фирми/ компании, обременени от продължителен умствен труд и търсещи промяна, чрез осъществяването на дейности в природна среда.

Въз основа на очакваните въздействия от осъществяването на устойчиви земеделски практики в градска среда, биха могли да се систематизират *ползите* от развитието на градско/крайградско земеделие в следните направления:

- защита на околната среда – използване на екологосъобразни, природощадящи практики;
- осигуряване на здравословна и чиста храна за семейството;
- нови работни места или доброволен труд;
- положително въздействие върху здравето на индивида;
- устойчивост в развитието на градските територии;
- социализация;
- намалена стойност на единица продукция (къси вериги на доставки, кооперране между членовете и др.).

Използването на свободни територии в градските или крайградски райони е целесъобразно и по отношение структурата на селскостопанска земя, където се наблюдава значително подобрение, като чувствително намаляват изоставените, необработваеми земи, които за периода между 2007-2017 г. са се редуцирали с повече от 3 пъти (Иванов, 2019) .

Като се вземе предвид обширната литература по темата, следните обстоятелства обясняват какви са основните аспекти на този особен вид нетрадиционно земеделие за разлика от конвенционалното селско стопанство (McEldowney, Urban agriculture in Europe. Patterns, challenges and policies, 2017):

▪ *различия между градско градинарство и градско земеделие*. Трябва да направим уговорката обаче, че поставяме разлика в понятията „градско земеделие“ и „градско градинарство“. Отглеждането на подправки, билки и др. по терасите на апартаменти и в дворчетата на градските къщи не се включва в същността на градското селско стопанство. Селскостопанските дейности при градското градинарство включва дейности с ниска степен на икономическа зависимост от материалните продукти, като основната цел е производство на храна с

предимно социални цели. Докато градското земеделие се основава на бизнес модел, осъществяващ се в обсега на града или в крайградските територии и предлага местни или регионални селскостопански продукти/услуги;

- *използване на нови технологии и къси вериги за доставки*. Greg Keeffe твърди, че това се отразява в начина, по който градското селско стопанство се ангажира с технологиите на отглеждане, прави избор по отношение на културите да бъдат отглеждани и ги изнасят на пазара. Той обяснява, че градското земеделие изисква приложение на нови технологии, които са различни от използваните в селското селско стопанство (Keeffe, 2016). Почвите в много градски райони могат да бъдат замърсени поради наличието на замърсена земя и в резултат на това производството на храни в градовете е в зависимост от алтернативни почвенощадящи практики (A. Jenkins, 2015). Същностната характеристика на градското земеделие показва, че връзката е по-директна и е насочена повече към потребителите, докато при традиционното земеделие е налице по-силна връзка между заинтересованите страни (производители и потребители). Алтернативи при развитие на градското земеделие са напр. хранителни системи, като хидропоника или аквапоника;
- *малък обхват в сравнение конвенционалното селскостопанско производство*. Този вид производство в никакъв случай не може да се счита за конкурент на традиционното производство на селскостопански продукти, особено от икономическа гледна точка.

В България през последните години активно се работи по въпросите за ефективно развитие потенциала на градското земеделие от гледна точка на възможните перспективи. През 2016 за първи път у нас стартира изследователски проект за градското земеделие, като стратегия за повишаване на качеството на живот на градските общности. Изследването се провежда от екип от социолози от Институт за изследването на обществата и знанието при БАН, заедно със специалисти по икономика, екология и ландшафтна архитектура и урбанистика (https://www.urbanagriculture-bg.com/, 2016). Това изследване показва, че понятието „градско земеделие“ е актуално и в съвременните условия от развитието на обществото. Особено нараства необходимостта от позадълбочено проучване на неговата същност, както и обществените ползи от неговото развитие.

Моделите за разкриване потенциала на градското селско стопанство в урбанизираните територии бихме могли да систематизираме в следните две основни направления:

- ❖ използване/усвояване на свободни покривни пространства и подходящи вътрешни помещения в сгради[1];
- ❖ използване на площи в крайградските и изоставени зони, чрез договорни условия.

Първи модел. От дълбока древност датират практики за отглеждане на растителност върху свободни покривни пространства на високоетажни сгради. В големите градове на страните от Европа, Америка и др., градското земеделие е добре познато и като заинтересовани страни са не само самите граждани, но също така и местните власти. Поради доказаните за местните общности ползи от неговото развитие, то се развива все по-бързо и мащабно. В България обаче то тепърва придобива популярност, като възможност за придаване устойчивост не само на урбанизираната среда в големите градове, но и за подобряване здравето на хората.

Втори модел. По принцип големите центрове/градове, развиват икономиката на света, като съсредоточават работата на много хора в мощни компании, институции, фирми и др. В забързаното ежедневие и в стремежа за себедоказване, кариера и власт, все по-често се среща стрес или крайно изтощение, известно с американския термин „burnout“ (palitrastyle.com/делови/burn-out-или-как-професията-ни-изпепелява, 2014). В тази връзка, хората от урбанизираните територии осъзнават, че трябва по някакъв начин да противодействат на негативното въздействие на всекидневното напрежение. Те търсят и насочват вниманието си към развитие на хоби-интереси, извън рутината на ежедневието, на работната среда. Една от възможностите, която те могат да избират е именно практикуването на щадящи земеделски практики

[1] Красноречив пример са **Висящите градини на Семирамида** (едно от Седемте чудеса на света), построени във Вавилон, на територията на днешен Ирак около 575 пр.н.е. Представляват терасирани и изкуствено напоявани градини. (https://www.britannica.com/place/Hanging-Gardens-of-Babylon, 2019)). Друг пример е **Claire Morissette Garden** - градина на 6-я етаж в Квебек, Монреал, създадена от НПО „Алтернативно хранене“ съвместно с университета за устойчиво развитие CRAPAUD с основна цел устойчиво производство на храна в рамките на града, образователна дейност, осигуряване на работни места, социални контакти. Към инициативата непрекъснато се присъединяват университети, институции, ресторанти и др. **DakAkker, Ротердам** е най-голямата покривна ферма в Европа за производство на храна (плодове, зеленчуци, билки, подправки, пчели) в градски условия, подобряване на микроклимата и условията за живот на гражданите (https://dakakker.nl/site/?lang=en, н.д.).

в конкретно определени от общините територии. Тези „*споделени градини*“, се използват на основата на договорни отношения[2].

Въпреки че в България все още липсва нормативна уредба за развитие на градското земеделие, все повече са примерите на различни асоциации, организации и институции, които работят в тази насока. Така например за София по проект е създадена интерективна карта, която показва изоставени терени, подходящи за градско земеделие[3]. (Investor.bg, 2018).

За разлика от България по света съществуват редица добри практики за градско земеделие, които оказват положително въздействие върху градските общности и формират ценности, насочени не само към околната среда, но и към самите тях[4].

Независимо от трудностите в българските условия и липсата на нормативни документи, идеята за развитие на градското земеделие все повече се популяризира. Това произтича не само от съвременния начин на живот, изтощителното умствено напрежение на все повече млади хора, но и от формирането на позабравени ценности към – природата, собственото ни здраве и храната.

Предизвикателствата пред България са свързани с приетата през 2018 г. ***концепция за развитие на градското градинарство*** (https://www.berlin.de/rbmskzl/aktuelles/pressemitteilungen/2018/pressemitteilung.767738.php, 2018) от Берлинския сенат. Тя предвижда неговото популяризиране във всичките му форми и по-добрата му интеграция в градското планиране. Идеята е градските зеленчукови градини и гради-

[2] Историята на “Градско градинарство – София” започна през далечната 2012 година. През 2015 година започна приключението “Градина заДружба”! А през 2019 е налице една прекрасна градина, разпростираща се на огромните, дори и за европейски стандарти, 6 декара с водоизточник и осигурена охрана от Пазари Юг. Изградена е комунална градина “Градина за Дружба”, състояща се от 32 отделни градинки с различна големина, и директно замесени около петдесет градинари. Чрез идеята за включване на хората от всички видове философии, възгледи, идеали, политически спектруми и ценности успяхме да създадем общество, работещо само за себе си. (https://www.urbangardening-sofia.com/, н.д.)

[3] Проектът е подкрепен от Столична община и инициативата „Визия за София“.

[4] В германския град Андернах, наречен “ядливият град“, плодовете на отглежданите растения могат да се откъсват и опитват от всички негови жители, което придава нов смисъл на концепцията за мултифункционален “ядлив град” (edible city). Отглеждането на ядливи растения на обществени места връща природата в града и разкрива нови начини за съзнателно придържане към здравословна диета (https://www.urbangardening-sofia.com/брането-е-разрешено/, 2019).

нари да бъдат подпомагани институционално от предварително създадена общинска структура, а заинтересованите организации в Берлин, трябва да изработят единна концепция за различните типове градски градини, управлението на пространствата за градско градинарство, но също така и образователни концепции за училищата и мултикултурната отвореност на градините с цел превръщането на Берлин в един "ядлив град". Градските зелени площи ще се използват и за отглеждане на зеленчуци, които да бъдат споделяни с хора в нужда (https://www.urbangardening-sofia.com/концепция-за-развитие/, 2019). Такива примери са показателни за възможността и за развитие на градските общности в една по-зелена среда със съдействието на всички заинтересовани страни, чрез координация и взаимодействие при осъществяване на поставените цели.

Заключение

Градското земеделие се превръща във все по-привлекателен компонент в живота на съвременния, модерен човек. Положителните ефекти от развитието на градско/крайградско земеделие намират израз в използване на екологосъобразни, природощадящи практики, възможности за осигуряване на здравословна и чиста храна за семейството, разкриване на нови работни места или доброволен труд, положително въздействие върху здравето на индивида, устойчивост в развитието на градските територии, социализация на членовете, къси вериги на доставки, кооперирание между членовете и др.

Предизвикателствата по отношение развитието на градско земеделие са свързани с разкриването на неговия потенциал за повишаване качеството на живота и на средата в която живеят общностите в урбанизираните територии. Освен това то допринася за повишаване устойчивото развитие на тези общности в градската среда.

Литература

https://dakakker.nl/site/?lang=en.
https://www.urbangardening-sofia.com/.
https://www.urbanagriculture-bg.com/.
https://www.berlin.de/rbmskzl/aktuelles/pressemitteilungen/2018/pressemitteilung.767738.php.
https://www.bgfermer.bg/Article/6991556.

https://www.britannica.com/place/Hanging-Gardens-of-Babylon.

https://www.urbangardening-sofia.com/брането-е-разрешено/.

https://www.urbangardening-sofia.com/концепция-за-развитие/.

https://www.nsi.bg/bg/content/3068/вътрешна-миграция-на-населението-между-градовете-и-селата-по-пол.

A. Jenkins, G. K. (2015). Planning urban food production into today's cities. *Future of Food: Journal on Food, Agriculture and Society, 3 (1)*, 35-47.

https://www.nsi.bg/bg/content/3068/вътрешна-миграция-на-населението-между-градовете-и-селата-по-пол. (12 04. 2019 г.).

Investor.bg. (18 04 2018 г.). Извлечено от https://www.imoti.net/bg/novini/view/interaktivna-karta-pokazva-terenite-podhodjashti-za-gradsko-zemedelie-v-stolicata.

Keeffe, G. (2016). Sustainable urban agriculture and food planning. От *Hardware software interface – A strategy for the design of urban agriculture' in R. Roggema (ed)* (стр. 15-37). Routledge.

McEldowney, J. (2017). Urban agriculture in Europe. Patterns, challenges and policies. European Union.

McEldowney, J. (2017). *Urban agriculture in Europe. Patterns, challenges and policies, с 6.* European Parliamentary Research Service.

(11 03 2014 г.). palitrastyle.com/делови/burn-out-или-как-професията-ни-изпепелява. (Д. Стоянов, Интервюиращ)

Иванов, Б. и. (2019). *Анализ на състоянието на селското стопанство и хранително-вкусовата промишленост.* София: Институт по аграрна икономика.

Павлов, П. (2016). Възможности за разгръщане на селския туризъм в България. *Общата селскостопанска политика на ЕС и агробизнеса в Р България – икономически и правни проблеми* (стр. 201). Свищов: АИ "Ценов".

Павлов, П. (2017). Предприемачество в алтернативния туризъм. *Потенциал за развитие на фермерските пазари в България* (стр. 184). Свищов: АИ "Ценов".

ТЕОРЕТИКО-ПРИЛОЖНИ АСПЕКТИ НА МЪРЧАНДАЙЗИНГА В БЪЛГАРСКАТА ТЪРГОВСКА ПРАКТИКА

Доц. д-р Петранка Мидова
катедра „Търговски бизнес“,
СА „Д. А. Ценов“, Свищов

Резюме: *В условията на конкурентна борба възникват множество проблеми. Разрешаването на тези проблеми става чрез прилагането на различни подходи и принципи. Практиката показва, че постоянно се появяват търговски дейности, с помощта на които може да се овладее всяка пазарна ситуация. Това определя интересът на автора към проблемите на мърчандайзинга като съвкупност от дейности за привличане вниманието потребителите в търговските обекти.*

***Основната цел** на настоящата разработка е дефиниране на мърчандайзинга и неговите задачи, от една страна и очертаване на част от дейностите му в търговската практика у нас. В заключение са изведени препоръки за повишаване ефективността от дейността на търговските вериги.*

***Ключови думи**: мърчандайзинг, характеристики на мърчандайзинга, задачи на мърчандайзинга, „Златен триъгълник“ в търговската зала.*

***JEL**: M3, M11.*

THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF MERCHANDISING IN THE BULGARIAN TRADE PRACTICE

Assoc. Prof. Petranka Midova, Ph. D.,
Academy of Economics "D. A. Tsenov",
Department of Commercial Business
E-mail: p.midova@uni-svishtov.bg

***Abstract:** In the conditions of competition many problems arise. These problems are solved by applying different approaches and principles. Practice shows that commercial activities are constantly emerging, which can be used to cope with any market situation. This defines the author's interest in merchandising issues as a set of activities to attract consumer attention in retail outlets.*

The main purpose of this development is to define merchandising and its tasks, on the one hand, and to outline some of its activities in commercial practice in our country, on the other. Finally, recommendations are made to increase the efficiency of the retail chains.

***Key words:** merchandising, features of merchandising, merchandising tasks, Golden Triangle in the commercial hall.*

***JEL:** M3, M11.*

1. Теоретични аспекти на мърчандайзинга

Повишаването на жизнения стандарт е свързано с повишаване взискателността на потребителите. Това изисква социален контакт с тях, който да се отличава от традиционната реклама. Този специален контакт може да включва различни мероприятия, които най-общо могат да се характеризират с понятието мърчандайзинг.

Мърчандайзингът е сравнително нов пазарен подход. Той получава развитие през последните тридесет години. Основната причина за това е прекомерното насищане на пазара, което води до изостряне на конкурентните отношения.

Използването на мърчандайзинга в търговските обекти у нас, предвид особеностите на българския пазар, започва с навлизането на западните и американските корпорации. В превод от английски "merchandising" (Атанасова, 1994, стр. 299) означава "стока", а "merchant" – "съдържател на магазин". Етимологията на думата дава основание да определим мърчандайзингът като съвкупност от мероприятия, които търговецът трябва да направи, за да продаде стоките в магазина.

В икономическата теория съществуват множество определения за понятието "мърчандайзинг". В "Българска рекламна енциклопедия" (Доганов, Д., Дуранкев, Б., 2001, стр. 191-192) мърчандайзингът е определен като:

"всяка форма на стимулиране на реализацията /като се изключи рекламата/, насочена към търговската мрежа с цел да се заинтересува от дадена стока или марка, насърчаване, стимулиране на купувачите в системата на търговията на дребно.".

Руският икономист М. Котляренко (Котляренко, 2001) определя мърчандайзинга като комплекс от мероприятия, насочени към увеличаване обема на продажбите в търговията на дребно. Според него мърчандайзингът развива популярността на марката чрез въздействието върху потребителите и се заключава в провеждането на специални дейности по разместване и складиране на стоките, подреждане на мястото на продажбата им и създаване на ефективни запаси.

Следователно може да определим **мърчандайзинга като съвкупност от дейности насочени към привличане вниманието на потребителите с цел осъществяване на покупка**. Обхватът на тези дейности според отделни икономисти е различен, но е безспорен факта, че мърчандайзингът не е еднократен процес, а се извършва многократно съобразно измененията в маркетинговата микросреда на търговския

обект. Не случайно американският учен М. Мейсън (Masom, 1990, p. 392) определя мениджмънта на мърчандайзинга като мениджмънт на промяната.

Казаното по-горе, дава основание да се определят следните основни характеристики на мърчандайзинга:

- *мърчандайзингът е част от маркетинговия микс;*
- *мърчандайзингът цели да се въздейства върху психиката на потребителя;*
- *мърчандайзингът е комплекс от мероприятия – оформяне на витрини, рафтове, щандове, разместване на рекламни материали и др.;*
- *мърчандайзингът е мониторинг на асортимента и цените;*
- *мърчандайзингът се провежда преди всички на мястото на продажбите;*
- *мърчандайзингът е постоянен процес.*

Мърчандайзингът не е точна наука, той е по-скоро изкуство, неговите правила са в рамките на търговския маркетинг и не могат да съществуват извън пазара. Първоначално стоката се създава от производителя, който се стреми да и придаде уникалност спрямо стоките на своите конкуренти. След това стоките се придвижват по различни дистрибуционни канали, за да стигнат до последното звено – търговците на дребно. Попадайки в залата на магазина, стоките се подреждат като им се избира подходящо място. Това е накратко пътят, който изминава стоката за да стигне от производителя до крайния потребител. Този път на придвижване на стоката очертава три вида отношения за успешното провеждане на мърчандайзинг, а именно – между производителя на стоката, търговеца и крайния потребител.

Мърчандайзингът като форма на невербална комуникация, изследва реакциите на потребителите и на тази основа използва система от мероприятия за въздействие върху избора на потребителя на мястото на продажбите.

Тези отношения променят баланса в средствата за комуникация. Ако преди основната част от средствата за промоция са се изразходвали за така наречената реклама “над линия”, то днес все по-голямо значение се отдава на рекламните средства “под линия” (Джефкинс, 1993, стр. 150).

Предвид значимостта на нетрадиционните средства за комуникация с потребителите, в чието число е мърчандайзингът, той би следвало да изпълнява определени задачи за постигане на крайната цел – *привличане вниманието на потребителите и увеличаване обема на продажбите в съответния търговски обект*.

Задачите на мърчандайзинга могат да се обобщят в следното:

- информиране на купувача за мястото на стоката;
- предоставяне на максимално пълна информация за свойствата на стоката и цената. Съществуват купувачи, които не желаят да встъпват във вербална комуникация, а предпочитат да се запознаят със свойствата на стоката самостоятелно. Добре направеният мърчандайзинг може да помогне на купувача правилно да се ориентира и посредством рекламните и др. материали да се запознае със стоката.;
- привличане максимално влиянието към конкретната стока;
- въздействие на избора на купувача, склоняване към бърза, дори импусивна покупка;
- отбранителна техника – чрез използване на пространството на конкурентите за различни информационни материали;
- и като следствие – склоняване на търговеца на дребно да закупи големи партиди стоки, при предоставяне на сервизни услуги и рекламна поддръжка.

Изборът на конкретните мероприятия се определя не само от вида на магазина, но и от следните други фактори:

- характеристики на предлаганите стоки;
- срок на годност на предлаганите стоки;
- специфика на търговската зала и оборудването в нея;
- сезонност на покупките на някои / всички стоки;
- традиционни мърчандайзингови мероприятия, използвани в конкретния вид търговски обект;
- мърчандайзингови мероприятия, използвани от конкурентите;
- общата мърчандазингова стратегия.

От изброените по-горе фактори считаме, че с най-голяма тежест е последният. Той зависи както от предходните фактори, така и от познанията и избора на мероприятия от специалиста/специалистите по мърчандайзинг.

2. Приложни аспекти на мърчандайзинга в българската търговска практика

За установяване на част от проблемите на мърчандайзинга в настоящата разработка се изследва търговски обект от веригата „Пикадили“. Годината на проучване е 2017 г. т.е. последната година от съществуването на тази верига на пазара.

„Пикадили“ (www.piccadilly.bg, н.д.) е търговска верига супермаркети в България, създадена през 1995 г. До 2007 г. собственици на веригата са акционерното дружество „Боляри“ АД (80%) и Европейската банка за възстановяване и развитие (20%). Търговската дейност се ръководи от „Пикадили“ ЕАД, собственост на Георги Папуров. От месец септември 2007 г. собственик на „Пикадили“ е сръбският холдинг „Делта“.

Първият супермаркет „Пикадили“ в Чаталджа е отворен през 1995 г. във Варна, като до 2005 г. компанията инвестира и създава още 5 търговски обекта със същата марка в града. През май 2006 г. отваря врати първият супермаркет извън Варна в столичния развлекателен комплекс Сити Център, София, а през юни същата година и в Мол, София. През август 2006 г. е открит „Пикадили“ в квартал „Изгрев“, гр. Бургас, а месец по-късно „Пикадили“ в Сентрал Мол във Велико Търново. Супермаркети „Пикадили“ има в 9 български града във Варна, София, Велико Търново, Ловеч, Бургас, Стара Загора, Видин, Самоков и Пловдив.

„Пикадили“ е една от водещите вериги за бързооборотни стоки до 2017 г. Заема ниша между средния и високия клас и предлага както продукти за масово потребление, така и специализирани храни. Компанията се отличава с иновативни подходи в предлагането. Веригата започва инициатива да налага на пазара биопродуктите.

Продуктовата гама в супермаркетите следва висок стандарт, качество и разнообразие, които определят „Пикадили“ като един от лидерите в ритейл сектора. Броят на стоките, които предлага достига 20 000. На разположение на клиентите са щанд за деликатесни сирена, както и специален щанд за свежи плодови и зеленчукови салати, приготвяни на място. В супермаркетите се предлагат прясно изпечени хляб и кроасани, както и изобилие от прясна риба и рибни продукти, собствен внос от Дания, с възможност за транжиране и филетиране на място. Разработва се и концепция за производство на суши. „Пикадили“ предлага и най-добрата прясна паста „Рана“ собствен внос от Италия, както и прясно изпечени пици и изключително разнообразие от готови храни и месни продукти, приготвяни на място. От 2002 г. „Пикадили“ реализира асортимент от хранителни и нехранителни стоки със собствена марка – „Мистър Пикс“ и „Меркато“. С тези марки се предлагат различни деликатеси от месо, млечни изделия, салати, безалкохолни напитки, насипно и мляно кафе, варива и ядки, подправки, химия за бита и други. Името на кафенетата „Гала кафе“, които се намират в седем от супер-

маркетите, също е марка на веригата. Аптеките също носят името „Пикадили“ и работят от 2002 г. в супермаркетите във Варна и Бургас. Във всеки супермаркет звучат рекламите, съобщенията и музиката на собственото радио „Пикадили“.

Предимствата на търговските обекти на „Пикадили“ от гледна точка са множество, сред които се открояват:

- единна организационна структура
- широк асортимент стоки;
- множество допълнителни услуги;
- винаги свежи продукти;
- контрол на качеството;
- удобно местоположение в градовете;
- приятна атмосфера;
- паркинг.

Разположението на оборудването и на стоковите групи в търговската зала е онагледено на фигура 1. Типът на разположението е комбиниран, включващ разположение тип „лопата“ и тип „решетка“ по периферията на залата като на места са обособени острови. Комбинираният вариант е предпочитан от големите търговски обекти тъй като съчетава предимствата и недостатъците на вариантите, които обединява. Освен това подобно разположение предполага максимално оползотворяване на пространството в залата.

Както е видно от схемата по периметъра на търговската зала са разположени зеленчуците, млечните продукти, колбасите, готовите храни, месо, риба, хляб вина и напитки. Във вътрешността последователно са обособени консерви, варива, тестени изделия, захарни изделия, почистващи препарати, козметика, домашни потреби, играчки, бяла техника и др.

В срещуположния ъгъл на входа, който е най-вътрешен за залата се намират рибата и хлябът, които са ключови за търговската верига. Това определя следните точки на „**Златния триъгълник**“ на търговската зала на „Пикадили“: ***Вход - Риба/Хляб - Изход*** /Каси от 1 до 22/. Този описан триъгълник очертава пътят от входа до най-далечната точка в залата или това е пътят за достигане до ключовите стоки „риба“ и „хляб“, който изминава почти всеки клиент.

В търговския обект на „Пикадили“ се провеждат седмични промоционални акции на стоки от всички групи. За целта се издава каталог с актуални информация за цените на стоките. Провеждат се също и акции по стимулиране на продажбите.

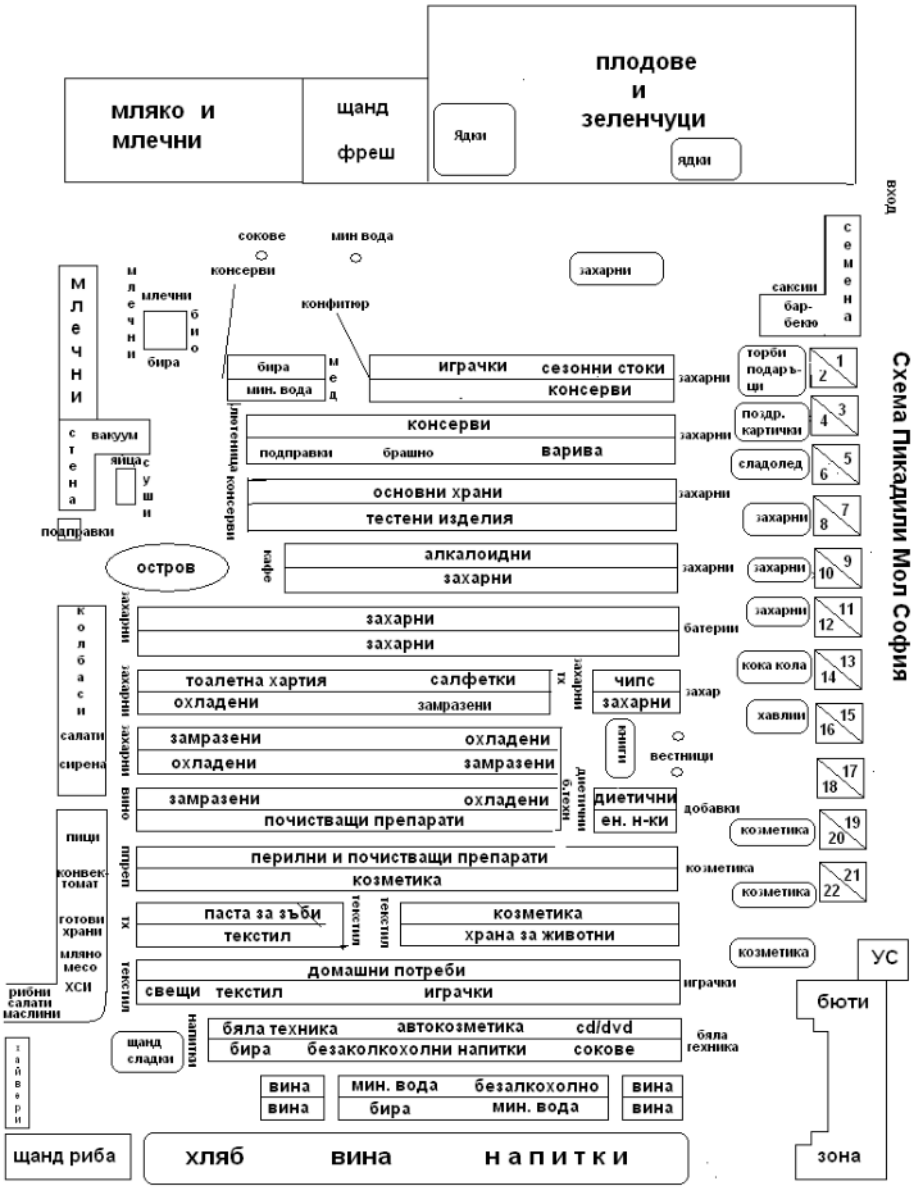

Фигура 1. Разположение на стоковите групи в търговската зала на „Пикадили“ в МОЛ, София, 2016 г.

Друга възможност за закупуване на стоки от „Пикадили“ е и чрез техния сайт в Интернет. Он-лайн пазаруването прави на практика неограничена възможността за закупуване на стоки от всички обекти на веригата. Тяхната доставка до домовете е предимство за домакините.

„Пикадили“ както повече от веригите на нашия пазар предлагат и клиентски карти, предоставящи възможност за закупуване на определени стоки с отстъпки и др. предимства при пазаруване. Клубните карти на „Пикадили“ дават възможност на притежателите на точки да зареждат гориво в бензиностанциите на „Петрол“ АД.

Изводи

В условията на конкурентна борба между търговските вериги, мърчандайзингът е единственият подход, позволяващ постоянно да се търсят начини за привличане вниманието на потребителите. Той следва да се разглежда като постоянен процес, чрез който търговците успяват да представят стоките по атрактивен начин и да впечатлят взискателните потребители. Успехът на мърчандайзинговите мероприятия се потвърждава и в българската търговска практика. Той е налице когато се следва определена концепция и непрекъснато се иновира по отношение на презентацията на продуктите, тъй като последната е по-динамичния елемент в сравнение с възможността за промяна на търговските площи или промяна в структурата на асортимента.

Цитирани източници

Masom, M. (1990). *Modern Retailing: theory and practice.* Boston.

www.piccadilly.bg. (н.д.).

Атанасова, Т. и. (1994). *Английско-български речник.* ИК "Везни-4".

Джефкинс, Ф. (1993). *Въведение в меркетинга, рекламата и публик рилейшънс.* Варна: Грант Варна мениджмънт и консулт.

Доганов, Д., Дуранкев, Б. (2001). *Българска рекламна енциклопедия.* София: Сиела.

Котляренко, М. (2001). Мерчандайзинг – это искусство. *Практтический маркетинг*.

ТУРИСТИЧЕСКИТЕ АГЕНТИ, РЕЗЕРВАЦИОННИТЕ УСЛУГИ НА ТУРОПЕРАТОРИТЕ И СВЪРЗАНИТЕ С ТЯХ ДЕЙНОСТИ В БЪЛГАРИЯ 30 ГОДИНИ СЛЕД НАЧАЛОТО НА ПРОМЕНИТЕ

Доц. д-р Петя Иванова
Катедра „Икономика и управление на туризма“,
СА „Д. А. Ценов“,
Е-мейл: p.ivanova@uni-svishtov.bg

Резюме: *След началото на прехода преди тридесет години, в България се прояви инвестиционен интерес в сферата на туризма. Създадени бяха не малко туристически предприятия, в това число туроператори и туристически агенти. Този тип предприятия предоставят услуги, с които свързват туристическото предлагане с туристическото търсене. Под влиянието на редица фактори и най-вече инвазията на съвременните информационни и комуникационни технологии туристическата дистрибуция пред последните години търпи редица изменения.*

Основна цел на доклада е на основата на официални статистически източници, предоставящи количествени показатели по тази проблематика, да се анализира и проследи динамиката и състоянието на туристическите посреднически услуги в България, включително и посредством сравнение с останалите страни членки на Европейския съюз.

Ключови думи*: туристически агент, туроператор, туристическо посредничество.*

JEL: *L83.*

TRAVEL AGENTS, RESERVATION SERVICES OF TOUR OPERATORS AND RELATED ACTIVITIES IN BULGARIA 30 YEARS AFTER THE TRANSITION

Assoc. Prof Petya Ivanova, PhD
Department of Tourism Economics and Management
Dimitar A. Tsenov Academy of Economics
E-mail: p.ivanova@uni-svishtov.bg

Abstract: *Since the beginning of the transition thirty years ago, there has been an investment interest in tourism in Bulgaria. Many tourism companies have been set up, including tour operators and travel agents. These types of businesses provide services that link tourism supply to tourism demand. Under the influence of a number of factors, most notably the invasion of modern information and communication technologies, tourism distribution has undergone a number of changes in recent years.*

The main objective of the report is to analyze and monitor the dynamics and status of tourism intermediaries in Bulgaria, including through comparison with other EU Member States, based on official statistical sources providing quantitative indicators on this issue.

Key words: *travel agent, tour operator, tourism intermediaries.*

JEL: *L83.*

Въведение

Създаването на туристически предприятия след началото на прехода преди 30 години бе провокирано от наличието на разнообразни, атрактивни и запазени туристически ресурси, представляващи интерес за туристите, както и възможността на местните граждани да пътуват извън страната. Бяха регистрирани немалко туроператори и туристически агенти, известни с общото наименование туристически агенции.

Най-общо туристическите агенции са предприятия, които свързват обекта (туристическата дестинация) със субекта (туриста) в туризма. Изпълняват редица функции подпомагащи срещата между търсенето и предлагането, което е причина да имат място в туристическия дистрибуционен процес. Под влияние на редица фактори, средата в която те оперират се променя и бизнес модела на този тип предприятия се видоизменя радикално пред последните години.

Цел на доклада е на основата на достъпни статистически данни да изследва количествени параметри, касаещи този тип предприятия и да очертае тенденции влияещи но тяхното развитие. За информационна база служат данните публикувани от Евростат. Периодът, който обхваща анализа е 2012 -2017 г.

1. Туристически предприятия - туристически агенти, туроператорски резервационни услуги и свързани с тях дейности

Съгласно българското законодателство туроператорите и туристическите агенти подлежат на регистрационен режим. Министерството на туризма поддържа публичен регистър на този тип предприятия с валидна регистрация. Справката в регистъра показва, че има регистрирани над три хиляди предприятия, като повече от половината от тях са регистрирани за осъществяване както на туроператорска (основна функция организаторска), така и на агентска (посредническа) дейност.

Данните на Евростат показват, че броят на предприятията осъществяващи туристическа агентска дейност, туроператорски резервационни услуги и свързани с тях дейности в България за периода 2012 - 2017 г. регистрира увеличение (Таблица 1).

Таблица 1

Туристически агенти, туроператорски резервационни услуги и свързани дейности – брой предприятия

Страна/Година	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Европейски съюз	94 601	96 328	102 089	104 818	109 590	:
Белгия	1 623	1 635	1 659	1 715	1 649	1 603
България	**1 621**	**1 704**	**1 766**	**1 811**	**1 914**	**1 916**
Чехия	6 147	5 991	6 064	6 121	6 177	6 564
Дания	550	565	556	564	590	:
Германия	9 784	10 476	11 828	11 971	12 339	12 813
Естония	329	365	380	398	407	439
Ирландия	867	909	966	1 020	1 046	1 179
Гърция	2 631	2 615	3 498	3 461	3 523	3 384
Испания	11 434	10 859	11 043	11 393	12 932	14 570
Франция	7 308	8 122	9 229	8 703	8 929	8 575
Хърватия	1 723	1 708	1 794	1 889	1 955	2 074
Италия	15 255	15 380	15 802	16 114	16 800	17 243
Кипър	458	437	425	424	440	442
Латвия	735	775	801	887	960	945
Литва	957	1 023	1 140	1 153	1 221	1 245
Люксембург	91	88	86	84	87	94
Унгария	1 872	1 785	1 848	2 044	2 160	2 234
Малта	551	423	421	397	435	418
Нидерландия	3 917	4 949	5 140	5 307	5 547	5 839
Австрия	1 541	1 581	1 622	1 608	1 594	1 592
Полша	6 437	5 527	5 817	6 609	6 865	6 891
Португалия	2 635	2 775	2 911	3 216	3 598	4 000
Румъния	2 576	2 674	2 764	2 813	2 842	2 808
Словения	715	767	803	898	951	980
Словакия	1 148	1 191	1 393	1 441	1 411	1 449
Финландия	1 454	1 468	1 474	1 468	1 442	1 468
Швеция	3 567	3 553	3 596	3 615	3 642	3 654
Обединено кралство	6 675	6 983	7 263	7 694	8 134	:
Норвегия	1 828	1 972	2 079	2 306	2 447	2 438
Швейцария	962	995	999	953	944	922
Северна Македония	262	269	282	274	280	290
Босна и Херцеговина	171	159	180	210	237	281

Източник: Евростат

Данните на Евростат дават информация, че общо за Европейския съюз (ЕС) през разглеждания период е регистриран ръст от 16% на броя предприятия туристически агенти, осъществяващи туроператорски резервационни услуги и свързани с тях дейности. За България ръста

надвишава общия за ЕС и е в размер на 18%. В някои страни като Белгия, Кипър, Малта и Швейцария се наблюдава спад на разглеждания брой предприятия. В други има значителен ръст спрямо 2012 г. - Босна и Херцеговина (64%), Португалия (51%), Нидерландия (49%), Словения (37%), Ирландия (36%).

Задълбочаването на анализа е към разпределението на предприятията според критерия големина. Данните на Евростат към 2017 г. за България показват, че най-голям е броят на микро и малките предприятия в изследвания бизнес.

Общият брой от 1916 в България е разпределен по следния начин: от 0 до 9 човека заети – 1804, от 10 до 19 заети– 58, от 20 до 49 заети - 42, от 50 до 249 заети - 8, над 250 заети - в България няма (Фиг.1). Страни, в които има такъв род големи предприятия с над 250 заети са: Германия – 31 броя, Испания – 23, Франция -16 броя, Италия и Холандия по 10 предприятия. От бившите социалистически страни се открояват с наличие на големи предприятия Чехия – 5, Полша – 4 и Румъния - 3.

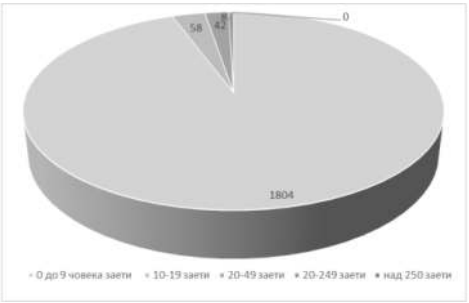

Фигура 1. Разпределението на броя предприятия туристически агенти, туроператорски резервационни услуги и свързани дейности по критерия брой заети в България

Посредническите предприятия в туризма работят в условия на непрекъснато променящ се и динамичен туристически пазар. Особено силно изразени са процесите на консолидация и на влияние на информационните и комуникационни технологии. Използването на интернет като посредник доведе до онлайн туристически агенти, които днес се трансфомират и в мобилни.

Безспорно туристите ще продължат да пътуват с или без наличието на посредници. Както във всяка човешка дейност, обаче по-удобно е когато има добра организация и професионална помощ и това

е основното, поради което съществуват, посредниците. Освен туроператорите и туристическите агенти офлайн посреднически функции в туризма изпълняват още пътнически клубове и асоциации, туристически офиси, туристически информационни центрове и други подобни организации.

Статистическите данни относно броя на предприятията показва, че този вид бизнес в ЕС се развива преобладаващо възходящо, като следствие на темповете на нарастване на туризма.

2. Заетост, добавена стойност и оборот на туристически агенти, туроператорски резервационни услуги и свързани дейности

Броят на заетите лица в бизнеса на туристически агенти, туроператорски резервационни услуги и свързани дейности е показан в Таблица 2. Видно е, че за разглежданият период броят на заетите в този вид бизнес в България регистрира леко увеличение.

Таблица 2

Брой заети лица - туристически агенти, туроператорски резервационни услуги и свързани дейности

Страна/Година	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Европейски съюз	500 000	490 000	496 000	510 000	521 384	:
Белгия	9 022	8 773	8 496	8 732	8 248	7 393
България	**5 865**	**5 946**	**5 951**	**5 930**	**6 224**	**6 524**
Чехия	12 232	11 885	12 425	12 459	12 595	13 683
Дания	6 196	6 304	6 208	6 108	5 818	:
Германия	89 723	97 611	93 078	100 254	104 996	107 227
Естония	1 517	1 766	1 634	1 633	1 584	1 819
Ирландия	5 086	5 461	5 695	5 586	5 771	6 175
Гърция	11 130	11 604	15 820	14 973	16 105	19 116
Испания	53 928	50 277	52 686	54 272	54 759	58 435
Франция	40 895	41 172	41 809	38 798	42 208	46 738
Хърватия	5 457	5 751	6 446	6 658	6 415	6 799
Италия	46 528	45 692	45 353	46 227	48 151	49 725
Кипър	1 970	1 565	1 547	1 643	1 790	1 867
Латвия	2 015	2 120	2 395	2 476	2 443	2 496
Литва	2 708	2 904	3 070	3 037	3 124	3 140
Унгария	5 757	5 668	5 881	6 185	6 354	6 874
Малта	1 732	1 596	1 304	1 439	:	1 555
Нидерландия	23 279	22 356	22 091	23 241	23 924	25 455
Австрия	11 687	11 780	11 954	11 739	11 642	11 456
Полша	20 306	17 770	17 530	19 268	21 354	20 343
Португалия	9 898	9 675	10 225	11 308	12 079	13 245
Румъния	10 090	9 855	9 954	10 530	10 557	10 964
Словения	1 938	1 944	1 940	2 117	2 126	2 241

Словакия	2 666	3 146	3 691	3 171	3 169	3 061
Финландия	4 822	4 880	5 086	4 803	4 744	4 784
Швеция	12 607	12 550	12 389	11 873	12 030	11 690
Обединено Кралство	96 347	93 292	91 059	95 554	91 121	:
Норвегия	5 740	5 962	5 792	6 848	6 784	6 892
Швейцария	14 735	15 957	14 744	13 720	14 265	14 277
Северна Македония	:	:	:	:	1 187	1 225
Босна и Херцеговина	799	696	794	795	846	876

Източник: Евростат

Броят заети общо за ЕС в периода 2012-2017 г. регистрира увеличение с 4%. Заетите в туристическа агентска дейност, туроператорски резервационни услуги и свързани с тях дейности в България за периода 2012 - 2017 г. са се увеличили с 11%.

Данните за изследвания вид бизнес в България показват, че в абсолютна стойност оборота, както и добавената стойност за периода 2012-2017 г. се увеличават (Фигура 2 и Фигура 3).

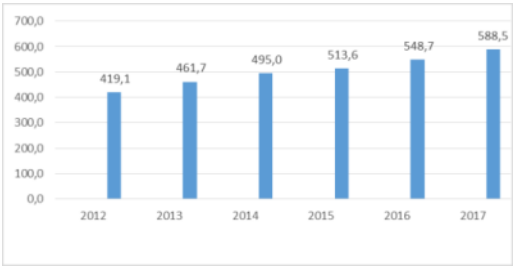

Фигура 2. Оборот в млн. евро
Източник: *Евростат в млн. евро*

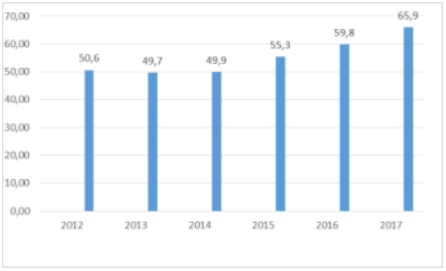

Фигура 3. Добавена стойност
Източник: *Евростат*

Ролята, която днес посредниците изпълняват на пазара не изчезва с индивидуалните туристически пътувания или с новите възможности на модерните информационни технологии, които предлагат на потребителите на туристически услуги. Причината за това е, че туристическите посредници се адаптират бързо към променящата се бизнес среда. Всъщност тези, които приемат навлизането на информационните технологии като партньор, а не като заплаха имат най-добри шансове да оцелеят в силно конкурентния пазар. На Европейския пазар консолидацията е най-добрата стратегия за оцеляване. Най-големите емитенти като Германия провеждат политика на онгоинг концентрация на туристическата дистрибуция. Оборотът на немските туристически агенти, които са независими намалява, а се увеличава оборота на тези, които са в обединения, франчайзинг, кооперативи.

Заключение

Броят предприятия туристически агенти, както и осъществяващите туроператорски резервационни услуги и свързани дейности, както и броя заети в тях регистрират ръст през изследвания период. Той е следствие на устойчивият ръст на туризма в световен мащаб. Очевидно е, че бизнес средата, в която изследваният вид предприятия оперират претърпява радикални промени. Въпреки наличието на тенденция на диспосредничество разглежданият вид бизнес има своите функции на туристическия пазар, които продължава да изпълнява освен офлайн и онлайн.

Съществуват прогнози, че туристическото посредничество ще изчезне в следствие на новите технологии и по-образованото и имащо богат туристически опит ново поколение. Ето защо този тип бизнес трябва да направи някои коренни промени. Освен изместването на традиционните офиси в интернет пространството, те трябва да работят повече като професионални съветници по пътуванията. Търсенето на организационни форми, при които икономическият ефект от бизнеса ще продължи и в бъдеще, ще става все по-необходимо. Модерният бизнес в сферата на туристическото посредничество включва консолидацията, интеграцията и кооперирането, както и активното използване на новите технологии.

Очакванията са пазарът в бъдеще все повече да се поляризира между вертикално интегрираните концерни и малките предприятия. Вторите (каквито преобладават в България) ще могат да оцелеят в тази силна конкурентна среда само ако предлагат продукт с високи качествени стандарти за клиенти със специфични изисквания и дългосрочен мениджмънт на качеството и иновационни активности. Това е предопределено от факта, че големите предприятия обичайно имат на разположение капитал и достъп до високи технологии, но не могат толкова бързо да отговорят на промените както малките.

ЛИТЕРАТУРА

Tisdell, Cl. A. Handbook of Tourisn Economics. Analysis, New Applications and Case Studies// Calvek, N. Travel and Tourism Intermediaries: Their Changing Role, World Scientific, 2013.

Евростат.https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Tourism_statistics/bg

ИЗСЛЕДВАНЕ НЕОБХОДИМОСТТА ОТ ПРИДОБИВАНЕ НА ТЪРГОВСКИ УМЕНИЯ ПО ЖЕНСКО ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО

Доц. д-р Светослав Илийчовски
Катедра „Търговски бизнес“,
СА „Д. А. Ценов“ - Свищов,
s.iliychovski@uni-svishtov.bg
Доц. д-р Теодора Филипова,
Катедра „Търговски бизнес“,
СА „Д. А. Ценов“ - Свищов,
t.filipova@uni-svishtov.bg

Резюме: *Женското предприемачество се разглежда като вид предприемачество, базирано на половото разделение, допринасящо за икономическото развитие чрез генериране на стойност, разкриване на нови работни места, включване на маргинализирани групи, намаляване на бедността и повишаване на конкурентоспособността. Емпиричните изследвания показват, че основните затруднения идват от: избор на финансиране; реагиране и възприемане на риска; липса на умения и контакти в началните фази на предприемаческия процес; данъчна и семейна политика; липса на управленски умения; непознаване на законови и данъчни нормативни актове. Целта на настоящото изследване е на базата на емпирични данни да се осъществи сравнителен анализ между търсенето и предлагането на умения за женско предприемачество в търговията.*

Ключови думи*: женско предприемачество, търговски умения, анкетно проучване.*

JEL: *L26.*

RESEARCH OF THE NECESSITY TO OBTAIN COMMERCIAL SKILLS FOR WOMEN ENTREPRENEURSHIP

Svetoslav Iliychovski, Assoc. Prof. PhD
Department of Commercial Business,
D. A. Tsenov Academy of Economics,
s.iliychovski@uni-svishtov.bg
Teodora Filipova, Assoc. Prof. PhD
Department of Commercial Business,
D. A. Tsenov Academy of Economics,
t.filipova@uni-svishtov.bg

Abstract: *Female entrepreneurship is seen as a type of gender-based entrepreneurship that contributes to economic development by generating value, creating new jobs, including marginalized groups, reducing poverty and increasing competitiveness. Empirical studies show that the main difficulties come from: choosing funding; risk response and perception; lack of skills and contacts in the initial stages of the entrepreneurial process; tax and family policy; lack of management skills; ignorance of legal and tax regulations. The purpose of the present study is to draw up, on the basis of empirical evidence, a comparative analysis of the demand for and supply of women's entrepreneurship skills in commerce.*

Key words: *Female entrepreneurship, Commercial skills, Questionnaire survey.*

JEL: *L26.*

1. Въведение

Необходимостта от насърчаване на предприемачеството е обоснована в множество нормативни документи на Европейския съюз, OECD и др., като основният ключов елемент е образованието по предприемачество. В литературните източници образованието по предприемачество осигурява равна база от знания, умения и компетенции за различните полове. От тази гледна точка като основни влияещи фактори са мотивацията на индивидите и влиянието на външната бизнес среда. Изследването се реализира чрез проект по Програма „Еразъм+“ и отразява малка част от резултатите, постигнати в хода на осъществените дейности[1]. След приключване на деск изследването, обобщените

[1] Project Number: 2018-1-BG01-KA203-048016 "European Partnership for Social Inclusion and Creation of Skills for Women Entrepreneurship E-learning" с ръководител доц. д-р Светослав Илийчовски. Бенефициент на проекта СА „Д. А. Ценов“ – Свищов.

теоретични компетентностни рамки в областта на предприемачеството, дигиталните технологии, търговията и логистиката, прерастват в разработването на анкетна карта, подпомагаща идентифицирането на необходимите знания, умения и компетенции на нискоквалифицираната женска работна сила. Анкетното проучване се повежда в три държави – България, Италия и Англия, като всеки партньор представи резултатите от над 100 анкетирани респонденти. В настоящия доклад се анализира необходимостта от придобиване на търговски умения от анкетираните жени.

2. Методология на изследването

За измерване на психологическия профил на предприемача е използвана петстепенна Ликъртова скала от типа Strongly agree, Agree, Disagree, Strongly disagree, DK/NA. R. D. Hisrich and C. Brush при измерване на управленските умения на жените предприемачи използват рангова скала от типа лошо, средно, добро, много добро, отлично и без мнение. Броят на анкетираните жени в СА „Д. А. Ценов“ е 105, като над 97% от анкетите бяха попълнени без пропуснати случаи. Обработката на анкетните карти беше извършена чрез използването на програмния продукт SPSS, където беше използвана дескриптивна статистика, честотни разпределения, а проверката за средни беше извършена чрез t-критерия на Стюдънт. Резултатите от анкетните карти в Англия и Италия са обработени и анализирани от партньорите, като за целите на съпоставителен анализ, на Стопанска академия бяха предоставени обобщения.

3. Резултати от емпиричното проучване

Компетенцията относно *систематизиране информация за предлаганите стоки и услуги* е оценена от българските жени предприемачи с най-висок среден бал в сектор „Логистика“ – 3,66, а най-нискоквалифицирани според този критерии са жените, стартиращи в областта на „Електронната търговия“ (3,25), следвани от тези в „Търговията“ (3,48). Според анкетираните жени в Италия с най-висок среден коефициент на компетентност относно систематизиране информация за предлаганите стоки и услуги са тези заети в областта на „селското стопанство“ (4,25), а с най-нисък среден коефициент са жените действащи в сферата на „Услугите“ (3,59), следвани от тези в „Логистиката“ (3,80) и „Търговията“ (3,94). Сходни са и получените резултати от изследването на

жените в Англия, където отново с най-висок среден коефициент са заетите в „Селското стопанство“ (5), а с най-нисък среден бал са жените стартиращи в сферата на услугите (4,53). Може да се обобщи, че е необходимо повишаването на знанията и уменията на жените относно систематизирането информация за предлаганите стоки и услуги.

Данните от проведеното изследване на жените в България сочат, че компетенцията свързана с *осъществяването на търговското обслужване* е с най-висок среден коефициент в областта на „Търговията“ (3,66), а най-ниско тя е оценена от стартиращите в сферата на „Електронната търговия“ (3,00) и „Логистиката“ (3,33). Данните от проучването в Италия извеждат на преден план с най-висок среден коефициент жените действащи в „Селското стопанство“ (4,00), а с най-ниска средна компетентност са тези в сферата на „Услугите“ (3,53). Резултатите от анкетираните жени в Англия са сходни с тези в Италия, като най-компетентни са заетите в „Електронната търговия“ (4,78), а нискоквалифицираните по този показател действат в областта на „Логистиката“ (4,38).

Идентифицирането на потребностите на клиентите според изследването в България е компетенцията, присъща за сферата на „Търговията“, където е и най-високия коефициент – 3,36. Според резултатите нискоквалифицираните по горепосочения критерии са стартиращите в „Електронната търговия“ (2,90). Данните от проучването на жените в Италия показват, че с най-висока средна стойност са заетите в „Селското стопанство“ (4,25), а с най-нисък среден бал са тези, работещи в сферата на „Услугите“ (3,63). В Англия анкетираните са посочили, че с най-висока средна оценка при „идентифицирането на нуждите на клиентите“ са работещите в „Електронната търговия“ (4,83), докато нискоквалифицираните жени са заетите в „Логистиката“ (4,40).

Наличието на познания *относно мърчандайзинга на стоките в търговските обекти* е оценено от българските респонденти с най-висок среден коефициент в „Селското стопанство“ (3,14), а с най-нисък в „Индустриалното производство“ (2,25). В Италия с най-висок среден коефициент за тази компетенция са заетите в „Търговията“ (4,06), а с най-нисък среден в „Индустриалното производство“ (2,33). Анкетираните жени в Англия са посочили с най-висок среден показател заетите в „Електронната търговия“ (4,78), а с най-нисък среден са тези стартиращи в селското стопанство (4,00).

Знанията за *продуктовия асортимент и различните му елементи* са присъщи за жените в България, стартиращи бизнес в сферата на „Услугите“ (3,26), а с най-нисък среден бал на компетентност са желаещите

да правят бизнес чрез електронна търговия (2,76). В Италия респондентите са посочили, че с най-висока квалификация са жените развиващи дейност в областта на търговията (4,00), а с най-нисък коефициент са тези работещи в индустриалното производство (2,67). Според анкетираните в Англия с най-висок среден бал са жените действащи в отрасъл „Електронна търговия“ със стойност от 4,67. Нискоквалифицираните жени относно знанията за продуктовия асортимент и различните му елементи се реализират в сферата на индустриалното производство (4,00).

Компетенциите относно *анализиране и управление на продуктови категории* са присъщи най-вече за българските жени, стартиращи бизнес в областта на услугите (3,06), докато в сферата на електронната търговия е отчетен най-ниския среден показател от 2,67. Данните за Италия сочат, че с най-висока средна оценка по горепосочената компетенция са желаещите да стартират бизнес в електронната търговия (4,00), а най-ниска средна оценка имат жените, действащи в областта на услугите и селското стопанство (3,25). Респондентите от Англия почват, че компетенциите относно анализирането и управлението на продуктови категории е с най-висок среден коефициент в сферата на услугите, а с най-ниска средна компетентност са в търговията (4,22). Може да се обобщи, че е необходимо повишаването на знанията и уменията на жените относно компетенциите за анализиране и управление на продуктови категории.

Проучването и подбора на клиенти е компетенцията оценена средно най-високо от българските жени, желаещи да развиват бизнес в сферата на логистиката – 3,16. С най-ниско средно равнище на компетентност са жените стартиращи бизнес в сферата на електронната търговия (2,76) следвана от търговията (2,94). Респондентите от Италия са посочили, че средно най-компетентни в „проучването и подбора на клиенти“ са жените заети в търговията с бал 4,06, докато с най-ниска средна компетентност са в индустриалното производство – 2,67. Анализът на резултатите от Англия показва, че с най-висока средна компетентност относно „проучването и подбора на клиенти“ са жените, заети в Логистиката (4,63), докато с най-нисък среден коефициент са жените действащи в услугите (4,24), електронната търговия (4,33) и търговията (4,33). Може да се обобщи, че е необходимо повишаването на знанията и уменията на жените относно компетенциите за проучване и подбор на клиенти.

Познаването на *правилата и договорите за търговско посредничество* е компетенция с най-висока средна оценка у българските жени,

желаещи да развиват бизнес в областта на услугите (3,40), докато с най-нисък среден коефициент са стартиращите в областта на електронната търговия (2,43). Данните от анкетираните жени в Италия показват, че с най-висока средна компетентност са тези заети в областта на търговията (3,50), а с най-ниска оценка са жените, работещи в индустриалното производство (2,00). Респондентите от целевата група в Англия са откроили с най-висока средна оценка жените, действащи в областта на селското стопанство (4,78). С най-ниски средни компетенции относно познаването на правилата и договорите за търговско посредничество са жените, действащи в сферата на услугите (4,29). Може да се обобщи, че е необходимо повишаването на знанията и уменията на жените, участващи в целевата група за познаването на правилата и договорите за търговско посредничество, поради много ниските най-високи коефициенти в България и Италия.

Анкетираните жени в България посочват, че познанията за *франчайзинга като форма на посредничество* е водеща компетенция в отрасъл „Услуги“ (3,00). С ниски компетенции в тази област са жените, стартиращи бизнес в индустриалното производство (2,25) и логистиката (2,33). Респондентите от Италия имат най-висока средна оценка за познанията за франчайзинга като форма на посредничество в сферата на логистиката (3,30), а най-ниския коефициент е за жените, действащи в областта на електронната търговия (2,22). Резултатите, получени от английските жени предприемачи сочат, че с най-високи компетенции по този критерии са заетите в селското стопанство и електронната търговия с еднаква стойност от 4,67. С най-ниско средно равнище на компетентност са развиващите бизнес в търговията (4,17). Може да се обобщи, че е необходимо повишаването на знанията и уменията на жените, участващи в целевата група за познаването на франчайзинга като форма на посредничество поради много ниските коефициенти в България и Италия и най-ниския коефициент за търговията в Англия.

Респондентите от България посочват, че познанията им за *лизинга и прилагането на лизингови схеми* е компетенция с най-висок среден коефициент в областта на услугите (3,00), а най-ниското равнище е отчетено при жените, стартиращи бизнес в индустриалното производство (2,25) и логистиката (2,33). Данните от Италия показват, че там с най-висока оценка по този показател са жените, работещи в търговията (3,39). С най-ниско средно равнище на познаване на лизинга са жените, заети в индустриалното производство (2,33). Анализът на резултатите от анкетите, проведени в Англия показва, че с най-висок среден коефициент са жените, действащи в сферата на електронната търговия (4,67),

а с най-нисък са жените развиващи дейност в търговията – 4,17. Може да се обобщи, че е необходимо повишаването на знанията и уменията на жените, участващи в целевата група за познанията им за лизинга и прилагането на лизингови схеми поради много ниските коефициенти в България и Италия и най-ниския коефициент за търговията в Англия.

Познанията за *факторинга и прилагането на факторингови операции* са най-силно застъпени у българските жени, стартиращи бизнес в сферата на селското стопанство – 2,57. Най-ниския среден коефициент за жените в България е 2,00 и се отнася за желаещите да развиват дейност в индустриалното производство. Респондентите от Италия са посочили, че имат най-високи средни познания за факторинга и прилагането на факторингови операции когато развиват дейност в сферата на логистиката (3,30). С най-нисък бал за тази компетенция са жените предприемачи в селското стопанство (2,50). Данните от анкетите, проведени в Англия сочат, че с най-висок коефициент са жените заети в електронната търговия (4,67), а тези с най-слаби познания за факторинга и прилагането на факторингови операции са заети в търговията 4,28. Може да се обобщи, че е необходимо повишаването на знанията и уменията на жените, участващи в целевата група за познанията им за лизинга и прилагането на лизингови схеми поради много ниските коефициенти в България и Италия и най-ниския коефициент за търговията в Англия.

Знанията за *консигнацията* са най-силно застъпени у българските жени, стартиращи бизнес в сферата на услугите (3,13). Най-ниския среден коефициент за жените в България е 2,00 и се отнася за желаещите да развиват дейност в индустриалното производство. Респондентите от Италия са посочили, че имат най-високи средни познания за консигнацията в сферата на логистиката (3,50), а с най-нисък бал за тази компетенция са жените предприемачи в услугите (2,22). Данните от анкетите, проведени в Англия показват, че с най-висок коефициент са жените заети в селското стопанство (4,67), а тези с най-слаби познания за консигнационните операции са заети в логистиката (4,19).

Познанията за *комисионното посредничество* са с най-висок среден резултат сред българските жени предприемачи, желаещи да развиват бизнес в сферата на търговията и индустриалното производство с еднаква стойност от 3,00. Анкетираните български жени посочват, че с най-нисък коефициент са стартиращите в отрасъл „Селско стопанство“ – 2,57. Резултатите от проучването сред жените в Италия сочат, че с най-висока средна оценка са действащите в сферата на логистиката (3,50), а с най-ниска средна оценка за компетенциите, свързани с комисионното посредничество са жените заети с електронна търговия – 1,89.

В Англия обобщените данни показват, че с най-висок среден коефициент са жените, работещи в селското стопанство (4,67), а с най-нисък среден показател – в логистиката (4,6).

Познания за *спедиционното посредничество* са с най-висок среден резултат сред българските жени предприемачи, желаещи да развиват бизнес в сферата на търговията със стойност от 2,90. Анкетираните български жени посочват, че с най-нисък коефициент са стартиращите в отрасъл „Селско стопанство“ – 2,28, следван от „Електронна търговия“ с 2,38. Респондентите от Италия са посочили, че имат най-високи средни познания за спедиционното посредничество в сферата на търговията (3,00), а с най-нисък бал за тази компетенция са жените предприемачи в услугите (2,09), следвани от електронната търговия с 2,22. Данните от анкетите, проведени в Англия показват, че с най-висок коефициент са жените заети в селското стопанство (4,56), а тези с най-слаби познания за спедиционното посредничество са заети в логистиката (4,38). Може да се обобщи, че е необходимо повишаването на знанията и уменията на жените, участващи в целевата група за спедиционно посредничество поради много ниските коефициенти в България и Италия.

Установяването на ефектите от посредническите операции е компетенция с най-висок среден коефициент в областта на селското стопанство (3,14), а най-ниското равнище е отчетено при жените, стартиращи бизнес в електронната търговия (2,28). Данните от Италия показват, че там с най-висока оценка по този показател са жените, работещи в логистиката (3,20). С най-ниско средно равнище на установяване на ефектите от посредническите операции са жените, заети в услугите (2,09). Анализът на резултатите от анкетите, проведени в Англия показва, че с най-висок среден коефициент са жените, действащи в сферата на електронната търговия (4,67), а с най-нисък са жените, развиващи дейност в сферата на услугите – 4,24.

ЛИТЕРАТУРА

Илийчовски, С., Перков, В., Филипова, Т. *Сравнителен анализ между търсенето и предлагането на женски предприемачески и дигитални умения от страна на нискоквалифицираната работна сила в областта на търговията и логистиката* – авторово проучване на екипа по проект 2018-1-BG01-KA203-048016 "European Partnership for Social Inclusion and Creation of Skills for Women Entrepreneurship E-learning”, част от документацията по Дейност 1.

АТРИБУТИВНО АНАЛИЗАРАНЕ НА АСОРТИМЕНТНОТО РАЗНООБРАЗИЕ В ТОЧКИТЕ НА ПРОДАЖБИ

Доц. д-р Симеонка Петрова
Катедра „Търговски бизнес“,
Стопанска академия „Д. А. Ценов“ - Свищов,
e-mail: s.petrova@uni-svishtov.bg

Резюме: *Съвременните ритейлъри систематично прогнозират, формират и изменят размера и състава на асортимента от предлагани стоки в точките на продажби. Вариативността се превръща в ключово свойство на асортимента, предопределящо избора на потребителите. Основната цел на настоящата разработка е да се интерпретират базови теоретико-емпирични постановки за атрибутивния подход към асортиментното разнообразие, формирано от ритейлърите в точките на продажби, върху основата на оценка на потребителските концепции и профила на артикулите, обединяващи съставящите ги атрибути.*

Ключови думи*: асортимент, ритейлъри, атрибутилно анализиране, асортиментно разнообразие.*

JEL: *F13, F14*

ATTRIBUTE ANALYSIS OF ASSORTMENT VARIETY AT POINTS OF SALES

Assoc. Prof. Simeonka Petrova, PhD
Department of Commerce, D. A. Tsenov Academy of Economics,
Svishtov, e-mail: s.petrova@uni-svishtov.bg

Abstract: *Modern retailers systematically forecast, shape and modify the size and composition of the assortment offered at points of sale. Variability is becoming a key feature of the assortment that determines consumer choice. The main purpose of this work is to interpret basic theoretical and empirical statements about the attributive approach to assortment variety, formed by retailers at points of sale, on the basis of an assessment of consumer concepts and the profile of the articles that integrate their attributes.*

Key words: *assortment, retailers, attribution analysis, assortment variety.*

JEL: *F13, F14*

Въведение

Модерните ритейлъри систематично прогнозират, формират и изменят размера и състава на асортимента от предлагани стоки в точките на продажби. Вариативността се превръща в ключово свойство на асортимента, предопределящо избора на потребителите.

Основната цел *на настоящата разработка е да се интерпретират базови теоретико-емпирични постановки за атрибутивния подход към асортиментното разнообразие, формирано от ритейлърите в точките на продажби, върху основата на оценка на потребителските концепции и профила на артикулите, обединяващи съставящите ги атрибути.*

Анализът и оценката на равнищата на атрибутите и комбинацията от атрибути на артикулите обуславят промените в асортиментния размер и състав. Многомерността на изучаване на процеса на моделиране на прогнози за пазарно възприемане на асортиментното разнообразие предпоставя сложността на мениджърските решения в очертаното изследователско поле.

1. Концептуално интерпретиране на атрибутивния подход към асортимента на ритейлърите

В процеса на концептуализиране на разнообразието от асортименти се възприема прилагане на различни подходи. Сред тези подходи се открояват атрибутивният и продуктовият. При подхода, базиран на атрибутите, се предлага алтернативна гледна точка за обясняване на разнообразието от асортименти. Подходите, основаващи се на продукти, отразяват базови концептуализации на асортиментното разнообразие, които предполагат съществено различни процеси на възприятие от страна на потребителите.

При динамично изменяща се конкурентна среда успехът на ритейлърите се поставя в силна зависимост от постигнатите равнища на удовлетворяване на потребителите. За да създават добавена стойност и конкурентни предимства на пазара, ритейлърите следва да познават подобре в сравнение с конкурентите потребностите и изискванията на потребителите. Измерването на потребителските предпочитания, както и определянето на влияещите фактори, имат съществено значение за избора на стратегия на развитие на търговския бизнес. Методологията на атрибутивния анализ се превръща в подходящ инструмент за оценка

на предпочитанията и очакванията на потребителите, както и за моделиране и прогнозиране на поведението на потребителите в нови ситуации и следователно за разработване на бизнес решения чрез диференциране.

В специализираната теория изследването на въпросите за асортиментното разнообразие се поставя на теоретични дискусии в различни разрези. Една голяма група от изследователи, сред които са *S. Hosh* и *S. Banerji,* се придържат към становището, че вариативността на асортимента, предлаган на пазара, предопределя интензивността на конкуренцията и потребителските предпочитания (Hoch & Banerji, 1993). Цитираните автори разширяват обхвата на модела за асортиментното разнообразие. Изследователите концептуализират асортиментната вариантност на основата на атрибутивно-базирана перспектива, обяснена посредством атрибутивния подход и сравняване с продуктовия подход на *E. Bradlow* и *B. Wansink* (Bradlow & Rao, 2000).

Прегледът на специализираната литература позволява в дескриптивен план атрибутивният подход към асортимента да се сведе до представяне на отделния артикул като съвкупност от атрибути – цветове, цена, търговска марка и други, всеки от които има няколко равнища (Севастьянова, 2015). Оценката на важността на подхода намира израз в неговото използване за създаване на симулационни пазарни модели, определящи степента на изменение на търсенето, например при промяна на цената на стоката или на нейните характеристики. Друг полезен ефект на атрибутивния подход е във възможността за изучаване на синергията на характеристиките. Може да се приведе пример с продуктите на автомобилните компании, където търговската марка и цветът на автомобила са атрибути със значима сила на влияние върху потребителския избор.

Литературният обзор позволява да се обобщи, че необходимостта от прилагане на атрибутивния подход към асортимента на ритейлърите се обуславя от (Севастьянова, 2015):

- определяне и избор на най-важните характеристики на стоката, конструиране на оптимален „артикул“;
- прогнозиране на търсенето на стоката със съответни характеристики и цена в конкурентна среда;
- построяване на пазарен симулатор.

При атрибутивния подход стоката условно се представя като набор от атрибути, т.е. характеристики, каквито са например размер на опаковката, цвят, тегло, цена, търговска марка и други. Същевременно отделният атрибут може да има няколко равнища, така както атрибутът

„цвят“ може да е с равнища „бял“, „кафяв“, „червен“ и т.н. Върху основата на различните равнища на атрибутите се формира стоковият микс на ритейлърите, представящ разнообразието от асортименти.

Следователно максималният брой на стоките с различни съчетания на равнищата на атрибутите може да се установи посредством произведението между броя на равнищата на всеки отделен атрибут. При голям брой равнища и атрибути се получават значителен брой възможни комбинации, което предполага прилагане на многообразни експериментални планове, позволяващи прогнозиране и оптимизиране на асортиментните позиции. В това направление способите на атрибутивнобазирания подход допринасят за процеса на прогнозиране на потребителските възприятия на асортиментното разнообразие.

Както подчертават в своите разработки *E. Kahn* и *D. Lehmann* вариативността на асортимента на ритейлърите е важен фактор за избор на точка на продажба, постигане на потребителска удовлетвореност и нарастване обема на продажбите (Kahn & Lehmann, 1991). Специалистите в тази област отбелязват, че разнообразието на асортимента и качеството на предлаганите стоки са сред ключовите проблеми на търговците. Успешното разрешаване на приведените проблеми е условие за увеличаване на приходите от продажби и печалбите от бизнес дейността.

Както твърди в своите изследвания *D. Raftery,* за потребителите асортиментното разнообразие може да е повече от избор измежду голям брой артикули *(Raftery, 1993)*. Оптималното управление на асортимента налага по-добро оразмеряване на влиянието на асортиментните характеристики върху възприятията на потребителите относно предлаганото разнообразие.

Подходът, базиран на атрибутите, се фокусира върху разнообразието на асортиментите, формирани от страна на ритейлърите. Полезността на подхода се изяснява от изследователи, като *P. Farquhar* и *R. Vithala,* според които неговото прилагане спомага прогнозирането на предпочитанията на потребителите и тяхното групиране в подмножества *(Farquhar & Vithala, 1976)*.

Асортиментът е разнообразен до степента, в която са разпръснати равнищата на атрибутите. Асортиментът също е по-вариативен, когато връзката между всяка двойка атрибути е по-слаба, т.е. дисоциацията е по-висока.

В специализираната литература атрибутивното анализиране се отъждествява и уеднаквява със съвместния (congoint) анализ – дефинира се като многомерен метод на маркетингово изследване, използван за

изучаване на процеса на формиране на потребителските предпочитания и моделиране на прогнози за пазарното възприемане на асортиментното разнообразие (Черенков, 1999). Възможностите и сферите на приложение на conjoint-анализа се онагледяват посредством Фиг. 1:

Фигура 1. Възможности и сфери на приложение на conjoint-анализа

Източник: https://yandex.ru/turbo?text=https%3A%2F%2Fwiseeconomist.ru%2Fpoleznoe%2F50252

Разглежданият подход се основава на концепцията на представяне на артикула като съвкупност от свойства или атрибути. Потребителите оценяват полезността на предложението на даден артикул посредством оразмеряване на полезностите на отделните равнища на неговите атрибути.

По своята същностна природа терминът „conjoint“ се приема за производен от английското словосъчетание „съвместно разглеждане“. Етимологията на понятието се основава на съединяването, отразяващо същността на метода, заключаващ се в оценка на потребителските концепции и профила на артикулите, обединяващи отделни съставящи ги атрибути.

2. Емпирично изследване на приложението на атрибутивния подход към асортимента на ритейлърите

В настоящото изследване в качество на оразмерявани атрибути могат да се възприемат „търговската марка“ и „цената“. Една от целите на анализа е да се получат значения на ценността на търговската марка и на еластичността на търсенето спрямо цената. Следователно полезността на търговската марка и на цената не се поставят на разделно детерминиране, а върху основата на тяхното взаимодействие и интеракция, т.е. значението на полезността се разглежда в зависимост от различни комбинации.

Атрибутивното анализиране може да се осъществи върху използването на следните примерни параметри:

- изследване на фиксирани атрибути – например „цена“ и „търговка марка“ на артикули, включени в изследването;
- демонстриране на определен брой артикули, една част от които на конкурентни компании, функциониращи на пазара;
- стойностно равнище на цената на всеки отделен артикул.

Привлекателността на атрибутите може да се детерминира с полезността, приведена в скала: например от 0 до 1, където с 0 се оценява най-нежеланото равнище на изследвания атрибут, а с 1 – най-желаното. Значенията на привлекателността се обясняват със стойностите на потребителска атрактивност, насочени към равнищата на атрибутите, без да се взема предвид взаимното им влияние. В този смисъл значенията на привлекателността на цената обозначават отношението на потребителите към цената на всеки отделен артикул, включен в изследването. Значенията на търговската марка означават нейната привлекателност като цяло в определен ценови диапазон. За оценяване на различните атрибути на артикулите се използва единна скала, създаваща възможност за сравняване значенията на равнищата върху основата на съотношенията между цената и търговската марка.

Привлекателността на цената по своеобразен начин представя чувствителността на потребителите или еластичността на търсенето от цената. Хипотетично най-високата цена може да се дефинира като най-непривлекателна, а най-ниската – най-привлекателна.

Върху основата симулационен модел, позволяващ отчитане на значимостта на два атрибута – „цена“ и „търговска марка“, на пет примерни атрибута, може да се направи оценка на ефективността на интеракцията между тях: вж. Фиг. 2. Приема се, че значимостта на атрибутите показва доколко всеки от тях влияе върху приемането на решение за

покупка от страна на потребителите при отчитане на стойностните равнищата на цената и на характеристиките на търговската марка.

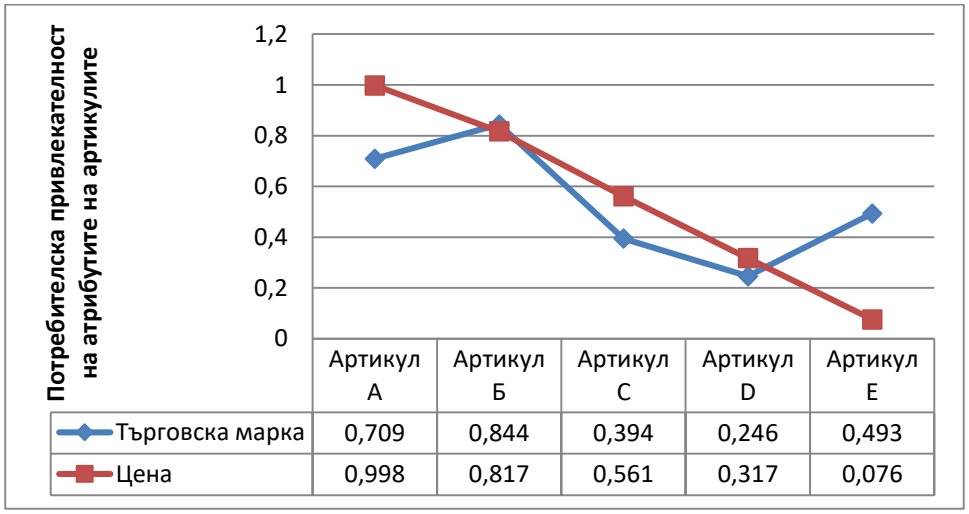

Фигура 2. Динамика на равнищата на потребителска привлекателност на атрибути на изследвани артикули

В рамките на симулационния модел, отчитащ значенията на привлекателност на атрибутите „търговска марка“ и „цена“ на пет изследвани артикула, онагледени посредством Фиг. 2, се констатира: потребителската привлекателност на артикули А и В е сред най-високата, а с относително най-ниска – артикули D и Е.

Проучваните значения на атрибутите на петте примерно избрани артикула имат интерпретируема стойност за оценката на ефективността на интеракцията между техните атрибути. Изследването може да се разшири посредством включване на допълнителни атрибути, каквито са – цветът, търговката опаковка и пр.

Заключение

Съвременните ритейлъри следват тенденции на последователно и неотменно прогнозиране, формиране и изменение на размера и състава на асортимента от предлагани стоки в точките на продажби. Направеният опит за разглеждане и интерпретиране на природата на сложност и значимост на асортиментната вариативност и прилаганите подходи към нейното изучаване представлява основание за формулиране на следните ***по-важни изводи:***

Първо, интерпретацията на базови теоретико-емпирични аргументи и постановки за артибутивния подход позволява изучаване на неговата значимост и полезност за обясняване на принципността на формиране от ритейлърите на асортиментната вариантност при оценяване на профила на артикулите, обединяващи съставящите ги атрибути, както и потребителските предпочитания и избори.

Второ, анализирането на атрибутите и комбинациите от атрибути на артикулите, поставено не върху разделно детерминиране, а върху основата на тяхното взаимодействие и интеракция, има интерпретируема стойност за оценката на ефективността на промените в асортиментния размер и състав, формиран и предлаган от ритейлърите.

Засилващата се пазарна конкуренция, изучаването на равнищата на атрибутите на артикулите, включени в асортимента на ритейлърите, както и на потребителските подбуди за покупка и осъществявани избори се превръщат в движеща сила за вариативността и привлекателността на асортиментните позиции.

ЛИТЕРАТУРА

Bradlow, E., & Rao, V. (2000). A hierarchical Bayes model for assortment choice. *Marketing Res., 37*, 259-268.

Farquhar, P., & Vithala, R. (1976). A balance model for evaluating subsets of multiattributed items. *Management Sci., 22*, 528-539.

Hoch, S., & Banerji, S. (1993). When do private labels succeed? *Sloan Management Rev., 34(4)*, 57-67.

Kahn, E., & Lehmann, D. (1991). Modeling choice among assortments. *Journal of Retailing, 67*, 274-299.

Raftery, D. (1993). Trim the dead wood. *Progressive Grocer, 72*, 42-43.

Севастьянова, А. (12 05 2015 г.). *Что такое совместный (или конджойнт) анализ?* Изтеглено на 07 12 2019 г. от https://blog.anketolog.ru/2016/05/conjoint/

Черенков, А. (1999). *Применение метода совместного анализа в маркетинговых исследованиях*. Свалено от http://marketresearch.ru/doc/conjoint.pdf

ПЕРИОДЪТ НА ПРЕХОДА – 30 ГОДИНИ РАСТЕЖ НА РЕГИОНАЛНИТЕ ДИСБАЛАНСИ

Доц. д-р Тихомир Личев
Стопанска Академия „Д. А. Ценов“ Свищов

Резюме: *Изминаха 30 години от началото на промените у нас. Те доведоха до многопартийна система, пазарна икономика, свобода на словото, както и множество отрицателни явления.*

В настоящето изследване се прави опит за анализ на различни социални, икономически и екологически процеси и явления, протичащи у нас в периода на прехода. Значително място е отделено на демографската криза, миграционните и депопулационни процеси, икономическата криза в отделните отрасли и регионалните им дисбаланси.

Ключови думи: *регионална политика, регионално развитие, регионални дисбаланси, демографска криза*

THE TRANSITION PERIOD - 30 YEARS OF REGIONAL IMBALANCE GROWTH

Assoc. Professor PHD. Tihomir Lichev
Academy of Economics D. A. Tsenov “Svishtov

Summary: *It has been 30 years since the changes began in Bulgaria. They have led to a multi-party system, a market economy, freedom of expression, and numerous negative phenomena.*

This study attempts to analyze the various social, economic and environmental processes and phenomena that occur in our country during the transition period. Particular attention is paid to the demographic crisis, migration and depopulation processes, the economic crisis in individual sectors and their regional imbalances.

Keywords*: regional policy, regional development, regional imbalances, demographic crisis*

През последните десетилетия нашата страна е обхваната от редица процеси с остри отрицателни последици за икономическото, социално и екологическото развитие.

Република България е в състояние на най-тежката геодемографска криза. Налице е трайна тенденция на продължаващи отрицателни демографски характеристики вече с десетилетия, като ниска

раждаемост, висока смъртност и отрицателен естествен прираст. Подобна е ситуацията и с миграционните процеси. Всичко това вече е характерно не само за отделни териториални единици, а за цели региони. Продължават да нарастват и регионалните дисбаланси, с растеж на процесите на свръхконцентрация на населението, производствените мощности и чуждестранните инвестиции в София и още 35 градски селища (в т.ч. повечето областни центрове). В същото време цяла Северна България продължава да изостава в своето развитие спрямо южната част на страната. Това личи от следните данни – при територия обхващаща около 43% от тази на страната тук живее 36,4% от населението на страната, (резултати, 2012) а се създава около 25% от Брутният вътрешен продукт. Посочената тенденция се задълбочава през последните десетилетия. Не случайно Северозападният и Северния Централен район са на последните места в ЕС по редица показатели.

Логично на фона на тези отрицателни тенденции протичат процеси на депопулация. Обезлюдяват се отделни села и цели територии. Особено силни са тези тенденции в Централна Северна България – Предбалкана и северното подножие на Стара планина, Странджа-Сакар, Родопите, пограничните територии и др. Всъщност това явление не е ново за нашата страна. Напълно обезлюдени селища започва да има у нас още от края на 60-те и началото на 70-те години. При преброяването на населението у нас от 1975г. те са 18бр., за да нараснат на 91 през 1985г. и достигайки 181бр. през 2011г. Само в областите Велико Търново, Габрово и Ловеч те са почти 60% от всичките в страната и техния брой непрекъснато нараства (Личев, Депопулация на общините в Централна Северна България, 2013).

Темповете на намаляването на селското население в тези райони са най-високи в страната. Например в днешната община Трявна през 1934г. в колибарските са живеели 10,6 хил. д., при средна големина на всяко едно от тях над 100д. В момента там живеят около 500души, т.е. налице е намаление от над 20 пъти, като няма село с повече от 25д. население (Янков, 2016). Подобни примери могат да се дадат за редица селища в планинските и полупланинските територии у нас. Естествено демографската и икономическата немощ на периферните райони са взаимно обусловени.

Република България винаги е правила опити за провеждането на регионална политика, която има за цел намаляване на диспропорциите по територията на страната и развитие на периферните райони.

Една от формите за провеждане на държавно регулиране на стопанството е регионалната политика. Тя представлява „специфична сфера на дейност по управление на социално – икономическото и политическото развитие в пространствен (регионален) аспект, която отразява както връзката на държавата с отделните региони, така и връзката между самите региони“ (Личев, Регионалната политика и административно-териториално деление в България, 2012).

Проблемите на регионалното развитие са резултат от продължителни натрупвания, от небалансирано нарастване на демографския и икономически потенциал и инфраструктурата в отделните части на дадената територия (Гешев, 1999).

Непрекъснато нарастващите диспропорции водят до промени в основните пространствени (териториални) системи на регионално и локално равнище, които от една страна водят до хипертрофия в отделни промишлени райони и агломерации, което е характерно главно за по големите градове и техните зони на влияние, а то друга до дестабилизация и деградация на териториалните системи в по-голямата част на територията на страната. Хипертрофното физическо разрастване на селищните и промишлени агломерации и съсредоточия, както и инфраструктурните обекти, въздействат върху околната среда на човека в отделните селища на страната. Проблемите в националните, регионални и локални единици могат да се групират в четири основни групи – икономически, социални, социално-демографски и екологически. За разрешаването на тези проблеми се налага държавна намеса.

Въпреки, че регионалните проблеми са възникнали главно в периода на индустриализация на страната, погрешно е да се счита, че регионалните проблеми у нас са продукт на определена обществено-политически системи. Макар, че последните се отразяват със специфични отпечатъци в проявата на проблемите. Според известния наш учен географ Г. Гешев регионалните проблеми могат да се класифицират в четири основни групи – икономически, социални социално-демографски и екологически.

Така очертаните теоретико-методологични проблеми на регионалното развитие намират своите конкретни примери в страната. За тяхното преодоляване или поне смекчаване държавата провежда своя регионална политика. В редица изследвания на множество автори са проследени особеностите на провежданата регионална политика у нас. Трябва да се посочи, че „в началото на седемдесетте години на XX век бяха констатирани териториални диспропорции, формирани в резултат на високата степен на индустриализация на страната, на интен-

зивно протичащите миграционни процеси от селата и градовете и промишлените съсредоточия, в превръщането на 27-те окръжни града в центрове за икономически, културен и социален просперитет“. През този първи етап регионалната политика на държавата бе насочена главно към изграждане на големи производствени мощности.

По-късно е началото на осемдесетте години на миналия век регионалната политика беше ориентирана към пряка активна намеса на държавата, посочена предимно към стимулиране развитието на периферните гранични райони на страната. Обръща се внимание на слабо развитите окръзи – Благоевградски, Кърджалийски, Смолянски, Ямболски, Търговищки и др. през периода (1985-1989г.) В България се прави опит за осъществяването на първа цялостна регионална програма, т.н. „Странджа – Сакар“. Тя включва селищните системи от двете планини и пограничните системи от IV и V функционален тип. Основната цел на програмата беше ползване на местните суровини; ускоряване на тяхното социално-икономическо развитие; задържане на местното и заселване на ново население. Тази програма не постига желаните резултати, а в голяма степен повиши неефективните инвестиции. При новите условия, които се характеризират с икономическа, социална, технологична криза, се получи нарастването на регионалните дисбаланси. Това ясно личи по следните индикатори:

1. Забавяне темповете на икономически растеж и преструктуриране на икономиката, в резултат на което деградираха регионалните и местните икономики на редица райони;

2. Поява на критични дисбаланси между ресурсите на територията и възможностите за тяхното ефективно използване;

3. Обезлюдяване на големи територии от периферията, така и от вътрешността на страната;

4. Достигане критично равнище на безработицата в определени райони с многофункционална структура;

5. Повишаване на екологичния риск за населението в стратегически важни територии от националното пространство и мултиплициране на финансовите проблеми върху развитието на инфраструктурните обекти (Николова, 2016).

Всичко това доведе до реалното съществуване на следните основни типа райони – централни, депресивни и периферни. Практически, остри социално-икономически и екологически проблеми се очертават и в трите типа територии. Според специалисти от Министерството на териториалното развитие в република България съществуват 30 района, обхващащи 97 общини с остри икономически и социални

проблеми. Основният недостатък на регионалното развитие в Република България в условията на прехода към пазарна икономика е липсата на определена регламентация на взаимоотношенията между всички субекти, които имат отношение към управлението на териториалните единици.

В българската практика има поредица от опити за стимулиране развитието на слабо развитите периферни райони, като тези опити към момента са съсредоточени върху Целенасочена инвестиционна програма (ЦИП) в подкрепа на развитието на Северозападна България, Родопите, Странджа – Сакар, пограничните, планинските и полупланинските слабо развити райони.

В примери на целеви програми от близкото минало се открива не само дълбока приемственост във формулировката на основната цел на ЦИП, но и висока степен на съвпадение в проблемните картини отпреди 10, 20 или 30 години и сега. Едва ли са необходими съвременни цифрови аргументи и качествени оценки, за да се твърди, че сегашната проблемна картина съдържа същите характеристики, при това с влошени показатели.

Политиката на страната във връзка с преодоляването на различията в териториалното разпределение на населението към 1986 г. се свежда до изпълнението на ПМС № 22 от 1982 г., свързано с целевото развитие на по-изоставени селищни системи (към тях спада и Странджанско-Сакарският край).

Програмата „Странджа Сакар“ от 1982 г. е резултат от Решението на Политбюро на ЦК на БКП „За ускорено социално-икономическо развитие на селищните системи от 4-ти и 5-ти функционален тип, от граничните райони и в Странджанско-Сакарския край“, прието на 27 април 1982 г. Известното 22-ро Постановление на МС има за цел да спре обезлюдяването на тези райони чрез разкриване на 4000 работни места в „Републиката на младостта“ с акцент върху един от най-обезлюдените райони на страната. Така в периода 1980-1985 г. за тази цел се отделят 1,6 млрд. лв. от бюджета на страната. Освен това са налице и месечни добавки (между 30 и 80 лв. в зависимост от квалификацията), които се дават на живеещите и работещите в граничните райони, както и на работещите приходящи в периметъра на ПМС № 22 от 1982 г. (между 20 и 40 лв.). В Постановлението са заложени три програми – за развитие на промишлеността, за селското стопанство и за социалната и техническата инфраструктура. Предвиден е и богат пакет от облекчения – стимули в образователната сфера, финансови облекчения (освобождаване от данъци, акцизи, такси и т.н.), на-

турални субсидии (50% от стойността на столовото хранене, безплатни детски ясли и градини, безплатна закуска и обяд в училищата).

Приложеният подход е познат от аналогични програми за прекратяване на обезлюдяването на периферни планински и градски територии от 1980-те години във Франция и САЩ, където стимулите се предлагат само на хората, оставали да живеят и работят на територията не по-малко от 10 години. Към програмата „Странджа – Сакар“ се отправят множество критики за лошите условия на живот и работа, за липсата на подходящи услуги и забавления за младите хора и техните семейства, за социалното напрежение между местното население и новодошлите, ползващи привилегиите. Въпреки че програмата се проваля след прекратяване на насочения към района ресурс през 1990 г. и проектът се забравя след поредица от научни форуми и публикации, тя е най-успешната целенасочена програма, защото интегрира икономически, финансови и социални мерки (Атанасова & Найденов, 2016).

След 1989 г., в периода на преход към пазарно стопанство, темата за регионалното развитие и в частност за развитие на планинските райони, намери място в работата на 36-тото Народно събрание (НС).

На 1 октомври 1993 г., пред Народното събрание е представен доклад с предложение за законодателно и програмно осигуряване на развитието на планинските територии на България от Временната парламентарна комисия. Тази комисия трябва да представи пред НС с предложения за законодателно и програмно осигуряване на развитието на планинските райони. Във връзка с това, е извършен и първият обстоен преглед на изследванията на планинските райони за целите на регионалното управление в публикацията на Г. Гешев (1995) „Планинските райони в законодателната политика на Р България“. Резултатите от това изследване показват, че „от националното пространство, чисто планински характер имат 30 000 km2 или 26,6%, в които обитава едва 13,7% от населението“, а „1495 населени места са разположени действително в планински територии (от 5336 населени места в страната към 1993)“. В публикацията се отбелязва, че в периода от 60-те години до 1995г., планинските райони са били обект на внимание в държавната политика, като са приети 15 Постановления на МС, които са имали за цел да подобрят частично условията на живот и труд в тези райони.

Последвалите законодателни инициативи на 36-то Народно събрание (Решение №7), довели до изготвянето на първия Проект на

Закон за планинските територии през 1995 г. Проектът не е одобрен от 37-то Народно събрание, но ние счетохме за необходимо да спомена в този анализ, защото в него физико-географските характеристики на територията, които имат относително постоянни параметри, са защитени като много добра основа за провеждане на целенасочена и дългосрочна политика за развитие на тези райони. В действителност, именно физикогеографските условия са факторът, от който произтичат специфичните проблеми в развитието на планинските територии. Поради тази причина в повечето нормативни документи и програми, касаещи управлението на тези територии, се обръща основно внимание на критериите за определяне на границите на планинските територии и региони или райони. Научно-обоснованата долна граница, от която започва планинският височинен пояс в България, е 600 m надморска височина (Николова, 2016).

Програмата за развитие на алтернативно земеделие в Родопите, 2003 г. обхваща 41 общини като включва географските територии на Родопския масив – общините с преобладаваща планинска територия в Хасковска, Кърджалийска, Смолянска, Пловдивска, Пазарджишка и Благоевградска област. Тя е насочена към „Устойчиво развитие на региона чрез възстановяване на традиционното и създаване на алтернативно земеделие с цел повишаване заетостта на населението и повишаване на доходите му". Основните щрихи на проблемната картина, към която е била насочена тази цел, визират: а) високо ниво на безработица в региона вследствие от закриването на рудодобива и други промишлени и селскостопански дейности; б) разпокъсана, маломерна и нископлодородна земя; в) земеделие в планината, основаващо се главно на две основни култури (тютюн и картофи) и трудно реализиране на продукцията; г) ниски добиви от основните култури, вследствие на неправилен сеитбооборот; д) разпокъсано животновъдството в региона без реални стокови производители; е) ниско-продуктивни пасища и ливади и примитивно и неефективно фуражно производство. За реализирането й са предвидени 100 млн. лв. и се е очаквало да се разкрият около 6000 работни места. Програмата остава нереализирана поради неосигуряване на необходимите финансови ресурси, но научно обоснованите предложения за алтернативни производства могат да се използват и днес (Атанасова & Найденов, 2016).

По-новата програма за подпомагане на района на Странджа-Сакар - **Програмата за развитие на земеделието и селските райони в Странджа – Сакар от 2005 г**., разработена в резултат на споразу-

мение между МЗП и ПРООН е секторна програма, насочена към стимулиране развитието на земеделието в селските райони на Странджа – Сакар. Разглежда се като трета регионална програма на МЗП, ориентирана към слаборазвитите райони в страната и подкрепя краткосрочни и средносрочни дейности за интегрирано развитие на земеделието и селските райони в Странджа-Сакар за периода от 2005 до 2013 г. Тя включва мерки за изграждане на капацитет в региона за изготвяне и прилагане на програми и проекти, финансирани от фондовете на Европейския съюз, за да се подпомогне местното икономическо развитие в общините от този район след приемането на България в ЕС. Обхванати са 13 общини от 3 области и 2 района за планиране. Програмата остава нереализирана поради неосигуряване на необходимите финансови ресурси. От представените дотук мерки, можем да достигнем до извода, че ЦИП не е прецедент в българското планиране. Районите „Родопи" и „Странджа – Сакар" са били обекти на подобни програми отпреди десетилетия. Аналогични опити са били насочвани и към по-общите категории специфични територии – „слабо развити гранични" и „слабо развити планински", но остават неосъществени.

Нереализирана е и Програмата за реализация на дейности в районите за целенасочена подкрепа 2010 – 2013 г. като и в този случай основната причина е не осигуряване на заявените финансови ресурси. Един от основните принципи при формулирането и прилагането на политиката за регионално развитие, който е залегнал както в европейското законодателство в областта на регионалната политика, така и в хармонизираното национално законодателство, е принципът за концентрация на ресурсите за постигане на целите на регионалното развитие. Концентрацията на ресурсите може да бъде планирана и осъществявана в три основни направления: а) концентрация на финансови средства; б) концентрация на ресурси в определени географски райони и територии със специфични проблеми; в) концентрация на ресурси в приоритетни тематични области, имащи стратегически характер за развитието или специфична актуална проблематика.

Прегледът на българския опит показва, че историята ни изобилства с неуспешни опити за целенасочена подкрепа за постигане на регионалното сближаване. Поуките и съответните препоръки, извлечени от неуспешната ни история в планираното развитие на слабо развитите райони са (Целенасочена инвестиционна програма в подкрепа на развитието на Северозападна България, Родопите, Странджа – Сакар, пограничните, планинските и полупланинските слабо развити

райони): а) предметните териториални общности са твърде големи и сложни организми, за да се повлияват трайно и осезателно от привнесени отвън целеви програми с ограничен срок на действие (5-7 години). Необходимо е да се гарантира по-дълъг срок на действие; б) регионалната политика към специфичните територии е подвластна на динамиката в политическата конюнктура. Предметните територии се нуждаят от трайна, последователна политика и гарантирана приемственост; в) с изключение на програмите/мерките от периода на държавния социализъм, опитите за целеви намеси са в среда с пазарни отношения. Те са подкрепяни с неадекватно малка или никаква пряка държавна намеса. Не е имало опити за пряко управление на предметните териториални общности. Затова, поколението „целеви намеси" досега формира само „фонд неприложени планови документи"; г) повечето досегашни опити адресират ресурсната обезпеченост към собствени неоползотворени потенциали. При всички проведени анализи те са силно надценени. Така се стига до симулиране на подкрепа. Проблемните райони се нуждаят от свежи идеи и привличане на млади хора, от постоянна и дълготрайна подкрепа в продължение на десетилетия, за да настъпят трайни, осезателни и необратими процеси в желана посока.

На база на научените от миналото уроци и идентифицираните настоящи нужди е разработена Целенасочена инвестиционна програма в подкрепа на развитието на Северозападна България, Родопите, Странджа – Сакар, пограничните, планинските и полупланинските слабо развити райони, на която предстои одобряване и отпускане на финансиране (Атанасова & Найденов, 2016).

През последните години поради посочените по-горе причини почти не се провежда регионална политика, въпреки безспорната необходимост от такава. Мерките които се предприемат са неефективни, твърде шаблонни и несъобразени с конкретното регионално развитие. Основен проблем е незнанието и незаинтересоваността на административния – управленски персонал, в условията на свръхцентрализираната ни държава.

Bibliography

Атанасова, М., & Найденов, К. (2016). Обезлюдяването в Република България и целенасочените инвестиционни програми – българския опит и практика. *Географски аспекти на планирането*

и използването на територията в условията на глобални промени, (pp. 240-248). Вършец.
Гешев, Г. (1999). *Проблеми на регионалното развитие и регионалната политика в Република България.* София.
Григоров, Н. (1996). *Регионалната политика в Република България – приобщаване към европейския опит.* София: МТРС.
Личев, Т. (2012). Регионалната политика и административно-териториално деление в България. *20 години инвестиции в бъдещето*, (pp. 360-369). В. Търново.
Личев, Т. (2013). Депопулация на общините в Централна Северна България. *Географски науки и образование*, (pp. 168-172). Шумен.
Личев, Т. (2017). Депопулация и държавна политика в Република България (опит и практика). *„Актуални проблеми на сигурността“* (pp. 281-291). В. Търново: НВУ.
Николова, М. (2016). Интелигентна специализация за развитие на планинските райони в Република България. *Географски аспекти на планирането и използването на територията в условията на глобални промени*, (p. 449). Вършец.
Янков, Р. (2016). Депопулацията на Северна България. *Географски аспекти на планирането и използването на територията в условията на глобални промени*, (pp. 293-300). Вършец.
(2008). Закон за регионалното развитие.
(2012). Преброяване 2011 основни резултати. София: НСИ.
http://www.grao.bg/
(2005) Национална стратегия за регионално развитие (2012-2022г.),. София: МРРБ.

СОЦИАЛНА РАБОТА И СОЦИАЛНО ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО

Гл. ас. д-р Ваня Ганева
катедра „Социални и правни науки“,
СА „Д. А. Ценов“ – Свищов,
v.ganeva@uni-svishtov.bg

Резюме: *Икономическите трансформации в дадено общество винаги са съпроводени с множество социални проблеми (бедност, безработица, социално изключване, девиантно поведение и други), които от своя страна пораждат потребността от социална работа. Социалното предприемачество е тясно свързано със социалната работа, тъй като то се явява средство за разрешаване на тези проблеми посредством:*

- *генериране на средства за финансиране на неправителствените организации, които са ангажирани със съответния социален проблем;*
- *осигуряване на работни места за социално изключени слоеве от населението;*
- *предлагане на социални услуги за уязвимите групи.*

Социалното предприемачество има важен принос за интеграцията на хората в неравностойно положение в обществото.

Ключови думи*: социална работа, социален контрол, социални проблеми, социално предприемачество, социална и солидарна икономика.*

JEL: *L26.*

SOCIAL WORK AND SOCIAL ENTREPRENEURSHIP

Vanya Ganeva, Chief Assistant Professor, Ph.D.,
Department of Social and Legal Sciences,
D. A. Tsenov Academy of Economics – Svishtov,
v.ganeva@uni-svishtov.bg

Abstract: *The economic transformations in a society are always accompanied by multiple social issues (poverty, unemployment, social exclusion, deviant behaviour, etc.), which in turn raise the need for social work. Social entrepreneurship is closely related to social work, as it is a means of solving these issues by:*

• raising funds for financing non-governmental organizations that are involved in the relevant social issue;

• providing jobs for socially excluded layers of the population;

• offering social services to vulnerable groups.

Social entrepreneurship contributes greatly to the integration of disadvantaged people into society.

Key words: *social work, social control, social issues, social entrepreneurship, social and solidarity economy.*

JEL: *L26.*

Въведение

Икономическите трансформации в дадено общество винаги са съпроводени с множество социални проблеми (бедност, безработица, социално изключване, отклоняващо се поведение - престъпност, наркозависимости и други), които от своя страна пораждат потребността от социална работа. В съвременните условия, в световен мащаб се признава, че социалната работа насърчава социалната промяна, както и разрешаване проблемите, свързани с човешките взаимоотношения и развитието на способностите на хората. Принципите на човешките права и социалната справедливост са фундаментални за социалната работа (Smith, 2010).

Като професионална дейност социалната работа е призвана да оказва помощ на тези, чиито психологически и физически ресурси са недостатъчни, а способностите им да разрешават самостоятелно своите трудности са ограничени (Тодорова, 2010, с. 66). Целта на настоящия доклад е да проследи връзката между социалната работа като помагаща дейност и социалното предприемачество като възможност за разрешаване на различни социални проблеми.

Социалната работа като форма на социален контрол в обществото

Социалната работа е свързана с реализиране на специфична помощна дейност от лица и институции, осъществявана от трите сектора – публичния, частния и неправителствения, насочена към решаване на социалните проблеми на лица, групи и общности, уязвими, в неравностойно социално положение (Георгиева, 2005, с. 66). Социалните проблеми, стоящи преди всичко в полезрението на социалната работа са: бедност, безработица, социално изключване, дискриминация, физически или ментални увреждания, отклоняващо се поведение (престъпност, алкохолизъм, наркомания, домашно насилие), кризисни събития в живота на индивида и др. (Ганева, 2019, с.20).

Основните характеристики на социалната работа в началото на 21 век, според нас, могат да се сведат до следното:

- засилване на антидискриминационния аспект на социалната работа - ангажиране с правата на различни рискови групи;
- разширяване кръга на социалните проблеми, стоящи в полезрението на социалната работа;
- разнообразяване на използваните форми, технологии и методи на работа;
- разширяване обхвата на клиентите на социална работа – в настоящите условия клиент е всеки субект, който има проблеми, с които не може да се справи самостоятелно – индивид, група, общност;
- акцент върху повишаване автономността на клиентите.

Както посочва М. Мирчев (2003) социалната работа осъществява функции, свързани със социалния контрол в рамките на обществото – тя принуждава към определено поведение, налага санкции, в случаите, когато е необходимо (например върху родители, които не полагат грижи за децата си; върху съпруг, който малтретира съпругата си и т.н); предпазва от дискриминация и отхвърляне (по пол, възраст, раса, етнос), съблюдава за спазването на гражданските права. Социалният работник е представител на обществото – на институциите му, на закона, на ценностната система в него, а подпомаганият е „обект" на въздействие, на дисциплиниране, на чувство за обществена отговорност, както и респект към институциите.

Социалният контрол се явява важно условие за ефективното функциониране на социалната система. Той включва методите за въздействие на обществото върху нежелателните форми на поведение с цел тяхното елиминиране и минимизация (Гилинский, 1992, с. 66). В тази връзка социалната работа се явява част от социалния контрол, тя се реализира както от държавни институции, така и от неправителствени организации, които да се ангажират с оказването на помощ на рисковите групи. В. Е. Кри отбелязва, че с модернизиране на обществото социалната работа се пренасочва от неформалната към формалната сфера, от доброволческите към държавните агенции (Кри, 2008, с. 316).

Социалната работа е ориентирана към промени в индивидите, институциите и обществото като цяло, към търсене и използване на средства, технологии, пътища за компетентно решаване на определен кръг социални проблеми, към създаване на условия за социална сигурност, за нормално социално функциониране и удовлетворяване потребностите на хората.

Ефективната социална работа повишава благосъстоянието на хората и допринася за формирането на човешкия капитал, който се явява важен фактор за реализиране на целите на обществото. Социалната работа следва да се разглежда като инвестиция в човешкия капитал и да се отчита обстоятелството, че икономиката губи ресурси, ако на социалната сфера се гледа единствено като разход за обществото (Димова, Кусев, 2003, с. 61).

Социалното предприемачество в България

Социалното предприемачество е тясно свързано със социалната работа, тъй като то се явява средство за разрешаване на различни социални проблеми чрез:

- генериране на средства за финансиране на неправителствените организации, които са ангажирани със съответния социален проблем – например интеграция на хора с увреждания, защита на пострадали от домашно насилие и т.н.;
- осигуряване на работни места за социално изключени слоеве от населението (бедни; лица, преодолели алкохолна и наркотична замисимост и др.);
- предлагане на социални услуги за уязвимите слоеве от населението (например възрастни хора, бездомни, деца и др.).

Стимулирането му дава възможност за създаване на иновативни модели на социални услуги, насочени към уязвимите групи в обществото. Социалното предприемачество се свързва с въвеждане на нови механизми за разрешаване на съществуващите социални проблеми по отношение на лицата с увреждания; младежите, лишени от семейна подкрепа; дълготрайно безработните лица; хората, страдащи от различни зависимости; лицата от малцинствени групи и др. То има общи характеристики със сферите на традиционното предприемачество и благотворителността: от първото се различава по своята насоченост към социални цели, а от благотворителността, по икономическия характер на дейността си – достигане на целите чрез организация на предприемаческа дейност.

Голяма част от политиките в съвременните европейски общества са насочени към социално включване на уязвимите групи, т.е. към осигуряване на достъп до възможности и ресурси, необходими за пълноценното участие в икономическия, социалния и културния живот. Социалното включване е формулирано като една от целите в Стратегията на ЕС за устойчив растеж през следващото десетилетие – „Европа 2020“.

Социалното предприемачество подпомага социалното включване на уязвимите групи чрез осигуряване на заетост, подобряване на техния жизнен стандарт, предоставяне на услуги и други форми на подкрепа. То представлява дейност, ориентирана не само към печалба, но и към постигането на социални цели, свързани с благоденствието на цялото общество и определени социални групи в неравностойно положение.

В стратегията „Европа 2020" част от концепцията за приобщаващ растеж е интервенция чрез развитие на пазара на труда, включително посредством социална икономика и социално предприемачество. В България също се акцентира върху развитието на социалната икономика - създаване на нови и подкрепа на съществуващи предприятия. Социалните предприятия са дефинирани като основна икономическа единица на социалната икономика, която стои между частния и публичния сектори. Част от социалната икономика са всички предприятия, които имат социални цели – кооперации, асоциации, взаимоспомагателни дружества, фондации, сдружения, НПО, които извършват стопанска дейност и др. (Куманова, Шабани, с. 8-11).

Подкрепата, която социалното предприемачество предоставя е под формата на (Шабани, Алексиева, 2016, с.15-17):

a) осигуряване на заетост на представители на уязвима група;
b) предоставяне на услуги на пазарен принцип, пряко предназначени за задоволяване нуждите на уязвимите групи;

в) генериране на приходи от стопанската дейност, които се реинвестират в разширяване на подкрепата за уязвимата група;

c) съчетаване и на трите подхода – което в случая със социалните предприятия на нестопанските организации е най-често използвания подход.

В България, в последните години, се приемат редица документи, свързани със социалното предприемачество. През 2011 г. бе приета Националната концепция за социална икономика, която представлява израз на намеренията на държавата за утвърждаване на предприятията и организациите в тази сфера. На основание на нея е оформен План за действие по социална икономика 2018-2019 г., който включва 5 приоритета със съответните действия (План за действие, 2019):

1. Повишаване осведомеността на заинтересованите страни относно същността и функционирането на социалната икономика (провеждане на информационни кампании за популяризиране на социалното предприемачество; разработване на каталог с добри практики на социални предприятия, въвеждане на инструменти

за наблюдение и мониторинг на приноса на социалните предприятия за повишаване качеството на живот на целевите групи, организиране на ежегоден европейски форум на социалните предприятия и др.).

2. Създаване на подкрепящи структури за социалната икономика и социалните предприятия (създаване и поддържане на електронна платформа в подкрепа партньорствата и съвместната дейност на социалните предприятия).
3. Информационно осигуряване на социалната икономика (актуализиране и поддържане на националната база данни за социалните предприятия към МТСП, актуализиране и разширяване на интернет страницата по социална икономика).
4. Създаване на благоприятни условия за образование, обучение и изследвания в подкрепа на социалната икономика (провеждане на анкетни проучвания сред заинтересованите страни за възможностите за разработване на учебни програми и проекти в областта на социалната икономика; провеждане на семинари, кръгли маси по различни теми, свързани със социалната икономика; приемане на индекс за измерване на средата, резултатите и тенденциите в развитие на социалното предприемачество на национално ниво и др.).
5. Създаване на благоприятна среда, стимулираща развитието на социалната икономика (разработване, представяне и обсъждане на Закон за предприятията на социална и солидарна икономика и Правилник към него).

В сила от 22.03.2019 е Закон за предприятията на социалната и солидарна икономика. Той дефинира същността и ролята на социалните предприятия като стопански организации с различна ценностна насоченост, постигащи едновременно икономически и социални резултати. В закона се регламентира, че субектите на социалната и солидарна икономика са кооперациите, юридическите лица с нестопанска цел и социалните предприятия. Преимущество на социалните пред икономическите цели; сдружаване в обществена и/или колективна полза; прозрачно управление; независимост от органите на държавната власт; участие на членовете и/или работниците при вземане на решения са основни принципи на социалната и солидарна икономика.

Заключение

Въпросът за социалното предприемачество като средство за разрешаване на различни социални проблеми е особено актуален в съвременните условия. То е обект на изследване в световен мащаб в последните десетилетия като за целта има създадени научно-изследователски центрове от типа на: Център за социални иновации в Станфорд, Център за социално-предприемачески инициативи – Харвард, Институт за социално предприемачество – Оксфорд и др. (Нарлева, 2011, с.7).

Както посочват някои автори, предприятията на социалната икономика в различните си форми имат важно значение за повишаване конкурентноспособността и ефективността на европейската икономика (Chaves & Monzon, 2012, с.4). Ролята на социалното предприемачество е особено важна за интегриране на групи със затруднения при намиране на работа - например хора с умствени или физически увреждания, изключени от пазара на труда за дълъг период от време. В този смисъл то допринася за социално приобщаване и включване. Все повече експерти разглеждат социалното предприемачество и социалната икономика като възможен път към устойчиво развитие на обществото, свързано със съхраняване на екологичното равновесие и ефективно регулиране на социално-икономическата среда (Пряжникова, 2014, с. 86).

ЛИТЕРАТУРА

Ганева, В. (2019). Основи на социалната работа (второ преработено и допълнено издание). Свищов.

Георгиева, Б. (2005). Утвърждаване на европейските стандарти в социалната работа с деца и семейства в България. В: Социална работа с деца и семейства. София.

Гилинский, Я. (1992). Социология девиантного поведения и социального контроля: краткий очерк. Рубеж, № 2.

Димова, Д., И. Кусев. (2003). Социална политика и социални дейности (анализи, есета, технологии). София.

Кри, В. (2008). Социална работа и общество. В: Антология Социална работа (превод от английски), съст. Мартин Дейвис, София.

Куманова М., Н. Шабани. Анализ на социалното предприемачество в България. с. 8-11. URL: http://www.znanielovech.org/Analiz_inovacii.pdf

Мирчев, М. (2003). Ролята „посредник“ на социалния работник. http://www.assa-m.com/ipub_st1.php

Нарлева, К. (2011). Социалното предприемачество. Варна.

План за действие по социална икономика 2018-2019 http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=889 (18. 09. 2016)

Пряжникова, О. Н. (2014). Социальная и солидарная экономика: возможности для устойчивого развития. Экономические и социальные проблемы России. №2, 86-107.

Тодорова, К. (2010). Одит на човешките ресурси в сферата на социалните услуги. Шумен.

Шабани, Н. П. Алексиева. (2016). Социалното предприемачество като възможност за обезкуражените млади хора. Уницеф София, https://www.unicef.bg/assets/PDFs/2016/BCNL_Analysis_FINAL.pdf

Chaves, R., J. L. Monzon. (2012). Социалната икономика в Европейския съюз. Обобщение на доклада, изготвен за Европейския икономически и социален комитет от международния център за изследвания и информация за публичната икономика, социалната икономика и икономиката на кооперациите (CIRIEC). http://www.eesc.europa.eu/resources/docs/a_ces11042-2012_00_00_tra_etu_bg.pdf /

Smith, R. 2010. Social Work, Risk, Power. Sociological Research Online. Vol.15(1) http://www.socresonline.org.uk/

АНАЛИЗ НА СЕЗОННОСТТА В ТЪРГОВИЯТА

Гл. ас. д-р Венцислав Перков
Катедра „Търговски бизнес“,
Стопанска академия „Д. А. Ценов“,
v.perkov@uni-svishtov.bg

Резюме: *Сезонността влияе върху отделните сектори на икономиката в различна степен. В теоретичен аспект преобладават проучвания за нейното проявление в сферата на туризма. В настоящото изследване са разгледани някои възможности за измерване на сезонността и е направен графичен анализ на индекса на оборота в търговията на дребно чрез поръчки по пощата, телефона или Интернет, в резултат на което е установено, че за периода 2010 – 2018 г. сезонността се изразява предимно в края на годината, като с годините амплитудата и продължителността се увеличават. Посредством коефициента на Джини е измерено, че в търговията, сезонността в индекса на оборота, е минимална, като през първите 3 години (2010, 2011, 2012) е под 5%, а от 2013 се увеличава почти двойно и достига до над 8% през 2014 и 2018 г.*

Ключови думи*: сезонност, търговия, коефициент Джини.*

JEL: *L81.*

AN ANALYSIS OF SEASONALITY IN RETAILING

Ventsislav Perkov, Head assistant professor, Ph.D.
Department of Commercial Business,
D. A. Tsenov Academy of Economics,
v.perkov@uni-svishtov.bg

Abstract: *Seasonality affects different sectors of the economy to varying degrees. In theoretical terms, studies on its manifestation in the field of tourism predominate. The present study examines some possibilities for measuring seasonality and provides a graphical analysis of Index of retail turnover via mail order houses, telephone or via Internet, as a result of which, for the period 2010-2018, the seasonality of expresses mainly at the end of the year, with amplitude and duration increasing over the years. Using the Gini coefficient, it is measured that in trade, seasonality in the turnover index is minimal, in the first 3 years (2010, 2011, 2012) it is below 5%, and since 2013 it has almost doubled and reached more than 8% in 2014 and 2018.*

Key words: *seasonality, trade, Gini coefficient.*

JEL: *L81.*

1. Въведение

Целта на настоящата разработка е да се направи анализ на сезонността на индекса на оборота в търговията на дребно чрез поръчки по пощата, телефона или Интернет за периода 2010 – 2018 г. С оглед на поставената цел анализа преминава през решаването на следните задачи: изясняване на теоретичните аспекти на сезонността и нейното измерване, графичен анализ по години на данните за периода 2010 – 2018 г. и използването на коефициента на Джини за отчитане степента на сезонните колебания.

2. Теоретични аспекти на сезонността и нейното измерване

Едно от първите изследвания върху сезонността в индустриите и търговията е проведено от S. Kuznets (Kuznets, 1933, p. 10), който отбелязва, че сезонните ефекти влияят върху повечето елементи на икономическия живот, но в различна степен. Според него амплитудата на сезонните изменения върху различните икономически дейности е различна, както е различна и продължителността на сезонните ефекти за всеки отрасъл. Кузнец дефинира сезонните изменения от статистическа гледна точка като изменения в степента на дадена дейност, които се дължат на климатичните или конвенционалните сезони (Kuznets, 1933, p. 23). Друга дефиниция за сезонността акцентира върху периодично повтарящите се движения на времевите редове през определено време от годината (Koenig-Lewis & Bischoff, 2005, p. 202).

В икономическите изследвания за сезонността се отбелязва, че тя е характерна най-вече за туризма и за селското стопанство. В по-нататъшното изложение накратко е представен анализ на изследванията на някои автори, работещи върху сезонността в областта на туризма и възможността за тяхното приложение в търговията. A. Trajkov J. Biljan и C. Andreeski (Trajkov, Biljan, & Andreeski , 2016, стр. 485-498) и N. Alzboun (Alzboun , 2018, pp. 131-132) изследват множество теоретични постановки, свързани със сезонността и достигат до извода, че съществуват две категории фактори, влияещи върху търсенето в туризма: природни и институционални (социо-културни). Сезонността в туризма предизвиква негативни влияния върху икономическата и социалната система, както и върху околната среда. Това се дължи най-вече на неудобства, свързани с пътуванията, загуби за предприемачите, увеличаване на цените, прекомерно използване на ресурсите и значително замърсяване на околната среда в пика на сезона и др.

Според J. Turrion-Prats и J. Duro (Turrion-Prats & Duro , 2018, pp. 23-31) проблемът със сезонността в туризма не е свързан единствено с природните фактори, той е комплексна организационна и маркетингова задача. Посочените автори обобщават сезонността в туризма през призмата на четири групи фактори. Първо, сезонността води до неефективно използване на съществуващите активи и въздействия отрицателно върху комуникацията между потенциалните клиенти и предприятието във времето (маркетингов аспект). Второ, поражда необходимостта от инвестиции в човешки капитал, при което съществува риск от загуба на възвръщаемост в бъдеще, поради сезонния характер на дейността и текучеството на кадри. Трето, сезонността при туристическата дейност предизвиква неравномерно натоварване на природните ресурси, като при претоварването съществува голям риск от замърсяване на околната среда и предизвикване на други неблагоприятни влияния. Четвърто, налице е социална неудовлетвореност на местното население след края на сезона.

M. Ferrante, G. Lo Magno и S. De Cantis (Ferrante, Lo Magno, & De Cantis , 2018, pp. 220-235) също описват негативните последствия от сезонността върху туристическата индустрия. Те отбелязват, че два от най-често използваните индекси за измерване на сезонността в туризма, са: коефициентът на Gini и коефициентът на Theil и поради тази причина се насочват към класифициране на европейските държави според степента на амплитудата на сезонността. Вследствие на проведеното емпирично изследване, те обобщават, че летният пик в България и Хърватия е най-висок.

Сезонността в туризма може да се дефинира като сезонен дисбаланс, появяващ се при туристическите потоци, който може да се обясни като следствие на множество действащи фактори (Turrion-Prats & Duro , 2018, p. 24). Измерването на сезонността включва няколко възможни метода: „сезонна амплитуда“ – разликата между най-високите и най-ниските месечни сезонни индекси; „сезонно съотношение“ – най-голямата сезонна стойност, разделена на средната; „сезонен индикатор“ – средната, разделена на най-голямата сезонна стойност; „Коефициент на Gini“ – използва се като сезонен индекс, който показва сезонното вариране – намаление и увеличение на търсенето през годината, сравнено със средната за сезона (Alzboun , 2018, p. 132).

Коефициентът Gini служи като индикатор за стабилност и липса на чувствителност към отдалечените случаи. Индексът Gini дава по-голяма тежест на наблюденията, които са позиционирани около средната (Turrion-Prats & Duro , 2018, p. 24). Коефициентът Gini по дефиниция е базиран на кривата на Lorenz, която разпределя комулативния дял на месечните данни за търговията по вертикалната ос и месеците, ран-

жирани от най-малкия до най-големия брой на месечните данни на изследвания търговски индикатор по хоризонталната ос. В икономическа поддейност без сезонност в областта на търговията, сезонността следва кривата на Lorenz, разположена на 45 градуса. Коефициентът Gini се получава като се удвои пространството между линията без сезонност и наблюдаваната крива на Lorenz – като варира между 0 и 1 – колкото по далеч от нулата е получената стойност, толкова по-изявена е сезонността (Saitoa & Romãob, 2018).

Следователно може да се обобщи, че:

- авторите, изследващи сезонността се обединяват около идеята за негативното ѝ влияние върху икономическите сектори, а факторите, които влияят, са обединени в две големи групи – природни и институционални;
- сезонността се характеризира със различна амплитуда и продължителност за всяка икономическа дейност;
- използват се определени техники за анализ на сезонността, сезонен индекс, коефициент на Gini, коефициент на Theil, коефициенти на ентропия, сезонна декомпозиция, класификационни техники и по-сложни статистически модели;
- използването на коефициентите за анализ на сезонността се извършва на различни периоди – дни, седмици, месеци, като се наблюдава степента на изменение за съответната година;
- равнищата на изследване са: регион, държава, икономическа дейност, дестинация.

След като е изградена класификационна рамка на изследванията, настоящата разработка може да се отнесе към тези, ориентирани към месечна база на данните, с цел отчитане на промените по години, на равнище икономическа дейност и метод на статистическа обработка на данните – коефициент на Gini.

Методологията на изследването обхваща: 1) Информационното осигуряване на изследването е от базите с данни на Eurostat; 2) избор на променливи: индекс на оборота в търговията на дребно чрез поръчки по пощата, телефона или Интернет (G4791); 3) графично представяне на данните като времеви редове и изчисляване на коефициента на Gini.

3. Графичен анализ на индекса на оборота в търговията на дребно чрез поръчки по пощата, телефона или Интернет (G4791)

Данните, описващи движението на индекса на оборота в търговията на дребно чрез поръчки по пощата, телефона или Интернет са

представени на фиг. 1. Те са за девет години, като за всяка година е поместена крива, описваща динамиката за 12 месеца. Използваните данни са дефлирани, но не са календарно и сезонно изгладени.

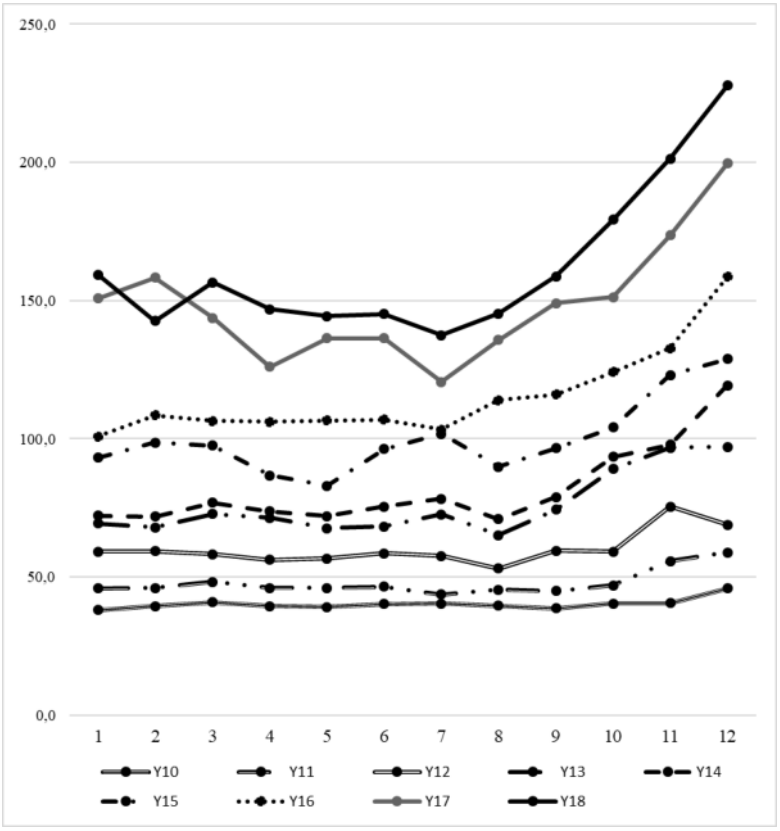

Фигура 1. Динамика на индекса на оборота в търговията на дребно чрез поръчки по пощата, телефона или Интернет (G4791) по месеци за периода 2010 – 2018 г.

Както е показано на фиг. 1., през първите три години 2010, 2011 и 2012 могат да се отчетат минимални отклонения вследствие на сезонността. Като индикация за сезонно колебание може да се посочи единствено слабото покачване през месеците ноември и декември.

За следващия период 2013, 2014 и 2015 г., освен явното покачване в края на годината, може да се отчете, че то се измества напред във времето, като стартира от месец септември. Друг интересен факт е създалото се вълнообразно движение на индекса на оборота в търговията на дребно чрез поръчки по пощата, телефона или Интернет (G4791) през

останалата част от годината, а именно – пикове през февруари-март и пик през юли. Съответно дъна се наблюдават през месеците май и август.

През последния период също се наблюдават вълнообразни изменения, като се изключи динамиката през 2016 г. През 2017 и 2018 г. се наблюдават следните пикове в индекса на оборота – месец февруари или месец март, като последното повишаване започва от месец август и завършва през месец декември. Дъната в индекса на оборота (G4791) за 2017 и 2018 г. са през април и юли.

Направеният анализ на колебанията във времевите редове на индекса на оборота за изследвания период 2010 – 2018 по години показва, че съществува изместване напред при най-ниските точки от май към април и от август към юли. От друга страна началото на пиковете се изместват назад от месец юли към месец август, а тези в началото на годината се запазват през февруари или март.

Таблица 1

Коефициент Джини на индекса на оборота в търговията на дребно чрез поръчки по пощата, телефона или Интернет (G4791) по месеци за периода 2010 – 2018 г.

Година	Коефициент Джини
2010	0,021252
2011	0,0422251
2012	0,0452625
2013	0,0733092
2014	0,0819226
2015	0,0683031
2016	0,0660924
2017	0,0738392
2018	0,0808313

Забележка: *Собствени изчисления*

Величината на коефициента на Джини показва, че за изследвания период 2010 – 2018 г. при индекса на оборота в търговията на дребно чрез поръчки по пощата, телефона или Интернет се наблюдава сравнително ниско влияние на сезонността, която през първите 3 години (2010, 2011, 2012) е под 5%, а от 2013 се увеличава почти двойно, като достига до над 8% през 2014 и 2018 г. Това се дължи предимно на нарастващите амплитуди и продължителност в края на годината след 2013 г.

Заключение

Направеният анализ показва, че:

- авторите, изучаващи сезонността се обединяват около идеята за нейното негативно отражение върху икономическите сектори, а факторите, които влияят, могат да се обединят в две големи групи – природни и институционални;
- сезонността се характеризира с различна амплитуда и продължителност за всяка икономическа дейност;
- равнищата на изследване са: регион, държава, икономическа дейност, дестинация.
- сезонността в динамика на индекса на оборота в търговията на дребно чрез поръчки по пощата, телефона или Интернет (G4791) по месеци за периода 2010 – 2018 г. се изразява предимно в края на годината, като през изследвания период за всяка следваща година, амплитудата и продължителността, се увеличават;
- направеният анализ посредством коефициента на Джини показва, че за дадения икономически сектор сезонността в индекса на оборота е минимална, като през първите 3 години (2010, 2011, 2012) е под 5%, а от 2013 се увеличава почти двойно и достига до над 8% през 2014 и 2018 г.

ЛИТЕРАТУРА

Alzboun, N. (2018). Measuring Seasonality of Tourism Demand in Petra, Jordan (2006 - 2107). *Modern Applyed Science, 12*(9), 131-139.

Ferrante, M., Lo Magno, G., & De Cantis , S. (2018). Measuring tourism seasonality across Eropean country. *Tourism Management, 68*, 220 - 235.

Koenig-Lewis, N., & Bischoff, E. E. (2005). Seasonality Research: The State of the Art. *International Journal of Tourism Research, 7*. doi:10.1002/jtr.531

Kuznets, S. (1933). *Seasonal Variations in Industry and Trad.* New York: NBER.

Saitoa, H., & Romãob, J. (2018). Seasonality and regional productivity in the Spanish accommodation sector. *Tourism Management, 69*, 180–188.

Trajkov, A., Biljan, J., & Andreeski , C. (2016). Overview and characteristics of tourism seasonality in Ohrid. *ECONOMIC THEMES, 54*(4), 485-498.

Turrion-Prats, J., & Duro, J. (2018). Tourist seasonality and the role of markets. *Journal of Destination Marketing & Management, 8*, 23 - 31.

РАЗКРИВАНЕ НА НЕФИНАНСОВА ИНФОРМАЦИЯ ОТ ГОЛЕМИТЕ БЪЛГАРСКИ ДЪРЖАВНИ ПРЕДПРИЯТИЯ

Гл. ас. д-р Емил Николов
Катедра „Индустриален бизнес и предприемачество“,
Стопанска академия „Димитър А. Ценов“,
e.nikolov@uni-svishtov.bg

Резюме: *Целта на доклада е да се анализира и оцени степента, в която големите български държавни предприятия оповестяват нефинансова информация. За нейното реализиране е осъществено емпирично проучване, обхващащо дванадесетте най-големи български държавни предприятия според класацията Капитал 100. Основният извод, който може да бъде направен е, че големите български държавни предприятия изостават в областта на нефинансовото докладване както от големите чуждестранни компании, така и от големите български частни бизнес организации.*

Ключови думи*: държавни предприятия, нефинансова информация, корпоративна социална отговорност.*

JEL: *M14.*

DISCLOSURE OF NON-FINANCIAL INFORMATION FROM LARGE BULGARIAN STATE-OWNED ENTERPRISES

Emil Nikolov, head assistant, PhD
Department of Industrial Business and Entrepreneurship,
D. A. Tsenov Academy of Economics,
e.nikolov@uni-svishtov.bg

Abstract: *The purpose of the report is to analyze and evaluate the extent to which large Bulgarian state-owned enterprises disclose non-financial information. An empirical study of the twelve largest Bulgarian state-owned enterprises according to the K100 rating was carried out for its realization. by the big Bulgarian private business organizations. The main conclusion that can be drawn is that large Bulgarian state-owned enterprises are lagging in the field of non-financial reporting by both large foreign companies and large Bulgarian private business organizations.*

Key words: *national business organisations, non-financial incarnation, corporate social responsibility.*

JEL: *M14.*

1. Въведение

Разкриването на нефинансова информация е неизменна част от концепцията за корпоративна социална отговорност и постепенно се утвърждава като практика за все по-голяма част от стопанските организации. Особено отчетливо тази тенденция се наблюдава при големите корпорации. Показателни за това са данните от проучването на KPMG, според което 93% от най-големите 250 компании, включени в класацията Fortune Global 500, не просто разкриват нефинансова информация, а правят това регулярно, публикувайки самостоятелни доклади или интегрирайки такава в своите финансови отчети (KPMG, 2017). Оповестяването на нефинансова информация е стимулирано от европейското и национално законодателство. Една от най-важните стъпки в тази насока е приемането на Директива 2014/95/ЕС, която задължава дружествата, извършващи дейност от обществени интерес, чийто среден брой на персонала надвишава 500 лица, да интегрират в своя доклад за дейността „нефинансова декларация“, съдържаща социална и екологична информация. На национално ниво (в България) директивата е въведена чрез промени в Закона за счетоводството, и по-конкретно чрез въвеждането на член 41, задължаващ големите предприятия от обществен интерес да публикуват нефинансова декларация, член 43, позволяващ на МСП да не включват такава в своя доклад за дейността и Раздел III, указващ нейното минимално изискуемо съдържание. Ангажирането на държавата в утвърждаването на нефинансовото докладване проличава ясно и в новата Стратегия за корпоративна социална отговорност, с хоризонт 2019-2023 година. В нея като оперативна цел е заложен ангажиментът на държавата да „насърчава развитието и прилагането на политика на социално отговорно управление на предприятията с държавно и общинско участие – например изготвяне на указания за подготовка и публикуване на доклади за устойчивост в съответствие с определен международен стандарт...“ В тази връзка ***целта на настоящото изследване е да се анализира и оцени степента, в която големите български държавни предприятия оповестяват нефинансова информация***. Резултатите ще разкрият моментното състояние на проблема, ще насочат вниманието към съществуващите слабости и не на последно място – ще послужат за измерване на прогреса.

2. Разкриване на нефинансова информация – позитивни ефекти и основни подходи

Ако в далечното и не толкова далечното минало финансовата информация сама по себе си бе напълно достатъчна за оценката на състоянието и потенциала за развитие на определено предприятие, то понастоящем тази задача трудно може да бъде изпълнена само чрез анализ на финансови данни. Показатели като печалба, рентабилност, икономическа добавена стойност и т.н. не разкриват „цялостната картина“ и са индикативни по отношение на миналото, но не разкриват перспективите за бъдещо развитие на бизнес организациите. Поради тази причина, все по-често, инвеститорите в своите инвестиционни анализи и оценки включват не само финансова а също така и нефинансова информация. Потребност от такъв род информация обаче имат не само инвеститорите. Тя представлява интерес за много по-широк кръг от лица и организации, сред които работници и служители, синдикати, изследователи, потребители, местната общност, различни неправителствени организации и други заинтересовани страни. Мотивирани от тази потребност бизнес организациите започват да разкриват по-широк спектър от нефинансова информация, която в съответствие ESG концепцията може да бъде класифицирана на социална, екологична и управленска. Оповестяването на нефинансова информация обаче не е резултат единствено от повишения интерес спрямо нея от различните заинтересованите страни. То е стимулирано и от позитивните ефекти, които то може да обезпечи за бизнес организациите. Сред тях като позначими могат да бъдат откроени следните (UNEP & SustainAbility, 1998), (KPMG, 2005), (AICPA, 2015), (Global Reportint Initiative, 2013):

- ✓ по-голяма прозрачност и повишаване на доверието;
- ✓ подобряване на репутацията;
- ✓ намаляване на разходите;
- ✓ получаване на т.нар. „социален лиценз за опериране“;
- ✓ повишаване на ефективността;
- ✓ увеличаване на клиентите, пазарния дял и печалбата;
- ✓ повишаване на иновативността и конкурентната способност;
- ✓ по-добро управление на риска;
- ✓ по-голям достъп до капитали;
- ✓ подобряване на взаимоотношенията с държавните органи;
- ✓ привличане на най-квалифицираните човешки ресурси;
- ✓ увеличаване мотивацията на персонала и др.

Бизнес организациите могат да използват различни подходи при оповестяването на нефинансова информация, като всеки от тях има своите особености. По-конкретно тези подходи включват:

– *Публикуване на нефинансова декларация*. Както вече бе отбелязано, тя има задължителен характер за големите предприятия от обществен интерес, с персонал над 500 човека и най-общо съдържа описание на техните политики по отношение на дейностите им, осъществявани в областта на екологията, социалните въпроси и тези, свързани със служителите, правата на човека, борбата против корупцията, разнообразието и равенството на половете в ръководните органи на предприятията. Тя може да е интегрирана доклада за дейността на предприятието или да бъде под формата на самостоятелен доклад, при условие, че се публикува заедно с доклада за дейността и е достъпна в интернет страницата на бизнес организацията. Последното обстоятелство задължително се посочва в доклада за дейността. Важно е да се уточни също така, че предприятие, което е дъщерно не е задължено да изготвя нефинансова декларация ако е включено в консолидирания доклад на компанията-майка.

– *Интегриране на нефинансова информация във финансовия доклад на предприятието*. При този подход бизнес организациите допълват финансовата информация, която те са задължени да оповестят в своите годишни финансови отчети, с нефинансова информация, която няма задължителен характер. Това означава, че предприятията могат сами да избират каква екологична, социална или управленска информация да включват и каква да не включват във финансовите си отчети. Макар по този начин процесът на нефинансово докладване да се улеснява, той притежава един голям недостатък – позволява на бизнес организациите да оповестяват единствено своя положителен принос за развитието на обществото и опазването на околната среда, скривайки тяхното негативно влияние. В опит да се преодолее този проблем, както и да се повиши качеството на нефинансовото докладване през 2013 година Съвета за международно интегрирано докладване (International Integrated Reporting Council - IIRC) представя Международната рамка за интегрирано докладване (The International Integrated Reporting Framework - IIRF). Тя има за цел да превърне интегрираното докладване (Integrated Reporting <IR>) в стандартна практика за организациите в публичния и частния сектор. То се фокусира върху това как организацията създава стойност във времето, като тази стойност има два аспекта - стойност за организацията и стойност за заинтересованите страни и

обществото като цяло. (The International Integrated Reporting Council, 2013).

– *Разработване и публикуване на самостоятелни доклади, съдържащи нефинансова информация*. В теорията и практиката липсва унификация по отношение на наименованието на тези доклади. Често използвани са наименованията „нефинансов доклад“ (non-financial report), „доклад за устойчивостта“ (sustainability report), „доклад за корпоративната социална отговорност“ (corporate social responsibility report), „доклад за корпоративното гражданство“ (citizenship report), „корпоративен социален доклад“ (corporate social report), ESG доклад, „социален доклад“ (social report) и други. Въпреки това многообразие, изследване на Stanwick и Stanwick (2013) показва, че най-често използвано е наименованието *доклад за устойчивостта*, следвано от *доклад за корпоративната социална отговорност*. Ето защо в рамките на настоящото изследване ще бъде използвано наименованието доклад за устойчивостта, като под това ще се разбира „доклад, съдържащ информация за управленския подход и икономическите, социалните и екологичните резултати и въздействия на организацията“ (Global Reportint Initiative, 2013). При разработването на доклад за устойчивостта предприятията могат да приложат собствена структура или да използват някоя от съществуващите рамки за докладване. Най-широко използваната такава рамка са напътствията и стандартите на Глобалната инициатива за докладване (Global Reporting Initiative - GRI) и комюникетата за напредъка (Communication On Progress - COP) на Глобалния договор на ООН (United Nation Global Compact - UNGC). Последните (COP) имат задължителен характер за предприятията, членуващи в договора. Трябва да се отбележи, че напътствията и стандартите за докладване на устойчивостта на Глобалната инициатива за докладване са „златния стандарт“ в тази област понастоящем. Ето защо тяхното прилагане от бизнес организациите е показателно за сериозният им ангажимент по отношение на нефинансовото докладване, както и за високо качество на разработваните доклади.

– *Публикуване на информация в уеб сайта на компанията*. По своята същност това е най-лесният и най-евтиният начин за разкриване на нефинансова информация. За целта е необходимо да бъде създаден отделен раздел или подраздел в рамките на организационната интернет страница, в който да се публикува нефинансова информация. В тези раздели следва да бъдат публикувани и етичните кодекси, нефинансовите декларации, интегрираните или самостоятелните доклади за устойчивото развитие, в случай, че бизнес организацията е разработила

такива. Необходимо е да се направи уточнението, че информацията, която се оповестява трябва да обхваща основните области на корпоративната социална отговорност, да отразява и негативното влияние на предприятието върху тези области и не на последно място - да бъде актуална.

3. Емпирично изследване на проблема

На макониво българското правителство демонстрира осезаем ангажимент за развитие на корпоративната социална отговорност и в частност на нефинансовото докладване. Приета е нова (втора по ред) национална стратегия за корпоративна социална отговорност, законодателството ни е адаптирано към изискванията на Директива 2014/95/ЕС, създаден е Консултативен съвет по корпоративна социална отговорност към министъра на труда и социалната политика. Оповестяването на нефинансова информация, като част от концепцията за корпоративна социална отговорност обаче се реализира на практика от предприятията. В този смисъл е интересен въпросът доколко макрополитиката на държавата намира отражение на микониво и по-конкретно в големите държавни предприятия. След като държавното управление подкрепя утвърждаването на нефинансовото докладване в българските предприятия то би било резонно да прави това и в предприятията, на които е принципал, т.е. в държавните компании.

3.1. Методика на изследване

Изследването е реализирано сред държавните дружества, включени в класацията Капитал 100 (К100) за 2018 година. Това е ежегодна класация, определяща 100-те най-големите български предприятия според критерия приходи от продажби. В нея през 2018 година място намират 12 големи държавни предприятия, представени в таблица 1.

С помощта на търсачката Google са намерени уеб сайтовете на всички предприятия, попадащи в обхвата на изследването. След това те са подложени контент-анализ, целящ да разкрие наличието на: раздел или подраздел, съдържащ нефинансова информация; интегриран доклад; доклад за устойчивостта или нефинансова декларация. Освен във фирмените уеб сайтове, информация е генерирана и от Търговския регистър (изтеглени са финансовите отчети на дружествата), както и от онлайн базите с отчети за устойчивостта на Глобалната инициатива за докладване, Корпоративен регистър и Глобалния договор на ООН.

Генерираната информация е анализирана с оглед установяване дела на предприятията, които оповестяват нефинансова информация чрез своите уеб сайтове, чрез разработване на интегрирани доклади или доклади за устойчивостта, както и чрез публикуване на нефинансова декларация. На тази база са идентифицирани проблеми и формулирани изводи.

Таблица 1

Държавни предприятия, класирани в К100

№	Фирма	Сектор
1	НАЦИОНАЛНА ЕЛЕКТРИЧЕСКА КОМПАНИЯ	Енергетика
2	БУЛГАРГАЗ	Енергетика
3	АЕЦ КОЗЛОДУЙ	Енергетика
4	ЕСО	Енергетика
5	БН ЕНЕРГИЙНА БОРСА	Други
6	ТЕЦ МАРИЦА-ИЗТОК 2	Енергетика
7	МИНИ МАРИЦА-ИЗТОК	Добив
8	ВМЗ	Оръжие
9	НК ЖЕЛЕЗОПЪТНА ИНФРАСТРУКТУРА	Транспорт
10	БУЛГАРТРАНСГАЗ	Енергетика
11	БЕХ	Енергетика
12	БДЖ – ПЪТНИЧЕСКИ ПРЕВОЗИ	Транспорт

3.2. Обобщени резултати от изследването

Разкриването на нефинансова информация чрез публикуването ѝ в самостоятелен раздел или подраздел на уеб сайтовете на бизнес организациите е често срещан подход в практиката. Изследване, проведено сред 50-те най-големи български предприятия, включени в класацията Капитал 100 показва, че 37% от тях използват този подход за оповестяване на социална и екологична информация (Николов, 2019). При големите български държавни предприятия обаче техният дял е много по-малък – 17%, което като абсолютна стойност представлява две търговски дружества. Те са интегрирали в своите уеб сайтове раздели с наименование „Корпоративна отговорност“ и „Устойчиво развитие“.

„Златният стандарт“ при нефинансовото докладване са докладите за устойчивостта и интегрираните доклади. Въпреки, че разработването им изисква специфична експертиза, информация, която обикновено не е неналична в традиционните счетоводни системи, както и немалък финансов ресурс 75% от най-големите бизнес организации разработват и публикуват такива доклади. Това показва проучване на KPMG, осъществено през 2017 година сред 4 900 големи бизнес организации (най-

големите 100 компании от 45 държави) (KPMG, 2017). Големите български компании изоставят от този глобален процес, тъй като според изследване на Николов (2019) само 8% от тях разработват доклади за устойчивостта (интегрирани доклади). При големите български държавни предприятия това изоставане е още по-голямо, тъй като проучването ни установи, че нито едно от тези дружества не оповестява нефинансова информация чрез разработване и публикуване на такива доклади.

Трансформирането на нефинансовото докладване от доброволна инициатива в задължителен елемент от отчетността на големите предприятия от обществен интерес, които имат персонал над 500 души, рефлектира върху 11 от 12-те изследвани държавни компании. Всички те са спазили изискванията на Закона за счетоводството и Директива 2014/95/ЕС и са публикували нефинансова декларация. Тъй като по-голямата част от предприятията са дъщерни, нефинансовата им декларация е част от консолидирания доклад за дейността на тяхната компания-майка (БЕХ и Холдинг БДЖ).

Заключение (Изводи)

Основният извод, който може да се формулира като резултат от проведеното изследване е, че големите български държавни предприятия изостават от глобалните процеси на утвърждаване и развитие на нефинансовото докладване. Това изоставане е референтно както по отношение на големите чуждестранни фирми, така и спрямо големите български частни бизнес организации. В този смисъл мерките на българската държава на макониво за развитие на корпоративната социална отговорност, и в частност на нефинансовото докладване, като неин присъщ елемент, не намират своето потвърждение на микониво, т.е. сред държавните предприятия.

ЛИТЕРАТУРА

Николов, Е. (2019). *Корпоративна социална отговорност: оповестяване на нефинансова информация.* Свищов: АИ "Ценов".

AICPA. (2015). *The State of Sustainability Assurance and Related Advisory Services in the U.S.: Two Market Assessments.* AICPA Assurance Services Executive.

Global Reporting Initiative. (2013). The external assurance of sustainability reporting. Amsterdam, The Netherlands.

Global Reportint Initiative. (May 2013 r.). Report or explain - A smart EU policy approach to non-financial information disclosure.

KPMG. (2005). *KPMG International Survey of Corporate Responsibility Reporting 2005.*

KPMG. (2017). The KPMG Survey of Corporate Responsibility Reporting.

Stanwick, S., & Stanwick, P. (June 2013 r.). An Examination of Award Winning Sustainability Reports. *American International Journal of Social Science, 2*(4), 49-52.

The International Integrated Reporting Council. (December 2013 r.). The International <IR> Framework.

UNEP & SustainAbility. (1998). *Engaging Stakeholders 1998. The Non-reportin Report.* London.

ПОДХОДИ ЗА УПРАВЛЕНИЕ НА РИСКА В ТЪРГОВСКИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ

Гл. ас. д-р Зоя Иванова
Катедра „Търговски бизнес“
Стопанска академия „Димитър А. Ценов“ – Свищов
z.ivanova@uni-svishtov.bg

Резюме: *В настоящата разработка са представени общоприети научни подходи (системен подход, бихейвиористичен подход, процесно-ориентиран подход) за управление на риска в търговските предприятия. Разгледани са основни теоретико-приложни аспекти на отделните подходи, като акцентът е върху различните виждания относно специфичните действия и дейности, свързани с опознаването, установяването, предотвратяването и контролирането на рисковите обстоятелства и ситуации, базиращи се на алтернативност при решенията и възможност за оптимален избор, допринасящ за ефективното управление на риска и намаляването на рисковата изложеност на търговските предприятия.*

Ключови думи*: риск, управление на риска, системен подход, бихейвиористичен подход, процесно-ориентиран подход, търговски предприятия.*

JEL: *D81, L21, L81.*

APPROACHES TO RISK MANAGEMENT IN COMMERCIAL ENTERPRISES

Head Assist. Prof. Zoya Ivanova, PhD
Department of Commerce
D. A. Tsenov Academy of Economics, Svishtov
z.ivanova@uni-svishtov.bg

Abstract: *This paper deals with generally accepted scientific approaches (systematic approach, behavioural approach, process-oriented approach) to risk management in commercial enterprises. The main theoretical and applied aspects of the separate approaches are examined, emphasizing the different views on the specific actions and activities related to the knowledge, identification, prevention and control of the risky circumstances and situations based on decision-making alternatives and the opportunity to make optimal choices that contribute to effective risk management and reduce the risk exposure of commercial enterprises.*

Key words: *risk, risk management, systematic approach, behavioural approach, process-oriented approach, commercial enterprises.*

JEL: *D81, L21, L81.*

1. Въведение

Съвременната бизнес среда, в която функционират търговските предприятия, се характеризира с голяма динамичност, бърза промяна и висока непредсказуемост. Те са изложени на въздействието на множество и различни по характер вътрешни и външни фактори и условия, от които произтичат редица фирмени рискове и проблеми. Наблюдава се нарастване на рисковите ситуации, т.е. по-висока рискова изложеност на търговските предприятия, което поражда необходимостта от адекватно и ефективно управление на риска.

Управлението на риска е сложен и многофункционален процес, включващ изпълнението на определени целенасочени дейности и функции, осигуряващи по-пълното, точното и бързото прогнозиране, идентифициране, анализиране, оценяване, контролиране и ограничаване на рисковите ситуации и събития (Шапкин & Шапкин, 2014, стр. 40). Управлението на риска е аналитична управленска концепция и практическа технология за третиране на риска, интегрирана във фирмената бизнес стратегия и целенасочена към постигането на относителна сигурност, гарантираща оптимална функционална и икономическа стабилност на стопанската организация при целесъобразни минимални разходи и усилия (Габровски & Илиев, 2004, стр. 124). Именно чрез управлението се цели своевременното откриване на обстоятелствата и причините за възникването на риска и правилното определяне на рисковите ситуации, извършване на задълбочени и многостранни анализи и изготвяне на реална и обективна оценка, на базата на които да се разработят и въвеждат конкретни механизми за превенция и ефективно противодействие и ограничаване на негативните последици (загуби) и поддържането им в относително ниски нива и степен на опасност.

В управленската практика на търговските предприятия съществуват ***различни подходи*** (системен, бихейвиористичен, процесно-ориентиран подход) за управление на риска.

2. Подходи за управление на риска в търговските предприятия

Традиционно при управлението на различни по вид, характер и степен на влияние рискове, и произтичащите от тях проблемни ситуации, търговските предприятия прилагат ***системният подход***. При него управлението на риска се разглежда като сложна и многофункционална

система от взаимосвързани и взаимозависими елементи, които функционират като единно цяло и са насочени към своевременното откриване на обстоятелствата и причините за появата на риска и реализирането на определени целенасочени дейности, осигуряващи неговото по-пълно, точно и бързо третиране. С други думи, то е комплекс от взаимодействащи различни компоненти, чиято обща цел е своевременното и правилното определяне на риска, както и прецизното извършване на научно-обосновани анализи и изготвяне на реална и обективна оценка, на базата на които да се разработят и прилагат конкретни мерки и инициативи за ефективно противодействие на рисковите обстоятелства и последиците от тях.

Както всяка интегрирана система, така и управлението на риска в търговските предприятия се отличава с определена специфика и сложност, и се базира на няколко *основни свойства:* (Васин & Шутов, 2010) (Чернова & Кудрявцев, 2005)

- *цялостност* – управлението на риска е съвкупност от взаимодействащи си един с друг елементи и изменението на всеки един от тях оказва влияние на всички други компоненти и/или на системата като цяло;
- *взаимосвързаност* – всички елементи на управлението на риска са логически взаимосвързани и спомагат за постигането на определена обща цел;
- *йерархичност* – управлението на риска е подредена по определен начин съвкупност от взаимосвързани елементи и отношенията между тях, образуващи цялостно единство;
- *организираност* – елементите на управлението на риска се характеризират с определена организираност (организационно множество) и функционират като единно цяло;
- *интегративност* – чрез интегрирането на отделните елементи, управлението на риска придобива нови свойства и параметри, които не са присъщи на нито един от тях, разгледани индивидуално, т.е. проявява се т. нар. синергичен ефект.

Възможно е да се добавят и други важни свойства, като:

- *целенасоченост* – управлението на риска е ориентирано към постигането на конкретни крайни цели и резултати, които са част от цялостната стратегия на отделната търговска единица;
- *съответствие* – управлението на риска е адекватно на целите, мащабите и възможностите на конкретното търговско предприятие;

- *адаптивност (гъвкавост)* – управлението на риска е приспособимо към постоянно изменящите се условия на средата, в която функционира търговското предприятие.

Следователно, разгледано като система, управлението на риска включва логически взаимосвързани и взаимодействащи си един с друг елементи, характеризиращи се с определена подреденост и изпълняващи точно определени функции, което увеличава потенциалната възможност на търговските предприятия да очертаят насоките, фокусират своите усилия и определят визията и приоритетите относно намаляването, ограничаването и отстраняването (елиминирането) на риска (вж. фиг. 1).

Фигура 1. Системен подход за управление на риска в търговските предприятия

Източник: (Соколов & Барчуков, 2013)

Търговските предприятия все по-често възприемат ***бихейвиористичният подход*** за управление на риска. В основата на този подход е разглеждането на управлението на риска като поведение, което най-общо се свързва с целенасочените действия или реакции на дадено

търговско предприятие за установяване, разбиране, измерване на риска, произтичащ от взаимодействието на редица вътрешни променливи условия и фактори и тези от заобикалящата го среда. Конкретното търговско предприятие се стреми да извършва съзнателна дейност (активност), вследствие на която може да се постигне бързо и ефективно въздействие върху риска (пълно неутрализиране, редуциране или ограничаване на рисковите фактори и последствията от тях) и постигане на определени желани цели и резултати.

Реално поведението е сложен, многостранен и динамичен процес, който не може да се тълкува еднозначно. Например според *теорията на B. F. Skinner* поведението на дадено предприятие се свързва с настъпването на определени последствия (резултати). В зависимост от техния характер, тежест и степен на значимост всяко предприятие може да повтори или възприеме ново поведение, осигуряващо му най-голяма полза (изгода, облага) (Boeree). Различна е *теорията на A. Bandura*, според която външните детерминанти (средата) формират поведението на предприятието и обратно – поведението формира външната среда (Boeree). Основоположникът на *школата на бихейвиоризма J. Watson* смята, че всяко предприятие е съвкупност от поведенчески реакции, които възникват в резултат на определени цели, интереси, стимули, принципи, приоритети, стратегии, политики, тактики и др. В този смисъл поведението в голяма степен зависи от разнообразието на движещите мотиви, които провокират възприемането на дадено поведение и последващите реакции, които могат да се проявят от него (Марков, 2014, стр. 20).

На базата на тези твърдения може да се посочи, че този подход се основава на *ключови променливи,* които могат да се обособят в две групи – вътрешни причини и външни фактори (Hjelle & Ziegler, 1992, стр. 25) (вж. фиг. 2). Това са променливи, които се характеризират с разнообразност, сложност, динамичност, изменчивост и несигурност. Те оказват съществено влияние върху формирането и демонстрирането на определено поведение за управление на риска, както и върху крайните резултати/последиците от него.

Фигура 2. Бихейвиористичен подход за управление на риска в търговските предприятия

Източник: (Христов, 2008, стр. 28)

Водещо място в управленската практика на търговските предприятия заема ***процесно-ориентираният подход*** за управление на риска. В рамките на този подход управлението на риска се представя като единен процес, който включва редица взаимосвързани фази, стъпки, етапи и процедури за справяне с определени рискови ситуации и проблеми, чрез търсене и вземане на едно или няколко алтернативни решения. Този процес е ориентиран към идентифицирането, анализирането, оценяването, контролирането и ограничаването на риска в отделното търговско предприятие, като на входа се формулират точни и ясни цели на управлението, а на изхода се осигурява непрекъснат контрол и прилагане на корективни мерки за отстраняване или поддържане

на рисковата ситуация в нормални параметри и граници на безопасност (вж. фиг. 3).

Фигура 3. Процесно-ориентиран подход за управление на риска в търговските предприятия

Източник: (Николов, 2012, стр. 57)

Основното предимство на процесно-ориентирания подход е в непрекъснатостта на управлението на риска, което той осигурява на границите на отделните процеси, както и при тяхното комбиниране и взаимодействие. С този подход може да се обвържат ефектите, постигнати чрез по-бързото неутрализиране на рисковите ситуации и изолиране на слабите места в дейността на търговското предприятие и желаното реализиране на конкретни политики, осигуряващи постигането на по-добри фирмени резултати и демонстрирането на по-гъвкав и конкурентен бизнес модел на поведение. По този начин процесно-ориентираният подход се проявява като ефективен инструмент на фирменото управление.

Заключение

Търговските предприятия използват различни подходи за управление на риска. Всеки един от тях има своите специфични особености и предоставя определени предимства и възможности. Управлението на риска е една от най-сложните управленски дейности, което изисква внимателен подбор и избор на високоефективен подход, чрез който да се очертаят насоките, фокусират усилията и определят визията и приоритетите, за да се постигне редуциране, ограничаване и отстраняване на рисковите ситуации, с най-малко разходи и загуби, и да се гарантира реализирането на стратегическите цели на конкретното търговско предприятие.

ЛИТЕРАТУРА

Васин, С. М. & Шутов, В. С. (2010). *Управление рисками на предприятии.* Москва: Кнорус.

Габровски, Р. & Илиев, Б. (2004). *Корпоративен риск мениджмънт.* Свищов: АИ Ценов.

Марков, К. (2014). *Социална психология.* Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски".

Николов, Б. (2012). *Управление на риска при инженеринг на бизнес процесите.* София: Кинг.

Соколов, Д. В. & Барчуков, А. В. (2013). *Базисная система риск-менеджмента организаций реального сектора экономики.* Москва: ИНФРА-М.

Христов, Ч. (2008). *Убеждаване и влияние.* София: Сиела.

Чернова, Г. В. & Кудрявцев, А. А. (2005). *Управление рисками.* Москва: ТК Велби, Проспект.

Шапкин, А. С. & Шапкин, В. А. (2014). *Теория риска и моделирование рисковых ситуаций.* Москва: ИТК Дашков и Ко.

Boeree, G. *Personality Theories.* Shippensburg University. http://webspace.ship.edu/cgboer/perscontents.html.

Enterprise Risk Management — Integrated Framework. Executive Summary, Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission. (2004). https://www.coso.org/Documents/COSO-ERM-Executive-Summary.pdf.

Hjelle, L. A. & Ziegler, D. J. (1992). *Personality Theories. Basic assumptions, Research, and Aplications.* McGraw-hill.

ИЗСЛЕДВАНЕ НА ВЪЗМОЖНОСТИТЕ ЗА РАЗВИТИЕ НА ТУРИСТИЧЕСКА ДЕСТИНАЦИЯ „СВИЩОВ“

Доц. д-р Любка Илиева
Катедра „Икономика и управление на туризма“,
Стопанска академия „Д. А. Ценов“,
e-mail: l.ilieva@uni-svishtov.bg

Резюме: *Разработването на туристическа дестинация налага проучване, планиране и управление на територията, съобразно наличните туристически ресурси, инфра- и суперструктура, административни и социално-икономически условия.*

В настоящата разработка се планира проучването на условията за развитие на дестинация „Свищов“, очертаване структурата на туристическите обекти на територията и потенциалните възможности за развитието на дестинацията.

Основната цел е да се изведат конкретни препоръки към местните заинтересовани страни за изграждането и управлението на дестинация с ясно разпознаваем имидж.

Ключови думи: *туристическа дестинация, фактори за развитие на дестинацията.*

JEL: *L83.*

RESEARCH ON THE DEVELOPMENT OPPORTUNITIES OF „SVISHTOV“ TOURIST DESTINATION

Assoc. Prof. Lyubka Ilieva, PhD
Department of Tourism Economics and Management, Dimitar A. Tsenov Academy of Economics, e-mail: l.ilieva@uni-svishtov.bg

Abstract: *The development of a tourist destination requires exploration, planning and management of the territory, according to the available tourism resources, infrastructure and superstructure, administrative and socio-economic conditions.*

The present study plans to study the conditions for the development of Svishtov destination, outline the structure of tourist sites on the territory and the potential opportunities for the development of the destination.

The main objective is to make specific recommendations to local stakeholders for the construction and management of a destination with a clearly recognizable image.

Key words: *tourist destination, factors for destination development.*

JEL: *L83.*

Въведение

Туризмът от една страна е глобална индустрия, а от друга е тясно зависим като дейност от средата, в която се организира туристическото предлагане. Това го характеризира като дейност, силно взаимодействаща си с различните фактори на околната среда. Развитието на туризма зависи от развитието както на икономическите отрасли, така и от редица социални, политически, географски и други фактори.

Развитието на туристическата дестинация е невъзможно без стратегическо планиране и стратегии за усъвършенстване на определени райони, за да се развият като предпочитани от туристите места за посещение. За налагането на територията като туристическа е необходимо първо да разполага с туристически ресурси, а едва след това да се подходи с необходимия опит за разработване на ясно отличими туристически продукти, да се осигури качествена инфра- и суперструктура, обслужване и които да привлекат вниманието на туристите и да провокират в тях решение за повторно посещение.

Основната цел на настоящата разработка е да се изведат конкретни препоръки към местните заинтересовани страни за изграждането и управлението на дестинация с ясно разпознаваем имидж.

Постигането на поставената цел дава възможност да се докаже авторовата **теза**, а именно, че ефективните мерки, свързани с планиране и развитие на дестинацията е възможно само чрез партньорство между местния бизнес в сферата на туризъма, регионалните туристически организации, местната власт и държавата, най-вече в лицето на Министерството на туризма.

За постигане на поставената цел се планира изпълнението на следните **изследователски задачи**:

• проучване на основните фактори, влияещи върху развитието на територията като туристическа дестинация;

• изследване на основните елементи на туристическата дестинация;

• Извършване на ситуационен анализ на елементите на дестинация „Свищов“;

• Извеждане на препоръки за развитие на дестинация „Свищов“ към заинтересованите страни.

1. Изследване на основните фактори за развитието на туристическата дестинация „Свищов“

Понятието дестинация произлиза от английската дума „destination” и означава място, към което някой (нещо) отива или е изпратено.

Териториалният обхват на дестинацията зависи от субективното усещане на туристите. Тя може териториално да се потрива с определена страна, с регион, с град или с конкретно място, което привлича за посещение туристите. Туристическата дестинация се възприема като основно местоположение за развиване на туристическа дейност, която да осигури възможност за оползотворяване на времето и разходите на туристите. Тя се характеризира с концентрация на туристически атракции, средства за подслон и други удобства и услуги за туристите, чрез чието развитие се проявяват главните въздействия на туризма – икономически, социални и физически.

Град Свищов може да се възприема като туристическа дестинация „Свищов“, тъй като покрива основните изисквания за определянето му като туристическа дестинация, а именно:

- създаване и предлагане на тотален туристически продукт (културно-исторически);
- извършване на други икономически дейности (балансирано развита местна икономика);
- наличие на местна общност – домакин (населено място с постоянно местно население);
- наличие на избрана местна публична власт (наличие на местна общинска администрация);
- активен частен сектор (наличие на туристически обекти за настаняване, хранене, развлечения и посредничество за предлагане на туристически услуги).

Дестинация „Свищов“ е културно-обусловена туристическа територия, която се отличава с културно-познавателни туристически обекти и събитийни туристически продукти с национално значение.

Като наследена за туризма територия с хилядолетна история, дестинация „Свищов“ се развива на основата на наличните антропогенни туристически ресурси. В дестинацията преобладават културно-историческите ресурси от различни епохи – античен град Нове, Крепост Калето, Свищовски манастир Св. апостоли Петър и Павел, Свищовски манастир Покров Богородичен, Църква Света Троица, Исторически резерват Текир дере, множество възрожденски културни обекти – Светиниколско училище, Първо българско читалище „Еленка и Кирил Д. Аврамови“, Държавна търговска гимназия „Димитър Хадживасилев“, Стопанска академия „Димитър Апостолов Ценов“, къщата на Алеко Константинов и много други.

През последните десет години дестинацията се развива и чрез културните събития – Античен фестивал „Орел на Дунава“, Свищовски лозници, фестивал „Реката“.

Свищов е включен в дестинация за винен и кулинарен туризъм „Мизия“, предложени от Министерството на туризма.

За развитието на дестинацията от особено значение са и вторичните фактори, които хронологично и по същество възникват и се развиват вследствие от наличието на първичните фактори за туризъм, но присъствието им превръща съответното място в окончателно желано и търсено от туристите (Тодорова, 3/2018, стр. 14).

На първо място е достъпността до туристическото място. Дестинация „Свищов“ е достъпна както по суша, така и по вода. Свищов е крайната точка на железопътната линия, като централна разпределителна гара Левски е само на 33 км. отстояние. Регулярни автобусни линии свързват Свищов с близките областни центрове – В. Търново, Русе и Плевен, от които отстои на 80 км. Свищов се свързва със съседна Румъния чрез ферибот. Към настоящия момент пристанище Свищов не посреща акустиращи круизни кораби, които се обслужват от пристанища Видин и Русе. Независимо от това, то има потенциал да възстанови тяхното обслужване.

На второ място са условията за престой в туристическото място. Дестинация „Свищов“ има изградена инфраструктура за посрещане на туристи, както и специализирана туристическа суперструктура. Към настоящия момент в град Свищов има категоризирани 24 места за настаняване и 32 заведения за хранене и развлечения.

На следващо място са институционалните фактори, които включват организационно-управленските условия, които създава местната власт и обществените сдружение. За разработването на дестинацията и създаването на нови туристически продукти съществена роля играят Съвета по туризъм – Свищов, Туристическия информационен център – Свищов и редица клубове, свързани с туристическата активност.

Значимите характеристики на първите три факторни елемента се фокусират в качеството на създавания продукт.

Важни вторични фактори, влияещи върху развитието на туризма оказват цената за потребител, или общите разходите на туриста за посещение и пребиваване в туристическото място. Поради влошената икономическа среда в северна България, цените на услугите в дестинацията са на средно и под средното ниво за страната, което поставя дестинацията в добро съотношение „цена-потребителна стойност на туристическото място”.

Определящ фактор е имиджа на туристическото място. Негови съдържателни характеристики са представите и чувствата на туристите за уникалност, симпатия, гостоприемство, комфорт, изгода. В годините, в които Свищов се развива като туристическа дестинация, чието име се свързва с „Първият освободен град“, „Градът на Щастливеца“, „Балканската столица на студентите“, „Нове – сърцето на легиона“, „Орел на Дунав“. Независимо от динамиката в маркетинговите мероприятия по брандирането на дестинацията, градът посреща своите гости със спокойствието и уюта си, с академичния дух и възрожденското излъчване, а гостоприемството на местните не остава незабелязано от туристите.

Важен вторичен фактор е готовността за посрещане на туристи не само в организационен, но и в кадрови аспект. Готовността за посрещане на туристи може да се тълкува в широк и в тесен смисъл. В широк смисъл се отъждествява с наличието на две предпоставки: първо, да е налице минимална комбинация от местни условия за туризъм, и второ, субектите на туристическото производство и предлагане да са организационно, кадрово, икономически и логистично осигурени за своите производствени и пласментни функции към момента на посрещане и обслужване.

Наличието на горепосочените фактори не са достатъчно условие туристическото място да се превърне и развие като туристическа дестинация, необходимо е интегрирано управление от държавата, местните власти, бизнеса и нестопанските организации (Божинова, М., Тодорова, Л., Павлов, П., Георгиева, К., Том 27, 2019, стр. 35). Именно умението на управляващите Общината и тяхната стратегическа визия за развитието на туризма като приоритетен икономически отрасъл се проявява в разработването на качествена, надеждна и устойчива инфраструктура за подпомагане и развитие на туризма в региона (Веселинова, 1/2018, стр. 48).

От представените налични фактори за развитие на дестинация „Свищов“ става видно, че готовността туристическото място да се наложи като туристическа дестинация се свързва с координирани действия на местните субекти за туристическата политика по отношение развитието на туризма в района.

2. Ситуационен анализ на елементите на туристическа дестинация „Свищов“

Най-важните елементи, които предопределят дестинацията като атрактивна в съзнанието на туриста и провокират конкретни преживявания, включват (Асенова, М., М. Воденска, 2011, стр. 96):

• Атракции – те привличат вниманието на туристите и могат да представляват първоначална мотивация за туриста да посети дестинацията. Част от туристическите атракции в дестинацията са античен град Нове, Крепост Калето, Свищовски манастир Св. апостоли Петър и Павел, Свищовски манастир Покров Богородичен, Църква Света Троица, Исторически резерват Текир дере, Светиниколско училище, Първо българско читалище „Еленка и Кирил Д. Аврамови“, Държавна търговска гимназия „Димитър Хадживасилев“, Стопанска академия „Димитър Апостолов Ценов“, къщата на Алеко Константинов, Античен фестивал „Орел на Дунава“, Свищовски лозници, фестивал „Реката“. Те се комбинират с други услуги, като настаняване, пазаруване, хранене и др.

• Обекти и съоръжения (частни и обществени) – в дестинация „Свищов“ има широк набор от услуги и средства, които подпомагат престоя на туристите (табл. 1).

Таблица 1

Структура на Местата за настаняване в дестинация „Свищов“

Типове места за настаняване	**Капацитет**		
	брой	бр. стаи	бр. легла
Пансион 1*	2	48	88
Къща за гости 3*	1	10	20
Семеен хотел 1*	1	10	13
Семеен хотел 2*	2	23	40
Семеен хотел 3*	3	48	86
Стаи за гости 1*	8	28	58
Стаи за гости 2*	1	4	6
Хотел 1*	4	251	454
Хотел 2*	1	30	58
Общ брой	**23**	**452**	**823**

По данни на Министерството на туризма[1]

Както може да се види от табл. 1, в настанителната база преобладават стаите за гости 1* - 8бр., но капацитета на хотелите 1* е най-голям – 454 легла. Както може да се забележи преобладават ниско категорийните места за настаняване (15 с категория 1*, 4 с категория 2* и 4 с категория 3*), което е в отговор на структурата на туристите – основно обучаеми в Стопанска академия „Д. А. Ценов“, участници в

[1] Към м.12.2019 г. по данни от Туристически регистър за Местата за настаняване, https://ntr.tourism.government.bg/CategoryzationAll.nsf/mn.xsp

организираните фестивали, ученици, които посещават възрожденските туристически обекти в града, или това са основно туристи търсещи настаняване в нисък и среден ценови клас.

По отношение на заведенията за хранене и развлечения се наблюдава сходна структура (табл. 2).

Таблица 2

Структура на Заведенията за хранене и развлечения в дестинация „Свищов“

Заведения за хранене и развлечения		
	брой	Капацитет (бр. места)
Бар	2	495
Заведение за бързо обслужване	9	475
Кафе-сладкарници	1	80
Питейно заведение	15	924
Ресторант	7	560
Некласифицирани	9	651
Общ брой	**43**	**3185**

По данни на Министерството на туризма[2]

От табл. 2 се вижда, че преобладават питейните заведения – 15 бр., които са и с най-висок капацитет – 924 бр. места. Справка с туристическия регистър показва, че основно преобладават заведенията за хранене и развлечение 1* - 27 на брой, 4 са 2*, а 1 е 3*, като на 9 обекта категориите не са упоменати в Регистъра.

Структурата показва, че има достатъчно на брой и по капацитет места за настаняване и заведения за хранене и развлечения, които отговарят на настоящото търсене.

• Достъпност – дестинацията е достатъчно достъпна за големи групи от населението по суша, жп транспорт, ферибот и круизни кораби. Посетителите могат да пътуват от и до дестинацията с относителна лекота не само в границите на страната ни, но и в Румъния.

• Човешки ресурси – взаимодействието между гостите на града и местната общност е важен аспект на туристическото преживяване. Местните жители познават ползите свързани с туристическото развитие. Те имат натрупан дългогодишен опит в предоставянето на услуги по настаняване и хранене (основно предоставяни на обучаващите се

[2] Към м.12.2019 г. по данни от Туристически регистър за Местата за настаняване, https://ntr.tourism.government.bg/CategoryzationAll.nsf/mn.xsp

студенти и ученици, но през последните години и на гостите на града). В града има добре обучен персонал сред обучаващите се във висшето училище и местното население.

• Имидж и характеристика на дестинацията – имиджът на дестинацията „Свищов“ включва: уникалност, забележителности и красиви пейзажи, сигурност, добро ниво на обслужването и дружелюбно отношение на местните жители.

• Ценови равнища на продуктите на дестинация „Свищов“ е много важен аспект за конкурентоспособността й.

От представения ситуационен анализ, може да се обобщи, че дестинация „Свищов“ има своите традиции, но има и своя потенциал за развитие.

Заключение

От извършеното проучване на възможностите за развитие на дестинация „Свищов“ могат да се изведат следните препоръки към местната администрация, бизнеса и туристическите организации:

Първо, за утвърждаването и развитието на дестинация е необходимо съгласуване на планираните дейности от страна на администрацията, нестопанските организации и бизнеса.

Второ, необходимо е да се разработи стратегически документ за развитие на дестинация „Свищов“, в който да се обхванат основните насоки в изграждането на имидж на дестинацията, основан на съществуващите туристически ресурси и образът, който има в съзнанието на потребителите.

Трето, удачно е да се потърсят нови възможности за развитие на дестинацията чрез допълване на основните услуги с допълнителни – добавящи стойност за потребителите и позволяващи увеличаване на цената на предлаганите туристически услуги.

Четвърто, за постигането на дългосрочно развитие на дестинацията е важно да се продължат предприетите от местното управление инициативи за подобряване на градската среда, общата инфраструктура и зоните за отдих.

Извършеното изследване дава основание да се отчете потенциала за развитие на гр. Свищов като културно-обусловена дестинация, в която може да се развива целогодишен туризъм, носещ положителен икономически и социален ефект върху местната общност.

ЛИТЕРАТУРА

Асенова, М., М. Воденска. (2011). *Въведение в туризма.* София.

Божинова, М., Тодорова, Л., Павлов, П., Георгиева, К. (Том 27, 2019). Съвременни измерения на управлението на туристическа дестинация България. *Алманах научни изследвания*, стр. 7-38.

Веселинова, Н. (1/2018). Роля на лидерството за разработване на качествена, надеждна и устойчива инфраструктура за подпомагане на икономическото развитие и благосъстоянието на хората. *ИЗВЕСТИЯ на Съюза на учените - Варна. Серия Хуманитарни науки*, стр. 48-51.

Тодорова, Л. (3/2018). Възможности за повишаване привлекателността на турстическа дестинация България. *Диалог*, стр. 11-22.

ПРОБЛЕМИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД РАЗВИТИЕТО НА ТУРИЗМА В БЪЛГАРИЯ

Гл. ас. д-р Любомира Тодорова
Катедра „Икономика и управление на туризма“,
Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов,
l.todorova@uni-svishtov.bg

Резюме: *Измененията в потребителското търсене и проблемите забелязващи се в масовия летен и зимен туризъм в България налагат необходимостта от неговото преориентиране към развитие и предлагане на алтернативни форми на туризъм. Възможностите за превръщане на страната в целогодишна туристическа дестинация, която да намери своето сериозно място на международния туристически пазар, са значителни не само заради актуалните тенденции, но и заради значителния неусвоен ресурсен потенциал, с който тя разполага. Страната ни притежава средства, които би могла да използва за разрастване на пазарния капацитет и привличане на разнообразни сегменти от туристи.*

Целта на настоящата разработка е да се очертаят проблемите пред българския туризъм и да се изведат възможностите за извършване на реформи в него чрез разнообразяване на предлаганите видове и разширяване на сегмента от туристи.

Ключови думи*: туризъм, проблеми, туризъм в България.*

JEL*: L83.*

PROBLEMS AND CHALLENGES TO THE DEVELOPMENT OF TOURISM IN BULGARIA

As. Prof. Lyubomira Todorova, PhD
Department of Tourism Economics and Management,
SA "D. A. Tsenov"- Svishtov, E-mail: l.todorova@uni-svishtov.bg

Abstract: *Changes in consumer demand and the problems seen in the mass summer and winter tourism in Bulgaria necessitate its reorientation towards the development and offering of alternative forms of tourism. The opportunities to turn the country into a year-round tourist destination to find a significant place on the international tourism market are significant not only because of current trends, but also because of the considerable untapped resource potential at its disposal. Our country has the resources it could use to expand its market capacity and attract diverse segments of tourists.*

The purpose of this development is to outline the problems facing Bulgarian tourism and to outline the possibilities for reforming it by diversifying the types offered and expanding the tourist segment.

Key words: *tourism, problems, tourism in Bulgaria.*

JEL: *L83.*

Въведение

Туризмът в световен мащаб бележи непрекъснат растеж, което свидетелства за устойчивостта на сектора. Пътуванията на хората нарастват през годините, като спад се наблюдава единствено при отделни дестинации. Тези промени са продиктувани от икономически и политически причини, инциденти или наличие на терористична опасност. Забелязва се и пренасочване на потока от туристи, което се дължи предимно на по-ниските цени предлагани от авио превозвачите и по-добрите цени на туристическите услуги.

За първата половина на 2019 г. международният туризъм в световен мащаб е нараснал с около 4 % спрямо 2018 г., за това свидетелстват данните представени от Световната агенция за туризъм към ООН (https://www.wttc.org/, 2019).

За разлика от световните тенденции ситуацията в България не следва очертания международен тренд. За първите девет месеца на 2019 г. страната ни бележи спад спрямо същия период на предходната година. Намалението е с 0,8 % и се отнася за цялостната структура на международните посещения регистрирани в страната за посочения период (Вж. фиг. 1.).

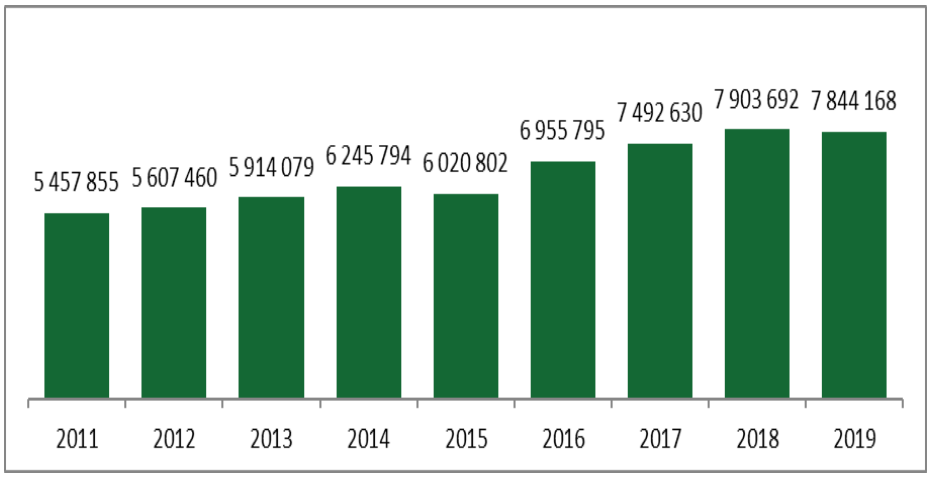

Източник: НСИ

Фигура 1 Посещения на международни туристи в България (януари-септември 2011 -2019 г.)

Най-чувствително намаление на туристи се отчита от страните Норвегия, Швеция, Литва, Словения, където регистрирания отлив на посетители в сравнение със същия период на предходната година е в границите 20 – 28 %. Тревожен е спадът на туристи от традиционни за страната ни пазари като Русия, Германия и Румъния, където намалението е съответно -12,7%, -11,3 % и -8,1% (Вж. Фиг. 2) (Национален статистически институт, , 2019) (Вж. Фиг. 2).

Фигура 2. Намаление на входящия туристически поток в периода януари-септември 2018г. / януари-септември 2019 г.

През анализирания период се наблюдава увеличение при пътуванията на наши граждани в чужбина. Предпочитани от българите са дестинации като: Турция, Гърция, Испания, Франция, Германия, Румъния, Албания, Черна гора, Босна и Херцеговина (Вж. фиг. 3) (Национален статистически институт, 2019).

Отчетени данни за деветте месеца на 2019 г. и чувствителния отлив на туристи по българското Черноморие и планинските ни курорти през последните сезони са индикатор за необходимост от промени в стратегията на страната за привличане на чуждестранни посетители, от една страна, и засилване на вътрешния туризъм, от друга. Една от множеството възможности остава развитието на различните алтернативни форми на туризъм (Павлов, 2019). Освен културно-историческият туризъм, който бележи засилен интерес, има възможност за развитие и популяризиране на недостатъчно известни форми като мистичния и религиозен туризъм, за които България притежава капацитет.

Алтернативният туризъм е нова философия в развитието на съвременния туризъм (Илиева, Л., 2015). Той е този, който ще доведе до промяна във формите на еволюция на туризма - от масов към туризъм

насочен към преживяванията и съхраняване на традициите, обичаите и околната среда. Алтернативният туризъм следва да преодолее несъвършенствата на масовия туризъм чрез насочване на усилията към проучване на туристическите потребности и следване на пазарните тенденции.

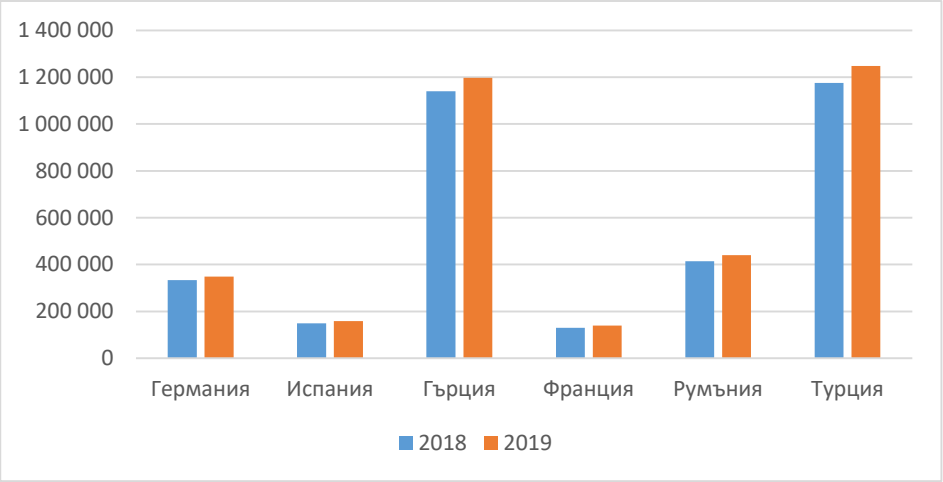

Фиг. 3. Пътувания на български граждани до водещи дестинации за периода януари – септември 2018 г. / януари – септември 2019 г.

Непопулярните мистичен и религиозен туризъм имат огромно бъдеще в развитието на туризма в страната ни. Чрез разгръщане на техния потенциал бихме могли да привлечем нов сегмент от туристи, които да насочат своя интерес и финансови средства към България. По този начин ще се разшири пазарния сегмент и ще се повишат възможностите за превръщане на страната в целогодишна туристическа дестинация.

Важно е да се разграничи „мистичния“ туризъм от друг свързан туризъм. Някой автори го причисляват към „тъмния“ туризъм, а други към религиозния (Сардак С.Е., Таран С.В., 2018). Обекти на мистичния туризъм са:

- ✓ места със свръхестествени сили;
- ✓ места свързани с мистични личности;
- ✓ места с уфологична активност;
- ✓ места известни с необясними случки и събития.

Европа е една от най-добрите части на света притежаваща територия наситена с древна история, разнородни традиции, множество мистични места и събития. Европа и в частност България имат значи-

телен потенциал за развитието на тази форма на туризъм, като ресурсната база на страната може да се разграничи основно на географски, исторически и религиозен принцип.

Страната ни разполага с необходимото разнообразие от туристически обекти на „мистичния“ туризъм, като голям процент от тях са съсредоточени в южната ѝ част. Повечето са известни за българите със своите свръхестествени сили, признаци за уфологична активност, обекти и символи разкриващи истории за различни случки и събития с мистичен оттенък. Едни от основните забележителности, които имат потенциал да се превърнат в световно известни туристически обекти са: Белинташ; Кръстова гора; Караджов камък; Рупите и вулкана „Кожух“; Перперикон; Светилището Татул; Светилището Скрибина; църквата в с. Добърско и други.

Голяма част от тези места остават неизвестни за чуждестранния туристически пазар, както и за не малка част от туристите от вътрешния пазар. Именно поради тези причини е необходимо да се предприемат действия на национално и регионално ниво за изграждане на единна стратегия за включването им в тематични маршрути, които да се предложат на туроператорите, с помощта на които те да се популяризират на потенциални пазари с цел привличане на нов сегмент от туристи.

Заключение

Отчетените промени в потребителското търсене и регистрираните проблеми в развитието на българския масов туризъм налагат необходимостта от промяна в стратегията на България за привличане на чуждестранни туристи и задържане на българския турист в пределите на страната (Божинова, М., Личев, Т., Тодорова, Л., Павлов, П., Георгиева, К., 2019). Преориентирането на сектора към развитието на алтернативни форми на туризъм би довело до превръщане на страната в целогодишна туристическа дестинация и би позволило разширяване на сегмента от туристи чрез предлагане на не добре познати туристически места и обекти. Чрез следване на новите пазарни тенденции в сектора, отчитането на промените в потребителското търсене и нагласите на потребителите, както и чрез правилното използване на ресурсния потенциал на страната би могло да се постигне промяна в състоянието и посоката на развитие на българския туризъм – от страна предлагаща масов туризъм към страна предоставяща възможности за практикуване на разнообразни форми на туризъм.

ЛИТЕРАТУРА

Алексова, Д., Йорданов, Й., Приложният характер на теоретичните изследвания в сферата на алтернативния туризъм, Управление и устойчиво развитие 5/2014;

Божинова, М., Личев, Т., Тодорова, Л., Павлов, П., Георгиева, Кр., Съвременни измерения на управлението на туристическа дестинация България, Алманах научни изследвания, Том 27, 2019;

Илива, Л., Промотиране на дестинацията чрез културен туризъм, Инфраструктура & Комуникации : Тенденции в развитието на глобалния туризъм, бр.5, 2015;

Павлов, П., Възможности за финансиране на алтернативен туризъм в селските райони, Международна научно-практическа конференция "Състояние и проблеми при управлението и развитието на селското стопанство";

Сардак, С., Таран, С., Потенціал «темного» туризму в країнах Європи, Економіка І суспільство, 2018;

Национален статистически институт, 2019 // https://www.nsi.bg/

Световната агенция за туризъм към ООН // https://www.wttc.org/, 2019

РАЗВИТИЕ НА ТУРИСТИЧЕСКА ДЕСТИНАЦИЯ БЪЛГАРИЯ КАТО ЧАСТ ОТ ИНТЕРНАЦИОНАЛНИЯ ТУРИСТИЧЕСКИ ПАЗАР

Гл. ас. д-р Павлин Павлов
Катедра „Икономика и управление на туризма“
СА „Д. А. Ценов“
p.pavlov@uni-svishtov.bg

Резюме: *Настоящата научна разработка разглежда развитието на Р. България като туристическа дестинация в контекста на международния туристически пазар. Представят се флуктуациите и тенденциите на напредъка на страната ни като дестинация за практикуване на туризъм, базирани на официални данни (брой на международните туристически посещения и заминавания, дялове на емитивни и рецептивни пазари и др.). Представя се позиционирането на Р. България на международния туристически пазар.*

Ключови думи*: туристическа дестинация, туристически пазар, Р. България, туризъм.*

JEL*: L83.*

DEVELOPMENT OF THE TOURIST DESTINATION BULGARIA AS PART OF THE INTERNATIONAL TOURISM MARKET

Head Assist.Prof. Pavlin Pavlov, PhD
Department of Tourism Economics and Management
D. A. Tsenov Academy of Economics
p.pavlov@uni-svishtov.bg

Abstract: *The present scientific research examines the development of Bulgaria as a tourist destination in the context of the international tourism market. The fluctuations and trends of our country's progress as a destination for practicing tourism are presented, based on official data (number of international tourist visits and departures, shares in the issuing and receptive markets, etc.). The positioning of the Republic of Bulgaria on the international tourist market is presented.*

Key words: *tourist destination, tourist market, Republic of Bulgaria, tourism.*

JEL: *L83.*

1. Въведение

Туристическият пазар е мястото, където се предлагат и потребяват туристически услуги. Той се подчинява на редица икономически закони като всеки друг пазар, но в същото време има своите специфики.

Интернационалният туристически пазар може да се дефинира като съвкупност от туристически услуги, предлагани от туристически предприятия на определена цена и търсени, респективно закупувани от туристите на най-изгодната за тях парична равностойност, като участниците са от две или повече страни. В този контекст разглеждането на туристическите пазари като емитивни и рецептивни се обуславя от наличието или отсъствието на туристически ресурси (природни и антропогенни). Емитивният по своята същност не може да задоволи изцяло туристическото търсене, поради недостатъчни условия за практикуването на туризъм. Това може да се дължи на минималните ресурси или на специфични туристически нужди. В този контекст задоволяване на туристическите потребности се реализира на други територии, а именно рецептивните туристически пазари. Те са географски обособени места, които разполагат с достатъчно условия и дадености за задоволяване на разнообразните нужди на туристопотока. С други думи емитивните пазари генерират туристическо търсене, което се задоволява от туристическото предлагане на рецептивните пазари. Необходимо е да се отбележи, че даден туристически пазар може да бъде преобладаващо рецептивен или емитивен, т.е. макар и в по-малка степен притежава характеристиките на противоположния вид.

Туристическа дестинация България е част от световния туристически пазар. Тя присъства активно на него от 60-те години на миналия век като амбициите на страната са да бъде сред предпочитаните от значителен брой чуждестранни туристи (Ракаджийска, 2018). Непрекъснато се разработва и доусъвършенства туристическата политика на страната с оглед позиционирането на България като целогодишна туристическа дестинация (Божинова, Личев, Тодорова, Павлов, & Георгиева, 2019). В тази връзка предвид богатите туристически ресурси, с които разполага страната ни тя се откроява като преобладаващо рецептивен пазар за туристически посещения.

2. Туристическа дестинация България в контекста на международния туристически пазар

По данни от Националния статистически институт на Р. България общото туристическо потребление за 2016 г. в страната възлиза на 8759,55 млн. лв. Преобладаващият дял от разходите за крайно потребление на туристи в България е на туристите нерезиденти, т.е. 7321,70 млн. лв. или 83,59 %. Делът на туристите резиденти е едва 1437,85 млн. лв. или 16,41 %. Това показва значението на чуждестранните туристи за страната.

Таблица 1

Разходи за крайно потребление на туристи (резиденти и нерезиденти) в България за 2016 г. (млн. лв.)

	Разходи за крайно потребление на туристи, нерезиденти в страната – общо	Разходи за крайно потребление на туристи, резиденти в страната – общо	Разходи за крайно потребление на туристи (резиденти и нерезиденти) в страната - общо
Общо продукти за крайно потребление от туристи	7321,70	1437,85	8759,55
Продукти за крайно потребление, характерни за туризма	5653,51	1314,76	6968,27
Услуги за настаняване	1537,13	385,33	1922,46
Услуги, свързани със сервиране на храна и напитки	2431,76	370,41	2802,17
Услуги, свързани с транспорт	817,62	340,00	1157,62
Услуги, свързани с туроператори и туристически агенции	0,00	80,48	80,48
Услуги, свързани с културни мероприятия	656,00	108,90	764,90
Услуги, свързани със спорт и възстановяване	211,00	29,64	240,64
Други продукти за крайно потребление	1668,19	123,09	1791,28

Източник: (Национален статистически институт на Р. България, 2019)

Анализът на данните в таблица 1 показва, че разходите за крайно потребление на туристи нерезиденти в България са по-големи от присъщите за резидентите. Това предполага засилване на промотирането

на страната ни като международна туристическа дестинация, която притежава необходимите природни и антропогенни ресурси за практикуването на множество видове туризъм. В графичен вид процентните разлики между разходите на крайните потребители са следните:

Фигура 1. Процентно разпределение на разходи за крайно потребление на туристи (резиденти и нерезиденти) в България за 2016 г.

Разходите за крайно потребление на чуждестранни туристи в България водят до увеличаване на значимостта на туристическия сектор в страната ни като цяло. Това рефлектира върху развитието на туристическа дестинация България като рецептивен туристически пазар. В тази връзка важно значение имат международните туристически пристигания и приходите от туризъм в световен мащаб, както и делът на България като част от интернационалния туристически пазар.

Информацията от таблица 2 показва непрекъснатият ръст на международния туризъм и приходите от него. Висок дял в световен мащаб имат развитите икономики, но немалък ръст бележат и развиващите се икономики. Европа се откроява като водеща туристическа дестинация с пазарен дял при туристическите посещения от чуждестранни туристи за 2018 г. в размер на 50.7 % и 39.3 % от приходите. Туристическа дестинация България също бележи положителен ръст за периода 2010 – 2018 г. Пазарният дял на страната е 1.3 % от интернационалните туристически визити и 0.8 % от реализираните приходи.

Таблица 2

Международни туристически пристигания и приходи от туризъм

	Туристически посещения от чуждестранни туристи (в млн.)			Пазарен дял 2018 г. (%)	Приходи (млрд. щатски долари)			Пазарен дял 2018 г. (%)
	2010 г.	2017 г.	2018 г.		2010 г.	2017 г.	2018 г.	
Свят	**952**	**1,329**	**1,401**	**100**	**975**	**1,346**	**1,451**	**100**
Развити икономики	515	730	762	54.4	638	869	937	64.6
Развиващи се икономики	437	598	639	45.6	337	477	514	35.4
Европа	**486.4**	**673.3**	**710.0**	**50.7**	**422.8**	**519.5**	**570.5**	**39.3**
Северна Европа	57.0	78.4	78.9	5.6	60.6	88.6	93.9	6.5
Западна Европа	154.4	192.7	200.4	14.3	152.4	170.9	187.5	12.9
Централна/ Източна Европа	98.1	134.6	141.4	10.1	48.3	60.7	68.7	4.7
Южна/Средиземноморска Европа	176.9	267.5	289.4	20.7	161.5	199.3	220.4	15.2
ЕС - 28	382.2	539.3	562.9	40.2	354.9	438.6	480.7	33.1
България	6,047	8,883	9,273	1.3	0,003407	0,004045	0,004512	0.8

Източник: (World Tourism Organization (UNWTO), 2019, pp. 17-18)

Броят на посещенията на чуждестранни граждани в България през последните години се увеличава непрекъснато (вж. фигура 2). За 2018 г. те са 12 368 363 броя, докато за 2017 г. са 11 596 167 броя или изменението за 2018 спрямо 2017 е 6.24 %.

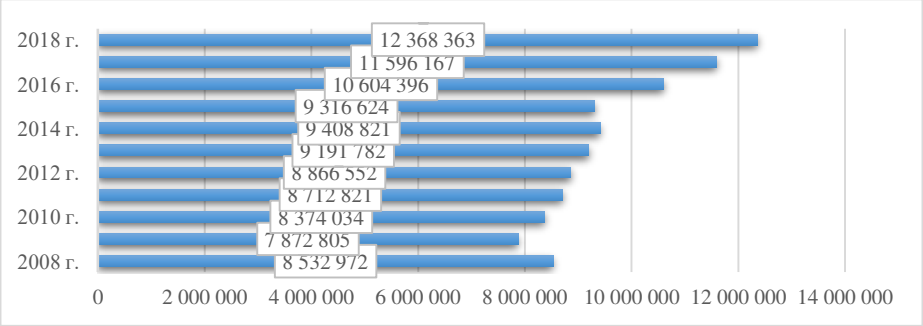

Фигура 2. Брой посещения на чужденци в България за периода 2008 – 2018 г.

Държавните институции в България, отговорни за развитието на туризма, се стремят към позициониране на страната ни като туристическа дестинация, предлагаща качествен и достъпен туристически продукт (Тодорова, 2018). Това се налага поради глобализацията на световния туристически пазар, която засилва конкуренцията между туристическите дестинации (Илиева, 2016).

За периода 2008-2018 г. флуктуациите на пътуванията на български граждани в чужбина са както положителни така и отрицателни. През последните години обаче бележат положителен ръст. За 2018 г. спрямо предходната увеличението е с 7.03 %.

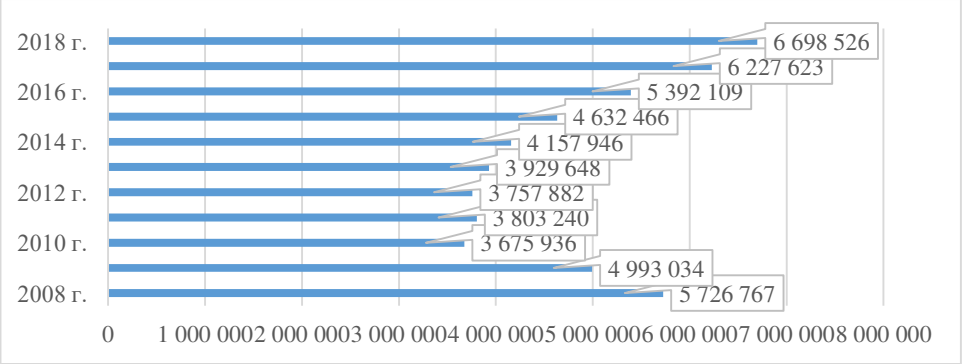

Фигура 3. Брой пътувания на български граждани в чужбина за периода 2008 – 2018 г.

Данните от фигура 2 и фигура 3 не само дават ясна представа за възходящия ръст на пътуванията към и от България, но и затвърждават позицията на страната ни като преобладаващо рецептивен туристически пазар. В този контекст е важно да се проследят водещите емитивни пазари за туристическа дестинация България (вж. таблица 3).

Таблица 3

Основни емитивни за България туристически пазари

	2010 г.	2011 г.	2012 г.	2013 г.	2014 г.	2015 г.	2016 г.	2017 г.	2018 г.
1	Румъния	Румъния	Румъния	Румъния	Гърция	Румъния	Румъния	Гърция	Румъния
2	Гърция	Гърция	Гърция	Гърция	Румъния	Гърция	Гърция	Румъния	Гърция
3	Германия	Германия	Германия	Германия	Германия	Германия	Германия	Германия	Германия
4	Русия	Русия	Русия	Русия	Русия	Турция	Русия	Турция	Турция
5	Македония	Македония	Македония	Македония	Турция	Русия	Турция	Русия	Македония

Източник: Разработено по данни от Министерство на туризма на Р. България

За периода от 2010 г. до 2013 г. сред водещите пет емитивни пазари са едни и същи страни. През 2014 г. се включва и Турция. Впечатление прави, че през 2018 г. Русия, която е голям емитивен пазар е извън водещите пет (тя е на шеста позиция). Възможна причина е преориентиране на руските туристи към други дестинации. Въпреки това основните пет емитивни туристически пазари са почти едни и същи за периода 2010 – 2018 г. Поради това е важно да се отбележи, че на практика туризмът в България е един от отраслите с висок растеж като същевременно е инструмент за устойчиво развитие (Николова, 2012). Това обаче предполага засилване на развитието на България като туристическа дестинация, заемаща все по-значимо място на пазара, като рецептивен туристически пазар. В този контекст са нужни редица мерки като основните са: по-ефективна реклама, подобряване на имиджа, подобряване на инфраструктурата и суперструктурата и др.

Заключение

Динамичността на съвременния международен туристически пазар изисква туристическите дестинации да бъдат гъвкави с оглед на промяна на социално-икономическите условия като цяло и в частност измененията в предпочитанията на туристите. Само по този начин дадена дестинация би могла да има добра посещаемост, съответно да реализира приходи от международен туризъм. В този контекст, на база на изложеното в настоящата разработка, може да се твърди, че Р. България е сравнително добре позиционирана като преобладаващо рецептивен туристически пазар. Оползотворяването във възможно най-висока степен на туристическия потенциал на страната изисква полагането на немалки усилия от отговорните институции и туристическия бизнес. От изключителна важност е развитието на България като интернационална дестинация за туризъм да се реализира по устойчив начин, защото така би се гарантирало опазването и съхраняването на туристическите ресурси на страната.

ЛИТЕРАТУРА

Божинова, М., Личев, Т., Тодорова, Л., Павлов, П., & Георгиева, К. (2019). Съвременни измерения на управлението на туристическа дестинация България. *Алманах „Научни изследвания“, 27*, pp. 7-38.

Илиева, Л. (2016). Ребрандиране на туристическа дестинация чрез фестивален туризъм. *Научни трудове. Аграрен университет - Пловдив*, pp. 239-246.

Николова, М. (2012). Европейските екологични сертификационни норми за устойчиво развитие на селския туризъм в Република България. *Управление и устойчиво развитие*, pp. 69-75.

Ракаджийска, С. (2018). Оценка на дестинация България в контекста ва международния туристически пазар. *Eastern academic journal* (4), pp. 39-55.

Тодорова, Л. (2018). Възможности за повишаване привлекателността на туристическа дестинация България. *Диалог*(3), pp. 11-22.

World Tourism Organization (UNWTO). (2019). International Tourism Highlights, 2019 Edition. Retrieved 12 2019

Национален статистически институт на Р. България. (2019, 12). Retrieved from https://www.nsi.bg

АНАЛИЗ НА ПРЕДПРИЕМАЧЕСКИТЕ НАГЛАСИ В БЪЛГАРИЯ

Ас. д-р Ивайло Костов
„Индустриален бизнес и предприемачество",
Стопанска академия „Д. А. Ценов",
i.kostov@uni-svishtov.bg

Резюме: *Разработката проследява и анализира предприемаческите нагласи на населението в България през периода 2016-2018 г. Използвани са данни от ежегодните доклади на Глобалния предприемачески мониторинг (Global Entrepreneurship Monitoring – GEM) и докладът на Законодателния акт за малкия бизнес (Small Business Act) на Европейската комисия за 2018 г. Посочени са редица индикатори, на чиято база се отчитат нагласите на населението за предприемачески инициативи. Такива индикатори са: индивидуални характеристики на потенциалния предприемач, възприятия за предприемачество, мотивация за предприемаческа дейност, обществена стойност на предприемачеството и др.*

Ключови думи*: Предприемач, предприемачество, предприемачески нагласи, анализ, България.*

JEL*: L26.*

ANALYSIS OF ENTREPRENEURAL ATTITUDES IN BULGARIA

Ivaylo Kostov, Assistant Professor, PhD,
Industrial Business and Entrepreneurship,
Dimitar A. Tsenov Academy of Economics,
i.kostov@uni-svishtov.bg

Abstract: *The study follows and analyzes the entrepreneurial attitudes of the population in Bulgaria during the period 2016-2018. Data from Global Entrepreneurship Monitoring (GEM) and Small Business Act (2018) are used. Several indicators which indicate the attitudes of the population to entrepreneurial initiatives are pointed out. Such indicators are individual characteristics of the potential entrepreneur, perceptions of entrepreneurship, motivation for entrepreneurial activity, social value of entrepreneurship, etc.*

Key words: *Entrepreneur, entrepreneurship, entrepreneurial attitudes, analysis, Bulgaria.*

JEL: *L26.*

1. Въведение

Предприемачеството е основният двигател на икономическия напредък на една държава. От една страна то се разглежда като главен индикатор за развитието и благосъстоянието на обществото, а от друга – като средство за създаване на нови работни места, иновации и технологичен прогрес. Не на последно място предприемачеството играе важна роля за социалната адаптация и реализацията на отделния индивид. Ето защо много анализатори обръщат внимание на предприемаческите намерения и нагласи на населението чрез събиране на информация, по различни показатели, относно индивидуални характеристики, ценности и дейности, и тяхното взаимодействие със средата, в която упражняват предприемаческо поведение. Тази информация дава основание да се правят сравнения и анализи, да се открояват проблемите и възможностите и да се предприемат политики и решения, които да помогнат за създаването и развитието на благоприятна предприемаческа среда.

2. Индикатори на предприемаческите нагласи за периода 2016 – 2018 г.

Ежегодният доклад на Глобалния предприемачески мониторинг (Global Entrepreneurship Monitoring – GEM) (Neils & Kelley, 2018) проследява предприемаческите нагласи в 49 държави от целия свят, сред които и България[1]. В него са отчетени индикатори, представящи индивидуалните характеристики на потенциалния предприемач, предприемаческата дейност, обществените ценности, влиянието на предприемачеството, мотивационния индекс и др.

2.1. Индивидуални характеристики на потенциалния предприемач

Тази група индикатори представя процента от населението на възраст между 18 и 64 години, който вижда добри възможности за стартиране на бизнес в района, и което счита, че има необходимите способности за осъществяване на такава дейност. Както се вижда от фиг. 1, броят на хората с подобни възприятия през наблюдавания период постепенно намалява. Същевременно страхът от провал през 2018 г. се

[1] Използваните данни са на база изследване на GEM, проведено сред 2000 български граждани на възраст между 18 и 64 г.

увеличава и достига 30,98 % - с малко повече от 10 % в сравнение с предходната година (20,89 %). Високите нива на страх и понижените стойности на възприятия и способности до голяма степен обясняват все по-намаляващия брой на потенциални предприемачи в страната. Данните сочат, че те са намелели близо 2 пъти през периода 2016-2018 г.

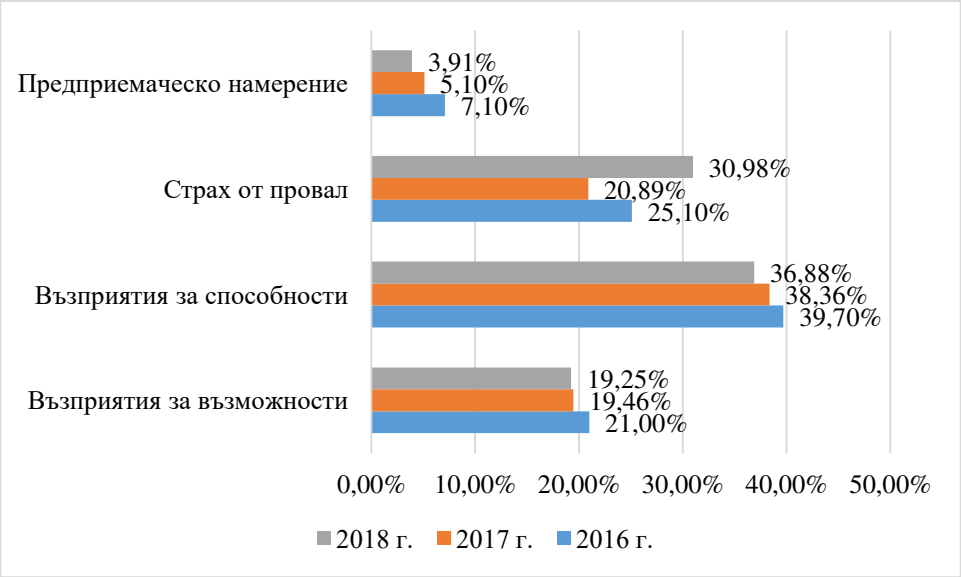

Фигура 1. Индивидуални характеристики на потенциалния предприемач

2.2. Предприемаческа активност

Сред основните индикатори, измерващи динамиката на предприемаческата активност в страната, е *предприемаческата активност в начална фаза* (ПАНФ). ПАНФ показва какъв процент от населението се занимава с възникващи предприемачески инициативи и какво е нивото на собственост на стартиращи предприятия. През разглеждания тригодишен период се наблюдават благоприятни тенденции в тази посока – ПАНФ се увеличава с близо 2 % (вж. фиг. 2). Въпреки този ръст, посочените стойности са сред най-ниските в света. За сравнение в световен мащаб той е 12,63 % (www.gemconsortium.org/economy-profiles/bulgaria, 2019). Интересното е, че сравнително голям брой стартиращи предприемачески инициативи в България успяват да се развият и да се превърнат утвърден бизнес.

От друга страна, процентът на собственост на стартиращи фирми се покачва с два пункта и през 2018 г. достига 8,35 %, почти се изравнява с този в глобален план – 8,43 %.

За съжаление, през наблюдавания период, се отчита сериозен спад (повече от 2 пъти) в нивата на вътрешни предприемачески дейности. Това показва, че служителите в предприятията не са достатъчно мотивирани да предприемат някаква инициатива или нямат необходимото поле за изява, например при разработване на нови продукти и/или услуги, създаване на ново или дъщерно предприятие и др.

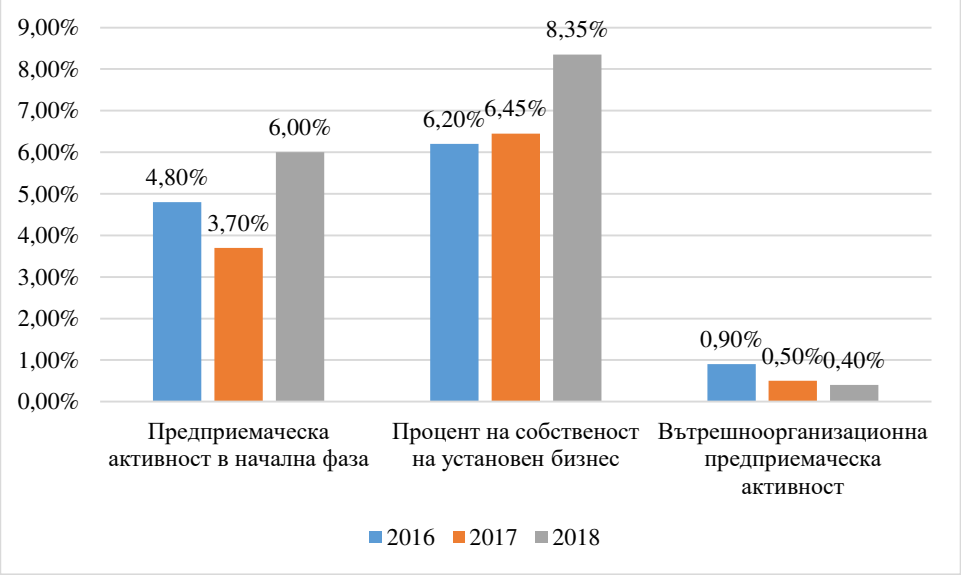

Фигура 2. Развитие на предприемаческата дейност за периода 2016 – 2018 г.

2.3. Влияние на предприемачеството

През периода 2016-2018 г. се наблюдава съществено намаление в очакванията на предприемачите в начална фаза да създадат нови работни места в близките пет години (вж. фиг. 3). Това до голяма степен се обуславя от негативните демографски тенденции в страната, както и от липсата на добре обучени кадри и специалисти, което от своя страна се отразява върху потенциала за растеж, конкурентоспособността и динамиката на различни сектори от икономиката на България.

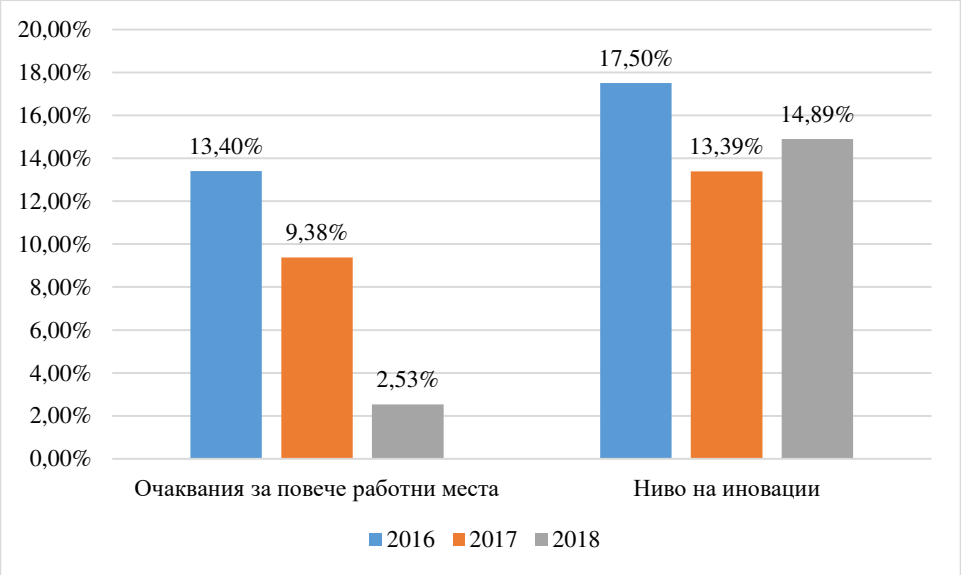

Фигура 3. Влияние на предприемачеството в страната за периода 2016 – 2018 г.

Същевременно, иновационната дейност също е повлияна от нагласите към предприемачески дейности. Според доклада за глобалната конкурентоспособност от 2019 (Schwab, 2019) България заема 64 място от 141 страни по показателя „*растеж на иновативните компании*“. Според GEM *нивото на иновации* в страната е 14,89 %, т.е. много малка част от запитаните предприемачи в България считат продукта си за нов. По този показател страната ни, заедно с Русия и Полша, попада сред икономиките с най-ниска иновационна дейност на предприятията в начална фаза. Необходими са мерки, чрез които да се повиши иновационната активност на стартиращите предприемачи, което от своя страна ще помогне за подобряване конкурентоспособността на техните предприятия, а от там и на националната икономика.

2.4. Обществени ценности и нагласи към предприемачеството

Положителни тенденции се наблюдават при нагласите на запитаните относно обществената значимост на предприемачеството. С близо 10 % се е увеличил броят на хората, които смятат, че то е добър избор за кариерно развитие (вж. фиг. 4). Заедно с това все по-голяма част от населението счита, че успешните предприемачи имат висок статут сред обществото (69,31 %).

Фигура 4. Обществени нагласи към предприемачеството

2.5. Условия на предприемаческата рамка

Редица фактори на средата оказват влияние върху нагласите за предприемачество и предприемаческите дейности. GEM разглежда единадесет условия, включени в т. нар. предприемаческа рамка (www.gemconsortium.org/economy-profiles/bulgaria, 2019). Това са: финансови средства за предприемачеството; правителствени политики за подпомагане и приложение; данъци и бюрокрация; правителствени програми за подпомагане на предприемачеството; обучение по предприемачество в училище; обучение по предприемачество след училище; научно-изследователски и развоен трансфер; търговска и правна инфраструктура; динамика на вътрешния пазар; тежести на вътрешния пазар; физическа инфраструктура и културни и социални норми. Според експерти в областта на предприемачеството и хора от бизнеса това са едни от най-важните условия, които могат да благоприятстват или възпрепятстват предприемаческата дейност в страната. Техните оценки[2] показват, че България изпитва сериозни затруднения в областта на образованието и обучението по предприемачество в основните и средните училища, както и от недостатъчната държавна подкрепа и подходящи политики и инициативи, които да превърнат предприемачеството

[2] Средните стойности на посочените условия са получени чрез анализ на отговорите на експерти в сферата на предприемачеството и бизнеса. Отговорите са измерени посредством скалата на Ликърт от 1 (недостатъчно висока степен) до 5 (достатъчно висока степен).

в държавен приоритет (вж. фиг. 5). Въпреки някои положителни тенденции в областта на иновациите, дължащи се предимно на компании от IT сектора, все още нивата на научноизследователска и развойна дейност са доста ниски. Предприемаческата активност е повлияна също и от някои социално-културни разбирания и слабата предразположеност към поемане на предприемачески риск (Андонова & Кръстева, 2017).

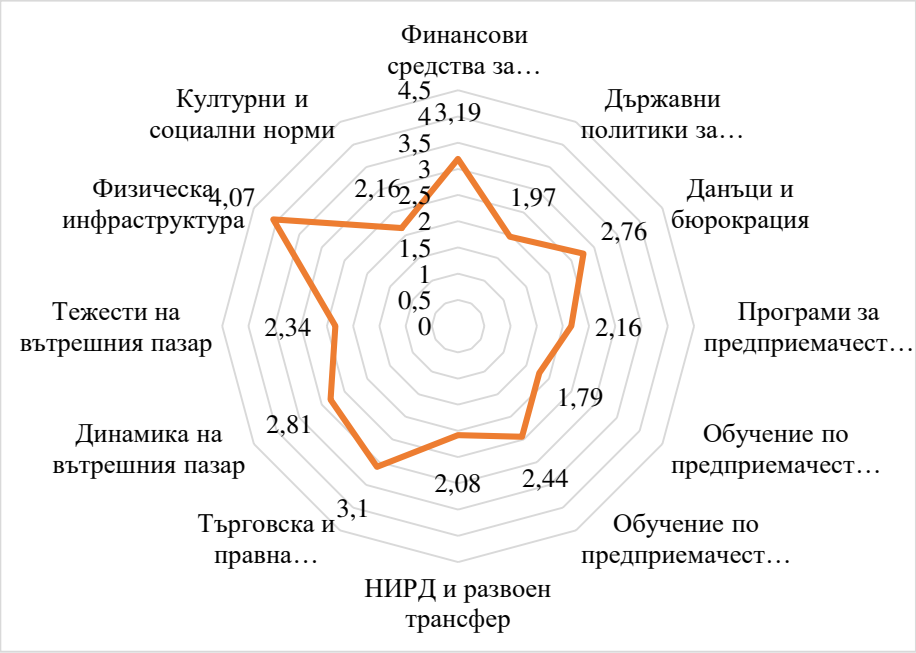

Фигура 5. Условия на предприемаческата рамка за 2018 г.

Експертните оценки сочат, че предприемачеството в България има добър достъп до физическа инфраструктура и услуги, а също така и до средства за финансиране. От друга страна, подобрената търговска и правна инфраструктури и подходящата правителствена политика, свързана с данъците и административния апарат, също допринася за готовността на хората да предприемат някакво бизнес начинание.

Заключение

Въпреки някои положителни тенденции, трябва да отбележим, че България се намира доста под средното за Европейския съюз ниво в областта на предприемачеството (ec.europa.eu/growth/smes/business-

friendly-environment/performance-review_bg, 2019), а в глобален план заема едни от най-ниските позиции според показателите на GEM, определящи предприемаческите нагласи и предприемаческата активност на населението. Огромна разлика се наблюдава при осъществяването на предприемаческа дейност, движена от възможности – средно за ЕС тя е 48,46 %, докато за България е 27,47 %. Съществено разминаване има и в очакванията предприемачеството да създаде нови работни – 21,45 % е средно за ЕС, а за България – 2,53 %. Други отрицателни тенденции могат да се видят и при: предприемаческата активност в начална фаза, медийното внимание към предприемачеството, образованието и обучението по предприемачество в училище и след завършване и др.

Необходимо е да се вземат мерки, които от една страна да подобрят предприемаческата култура на българското население, а от друга – да подтикнат все повече хора към предприемачески инициативи. Такива мерки са свързани с: подобряване качеството на обучението по предприемачество в средните и висшите училища и развитието на меки умения в тази област; засилване ролята на медиите чрез показване на добри практики, примери и ролеви модели в областта на предприемачеството и бизнеса; стремеж на държавните институции и органи за ограничаване на бюрокрацията и корупцията; намаляване на данъчните и регулаторните тежести; подобряване условията за стартиращи предприятия и такива, които осъществяват иновации; разработване и приемане на планове и стратегии, и провеждане на политики на местно, национално и наднационално ниво за подкрепа на стартиращи и развиващи се предприемачи и др.

ЛИТЕРАТУРА

Андонова, В., & Кръстева, М. (2017). *Национален доклад на GEM*. София.

Neils, B., & Kelley, D. (2018). *Global Entrepreneurship Monitor 2018/2019 Global Report*. Сдружение „Глобален предприемачески мониторинг“. Retrieved from www.GEMorg.bg

Schwab, K. (2019). *The Global Competitiveness Report 2019*. Cologne/ Geneva: World Economic Forum.

www.gemconsortium.org/economy-profiles/bulgaria. (2019).

www. ec.europa.eu/growth/smes/business-friendly-environment/ performance-review_bg. (2019).

УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКАТА ИНДУСТРИЯ

Айтен Сабри
СА „Д. А. Ценов“ – Свищов
Aiten.sabri@yahoo.com

Резюме: *Дългият път към постигането на устойчивост започва от малките стъпки на всички равнища. Еволюцията на концепцията за устойчиво развитие и стъпките, предприети в тази посока показват, че от началото на 90-те години тя придобива голяма популярност и навлиза във всички сфери от живота на различни териториални равнища - от глобално до регионално.*

Докладът има за цел да наблегне на аспектите на устойчивото развитие на българската индустрия. В продължение на много години в нея притича траен процес на преструктуриране, при които едни отрасли се развиват с бързи темпове и увеличават дела си в икономиката, а други – се свиват и намаляват тежестта си. В доклада са изследвани отделните отрасни на индустрията и тяхното развитие в дългосрочна перспектива. Анализиран е периода от прехода до днес и са откроени основните индикатори за устойчиво развитие на индустриалното производство.

Ключови думи*: Индекс на индустриалното производство, устойчиво развитие, икономика и финанси, индустрии.*

JEL: *D50,D58,O1,O14.*

SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE BULGARIAN INDUSTRY

Ayten Sabri
D. A. Tsenov Academy of Economic – Svishtov
ayten.sabri@yahoo.com.

Abstract: *This publication analyzes the opportunities for developing competitive manufacturing industries of Bulgarian environmental conditions changing dynamic self. It made a comparative analysis for different industrial sectors to identify trends in development and opportunities to develop production activities. Different methods are used for current statistical analysis and available information analysis. Leading private sector in development The Bulgarian economy was determined. In addition, a comparative analysis is done and done different industrial classifications. Industrial production in some sectors has created index. Results indicate that the production of the Bulgarian industry realized In the said period, the company is increasing. This, sustainable*

development and internal and search for suitable opportunities where they can compete in foreign markets is a cause.

Key words: *Industrial production index, Sustainable development, Economy and Finance, Industries.*

JEL: *D50,D58,O1,O14.*

* * *

Дългият път към постигането на устойчивост започва от малките стъпки на всички равнища. Еволюцията на концепцията за устойчиво развитие и стъпките, предприети в тази посока показват, че от началото на 90-те години тя придобива голяма популярност и навлиза във всички сфери от живота на различни териториални равнища - от глобално до регионално.

Докладът има за цел да наблегне на аспектите на устойчивото развитие на българската индустрия в периода от 1989 г. до наши дни. В продължение на много години в нея протича траен процес на преструктуриране и неустойчиво развитие, при които едни отрасли се развиват с бързи темпове и увеличават дела си в икономиката, а други – се свиват и намаляват тежестта си. В доклада е анализиран е периода от 1989 г. до наши дни и са откроени основните индикатори за устойчиво развитие на индустриалното производство.

* * *

Характеристики, концепции, измерване и показатели на устойчивото развитие

В своя доклад, публикуван пред 1989 г. Комисията Брундланд определя устойчивото развитие като развитие, което "отговаря на потребностите на сегашното, без да пречи на способността на бъдещето поколение да задоволява своите потребности". Устойчивото развитие е дългосрочна концепция, за реализирането на която се необходими краткосрочни и дългосрочни решения и действия. То се характеризира със следните основни белези:

- Цялостен поглед към недостатъците и проблемите на развитието на отделните региони и страни;
- Природни ресурси и културно разнообразие;
- Интегриране на политики за постигане на равновесие между икономическите, социалните и екологични измерения;

- Сплотяване на усилията чрез генериране на отговорност между различните институции и групи от местно до глобално равнище;
- Разработване на дългосрочни стратегически подходи за устойчиво развитие.

Концепцията за устойчиво развитие се основава на изградени устойчиви форми на развитие, подпомагащи и усъвършенстващи дейността на системата. Тя е от значима необходимост за идващите поколения и поради тази причина трябва да се полагат основите и да се предприемат ефективни действия за нейното осъществяване.

Три аспекта, които са взаимосвързани формират основните измерения на устойчивото развитие:

- Икономически;
- Социален;
- Екологически.

Устойчивото развитие е динамичен процес и поради тази причина на него не трябва да се гледа като константа, най-вече по отношение на потреблението и производството.

Значително се разширява обектът на устойчивото развитие, което показва, че той не е свързан само с един аспект (икономически, социален или екологически), а и с трите без да поставя акцент на нито един от тях.

Концепция за устойчиво развитие в България

Дългосрочният подход за стратегическо планиране и развитие е основен белег на устойчивото развитие. За да се развива една страна и да реализира такъв тип развитие трябва да генерира определен обем производство и то най-вече индустриално.

През последните десетилетия българската индустрия претърпя редица промени. България премина от планова към пазарна икономика. През първите години на прехода към пазарна икономика страната ни се развиваше с бавни темпове на преструктуриране и икономически растеж. В края на 90-е години започна напредъкът в структурните реформи, което беше съпроводено от въвеждане на валутен борд и подготовка за присъединяване към Европейския съюз.

Промишленото производство рязко намаля след социално-икономическата криза от 1989 г. Резултат от кризата бе нарастването на относителния дял на третичните стопански отрасли. Най-засегнати се оказаха отраслите - текстилна и хранителна промишленост и машиностроене. Устойчиво развитие и нарастване на относителния дял отбе-

лязаха металургията, строителната промишленост, енергетиката. Поголяма част от външните инвестиции в България след 1989 г. бяха насочени към приватизация на големите промишлени предприятия като „Химко“-Враца, „КЦМ“- Пловдив, Кремиковци и други.

Статистическите данни показват, че през 1989 г. икономиката на България се е формирала както следва: - 58,01% индустрия, 1% услуги и 10% селско стопанство. Днес услугите заемат 67%, индустрията 28,3%, а селското стопанство едва 4,7%.

Устойчивото развитие на българската индустрия е проблем, който се анализира от редица учени. Провеждат се много форуми, за да се намери адекватно решение на въпроса. Един от основните проблеми за постигане на подобен тип развитие е липсата на държавна политика за насърчаване на инвестициите в реалното производство, ниска цена на труда, недостатъчна квалификация на работна ръка, адекватна намеса на бизнеса. За да се постигне висок и устойчив икономически темп на развитие е от съществена необходимост прилагането на дългосрочни стратегии и добре обмисляни действия, които са в основата на устойчивото развитие. От друга страна, бързото развитие на пазарната икономика, развитието на предприемаческия дух дава редица предимства на икономическите измерения и води до крайна икономизация. Наложените ограничения от международните институции ограничава до известна степен възможността за пряка финансова подкрепа на програми насочени към прилагане на концепцията за устойчиво развитие и за прилагане на гъвкава държавна политика.

Производствена структура на страната ни трудно заменя ресурсоемкия и екологично неефективен модел, който не отчита местния ресурсно и природоемък потенциал, опита и традициите на населението и съвременните екологични изисквания. Устойчивото развитие налага промяна на тази структура. Този процес е съпътстван от влагането на достатъчен по обем инвестиции. Формулирането на точни приоритети, дългосрочно планиране и прогнозиране, ресурсно обезпечаване на инвестициите, екологична и регионална политика, широка по охват оценка на въздействието върху средата, информационна сигурност са част от дейностите, осигуряващи прилагането на концепцията за устойчиво развитие.

Един от основните проблеми при прилагане на концепцията за устойчиво развитие е липсата на точни индикатори за оценка на постигнатото. От друга страна наличието на подобни индикатори не е в съответствие със самата концепция за устойчиво развитие, защото то се разглежда като подход и като начин на мислене. В страната ни

липсва и организация за прилагане на наличните индикатори, предложени от ООН.

Важен проблем при успешно прилагане на концепцията за устойчиво развитие е и липсата на подходящ баланс между законодателни, административни и пазарни инструменти за регулиране на това развитие.

България е стабилна и бързо развиваща пазарна икономика, но за да се постигне устойчив растеж са необходими значителни инвестиции в инфраструктурата, в човешкия капитал и в предприемачеството. Политиката, която се следва от 1997 г. насам е насочена към макроикономическа стабилност и към устойчив икономически растеж. Съществена роля и място в нея се пада на стабилната и предвидима парична политика, осигурена от въведения през същата година и все още действащ Валутен борд
(https://www.eufunds.bg/archive2018/archive/documents/1307003645.pdf)

След пълноправното си членство в Европейския съюз, още през първата година и до наши дни, България продължава да подържа устойчив икономически растеж, базиран на:

- фиксиран валутен курс, осигурен от режима на Валутен борд и надеждността на банковата система; (http://eea.government.bg/cms/bg/soer-2010-part-c/diversity/country-introduction-2
- благоразумна фискална политика, целяща постигане на бюджет, близък до балансирания; http://eea.government.bg/cms/bg/soer-2010-part-c/diversity/country-introduction-2
- значително преструктуриране на основните сфери на икономиката чрез непрекъснати усилия за подпомагане на структурните реформи и свързаното с тях нарастване на ефективността. http://eea.government.bg/cms/bg/soer-2010-part-c/diversity/country-introduction-2

За периода 2005-2008 г. българската икономика ускори своя растеж, като за всичките години той надвишаваше 6%. Това доведе до постепенна конвергенция с ЕС и достигане на нива от 44% от средните нива за ЕС на брутния вътрешен продукт (БВП) през 2008 г. Съществено значение за развитието на икономиката до 2008 г. имаше инвестиционната активност на предприятията, която доведе до над 50% нарастване на инвестициите в основен капитал в реално изражение спрямо 2005 г. и достигането им до дял от 33.6% от БВП през 2008 г
(https://www.eufunds.bg/archive2018/archive/documents/1307003645.pdf)

За съжаление и българската икономика беше потърпевша от настъпилата финансова и икономическа криза. През първото тримесечие на 2009 г. икономиката ни отчете отрицателен растеж - 4,5% спрямо постигнатите резултати през предходната година (www.capital.bg)

Българската индустрия е силно зависима от сектори, свързани с природни ресурси. Те са с най-висок дял в добавената стойност (26.2%) и на трето място по осигуряване на заетост в промишлеността (20.8%), като страната ни е далеч по-зависима от тези сектори спрямо страните от ЕС 27 (съответно 15.5% и 15.8%). (https://www.mi.government.bg/). Ограничените ресурси (финансови, технически и човешки), както и сравнително по-ниското ниво на научните изследвания и иновациите поставят сериозни въпроси пред бъдещето на българската индустрия и нейното устойчиво развитие (Варамезов, Л. & Пантелеева, И., 2006). Във връзка с това е разработена и предстои да бъде приета Национална програма за устойчиво развитие 2030г. (*Мярка 251 „Приемане на национална стратегия за развитие България 2030" от Цел 68 „Осигуряване на условия за висок, устойчив, балансиран и включващ икономически растеж*"). В нея се формулират няколко основни стратегически цели (https://www.minfin.bg/upload/41549/Bulgaria%202030%20analiz.pdf) :

- ✓ **Ускорено икономическо развитие**- основна цел е да ускори икономическото сближаване в рамките на ЕС чрез целенасочена държавна подкрепа за увеличаване специализация в продукти и индустрии, характеризиращи се с висока технология.
- ✓ **Демографски бум** - основна цел – правителството да смекчи неблагоприятните демографските тенденции
- ✓ **Намаляване на неравенствата -** да се постигне по приобщаващ и по – устойчив икономически растеж, като се намалят териториалните и социални неравенства

Основните насоки на програмата за устойчиво икономическо развитие са:

• ***Интелигентна индустрия-*** целта е да стимулира процеса на дигитализация на реалната икономика. Предвидените интервенции ще допринесат за изпълнението на отделните аспекти на цел 8 „Насърчаване на устойчив, приобщаващ и устойчив икономически растеж, пълна и продуктивна заетост и достоен труд за всички", както и цел 9 „Изграждане на устойчива инфраструктура, насърчаване на приобщаваща и устойчива индустриализация и стимулиране на иновациите" от целите на ООН за устойчиво развитие. Областите на фокус ще бъдат: укрепване на връзката между науката и индустрията в страната за

развитието на индустрия 4.0 чрез създаване на фонд за финансиране на български проекти в областта на индустрия 4.0 и центъра за изкуствен интелект и тест за тестване / Тестване на технологията Industry 4.0, както и проектни предложения, които са кандидатствали в рамките на рамката „Хоризонт 2020“ и са получили печати за високи постижения, но не са получили финансиране по програмата; ускорена интеграция на България в европейските и международни програми, инициативи и мрежи свързани с разработването и внедряването на Индустрия 4.0;

• ***Зелена и устойчива България*** **–** основен аспект е да се обнови управлението на природните ресурси, което отговаря на текущите нужди на икономиката и обществото, като се използва и устойчиво екологична среда.

• ***Свързана и интегрирана България*** **–** основен акцент засилване на конкурентоспособността и устойчивото развитие на отвъдморските региони, които могат да бъдат подобрени в транспортните и цифрови райони, независимо от местното развитие.

Заключение

В България не е доразвито разбирането и все още няма широка подкрепа на концепцията за устойчиво развитие. Правят се опити то да се наложи като модел на поведение за решаване на проблеми на бъдещето, стъпвайки на миналото. Темата за устойчиво развитие и целите за устойчиво развитие са в началото на своето осъществяване. Разбирането за устойчиво развитие трябва да стане като норма за поведение на всички прослойки от населението. Трябва да се анализират процесите. Необходимо е да се направи мобилизация на усилията. Не би трябвало да забравяме, че устойчивото развитие е система от взаимосвързани процеси и явления, който от своя страна целят задоволяване на потребностите на обществото при оптимално използване на природните ресурси.

Литература

Варамезов, Л. & Пантелеева, И. (2006). Конкурентоспособност на маслодобивните предприятия. Икономически алтернативи, София: УНСС, 5,56-67. ISSN 1312-5281, стр.65-66.

Беев,. И. (2006). Политика по устойчивото развитие, общественото благосъстояние и публичния избор. Научна конференция „Макроикономическа политика за устойчиво развитие в България“, Университет за национално и световно стопанство. София. стр. 12.

Щерев, Н. (2018) „Предизвикателства пред индустриалния растеж в България“, Научна конференция „Развитие на индустрията на България: състояние и перспективи“. стр. 13-23

Asheim, G., Martin, L. (2009) Does NNP growth indicate welfare improvement? Economics Letters. 73. pp. 233-239.

Bowen, A. (2012) “Green” growth: what does it mean? Environmental Scientist. London. Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment. pp. 7-11.

https://www.capital.bg/link_dosie/medii/1100303_vestnik_kapital/www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2018/08/17/3297002_rastej_po_inerciia/?p=17

www.fao.org ;

www.nsi.bg – Национален статистически институт;

www.mzh.government.bg/mzh/ - Министерство на земеделието и храните;

https://ime.bg/bg/articles/v-bylgariya-nishto-ne-se-proizvejda/#ixzz67lN6cT4P

http://eea.government.bg/cms/bg/soer-2010-part-c/diversity/country-introduction-2

https://www.mi.government.bg/

https://www.eufunds.bg/archive2018/archive/documents/1307003645.pdf

ЗНАЧЕНИЕ НА ПЪТНАТА ИНФРАСТРУКТУРА КАТО ФАКТОР ЗА ПОДОБРЯВАНЕ СЪСТОЯНИЕТО НА ГОРСКОСТОПАНСКИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ

Докт. Руслан Коларов
„Мениджмънт и маркетинг“, Аграрен университет-Пловдив,
ruslankolaroff@gmail.com

Резюме: *Докладът разглежда проблемите свързани със състоянието на пътната инфраструктура в горите. Основен момент в изложението е посветено на възможностите за подобряване на транспортната достъпност в горските територии. Предложен е модел за подобряване на достъпа в горите, с помощта на който са изведени основни фактори и територии, имащи значение за развитие на пътно-транспортната инфраструктура и нейното значение за подобряване състоянието на предприятията от горския сектор. Направен е опит да се изведат необходими потребности от подобряване на инфраструктурната осигуреност в горските територии, имащи отношение към горскостопанските дейности, в съчетание с прилагане на нови управленски политики в регионален аспект.*

Ключови думи*: транспорт, инфраструктура, гори, предприятие, район.*

JEL: *Q23, R4.*

IMPORTANCE OF ROAD INFRASTRUCTURE AS A FACTOR IN IMPROVING THE CONDITION OF FORESTRY ENTERPRISES

Ruslan Kolarov, phD student
Management and Marketing, Agricultural University-Plovdiv,
ruslankolaroff@gmail.com

Abstract: *The report addresses issues related to the condition of road infrastructure in forests. A highlight of the exhibition is the opportunities to improve transport accessibility in forest areas. A model for improving access to forests has been proposed, with the help of which the main factors and territories that are important for the development of road transport infrastructure and its importance for improving the condition of enterprises in the forestry sector are identified. An attempt has been made to identify the necessary needs for improving the infrastructural security in forest areas relevant to forestry activities, in combination with the implementation of new management policies in the regional aspect.*

Key words: *transport, infrastructure, forests, enterprise, region.*

JEL: *Q23, R4.*

1. Въведение

Транспортът, като един от отраслите на стопанството има своите специфични особености. За разлика от селското стопанство, добиващата и преработващата промишленост, където в резултат от дейността се създава веществен продукт с нови свойства, в транспорта няма овеществяване на продукцията от дейността му. Продукцията на транспорта е самото преместване на товари и пътници, т.е. извършва се пространствена промяна, изменение на местоположението, с което се създават условия за реализиране на стоките и живия труд. Транспортът е един от основните отрасли в системата на националното стопанство и има първостепенно значение за нормалното развитие на икономиката

Различните видове транспорт са необходими за осъществяване на превозите, както в границите на отделното предприятие, така и между различните предприятия, райони и страни. Транспортът може да се разглежда не само като необходимо условие за нормално функциониране на производството, но и като важен фактор за стопанско развитие на отделни територии в национален и наднационален мащаб.

За нормалното функциониране на икономическите системи и транспортните дейности е необходимо изграждането на подходяща транспортна инфраструктура. Въпреки че терминът „инфраструктура" се използва широко в икономическата литература и управленската практика, досега няма единно определение за тази сложна система. Най-общо, можем да разглеждаме инфраструктурата, като съвкупност от физически и организационни структури, необходима за функционирането на обществото или икономиката. Или по друг начин казано, съвкъпност от материални, инженерни съоражения и инсталации, разположени на земната повърхност, които осигуряват връзка между отделните територии и икономически субекти и допринасят за балансирано и устойчиво разпределение на ресурсите.

2. Характеризиране на горската пътна инфраструктура

Развитието на съвременното горско стопанство се базира на използването на нова техника и технологии, чиято ефективна експлоатация е невъзможна без подходяща горскопътна мрежа. Горските пътища трябва да се проектират, да се строят и да се поддържат така, че да осигуряват нормални условия за реализиране на динамичните показатели на съвременните товарни автомобили и трактори без да създават опасност. Пътната настилка се изгражда с достатъчна носимоспособност, за

да се съпротивлява на действието на моторните превозни средства, на атмосферните въздействия и да осигурява сигурност и надежност на превозите.

Според някои автори горската пътна мрежа се разделя на първична и вторична (Стоилов, Крумов и Учиков 2014). Първичната горскопътна мрежа се използва за далечен транспорт (превоз) на дървесината от временните складове до потребителните центрове, дървообработващи заводи и жп гари и се състои от автомобилните горски пътища. Различават се три степени превозни горски пътища или горски автомобилни пътища в зависимост от транспортно техническите характеристики. От първа степен са пътищата свързващи големи горски райони с пътища от републиканската пътна мрежа или с експлоатационни центрове на горскостопанската продукция. От значение са не само за горското, но и за селското стопанство, туризма, отдиха, отбраната и др. Средногодишният обем на дърводобив в обхванатия от тях район е над 18 000 куб. м., еднопосочна приведена интензивност на движението от 21 до 100 оразмерителни автомобила на ден и в редки случаи над 100 оразмерителни автомобила дневно, при категория движение „средно“ или „тежко“. Изградени са с трайна настилка с асфалтобетоново покритие. От втора степен са пътищата, които свързват средни по големина горски райони с първостепенните пътища или с пътищата от републиканската пътна мрежа. Освен за работите в горското стопанство могат да се използват и за други цели. Имат средногодишен обем на дърводобив в обхванатия от тях район от 8000 до 18 000 куб. м.,еднопосочна приведена интензивност на движението – от 6 до 20 оразмерителни автомобила на ден, при категория движение „леко“. Изградени са с трайна настилка с асфалтобетоново покритие или с повърхностна обработка от трошен камък. Към трета степен пътища се причисляват тези, които свързват малки по площ и запаси райони с пътища от по-висока степен. Имат средногодишен обем на дърводобива от 2000 до 8000 куб. м., еднопосочна приведена интензивност на движението – до 5 оразмерителни автомобила на ден, при категория движение „много леко“. По същество това са пътища без настилка с евентуално стабилизиране на земната основа в отделни участъци с кариерни материали или минерални свързващи вещества. Характерните особености на първичната горскопътна мрежа у нас са, че преобладават пътищата без настилка (61,56%), следвани от пътищата с асфалтобетонна настилка (21,29%) и пътищата с трошенокаменна настилка (17,14%).

Вторичната горскопътна мрежа се използва за близък транспорт (подвоз и извоз) на дървесината от сечищата до временните складове

(товарни пунктове) и се състои от извозните (тракторните) пътища. Характерно за извозните горски пътища е, че пътното платно е без пътна настилка и в различна степен е подравнено и почистено от пънове, стърчащи камъни и други препятствия. При големи валежи се затруднява проходимостта и движението на тракторите по извозните пътища поради намаляване на носещата им способност.

3. Горската пътна инфраструктура и отражението и върху състоянието на горскостопанските предприятия и местното развитие.

Министърът на земеделието, храните и горите извършва дейността по управление на държавните предприятията като утвърждава решенията на управителния съвет и директора на съответното държавно предприятие, сключва договори с членовете на съвета и директора и одобрява годишните финансови отчети и годишните доклади за дейността на държавните предприятия, всичко това е предпоставка за политизиране на процеса на управление и реализацията на инвестиции от държавните предприятия. Средствата на създадения фонд „Инвестиции в горите“ се разходват по решение на министъра на земеделието, храните и горите, което прави и фонда политически зависим и недостатъчно ефективен. Много малка част от средствата предвидени за инвестиции отиват по направление изграждане и ремонт на горски пътища.

Таблица 1

Направени инвестиции от шестте държавните предприятия (в хил. лв.)

година	Общо приходи на ДП	Инвестиции направени от ДП
2013	306 537	11 600
2014	293 158	18 448
2015	276 646	16 765
2016	309 908	41 622
2017	319 068	40 102

Забележка: по данни МЗХГ, Аграрен доклад 2014 г./2018 г.

Както се вижда от таблицата през последните години 2016/2017 г. направените инвестиции от шестте държавни предприятия са се увеличили над два пъти в сравнение с 2015 г., но все още представляват малка част от общите приходи. Относителният дял на направените инвестиции спрямо общите приходи през 2017 г. е 12%. По-голямата част от инвестициите са свързани с дейността на държавните предприятия, а не

толкова в дълготрайни материални активи, иновации и опазване на горските ресурси.

Рационалното ползване на горските ресурси поставя въпроса за поддържането и развитието на горска инфраструктура.

Собственост на ДГС и ДЛС са близо 18 000 км, а републиканска и друга собственост - около 10 000 км., малка част от пътната настилка е с трошенокаменно покритие и асфалт, а по-голямата част изобщо няма настилка. Средната гъстота на горската пътна мрежа е около 7,9 м/ха. Тя е съпоставима с тази в Румъния – 6,5 м/ха, но е значително по-ниска в сравнение с други европейски страни като Австрия – 36 м/ха, Франция – 26 м/ха, Германия – 45 м/ха и Швейцария – 40 м/ха.

Таблица 2

Направени инвестиции от шестте държавните предприятия (в хил. лв.)

година	Общо разходи за дейността на ДП	Разходи на ДП за направа на извозни пътища и текущ ремонт на горски пътища
2012	294 919	2 525
2013	288 924	1 614
2014	284 569	1 291
2015	297 705	2 874
2016	311 414	4 207
2017	311 317	2 539

Забележка: по данни на МЗХГ, Аграрен доклад 2014 г./2018 г.

Както се вижда от таблицата, разходите на държавните предприятия за направа и ремонт на горски пътища са много малка чат от общите разходи. Относителният дял на направените разходи за горска пътна инфраструктура през 2017 г. е около 1% от общите разходи за същата година. През 2017 г. спрямо предходната 2016 г. са разходвани почти два пъти по-малко средства за ремонт и ново изграждане на горски пътища.

За целия период 2012 г. – 2017 г., не се забелязва тенденция на увеличаване или намаляване на годишните разходи за пътна инфраструктура, което е показателно, че няма ясно предвидени от мениджмънта на държавните предприятия и заложени в стратегическите документи, средства за инвестиции в горска пътна инфраструктура.

През последните години, главно поради финансови ограничения, почти не са изграждани нови пътища, а поддръжката или реконструкцията на съществуващите е недостатъчна. От общата горска пътна мре-

жа 75 % не са подходящи за движение на съвременни средства за транспорт на дървесина. В резултат от амортизация на горската пътна мрежа се увеличава делът на неизползваемите или трудно достъпните за техниката през определени периоди от годината горски пътища. Това директно удължава дейностите и разходите по веригата за доставки на дървесина и понижава конкурентоспособността на горския сектор. Недостатъчно развитата горска инфраструктура и незадоволителното състояние на част от горските пътища създават предпоставка за прекомерно ползване на дървесина в определени горски територии. В допълнение, традиционно прилаганите практики за строеж на горски пътища изостават в сравнение с използваните в други европейски страни, които целят смекчаване на потенциалните екологични нарушения в резултат от проектирането и строеж на горски пътища.

Изясняването на действителното състояние на пътищата в горските територии и перспективите за развитие на горската пътна мрежа ще бъдат в основата при разработването и реализирането на предвиденията в НСРГС 2014 – 2020 г. Национален план за развитие на горската инфраструктура, който ще включва и подробна оценка на разходите и ползите.

Дърводобивната дейност в страната е концентрирана в частните предприемачи, като същото се отнася и за преработването на дървесината, които са предимно малки и средни предприятия. Секторът на дърводобивната и дървопреработвателната промишленост има множество проблеми, свързани със: състояние на бизнес климата в сектора, конкурентоспособността на фирмите, лошото състояние на наличната техника в горите и др. (Палигоров и кол. 2004).

Състоянието и развитието на транспортната инфраструктура в горските територии е от съществено значение за осъществяване на икономическите, екологичните и социални функции на горското стопанство (Костов 2005). Лошото състояние на горската пътна мрежа създава множество трудности по отношение на дърводобива и достъпа до обозначените сечища, дървесни и недървесни ресурси. Това от своя страна обезсмисля инвестициите на частните предприемачи в модернизация на превозната и дърводобивна техника. Остарялото оборудване и използването на стари и амортизирани транспортни средства увеличава разходите на фирмите за дърводобив и извозване на продукцията. Друг важен въпрос е свързан с логистиката на горските дървесни ресурси. В повечето горски райони в страната липсват обособени места за складиране на дървесина от сечищата, с изградени площадки и складови бази.

Горската пътна инфраструктура е една от предпоставките за влошаване състоянието на горските територии и тяхното неефективно използване. Лошото състояние или изобщо липсата на пътища в близост до горите намалява възможността за достъп и разкриване на нови сечища, основно върху което се отразява е състоянието на дървесните ресурси. Това не позволява да се извършват периодично основни прочиствания в горите, което влошава и качеството на дървесните ресурси. От друга страна това рефлектира върху достъпните горски територии, което води до прекомерна експлоатация на дървесните ресурси и разкриване на сечища в едни и същи територии.

Всичко това е предпоставка за влошаване състоянието на горите, замърсяване на околната среда и пречка за развитието на туризъм в планинските и полупланинските райони на страната (Петров 2009).

Заключение

Тъй като дърводобивната и дървопреработвателната дейности са концентрирани в частни предприемачи, от съществено значение за нормалното осъществяване на тяхната дейност е наличието на подходяща инфраструктура. Това налага, от страна на държавните и общинските власти, създаване на стратегически и инвестиционен план за развитие на горската пътна инфраструктура. Изграждането на съвременна горска инфраструктура, площадки и складове за дървесина извън горските и населените територии ще подобри логистиката, складирането на материали и тяхната подготовка, контрол на запасите, график и оптимално използване на товарния обем и времето на транспорта, обработка и планиране на доставките. Всичко това е предпоставка за стимулиране на инвестициите в горскостопанска техника и иновации от страна на частните фирми, което ще подобри тяхната конкурентоспособност, а от друга страна ще подобри контролът от страна на държавните предприятия и териториалните поделения на ИАГ. Изграждането и модернизирането на горската пътна инфраструктура и логистични складове и бази ще намали вредните въздействия от горскостопанските дейности върху горите и ще подобри тяхното многофункционално стопанисване. Неминуемо всичко това ще рефлектира и върху местното социално икономическо развитие в районите, където дърводобива и дървопреработването са традиционен поминък.

ЛИТЕРАТУРА

Костов, Г. и кол. (2005). *Многофункционално горско планиране*. София: ЛТУ.

Петров, К. (2009). *Геоикономически анализи*. София. Аванград Прима.

Палигоров, И. и кол.(2004). *Характеристики и тенденции в развитието на пазара на дървесина в България.* С., ИК на ЛТУ.

Недева, К.(2013). *Иновации в аграрния сектор на България – методология и практика*. Пловдив: Амарт.

Стоилов, С., Крумов, Т., Учиков, Н. (2014). Изследване на горската пътна мрежа в Централните Родопи. *Механика, Транспорт, Комуникации. 12(3). 81-88.*

Национална стратегия за развитие на горския сектор в Република България за периода 2013 - 2020 г.

Министерство на земеделието, храните и горите, Годишни доклади за състоянието и развитието на земеделието 2012 – 2018 г.

Изпълнителна агенция по горите, Отварян на 11 ноември 2019 http://www.iag.bg/docs/lang/1/cat/13/index.

Анализ на незаконния дърводобив в България и ефективността на мерките по контрол в горските територии за периода 2013-2017 г., отварян на 18 ноември 2019 г., http://www.wwf.bg/news_facts/publications/.

АНАЛИЗ НА ВЪЗМОЖНИ РЕШЕНИЯ ЗА ПРЕОДОЛЯВАНЕ НА ВИСОЧИННИТЕ ОГРАНИЧЕНИЯ И ОГРАНИЧЕНИЯТА В ГАЗЕНЕТО ПРЕЗ КАНАЛА МОРЕ-ЕЗЕРО ЗА ПО-ГОЛЕМИ ПЛАВАТЕЛНИ СЪДОВЕ СЪЗДАВАНИ ОТ АСПАРУХОВ МОСТ

Инж. Дойчин Ников (office@e-democracy.bg)
Маг. Красимира Вангелова,
КУТОЧВ, ТУ – Варна, (krasivangelova@abv.bg)

Резюме: *В публикацията се анализира Пристанище Варна-Изток (и Пристанище Варна като цяло) във възможности за достъп и обработка на дълбоководни кораби днес и след преместването му във вътрешното варненско езеро или към Пристанище Варна – Запад. Анализирани са в обем нужните дейности – с цел осигуряване на достъп дълбоководни кораби контейнеровози с газене до 14,5 метра с капацитет 5500÷6000 TEU и реализиране на възможност за пълно натоварване на кораби за насипни товари 35000÷65000 GT със зърно към Пристанище Варна – Изток и през канал 1 (варненско езеро) към пристанище Варна-Запад, като се прави анализ на възможните инженерни решения на проблема с достъпа на посочените корабите и са посочени обема на нужните анализи, който трябва да бъдат направени в обем за намиране на оптимално технико-икономическо и конкретно инженерно решение.*

Ключови думи: *пристанище, Варна-изток, кораб Panamax, контейнеровози, дълбоководен терминал, air draft, препятствия, Аспарухов мост.*

JEL: *градска, селска, регионална икономика на недвижими имоти и транспорт.*

ANALYSIS OF THE PORT OF VARNA - EAST IN THE POSSIBILITY OF ACCESS FOR PROCESSING OF DEEP - SEA SHIPS - TODAY AND IN THE FUTURE THROUGH CHANNEL №1 (SEA-LAKE) WHEN MOVING THE PORT

DoychinNikov, MSc (Engineering), (office@e-democracy.bg)
KrassimiraVangelova, M.Econ(PhD),
KUTOCHV, TU – Varna, (krasivangelova@abv.bg)

Abstract: *The publication analyzes the Port of Varna-East (and Port of Varna in general) in the possibilities for access and processing of deep-sea vessels today and after its transfer to the inner Varna Lake or to the Port of Varna - West. The necessary activities*

were analyzed - in order to provide access to deep-sea vessels with a draft up to 14.5 meters with a capacity of 5500 ÷ 6000 TEU and to realize the possibility of full loading of bulk vessels 35000 ÷ 65000 GT with grain to the Port of Varna - East and through Channel 1 (Varna Lake) to the port of Varna-West, analyzing the possible engineering solutions to the problem of access of the indicated ships and specifying the volume of necessary analyzes that should be made in volume to find the optimal technical - economic and specific engineering solution.

Keywords: *port, Varna-East, Panamax ship, container vessels, deep-water terminal, air draft, obstruction, Asparuhov Bridge.*

JEL: *Urban, rural, regional, real estate and transportation economics.*

1. Въведение

Ежегодно повече от 55 милиона TEU се обработват от пристанища в Европа, като 70% от контейнерните товари влизащи в Европа идват от Далечния Изток. 5,5 млн. TEU са предназначени за Централна и Източна Европа, но отиват към пристанища в Северозападна Европа. Общия оборот на товарите от Китай към Европа надхвърля 321 млрд. долара всяка година и се покачва постоянно, като основният флот контейнеровози, които обслужват днес коридора Азия-Европа-Черно море са от типа Panamax и post-Panamax контейнеровози. Натискът за запазване на околната среда в Европа ще доведе до увеличаване на разходите на сухопътния транспорт в Европа което ще стимулира развитието на морският транспорт и изграждането на нови пристанищни мощности от дълбоководни контейнерни терминали в Черно море.

В момента единственото европейско пристанище в Черно море, което обслужва основният морски поток от контейнерни единици от Азия към Европа, е пристанище Констанца. През 2003 г. на територията на пристанище Констанца започва да функционира най-големият контейнерен терминал днес в Черно море - DP World Constanta Facilities. Към момента терминала е с общ капацитет 1000000 TEU, предлагащ най-модерните съоръжения и експлоатационни условия за контейнеровозите идващи от Азия през Босфора. При дълбочина на газене 14.5 метра на главният пристан с дължина 634 метра, терминала в Констанца позволява обработването на кораби и от тип Panamax и Post – Panamax, чрез три крана тип Post-Panamax Mitsubishi и два крана тип Super post-Panamax Quay. Допълнително там е разположен фидерен контейнерен терминал с обща дължина 206 метра с дълбочина 16,5 метра обслужвани от три спомагателни крана тип Mobile Hardor.

В същото време в Турция се готви нов мегапроект за дублиращ

канал на Босфора през 2023 г., където ще могат да преминават в Черно море и суперконтейнеровози от последна генерация. Допълнително в Панама трескаво върви строителството на нов канал, който ще даде възможност за преминаване на Super-Post Panamax контейнеровози и последен клас суперкораби с широчина до 55 метра. През 2014 г. в пристанище Анаклия – Грузия, стартира проект за изграждане на контейнерен терминал за обработка Panamax и Post-Panamax контейнеровози с дълбочина 16,0 метра. Всичко това показва, че черноморския регион е от стратегическо значение за Китай по отношение на достъпа на техните товари превозвани с контейнеровози по „Пътя на коприната" и по отношение на реекспорта на тези товари през европейски черноморски пристанища към Централна Европа (CEE).

Към момента в Пристанище Варна няма съвременен контейнерен терминал с газене до 14.5 метра в подобие на наличните днес в Пристанище Констанца. Наличните пристанищни мощности и ограничената дълбочина от 11,5 метра [3] в достъп на Пристанище Варна – Изток само на товарно място №7 – позволява обработка на контейнеровози кораби от тип (отчитайки газене и височина им, съгласно фиг.1и съгласно [1]):

- *Panamax (3 генерация с газене над 11,5 до 12,20 метра, TEU 3000-4500);*
- *Post -Panamax (4 генерация с газене над 11.50 до 13.00 метра, TEU 4000-5000);*
- *Post -Panamax Plus (5 генерация с газене между 13.00 до 14.00 метра, TEU 5000-8000);*
- *или New-Panamax (6 генерация с газене от 15.50 метра, TEU 11000-14500).*

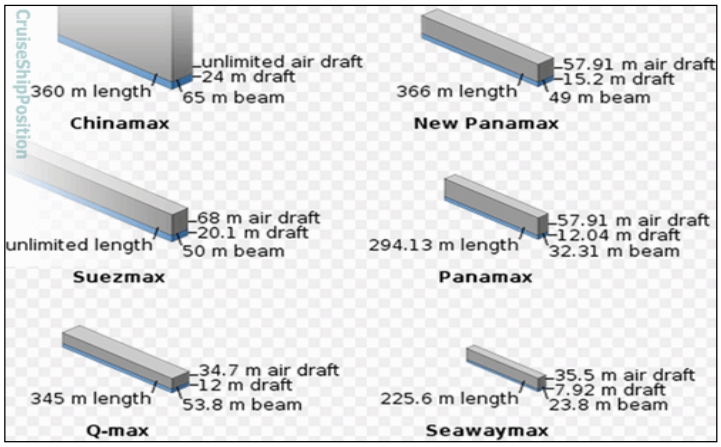

Фигура 1. Параметри на контейнерни кораби според техният тип CruiseShipsPosition

Обем дейности №1 - В цел осигуряване на достъп на изброените по-горе дълбоководни кораби (ограничени от достъп в момента), плюс постигане на възможност за обработка контейнеровози с газене до 14,5 метра с капацитет 5500÷6000 TEU и реализиране на възможност за пълно натоварване на бълкери 35000÷65000 GT със зърно е необходимо в Пристанище Варна – Изток да бъде извършено в обем дейности по:

- Драгиране до дълбочина от 14,5 метра (обследване, изработка на проект, намиране на финансиране и реализация);
- Закупуване на специализирани кранове за обработка на Panamax или post-Panamax кораби контейнеровози;
- Трансформиране на корабни места 6+7 или 5+4+3 в пристан с дължина до 310-330 метра в цел обработка на големи кораби;
- Оформяне на спомагателни складове площи;
- Изграждане на преки транспортни коридори до Пристанище Варна Изток – направление Девня (намиране и избор на проектно-решение, намиране на финансиране и реализация).

Трябва да се отчете, че Пристанище Варна – Изток има ограничение по отношение на изграждане на нови площи за съхранение и обслужване на контейнери, допълнително голям проблем е трафика на товари преминаващ през града - натоварваш и амортизиращ градската инфраструктура в значителна степен. За това от първостепенно значение при разширяване на мощностите в Пристанище Варна – Изток е да се реализират мерки и да се приложи комплексно инженерно решение в избор по възможност от изцяло изнасяне на товарният трафик извън града, който отчитайки вече заявените като предложения инженерни решения чрез шлюз под Аспарухов мост [5] са напълно възможни технически за реализация даже с европейски средства до 2020 година.

Днес при разширяване на пристанищни мощности в Румъния за пристанище Варна се плануват действия по ограничаване на достъпа товарните кораби в бъдеще чрез пренасочването им през канал (море-езеро) към варненското езеро. Съгласно публикации в медиите [7], [8] се планува преместване изцяло на товарно пристанище Варна-Изток на Пристанище Варна - Запад и частност в м-т Максуда на брега на варненското езеро (вътрешно езеро) в новият Интермодален Терминал – Варна – зони „1“ и „1а“. Планува се зоната на пристанище Варна – Изток да стане обществена зона с достъп само за пътнически и круизни кораби. При преместване на товарното пристанище Варна –Изток - достъпа на всички товарни и контейнерни кораби (основно фидерни контейнеровози) към новият Интермодален терминал-Варна – зона „1“ и „1а“ и към

контейнерният терминал на Пристанище Варна - Запад ще се осъществява единствено през плавателния канал 1, като големите кораби ще са технически ограничени в достъп от дълбочина на канала в газене от 11.50 м [3] (море-езеро) и от наличната височината на Аспарухов мост от max Air draft = 44.14 m (виж фиг. 2).

Фигура 2. Ограничение в достъп към тип контейнеровози породени от Air draft на Аспарухов мост

През 2014 година в регионалният план за развитие на „Североизточен район за периода 2014 г. – 2020 г. /СИР/ [2] е заложено изготвяне на идеен проект ”Предприемане на действия за преодоляване на височинните ограничения и ограниченията в газенето през канала море-езеро за по-големи плавателни съдове” създавани от Аспарухов мост. Достъпа за по-големи кораби от една страна в бъдеще при преместване на пристанището ще бъде ограничен напълно от Аспарухов мост поради ограничената височина до нивото на водата, т.н. ниския клиренс на моста от max Air draft=44.14 m (виж. табл.1), а от друга страна от ограничената дълбочина на плавателния канал 1 и допълнително от височината на висящите захранващи кабели (високо напрежение) преминаващи над канала (зад моста страна езеро).

Обем дейности №2 - Необходими за преодоляване на височинните ограничения и ограниченията в газенето през канала море-езеро за по-големи плавателни съдове създавани от Аспарухов мост (това което трябва да бъде извършено в обем):

- Драгиране на дълбочина от 11,5 до 14,5 м. по плавателен канал 1 от Аспарухов мост до изход море (обследване, изработка на проект, намиране на финансиране и реализация);
- Намиране на инженерно решение съгласно заложен план СИР 2014-2020: „Предприемане на действия за преодоляване на височинните ограничения и ограниченията в газенето през канала море-езеро за по-

големи плавателни съдове" създавани от Аспарухов мост (изработка на комплект анализи, идеен проект, намиране на финансиране и изработка на – Решение №1÷4 или Решение №5÷8, посочени по-долу);

Таблица 1

Списък от мостови съоръжения в най-големите контейнерни пристанища в света, с ограниченията на навигационния им габарит, сравнен с този на Босфора и на Аспарухов мост

Location/Локация/	Obstruction/Препятствие/	Height of Restriction MHW/ Височина на ограничението	
Hong Kong	Stonecutters Bridge	241 ft.3i	73,5 m
Suez Canal	**Egypt Mubarak Peace Bridge**	**230 ft.**	**70 m**
New York	New Jersey Verrazano Narrows Bridge	219 ft	67 m
San Francisco/Oakland	Golden Gate Bridge	225 ft	68,5 m
Oakland	Oakland Bay Bridge	220 ft.	67 m
Panama Canal	Bridge of the Americas	201 ft.	61 m
Los Angeles	Vincent Thomas Bridge	185 ft.	56,5м.
Yokohama	Yokohama Bay Bridge	184 ft.	56 m
Savannah	Talmadge Bridge	185 ft.	56,5 m
Hamburg	Koelnsbruecke	174 ft.	53 m
Long Beach	Gerald Desmond Bridge	156 ft (to 200 ft.)32	47,5-61 m
New York	New Jersey Bayonne Bridge	151 ft.	46 m
Istanbul, Turkey	**The Bosohorus Bridge**	**210ft.**	**64** m
Varna, Bulgaria	Asparuhov Bridre	151 ft.	44,14 m

- Препроектиране на зона „1" – Интермодален Терминал – Варна от дълбочина 11.50 м до дълбочина до 14.50 м и оформяне на ново корабно място с дължина до 330 метра на Интермодален Терминал – Варна;
- Намиране на финансиране с цел реализация на строителството на проекта Интермодален Терминал – Варна зона „1" – Държавно или по ОП или реализация чрез ПЧП (само, ако проекта има ROI (Възращаемост на инвестицията) над 10% и „Дю Дилиджънс" анализ на проекта);
- Реализация в строителство на Интермодален Терминал – Варна зона „1" от нов контейнерен терминал;
- Закупуване на специализирани кранове за обработка.

- Проектиране на решение по предварително изготвен идеен проект в план СИР 2014-2020: „Предприемане на действия за преодоляване на ограничения" създавани от Аспарухов мост;
- Реализация в строителство за избрано решение съгласно изработен идеен проект по план СИР 2014 - 2020: „Предприемане на действия за преодоляване на ограничения" създавани от Аспарухов мост.

Трябва да се почертае, че намиране на оптимално икономическо и техническо решение за преодоляване на височинните ограничения и ограниченията в газенето през канала море-езеро за по-големи плавателни съдове създавани от Аспарухов мост породени от преместване на Пристанище Варна – Изток е невъзможно без извършване на голям обем подготвителна дейност чрез извършване на множество анализи:

- **Анализ №1:** Комплект анализи за възможните инженерни решение, примерно чрез изграждане на дълбоководен терминал преди моста, вдигане на моста, тунел под варненското езеро, нов по-висок мост (Решения №1÷4, посочени по-долу) или други възможни (Решения №5÷8, посочени по-долу);
- **Анализ №2:** Финансови и експертни анализ на всяко инженерно решение разглеждано в Анализ №1 по отношение разходи за строителство и за изграждане на спомагателна инфраструктура, срок на строителство, плюсове и минуси по-отношение на достъп на корабите, възможности за изпълнение на маневри. Допълнително отчитане на възможни рискове, и плюс отчитане на възможности за изнасяне на преминаващите товари извън града, острова и анализ на други фактори;
- **Анализ №3:** Макроикономически анализ на възможности за финансиране на всяко инженерно решение в обем или частично чрез държавният бюджет, европейски фондове до 2020 година, и/или чрез ПЧП (Публично Частно Партньорство) разглеждано в Анализ №1;
- **Анализ №4:** SWOT анализ на база всички извършени - Анализи №1, Анализи №2 и Анализи №3 по отношение на избор на най-оптимално инженерно решение по-отношение финансирането - да бъде изцяло или в по-голям обем с европейски средства (примерно по ЕФФР), стойността на инвестицията да е оптимално избрана по-стойност, срока на реализация да е възможно по-кратък и по избор на най-оптимално техническо решение за достъп на големи кораби при възможност от изцяло изнасяне на товарен трафика от града или от островната му част, и при възможност това да стане без значителна инвестиция чрез реализация на нов по-висок мост над варненското езеро.

Като възможни решение присъстващи в SWOT анализа (Анализи №4) с цел преодоляване на височинните ограничения и ограниченията в

газенето през канала море-езеро за по-големи плавателни съдове създавани от Аспарухов мост, задължително трябва да бъдат анализирани възможности от:

- **Решение №1:** Вдигане на височината Аспарухов мост в цел постигане на нужният Airdraft =57,91 m;
- **Решение №2:** Строителство на нов мост от типа на Аспарухов мост над варненското езеро;
- **Решение №3:** Строителство чрез прокопаване на тунел под канал 1 или под варненското езеро;
- **Решение №4:** Строителство на шлюзова камера по Аспарухов мост съгласно иновационни проекти предложен от експерти на НПО „Бъдеще за Варна [5], [6], още през 2016 година.

В случай от невъзможност от намиране на икономическо и рентабилно обосновано решение по Анализ №2 от възможните избрани по Анализи №1 (Решения №1÷4) в цел постигане на достъп на дълбоководни кораби през канала море-езеро, трябва да се анализират възможностите от строителство и финансиране по ОП или чрез ПЧП на:

- **Решение №5:** Изграждане на дълбоководен терминал преди Аспарухов мост;
- **Решение №6:** Изграждане на дълбоководен терминал в морето извън наличната акватория на Пристанище Варна в подобие на практиката в пристанище Констанца;
- **Решение №7:** Изграждане на дълбоководен терминал в морето на изкуствен остров в подобие на проекта в Италия (Venezia) Venice Offshore Onshore port system [4].
- **Решение №8:** Изграждане на дълбоководен терминал само в Пристанище Бургас.

3. Заключение

Направените анализи и изследвания дават основания да бъдат направени следните важни изводи:

1. Изграждане на дълбоководен контейнерен терминал и намиране на решение за достъп на дълбоководните кораби в Пристанище Варна (в подобие изградените три в Пристанище Констанца) безусловно е от важно стратегическо значение за икономическо развитие на град Варна, Област Варна, Област Шумен, Област Разград и Област Добрич

и в най-голяма степен за България по отношение на обработка, реекспорт на товари към СЕЕ и участие в товарен поток за над 321 млрд. долара в година от Китай към СЕЕ.

2. Преместване на цяло пристанище (Пристанище Варна-Изток) от „ДППИ" и Община Варна с цел реализация на обществена зона с достъп само за пътнически и круизни кораби при постоянна тенденция на отлив на круизни кораби в акваторията на Черно море [9], [10] без наличието на извършен обоснован - експертно, макроикономически и независим анализ е напълно икономически и стратегически - не обосновано за България, за град Варна и в частност за Пристанище Варна в цел ограничаване на бъдещо му развитие.

3. Строителство на шлюзова камера под Аспарухов мост съгласно иновационни проекти предложен от експерти на НПО „Бъдеще за Варна [5], [6] предложено още през 2016 година и с практическа реализация в Европа на множество места с европейско финансиране [5],[11]. Това инженерно съоръжение технически ще позволи чрез изграждането на подвижни мостове да се изведе по-голямата част от товарният трафик извън града и от островната част. Допълнително изграждането на такава шлюзова камера при обем инвестиция само 160-180 млн.евро е 2-3 пъти по-малка от инвестицията нужна [5], [6] за строителство на нов мост.

ЛИТЕРАТУРА

Анализ -01/май 2016 на възможни решения на проблема с достъпа на корабите (море-езеро) „предприемане на действия за преодоляване на височинните ограничения и ограниченията в газенето през канала море-езеро за по-големи плавателни съдове, 2014-2020, МРРБ" създавани от Аспарухов мост. НПО"Бъдеще за Варна", http://e-democracy.bg/index.php/2016/ 05/04/01/

Регионален план за развитие на североизточен район за периода 2014-2020 г., Република България Министерство на регионалното развитие, стр. 222.

Разпореждане В-З-28/02.03.2017г. на Директора на ДМА Варна

Venice Offshore Onshore port system, Проект VOOPS Венеция Офшорен Порт-Суша Система - Прогнозна стойност на проекта 2197 милиона евро, Публикация: 30/05/2016, https://ec.europa.eu/

„Отварят със специален шлюз Аспаруховия мост за големи кораби" в-к Черно море, 25 април 2016 г.

АНАЛИЗ -01/МАЙ 2016 на възможните решение на проблема с достъп на корабите (море-езеро), НПО”Бъдеще за Варна”, http://e-democracy.bg/index.php/2016/05/04/01/

Пристанище Варна-изток става яхтен порт - Бизнес - DarikNews.bg, 2008.

Големите кораби – при ТЕЦ-а, не на Максуда, март 2017, varnautre.bg

Евростат за България: Липсата на круизи носи загуби на туризма ви, 11.2017 г., iNEWS.

Тенденцията от отлив на круизни кораби по Черноморието продължава, 08.2017 г., БНР (www.bnr.bg)

Проект «Български Логистичен Коридор (Азия-Порт Варна-Централна Европа)» – EU Gateway или EGP проект, НПО „Бъдеще за Варна“, 2017 година, НПО „Бъдеще за Варна”, http://e-democracy.bg/index.php/portfolio/egp/